

**ACTA
ACADEMIAE AGRIENSIS**

NOVA SERIES TOM. XLIV.

SECTIO HISTORIAE

**Tanulmányok
Gebei Sándor 70. születésnapjára**

REDIGUNT
ZOLTÁN BORBÉLY, ILONA KRISTÓF
EGER, 2017

Főszerkesztő:

Dr. habil. Pap József, PhD
főiskolai tanár

A szerkesztőbizottság tagjai:

Dr. habil. Kiss László, PhD
főiskolai tanár

Dr. habil. Makai János, PhD
főiskolai tanár

Dr. habil. Miskei Antal, PhD
egyetemi docens

Mgr. Imrich Nagy, PhD
Besztercebánya

Prof. dr. Peter Kónya, PhD
Eperjes

Lektorálta:

A szerkesztőbizottság

ISSN 1785-3117

A kiadásért felelős
az Eszterházy Károly Egyetem rektora
Megjelent az EKE Líceum Kiadó gondozásában
Kiadóvezető: Grebely Gergely
Felelős szerkesztő: Zimányi Árpád
Nyomdai előkészítés: Lonsták Márton

Megjelent: 2017. januárban

Készült: az Eszterházy Károly Egyetem nyomdájában, Egerben
Felelős vezető: Kérészy László

Gebei Sándor köszöntése

„Ünnepelünk! Egy olyan embert, aki ugyan nem előzmények nélkül, de meglett férfikorában vált a későközépkori magyar történetírás neves kutatójává, aki másfél évtized alatt vidéki középiskolai történelemtanárból a magyarországi történetírás ismert és elismert alakja lett.” Kezdte köszöntőjét 10 évvel ezelőtt Nagy József – Főnök, ahogy Ti neveztétek, Jóska bácsi, ahogy én hívtam –, az Eszterházy Károly Főiskola Történelemtudományi Intézetének „alapítója”, akinek oly sokat köszönhetünk. Többek között Téged is, hiszen ő hívott ide az 1990-es évek elején.

Ünnepelünk. Elmúlt tíz év, és nyomot hagyott rajtunk. A kötetek egyre vastagabbak lettek, valahogy úgy, mint Dumas regényei. Tíz évvel ezelőtt Nagy József számot vetett az elmúlt hatvan évről. Bemutatott Téged, leírta pályádat, mely Debrecenből Egerbe vezetett. A történelemtudományok friss doktoraként köszöntött, és további eredményes éveket kívánt Neked.

Elmúlt tíz év, és nyomot hagyott rajtunk. És ezt most valóban ünnepeljük. Hiszen az Eszterházy Károly Főiskola életében nagyon fontos volt ez az időszak, melyben Te voltál az egyik mozgató. Nyugtalan örökmozgó, aki kitartóan halad az általa kijelölt cél felé. Amikor Egerbe érteztél, az egyetemi szak megalapítását tűzted ki távlati célként, ezért dolgoztatok hosszú éveken keresztül. 2006-ban ezt már ünnepelhettük, hiszen 2001-ben Magyarországon először indult el főiskolán egyetemi szak. Ez pedig a Te szakfelelősséggel alapított középiskolai történelem tanári képzés volt. Már ekkor arról beszéltél, hogy tovább kell lépni, cél a doktori iskola, hiszen ahol egyetemi szak van, ott akár... A folyamat azonban lelassult, hiszen közbejött a bolognai reform és szinte mindent újra kellett kezdeni. A cél már a diszciplináris mesterképzés volt. Erre a sikerre már az elmúlt tíz évben került sor. Ehhez azonban jelentősen erősíteni kellett a professzori kart. Személyesen Te hívtad Egerbe Zachar Józsefet, Romsics Ignácot, Kalmár Jánost, majd Bessenyei Józsefet. 2009 nehéz évében elkészült a második akkreditációs anyag, mely már megkapta a MAB engedélyt. És nem volt szabad megállni, hiszen az évek óta folyó doktori iskola előkészítő munkálatainak sikere már az új körülmények között is realitássá vált, a mesterképzés alapja lehetett a doktori iskolának. Miért is volt erre szükség? Egy dolog miatt, a cél, amit minden fórumon hangoztatták, az Egyetem, hiszen, ahol doktori iskola van, az az

intézmény már Egyetem is lehet. Kezdetben többen voltak azok, akik ezt illúziónak tartották, de ez idővel lassan megváltozott. A Történelemtudományi Intézetben az intézmény újkori történetét írták és az egyik legfontosabb szerző intézményi szinten is Te voltál. Majd jöttek újabb mesterképzések, és a megnyílt úton megalapult az újabb doktori iskola. Az Egyetem azonban még váratott magára, mi itt Egerben jól tudjuk, hogy ez már Mária Terézia óta elsősorban politika. De 2016-ban ennek az ideje is eljött. Sokat tettél ezért, sokat köszönhetnek Neked ezért. Tudomány nélkül nincs egyetem, és Te a tudomány elkötelezett szolgálója voltál és vagy ma is. A nagy előd, az iskolaalapító, tudományszervező püspök emléke előtt tisztelegni kell, örökségre ápolásra szorul, ez az utókor kötelessége. Ehhez pedig kutatócsoportra van szükség. Évekkel ezelőtt megálmodtad, érsekekkel, rektorokkal tárgyaltál, míg végül 2014. július 2-án sikerült létrehozni az Esterhazyánus Tudományos Kutatócsoportot. Sokat köszönhetünk Neked mi is, feladatunk a fenntartás és a fejlesztés, de az alapítók Ti vagytok.

Elmúlt tíz év, és nyomot hagyott rajtunk. És az eredményeid miatt is gratulálunk Neked. 2006-ban a történelemtudományok doktora lettél, tudományos pályádat ezt követően is töretlenül folytattad. A statisztikák, a számok sokasága nem mutatja meg igazából a tudományos életben betöltött szerepedet. Természetesen nem arra kell gondolni, hogy kevesebb az írás és nagyobb a hatás, hiszen a 6 könyv 110 tudományos munka igen tiszteletreméltó életművet jelent. – Fiatalokat megszegyenítő beszélgetések utalnak erre minden nyár végén, amikor beszámolsz arról, hogy ez most nem volt az igazi: csak két-három cikk és néhány előadás készült el. – Inkább arra utalnék, hogy az Általad felvetett kérdések megmozgatják a szakmát, valahogy reagálnia kell rájuk mindenkinek. Nem biztos, hogy mindenben elfogadják nézetedet, de olyan kérdéseket feszegetsz, melyeket eddig evidenciaként kezeltek, és ezáltal nem is igen bolygattak. És a tudományban ez a legfontosabb, a kérdés. Több esetben még nem adtál választ, vagy válaszaid nem az egyedüliek, de kérdéseiddel foglalkoznak, és foglalkozni fognak. A dux / princeps, a vezérlő fejedelem / vezér és fejedelem, a pax / pacifikáció, olyan problémák, melyek zavartkeltően érdekfeszítőek. A vita még nem zárult le, eredménye nem egyértelmű, nem biztos, hogy minden megközelítésben Te állsz közelebb az igazsághoz, de a tudomány előmenetelének útja éppen ez, a vita maga.

Ma oly kevesen vannak, akik mernek vitatkozni, akikkel lehet vitatkozni. Pedig a klasszikus műveltség egyik kifejező művészete maga a disputa volt. Disputa termet álmodott Eszterházy püspök a kápolna és a könyvtár közé. Díszteremnek hívták hosszú időközön át, elhomályosult, hogy itt a doktori védések kellene, kellett volna tartani. A doktori vizsga pedig maga a disputa. A disputa pedig a kérdésen alapul, nélküle nincs előrelépés. Ahogy fogalmaztál, „kérdés nélkül nem érvényes a védés”, kérdezni mindig kell, még akkor is, ha furcsán néznek az emberre, hisz ez nem a rosszul értelmezett illem dolga, hanem a tisztelet, a tudomány iránti tisztelet jele.

Elmúlt tíz év, és nyomot hagyott rajtunk. És ezt köszönjük Neked. A nálad fiatalabbak sokat tanulhattak Tőled. Elsősorban emberséget. Erről a kérdésről azt hiszem elég ennyit írnom, hiszen aki ismer, az tudja, hogy mire gondolok. Estelente az Intézetben, hol szerdán, hol csütörtökön, van egy szoba, hol mindig le lehet ülni és egy jót beszélgetni, de csak fontos dolgokról. Szakmáról, politikáról, a múlt heti DVSC meccsről, a borról vagy esetleg a sakkról. Jó ott lenni, ez az egyik olyan fontos hely, ahol az egri ízvilágot keverik a történelemtudományba.

Kedves Sándor! Köszönjük, hogy az elmúlt tíz évben is itt lehettél közöttünk. Sok örömet és jó egészséget kívánunk Neked és családnak.

Kollégáid, barátaid és tanítványaid nevében:

Pap József

Eger, 2017. február 3.

TABULA GRATULATORIA

Ambrus László

Baráth Magdolna

Bessenyei József

Bitskey István

Fábián Máté

Guszmán Gergely

Györkös Attila

Horn Ildikó

J. Újváry Zsuzsanna

Kaló Ferenc

Krausz Tamás

Kriston Pál

Misóczki Lajos

Pálffy Géza

Sarkadi-Nagy Emese

Szirtes Zsófia

Vadász Sándor

Várkonyi Péter

Veres Gábor

I. fejezet

**„ORSZÁGUNKHOZ S HAZÁNKHOZ VALÓ
SZERETETÜNKTÜL ÉS KÖTELESSÉGÜNKTÜL
VISELTETVÉN”**

KÓNYA ANNAMÁRIA

A KÁLVINI REFORMÁCIÓ LENGYELORSZÁGBAN A 16. SZÁZADBAN

A Lengyel Állam (Rzec Pospolita Polska) a kora újkori Európa egyik legnagyobb államai közé tartozott, és több etnikum konglomerátuma alkotta. Már a reformáció előtti időszakban sem volt vallásilag egységes, hiszen lakosai a római katolikus valláson kívül főleg az ortodox (pravoszláv) valláshoz tartoztak, azon felül még az északabbra élő litván népesség közt nem volt ritka ebben az időszakban a pogányság sem. A Lengyel Állam három fő területi-politikai részből állt, melyek belső elrendezése és viszonyai nagyban meghatározták azokat, illetve az ott élők viszonyát a terjedő reformációs tanításokhoz.¹

A 16. század folyamán Lengyelország egyik virágkorát élte, hiszen politikai szempontból ez egy viszonylag békés időszak volt. A század első felét I. (Öreg) Zsigmond (1506–1548) uralkodása töltötte ki, majd hasonló viszonyok maradtak fia, Zsigmond Ágost (1548–1570) idején is. A krakkói egyetem fontos kulturális központtá fejlődött nemcsak országos, de szélesebb, regionális értelemben is. Más európai országokhoz hasonlóan Lengyelországban is, leginkább I. Zsigmond uralkodása alatt, politikailag és gazdaságilag is megerősödött a katolikus egyház, sőt sikerült elérnie, hogy a tizedet a nemesség is fizette.²

A lutheri reformáció viszonylag hamar, már a 16. század 20-as éveiben az északabbri, illetve a balti részeken terjedt először, ami érthető is, hiszen ezeket a területeket főleg német lakosság lakta, mely intenzív kapcsolatban állt a Német Birodalommal. Annak ellenére, hogy I. Zsigmond a reformáció ter-

1 Švec, Luboš: Dějiny pobaltských zemí. Praha 1996.63.

2 Kís Sándor: A lengyelországi reformáció. Sárospataki Füzetek, 24. (2007) 147.

jedésének megakadályozása céljából kiadott néhány rendeletet,³ ezek betartását nem követelték meg erőszakosan, ugyanis több fontos nemesi család tagja, mint például Gorka vagy Ostroróg, annak ellenére, hogy szimpatizáltak a reformációval, magas állami hivatalokat töltöttek be.⁴

A protestantizmus a 16. század 30-as, 40-es éveiben kezdett terjedni Nagy-Lengyelország határmenti vidékein. Itt korábban jelentős hatást tudott kifejteni a huszitizmus is, de főleg a később Cseh- és Morvaországból ide menekülő Testvéri egység (Jednota bratská) tanítása.⁵ A reformációs tanítás terjesztésében fontos szerepe volt a nyomdának. Lengyelországban az első nyomda a 16. század 20-as éveiben kezdte működését, 1536-ban már megjelent Luther katekizmusa, és 1539-ben az egész országban engedélyezték a nyomdák felállítását.⁶

Mint már említettem, a protestantizmus terjedését a kiadott királyi rendeletek vagy egyházi zsinatok tiltása ellenére nem sikerült feltartóztatni, és az folyamatosan hódította meg a lengyel területeket. Ezt elősegítette az is, hogy hamar fontos pártfogói és támogatói akadtak több mánás és nemesi családban. Mondhatjuk, hogy Lengyelországban a reformáció elsősorban nemesi „ügy” volt. Azon felül, hogy jó lehetőséget kínált a katolikus vagyon megszerzésére és a katolikus egyház politikai erejének csökkentésére, egy „divatos dolognak” is számított. Természetesen vallási motivációk is voltak a konverziók mögött, de az esetek többségében nem ez számított elsődleges oknak. A reformáció tanítása tudatos megismerésének, meggyőződéses átvételének hiánya volt később az oka, hogy a rekatolizáció olyan gyorsan és sikeresen ment végbe. Mivel a reformációnak elsődlegesen nemesi jellege volt, a jobbágyok közt nem keltett nagyobb hatást, inkább elutasítást váltott ki. Az urak irányából érkező kényszerként érzékelték, ezért Lengyelországban nem érte el a jobbágyok közt a tömeges jelleget.⁷

3 Ilyenek voltak kiadva pld. 1520, 1534, 1540, 1544 évében és általában a vagyoneklkobzás volt a büntetés. *Tazbir, Janusz*: Dziejepolskiejtolerancji. Warszawa 1973.

4 *Krasinski, Valerjan*: Zarys dziejów reformacji w Polsce 1. Warszawa 1903. 87.

5 I. Habsburg Ferdinánd 1547-ben kiadott ediktuma szerint minden Testvéri egységhez tartozó hívőnek, aki nem tér katolikus hitre, el kell hagyni a királyság területét, ennek folytán sokan pont Lengyelországban kerestek menedéket, majd később porosz területekre húzódtak.

6 *Krasinski V.*: Zarys i. m. 2., 243.

7 *Loesche György*: Kálvin hatása és kálvinizmus Európa keleti országaiban. Debrecen 1912. 47.

A svájci reformációs tanok a 16. század második felében kezdtek terjedni Lengyelország területén. Az első írásos dokumentum, amely ezt az új tanítást említette, 1546-ból származik, mikor is egy lengyelországi diák, bizonyos Maczinski János a wittenbergi tanulmányairól írt, és levelezést folytatott több svájci reformátorral, mint Pellikan, Vadian és Lasco (Laski). Maga Kálvin János is élénken figyelte a lengyel eseményeket, és minden kapcsolatot kihasznált tanainak terjesztésére. Mikor 1548-ban II. Zsigmond Ágost lépett a trónra, akiről ismert volt a reformáció iránti szimpátiája, Kálvin neki ajánlotta a zsidókhöz írott levél magyarázatait. Egy további személy, akivel Kálvin fenntartotta a kapcsolatot, Moiban Ambróz volt, aki informálta arról, hogy írásai egyes körökben nagyon olvasottak, és az országban erős a pápaellenes hangulat.⁸ A genfi reformátor a királyhoz személyes levéllel is fordult, amelyben buzdította a reformáció támogatására. Kálvin szerint a változásokat fokozatosan kell bevezetni, ami alatt főleg a prédikátorok számának folyamatos növelését értette. Nem tudjuk, volt-e válasz a levélre, illetve hogy mi lehetett benne, de egy másik levélből Lasco Jánosnak Kálvin úgy nyilatkozott az uralkodóról, hogy nincs elég bátorsága a változásokat véghez vinni.⁹ Kálvin János még néhány levelet írt az uralkodónak és emellett még kb. húsz fontosabb, a reformációhoz közel álló személyiségnek is.¹⁰ Az első lengyel nemes, aki konvertált a protestáns hitre, Olesnicki Miklós volt, akinek Pinczowi birtoka később a kálvinizmus központja lett.¹¹

A kálvini reformáción kívül még az antitrinitarizmus tana is nagyon gyorsan és sikeresen kezdett magot vetni az országban. A katolikus egyház Dziergowski primás vezetése alatt 1551-ben válaszként ezekre a fejleményekre Piotrkowba zsinatot hívott össze, ahol az új vallási cikkeket minden papnak alá kellett írnia. Azon felül újabb harcot hirdetnek a protestantizmus ellen az országban. Ennek ellenére a vallási viszonyokban továbbra is fennmaradt a sokféleség, amit valamilyen törvényes módon orvosolni kellett.

8 *Losche Gy.*: Kálvin i. m. 50.

9 *Uo.* 54.

10 Köztük volt pld. Jordán Spithek a Sandomiri palatinus, Boner János királyi felügyelő a krakkói várban, Olesnicki Miklós, Lasocki Szaniszló, Myszkovszky Miklós királyi tanácsos, Agnesa Dluska nemesasszony, Radziwill Mikós főkancellár, Trzecieski testvérek, Tarnowski János fő királyi parancsnok.

11 *Krasinski V.*: Zarys i. m. 1, 111.

Ezzel a céllal hívták össze 1552-ben a szejmet. II. Zsigmond célja a vallási ügyekben a katolikus egyház erejének gyengítése volt. Sikerült végül elérnie, hogy a katolikus püspökök csak a hitbéli dolgokban voltak kompetensek, de a világi vagy bírósági ügyekben elvesztették hatásköreiket. Az említett törvény a reformáció kapcsán azt jelentette, hogy a katolikus egyház tiltakozhatott az új tanítások ellen, de valóságos hatáskörét az ellenük való intézkedésre elvesztette. A szejm e törvénye tulajdonképpen formálisan megengedte a vallásszabadságot.¹² A papság azonban továbbra is a városokban vagy falvakban igyekezett gyakorolni hatását, pl. az önkormányzatokon vagy más személyeken keresztül.

A kálvini reformáció egyik legnagyobb támogatója IV. (Fekete) Radziwill Miklós, litván nemes és egyúttal Lengyelország legtekintélyesebb mágnása.¹³ Intenzív levelezést folytatott Kálvin Jánossal. Radziwill vilniusi házában több evangélikus pap működött, protestáns templomokat építtetett, de leginkább a Biblia lefordításával, illetve annak finanszírozásával vált ismertté. Ezt a lengyel nyelven elsőként megjelent Bibliát kiadása helye szerint Breszti vagy Pinczowi Bibliának is szokták nevezni. Pinczowinak azért, mert a reformáció egy másik támogatója birtokán, a már említett Olesnicki Miklós birtokán, a pinczowi akadémia együtműködésével jött létre. Maga Radziwill Miklós 1566-ban levéllel fordult a pápai nunciushoz Lengyelországban, Lipomani Alajoshoz, ahol nézeteit fejtette ki több vallási és egyházi kérdésben. Egy másik írás, mely a kálvini reformáció következő bizonyítéka, egy himnikus vers, melynek szerzője a 16. századi kiváló lengyel író, Andrej Trezecieski.¹⁴ Radziwill kapcsán érdekes, hogy protestáns buzgalma ellenére mind a négy fia később katolizált, az egyik közülük, György vilniusi püspök lett, és nem kis pénzüsszeget fordított arra, hogy összegyűjtse és elégesse a Breszti Bibliát.¹⁵

12 Uo. 124.

13 Fekete Radziwill Miklós (1515 – 1565) majdnem egyidőben élt, amikor rokona és szintén litván kancellár és vilnusi herceg Vörös Radziwill Miklós. *Śvec L.: Dějiny i. m.*

14 *Kis Sándor* (ed.): A králowieci 2 levél 1556-ból. A lengyel protestantizmus első manifestumainak egyike. Kézirat. Egyházkerületi Nagykönyvtár Sárospatak, An. 6892.

15 *Loesche Gy.:* Kálvin i. m. 70.

Lengyelország litván részében a kálvini reformáció másik fontos személye Wolan András volt. Radziwill Miklós titkára volt, és ő fedezte a további tanulmányait Königsbergben, minek köszönhetően ő továbbterjesztette a svájci tanokat Litvániában. Radziwill tanácsára II. Zsigmond szolgálatába állt, megválasztották a szejmbe, és nagy vagyonra is szert tett. Ennek köszönhetően sikerült az ő hozzájárulásával egyességet kötni a katolikusok és protestánsok (disszidensek) közt, mely az úgy nevezett „*pax dissidentium*” törvényben valósult meg 1573-ban.

Amikor Báthory István uralkodása alatt a jezsuiták elkezdtek tevékenységüket, Wolan határozott politikai harcot kezdett ellenük. Legfőbb ellensége a katolikus Scarga Péter lett. Szintén komolyan fellépett a szocinianizmus terjesztői ellen is. Több litván és nagy-lengyelországi zsinaton igyekezett elérni a protestáns hívők, illetve „egyházak” egyesülését. A növekvő ellenreformáció idején is sikerült pozíciójának köszönhetően megőriznie protestáns hitét.¹⁶

A kálvini reformáció terjesztésében Lengyelországban nagyon fontos szerepe volt Lasko Jánosnak,¹⁷ akit a lengyel kálvinizmus reformátorának is szoktak nevezni. Előkelő család sarja volt, és fiatal korától jó oktatásban részesült. Utazásainak köszönhetően több európai országban széles kapcsolatrendszerre tett szert. 1524-ben svájci tartózkodása alatt találkozott Ulrich Zwinglivel és Rotterdami Erazmussal. Annak ellenére, hogy mindkét személyiség nagy mértékben befolyásolta gondolkozását, visszatérve Lengyelországba még megmaradt a katolikus hiten, és 1536-ban mint a kujawi püspök igyekezett az „erazmusi szellemben” rendet vinni a katolikus egyházba. Sikertelen igyekezete után ismét elhagyta az országot. A lutheri reformációtól a svájci tanításra tért át, megnősült, és mint sikeres reformátor Fríziában, Emdeben munkálkodott, 1550-ben már Angliában tevékenykedett, ahol az evangélikus egyház szuperintendense volt. Rövid időt töltött Dániában, Frankfurtban, ismét Emdeben, végül 1556-ban visszatért hazájába. Kis-Lengyelországban telepedett le, ahol hamarosan nagy hatást sikerült elérnie az egyházban,

16 Andrej Wolan a lengyel reformáció és protestantizmus nagy hőse. Kézirat. Egyházkerületi Nagykönyvtár, Tudományos Gyűjtemények, Kézirattár, An. 6891.

17 Bővebben róla: *Hermán M. János*: *Johanes á Lasco 1499-1560*. Kolozsvár 2010.

illetve annak vallási fejlődésében. Elsődleges céljaként tűzte ki a lengyel protestánsok egyesülését a kálvinizmus szellemében. Már az ő hazajövele előtt, 1555-ben egy zsinaton, Kozmineken a kálvinizmus hívei unióba léptek a testvéri egységgel, ezt az egyesülést további zsinatokon is megerősítették, mint pl. Pinczowóban 1556-ban, Wladislawban 1557-ben.¹⁸ Lasko igyekezett ebbe az unióba a lutheránusokat is bevonni, ami viszont nem volt sikeres, és végül Lasko halála akadályozta meg 1560-ban.¹⁹

Nem Lasko volt az egyetlen, aki igyekezett a lengyel protestánsokat egyesíteni. Már hazatérése előtt 1555–56-ban Lasko Hieronymus és Modrzewski Ferenc komoly erőfeszítéseket tettek, hogy megalakuljon egy egységes nemzeti egyház.²⁰ A protestáns egyházak egyetértettek az együttműködésben, de a liturgiában és hitbéli dolgokban a saját tanításukon kívántak maradni. A már említett kozmineki zsinaton 1555-ben találkoztak a testvéri egység és a kálvini tanok hívei. A kálvini oldalt Cruciger Félix református püspök, továbbá Prazmowski András, Lutomirski Szaniszló, Krowicki Marcel, Vitrelinus Sándor és Pauli Gergely képviselték. A nemesség oldaláról megjelentek Lasocki, Filipovski és Trzencieski.²¹ A találkozás eredménye csak a „szellemi egység” (wspólność duchowna)²² megállapítása volt. Az egyesítést nemcsak a tanításban és liturgiában lévő eltérések akadályozták, de az egyházak eltérő felépítése is. Ugyanis a testvéri egység hierarchikusan volt felépítve, és a morva püspököknek volt alárendelve, míg a lengyel református egyháznak zsinati felépítése volt.²³

További nehézséget az amúgy sem egyszerű helyzetben az antitrinitarizmus terjedése hozott az országba, ami a század közepétől kezdődött. Lengyelország abban az időben erős itáliai hatás alatt volt, sok humanista, költő és más művelt ember tartózkodott a királyi udvarban, de a krakkói egyetemen is. A

18 *Krasinski V.*: Zarys i. m. 227.

19 Lasko gyerekei néhány évvel később visszatértek a katolicizmushoz és egyik fia, Marcel Lasko híres jezsuitává vált és műveivel a protestantizmus ellen harcolt. *Krasinski V.*: Zarys i. m. 152.

20 *Szegedi László*: Az unitáriusok racionalizmusa. <http://www.valosgline.hu/index.php?oldal=cikk&cazon=669&lap=0.htm> (2009. január 10.)

21 *Krasinski V.*: Zarys i. m. 211.

22 Uo. 212.

23 *Benedict Philip*: Christ's churches purely reformed. A social history of Calvinism. New Haven – Conn - London, 2003.

16. század 50-es éveiben érkezett Lengyelországba Blandrata György itáliai orvos és antitrinitarista. Radziwill Miklós oltalma alatt élt és működött az országban egészen 1563-ig, de Kálvin ismétlődő felhívásai után az antitrinitárius tanok veszélyéről, kénytelen volt Erdélyben menedéket keresni. Egy másik háromságtagadó, a szintén itáliai Stancaro Ferenc a krakkói egyetemen adott elő, és később Pincowban működött, mely rövid idő alatt az új radikális tan központja lett.²⁴ Az új tanítással foglalkozott az 1558-ban megrendezett Pincowi zsinat is, mely megtiltotta az „új *Stancaro, Blandrata és Lismanini újításokat*.”²⁵ Az antitrinitarizmus ereje még jobban megnövekedett Lasko halála után, mikor is Kis-Lengyelországban Blandratát szuperintendenssé választották. Az 1561–1563. évek zsinatain is (Krakkó, Pincow, Wladyslaw) domináltak a reformátusok és a szentháromság-tagadók harcai. 1563-ban királyi dekrétum tiltotta ki az országból a nem megengedett tanítások híveit, ami alatt az antitrinitáriusokat értették.²⁶ A református egyház vezetésének nyomására a király egy nyilvános disputációt hívott össze 1566-ban, melynek fő pontja a szentháromságtannal foglalkozott. A református egyházat a szejmen Piotorkowban ezek a személyek képviselték: Sarnicki, Sylwusz (Leśniowolski), Prazmowski András, Trzeciecki Kristóf, Rokyta János; a református világi támogatóként ott volt Firlej János, Tomicki János és Ostorog Jakab. Az antitrinitarizmust Pauli Gergely, Szoman Gergely, Stanislaw Paklewski, Stanislaw Lutomirski és Lutomirski János képviselte. A találkozás ismét eredménytelenül végződött. Ugyanabban az évben a lengyel református egyház (1566) elfogadta a II. Helvét hitvallást.²⁷

A 16. század 70-es éveiben egy másik radikális tanítás kezdett terjedni Lengyelország területén, a szocinianizmus. A tanaiban sokban hasonlított az antitrinitarizmusra, és aranykorát a 17. század első harmadában élte az országban. 1658-ban törvényt hoztak arról, hogy minden ariánus és szocinánus halálbüntetést érdemel, ezután a legtöbbjük elhagyta Lengyelország területét.²⁸

24 *Tazbir J.*: Dzieje i. m.

25 *Krasinski V.*: Zarys i. m. 217.

26 Uo. 224. *Loesche Gy.*: Kálvin i. m. 100.

27 *Loesche Gy.*: Kálvin i. m. 101.

28 Pallas Nagy Lexikona 15, Budapest 1897. 52.

A radikális irányzatok terjedését nagy figyelemmel és aggodalommal figyelték a svájci reformátorok, Béza, Bullinger, de leginkább Kálvin igyekezett harcra buzdítani ellenük. Általuk főleg a református egyház gyengült, hiszen több fontos világi támogatója áttért az új tanok hívei közé (Olesnicki, Lutomirski). Kálvin János rengeteg levelet írt a konvertitáknak és az új tanok szimpatizánsainak a tévhitek elhagyásáról.²⁹ A legtöbb antitrinitárius hívő Kis-Lengyelországban volt. A református egyházban főleg a mágások maradtak meg.³⁰

Hasonló ellentét állt fenn az evangélikus egyház és testvéri egység közt, mivel az evangélikusok nem voltak hajlandók teljes mértékben elismerni a testvéri egység tanait, liturgiáját. A három fő protestáns egyház közt, bizonyosan a radikális irányzatok terjedése miatt is véglegesen megoldódott a helyzet a sandomierzi zsinaton, mely 1570. május 9. és 14. közt zajlott. A többnapos intenzív tárgyalások eredménye a sandomierzi egyezmény lett. A református oldalról a dokumentumot Gilowski Pál, Prazmowski András, Chrazowski Szaniszló, Sarnocki Szaniszló, Sylwusz Jakab, Rákow Mátyás, Trecjusz Kristóf, Brzowski Bálint, Kruszwicy András, Tarnowski Péter és Sokolowski írták alá.³¹ A sandomierzi egyezménynek inkább általános hatása lett. Elsősorban mind a három egyház kötelezte magát a jó viszonyok megtartására, kölcsönös elismerésre, továbbá pontosan meghatározták az Úrvacsora tanát. A mindennapi együttélést az egyházak közt ugyanabban az évben megrendezett postdami zsinat pontosította, pl. tiltva volt, hogy az egyik egyház papja a másik egyház híveivel foglalkozzon, szintén tiltva volt, hogy olyan papokat alkalmazzon az egyház, akit már azelőtt papi tevékenységétől eltiltott egy másik egyház, minden protestáns templomból el kellett távolítani a képeket, oltárokat, keresztek, relikviákat stb.³²

1572-ben II. Zsigmond Ágost halálával kihalt a Jagelló-család, ezért az új uralkodó választása kulcsfontosságú lett úgy a katolikus, mint protestáns oldal számára is. Míg a katolikusok az osztrák herceget, Ernésztet, II. Miksa császár fiát szerették volna a trónon látni, a protestánsok természetesen protestáns kandidátussal elégedtek volna meg. Végül is 1573-ban a francia ki-

29 *Loesche Gy.*: Kálvin i. m.

30 *Benedict P.*: Christ's churches i. m.

31 *Krasinski V.*: Zarys i. m. 1., s. 243. *Tazbir J.*: Dzieje i. m.

32 Uo. 244.

rály testvére, Valois Henrik került a lengyel trónra. Rövid, néhány hónapos uralkodása a protestánsok számára a varsói szövetség miatt lett fontos. Az 1573-ban összejött királyválasztói szejm feladata volt a katolikusok és protestánsok közt bebiztosítani a legmegfelelőbb együttélést, vagyis „*hogyan az ország lakosságának megteremtsék a békét*”.³³ Erre az egyetlen megoldás az egyenlő jogok biztosítása lett mind a négy konfesszió számára (katolikus, evangélikus, református, testvéri egység). Ez a dokumentum mint a varsói konföderáció lett ismert, és mivel minden úgynevezett disszidensnek biztosította a vallás szabadságát, gyakran mint a „*pax dissidentium*” is szokták emlegetni.³⁴ Jellege szerint az augsburgi vallásbékére hasonlított, mivel a vallásszabadságot a „*cuius regio, eius religio*” szerint biztosította.³⁵ A pax dissidentium és más dokumentumok, melyek a nemesség jogait erősítik, másrészt gyengítik a királyi hatalmat, lettek Valois Henrik megválasztásának feltételei. A varsói konföderáció a lengyel protestantizmus csúcspontját jelentette. A következő időszak politikai és vallási változásokat hozott, mely a lengyel protestantizmus fokozatos leépülését hozta magával.³⁶

Valois Henrik rövid uralkodását interregnum váltotta fel, mely a katolikus egyház megerősödését segítette. Ezt leginkább a jezsuiták működése okozta, kiket még II. Zsigmond Ágost uralkodása alatt hívott Lengyelországba Hozjus kardinális. Fontos támogatójuk lett II. Zsigmond testvére és egyben Báthory István későbbi felesége, mint ahogy Commendoni, a pápai nuncius is. Commendoni azon kívül, hogy erősítette a katolikusokat, a protestánsok közt igyekezett viszályokat szítani. A reformátusok közül majdnem sikerült neki rekatolizálni a nagy hetmant, Firlej Jánost. Annak ellenére, hogy ez végül is nem valósult meg, Firlej rövid idő után egy merénylet áldozata lett.³⁷

A katolikus tábor erősödése mellett nagyon negatívan hatott a protestánsok helyzetére azok megosztottsága. A legtöbb együttműködési és uniós egyezményt valójában a valóságban kevésbé tartották be, és inkább csak szimbolikusak voltak. Természetesen a helyzet javulását nem idézte elő az antitrinitárius és szociniánus tanítások terjedése sem. Az új radikális irányza-

33 Krasinski V.: Zarys i. m. 2., 8.

34 Tazbir J.: Dzieje i. m.

35 Benedict P.: Christ's churches i. m.

36 Benedict P.: Christ's churches i. m.

37 Krasinski V.: Zarys i. m. 2., 28.

tok csak növelték a differenciálódást, és a hívek áttéréseivel csak gyengítették az evangélikus, de főleg a református egyházat. Ez a református egyház erőteljes gyengüléséhez vezetett.³⁸

Hosszú és ismételt választások után, végül 1576-ban a katolikus Báthory István lett megválasztva uralkodóvá.³⁹ A valláspolitikájára jellemző volt a katolikus egyház támogatása, de a protestáns egyházak ellen erőteljesebben nem lépett fel. Az uralkodása idején a katolikus klérus több zsinatot hívott össze (1577, 1578), amelyeken a tridenti zsinat végzéseit fogadta el. A zsinatokon elvetették a protestánsok javára hozott törvényeket, a vegyes házasságokat, a protestáns könyvek vagy vallási énekek éneklését stb.⁴⁰ Uralkodása alatt erősödött a jezsuiták működése. Új iskolákat építettek, pl. akadémiát Vilniusban, kollégiumot Plockban.

Az első nagyobb összecsordulásukra katolikus és protestáns hívek közt Krakkóban került sor. Már 1574-ben néhány helyi megtámadta és kirabolta a református templomot, de ebben az időszakban még a katolikus városi vezetés nem engedhette meg magának a bűnösök büntetlenségét, mind az öt tettet lefejezték. Egy évvel később a protestáns temető lett tönkre téve. 1577-ben katolikus diákok megtámadták a protestáns lelkészeket. Habár 1578-ban a király rendeletet adott ki hasonló esetek ellen, illetve azok megbüntetésére, a támadások az elkövetkezendő időszakokban is ismétlődtek.⁴¹

Vilniusban elkötelezett rekatalizációs tevékenységet fejtett ki a már említett Radziwill Miklós fia, György, aki püspöki székéből buzdította a katolikusokat a protestánsok elleni cselekedetekre. Saját maga gyűjtötte a protestáns irodalmat és égette azt. Annak ellenére, hogy a király nem adott ki protestánsok elleni törvényt, nyíltan üldözte az antitrinitáriusokat és szociniánusokat, és amellett tolerálta a jezsuiták tevékenységet. Saját maga alapított katolikus püspökséget Windawie-ben, és további katolikus iskolák alapítását szorgalmazta, több városban jóváhagyta a katolikusok általi templomfoglalásokat.

Az említett időszakban a reformátusok, illetve az egész protestáns tábor is tartott néhány zsinatot, mely a liturgiai kérdéseken kívül az adott helyzetre reagált, de sokszor az egymással való „mindenféle” konfliktusokat is tárgyalták. Ezek a találkozások is mutatták, hogy a protestáns unió mennyire gyen-

38 Uo.

39 Bővebben *Gebei Sándor*: Az erdélyi fejedelmek és a lengyel királyválasztások. Szeged 2006.

40 *Krasinski V.*: Zarys i. m. 2., 35.

41 *Kis Sándor*: A lengyelországi reformáció. In. Sárospataki Füzetek 24. (2007). 1.

ge, mert akármelyik oldal kijelentései, cselekedetei további veszekedésekhez, összetűzésekhez vezettek, ami természetesen a katolikus oldal hasznára volt. Példaként lehet említeni az 1583-ban megrendezett zsinatot Wlodiszlavban, ahol mintegy 70 lelkész és több egyházi személy jelent meg. Az összetűzést két evangélikus személy kijelentése okozta, akik azzal az ajánlattal álltak elő, hogy a testvéri egység legyen alárendelve az evangélikus egyháznak, és szintén nyíltan a sandomierzi egyezmény ellen agitáltak. Természetesen ezek a kijelentések ismétlődtek, és újabb félreértéseket okoztak.⁴²

Báthory István halála után Lengyelország ismét királyválasztás előtt állt. Ezúttal is több kandidátus volt, de végül a svéd trónörökös, Vasa Zsigmond nyerte el a trónt. III. Zsigmond hosszú uralkodása alatt mint gyenge király mutatkozott meg, amit főképpen abban lehetett érzékelni, hogy megnőtt a mágánások hatalma a nemesség felett, és a katolikus klérus a protestáns egyházak fölé nőtt.⁴³

Annak ellenére, hogy III. Zsigmond lemondott több uralkodói hatásköréről, a katolikus egyházat támogatta, nagy vagyonokat adott számára. Már a koronázása alatt igyekezett a klérus meggyőzni őt arról, hogy adjon ki rendeletet az elvett katolikus templomok és vagyon visszaadásáról. Ezt az elképzelést nem sikerült véghezvinni, mert sok katolikus vagyon világi személyek kezére került, akik később visszatértek a katolikus hitre, és a vagyon elvétele a király ellen fordíthatta volna őket. A krakkói református templomot 1591-ben ismét kirabolták. Más városokban is ismétlődtek hasonló esetek, ezért a protestánsok zsinatot hívtak össze Chmielnikbe. A zsinat végzéseit és a protestánsok panaszait az uralkodónak adták át. A király megígérte a bűnösök megbüntetését, szintén a krakkói templom újjáépítését, de mikor 1593-ban immár harmadszor tették tönkre, a megújítását már nem engedték meg.⁴⁴

A jezsuiták élén Skarga Péter, egy nagyon elkötelezett katolikus állt. A híveket arra ösztönözte, hogy nyíltan lépjenek fel a protestánsok ellen, hiszen az ilyen cselekvést azzal lehet elnézni, hogy mindent, ami jogtalanul létezik, jogtalansággal lehet eltávolítani, illetve megsemmisíteni. A protestánsok nagy védelmezője a már említett diplomata és költő, Wolan Andras volt.⁴⁵

42 *Krasinski V.*: Zarys i. m. 1, 60.

43 Európa az újkorban. Szerk. Orosz István - Angi János - Ifj. Barta János. Debrecen 2006.

44 *Kis S.*: A lengyelországi reformáció i. m.

45 *Krasinski V.*: Zarys i. m. 2, 72.

Torunban 1595-ben nemzeti protestáns zsinat jött össze, melyen 70 evangélikus, református és testvéri egység lelkésze, világi személye vett részt az ország különböző részeiből. A református egyházat a kis-lengyelországi eszperes, Jezierski Ferenc képviselte, akit egyúttal a zsinat elnökévé is választottak. A zsinat elsődleges feladata a sandomierzi egyezmény megerősítése és a protestánsok kárainak összeírása volt. A zsinat hosszadalmas volt, többször megszakadt, mivel királyi oklevél szerint a tárgyalások jogtalanok voltak. Maguk az evangélikusok is ismét kifogásokkal léptek fel a sandomierzi egyezmény ellen. A zsinat konkrét eredménye 18 cikkely elfogadása lett, a sandomierzi egyezmény aláírása kötelező volt minden lelkész számára, anélkül nem lehetett lelkészi feladatokat végezni. A hetedik cikkely tiltotta a gyerekek szociális iskolákba járását, más cikkely kötelezte a világiakat, hogy felső iskolákat alapítsanak, templomokat építtessenek, küzdjenek az uzsora ellen, az utolsó cikkely a más vallások respektálására utasított.⁴⁶

A katolikus klérus nemcsak a protestáns egyházak felett szeretett volna uralmat elérni, de szintén az ortodox litvánokon is, amely végül is a breszti unióban valósult meg 1596-ban. Maguk a protestánsok is törekedtek nagyobb együttműködésre az ortodox egyházzal, főleg az evangélikusok, akik 1599-ben egy közös találkozót hívtak össze Vilniusban. Mivel a konstantinápolyi pátriárka beleegyezésével nem lehetett nekik semmi egyességet aláírni, az egész találkozás csak a katolikusok által elkövetett sérelmek elsorolása lett.⁴⁷ A vilnusi találkozó eredménye egy egységes nyilatkozat lett az erőszakos rekatolizáció ellen. A konfederáció megismételte az egységes harc szükségességét a vallásszabadságért és a kölcsönös segítséget. Együttesen a konfederáció az 1603-ban és 1605-ben összejött szejmben kérte a vallási törvények betartását, de eredménytelenül.

III. Zsigmond hosszú uralkodása (1587–1632) nemcsak a protestantizmusnak hozott romlást, hanem az egész ország gazdaságának és politikai fejlődésének is. A Svédországgal való háború, a tatár és török portyázások a délkeleti országrészben növelték a lakosság szenvedéseit, aminek folytán a protestánsok tömegesen költöztek békésebb területekre (Gdansk, Torun)

46 Uo. 88

47 *Kis S.*: A lengyelországi reformáció i. m.

vagy külföldre. Ez a migráció nagyban károsított sok addig gazdaságilag, kulturálisan fejlett várost, térséget, köztük Krakkót is. A rekatolizáció kezdetéig Lengyelország több reformációs tanítás menedékhelye lett, itáliai, francia, skót felekezeti kisebbségek léteztek az országban, melyeknek természetesen a kultúrára és művelődésre is hatásuk volt. A jezsuita rend által vezetett rekatolizáció során átvették a felügyeletet az iskolák és a könyvkiadás felett, ami az addigi sokszínű kultúra visszafejlődésével járt Lengyelországban.⁴⁸ Csökkent a krakkói egyetem színvonala is.

A következő lengyel király IV. Zsigmond lett, aki apjától eltérően nem volt elkötelezett a katolikus egyház irányában, és inkább igyekezett a vallások békés együttélését biztosítani a vallási törvények betartásával. Maga kezdeményezte a kiélezett helyzet orvoslása érdekében az együttélés szabályozását, és ezt egy közös gyűléssel, a négy felekezet vezetőinek találkozásával akarta elérni (*colloquium charitativum*)⁴⁹ Torunban, 1645-ben. A református egyház együttesen lépett fel a testvéri egységgel és összesen 23 képviselője volt, köztük a híres Comenius János is. A katolikus oldalnak 25 és az evangélikusoknak 28 képviselője volt. A találkozásnak három alapvető tárgyalási pontja lett kitűzve: 1. bemutatni minden tanítás alapelveit, 2. disputálni a tanítások igazságairól, 3. liturgiai kérdések. A király a találkozástól a vallások egyesülését várta, de ez a cél előre sikertelenségre lett ítélve, és a találkozás végül eredménytelenül zárult.⁵⁰

A lengyel protestantizmus bukása 1648 után, János Kázmér királlyá választása után következett be, mivel ő maga jezsuita és bíboros volt azelőtt. Az ország belső válságba került, és kívülről is veszélyeztetve volt szomszédaitól, Oroszország támogatta a kozák ellenállást, és Svédországgal is háború tört ki. A protestánsok, főleg a reformátusok nagy elvárásokat fűztek a svéd jelenléthez, remélték, hogy biztosítják nekik a vallásszabadságot, ezért sokan

48 Azt, hogy milyen gyorsan terjedt a rekatolizáció, mutatja szenátorok vallási összetétele a Litván fejedelemségben, míg 1572-ben 3 katolikus és 16 protestáns, 1596-ban 9 katolikus és 10 protestáns, 1606 15 katolikus és 9 protestáns, 1632 már egy protestáns szenátor sem volt, 1648 19 katolikus és 4 protestáns, 1655 17 katolikus és 3 protestáns, 1668 25 katolikus. Gebei S.: Az erdélyi fejedelmek i. m. 17.

49 Krasinski V.: Zarys i. m. 171.

50 Uo. 171.

támogatták őket. A valóságban viszont a svéddek egyaránt pusztították a katolikus és a protestáns területeket. Összegezve mondhatjuk, hogy a svéd jelenlét nemhogy nem segített a lengyel protestánsoknak, hanem inkább még nehezítette sorsukat, hiszen minden svéddek által elkövetett rosszért a protestásokat büntették. A lengyel bosszú legismertebb helye Lesno városa, a testvéri egység központja lett, melyet a svéd katonaság elmenetele után 1656-ban kiraboltak és felégették.⁵¹

Ez a folyamat a lengyel protestantizmus teljes meggyengülését eredményezte. Habár nem semmisült meg teljesen, megszűnt a nemzeti élet fontosabb eleme lenni. Annak ellenére, hogy a vallásszabadságot újra és újra megerősítették, a jezsuiták rekatolizációs tevékenysége folytatódott, amit a protestánsok számának alakulása is mutat az alábbi táblázatban.⁵² Amint azt mutatja a táblázat, a 16. századtól a 18. századig mintegy 90%-os csökkenés következett be, mely legkevésbé Litvániát érintette.

	Kis-Lengyelország	Nagy-Lengyelország	Litvánia	Összesen
1591	250	120	200	570
1650	69	28	cca140	240
1768	13	9	38	60

A protestáns gyülekezetek számának alakulása

Végezetül megállapíthatjuk, hogy a reformáció nagyon gyorsan utat tört magának Lengyelország területén. A kálvini reformációnak nemesi jellege lett, mivel elsődleges elfogadói a nemesség és a mágnások csoportjából kerültek ki, valamint a nagyobb városok lakosai közül, mint Krakkó, Gdansk, Elblang, Vilnius. Az új tanok elfogadása elsődlegesen a katolikus egyház morális és teológiai hanyatlásának, valamint óriási vagyonának volt köszönhető. A lengyel protestantizmus másik fontos jellegzetessége, hogy a lengyel nemesi társadalom gondolkozásához sokkal közelebb állt a svájci reformátorok, leginkább Kálvin János progresszív társadalmi-politikai tanítása, mint a merev lutheranizmus. Összehasonlítva Magyarországgal, ahol a katoliciz-

51 Kis S.: A lengyelországi reformáció i. m. 2.

52 Krasinski V.: Zarys i. m. 3.,141.

mus a mohácsi vész következtében nem tudta sikeresen felvenni a harcot a reformációs tanokkal, a lengyel katolikus egyház, noha nem ment át olyan „katasztrófán”, az elejétől fogva gyengének bizonyult. A reformáció másik paradoxona volt az, hogy míg az elején a szabadabb politikai és társadalmi helyzet elősegítette az új tanok gyors terjedését, a következő évtizedekben hozzájárult a protestáns tábor sokszínűségéhez és ezáltal a gyengeségéhez, minek folytán a rekatolizáció gyorsan és sikeresen tudott terjedni. A katolikus egyház a jezsuitáknak köszönhetően hatásos eszközt kapott, míg a protestánsok kisebb egységekre osztoztak, és a viszálykodással veszítették erejüket. A lengyel protestantizmus gyenge pontjának számított egy bizonyos fajta szélesebb társadalmi bázis hiánya,⁵³ ami alatt az értendő, hogy az egész idő alatt a reformációs tanítások az elit, tehát a nemesség programja volt, mely a jobbágysai közt csak erőszakkal volt képes elfogadtatni az új tanokat. Tehát hiába terjedt el a reformáció, soha nem ért el tömeges jelleget, és a szélesebb nemesség körében is csak mint „divat vagy modernség” jelent meg, és nem az igazi belső meggyőződés eredménye volt.

53 *Benedict P.*: Christ's churches i. m. 271.

PAPP SÁNDOR

ERDÉLY RÉSZVÉTELE A MOLDVAI VAJDAI CSALÁD, A MOVILĂK ÉS RADU ȘERBAN HAVASALFÖLDI VAJDA KÜZDELMEIBEN (1602-1606)¹

A tizenöt éves, vagy hosszú török háború (1591/93-1606) második szakaszában egyre nagyobb jelentőségre tett szert, hogy a Porta visszaszerezze, a Habsburg udvar pedig saját uralma alatt megtartsa Erdélyt, Moldvát és Havasalföldet, azt a három keresztényt tartomány, amelyek a háború kitörésekor fellázadtak az oszmánok uralma ellen. A háború kilátástalansága miatt az erdélyi fejedelmek 1597-től kezdve lépéseket tettek arra, hogy visszatérjenek a Porta uralma alá. Ennek a törekvésnek fontos dátuma az 1599-es² és az 1601-es év, amikor is Báthory András erdélyi fejedelem, majd pedig Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem államközi szerződést is kötött a Portával,

1 Bár Gebei Sándor professzor úr köszöntésére a legstílszerűbb egy lengyel, kozák, vagy orosz tematika felelne meg, mégis úgy vélem, hogy a Lengyel-Litván Államszövetség kapcsolattörténetében oly fontos moldvai családról, a Movilăkról szóló írással is kifejezhetem tiszteletemet iránta. Isten éltesse sokáig! Az alábbi tanulmány anyagát a nemrégiben megjelent Bocskai-felkelésről készült monográfiám írása közben dolgoztam fel, melyre az alábbiakban is hivatkozni fogok: *Papp Sándor: Török szövetség–Habsburg kiegyezés – A Bocskai-felkelés történetéhez. Károli Könyvek – L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2014.*

2 *Kármán Gábor: Báthori András ahdnáméja. Fons 14 (2007) 339-348.; Kármán Gábor: The 'Ahndname of Sultan Mehmed III to András Báthori, Prince of Transylvania. In: Lascu Stoica, Fetisleam Melek (ed.:) Contemporary Research in Turcology and Eurasian Studies: A Festschrift in Honor of Professor Tasin Gemil on the Occasion of His 70th Birthday. Kolozsvár: Presa Universitara Clujeana 2013. 435-445.*

amelynek célja az oszmán fennhatóság elismerése mellett a háborúból való kiválást, egyfajta semlegességi politikát jelentett volna. Azonban mindkét próbálkozás megbukott a Habsburg Udvar és a vele szövetségben lévő Vitéz Mihály katonai fellépésén.³

A Habsburg-ellenes erdélyi felkelők 1601-ben török földre menekültek. Vezetőjük Székely Mózes volt, aki egy saját kezű levelében kérte Szaturdzsi Mehmed pasa nagyvezírt, hogy őt ismerje el a Porta Erdély fejedelmének, és azt is, hogy küldje mellé segítségül valamelyik román vajdát Moldva és Havasalföld egyesített seregeivel.⁴ Ennek a kérésnek ekkor nehezen lehetett eleget tenni, hiszen Damian Vistierul és Nápolyi Péter moldvai vajdai titkár ekkor számolt be Tholdi István székely főkapitánynak az ebben az időben folyó havasalföldi trónharcokról. Radu Șerban ekkor szorította ki Simion Movilă havasalföldi vajdát, Ieremia Movilă moldvai vajda testvérét a hatalomból.⁵ Simion eddig már kétszer is betöltötte a havasalföldi vajdai hivatalt (1600 októbere és 1601. július 3. illetve 1601 augusztusa és 1602 augusztusa között) lengyel támogatással.

Radu Șerban korábban Erdély nyugati határán, Belényesben várakozott arra, hogy Giorgio Basta katonai segítséget adjon mellé, amivel bevonulhat Havasalföldre. Erre csak Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem ismételt lemondása után kerülhetett sor. A betörés a Vöröstorony-szorosban sikeres volt, augusztus elején már a fővárost, Tîrgoviștét is elfoglalták. Innen egy rövid támadást hajtottak végre a Movilă család fennhatósága alatt álló Moldvába, majd a sereg visszatért a fővárosba. Itt született 1602. szeptember 2-án az a beszámoló, amiben a győztes Radu vajda tudatta II. Rudolf császárral a sikeres hadjárat eseményeit, s újabb anyagi segélyért könyörgött.⁶ Ily módon lehetetlen volt, hogy a Movilă testvérek segíteni tudjanak Erdélyben Székely Mózesnek. Az eddigiekből is látszik, hogy a moldvai vajdai dinasztia, a Mo-

3 Papp Sándor: Die Verleihungs-, Bekräftigungs- und Vertragsurkunden der Osmanen für Ungarn und Siebenbürgen. Eine quellenkritische Untersuchung. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. Wien 2003. 109-125.

4 Papp S.: Török szövetség–Habsburg kiegyezés ... 55-57.

5 Veress, Andrei (Endre): Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării-Românești. București VII., 1934. 70–71. Nr. 58.

6 Stoy, Manfred: Radu Șerban, Fürst der Walachei 1602–1611, und die Habsburger. Eine Fallstudie. Südost-Forschungen, 54. (1995). 63.

vilá-család alapvetően a békés lengyel-oszmán viszonyrendszerre építette a hatalmi koncepcióját. A Habsburg birodalmi érdekeket 1602-től Radu Șerban képviselte Havasalföldön, amely magában foglalta azt, hogy a Movilák ellenségesen tekintsenek rá. Ez elkövetkezőkben a moldvai diplomáciai kapcsolatépítés célja az volt, hogy visszaszerezzék a Havasalföld feletti uralmat is. Ebben a törekvésben reménybeli szövetségesként a Habsburg-uralom ellen szerveződő erdélyi ellenzékre lehetett számítani.

Székely Mózes rövid erdélyi uralmát Radu Șerban számolta fel azzal, hogy fegyveresen ellene vonult. A Brassó mellett vívott vesztes csata során Székely is elhunyt. Az erdélyi menekültek ismét török földre futottak, s már 1603. augusztus 29-én Széplaky Péter követ útján felvették a kapcsolatot a nagyvezírral, és azonnali segítséget kértek. Bethlen Gábor, az erdélyi menekültek követte egészen Nándorfehérvárig ment, ahonnan Dzerrah Mehmed pasának írt, kérve a mellette maradt katonaság zsoldját.⁷ A menekültek között azonban hatalmi rivalizálás alakult ki. Az általános szakirodalmi vélekedés szerint két vezető közül választhattak, egyesek Szilvássy Boldizsárt, mások Bethlen Gábort szerették volna fejedelemség élén látni.⁸ A Porta a szabad fejedelemválasztás mellett állt, és erről egy fermánt állított ki.⁹ A menekültek az ifjú Bethlen Gábort választották meg vezetőjüknek, mégpedig úgy, hogy az ellenfelét mind Jeremia moldvai vajda, mind pedig Bektás temesvári beglerbég is támogatta, akik külön-külön felterjesztést készítettek a szultánnak, amelyben kifejezetten azt kérték, hogy Szilvássyt nevezze ki *erdélyi fejedelemnek*.¹⁰

7 Veress Endre: Bethlen Gábor fejedelem ifúsága. Erdélyi Múzeum, Új folyam, 9 (1914) 6. szám, 317. Nr. 4.; Lásd még: Horváth Mihály: Magyar regesták a szepesi káptalan, jászai s leleszi conventek, Kassa és Sopron városok, s több magánosok levéltáraiból s gyűjteményéből 1228–1643. Magyar Történelmi Társ., 11 (1862) 165.

8 Kazinczy Gábor: Gr. Illésházy István nádor följegyzései 1592–1603 és Hídvégi Mikó Ferenc históriája 1594–1613 Bíró Sámuel folytatásával. Pest, 1863, 162–163.; Papp S.: Török szövetség–Habsburg kiegyezés i. m. 64–65.

9 Monumenta Comitalia Regni Transylvaniae. Erdélyi országgyűlési emlékek. V. Szerk. Szilágyi Sándor Budapest, 1879. 54–55. (A továbbiakban: EOE V.); Horváth M.: Magyar regeszták i. m. 162.

10 Veress E.: Documente VII. i. m. 1934. 146. Nr. 125.; Štátny Archiv-Pobočka Prešov, Fond Drugeth Humenné, Verejná činnosť. Župné vojenské záležitosti Inv. 316. I. č. 828/8. Mi I. 28. Jeremiás vajda levele Szilvássy Boldizsár támogatására; Štátny Archiv-Pobočka Prešov, Fond Drugeth Humenné, Verejná činnosť. Župné vojenské záležitosti Inv. 316. I. č. 828/8. Mi I. 36. Bektás temesvári pasa levelének magyar fordítása Szilvássy Boldizsár érdekében.

Talán ez a megosztottság és a menekült erdélyi rendek közötti meg hasonlósá okozta, hogy Bethlen a Habsburg udvarral konfliktusba került kelet-magyar orszá gi urat, Bocskai Istvánt hívta fel az erdélyi fejelemség megszerzésére, akinek biztosítani tudta az Oszmánok támogatottságát. A felkelés kitörése után néhány hónappal az újonnan kirobbant Habsburg-ellenes magyar fel kelés felvette a kapcsolatot a Movilă-családdal, akik mindent megtettek a re ménybeli szövetségesük erdélyi uralmának megerősítésében.¹¹

Bocskai első, aki még minden választás nélkül már 1604. december 12-én az erdélyi rendeknek írt levélben használta a szokásos erdélyi fejedelmi titu lust, meg is fenyegette a rendeket, arra az esetre, ha nem állnának el a császár hű sége alól. Úgy tűnik, hogy a moldvai vajdával és a temesvári pasával már ekkor megegyezett, hogy katonai is segítséget kap tőlük.¹²

Bocskai nem véletlenül utalt arra, hogy komoly katonai támogatásban ré szesülhet Moldva felől, hiszen a Movilă testvérekkel már hónapok óta szoros diplomáciai kapcsolatot, véd- és dacszövetséget alakított ki. Feltehető, hogy a kapcsolatot Bocskai István kezdeményezte még 1605 januárjában, amikor a török állammal kialakítandó új viszonyrendszer alapjait megtervezték.¹³ Ami kor Bocskai Szerencsről 1605. március 25-én választlevelet küldött Ieremia vaj dának, egy olyan szövetséget emlegetett, amelyet hosszú távra terveztek Mold va, Havasalföld és Erdély között. Bocskai külön kiemelte, hogy a vajda nagyon sokat tett annak érdekében, hogy a székelyek elfogadják őt uruknak. Ennek a lépésnek a jelentősége ténylegesen nagy lehetett, mert a Porta megdicsérte Iere miát azért, hogy a székelyeket Bocskai hűségére állította.¹⁴ Ennek a hatása nem maradt el, hiszen Bocskait 1605. február 21-én Nyárádszeredán a székelyek és az erdélyi vármegyék utólagosan megválasztották fejedelmüknek.¹⁵

11 Papp S.: Török szövetség–Habsburg kiegyezés i. m. 57, 132–133.

12 Benda Kálmán: Bocskai István. Levelek. Európa Könyvkiadó – Kriterion Könyvkiadó, Bukarest–Budapest 1992. 258.

13 Nagy László (szerk.): Iratok Bocskai István és kora történetéhez. Bocskai-szabadságharc 400. évfordulójára. Debrecen 2005. 138–139. Nr. 40.

14 Gemil, Tahsin: Relațiile Țărilor Române cu Poarta Otomană în documente turcești (1601–1712). București, Direcția Generală a Arhivelor Statului din Republica Socialistă România 1984, 103–104. Nr. 18. Arh. St. București. Colecția microfilme Turcia, rola 107, c.433; BOA Mühimme defteri Nr. 77. 19. 103. számú parancs. 1013. zilhicce 14./ 1605. május 5.

15 Az erdélyi támogatóira vonatkozóan lásd: Horn Ildikó: Bocskai István fejedelem erdélyi politikái. Tudományos Konferencia a Bocskai István által vezetett Habsburg-ellenes rendi felkelés kitörésé nek 400. évfordulója alkalmából. 2004, december 6. Studia Caroliensia 7 (2006), 1. szám, 87–104.

Ieremia kérte Bocskaitól, hogy követsége tegyen meg mindent a testvére, Simion havasalföldi trónigénye érdekében. Bocskai válaszleveléből kitűnik, hogy háromszor írt, üzent Konstantinápolyba ez ügyben. Azt a tervet fogalmazta meg, hogy a két Movilă testvér azonnal készüljön Havasalföld ellen, ő maga az erdélyi hadai élére Gyulaffy Lászlót nevezte ki, aki szintén készen állt, hogy Petki János székely generálissal¹⁶ együtt fegyverrel vigyék be Simion Movilát Radu Șerban helyére.¹⁷ A fentiekről ugyanazon a napon külön tájékoztatta a fejedelem Simiont is,¹⁸ és ígérete szerint azonnal írt a nagyvezírnek, Lala Mehmednek is. A közös katonai fellépést tényként kezelte Bocskai, amely eléggé meglepő akkor, ha tudjuk, hogy Radu Șerbant a szultán környezete és a nagyvezír ekkor nem akarta leváltani.¹⁹

A Porta kezében nem lehettek megdönthetetlen bizonyítékok Radu Șerban ellen, illetve a felsőbb körökből valaki vagy valakik nagyon vigyáztak rá. A portai kivárás taktikája olvasható ki az eltérő szemléletű parancsokból. Míg egyértelműen hitet tettek a havasalföldi nép szultán iránti hűsége mellett, és minden ellenük irányuló katonai fellépést eltiltottak,²⁰ addig a vajda személye iránti bizalmatlanság fennállt. Így a fentiekkel párhuzamosan 1605 áprilisának végén azzal biztatták a két Movilă testvért, hogy ha hűségesen szolgálnak Bocskai mellett, teljesülhet a kérésük.²¹ A bizonytalanságot erősítette, hogy Radu Șerban nem teljesítette a szultáni parancsot, és nem indult

16 Tevékenységére lásd: *Balogh Judit – Horn Ildikó: A hatalomépítés útjai: homoródszentpáli Kornis család története. Századok 142 (2008) 4. szám, 882–885.; Balogh Judit: Székelyföldi karrier. Az udvarhelyszéki nemesség hatalomszerzési lehetőségei a 16–17. században. L'Harmattan Kiadó – Transylvania Emlékeiért Tudományos Egyesület, Budapest 2011,*

17 *Benda K.: Bocskai, Levelek i. m. 120–123. Nr. 51.; Thaly Kálmán: Bocskay István leveleskönyve 1605. mart. 20.–ápril 29. Magyar Történeti Társ 19(1874) 73–75. Nr. 6.; MOL MKA Lymbus Series II. 113. XXXII. fol. 14v–15v.*

18 *Benda K.: Bocskai, Levelek i. m. 123–124. Nr. 52.; Thaly K.: i. m. 75–76. Nr. 7.; MNL OL MKA Lymbus Series II. 113. XXXII. fol. 15v–16r.*

19 *Benda K.: Bocskai, Levelek i. m. 124–127. Nr. 53.; Thaly K.: i. m. 69–71. Nr. 4.; MNL OL MKA Lymbus Series II. 113. XXXII. fol. 12v–13v;*

20 BOA MD Nr. 77. 5. 71. parancs. 1013. zilhicce 4./1605. 04. 23.

21 *Gemil T.: Relațiile Țărilor Române i. m. 101–103. Nr. 17. Arhivele Naționale ale României (ANR). Direcția Gen. Buc., Colecția microfilme Turcia, rola 107. c. 426.; Az okmány eredetije a szultáni tanács döntéseinek másolatát tartalmazó 77. műhimme defterben található. A kötetet teljes terjedelmében Voloncs László másoltatta le számomra Isztambulban, amelyet ezennel köszönök. BOA MD Nr. 77. 5. 73. számú parancs.*

személyesen Bocskaihoz. Ha meggondoljuk, hogy valószínűleg neki is voltak információi az ellene induló szervezkedésről, akkor érthető is, hogy helyben maradt. Ha kimozdul az országból, a leváltása sokkal könnyebben végrehajtható lett volna. Ugyanakkor ez a lépése tovább növelte vele szemben a bizonytalanságot. A Porta módosított a korábbi terven, és megengedte neki, hogy ne személyesen vezesse a havasalföldi katonákat, hanem egy megfelelő emberre bízza azokat. Ugyanakkor Simion vajdát is további feladatokkal látta el, amelyből kiolvasható volt, hogy ha helytáll, a jutalom nem marad el.²² Az oszmánok párhuzamos politizálása a vajdával és a trónkövetelővel azért nagyon érdekes, mert egyértelmű: Radu Șerban ténylegesen együttműködött a Habsburg katonai vezetéssel. Legalábbis Giorgio Basta továbbra is a császár hű emberének tekintette, akitől Tokajból még 1605 februárjában is segítséget kért tőle a magyar lázadók ellen.²³

Egyelőre Bocskai az 1605 tavaszán a Porta erős szövetségese és vazallusa szerepében tetszelgett, amely pozíciót arra akarta kihasználni, hogy a pozíciót szerződéskötéssel is tovább erősítse. Ezért rendkívüli követtséget küldött Isztambulba.²⁴ A tárgyalások fontos területe azonban az Oszmán Birodalom új észak-nyugati határvidékének hatalmi helyzetét is érintette. Az induláskor kiállított követutasítás mellé újabbat is eljuttatott a követeihez, amelyek nagy jelentőségű kéréseket tartalmaztak. Kérte, hogy hadainak eltartására pénzt küldjenek a Portáról, hogy a lengyel királynál érje el a Porta, ne adjanak segítséget a császáriaknak. Ismételten kérelmezte, hogy Radu Șerban vajdát mozdítsák el. A követeinek beszámolójából tudjuk, hogy az ifjú I. Ahmed szultán mindent megígért, kivéve Radu Șerban letételét. Radu Șerban követe ugyanis éppen akkor járt a Portán, akik biztosítani tudták uruk feltétlen hűségét. Bocskai követeinek a jelentéséből tudjuk, hogy a vajda megnyerte

22 BOA MD Nr. 77. 14. 91–93. számú parancsok.

23 Nagy L.: *Iratok Bocskai István i. m. 139–141, Nr. 45.*

24 Szilágyi Sándor – Tasnádi Nagy Gyula – Mencsik Ferdinánd – Kluch János: Gyulafy Lestár följegyzései. Keczer Ambrus naplója. Krmann Daniel superintendens 1708–1709-iki oroszországi útjának leírása. Magyar történelmi évkönyvek és naplók a XVI–XVIII. századból. II. Budapest, 1894. 38. (MHHS XXXIII.); Horváth Mihály: Magyar regesták a szépesi káptalan, járszai s leleszi conventek, Kassa és Sopron városok, s több magánosok levéltáraiból s gyűjteményéből 1228–1643. Magyar Történelmi Tár 11 (1862) 170.; Szilágyi Sándor: Erdélyország története tekintettel mivelődésére. I–II. Pest, Heckenast, 1866. II. 78.; Óváry Lipót: A Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottságának oklevélmásolatai. III. Budapest 1901. 30.

maga számára a nagyvezír, Lala Mehmed bizalmát. Ekkor keletkezett az a szultáni parancs is, amely tudatta Raduval, hogy megtiltotta Simionnak a Havasalföld elleni támadást, és arra utasította Radut, hogy Ieremia Movilával jó kapcsolatot tartson fenn.²⁵ Mindezekből látszik, hogy a Havasalföld feletti uralom tekintetében a Porta 1605 májusában megszületett a döntés: Simion Movilă bármilyen lépést is tesz Bocskai és az Oszmán uralom érdekében, nem fogja megkapni jutalmul a vajdaságot. Mint látni fogjuk, ettől függetlenül a Movilák tovább folytatták lépéseiket Radu ellen. Komoly áldozatok hoztak az erdélyi hadszíntéren, és bekapcsolták a szövetségi rendszerükbe a szilisztrai beglerbéget, Kádizáde Ali pasát is.

Az 1605-ös évi hadjárat a nagyvezír vezetésével eredetileg Bécs ellen vonult volna. Ehhez kapcsolódott volna a magyarok mellett három kisebb haderő, Dunántúlon a kanizsai pasa, Szahos Ibrahim, a felvidéken Szúfi Szinán, Erdélyen át a szilisztrai pasa, Kádizáde Ali. Ez utóbbihoz csatlakozott a két Movilă, a moldvai haderővel. Mivel az oszmán-magyar támadás Bocskai István távolmaradása miatt elmaradt, az eredeti elképzelésből alig teljesült valami. Bocskai, ahelyett hogy a nagyvezírral egyesült volna, Erdélybe ment, hogy a tartományt pacifikálja, és beiktatassa magát az erdélyi fejedelemségbe.²⁶

Erdélyben nagyon kevés császárhű katona állomásozott. Az 1604. év végére a legfontosabb várak, Jenő, Lugos, Karánsebes és Lippa Bocskai hűségére tértek. Az első jelentősebb várostrom Szatmár körül bontakozott ki. Az erdélyi/partiumi felkelő hadak parancsnoki címét Gyulaffy László viselte.²⁷ Véres ostrom után Szatmár vára megadta magát, és az országrészben lassan szinte minden erősség letette a hűségesküt Bocskai nevére. Közjogi tekintetben azonban még hiányzott a fejedelemválasztás és a beiktatás. Miután Bocskai megígérte a régi szabadság visszaállítását, a székelyek és a magyar megyék nemessége az 1605. február 21-én tartott nyárádszeredai gyűlésen – s mint jeleztem, Ieremia vajda közbenjárásával – egyöntetűen megválasztotta Erdély fejedelmének. A százszok azonban kitartottak a császár hűsége mel-

25 *Gemil T.*: Relațiile Țărilor Române i. m. 103–104. Nr.18. ANR. Dir. Gen. București, Colecția microfilme Turcia, rola 107, c.433; BOA MD Nr. 77. 19. 103. parancs.

26 *Papp S.*: Török szövetség–Habsburg kiegyezés i. m. 174–194.

27 *Nagy László*: A Bocskai szabadságharc katonai története. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1961. 307.

lett. Az ellenállást Rácz György szervezte, aki némi császári katonára, a szász polgárság fegyveres erejére és Radu Șerban havasalföldi vajdára számíthatott. A szász ellenállás készítette a fejedelmet katonai lépésre.

Az magyarországi követség isztambuli tárgyalásai lezárásakor azonnal megindult az Oszmán haderő Lala Mehmed nagyvezír vezetésével Magyarország felé. A hadjárat alatt vezetett díváni jegyzőkönyvben (mühimme defteri) az első parancs, amely konkrétan magyarok megsegítésére kimenő parancsokhoz tartozik Ieremia Movilă moldvai vajdának szólt, akit háromezer jó lovas és kétezer puskás gyalogos elküldésére utasítottak. Vele párhuzamosan kapott parancsot Radu Șerbân havasalföldi vajda is, akinek kétezer lovas és ezer gyalogost kellett a magyarok mellé küldenie.²⁸

Egy másik Moldvába küldött utasítás alapján tehát a két Movilának a szilisztrai pasához kellett csatlakozniuk: „Reménykedünk a magasságos Istenben, hogy a győzelemjelű szerdárom is zilhicce hónap elsején (1013. zilhicce 1./1605. 04. 20.) elhagyja a magas küszöbömet, és útban lesz Belgrád felé.”²⁹ Mielőtt a nevezett megérkezne Nándorfehérvárba, te és a testvéred, a magyar király, Bocskai irányában tökéletes segítséget és támogatást nyújtsatok. Nagyúri szerencsémrel légy a szolgálatban.”³⁰ A magyar követség késése miatt a nagyvezír csak egy hónap múlva indulhatott el Isztambulból. A késlekedés ellenére a parancs többi része teljesült, hiszen a két Movilă személyesen csatakozott Kádizáde Ali pasához.

A szilisztrai pasa a nagyvezír által kijelölt úton, Brassó felől július 13-án (tehát jó nagy késéssel) érte el Erdély határát. A teljes hadi esemény idején rendszeres levelezést folytatott Bocskaival, mely levelezés fontos információkkal szolgál a Movilák és Radu Șeban pártharcához is.

Ali pasa, ahogy bejutott Erdélybe, azonnal felmérte a helyzetet, s megállapította, hogy a székelyek és a magyarok ténylegesen hűek Bocskaihoz. Brassó mellett járva érezte, hogy a szászok továbbra sem megbízhatóak, a Habsburgok részéről az ország védelmére rendelt Rácz Györgyöt támogatják, élelmet és zsoldot adnak neki. Maja Philippi leírása szerint a pasa a prázsmári

28 BOA MD Nr. 77. 3. 67. parancs.

29 A nagyvezír alapos késéssel, csak május 21-én indult útnak Magyarország felé. Papp S.: Die Verleihungs-, Bekräftigungs- und Vertragsurkunden i. m. 129.

30 Gemil T.: Relațiile Țărilor Române i. m. 101–103. Nr. 17.; BOA MD Nr. 77. 5. 73. számú parancs.

táborban személyesen találkozott a brassói küldöttséggel, Michael Weißszel (Weiss Mihállyal) és Kaspar Rosenauerral. A tárgyaláson Ali pasa nagyon fenyegető hangnemet ütött meg, s kilátásba helyezte, hogy a szászok ellenállása miatt Brassót ostrom alá veszi. Michael Weiss ezt rosszállással fogadta, s nem kis merészséggel arra utalt, hogy a város falai a török–moldvai 12 ezer főnyi hadnál nagyobbak is ellent tudnak állni. A tárgyalás végén átadott ajándékok meglágyították Ali pasa szívét.³¹ A havasalföldi vajda, Radu Șerban szerepét pontosan úgy látta Ali pasa, ahogy azt a Movilă testvérek és a magyar követek a Portán is ismertették, ti. hogy továbbra sem adta fel a Bocskai-ellenes erők segítségét Erdélyben. Rácz György pedig – ahogy Ali pasa megjegyezte – a „Segesvár nevű jól megerősített várba húzódott,” és a környékbeli falvakon élősködött.

A padisah azt parancsolta Ali pasának, hogy Erdélyben egy percet se készen, hanem induljon Bocskaihoz. Gyulaffy László, akit Ali pasa Bocskai „kaimakámjaként” címzett, felhívta a figyelmét, hogy Erdélyben is van ellenség, elsősorban az említett Rácz György, akit Radu vajda folyamatosan erősít, s aki maga is folyamatosan fogad fel katonákat. Gyulaffy szerint, ha Ali pasa a sereggel kivonulna Erdélyből, akkor a helyiek bajba kerülnének.

Az események teljesen alátámasztják a pasa véleményét. Szamosújvár császári őrsége kapitulációjakor (június 20.) úgy tűnt, hogy a háborúskodás gyorsan befejeződik Erdélyben. Néhány nap múlva Brassó nevében Weiss Mihály és a Segesvárott tartózkodó császárhű csapatok nevében Rácz György is kinyilvánította, hogy fel kívánnak hagyni az ellenállással. A megállapodás értelmében a magyar csapatok egy részét Gyulaffy haza is bocsátotta, illetve az utolsó császári kézen levő vár, Fogaras ostromára rendelte.³² Rácz további ellenállásáról Krausz György szászsebesi nótárius és Gyulaffy László hasonlóképpen számolt be: eszerint Radu vajda még mindig arra biztatta Ráczot, hogy ne vonuljon ki Segesvárról, hiszen ő maga egész seregével siet a segítség-

31 *Philippi, Maja*: Michael Weiß. Sein Leben und Wirken in Wort und Bild. Bukarest, Kriterion Verlag, 1982. 45.; *Liber annalium raptim scriptus per Michaellem Veyss. Chroniken und Tagebücher. II.* Hrsg. Gross, Julius. Quellen zur Geschichte der Stadt Brassó, V. Brassó 1909. 183.

32 *Nagy L.*: A Bocskai szabadságharc i. m. 324–325.

gére.³³ Mivel úgy tűnt, hogy Erdélyben nem lesz a továbbiakban semmilyen nagyobb katonai akció, érthető, hogy Lala Mehmed és Bocskai is sürgette Ali pasa továbbvonulását Magyarország felé. A helyzet azonban megváltozott. Meghalt a „kaimakám”, Gyulaffy László. Ali pasa az utasításnak megfelelően azonnal elindult volna, ám az erdélyi hadak új vezetői, Bogáthy Menyhárt és Csáky István kérték, hogy ne siessen. Magukra vállalták, hogy öt napon belül megszerzik Bocskaitól az utasítást arra, hogy a magyarországi hadjárat helyett egyelőre itt maradjon. A pasa elfogadta ezt a javaslatot, s várta az új rendelkezést. Megírta a fejedelemnek, hogy ha nem fogadja el Bogáthy és Csáky tervét, akkor nem marad tovább Erdélyben, hanem azonnal indul Magyarországra. A pasa ismét hangsúlyozta, hogy őt azért küldték, hogy azonnal Bocskaihoz menjen, és a szultán nagyúri céljai elérését szolgálja. Az Erdélybe érkezése óta eltelt több mint húsz nap, s nem rajta múlt, hogy nem mehetett tovább Magyarországra.³⁴

Ali pasa újabb jelentése már a folyamatban lévő segesvári ostrom közben keletkezett. Szamosközy történeti emlékei szerint a magyarok mellé felvonult török és moldvai seregek legalább 12 ezer főt tettek ki.³⁵ Ali beszámolt Segesvár lassan haladó ostromáról. A magyar hadsereg nem rendelkezett elegendő ostromszerrel. A török alakulatok elsősorban lovasokból álltak, így az ágyú és a lőpor előteremtése a fejedelem tisztjeinek a dolga lett volna. Amint Ali pasa megjegyezte, ha lőpor volt, hiányzott az ágyúgolyó, ha azt szereztek, nem volt mivel kilőni. E megjegyzések tükrében a pasának nem lehetett valami jó véleménye a magyar had ellátásáról, szervezettségéről. A pasa mindenről részletesen beszámolt Bocskainak. Leveleiből az derül ki, hogy nagyon meg

33 Krausz György leírása mind hadi dolgoknak, mind az egyebeknek, amelyek 1599-től 1606-ig Erdélyben történtek. Bevezette: Bíró Vencel. Tűzpróba 1603–1613. In: Cs. Szabó László közreműködésével szerkesztette Makkai László: Erdély öröksége. Erdélyi emlékirók Erdélyről. III. Budapest, Franklin Társulat Kiadványa, é.n. [első kiadás 1942]. 92–93.; Nagy L.: Iratok Bocskai István és kora i. m. 175–176. Nr. 65. Gyulaffy László Bocskai Istvánnak, Köpec, 1605. 07. 26.

34 Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof-, und Staatsarchiv, (ÖStA, HHStA) Türkische Urkunden, [Segesvár alatt], 1014. rebiülevvel 17./1605. 08. 02. Kádizáde Ali pasa szilisztrai beglerbég Bocskai Istvánnak.

35 Szamosközy István történeti maradványai 1542–1608. IV. Szerk. Szilágyi Sándor Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1876–1880. (MHHS XXI, XXVIII–XXX). 348.

volt elégedve Simion Movilă tevékenységével, aki jóindulatát igazoló leveleket küldött Segesvárra, hogy maga mellé vonja a Rácz mellett tevékenykedő havasalföldi és moldvai katonákat, egyelőre sikertelenül. Arra kérte Ali pasa Bocskait, hogy az itteni magyar sereg vezetőjének Bogáthy Menyhártot nevezze ki, aki jó szolgálatot tesz neki. A török levélből egyértelműen úgy tűnik, hogy nemcsak Simion vett részt személyesen a harcokban, hanem a bátyja, Ieremia is. Ez a megállapítás azért fontos, mert semmilyen más adatot nem találtam, amely a moldvai vajda erdélyi tevékenységét igazolná.

A pasa megerősítette azokat a híreket, amelyek szerint már maga Rácz is a megbékélés felé hajlott volna. Ugyanakkor Raduval kapcsolatban még mindig az volt a véleménye, hogy a szászokat fogja segíteni.³⁶ Mint látható, a magyarok és talán a moldvaiak és a szilisztrai pasa is egységesen ásták alá Radu Șerban hatalmát, de mindezen próbálkozások együttesen sem voltak elégségesek, hogy megváltoztassák Lala Mehmed véleményét, pedig még azt is elterjesztették róla, hogy a hűség álcája alatt továbbra is a bécsi királyhoz járhatja az embereit.³⁷ Kiemelendő, hogy a Molvilák és az őket támogató szilisztrai pasa vagy nem tudták, vagy akarták tudomásul venni a Porta döntését, és még 1605 augusztusában is, tehát három hónappal szultáni rendelet kiadása után is szervezkedtek Radu Șerban ellen.

Nem így járt el Bocskai István, aki megértette, hogy egyelőre nem lehet a havasalföldi vajdát kimozdítani a pozíciójából, és elkezdett közeledni feléje. A megegyezés 1605. augusztus 5-én jött létre a havasalföldi vajda és az erdélyi küldöttség között. Az erdélyi követek, Haller Gábor, Kálnoky János, Markus Schunkabonk és Michael Weiß nevei is mutatják, hogy a kiegyezésben fontos szerepet kaptak a Bocskai mellé állt szászok.³⁸ A vajda ígérvényei elsősorban a hadi segítségre szorítkoztak. Az erdélyiek pedig megfogadták, hogy a Vitéz Mihály idején kialakult háborúságnak véget vetve jó szomszédságot hoznak létre, a Portán is támogatják Radu Șerbant Simionnal szemben, s ha kell, menedéket adnak neki és bojárjainak Erdélyben.³⁹

36 ÖStA HHStA Türkische Urkunden, [Segesvár alatt], 1014. rebiülevvel 28./1605. 08. 13. Kádizáde Ali pasa szilisztrai beglerbég Bocskai Istvánnak.

37 ÖStA HHStA Türkische Urkunden, Nándorfehérvár, 1014. sefer 22./1605. 07. 09. Lala Mehmed Bocskai Istvánnak. GOR IX., 409. Nr. 950.

38 *Philippi M.*: Michael Weiß i. m. 46.

39 *Szilágyi S.*: Szamosközy István i. m. 349–350.; *Liber annalium* i. m. 184.

A fentiek ellenére a Movilák és a szilisztrai pasa egyezsége nem bomlott el, az erdélyi-havasalföldi megegyezés után két héttel még mindig dicsérte Simion vajdát, és kérte, hogy Bocskai járjon érte közben.⁴⁰ Sőt, még szeptember 19-én is ugyanezen véleményének adott hangot.⁴¹ Ugyanekkor keletkezett másik levélben Ali pasa szintén a dicsérettel nem takarékoskodva hívta fel a magyar fejedelem figyelmét arra, hogy még a saját emberei és katonái között sem talál olyat, aki hasonló hűséggel szolgálná őt, Bocskait és a szultán érdekeit, mint a Movilák. Ekkorra már tudnia kellett, hogy mind a Porta részéről, mind pedig Bocskai környezetében ejtették Simion vajda havasalföldi igényeit.⁴² Ez olyannyira biztos, hogy Konstantinápolyból a másodvezír, Hajdar pasa levele már október 9-én Brassóban volt, amelyben örömmel vette tudomásul, hogy a megegyezés után az erdélyiek is a Porta hű emberének látják Radu vajdát.⁴³

A politikai viszonyrendszerek mindig nagyon érzékenyek voltak, az érdekcsoportok egy-egy jelentős személy kiesésével, halálával ismét új fordulatra képesek. Ezt történt a megdönthetetlennek látszó Movilă-Bocskai szövetséggel is. Egy évvel később, amikor Ieremia Movilă vajda 1606. június 30-án elhunyt, csatározások indultak Moldvában a trón betöltésére. A lengyelek is beavatózkodtak a küzdelembe. Bár Miron Costin nagyon alapos krónikája szokatlanul röviden számolt be az eseményekről, sőt Ieremia vajda halálának idejét is eltévesztette két évvel, annyit azért megtudunk belőle, hogy az elhunyt vajda fiai mind túl fiatalok voltak az uralomra, ezért a testvérét, Simiont választották meg helyette.⁴⁴

40 ÖStA HHStA Türkische Urkunden, s.l., s.d. [Segesvár alatt, 1605. augusztus 20. körül], Kádizáde Ali pasa szilisztrai beglerbég Bocskai Istvának.

41 ÖStA HHStA Türkische Urkunden, s.l., s.d. [Segesvár alatt, 1605. szeptember 19. körül], Kádizáde Ali pasa szilisztrai beglerbég Bocskai Istvának.

42 „Boğdân voyvodası olan Eremiya voyvoda ve karındaşı Simon voyvoda hazretinüzün cân u gönülden ve derûn-i dilden muhibb-i sâdır-kâdırur. Uğurunuzda kendü nefisleri ve malleri ve askeri ile hizmetinüzden yüz çevirmezler her ne zemân lâzım oluna kendü aske-rinüz gibi hazırlardur. Eflâk voyvodalığı Simon muhibbinüze gerek azimetlü pâdişahımız hazretleri ve gerek sadr-i azam hazretleri vade buyurulmuşlardur.” ÖStA HHStA Türkische Urkunden, s.l., s.d. [Segesvár alatt, 1605. szeptember eleje], Kádizáde Ali pasa szilisztrai beglerbég Bocskai Istvának.

43 Liber annalium i. m. 190–192.

44 Costin, Miron: Gausame Zeiten in der Moldau. Die Moldauische Chronik des Miron Costin (1593–1661). (Hrsg.: Armbruster, Adolf) Graz – Wien – Köln, 1980. Rumänische Geschichtsschreiber 1. 62.

Ezt a tényt erősíti meg Dervis pasa nagyvezírnek a szultánhoz intézett felterjesztése, amelyből kiderült, hogy a lengyel–oszmán békeszerződés alapján ténylegesen Ieremia fiát kellene beiktatni, azonban Moldva lakosai jelezték, hogy a gyermek még kiskorú, és nem alkalmas az ország megvédésére. Ezért kérték, hogy a testvérét, Simiont nevezze ki a szultán.⁴⁵ Mindezek alapján megállapítható, hogy Bojti Veres Gáspár, s utána más erdélyi történetírók pontatlanul adják vissza a történeteket, amely szerint Bethlennek hatezer kopjas élén Ieremia vajdának kellett az ellene lázadókkal szemben segítséget nyújtani. Mivel Bethlen a moldvai trónküzdelem kitörését követően, még 1606. július végén is Nagyváradban volt egy perlekedés miatt,⁴⁶ így Ieremiának már semmiképpen nem adhatott segítséget, aki egy hónapja elhunyt. A magyar csapatok így bizonyára Simion mellé indultak, s ezzel szembekerültek a Ieremia-fiakat támogató lengyel királyi csapatokkal. Ennek következtében szeptemberben egy újabb tiltakozó követtség érkezett III. Zsigmondtól.⁴⁷

45 *Gemil T.*: Relațiile Țărilor Române i. m. 111–112. Nr. 23. A dátumot 1606-ban állapította meg a kiadó. Mivel Ieremia június 30-án hunyt el, Murád nagyvezír pedig június 21-én nevezték ki, s az ügyben Moldva és a Porta között levélváltásra is szükség volt, úgy vélem, hogy legfeljebb július végén, augusztus elején keletkezhetett. Mivel Simion augusztus 2-án írt először vajdaként az erdélyieknek, ez tovább erősíti a feltételezésemet. (Lásd: *Szilágyi Sándor*: A Rákócziak kora Erdélyben. I. Pest 1868, 38.); Dervis pasa telhisének a szövegében kétszer is szerepel az ahdnáma kifejezés, amely alapján Ieremia után a fiát kellene beiktatni a moldvai trónra. Mihai Maxim az első kiadáskor úgy értelmezte, hogy Ieremia Movilă idején létezett egy oszmán–török szerződésével, amely a vajdai trónöröklés rendjéről szólt. Azt a román történészi vélekedést erősítette, mintha a vajdai kinevezéskor ahdnámét állítottak volna ki a Portán. *Maxim, Mihai*: Culegere de Texte Otomane. București 1974. 96. (Telhis ... menționind existența unei „capitulații” (ahdnâme) acordate domnului Moldavei, Ieremia Movilă.); Tahsin Gemil kiadása 2. lábjegyzetében azonban arról szól, hogy a kérdéses ahdnáma alatt az 1598. augusztus 4-re dátumozott oszmán–lengyel államközi megállapodást kell érteni. (*Gemil T.*: Relațiile Țărilor Române i. m. 112. 2. jegyzet); A kérdéses szerződésévelben ténylegesen szerepel, hogy ameddig Ieremia vajda a portához hű, szolgáltatáit teljesíti, addig ő a vajda, s halála után a méltóság a fiára száll. *Kołodziejczyk, Dariusz*: Ottoman–Polish Diplomatic Relations (15th–18th Century). An Annotated Edition of ‘Ahndnames and Other Documents. Leiden – Boston – Köln, Brill, 2000. 317.

46 *Géresi Kálmán*: A nagyvárad gróf Károli család oklevéltára. IV. (1600–1700). Budapest 1887. 23. Nr. XVII. Nagyvárad, 1606. 07. 26. Bethlen Gábor Károlyi Mihálynak.

47 *Tagebuch der Feldzüge des Regiments des Obristen Georg Freyherrn Ehrenreich beim Gran, und Eperjes von 27. Julii 1604 bis 26. Octobris 1606 ausgeführt. Kovachich, Martin Georg (Hrsg.): Sammlung kleinerer, noch ungedruckter Stücke, in welcher gleichzeitige Schriftsteller einzelne Abschnitte der ungarischen Geschichte aufgezeichnet haben. Ofen 1805. Gedruckt mit Königlichen Universitäts Schriften, 437. (Az eperjesi német parancsnok bejegyzése szeptember 9-én keletkezett.)*

Nem tekintem véletlennek, hogy ezekkel az eseményekkel párhuzamosan indult meg egy szervezkedés a székelyek között, amelyet Radu Șerban és Rácz György kezdeményezett Bocskai ellen.⁴⁸

Konklúzióként leszögezhető, hogy a fenti események a két román vajdaság és az erdélyi fejedelemség, illetve a jelen esetben a Habsburg-ellenes magyar felkelők között nagyon szoros egymásra hatást mutatnak. Az erőviszonyok alakulásával kicserélődhetnek a szövetséges és ellenséges oldalak, ám ezek a saját érdekeiket elsősorban a környezetükben lévő nagyobb hatalmakkal, a Habsburg és az Oszmán Birodalommal, illetve a Lengyel királysággal kellett, hogy összhangba hozzák.

48 EOE V. 313.

BORBÉLY ZOLTÁN

AKI A KORONÁT KÉRTE BOCSKAINAK:

**Korláth István szendrői kapitány, a felső-magyarországi rendek
konstantinápolyi követe¹**

A történeti szakirodalomban igen gyakran felbukkan az a tétel, hogy a 17. század második felére a Magyar Királyság északkeleti, Felső-Magyarországnak is nevezett régiójában egy sajátos mentalitással rendelkező köznemesi réteg formálódott ki, amely alapvetően református vallású, erdélyi támogatást kereső és a lengyel mintájú „nemesi köztársaság” ideológiáját magáévá tevő társadalmi csoportként jelentős szerepet játszott a kurucság kialakulásában is. A jelenség megfogalmazásán kívül azonban részletesebb kutatások nem foglalkoztak a 16–17. századi magyar társadalomtörténet e sajátos kérdésével, noha a középnemesi és végvári társadalom jellegzetességeiről, mobilitási lehetőségeiről, karriertípusairól és integrációs lehetőségeiről számos remek tanulmány született az elmúlt évtizedekben. Ezek rámutattak arra, hogy a másfél évszázados török hódoltság időszakának társadalmi változásai már a Mohácsot követő évtizedekben észrevehetően jelentkeztek, amit a végvárrendszer kiépítése, a Magyar Királyság pénzügyigazgatásának átszervezése, a vármegegyék politikai szerepének megnövekedése, a felekezeti elemek megjelenése, illetve a familiaritás intézmények megszilárdulása formált át döntő mértékben a 17. századra. Már a struktúrákat alakító tényezők pusztá felsorolásából is érzékelhető, hogy a társadalomtörténeti jellegű kutatásoknak milyen szerteágazó szempontrendszer figyelembevételével van csak lehetősége egy-egy társadalmi csoport jellemzéséhez, szerepének árnyalásához.

1 A tanulmány elkészítését az EFOP-3.6.1-16-2016-00001 „Kutatási kapacitások és szolgáltatások komplex fejlesztése az Eszterházy Károly Egyetemen” című pályázat támogatta.

Az alábbiakban egy jómódú, „bene possessionati” nemes életútjának propozográfiai szempontú vizsgálatával szeretnék hozzájárulni a „felső-magyarországi köznemesség” fogalmának árnyalásához, illetve a 17. század második felére kikristályosodó társadalmi környezet gyökereinek meghatározásához. Korláth István karrierje számos ponton különlegesnek tekinthető, ugyanis köznemesként több alkalommal is felbukkant a nagypolitika színpadán, még ha nem is azokat alakító figuraként, azonban sok tekintetben mégis általános tanulságokkal szolgálhat a régió társadalomtörténeke megismeréséhez.

Az alsókálosai Korláth család Gömör vármegye Mohács előtti köznemesei családjai közé tartozik, amelynek első pontosan beazonosítható tagja éppen Korláth István édesapja, Korláth Lázár volt. Nagy Iván megemlíti ugyan egy bizonyos Korláth Mihályt, akit a Wittenbergi Egyetem 1547/48. évére beiratkozott magyar diákok között találunk, azonban egyáltalán nem biztos, hogy ez a Mihály az alsókálosai Korláth családból származott.² A peregrinus ugyanis Michael Korlath nobilis Syrmienensis néven lett bejegyezve a matrikulába, amit semmilyen szálon sem tudok a Gömör megyei családhoz kötni.³ Nagy Iván azonban összekötötte a wittenbergi peregrinust azzal a Korláth Mihállyal, aki az 1550-es években I. Ferdinánd huszti kapitánya volt. Ez utóbbi azonban az Ung és Bereg vármegyei illetőségű korláthelmecezi Korláth család tagja volt, akik nem álltak rokonságban a gömöriekkel.⁴ A helyzetet tovább bonyolítja, hogy Korlát István nagyapját szintén Korláth Mihálynak hívták, és mivel a vármegyei jegyzőkönyvek közvetett adatain kívül más forrás nem ismert róla, így szinte lehetetlen megmondani, hogy melyik Mihály járt a kor egyik legismertebb egyetemére. Ez a lehetséges peregrináció azonban igen nagy jelentőséggel bírhatott egy olyan kis- és középnemesi kategória határán egyensúlyozó család életében, amely a reformáció egyik legjelentősebb patrónusainak, a pelsőci Bebekeknek a közvetlen befolyási körzetében élt.

2 Frankl Vilmos: A hazai és külföldi iskolázás a XVI. században. Bp. 1873. 299.

3 Nagy Iván: Magyarország családai. Címerekkel és nemzedékrendi táblákkal. 6. kötet. Pest 1860. 350–352. Nagy Iván adatait vette át térség nemes családjaival foglalkozó Forgon Mihály is. Lásd: *Forgon Mihály*: Gömör-Kishont vármegyék nemes családai. I. Kolozsvár 1909. 38–40.

4 A család történetét igen alaposan feldolgozó Czobor Alfréd meg sem említi, hogy Korláth Mihály Wittenbergben járt volna. Lásd: *Czobor Alfréd*: A Helmeceziek nemzetsége a középkorban és annak Korláth-ága. (Második, befejező közlemény). Turul 1935. 72–99.

Az 1548. évi portaösszeírás alapján a nemesi előnevet adó Alsókálósa mellett Alsóvályon és Gergelyfalván birtokolt a család 22,5 jobbágyportát és 11 zsellérházat, Korláth Mihály pedig Mikóházán rendelkezett 11,5 portával. Jelentősebb, azonban közel sem kiugró vagyoni gyarapodást majd csak Korláth István tevékenysége fog eredményezni a 17. század elején, amire a későbbiekben még visszatérünk.⁵ Ezzel a birtokállománnyal a Korláthok azonban a megye köznemesi rétegéhez sorolhatóak, közel egy szinten a Barna, Csathó, Szkárosi, Pethő, Puthnok és Zsóry családokkal, akik között a rokoni kapcsolatok igen szoros szövetvényei alakultak ki, illetve leginkább ezeknek a familiáknak a tagjai váltották egymást a vármegye alispáni tisztségében is.⁶ Korláth István is egy ilyen kapcsolatból, Korláth Lázár és Putnok Zsófia házasságából született valamikor az 1560-as évek első felében. A család, de különösen Korláth Lázár ekkor már a vármegyei élet legbefolyásosabb köznemesi rétegéhez tartozott, amit jól bizonyít, hogy az 1570-es évek folyamán több alkalommal is betöltötte az alispáni méltóságot, ami sokkal jelentősebb hatáskörrel járt Gömörben, mint más vármegyékben.⁷ Bebek György halála után ugyanis a gömői főispáni méltóság több évtizeden keresztül betöltetlen volt, a főispáni teendőket pedig az alispán látta el.⁸ A vármegye legfelsőbb vezetésében – és nagybirtokosi rétegében – tapasztalható űrt egyértelműen csak Széchy Tamás 1604. évi főispáni kinevezése szüntette meg.⁹ Egészen addig a vármegye köznemesi önkormányzata saját hatáskörben látta el a törvényhatósági funkciókat, szoros együttműködésben azonban a szendrői várkapitánnyal és udvarbírával.¹⁰

5 Az 1588-as dikális összeírás ugyanezeket a településeket tünteti fel Korláth Istvánt birtokosként, az 1598. évi házösszeírásban pedig meg sem nevezik név szerint a családot.

6 *Pesty Frigyes*: Gömör vármegyei alispánok II. Századok IX. (1875.) 346.

7 Alispánságai: 1571., 1573. február 23. – Az alispáni hivatalviselések közti időszakban is igen gyakran felbukkan a neve a vármegyei jegyzőkönyvekben.

8 Gömör-Kishont vármegye története. Magyarország vármegyéi és városai. Szerk. Borovszky Samu. é. n. 527.

9 *Fallenbüchl Zoltán*: Magyarország főispánjai. Die Obergespane Ungarns 1526–1848. Bp. 1994. 77.

10 A régebbi szakirodalomban azzal a vélekedéssel találkozhatunk, hogy Pathóczy Péter főispánságától (1580) kezdve a szendrői vár kapitányai töltötték be a gömői főispáni méltóságot, amivel gyakorlatilag össze tudták kötni a közigazgatási és hadi ügyek intézését. Ennek igazolása azonban a Gömör vármegyei és a szendrői vár tiszti archontológiájának részletes összeállításáig várat magára, bármennyire is csábítóak legyenek az ebből adódó következtetések. Lásd. Gömör-Kishont vármegye i. m. 527.

Az 1571. évtől fennmaradt Gömör megyei közgyűlési jegyzőkönyvekben Korláth Lázár az alispánságain kívüli időszakban is felbukkan mint különféle bíraskodási ügyekben megbízott személy, így feltételezhetően a tevékenységének legaktívabb szakaszát a vármegyei közigazgatás szolgálatában töltötte.¹¹ Talán éppen ennek köszönhetően tarthatta fontosnak fia megfelelő oktatását is, ami nagyban meg is alapozta pályafutását, még ha nem is a vármegyei közigazgatásban kamatoztatta a megszerzett tudást. Korláth István saját bevallása szerint tizenöt éves koráig járt iskolába, ahol egészen kiválóan megtanult írni és olvasni, amiről saját kézzel írott levelei is tanúskodnak. Mivel az iskolai tanulmányainak csak a végpontja ismert, így nem tudjuk, hogy hány évfolyamot végzett el, de a betűvetésen és a klasszikus műveltség alapjainak elsajátításához szükséges időn kívül – amely három évet vett igénybe – bizonyára többet, bár latin nyelvű levél egyelőre nem ismert tőle, csupán a magyar nyelvű leveleinek latin címezéséből és megszólító soraiból következtethetünk a magasabb képzettségre. Pályafutása során kapott megbízatásai azonban tovább erősítik, hogy az átlagos köznemesi műveltségtől magasabb szintet érhetett el még akkor is, ha tudjuk, hogy Felső-Magyarországon a nemesség legalsó rétegiben is nagyobb presztízse volt a tudásnak, illetve a hegyaljai sűrű iskolahálózatnak köszönhetően jóval nagyobb volt az írni-olvasni tudó kisnemesek száma is, mint az ország nyugati részében.¹² Korláth István tehát a 16. század végére formálódó magasabb szellemi műveltségű köznemesi réteghez, az ún. „deákos osztályhoz” tartozott, akiknek tudása kiterjedt a latin nyelv nem túl magas szintű ismeretére, némi retorikai képzettséggel rendelkeztek, és bizonyos szinten járatosak voltak a hazai irodalomban. Mindezt a tudást a vármegyei közelet mellett a végvárok irányító testületében, vagy egy-egy főnemes melletti szervienti szolgálat során tudták kamatoztatni, mint ahogy ezt számos, elsősorban nyugat-dunántúli példa is bizonyítja.¹³

11 *Tóth Péter*: Gömör vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái – Borsodi Levéltári Füzetek 35. Miskolc, 1996. passim.

12 *Tóth István György*: Mivelhogy magad írást nem tudsz... Az írás térhódítása a művelődésben a kora újkori Magyarországon. Bp. 1996. 134–139.; *Dienes Dénes*: Minthogy immár schola mestert tartanak... Református iskolák Felső-Magyarországon 1596–1672. Sárospatak 2000. 9–30.

13 *Varga J. János*: A katonáskodó nemesség szellemi és anyagi műveltsége a XVI–XVII. században. In: *Az értelmiség Magyarországon a 16–17. században*. Szerk. Zombori István. Szeged 1988. 119–130.

Apja 1576–1577 telén bekövetkezett halálakor Korláth István még kiskorú volt, így a gyámságot anyja, Putnoky Zsófia vette át felette, aki a gyászév leteltét ki sem várva, még ebben az évben Zsóry Pál felesége lett.¹⁴ Zsóry is a gömöri köznemesség aktív szereplői közé tartozott, aki szintén több alkalommal viselte az alispánságot, sőt, 1577 októbere és 1578 májusa között a Szendrő köré szervezett tekintélyes kamarai váruradalom udvarbírája volt.¹⁵ Ez utóbbi tisztségnek különös jelentőséget tulajdoníthatunk, ugyanis Szendrő vára és a fenntartására szervezett birtokegyüttes a borsod-gömör-tornai régió gazdasági, katonai és igazgatási centrumává vált a 16. század végére. Ez a változás a török hódoltság észak-északkeleti irányú terjeszkedésével, illetve a török elleni védelmi rendszer kiépítésével állt szoros összefüggésben. Az oszmánok az 1552. évi hadjárata során számos nógrádi várat (Szécsény, Hollókő, Buják), két évvel később pedig a kulcsfontosságú Füleket is elfoglalták, ezzel hatalmas éket vágva a Bányavidék és az ország keleti részei közé. A török terjeszkedés ellensúlyozására az 1550-es évek végétől szerveződő végvidéki főkapitányságok sorában legkésőbb a Kassa központtal működő felső-magyarországi főkapitányságot hozták létre. Ennek folyamán igyekeztek a stratégiai fontosságú várakat az uralkodó számára lefoglalni és a végvári szervezetbe betagolni. Így került sor Lazarus von Schwendi 1565–1566. évi hadjárata során Bebek György Gömör és Torna megyei várainak, köztük Szendrő várának elfoglalására, amely Eger és Szatmár mellett Felső-Magyarország védelmi rendszerében kiemelt szerepet kapott. Érdemes megjegyezni, hogy Bebek György halálát követően az egész egykori Bebek-vagyon az uralkodóra szállt, ami a térség társadalmi viszonyait sem hagyta érintetlenül. A Bebek család levéltára ugyan nem maradt ránk, de feltehetően a korabeli arisztokrata famíliákhoz hasonlóan kiterjedt szerviensi körrel rendelkezhetek a régióban, ami a vármegyei igazgatásban, a hatalmas uradalmak gazdálkodásában és a hadügyek terén is központi szerepet játszhatott. Bebek birtokainak lefoglalása és halála után meginduló változások tehát alapvetően új situációt teremtek – amire az alispáni tisztség esetén már utaltam is –, ugyanis az

14 Gömör vármegye 1577. április 22-én tartott közgyűlésén említik először néha Korláth Lázár özvegyeként Putnoky Zsófiát. Lásd. *Tóth P.*: Gömör I. i. m. 134.

15 XVI. századi uradalmi utasítások. Utasítások a kamarai uradalmak prefektusai, udvarbírái és ellenőrei részére. I-II. köt. Szerk. Kenyeres István Bp. 2002. II. köt. 607.

addigi mindenható patrónus helyét közvetetten az uralkodó, közvetlenül pedig a Szepesi Kamara, a kassai főkapitány, illetve az alájuk rendelt gazdasági és katonai beosztottak vették át, amihez nyilvánvalóan a vármegyei nemességnek is alkalmazkodni kellett. Szendrő körül önálló várszervezetet hoztak létre, vagyis a szendrői főkapitány alá osztották be Balogh, Putnok, Szádvár és Krasznahorka várait. A várban és az alatta elterülő mezővárosban igen komoly haderő állomásozott: 1571-ben 424 német gyalogost és 257 lovast, hat évvel később pedig egy zászlóalj német gyalogos mellett 80 pusztát, 200 könnyűlovast és 50 magyar gyalogost írtak össze.¹⁶ Szendrő fenntartására egy 24 faluból és négy mezővárosból álló tekintélyes birtokkomplexumot alakítottak ki, Borsod vármegyei tizedkörzeteket rendeltek hozzá, illetve Abaúj, Borsod, Gömör, Sáros, Szepes és Torna vármegyék jobbágyi munkaerejét (*gratuitus labor*) használhatták az építkezésekhez.¹⁷ A vár falai és katonasága nyújtotta biztonságnak köszönhetően Borsod és Gömör vármegyék is leginkább Szendrőn tartották a közgyűléseiket. A palánkkal körülvett alsóvár, pontosabban mezőváros a környékbeli vagyonosabb nemesség számára is egyre vonzóbbá vált. Már az 1580-as évektől megindult a nemesek betelepülése Szendrőre. Ezen belül is a város déli palánkjától a református templomig húzódó Gerse utcában épültek sorra a nemesi kúriák. Itt rendelkeztek telekkel a Puthnokyak is, akiktől a század végére némi hatalmaskodás révén sikerült megszereznie Korláth Istvánnak a Gerse utcai házat és itt berendezkednie, noha alkapitányként, majd kapitányként a felső várban élt.¹⁸

16 *Kenyeres I.*: Uradalmi utasítások II. i. m. 605–606.

17 *H. Németh István*: Kassai polgárok és katonák a 16. században. (A hadsereg beköltöztetésével járó társadalmi és közigazgatási jelenségek a felső-magyarországi városok életében a Mohácsot követő évtizedekben.) *Levéltári Közlemények* 68 (1997/1-2.)150.

18 A házhely Korláth István nagynénje, Puthnoky Zsuzsanna birtokában volt, aki 1597 előtt elhalálozott. Korláth a hátrahagyott gyermekeinek gyámjaként járt el, és 1597-ben erőszakkal foglalták el Zolthay István főkapitánnyal a szendrői házat Zsuzsanna férjétől, Csathó Imrétől. Ezt követően itt rendezkedhetett be Korláth, „mint hogy nem lehetett az töröktől másut báthorságos lakásom”. *MNL HML. XII-1. 13. köt. 1009.*; *Gyulai Éva*: A törökkori mezőváros társadalma és gazdálkodása. In: *Szendrő monográfiája*. Szerk. Veres László – Viga Gyula. Szendrő 2002. 198.; *Bodnár Tamás*: Topográfiai és genealógiai kapcsolatok a kora újkori vég Szendrő városában. *A Herman Ottó Múzeum évkönyve* 47. (2008.) 305–327.

Korláth István tehát egy olyan köznemesi család leszármazottja volt, akik a vármegyei igazgatásban igen aktív szerepet vállaltak és családi kapcsolataikat is e körben építették, birtokaik azonban egyre kiszolgáltatottabb helyzetbe kerültek. Korláth az 1580-as évek közepére érhetett el a nagykorúságot, azonban erről az időszakról kevés adat ismert, pedig meghatározó események történtek vele. Az egyik meghatározó esemény a házasságkötése Barna Annával, Barna Ferenc gömöri alispán és szendrői alkapitány (1578) lányával, akiről még 1625-ben megfogalmazott végrendeletében is, mint „az én szegény Istenben el nyugot szerelmes feleségem” emlékezett meg.¹⁹ A házasság egy igen kiterjedt atyafiságba csatolta Korláthot, ami a kapcsolati tőke mellett jelentős birtokgyarapodással is járt, ami tovább erősítette Korláth helyi érdekeltiségeit.²⁰ Minden adott volt tehát ahhoz, hogy a családi hagyományokat követve ő is a vármegyei nemesség aktív tagja legyen. Az 1593-ban kiújuló török háború azonban egy nem várt fordulatot eredményezett, amire rövid életrajzi visszatekintésében igen meglepő módon úgy emlékezett vissza, hogy „két esztendő forgásában Geör vármegyei hadnagy voltam”, aminek az erődváros elfoglalása vetett véget.²¹ A rendelkezésre álló források ugyan nem adnak választ arra, hogyan került az ország keleti feléből Győr vármegyébe, és pontosan mit is jelent a vármegyei hadnagyság, az itteni szolgálatának két éves időtartamából kiindulva azonban megpróbálhatunk némi magyarázattal szolgálni. Győr 1594-es elfoglalásakor ugyanis Ferdinand zu Hardegg gróf volt a vár parancsnoka, egyben a győri végvidék főkapitánya, amely tisztségeket – Korláth István hadnagyságához hasonlóan – két éven keresztül töltötte be. Ezt megelőzően azonban közel egy évtizeden át Felső-Magyarországon szolgált, legutoljára megbízott felső-magyarországi főkapitányként.²² Kassáról tehát egyenesen Győrbe került át, ahol 200 huszár közvetlenül a főkapitány alárendeltségében szolgált két hadnagy veze-

19 MNL HML. XII-1. 13. köt. 1008.

20 Forgon M.: Gömör-Kishont i. m. 71–75

21 MNL OL E 190. d. 2. No. 443. fol 260. v.

22 Pálffy Géza: Kerületi és végvidéki főkapitányok és főkapitány-helyettesek Magyarországon a 16–17. században. (Minta egy készülő főkapitányi archontológiai és „életrajzi lexikonból”). Történelmi Szemle 39. (1997/2.) 273.

tésével.²³ Hogy Korláth is köztük volt-e, vagy esetleg ő maga volt az egyik hadnagy, csak további kutatásokkal tisztázható. A győri hadnagyság azonban már bizonyos harcedzettséget és katonai tapasztalatokat feltételez, amit még a hosszú háború kitörése előtt, szűkebb pátriájában szerezhetett meg. A drinápolyi békekötés (1568) utáni „háborús békeévek” alatt ugyanis szinte folyamatos volt a konfrontáció az ország középső és északkeleti részében is. A Szendrő és Eger közti vidéket ebben az időszakban Fülekről tartották folyamatos nyomás alatt a törökök. A mindennapos kisebb létszámú adószedő portyázások mellett nem volt ritka a több száz vagy akár több ezer főt felvonultató nyílt összecsapás sem, mint amilyen Szikszó mezőváros körül több ízben is kialakult. Ezek közül a legismertebb a harmadik, 1588. október 8-án vívott, Tardi György által meg is énekelt szikszói csata volt, amelyben Rákóczi Zsigmond parancsnoksága alatt mintegy 2500 magyar végvári katonára csapott össze a négyszeres létszámfölényben lévő török csapatokkal.²⁴ Korláthnak tehát bőven volt alkalma tapasztalatokat gyűjteni a hadviselés különböző formáiban a háború kitörése előtt is a „végeknek vitézlő oskolájában”, többek között Rákóczi Zsigmond, Balassi Ferenc és Serényi Gábor mellett. A legvalószínűbb azonban az, hogy Széchy Tamás környezetében kezdte a katonai szolgálatot az ifjú Korláth. Rimaszécsi Széchy (III.) Tamás az 1580-as évek végén és az 1590-es évek elején több alkalommal is Szendrő kapitánya volt, azonban az ország nyugati részében is komoly érdekeltségei voltak. Miután 1570-ben Széchy Margit halálával kihalt a család felsőlendvai ága,²⁵ Tamás igen jelentős birtokokat örökölt és vásárolt meg Győr, Vas és Zala megyékben.²⁶ Bocskai felkelésének lezárásában aktívan közreműködött, majd azt követően hajdúcsapatok szervezésével jelentős szerepet játszott Mátyás főherceg hatalomra segítésében is, amit 1608-tól főudvarmesteri, 1610-től pedig étekfogómesteri méltósággal jutalmaztak, de ezekkel párhuzamosan 1609-től haláláig (1618) dunántúli főkapitány és egy rövidebb ide-

23 *Pálffy Géza*: A Császárváros védelmében. A Győri Főkapitányság története 1526–1598. Győr 1999. 182.

24 *Szabó András*: Az 1588-as szikszói csata és propagandája. *Hadtörténelmi Közlemények* 112. (1999/4.) 851–860.; Tardi György *históriás éneke „Historia Szikszoiensis”*

25 *Reiszig Ede*: A Felsőlendvai Széchy-család. Második közlemény. *Turul* 1942. 1-2. füzet. 63–73.

26 *Acsády Ignác*: A Széchyek Murányban. I. közlemény. *Századok* 19. (1885) 22–47.

ig a Kanizsával szembeni végek főkapitánya is volt.²⁷ Pályafutásának egyes állomásai a szendrői kapitányságtól a főudvarmesterségig számos ponton összefüggésbe hozhatóak Korláth István életének fontos eseményeivel is. A közvetlen kapcsolatra Korláth és Széchy között azonban csak az 1608 tavaszán szervezett hajdúfelkelés ügyeiben született két levél utal. A Korláth által írt levelek tartalmára alább még visszatérek, itt csak a kettőjük közti bizalmas kapcsolat meghatározására térek ki. Korláth ekkor már legalább öt éve Szendrő főkapitánya volt, a közvetlen felettese pedig a felső-magyarországi főkapitány (ekkor Mágóchy Ferenc), ennek ellenére 1608. március 29-én Széchy utasításait követve kettejük aláírásával küldött beszámolót a hajdúk gyülekezéséről Rákóczi Zsigmondnak, majd a két nappal később érkezett választ továbbküldte „Széchy György uramnak” Aggtelekre.²⁸ Elképzelhető ugyan, hogy a helyzet miatt Széchynek rendkívüli felhatalmazása volt a hajdúfelkelés szervezésére, és ennek tudható be Korláth együttműködése, de bizonyára a rangbeli különbség is jelentősen közrejátszott kettejük közel sem egyenlő partneri viszonyában.²⁹ Mindez abból a szempontból különösen fontos, hogy még pontosabban megállapíthassuk Korláth társadalmi helyzetét, vagyis azt, hogy a katonáskodó nemesség hierarchiájában milyen helyet foglalt el. A korszakban ugyanis a Korláthhoz hasonló tehetősebb és művelt nemesek egy-egy fontosabb tisztséget betöltő főnemes pártfogó bizalmát élvezve juthattak magasabb pozíciókba mind vármegyei, mind pedig katonai pályán, akár a patrónus magánföldesúri hadseregéről vagy végvári szolgáltról legyen is szó. Kiváló esettanulmányok készültek arról, hogy hogyan kapcsolódott össze a vármegyei és hadügyigazgatás egy-egy nagybirtokos főnemes kiterjedt szervienti körén keresztül,³⁰ a tanulmányok azonban szinte kivétel nélkül a nyugat-magyarországi régióra koncentrálnak, ahol sokkal nagyobb hangsúly helyeződött a török elleni védelemre. Ezáltal

27 *Fallenbüchl Zoltán*: Magyarország főméltóságai 1526–1848. Budapest, 1988. 139.; *Pálffy G.*: Kerületi i. m. 280

28 MNL OL E 190. 1. d. No. 39., 40.

29 Annak ellenére, hogy Széchy Tamás hivatalosan nem tartozott a főnemesi rendbe, vagyis nem rendelkezett bárói diplomával.

30 Egy kiváló historiográfiai áttekintés számos kutatási szemponttal: *Dominkovits Péter*: Főúri udvar – uradalom – vármegye – katolikus egyház. Adatok és szempontok a 17. századi nyugat-dunántúli megyei nemesség mozgástereinek kutatásához. Turul 2008. 33–42.

a nyugat-dunántúli főnemesek némileg eltérő szerepkörbe kerültek, mint az ország keleti területein érdekelt társaik. Mindez nem azt jelenti, hogy Felső-Magyarországon ne az arisztokrácia befolyása érvényesült volna, vagy nem erősödött volna meg itt is a familiaritás szerepe, csupán annyit, hogy a török támadásoktól védettebb területeken kevésbé voltak rászorulva a kis- és középnemesek, hogy az arisztokraták védelmébe húzódjanak. Klasszikus patrónus-kliens viszonyrendszerről Széchy és Korláth esetében sem beszélhetünk, bár Korláth karrierje igen meredeken kezdett felfelé ívelni az 1590-es évek közepétől: „Geőr meghvételekor azbol az Gemer vármegyei vice ispánságra vonyattattam akaratom ellen, azbenis két esztendeig forgatván magamot, az Szendrei Vice Capitánságra vezettettem, azt hat esztendeig bírván.”³¹ Vagyis a győri szolgálatot követően a főispáni hatáskörre kibővített gömöri alispánságot viselhetett két éven keresztül – beszámolója alapján nem teljesen a személyes motivációitól vezérelve –, majd ha a három évtizeddel később készített kronológiája pontos, akkor 1596-tól Szendrő alkapitánya lett. Ebben az évben esett el a felső-magyarországi védelmi vonal egyik kulcspontjának számító Eger, így ettől kezdve Szendrő jelentősége még nagyobb lett. A szendrői kapitány hatásköre ráadásul kibővült a császári zsoldban szolgáló, jelentős létszámú hajdúcsapatok megszervezésével, amiben a német származású főkapitány, Johann Rottal mellett Korláthnak is nagy szerepe lehetett.³² Vicekapitányként ő látta el a várban szolgáló magyar katonaság feletti parancsnokságot is, valamint rá hárult a vár fenntartására rendelt dézsmák és jövedelmek beszedése, amelyeknek egy részét a hódoltsági területekről kellett behajtani.³³ A feladat tehát igen összetett volt, ami katonai kvalitások mellett kiváló kompromisszumkésztséget igényelt, különösen a hajdúk esetében, de a századfordulót követő időszakban a német és a magyar katonaság viszonya sem lehetett zökkenőmentes.

Korláth István tehát szendrői alkapitány volt, amikor Németh Balázs és Lippai Balázs hajdúgenerálisok 1604 októberének végén átkeltek a Tiszán, hogy a szabad királyi városok mellett a felső-magyarországi várakat is megnyerjék Bocskai mellé. A szendrői eseményekről a vár egyik német muskétása szá-

31 MNL OL E 190. d. 2. No. 443. fol 260. v.

32 *Borovszky Samu*: Szendrő vára. Bp. 1908. 8.

33 *Gyulai É.*: A törökkori mezőváros i. m. 204.

molt be néhány héttel a vár feladását követően, Bécsben tartott kihallgatáson. Németh Balázs 500 lovassal vonult a vár alá, és megadásra szólította fel a vár német parancsnokát. A kapitány a magyar hadnaggyal, Korláth Istvánval tanácskozta meg a dolgot, és nem sokkal később a feladás mellett döntött. Még aznap, amikor Németh ostrom alá vette a várat, külön német és külön a magyar részről is követeket küldtek a hajdúgenerálishoz. Németh szabad elvonulást ígért a német zsoldosoknak, amit később azonban mégsem tartottak be, és a Murány felé vonuló katonák nagy részét levágták a hajdúk. A beszámoló szerint a vár átadását követően a német kapitány és Korláth is a hajdúkhoz ment át.³⁴

A következő néhány hétben elsősorban katonai feladatokat látott el Korláth a hajdúcsapatok mellett. Az 1604. november végén zajlott oszgyáni-edelényi csatában az Osgyán melletti hegyen felállított tüzérség (2 „öreg ágyú” és 3 tarack) parancsnoka volt.³⁵ A vereség kiheverése után meginduló ellentámadásban a felkelő csapatok parancsnoka, Rhédey Ferenc mellett vett részt a téli hadműveletekben. Ismeretségük bizonyára nem lehetett új keletű, ugyanis Rhédey 1596-tól a frissen visszafoglalt Fülek kapitánya volt a századfordulóig, amikor is hajdúcsapatok szervezése miatt leváltották, majd az erdélyi emigránsokhoz csatlakozott.³⁶ A Felső-Magyarországra vezényelt császári csapatok parancsnoka, Giorgio Basta 1605. január 2-án kelt beszámolójában említi Korláthot, aki Rhédey mellett 2500 hajdú és 600 török élén részt vett Fülek december 20-i bevételében.³⁷

A hadjárat megindulásával párhuzamosan Bocskai kassai udvarában igen komoly döntések születtek a felkelés további sorsát illetően. A Bastával folytatott kiegyezési tárgyalások eredménytelenségét követően döntés született arról, hogy Bocskaiék a Portához fordulnak segítségért, és új alapokra helyezik Magyarország nagyobb részének viszonyát az oszmánokkal. Ehhez egy

34 *Gömöry Gusztáv*: Miképen esett Szendrő vára a hajdúk kezeibe 1604-ben? *Hadtörténelmi Közlemények* 1895. 550–552.

35 *Nagy László*: A császári hadsereg támadása a Bocskai szabadságharc ellen 1604 őszén. *Hadtörténelmi Közlemények* 1956/3-4. sz. 137–138.

36 *Komáromy András*: Rhédey Ferenc váradi kapitány. Első közlemény. *Hadtörténelmi Közlemények* 1894. 6–7.

37 Basta György hadvezér levelezése és iratai 1597–1607 II. kötet. 1602–1607. Szerk.: Veress Endre. Bp. 1913. 565.

ünnepélyes követség Konstantinápolyba küldésére volt szükség.³⁸ A követség előkészítésében Lala Mehmed pasa nagyvezír támogatását élvezték, aki a szultán nevében kiadott *salvus conductus*-sal biztosította Bocskai követének a szabad mozgást a török területeken. Ebben az 1604. december 12–22. között kiadott okmányban azonban nem Korláth István, hanem a követtársa, Kékedi György neve szerepel. Papp Sándor az okmánnyal kapcsolatban felhívja a figyelmet egy nagyon izgalmas problémára. Annak ellenére, hogy külön hangsúlyozták a szövegben, hogy az oltalomlevelet magyarul állították ki, mégis egy európai kézzel írott török fordítása maradt fenn.³⁹ További érdekessége a dokumentumnak, hogy nemcsak a követség idejére volt érvényes, hanem arra az esetre is, ha Kékedi török területekre kényszerülne a későbbiekben.⁴⁰ A magyar nyelvű okmány török fordításának magyarázata talán éppen az lehet, hogy Kékedi élt a felkínált lehetőséggel, és a követi tevékenységének végeztével, ha nem is a hódoltsági területekre költözött, de Bács és Csongrád megyei birtokrészeket vásárolt jelentéktelen összegért, amelyek a birtokában lévő szultáni hitlevél felmutatásával adómentesek és védettek lehettek.⁴¹ Erre abból lehet következtetni, hogy egy hasonló okmányra hivatkozva Korláth István is megpróbálkozott adómentességet biztosítani a hódoltságban fekvő birtokainak. A zsitvatoroki békekötés után fennmaradt problémák elsimítására kirendelt tárgyalóküldöttség 1607. november 19-én kelt beszámolójában arról olvashatunk, hogy „[a]z mi az Korlát István falui dolgát illeti, hogy ő neki az portán szabadságot adott az császár, hogy ne hódoljanak, erre azt mondá [a budai pasa – B.Z.]: Korlát uram az levelet küldje neki had lássa és ő is levelet ad ez mellett, és megoltalmazza.”⁴² Ebből arra következtethetünk, hogy Korláth is a Kékedi Györgyéhez hasonló menlevéllel rendelkezett, ami bizonyára a számára kiállított *salvus conductus* volt.

38 Papp Sándor: Török szövetség – Habsburg kiegészés. A Bocskai-felkelés történetéhez. Bp. 2014. 100–107.

39 Papp S.: Török szövetség i. m. 105. 374. lj.

40 Az Erdélyi Múzeum Egyesület gyűjteményében őrizték a dokumentum magyar nyelvű változatát is, ami nyomtatásban is megjelent. Lásd. Török-Magyarorkori Állam-Okmánytár I. Pest, 1868. 47–48.

41 Szakály Ferenc: Magyar adóztatás a török hódoltságban. Bp. 1891. 148.

42 Okmányok az 1607. és 1608. évek történetéhez. Közli: Torma Károly. Magyar Történelmi Tár 1867. 146.

Korláth diplomáciai megbízatásának kezdő időpontját tehát nem lehet pontosan meghatározni, de nagyon valószínűnek tűnik, hogy Kékedi György megbízásával egy időben kelt, vagyis már 1604 decemberében.⁴³ Fontosabb kérdésnek tűnik azonban az, hogy mi alapján választották ki a követek személyét. Megbízásuk pontos részletei nem ismertek, de a követség célja igen: szultáni szerződéslevelet (adhname) kérni Bocskai erdélyi fejedelmi legiti-mációjához és koronát a Magyar Királyság feletti uralmának elismertetése céljából.⁴⁴ Ennek a rendkívüli horderejű feladatnak a végrehajtására Bocskai saját hatáskörében jelölte ki a követek személyét, ugyanis az 1604. november 12-ei kassai gyűlésen a magyar rendek képviselőivel nem esett szó portai követség küldéséről, vagyis nem a magyar rendek választották ki a követeket.⁴⁵ Bocskai tehát 1604 novemberében a közvetlen környezetében lévő személyek közül jelölte ki a Konstantinápolyba küldendő magyar követeket, a kiválasztási szempont pedig döntő mértékben a személyes kvalitás lehetett.⁴⁶ Korláth István műveltsége, hadi és parancsnoki tapasztalatai és feltehetően politikai látóköre is alkalmassá tette a feladatra. A főszerepet ugyanis elsősorban nem a két magyar nemes, hanem a melléjük rendelt Deák Mehmed játszotta, aki már 1604 tavasza óta szoros együttműködésben állt az erdélyi emigránsok-

43 Találkozhatunk olyan utalásokkal, miszerint már közvetlenül Szendrő feladása után is igen komoly feladatokat bízta rá Bocskai udvarában. Szilágyi Sándor ugyanis az 1604 november elején, a kassai gyűlést megelőzően Lala Mehmed nagyvezírhez küldött követként Korláthot nevezte meg. Lásd: Erdélyi Országgyűlési Emlékek V. Szerk. Szilágyi Sándor. Bp. 1879. 295. Ez volt az első kapcsolatfelvétel a nagyvezír és Bocskaiék között a felkelés kitörése óta. Az 1604. november legelején lezajlott találkozón tájékoztatták a nagyvezírt a felkelők sikereiről, aki biztosította Bocskait a támogatásáról, és kinevezte Magyarország királyává és Erdély fejedelmévé. Az újabb szakirodalom a követség vezetőjeként Bethlen Gábort tartja számon. Lásd. Papp S.: Török szövetség i. m. 96–97.

44 Papp S.: Török szövetség i. m. 107–123.

45 Magyar Országgyűlési Emlékek 10. Szerk. Fraknói Vilmos – Károlyi Árpád. Bp. 1890. 599–612.

46 A Bocskai környezetében tevékenykedő lehetséges diplomaták, mint Rimay János, Melczér János vagy Bocatius az európai uralkodói udvarok meggyőzését tekintették a legfontosabb diplomáciai feladatnak. A Bocskai-felkelés propagandájáról és diplomáciájáról: Kees Tezelszky – Zászkaliczky Márton: A Bocskai-felkelés és az európai információhálózatok: Hírek, diplomácia és politikai propaganda, 1604–1606. Aetas 2012/4. 49–120.

kal, főként Bethlen Gáborral.⁴⁷ Bizonyára a török tolmács és bizalmi ember egyengette a két magyar követ ügyeit a portai ügyintézés útvesztőiben. A követség 1605. március 15-én indult útnak, de csak május 5-én értek Konstantinápolyba, mivel egy hónapot Nándorfehérváron időztek. Az oszmán fővárosban folytatott tárgyalások részleteiről Korláth István saját kézzel írott beszámolója jól ismert és több kiadást is megért, ahogyan a követség tárgyalásairól is friss feldolgozás áll rendelkezésre, ezért csak a Korláth személyére vonatkozó részletekre térnek ki.⁴⁸ A követség során három alkalommal is találkozott a birodalom vezetőjével, I. Ahmed (1603–1617) szultánnal, a tárgyalások érdemi részét azonban Lala Mehmed nagyvezírral folytatták. A két katona és érdekes módon Mehmet kihája diplomáciai tapasztalatainak hiányát mutatja, hogy rögtön az első szultáni audiencián sikerült olyan kellemetlen szituációt teremteniük, hogy „az császár is megpirosodék bele”, mivel nemcsak a szultánnál kezdeményezték a megerősítő okmány kiállítását, hanem a jelen lévő „fővezértől, janicsár agától és főmuftitól kezek írása és pecsétek alatt való athnamét” kértek.⁴⁹

A kért szerződéslevelet egy héttel később kapták meg, amit egyeztettek a náluk lévő mintapéldánnyal – amit Szapolyai János 1528-ban Szulejmán szultántól kapott adhnáméjával azonosítottak –, majd a korrekciók végrehajtását követően visszavitték és kérelmezték a módosítások elfogadását. Jól mutatja a követek szűk mozgásterét, hogy mikor a Radu Șerban havasalföldi vajda eltávolításával kapcsolatos kéréseket tolmácsolták, a nagyvezír rögtönzött megoldásként egy csausz és egy néhány ezer fős sereg kíséretében valamelyikük odaküldését tűzte napirendre, hogy megnyerjék Radut Bocskai támogatására. Erre azonban felhatalmazásuk nem lévén mentegetőzésre kényszerültek: „az Istenért kéjük, felséged megbocsássa, véteknek ne tulajdo-

47 Papp S.: Török szövetség i. m. 72. 244. lj. A későbbiekben Báthori Gábor megbuktatásában és Bethlen Gábor hatalomra jutásában is komoly diplomáciai szerepet játszott a magyar származású dragomán.

48 Korláth István jelentésének eredeti példánya: MNL OL P 108. Rep. 46 Fasc. G. No. 240. A kézírás alapján egyértelmű, hogy a jelentést Korláth István vetette papírra. Nyomtatásban megjelent változatok: Nagy László: Okmányok a Bocskai szabadságharc idejéből. Hadtörténeti Közlemények 2 (1956). 291–332. Bocskai kíséretében a Rákosmezőn. Közreadja Csonka Ferenc és Szakály Ferenc. Bp. 1988. 159–169.

49 MNL OL P 108. Rep. 46 Fasc. G. No. 240. fol. 444. v.

nítsa, mert nincs kivel felőle tanácskoznunk”.⁵⁰ A havasalföldi vajda meggyőzésének feladata végül Kékedinek jutott, Korláth István pedig ezzel párhuzamosan „az vezérrel együtt az koronát hozza Bocskainak”.⁵¹

A török korona kérdése hosszú ideje a Bocskai-felkelés egyik legvitatottabb pontja mind a korona eredete, mind pedig az általa kifejezett szimbolikus jelentéstartalom tekintetében. Ebből a szerteágazó és sok irányból megközelíthető kérdéskörből csak annyit emelnék ki, hogy Korláth István és követő társai teljes mértékben azonosulni tudott Bocskai koncepciójával, vagyis ahogy maguk fogalmazták meg: „az nagy irgalmú Istentől adatott és az hatalmas szultán Ahmet császártól engedtetett, magyar nemzetségnek örömeire való magyarországi királyságát... és az magyar nemzetből álló királyságnak talpára való állatásáért.”⁵² A felkelés társadalmi támogatottságára vonatkozó kutatások újabban kimutatták azonban, hogy a Magyar Királyság rendjei a katonai sikerek és a szerencsi fejedelmválasztás ellenére sem álltak döntő mértékben Bocskai oldalára, amiben az játszott a legnagyobb szerepet, hogy ez a török fennhatóság kényszerű elismerésével járt volna.⁵³ Ennek fényében talán nem véletlen, hogy a török szövetség megkötésére kijelölt ünnepélyes küldöttség tagjai, noha a feladat hordereje indokoltta tette volna, mégsem a Bocskai mellé állt arisztokrácia köréből, hanem a köznemesség soraiból lettek kiválasztva. Korláth István pedig alighanem egy elismert és reprezentáns tagja volt a felső-magyarországi köznemességnek, akiket a leginkább sújtott az elhúzódozó háború pusztítása, valamint a rendi jogokat és a vallásszabadságot egyaránt sértő uralkodói rendelkezések és a katonai vezetők visszaélései, ahogy ennek a gálszécsi gyűlésen hangot is adtak.

Ennek ellenére követi megbízatásának teljesítését követően Korláth nem kapcsolódott be a politikai életbe. Az 1605 ősztől meginduló korponai tárgyalások folyamán a neve csupán egyszer tűnik fel, egy Konstantinápolyba

50 MNL OL P 108. Rep. 46 Fasc. G. No. 240. fol. 447. r.

51 Gyulaffi Lestár történeti maradványai. (II. bef. közl.) Közli: Szilágyi Sándor. Magyar Történelmi Tár 1893. 195. 223. Gyulaffi Lestár közöl adatokat Kékedi sikeres havasalföldi küldetéséről, ami után Brassót is sikerült megnyernie Bocskai számára.

52 Csonka F. – Szakály F.: Bocskai kíséretében i. m. 159.

53 Pálffy Géza: Győztes szabadságharc, vagy egy sokféle sikert hozó felkelés? A magyar királysági rendek és Bocskai István mozgalma (1604–1608). Századok füzetek 3. Bp. 2009. 28–36., 48–50.

küldendő követség tagjaként, amelyben végül mégsem vett részt.⁵⁴ Valószínűleg már 1605 végén vagy 1606 elején Szendrő várának kapitányává nevezték ki, amit más egyéb tisztségek mellett a következő tizennyolc évben megszakitás nélkül be is töltött.⁵⁵ A Bocskai halála utáni hatalomváltás sem okozott különösebb változást a pályafutásában. 1607. február 17-én oszgyáni Bakos Gábor a Felső-Magyarországra küldött királyi megbízottak instrukciója alapján probléma nélkül eskette fel Korláthot és a várban lévő katonaságot a király hűségére.⁵⁶

A szendrői főkapitányi teendők nem sokban változhattak meg a Bocskai előtti állapotokhoz képest. Jól bizonyítja ezt a második hajdúfelkelésben betöltött szerepe, amikor is 1608. március végén hajdúcsapatokat toboroztak Mátyás főherceg oldalára egy Rudolffal szembeni esetleges összecsapás okán. Korláth a Miskolc és Putnok körül, illetve a Varbó völgyében táborozó hajdúk toborzásával vette ki a részét a készülődésből, és a Rákóczi Zsigmondtól kapott pénzt osztotta szét azok között, akik „ő felsége hívsége mellé kötelezik magokat, és velünk egyet értvén édes hazánkért készek velünk élni halni”.⁵⁷ Április elején hatezer hajdú csatlakozott Mátyás főherceg Pozsony mellett gyülekező táborához, és részt is vettek a Rudolf június 18-i lemondásával végződő csehországi eseményekben.⁵⁸ Ebben Korláth azonban már nem vett részt.⁵⁹ Ennek ellenére Mátyás trónra lépése talán nem is várt elismerést hozott számára, ugyanis a november 19-ei pozsonyi koronázáson aransarkantyús vitézzé avatták Homonnai György, Bornemissza János és

54 Magyar Országgyűlési Emlékek 11. 1605–1606. Szerk. Károlyi Árpád. Bp. 1899. 454.

55 „Vice kapitányságból fő kapitányságra vonattattam, azt is tizennyolc esztendeig viseltem tisztességesen, s hasznosan is édes nemzetemnek tökéletesen való forgolodásomval s uraimnak hűséges szolgálatomval...” MNL OL E 190. 1. doboz. No. 443. fol. 260. r.

56 Bakos János jelentése Thurzó György és Forgách Zsigmond királyi megbízottaknak. 1607. feb. 19. ÖStA (Österreichisches Staatsarchiv), HKA (Finanz- und Hofkammerarchiv), Vermischte Ungarische Gegenstände r. Nr. (rote Nummer). 50/A fol. 120, 123. Korláth reverzálásának eredeti példánya: Uo. fol. 87.

57 MNL OL E 190. 1. d. No. 40. fol. 77. r. Korláth István levele Rákóczi Zsigmondnak. 1608. április 1.

58 *Nyakas Miklós: A második hajdúfelkelés (1607–1608)*. In: Báthory Gábor és kora. Szerk. Papp Klára – Jenei-Tóth Annamária – Ulrich Attila. Debrecen 2009. 334–336.

59 1608. június 15-én Szendrőből írt levelet Rákóczi Lajosnak. MNL OL E 190. 1. d. No. 45. fol 87. r.

igen meglepő módon Kékedi György mellett.⁶⁰ Aranysarkantyúsi címet elsősorban főnemesi családok leszármazottainak adományoztak a frissen megkoronázott magyar uralkodók, köznemeseknek jóval ritkábban járt ki ez a megtiszteltetés, amit harcokban szerzett érdemek vagy az uralkodónak tett más egyéb szolgálatok fejében érdemelhettek ki. Egyelőre megválaszolatlanul kell hagynom a kérdést, hogy Bocskai egykori koronakerő diplomatái mivel érdemelhették ezt ki II. Mátyásnál.

Ezt követően azonban a katonai szolgálat mellett már politikai jellegű megbízásokat is teljesített. Az 1609. évi országgyűlésen Borsod vármegye követeként vett részt, melynek főispánja ekkor Forgách Zsigmond volt, aki felső-magyarországi főkapitányként egyben a közvetlen katonai felettese is volt kilenc éven keresztül.⁶¹ A Bocskai melletti tevékenysége ellenére úgy tűnik, hogy az 1610-es évek közepére maradéktalanul el tudta nyerni Forgách bizalmát, de a Rákóczi család tagjaival, kezdetben Lajossal – akit több alkalommal is atyafiának nevez –, majd a két unokaöccsével, Zsigmonddal és Györggyel is bizalmas kapcsolatba került.⁶² Az egyik 1615. október 5-én keltezett leveléből, amelyet a Rákóczi fivéreknek címzett, némi bepillantást nyerhetünk a szendrői kapitány mozgalmas hétköznapijaiba: a várbeli katonaság mellett az uralkodó szolgálatába állt hajdúk, elsősorban a Fekete Péter és Egri István közti vitás kérdés tisztázása mellett az őszi aratás ügyeit is intéznie kell, amit azonban megnehezített, hogy „nagy hirtelen Bécsben kellett indulnom”. De kiküldött katonái révén folyamatos kapcsolatban volt Kassával is, illetve az egri törökökön is rajta tartotta a szemét, ahová nyolcszáz kopjást küldött a vezír.⁶³ Sokoldalúságát mutatja a szendrői várban folytatott építkezés is. A Bocskai halála után készített szendrői inventáriumhoz Bakos János hozzáfűzte, hogy „ez az hely, ki ennek az darab földnek fő végháza volna, oly állapotban vagyon, ... hogy egész országul sem győz-

60 Szepsi Laczkó Máté krónikája. In: Erdélyi Történelmi Adatok. III. kötet. Szerk. Mikó Imre. Kolozsvár 1858. 124.

61 *Gyulai É.*: Törökkori i. m. 204.

62 Oklevelek a Homonnai-féle mozgalom történetéhez. Közli: Szilágyi Sándor. Magyar Történelmi Tár. 1881. 444.; MNL OL E 190. 1. d. No. 39, 40, 45, 146, 443.

63 MNL OL E 190. 1. d. No. 146. Korláth István levele Rákóczi Györgynek és Zsigmondnak, 1615. október 5.

nénk megépíteni azt”.⁶⁴ A javítási munkák Korláth főkapitányságának második felében zajlottak nagyobb intenzitással, mely során felújították az alsóvár körüli palánkot, kimélyítették az árkokat, és egy kőbástyát is építettek. Mindehhez Sáros, Borsod és Gömör vármegyék jobbágyi ingyenmunkáját és a Szepesi Kamara anyagi támogatását kellett megszereznie a főkapitánynak, amiben a köszvény már egyre gyakrabban akadályozta.⁶⁵

Bethlen Gábor 1619 augusztusában megindított hadjárata, majd szeptemberi kassai bevonulása után nem sokkal Korláth ismét az események sűrűjébe került. A szendrői főkapitány ekkorra már, ha nem is országos hírnévvel, de Felső-Magyarországon komoly ismeretséggel bírt, és a Kassára érkező fejedelmet is személyes ismerősként fogadhatta. A szeptember 21-én tartott kassai részgyűlésen már a jelen lévő magyar rendek választották meg a Konstantinápolyba küldendő követként Korláth Istvánt, de szinte biztosra vehető, hogy Bethlen hathatós közreműködése is közrejátszott a választásban.⁶⁶ A szituáció több szempontból is hasonló volt a Bocskai-felkelés első időszakához, egyetlen rendkívül fontos momentumot leszámítva, hogy akkor az Oszmán Birodalom hadban állt a Magyar Királysággal. Ennek jelentőségét Korláth is pontosan érezhette. Míg ugyanis 1605 nyarán alig várták Bocskai küldöttét, hogy hivatalosan is megerősíthessék a szövetséget, és megküldhessék a kinevező okmányokat, addig 1619 decemberében közel egy hétig várakozott Konstantinápoly elővárosában, mire egyáltalán beengedték a fővárosba. Ebben a Portán lévő Habsburg ügyvivőnek, Micheal Starzernnek és a Ludwig von Moraldt főkövetnek a munkája áll a háttérben, ugyanis a béke megőrzése okán nem tartották szerencsésnek, ha a szeráj hivatalosan fogadja II. Ferdinánd lázadó alattvalóit.⁶⁷ De ezt követően sem sikerült teljesítenie követi feladatait – amit az instrukciója hiányában pontosan nem is ismerünk –, ugyanis a szultán vonakodott fogadni a Bethlen mellé állt magyarországi rendek követét. Sőt, Mehmed pasa nagyvezír december 14-i követfoga-

64 ÖStA HKA VUGG r. Nr. 50/A fol. 120. v.

65 MNL OL E 173. (Archivum familiae Dóczy) 2. d. fol. 191. r. v. Korláth István levele Dóczy András felső-magyarországi főkapitánynak. 1619. március 17.

66 Oklevelek Bethlen Gábor 1619–20-ki hadjáratai történetéhez. Közli: Szilágyi Sándor. In. Magyar Történelmi Tár. IV. 1857. 196.

67 Papp Sándor: Bethlen Gábor, a Magyar Királyság és a Porta (1619–1629). Századok 145. (2011/1.) 940.

dása alkalmával hangot adott annak is, hogy „az ország akkor éppen együtt nem volt mikor téged küldtek, hanem csak az országnak egy része; mert te Kassáról jöttél ide, hát mit szólasz ország nevével?”⁶⁸ Korláth megítélésén az sem sokat változtatott, hogy a nagyvezírt néhány nappal később leváltották. II. Oszmán szultán tanítója, Ömer hodzsa ugyan felajánlotta a segítségét abban, hogy a szultán fogadja Korláthot mint a magyar rendek követét, ebből azonban semmi sem lett.⁶⁹ 1620 áprilisában úgy kellett hazaindulnia Korláthnak, hogy nem tudta teljesíteni a rá bízott feladatot, ami nem személyes kudarc volt, hanem a nagypolitikai érdekek hiúsították meg.⁷⁰

Jól mutatja ezt, hogy második portai útvjáról visszatérve jutott katonai karrierje csúcsára, amikor Bethlen Gábor felső-magyarországi főkapitány-nyá nevezte ki a sokat tapasztalt, hatvan év körüli katonát. Ekkor már több mint két évtizede szolgált magas beosztásban, így az északkeleti országrész ügyeinek intézésében igen komoly tapasztalatai voltak, Bethlen Gábor pedig a szakmailag legalkalmasabb személyeket igyekezett alkalmazásába fogadni a nikolsburgi szerződésben neki átadott hét felső-magyarországi vármegegye igazgatásában.⁷¹ Korláth három és fél éven keresztül viselte a méltóságot, amit bevallása szerint szintén akarata ellenére kapott meg.⁷² A pozíció egyértelműen Bethlen Gábor bizalmi állása volt, feladatait tekintve azonban megegyezhetett a központi Habsburg hadügyigazgatásban instruált főkapitányi feladatkörrel, vagyis nagyobb részben katonai és ezzel összefüggő igazságszolgáltatási feladatokkal járt. Ilyen magas pozícióba a 17. század folyamán már igen ritkán kerültek köznemesek, aminek okát Korláth is pontosan

68 Szalay László: Galantai gróf Esterházy Miklós Magyarországnak nádora. I. Pest 1863. 106. Korláth István jelentése 1619. december 23.

69 Borsos Tamás: Vásárhelytől a Fényes Portáig. Emlékiratok. Levelek. Szerk. Kocziány László. Bukarest, 1972. 389.

70 A legfontosabb feladat a török pártfogás megszerzése lett volna, amit a Korláth mellett tevékenykedő Balassi Ferenc és Borsos Tamás is a legfontosabb feladatuknak tekintettek. Lásd.: Péter Katalin: Bethlen Gábor magyar királysága; az országegyesítés és a Porta. Századok 117. (1983/1.); Papp S.: Bethlen Gábor i. m.

71 Borbély Zoltán: Bethlen Gábor tisztviselői Felső-Magyarországon. In: KorajkorÁSZ: Korajkor-történettel foglalkozó doktoranduszok tanulmányai. Szerk. Kádár Zsófia – Kökényesi Zsolt – Mitropulos Anna. Bp. 2014. 31–49.

72 „...az szendrői tisztem után ez Cassai tisztre vona ő Felsege akaratom ellen kiben im harmadfél esztendeig csetlettem botlottam...” MNL OL E 190. 2. d. No. 443. fol. 260. v.

érzékelt. Közvetlenül a lemondása előtt, 1624. október 21-én azt írta Rákóczi Györgynek, hogy „én nekem sem értékem, sem eszem, sem egészségem nem volt az teher viselésére”, azonban legalább ilyen súlyos érvként hozza fel azt is, hogy „nem nemes embert illetet volna ez az tiszt ez előttis, hanem az mint régi időben ez ilyen szép darab tartománynak és rajta lakó uraknak, fő embereknek s ennyi vármegyéknek s végháznak directióját nemes ember dirigálja, igen illetlen”.⁷³ Vagyis ambivalensnek érezte a betöltött pozícióját a köznemesi rangjával. Maga helyett Perényi Ferencet javasolta főkapitánynak, aki „régí nagy nemzetből való”, alkaptánynak pedig komáját, Bornemissza Jánost ajánlotta Bethlen figyelmébe, aki el is fogadta Korláth javaslatát.

1624 végén önként vált meg a főkapitányi tisztségtől Korláth, amit a fejedelem csak nehezen akart elfogadni, és a lemondást követően is biztosított számára egy lakóházat, „hogy generálisunk mellett fő tanácsunk levén continue Kassán resideáljon”.⁷⁴ Ezt követően már csak az 1625. szeptember 24-én, Kassán írott végrendelete ismert tőle, melyben felosztotta birtokait fia, Korláth Ferenc és három lánya, Kata, Anna és Judit, illetve nővére megözvegyült gyermekei között.⁷⁵ A birtokok elosztásából ugyan nem derül ki, hogy mikor szerezte őket, de Bethlen Gábor fejedelemsége alatt jelentősebben gyarapodhatott a vagyon, ugyanis saját bevallása szerint az utolsó konstantinápolyi követsége előtt is készített egy testamentumot, amit azóta át kellett dolgoznia. Igen furcsa módon azonban sem pénzt, sem pedig bármiféle ingó vagyontárgyat nem említ a végrendeletében száz forintot leszámítva, amit a szendrői templom építésére szánt. Kizárólag ingatlan vagyon felett rendelkezett, ami a családi birtokokon kívül igen szépen meggyarapodott. Ennek ellenére Zimányi Vera úgy említi Korláthot, mint a köznemesség még csak nem is legtehetősebb rétegéhez tartozó nemest, előnyére írja azonban, hogy néhány birtokán majorgazdálkodást folytat.⁷⁶ Birtokszerzeményeinek jelentős része záloglás útján került a birtokába, de előszeretettel vett bérbe

73 MNL OL E 190. 2. d. No. 443. fol. 260. r.

74 Levelek és acták Bethlen Gábor uralkodásának történetéhez. IV. közl. Közli: Szilágyi Sándor. Magyar Történelmi Tár 1886. 625. Bethlen Gábor levele a kassai főbíróknak. 1624. december 5.

75 MNL HML XII-1. 13. köt. 1007–1015.

76 *Mráz Vera*: Bethlen Gábor gazdaságpolitikája. Századok 87. (1953/1). 538–539.

pusztákat és kaszálókat, ami saját maga és tucatnyi lovas katonai szolgálója ellátását biztosította. Leginkább Szendrő környékén igyekezett gyarapítani a birtokait, ahol a Gerse utcában kőházzal és pincével rendelkezett, de Aba-új, Borsod, Gömör és Heves megyében közel három tucat faluban szerzett részjóságot, vagy bérelt valamilyen pusztát.

Az igen eredményes katonai pályafutást esetében tehát nem követte társadalmi rangemelkedés és kiugró anyagi gyarapodás, ami kortársai között egyáltalán nem volt ritka jelenség, elég csak a nála jóval fiatalabb Esterházy Miklóstra gondolni. Ennek oka valószínűleg abban keresendő, hogy Korláth nem is törekedett rá, hanem arra volt büszke, hogy „teljes életemben kötelességben élvén, tisztességem kenyerét ettem.” Ez a kenyér pedig a kapitányi tisztsége után kapott havi száz forint személyes fizetéséből és további 12 lovas tartására elég ellátmányból állt még a Bethlen alatti szolgálat idején is.⁷⁷

Végso nyughelyét Korláth felesége, Barna Anna mellett jelölte ki a szendrői vár falai között, ahol élete legnagyobb részében tevékenykedett. Testamentumában fiának meghagyta, hogy „csak fából csináltasson egy kápolnácskát temetőm felett bezindelyezvén, hogy zászlóm állhasson szárazon. Azvégre kell fából csinálni, hogy az váraknak ártalmára ne legyen, s kitül Isten oltalmazzon, ha szállása történnék az helynek, tűzzel az épületet semmivé tehessék.”⁷⁸

Korláth Ferenc apja nyomdokain haladva szintén katonai pályára lépett, azonban még fiatalon török fogságba került, és ott is halt meg, a család pedig fiú ágon ki is halt vele. A Korláth István által összegyűjtött vagyon – mivel javarészt szerzett birtokokból állt – lányai és unokái között oszlott meg, amiért még a 17. század végén is komoly küzdelmek folytak a régió köznemesei között, a Korláth név pedig még a 18. században is ismert volt.⁷⁹

77 MNL OL E 190. 2. d. No. 443. fol. 260. v.

78 MNL HML XII-1. 13. köt. 1009.

79 Többek között a végrendeletének is a Korláth-örökség megszerzéséért folyó pernek köszönhetően maradt fenn az egri káptalan másolati könyveiben. A vagyon további sorsával kapcsolatban számos adatot közöl: *Gyulai É.*: Törökkori mezőváros i. m. 196., 204–205., 209.; valamint *Bodnár T.*: Topográfiai i. m. passim.

KÁRMÁN GÁBOR

I. RÁKÓCZI GYÖRGY KORAI KAPCSOLATAI A RADZIWIŁŁ CSALÁDDAL¹

Közismert, milyen fontos szerepet játszott a két Rákóczi György lengyel királyságra vonatkozó terveiben Janusz Radziwiłł-lel fenntartott kapcsolatuk: az 1648-as királyválasztáson, illetve az azt követő években az erdélyi fejedelmek folyamatosan számítottak a kálvinista litván herceg támogatására, akár katonai jellegű együttműködésére.² Szintén régóta tudjuk, hogy a szoros kapcsolat létrejöttében kulcsszerepet játszott az a körülmény, hogy Janusz Radziwiłł – a 17. század közepének lengyel–erdélyi relációjában szokatlan módon – személyesen is megismerkedett a Rákócziakkal. 1646-ban, útban apósághoz, Vasile Lupu moldvai vajdához, keresztülutazott Erdélyen, így nemcsak arra nyílt lehetősége, hogy IV. Ulászló lengyel király törökellenes terveiről értesítse a fejedelmet, de a Rákócziak trónra juttatására vonatkozó elgondolásaikat is részletesen egyeztetették vele.³ Szinte teljesen ismeretlenek azonban a két kálvinista főúri család közötti korábbi kapcsolatok. Írásom ezek közelebbi megismeréséhez kíván hozzájárulni hét,

1 A tanulmány a Bolyai János kutatási ösztöndíj támogatásával készült. Köszönöm Szabó András Péternek a források összeolvasásához nyújtott segítségét.

2 *Gebei Sándor*: II. Rákóczi György erdélyi fejedelem külpolitikája (1648–1657). Eger 1996; *Dariusz Milewski*: Ellenségekből szövetségesek: Lengyel–erdélyi kapcsolatok 1648–1653. In: Szerencsének elegyes forgása: II. Rákóczi György és kora. Szerk. Kármán Gábor – Szabó András Péter. Bp. 2009. 25–60; *Kármán Gábor*: Erdélyi külpolitika a vesztfáliai béke után. Bp. 2011. 119–138, 159–173, 252–253.

3 *Lukinich Imre*: I. Rákóczi György és a lengyel királyság. Bp. 1907. 22–29.

eddig ismeretlen irat megjelentetésével, amelyek a I. Rákóczi György és Janusz, illetve apja, Krzysztof Radziwiłł közötti, 1646 előtti kapcsolatokat dokumentálják.

Krzysztof Radziwiłł (1585–1640) a lengyel–litván belpolitika nagyformátumú személyisége volt a 17. század első felében: 1615 óta Litvánia mezei hetmanjaként a nagyhercegség egyik legfontosabb katonai funkcióját bírta. A család széleskörű kapcsolatrendszerrel rendelkezett Európa protestáns dinasztiái között – bátyján, Januszon (1579–1620) keresztül a brandenburgi választófejedelemi családdal is rokonságban állt.⁴ Utóbbiról tudjuk, hogy 1620-ban, halálának évében követet küldött Bethlen Gáborhoz is; a fejedelem válaszlevele azt mutatja, hogy a litván herceg a közös kálvinista hitre alapozta kapcsolatukat.⁵ Arról azonban, hogy Erdély fejedelmével Krzysztofnek is lett volna valamilyen kapcsolat, csak megbízhatatlan adatokkal rendelkezünk. Bethlen Gábor egy követe ugyan az 1620-as évek végén fejedelem lengyelországi támogatói között emlegette a litván herceget, az általa közölt lista hitelessége azonban igencsak megkérdőjelezhető.⁶ Arról is tudunk, hogy Krzysztof Radziwiłłnek 1628-ban otthon is védekeznie kellett a vádaskodások ellen, miszerint uralkodójának ellenségeivel, II. Gusztáv Adolf svéd királlyal és Bethlen Gáborral tartana fenn kapcsolatot.⁷ Perdöntő bizonyíték azonban nincs arra, hogy ténylegesen egyeztetések folytak volna a litvániai mezei hetman és a fejedelem között: levélváltásukból vagy egymáshoz küldött követeik irataiból, ha léteztek egyáltalán, egyetlen darab sem ismert.

4 Janusz 1600-ban Joachim Frigyes brandenburgi választófejedelem (1598–1608) húgát, Erzsébet Zsófiát vette feleségül. Kapcsolatrendszerére lásd *Adam Szczęgowski*: *Śląsk i Polska wobec powstania czeskiego*. Lwów 1904. 17–23.

5 Bethlen Gábor levele Janusz Radziwiłłnak (Kassa, 1620. febr. 24.) *Szabó Károly*: Bethlen Gábor fejedelem politikai levelezése. Harmadik közlemény. Történelmi Tár 4. (1881) 342–343.

6 *Gebei Sándor*: Bethlen Gábor és a Rzeczpospolita. In: Bethlen Erdély, Erdély Bethlene: A Bethlen Gábor trónra lépésének 400. évfordulóján rendezett konferencia tanulmányai. Szerk. Dáné Veronka et al. Kolozsvár 2014. 64.

7 *Iustificatio Xcia...* Krzysztofa Radziwiłła (1628) Biblioteka Jagiellońska Uniwersytetu Jagiellońskiego (Krakkó) Ms 166. fol. 294. Köszönöm Natalia Królikowskának a kézirat értelmezéséhez nyújtott segítségét.

Az első olyan okmány, amely Krzysztof Radziwiłłnak egy erdélyi uralkodóval fenntartott kapcsolatait dokumentálja, 1633 végéről maradt fenn (nr. 1). A Bethlen Gábor alatti katasztrofálisan rossz lengyel–erdélyi viszony normalizálásában reménykedő, pozitív hangvételén kívül azonban kevés konkrétumot felvonultató üdvözlő levélhez képest sokkal jelentősebb a nem sokkal később keletkezett második irat. 1633–1634 fordulóján az amúgy is több oldalról szorongatott I. Rákóczi Györgynek ugyanis komoly lelkiismereti válsággal fenyegető helyzettel kellett szembenéznie, amikor a követivel a Fényes Portán közölték, hogy a szultán készülő lengyelországi háborújához az erdélyi hadak segítségét is elvárják. Rákóczi a felszólításnak engedelmeskedve mozgósította csapatait, bevetésükkel szemben azonban komoly morális aggályai lettek volna, így mindent megtett a háború elkerülésének érdekében: Konstantinápolyba küldött követe az oszmán döntéshozók elijesztése érdekében hosszasan taglalta a lengyel–litván állam felkészültségéről és eltökéltségéről szóló információkat.⁸ Ezzel párhuzamosan diplomatái a Rzeczpospolita irányába is rendszeresen jártak, és a nyáron IV. Ulászlóhoz érkező Chernel György feladata az volt, hogy biztosítsa a királyt: a fejedelem semmi szín alatt nem fogja ellene megindítani csapatait.⁹ Ennek a lengyelországi követjárás-sorozatnak egy korai szakaszát dokumentálja a 2. számú irat, amelyben Krzysztof Radziwiłł arra biztatja Erdély fejedelmét, hogy vegye fel a kapcsolatot a nem sokkal korábban trónra lépett királlyal, IV. Ulászlóval, és kéri, hogy semmiképpen ne avatkozzon bele az oszmánok oldalán egy esetlegesen meginduló hadjáratba – sőt, ezer gyalogos toborzására kér engedélyt Rákóczi magyarországi birtokairól. Az ekkoriban már wilnói vajdai címet is birtokló Radziwiłł még arról is gondoskodott, hogy a fejedelem titokban levelezhessen vele: üzeneteiket mindketten a krakkói illetőségű Jerzy Radziminskinek küldték, ő továbbította azokat a valódi címzetteknek. A köz-

8 I. Rákóczi György instrukciója Szentpáli Istvánnak (h.n., 1634. jún. 20.) és Szentpáli jelentése portai tárgyalásairól (1634) Levelek és okiratok I. Rákóczi György keleti összekötőitől történetéhez. Szerk. Szilágyi Sándor. Bp. 1883. 245–246, 247–250.

9 I. Rákóczi György instrukciója Chernel Györgynek (Gyulafehérvár, 1634. jún. 19.) *Szilágyi Sándor*: Rákóczi és Pázmány: Történeti rajz. Pest 1870. 188–196. Az év lengyel–erdélyi–oszmán diplomáciájáról lásd *Szilágyi Sándor*: I. Rákóczi György 1593–1648. Bp. 1893. 248–255; szélesebb kontextusban *B. Szabó János*: Az Erdélyi Fejedelemség és az Oszmán Birodalom katonai együttműködése (1571–1688). *Hadtörténelmi Közlemények* 125. (2012) 1029.

vetítő személyének említése tette lehetővé a datálatlan üzenet hozzátétőleges keltezését is, hiszen Debreczeni Tamás, a fejedelem magyarországi birtokainak praefectusa 1634 márciusának közepén említi egy levelében, hogy eljutott hozzá Radziminskinak a levelek átvételéről szóló elismervénye – Radziwiłłnek tehát ennél korábban kellett őt Rákóczi figyelmébe ajánlania.¹⁰

Nem tudunk arról, hogy a szoros együttműködés az 1634-es válság elmúlásával is fennmaradt volna a fejedelem és a következő évtől a birtokaira visszahúzódó litván herceg között: a következő három levél 1635-ből, illetve 1637-ből hagyományos udvariassági formákat soroló *credentionalis*, illetve arra adott válasz (nr. 3–5). A 3. számú irat külalakja egyenesen arról tanúskodik, hogy a sorozatgyártásban készült udvariassági levél típusához tartozik, amelyekből fontosabb követjárások idején nagy mennyiségben vittek magukkal a diplomaták: nemcsak Rákóczi követének, Jármí Ferencnek a nevét toldották be utólag, de Radziwiłł hercegi címe is más tollal íródott a megszólító formulában, mint a levél többi része. A fejedelem tehát valahányszor a Rzeczpospolitába küldött követet, annak a litván herceget is üdvözlőnie kellett – arról azonban nincs tudomásunk, hogy Krzysztof Radziwiłł-lal külön egyeztetések folytak volna. Az 5. levélből egyenesen az derül ki, hogy a fejedelem számára igencsak válságos 1636-os esztendő amúgy meglehetősen intenzív lengyelországi követjárásai közben Rákóczi diplomatai Radziwiłł-lal nem találkoztak. Az világos a levélváltásból, hogy 1635 nyarán a wilnói vajda is kapott azokból a hegyaljai „főborokból”, amelyeket I. Rákóczi György a lengyel királynak is küldött – Debreczeni Tamás tiltakozása ellenére, aki attól tartott, hogy a nagy melegben való szállítás tönkreteszi a nedűt.¹¹ Az ajándékozás jelentőségét azonban csökkenti, hogy a bort az általános fogalmazású *credentionalis* is említi, tehát valószínűleg a királyon kívül nemcsak a litván nagyúr részesült hasonló megtiszteltetésben.

10 Debreczeni Tamás levele I. Rákóczi Györgynek (Sárospatak, 1634. márc. 12.) Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Magyar Kamara Archívuma E 190 Archivum Rákóczi de Felsővadász 6. d. nr. 1340. Egy másik, február 19-én kelt jelentése szerint Radziwiłł Reöthy Orbán pataki kapitánynak is írt, uo. nr. 1330.

11 Debreczeni Tamás levelei I. Rákóczi Györgynek (Sárospatak, 1635. júl. 1. és júl. 6.) MNL OL E 190 7. d. nr. 1459. és 1463.

Ha az 1635 utáni levelek nem sejtetik is, hogy Krzysztof Radziwiłł a Rzeczpospolita számos más mágnásánál fontosabb szerepet játszott I. Rákóczi Györgynek az 1630-as években még meglehetősen laza lengyelországi kapcsolathálójában, annál inkább ezt a benyomást kelti a fejedelem válasza a litván herceg haláláról szóló gyászjelentésre (nr. 6). Még ha borainak felajánlása nyilván Krzysztof fia és örököse, Janusz Radziwiłł (1612–1655) kérésére történt is, egyértelmű, hogy a gyász kifejezésére választott formula – hogy ti. ha ezzel meghosszabbíthatta volna a herceg életét, Rákóczi saját vérének hullatására is kész lett volna – messze túlment a kötelező udvariasságon, személyességet kölcsönözve a részvétnyilvánításnak. Így noha a Göcs Pál 1642-es követségével kapcsolatban keletkezett udvariassági levél (nr. 7.) még meglehetősen tartózkodóan fogalmaz, aligha tévedünk, ha az évtized során a fejedelem és a litván herceg között kialakuló politikai együttműködés alapjait a Krzysztof Radziwiłł és I. Rákóczi György közötti kapcsolatban keressük. 1648 nyarán az erdélyi fejedelem egy levelében ugyanis fiának szólítja a nála tizenkilenc évvel fiatalabb litván herceget, és levelében többször is annak apjaként hivatkozik magára.¹² Arra, hogy nem kell feltétlenül valódi érzelmeket sejtenuk a diplomáciai érintkezésben meglehetősen szokatlan terminológia használata mögött, éppen a fejedelem karrierje szolgálat példát, hiszen egy évtizeddel korábban még ő szólította leveleiben rendszeresen apjának Bethlen Istvánt – azután, hogy sereggel felvonulva kényszerítette őt a fejedelmi címről való lemondásra.¹³ Azonban a rokonsági fogalmak használata mindenképpen azt volt hivatva érzékeltetni, hogy Janusz Radziwiłł I. Rákóczi Györgyöt atyai jóbarátjának ismeri el.

Aligha véletlen, hogy ez a levél, noha szintén csak a fejedelem követének, Mikes Mihálynak adott *credentionalis*, a korábbiaknál jóval személyesebb megjegyzést is tartalmaz – konkrétan azt, hogy noha a diplomata katolikus vallású, de I. Rákóczi Györgynek hűséges belső embere, így megbízhatóság-

12 I. Rákóczi György levele Janusz Radziwiłłnek (Gyulafehérvár, 1648. jún. 28.) az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárában, jelenleg a Román Nemzeti Levéltár kolozsvári fiókjában (Arhivele Naționale ale României Direcția Județeană Cluj), a Kemény József-gyűjteményben található irat másolata a MNL OL mikrofilmtárában (X 1892 11695. tekercs) is tanulmányozható.

13 Lásd például Szépvíz, 1634. febr. 19. dátumú levelét, MNL OL E 190 6. d. nr. 1194.

gához nem fér kétség. Ezzel a fejedelem nyílt utalást tesz a litván herceggel fenntartott kapcsolat alapjára, amely a korábbi levélváltásban sosem fordult elő: a közös felekezethez való tartozásra.¹⁴ II. Rákóczi György számára a hivatkozási pontot a Janusz Radziwiłł-lel való politikai együttműködés megalapozását szolgáló levelében ugyanígy a kálvinista hit szolgáltatja majd, de emellett megemlíti családjaik közös erőfeszítéseit is – és a fentiek alapján nem túlzás azt állítani, hogy ebbe nemcsak a herceggel 1646-ban kialakított személyes viszony, hanem az apjával fennálló, kisebb intenzitású, ám mégis számon tartott nexus is beleértendő.¹⁵

**Nr. 1. Krzysztof Radziwiłł levele I. Rákóczi Györgynek
(Dnyeper melletti tábor, 1633. dec. 22.)**

Serenissime Princeps.

Pacem inter Sacratissimam Caesaream Regiamque Maiestatem, et Serenitatem Vestram postliminio revocatam, aequis undique conditionibus coaluisse, pro ea, quam Amico Principi debeo, benevolentia, magnopere gratulor. Gaudeo simul Serenitatem Vestram in tam propinquae viciniae confinio, adiecissem animum, ad redintegrandam cum patriae nostrae proceribus mutuae voluntatis officia. Spero hunc non incommodum fore aditum, ad conciliandam eadem opera, Serenissimi Regis Domini nostri clementissimi amicitiam, omnibus vicinis obviam, atque patentem. Accedit justae laetitiae hic cumulus: quod Serenitas Vestra non modo nos in partem tam praeclarae

¹⁴ Igaz, ezt a korábbi követek, az unitárius Jármí Ferenc és Göcs Pál személye nem is motiválta volna. Lásd: *Kármán Gábor*: Erdélyi követek a vesztfáliai béketárgyalásokon. In: *Művészet és mesterség: Tisztelgő kötet R. Várkonyi Ágnes emlékére*. Szerk. Horn Ildikó et al. Bp. 2016. 208–211; *Gebei Sándor*: Lengyel protestánsok I. és II. Rákóczi György szolgálatában. In: *Szerencsének elegyes forgása* i. m. 16–17.

¹⁵ „[...] sancta nostra amicitia, in signi tum reformatae religionis, tum utraque nostrarum familiarum emolumento, non modo perennet” II. Rákóczi György levele Janusz Radziwiłł-nak (Gyulafehérvár, 1648. okt. 20.) az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárában, jelenleg a Román Nemzeti Levéltár kolozsvári fiókjában (Arhivele Naționale ale României Direcția Județeană Cluj), a keresdi Bethlen-levéltárban található iratnak a MNL OL mikrofilmtárában (X 7315 19049. tekercs) meglévő másolatát használtam.

coniunctionis vocaverit, sed nostra quoque opera, in ea cum reliquis confirmanda uti non dubitet: Nos sane nihil a nobis desiderari passi sumus, neque adeo in posterum patiemur, quod ad gratificandum Serenitati Vestrae pertinere possit. Quod nostrum studium Nobilissimo Serenitati Vestrae delegato fusius aperuimus, cui simul nonnulla exposuimus, de quibus nostro nomine cum Serenitate Vestra ageret. Confidimus haec firmata utrinque inter finitimos vincula, in commune Reipublicae Christianae bonum; Sempiternam Serenissimi Regis Maiestati Domini nostri clementissimi et Serenitatis Vestrae memoriam, mutuumque patriae nostrae et subiectae Serenitati Vestrae ditionis emolumentum evasura. Quod ut nobis tam optime vertat, voventes, studia nostra sincero cum affectu Serenitati Vestrae offerimus. Eidemque fausta omnia precamur. Datum in castris ad Borystenum 22. Decembris Anno 1633.

Serenissimae Dilectionis Vestrae studiosissimus et ad officia paratus

Christophorus Radziuil Dux in Birze et Dubinki, Sacrae Romani Imperii Princeps, Palatinus Vlnensis, Exercituum Magni Ducatus Lithuaniae Campiductor

Ch Radzivil Dux mppia

[másolat, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) Erdélyi országos kormányhatósági levéltárak F 12 Gyulafehérvári Káptalan Országos Levéltára: Lymbus 4. d. V/9. nr. 1.]

Nr. 2. Krzysztof Radziwiłł üzenete I. Rákóczi Györgynek (1634 elején)

1. Illustrissimus Princeps Dominus Christophorus Radzivil Dux in Birze et Dubinki, Sacrae Romani Imperii Princeps, Palatinus Vlnensis, Exercituum Magni Ducatus Lithuaniae, Campiductor etc. etc. gratissimo animo accipit hoc tam insigne benevoli erga se Serenissimi Principis Transylvaniae animi testimonium, quod non modo amicitiae jura secum sancire velit, sed etiam ad conciliandam reliquorum atque imprimis Serenissimae Regiae Maiestatis amicitiam sua opera uti non dubitet, quorum illud benevolentiae, hoc fidei non dubium pignus est. Quanto magis sibi de hac Suae Serenitatis praeclara

in se voluntate gratulatur: tanto enixius dat, atque in posterum dabit operam, ne quid in se officii desiderari possit, erga Suam Serenitatem. Ideoque et hisce diebus apud Sacratissimam Regiam Maiestatem, Dominum Nostrum clementissimum studium atque operam suam diligenter interposuit, ut animum Suae Maiestatis ad contrahendam, cum Serenissimo Principe amicitiam praepararet atque disponderet.

2. Ante omnia quaecunque impedimento esse poterant, ne sincera inter Sacratissimam Regiam Maiestatem et Serenitatem Suam benevolentia sanciretur, amoliri, atque omnem ex animo Suae Maiestatis scrupulum evellere nitebatur, inprimis planum facere contendens, in proxima Turcarum contra nos impressione, nullum a Serenissimo Principe Transylvaniae contra Suam Maiestatem auxilium submissum. Quod etiam Serenissimae Regiae Maiestati plane persuasum esse, Serenissimus Princeps Transylvaniae certo sciat, sed quem admodum Sacra Regia Maiestas optat, ita et Illustrissimus Princeps Serenissimum Principem Transylvaniae hortatur, ut det operam ne quando in simili forte oblata occasione barbaris et infidelibus, contra Suae Maiestatis ditones suppetias ferre sustineat. Qua in re pii et Christiani Principis officio functus fuerit et famae ac nomini suo inter Christianos Principes Egregie consuluerit.

3. Sublatis istis impedimentis, atque omni suspitione delata, quae animos alienare poterat, illud restare videtur ut Sua Serenitas Sacratissimam Regiam Maiestatem solenni legatione compellare velit, imitata exemplum finitimorum, tam Christianorum quam barbarorum Principum quorum nemo fuit qui non felicia suscepti regni auspicia Sacratissimae Regiae Maiestati gratularetur. Quod officium ut a Sua Serenitate incipiat, non modo tam sublime quod inter Christianos Reges Serenissimus Rex noster obtinet fastigium, sed et recens aditi Principatus ratio ut usurpata ab omnibus gratulandi consuetudo suo jure postulat.

4. Porro non ad contrahendam tantum, sed ad retinendam etiam Sacratissimae Regiae Maiestatis amicitiam, illud maxime omnium prodesse poterit, si Serenitas Sua, Sacratissimam Regiam Maiestatem, earum rerum subinde admoneat, quae apud Portam Ottomanicam gerentur. Nullum erit certius, sinceri animi pignus, nulla evidentior amicitiae thessera. Porro id officii etiam Serenissimo defuncto Regi nostro, defunctus Gabriel Princeps

aliquando exhibuit, tametsi non deessent utriunque simultatum fomites: quanto magis id sibi Sacratissima Regia Maiestas de Serenissimo Principi Transylvaniae polliceri potest, cum quo nulla sibi inimicitiarum, multae amicitiae causae intercedunt.

5. Sed ut tanto circumspectius et cautius, ultrocitroque commeari possit, hoc secretum, si Serenissimo Principi Transylvaniae placeat, ad eam rem uti interventu, Illustrissimi Principis libenter ad eam rem operam Illustrissimus Princeps, Dominus Palatinus Vilnensis pollicetur, Neve Suam Serenitatem longinquitas locorum deterreat, hoc medium atque hunc modum communicandarum literarum proponit. Literas ad Illustrissimum Principem Radzivilium directas non difficile erit Serenissimo Principi Cracoviam duntaxat mittere, quae in manus Domini Georgii Radziminski (ad quem, simul evestigio eo nomine Illustrissimus Princeps scribi curabit) Praefecti Arcis suburbanae Lobsoniensis tradantur. Ab eo citissime per ordinarios veredarios (alias postam) transmittetur ad Illustrissimum Principem ac vicissim ab Illustrissimo Principe ad Suam Serenitatem per eundem Dominum Radziminski destinabuntur. Si haec mutuae commercii ratio Serenissimo Principi non displiceat, de optato eius confidentiae fructu, Illustrissimus Princeps Suam Serenitatem securam esse jubet.

6. Hujus tam candidi, utrinque affectus fiducia adductus, Illustrissimus Princeps, petit a Serenissimo Principe ut in usum praesentis belli, quod moram non patitur, atque ad servitium Sacratissimae Regiae Maiestati ex ditionibus suis Pannonicis, Serenissimus Princeps mille iam collectos pedites Illustrissimo Principe suppeditare velit. Quos postea suo sumptu et stipendio Illustrissimus Princeps in Poloniam educat, qua in re non modo Illustrissimum Principem, sed et ipsam Sacram Regiam Maiestatem maximo sibi officio obstringet Sua Serenitas.

ChRadzivil Dux mpia

[két másolatban (az egyiktől egy sornyi szöveg hiányzik): MNL OL F 12 4. d. V/9. nr. 83–84.]

**Nr. 3. I. Rákóczi György levele Krzysztof Radziwiłłnek
(Gyulafehérvár, 1635. jún. 8.)**

Illustrissime Domine Princeps.

Scribimus ad Serenissimam Poloniae Sveciaeque Regiam Maiestatem per praesentium exhibitorem aulae nostrae familiarem Egregium Franciscum Jarmit de modo componendarum controversiarum quae subditis nostris terrae Maramaros, cum quibusdam vicinis Dominis Polonis intercedunt; cupientes ex sua Maiestate cognoscere, num aliqua in proximis Comitibus Varsoviensibus de eo facta fuerit mentio, aut determinatio, ita enim Nuncii terrae illius Maramaros, erant a Sua Maiestate remissi; fere ut in iisdem Comitibus aliquid de controversiis istis tollendis, restaurandoque bonae et mutuae vicinitatis jure decerneretur. Hac ipsa occasione praetermittere nolimus, quin etiam Dominationem Vestram per literas et nuncium hunc nostrum salutandam, visitandamque curaremus, ut vel hac ratione animi nostri erga Dominationem Vestram Illustrissimam inclinationem insinuaremus, simul etiam Dominationem Vestram Illustrissimam ad mutua benevolentiae studia exercenda incitarem. Nos de Dominationis Vestrae Illustrissimae erga nos studio persuasum plane habemus, quod officio suo vicissim nequaquam sit defutura, occasione sic ferente. Connexuri igitur mutuae bonae voluntatis studia, mittimus Dominationi Vestrae Illustrissimae nonnulla vasa vini Hungarici, in bonis nostris in Regno Hungariae sitis, procreati, postulando ab eadem ut non muneris huius monimentum, sed potius optimum, mittentis animum intueatur. Porro siquid dictus nuncius noster, nostro nomine Dominationi Vestrae Illustrissimae referendum habuerit, ut illi plenam fidem adhibere et idipsum promovere etiam velit, eandem peramanter rogamus. De coetero benevolentissimi animi nostri affectus, Dominationi Vestrae Illustrissimae semper in promptu erunt. Quam etiam optima valetudine et prosperis rerum successibus frui cupimus. Datum in civitate nostra Alba Julia die 8. Junii Anno 1635.

Illustrissimi Dominationis Vestrae ad officia paratus

G Rakocy mpia

[hátoldalán: Ad Radzivillium Francisco Jarmit 1635]

[saját kezű aláírással, MOL F 12 4. d. V/9. nr. 5.]

**Nr. 4. Krzysztof Radziwiłł levele I. Rákóczi Györgyhez
(Düna melletti tábor, 1635. aug. 27.)**

Serenissime Princeps, Domine et Amice observandissime.

Literas a Serenissima Dilectione Vestra ad nos datas per Intenuntium eiusdem in Castris ad Dunam recepimus. Nihil nobis in his praesertim castrensibus molestiis gratius accidere potuit, quam de tam propenso in Nos Serenissimae Dilectionis Vestrae (qualem tum ex literis, tum ex relatione Internuntii Serenissimae Dilectionis Vestrae percepimus) affectu certam habere notitiam; nihil iucundius, quam quod Serenissima Dilectio Vestra in rebus statum Reipublicae concernentibus, Serenissimam Regiam Maiestatem Poloniae, dominum nostrum clementissimum commonendam duxerit, et mecum idem, pro sua erga Nos fiducia communicaverit. Quod quidem licet Serenissima Regia Maiestas totaque Respublica Polona commendatissimum sibi habeat, Nos tamen pro parte nostra instare apud Serenissimam Regiam Maiestatem non desistemus, ut negotium hoc sibi commendatissimum habere velit. Non in hoc vero solum sed in omnibus aliis, in quibuscunque opera nostra Serenissimi Dilectioni Vestrae prodesse poterit, promptissimos Nos ad inserviendum Serenitas Vestra deprehendet. Vina nobis a Serenissima Dilectione Vestra transmissa grato animo excepimus. Eidemque Nos obligatissimos semper futuros, et re ipsa ubi se dederit occasio promptitudinem officiorum nostrorum contestaturos pollicemur. Quod restat Divinae protectioni Serenissimam Dilectionem Vestram, Nos vero eiusdem favori diligenter commendamus. Datum in Castris ad Dunam, die 27 Mensis Augusti Anno 1635.

Serenissimae Dilectionis Vestrae studiosissimus amicus et servitor

Christophorus Radsziul Dux Birzarum et Dubineorum, Sacrae Romani Imperii Princeps, Palatinus Vilmensis, Exercituum Magni Ducatus Lithuaniae Generalis Administrator Mozeloviensis

Ch Radziwiłł

[Külcím: Serenissimo Principi ac Domino, Domino Georgio Rakocij Transylvaniae et partium Hungariae Principi. Domino et Amico observandissimo.]

[eredeti, saját kezű aláírással, pecséttel. MNL OL F 12 4. d. V/9. nr. 7.]

**Nr. 5. I. Rákóczi György levele Krzysztof Radziwiłłnek
(Fogaras, 1637. jan. 28.)**

Illustrissime Domine Princeps Amice et Vicine observandisse.

Missuri ad Serenissimam Regiam Maiestatem Poloniae praesentium exhibitorem Generosum Stephanum Szentpali, Aulae nostrae familiarem, ex re nobis visum est fore, Dominationem quoque Vestram Illustrissimam, per Eundem familiarem nostrum literis etiam, hisce nostris additis, peramanter salutare, Eidemque fausta et foelicia quaeque sub huius novi anni initium comprecari. Renunciabit familiaris noster Suae Regiae Maiestati, qui rerum in Transsylvania Status anno praeterito fuerit, quod etsi non ignoremus ex relatione Suae Regiae Maiestatis Dominationem quoque Vestram Illustrissimam plenissime intellecturam, tamen et familiaris noster, nonnulla Dominationi Vestrae Illustrissimae ut referat in commissiis accepit. Dominationem itaque Vestram Illustrissimam officiose rogatam esse volumus, velit dictum nostrum Aulae familiarem, nonnulla coram, nomine nostro exponentem, non solum benevole audire, verum etiam omni suo favore, ubicumque opus fuerit, proseguere, dareque operam, ut cum responso, quod communi Christianitatis bono, deserviturum sit, quantocumque ad nos possit redire. In reliquo Dominationi Vestrae Illustrissimae omnem animi nostri synceri affectum deferentes, eidem prosperrimam valetudinis exoptamus. Datum in arce nostra Fogaras die 28. Ianuarii Anno 1637.

Illustrissimae Dominationis Vestrae amicus et vicinus benevolus ad serviendum paratus

G Rakoczy mpia

[Külcím: Illustrissimo Principi Domino Christophoro Radsivil, Birsanum et Dubinkarum Duci, Palatino Vilmensi, Exercituum Magni Ducatus Lithuaniae Supremo Generali, Sismoriensi etc. etc. Capitaneo etc. Domino Amico et vicino nobis observandissimo]

[eredeti, saját kezű aláírással, papírfelzetes középpecséttel az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárában (jelenleg a Román Nemzeti Levéltár kolozsvári fiókjában (Arhivele Naționale ale României Direcția Județeană Cluj)), a Kemény József-gyűjteményben, másolata: MNL OL X 1892 11695. tekercs.]

**Nr. 6. I. Rákóczi György levele Janusz Radziwiłłnek
(Gyulafehérvár, 1640. nov. 21.)**

Illustrissime Domine, Amice et Vicine Nobis observandissime.

Acceptis Illustrissimae Dominationis Vestrae literis medio familiaris sui Petri Grodricki ad nos datis, tristi sane ex iis animo intelligimus, synceri gratissimique Amici nostri, Parentis scilicet Illustrissimi Dominationis Vestrae ex hac vita fragili, ad superos egressum. Equidem si nostrum fuisset, aut effusione sanguinis nostri, prolongare vitam Eiusdem potuissemus, utrumque in effectum deducere parati fuissetus. Neque hoc parum Nobis tristitiae augmentum affert, quod vina, a Nobis ad diem laetitiae dono destinata, vicissitudine rerum ita ferente, in funebres exequias charissimi sui Parentis, sunt convertenda. Verumenimvero consilio divino nemo nostrum obstore, aut res suas aliter ordinare potest, aut valet. Interim studia nostra, propensique animi nostri inclinationem, semper in gaudium summum Illustrissimi Dominationis Vestrae cessurum, a Deo exposcimus. Vina, prout superioribus temporibus promissa et ordinata fuerant, ita etiam reddita sunt, subsequentibus etiam diebus, nostrum, erga Eandem Illustrissimam Dominationem Vestram gratificandi studium ac benevolentiam semper in promptu habituri. Eiusdem etiam in Nos proclivis affectus sui commendationem, et ad deferenda studia paratam promptitudinem amice agnoscimus. Offerendo Nos quoque in iis omnibus Eidem Illustrissimae Dominationi Vestrae non defuturos, quicquid singularis mutuaque coniunctio, ac benevolentia desiderat. In reliquo Eidem Illustrissimae Dominationi Vestrae vitam longaevam, tristisque animi sui consolationem exoptamus. Datum in Civitate nostra Alba Iulia, die 21. Mensis Novembris Anno 1640.

Illustrissimae Dominationis Vestrae amicus et vicinus benevolus

[más kézzel: 1640. 21. 9bris A.J. Ad Joannem Radzivil suo familiari datarum binaria paria]

[fogalmazvány, MNL OL F 12 4. d. V/9. nr. 37.]

**Nr. 7. Janusz Radziwiłł levele I. Rákóczi Györgynek
(Varsó, 1642. márc. 5.)**

Serenissime Princeps, Domine Amice observandissime.

Litterae Serenissimi Dilectionis Vestrae per Generosum Paulum Veoscii oblatae multis nominibus extiterunt nobis iucundissimae: Cum ex iis desideratum de recta valetudine et prosperis Sererenissimae Dilectionis Vestrae successibus noticiam, nec non benevoli erga Nos affectus et constantis amicitiae luculentum indicium haurire potuimus. Supremum Numen ardentibus exoramus precibus, ut eundem Statum Serenissimae Dilectionis Vestrae cum bona valetudine tum felicitate successuum in dies magis auctum conservare, in multasque annorum series perennare dignetur. Nostram porro indefessam ad quaevis officia Sererenissimae Dilectioni Vestrae praestanda promptitudinem ex animo Serenissimae Dilectioni Vestrae offerimus. Eandem Divinae protectioni, Nos vero solito eiusdem favori et benevolentiae diligenter commendantes. Dabantur Varsaviae die 5. Martii 1642.

Serenissimae Dilectionis Vestrae amicus benevolus ad quaevis officia paratissimus

Janussius Radzivil Dux Birzarum et Dubincorum, Sacrae Romani Imperii Princeps, Archicamerarius Magni Ducatus Lithuaniae, Mohilowensis Administrator, Casiminensis, Camenecensis, Sejwensis, Bystricensis etc. Capitaneus

JRadziwiłł mpia

[Külcím: Serenissimo Principi Domino Georgio Rakocy, Principi Transylvaniae Partium Hungariae Domino Siculorum Comiti Domino et Amico observandissimo. Érkeztetés, I. Rákóczi György saját kezével: Geöcs Pál 6 Apr: Fogaras 1642]

[eredeti, saját kezű aláírással és kis viaszpecséttel. MNL OL F 12 4. d. V/9. nr. 43.]

CZIGÁNY ISTVÁN

I. RÁKÓCZI GYÖRGY ERDÉLYI FEJEDELEM KIRÁLYELLENES HADJÁRATA A HARMINCÉVES HÁBORÚBAN (1644–1645)

Esterházy Miklós nádor 1639. március elején úgy nyilatkozott a bécsi spanyol követ Castañeda márki titkárának, hogy a török mellett I. Rákóczi György erdélyi fejedelemről is tartani kell. Kifejtette: „...*valószínűleg a franciák és a svédek folyamatos unszólása győzte meg, akik rávették egy titkos szövetségre azért, hogy miközben Vanier [Johann Banér] Szilézia felé tart, az említett Rákóczi hadjáratra indulhasson és zavart keltsen Magyarországon, habár ő [Rákóczi] azt akarja, hogy a szövetségesei először a törököt kérjék meg, hogy neki ezt a hadjáratot megparancsolja, de jól megfigyelve a dolgaik és erejük állását és azt, hogy [Rákóczi] nem katona, úgy tűnik, hogy idén ő sem fog tudni semmibe belekezedni, hacsak nem a török sereggel együtt...*”¹

A konfliktus régi keletű, hiszen I. Rákóczi György már trónra lépését követően kapcsolatba lépett János György (Johann Georg I.) szász választófejedelemmel és II. Gusztáv Adolf svéd királlyal. Rákóczi szövetzései hajlandósága egyrészt azon múlt, hogy a protestáns hatalmak, elsősorban a szászok és svédek seregei megközelítik-e a Magyar Királyság határait, másrészt,

¹ Marti Tibor – Monostori Tibor: A Spanyol Monarchia értesülései a Magyar Királyságról. Castañeda márki titkárának „interjúja” Esterházy Miklós náddal (1639). Lymbus. Magyarságtudományi forrásközlemények. Bp. 2016. 132. Az „interjú” készítő Marcos Putz, valószínűleg azonos azzal a Marcus Putz-zal, aki a negyvenes években az Udvari Kamara egyik titkára.

hogy a Porta engedélyezi-e a Habsburgok elleni hadjáratot. Amióta Gusztáv Adolf partra szállt (1630. július 4.) Usedom szigeténél az Odera torkolatában, sikert sikerre halmozott. Breitenfeldnél (1631. szeptember 17.) legyőzte Johann Tilly csapatait, majd csapataival Bajorország ellen indult, szász szövetségesei pedig benyomultak Sziléziába és Csehországba, és rövid időre Prágát is elfoglalták. A protestáns sikerek hatására 1632 tavaszán Rákóczi ajánlatot tett Axel Oxenstierna kancellárnak, hogy amikor a svéd hadak betörnek Sziléziába, seregének egy részét Zólyomi Dávid vezetése alatt segítségükre küldi, ő pedig a török csapatokkal a bányavárosokon át Ausztriába vagy Morvaországba nyomul.² Albrecht Wallenstein frissen felállított hadserege azonban hamarosan viaszorította János György szász választófejedelem katonáit, Gusztáv Adolf pedig elesett a lützeni (1632. november 6.) csatában. Bár a tervezett katonai együttműködés elmaradt, a svéd kapcsolat továbbra is megmaradt.

A svédekkel és szászokkal való katonai szövetség, illetve egy törökökkel együtt végrehajtandó támadás lehetősége I. Rákóczi György számára fontos politikai üttőkartya volt a II. Ferdinánd magyar királlyal folytatott tárgyalásokon. Részben ennek köszönhető, hogy a fejedelemnek a kassai egyezségnél (1631. április 3.) jobb kondíciókat sikerült kialkudnia (1633. május 6.) az eperjesi egyezményben.³ E két megállapodással II. Ferdinánd legitimálta Rákóczi fejedelemségét, de a fejedelem is elismerte az uralkodó jogait.⁴

Hamarosan a Francia Királyság is előlépett a háttérből. Két nagy riválisának, a spanyol és osztrák Habsburgok ellenében a német protestáns fejedelmeket és a svédek támogatva bekapcsolódott a nagy vallásháborúba. Így a katolikus Franciaországgal tovább színesedett I. Rákóczi György potenciális szövetségeseinek palettája. Amikor Esterházy Miklós a spanyol követ titkáranak a svédek és a franciák által ösztönzött ellenséges erdélyi aspirációkra

2 *Fraknói Vilmos*: Az eperjesi béke. 1633. Századok 1871. 188-189.

3 *Szilágyi Sándor*: Az eperjesi béke. Magyar Történelmi Tár 1861. VIII. 252-259.

4 Az egyezmény értelmében Ónodon csak Rákóczi tart őrsgéget, amely felesküdt a királynak, a fejedelem egyben kötelezte magát, hogy az erősséget nem adja át a töröknek és veszély idején királyi hadakat fogad be. *Fraknói V.*: Az eperjesi i. m. 249.; Az erdélyi fejedelmek királyi legitimációjára nézve ld. *Gebei Sándor*: Az erdélyi fejedelmek legitimációjának kérdéséhez. In: Tanulmányok Erdély fejedelemség-kori történetéből. Szerk.: Ballabás Dániel – Borbély Zoltán. Eger, 2012. (Az Eszterházy Károly Főiskola Történelemtudományi Doktori Iskolájának kiadványai. Konferenciák, műhelybeszélgetések VI.) 47-52.

utalt, a Johann Banér tábornagy vezette svéd csapatok már Szászországba masíroztak, és benyomultak Csehországba. Noha a svédek nemsokára visszavonultak, de az erdélyi fejedelem által indítandó háború változatlanul Damoklész kardjaként függött a bécsi udvar felett.

I. Rákóczi Györgyöt vallásának védelmezőjeként, „bibliás őrálló” fejedelmeként tartották számon a kortársak és az utókor. Nem volt katona, sőt hadvezére, Kemény János szerint a hadakozáshoz „*inhabilis*”, vagyis ügyetlen volt. Kortársai nem minden alap nélkül vádolták vagyonának gátlástalan gyarapításával, fősვნénységgel. Uralkodását főleg a következő évtizedek történései fényében azonban pozitívan ítélték meg. Bethlen János erdélyi kancellár, aki történeti munkáiban számos alkalommal elítélően szólt I. Rákóczi György fejedelem cselekedeteiről, uralkodását mégis úgy értékelte, hogy „úgy távozott el az élők sorából, hogy országa idegen ellenség pusztításától érintetlen maradt”.⁵

Személyét a szakirodalom Bethlen Gáboréhoz hasonította, akit hadvezérként és politikusként sikeresebbnek értékelték.⁶ I. Rákóczi György azonban más kül- és belpolitikai viszonyok közepette indította meg királyellenes hadjáratát, mint Bethlen Gábor. Nyilvánvaló, hogy a fejedelem olykor tétovának tűnő külpolitikai lépéseinek, túlzottnak látszó aggályoskodásának oka a politikai és katonai viszonyok változásaiban, az információk lassú áramlásában, sokszor ez utóbbiak hiányában keresendő. Mindez a diplomáciai kötélhúzás része is volt, amely arra irányult, hogy szövetségeseiből lehetőleg olyan segítséget csikarjon ki, amely minimálisra csökkentheti a háborúba lépés kockázatát.

Rákóczi Erdély fejedelmeként az Oszmán Birodalom vazallusa volt, így eleve korlátozott külpolitikai mozgástérrel rendelkezett. Ráadásul 1636-ban Bethlen István támadásának visszaverésekor még ujjat is húzott a Portával,

5 Bethlen János: Erdély története 1629–1673. Az utószót és a jegyzeteket írta: Jankovics József. Bp. 1993. 23.

6 Szekfű Gyula: Magyar Történet. A tizenhetedik század. Hóman Bálint-Szekfű Gyula: Magyar Történet. V. k. [Bp., é.n.] 250.; Magyarország Története 1. k. Főszerk.: Pach Zsigmond Pál. Budapest 1985. 919–920.; Erdély Története II. k. 1606–1830. Szerk: Makkai László-Szász Zoltán. Bp. 1986. 693.; Az I. Rákóczi Györgyről szóló értékelések áttekintésére nézve összefoglalóan lásd, Nagy László: A „bibliás őrálló” fejedelem. I. Rákóczi György a magyar históriában. Bp. 1984. 5–25.

és nem rendelkezett olyan bizalmi tőkével a szultáni udvarban, mint elődje, Bethlen Gábor. Érthető tehát, hogy a svéd és a francia diplomácia segítségét kérte a portai engedély megszerzésében.

Bécsben, ahol már 1643 őszén számoltak Rákóczi támadásával, a Konsztantinápolyból érkező híreket is megkülönböztetett figyelemmel kísérték.⁷ Kara Musztafa nagyvezér 1644. január 31-én történt meggyilkolásáról alig másfél hét elteltével értesültek a császárvárosban.⁸ Nemsokára kihasználták a kedvező alkalmat, és 1644 nyarán Hermann Czernint azzal a megbízással küldték a Portára, hogy próbálja elérni a Rákóczi hadjáratára vonatkozó engedély visszavonását és leszerelni a török Habsburgok elleni készülődését.⁹

Rákóczi szövetségekötését a hadi helyzet 1642/1643. évi megváltozása tette lehetővé, amikor Sziléziába és Morvaországba újra svéd csapatok törtek be.¹⁰ 1642-ben elfoglalták Olmütz (Olomouc) városát, szilárd támaszpontot szerezve a magyar határ közelében. Lennart Torstenson tábornagy ezt követően csapatai zömével visszatért Szászországba, és Breitenfeldnél nagy győzelmet aratott (1642. november 2.) a császári seregek felett. Ezt követően viszont visszatért Morvaországba, és kihasználva a morvaországi vlachok felkelését jelentős területeket vett birtokba. Egy császári jelentés szerint június végére összesen huszonnégyszáz várost és várat foglaltak el, köztük elfoglalta Neustadt (Uničov) és Eulenburg (Sovinec) várát és Kremsier (Kroměříž) városát, amelyet teljesen kifosztottak a svéd katonák és a vlach lázadók.¹¹

7 III. Ferdinand Mathias Gallasnak, 1643. október 13. Documenta Bohemica Bellum Tricennale Illustrantia. Tomus VII. Der Kampf um den besten Freiden. Quellen zur Geschichte des Dreissigjährigen Krieges zur Zeite der Friedensverhandlungen von Westfalen und der Ratifizierung des Friedens, 1643–1649. Hrsg.: Miroslav Toegel. Praha 1981. 48. – a továbbiakban Documenta Bohemica VII.

8 Documenta Bohemica VII. 72.

9 Georg Wagner: Österreich und die Osmanen im Dreissigjährigen Krieg. Hermann Graf Czernins Grossbotschaft nach Konstantinopel 1644/1645. Mitteilungen des Österreichischen Landesarchivs Bd. 14. 1984.

10 Beda Dudík: Schweden in Böhmen und Mähren 1640–1660“ Wien, 1879. 35–48, 68–100.; Robert Rebitsch: Matthias Gallas (1588–1647): Generalleutnant des Kaisers zur Zeit des Dreissigjährigen Krieges. Eine militärische Biographie (Geschichte in der Epoche Karls des V.) Aschendorff 2006. 232–239.

11 Documenta Bohemica VII. 29.

Torstenson már az előző év elején követeket küldött Rákóczihoz egy svéd–francia–magyar Habsburg-ellenes szövetség megkötésére. Hosszas tárgyalásokat követően I. Rákóczi György aláírta (1643. november 16.) a Krisztina svéd királynő által már áprilisban megerősített szövetséglevelét. Ebben a fejedelem kötelezte magát, hogy háborút indít III. Ferdinánd ellen, és 3000 lovast bocsát a svédek rendelkezésére, akik a magyar hadiszabályok szerint szolgálnak. Viszonzásul a svédek 3000 gyalogost küldenek számára, akikre a német és svéd hadiszabályok érvényesek. Zsoldjukat a svéd és francia szövetségeseik fele-fele arányban fedezik. A szövetségeseik a háború első évében a hadiköltségekre 100000 tallért fizetnek a fejedelem számára és további 36000 tallért a Porta engedélyének megszerzésére.¹²

Bár a későbbi korok historikusaitól több elképzelés is napvilágot látott az 1644/45. évi hadjárat politikai céljait illetően, de úgy vélem, I. Rákóczi György nem a Magyar Királyság egyesítésében gondolkozott. Hadba lépésének egyik fő motívuma a Magyar Királyságban élő református hittársaik megsegítése, amely egyben a fejedelemség hatalmának területszerzés révén való növelését szolgálta. Ez a legjobb esetben is Felső-Magyarország megszerzését jelentette, ahol a fejedelem birtokainak zöme volt.

Rákóczi a hadműveleteket 1644. február elején egyszerre több irányból (Munkács, Várad és a Szamos-völgye) indította meg. Az első jelentősebb erődítmény, Kálló ellenállás nélkül megadta magát. Innen bocsátotta ki (február 17.) a fejedelem a királyi országrész rendjeihez intézett kiáltványát, amelyben fegyverfogását megindokolta. Ezek között szerepelt, hogy a „*clerus, ugymond örökös országává akarja tenni Magyarországot az ausztriai háznak, s a maga vallásán lévő világiakon is, mind lelki, mind testiképpen akar uralkodni*” az „*ország jövedelmei eltékozoltatnak; a végek fogyatkozásai miatt az ország veszélynek tétetik ki*”. Hosszan sorolta a protestánsok vallási sérelmeit: „*a jezsuita szerzet az ország szabadságának romlására, az evang. religio elnyomására minden módon törekszik...Az evangelicus statustól számtalan templom paplak vétetett el, az evang. vallásuak a tisztségekből kizáratnak; kereseteikben, ha igazságuk van is, czélt nem érnek*”. Immár ő sem tűrheti tovább hazája veszedelmét és nemzete elnyomatását: „*Bizonyságul hívja Istent, hogy nem ma-*

12 Szilágyi Sándor: I. Rákóczi György és a diplomácia. Bp. 1878. 38.

gán ok miatt nyúl fegyverhez; hanem csak az ország statútumait akarja helyreállítani, a haza s vallás szabadságát megvédeni” – zárta okfejtését a fejedelem.¹³

III. Ferdinánd német-római császár és magyar király néhány nap múlva kiadott ellenkiáltványában magyarországi alattvalóit viszont arról próbálta meggyőzni, hogy Erdély fejedelme saját önös érdekében indított háborút. Intézkedtek a királyi és a császári katonaság mozgósításáról is. Hans Christoph Puchheim altábornagyot négy lovas- és három gyalogezreddel Felső-Magyarországra rendelték.¹⁴ Forgách Ádám felső-magyarországi végvidéki főkapitány pedig a vármegyéket és a szabolcsi hajdúvárosokat igyekezett fegyverbe szólítani.¹⁵

A fejedelem elsősorban a felső-magyarországi tizenhárom vármegye támogatására számíthatott. Ezekben a zömében protestáns vallású megyékben éleződtek ki legjobban a politikai és vallási ellentétek, nemességének és lakosságának döntő része pedig a terület legnagyobb földesurához, Rákóczihoz igazodott, aki családtagjai és familiárisai révén meghatározó politikai hatalommal és fegyveres erővel rendelkezett.

I. Rákóczi György hadseregének létszámáról eltérő adatokkal rendelkezünk, de ismerve a kor hírközlési viszonyait és a tudatos dezinformációt, az adatokat csak megfelelő kritikával szabad kezelni. Ballingh János munkácsi várkapitány 1644. március 14-én kelt levelében huszonöt- és harmincezer fő közé tette a fejedelem hadainak létszámát. Ehhez azonban hozzáfűzte, hogy a fejedelem „*azon kívül az egész lakos hajdúságot mind haza bocsátotta*”, sőt a magyarországi kilenc tíz vármegye hadai „*is mind épen otthon helyben vannak*”.¹⁶ Hasonló nagyságú erőről tett említést 1644 augusztusában a svéd rezidens, Jakob Rebenstock ezredes is.¹⁷ Nyilvánvaló, hogy ezek a jelentések

13 Horváth Mihály: Magyarország Történelme 5. k. Pest 1872. 444–445.

14 Documenta Bohemica VII. 29. Az 1644/1645-ös hadjárat alatt számtalan röpirat jelenik meg egy valóságos propagandaháború kezdődik. Erre nézve ld.: Christine Lindlar: Der Feldzug der Schweden in Niederösterreich in der zeitgenössischen Berichterstattung. Dissertation Wien 1959.

15 Forgách Ádám Szatmár vármegyének, Kassa, 1644. február 8. MNL OL Archivum Familiae Rákóczi E 190-3414. sz. 15. d. fol 262-263.

16 Szilágyi S.: I. Rákóczi György i. m. 46.

17 Cseh-Szombathy László: I. Rákóczi György 1644-es hadjárata. I. rész. Hadtörténelmi Közlemények (a továbbiakban HK.) 57.

részen dezinformációs cézzal készültek, s a valóságosnál nagyobb katonai erőről adtak hírt, számolva azzal az esettel is, hogy a jelentések az ellenség kezébe kerültek.

Számos történeti munka ezeket az adatokat vette alapul, sőt a fejedelem hadainak nagyságát már 40000, sőt 70000 főre becsülték.¹⁸ Mivel a korszakunkban a királyi országrész északkeleti része jelentős militarizált népességgel rendelkezett, elvileg lehetőség lett volna egy 30000 fős sereg felállítására. A hadjárat kezdetén a fejedelem is úgy nyilatkozott: „*valahol mi jó alá járó jó legény volt egy Érsekújvárig, inkább mint szolgálatunkban jüttenek, akar 25000 voluntarius milesnek tennénk szerit*”.¹⁹

A fejedelmi sereg létszámnövelésnek azonban az anyagi eszközök mellett az ellátási lehetőségek is gátat szabtak. Nem véletlen, hogy a korszakban egy 15-20000 fős haderő már igen jelentősnek számított. Összehasonlításként elég utalnunk például arra, hogy az 1645 elején a cseh tartományokba visszatérő Torstenson tábornagy mindössze 9000 lovassal és 6000 gyalogossal rendelkezett, és vele szemben Johann Götz tábornagy hasonló nagyságú erőt tudott mozgósítani.²⁰

I. Rákóczi Ferenc mezei hadereje valójában nem haladta meg a 20000 főt, sőt az első hetek, mivel nem volt számottevő ellenállás, még a szabolcsi hajdúság részvételére sem tartottak igényt.²¹ Seregének mintegy kétharmad részét a könnyűlovasság alkotta. Ehhez képest viszonylag kis létszámú, 5000-6000 fős székelyekből és szabadhajdúkból felfogadott gyalogsággal rendelkezett, ezeknek legképzettebb részét az udvari „kék” gyalogok alkot-

18 Nagy László: „Megint fölszánt magyar világ van...”. Társadalom és hadsereg a XVII. század első felének Habsburg ellenes küzdelmeiben. Budapest 1985. 149-150.; A 70 000 fős adatot, amelyet az osztrák hadtörténeti munkák is átvettek, ld.: Merényi Lajos: Adatok az 1644-ik évi hadjáratához. HK. 1915. 404.

19 I. Rákóczi György levele fiának Rákóczi Györgynek. Sárospatak, 1644. február 26. Szilágyi Sándor. A két Rákóczi György családi levelezése. Budapest 1875. 125-126. – a továbbiakban: Szilágyi: Rákóczi családi lev. Erre nézve ld. még: Nagy László: „Öreg” Rákóczi György hajdúkatonái. Magyar Történeti Tanulmányok. XII. KLTE Debrecen 1979.

20 Peter Broucek: Der Schwedenfeldzug nach Niederösterreich 1645/1646. Militärische Schriftenreihe Heft 7. Wien 1967. 7.

21 Henzsel Ágota: Szabolcs megye és I. Rákóczi György 1644–45-ös háborúja. Évkönyvek; Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei levéltári évkönyv 10. Nyíregyháza 1994. 69-70.

ták.²² A nyugat-európai harcászati elvek alapján begyakorolt, zömében német ún. „veres” gyalogosok létszámát 1000 főre tehetjük a hadjárat elején. Számukat az elfoglalt végvárak német őrségének zsoldba fogadásával igyekeztek növelni. Szendrőből 150, Tokajból 125 katona csatlakozására számítottak, és a fejedelem abban bízott, hogy muskétás gyalogságát hamarosan 2000 főre növelheti.²³

A szakirodalom Bethlen Gábor uralkodásának utolsó éveiben a hét felső-magyarországi vármegyével együtt maximum 700000 forintba becsülte az Erdélyi Fejedelemség adójövedelmeit. Rákóczi éves bevételei az európai méretű gazdasági válság és területveszteségek következtében azonban már csak félmillió forint körül mozoghattak. Ekkora összegből még a magyarországi részek támogatásával sem lehetett hosszabb időn keresztül komolyabban háborúzni. Tudta ezt a fejedelem is, ezért kért szövetségeseitől jelentős pénzügyi segítséget. Kétezer német katona hathavi zsoldja ugyanis ekkor 126000 forintba rúgott.²⁴

Rákóczi rövid háborúra számított, arra, hogy csapatai tavasszal egyesülnek Torstenson egységeivel, s nemcsak a 3000 gyalogoshoz, hanem a háború folytatásához szükséges pénzeszközök egy részéhez is hozzájuthat. Azonban már a hadjárat elején szembesülnie kellett azzal, hogy egyhamar nem számíthat a svéd erők támogatására. Csak ötven svéd tiszt érkezett a fejedelemhez.²⁵

Bár Torstenson 1644 elején csak arról tájékoztatta szövetségését, hogy a téli kvártélyt követően tér vissza Morvaországba, de fejedelem ekkor már tudta, hogy javában folyik a dánok elleni háború, így a svéd tábornagy csapataira

22 Erre nézve ld.: *Nagy L.*: „Megint fölszánt...” 148–158.; Magyarország hadtörténete. Főszerk.: Liptai Ervin I. k. Budapest 1985. 234–238., 266–267.

23 I. Rákóczi György feleségének Lorántffy Zsuzsának, Bárcza, 1644. március 8. *Szilágyi S.*: A két Rákóczi i. m. 129.

24 A számítás alapja a bányavidéki főkapitányság német végvári katonaságának fizetési kimutatása Bécs, 1645. január 14. ÖStA HKA HFU RN (Hofkammerarchiv, Hoffinanz Ungarn, Rote Nummer) 172. Kony január. fol. 63–65.

25 Documenta Bohemica VII. 62.

nemigen számíthat.²⁶ Erről adáz ellenfele, Esterházy Miklós tájékoztatta őt, de valószínűleg egyéb hírforrásokból is eljutott hozzá a hír. Ezek között lehetett Hodossy Feren,c a Rákócziak lednicei (Lednica) várának kapitánya, aki gyakran küldött tájékoztatást a fejedelemnek.²⁷ Sőt, az Olmüztől légvonalban alig harminc kilométerre fekvő Trencsén vármegyei erősség őrsege, úgy tűnik, együttműködött a svéd garnizon katonáival.²⁸

Esterháznak nyilvánvalóan az volt a célja, hogy a dán támadás hírével bizalmatlanságot keltsen a fejedelemben szövetségeseivel szemben. Lennart Torstenson viszont az információ elhallgatásától azt várta, hogy Rákóczi megindítja az akciót, hiszen számára egy korlátozott támadás is jelentős haszonnal járt. Arra számított, hogy a megindítandó hadműveletek jelentősebb császári erőket kötnék le, és távollétében a svédek birtokában lévő morvaországi várak mentesülhetnek az ellenség nagyobb katonai nyomása alól.²⁹

Mivel a hadi helyzet kedvezően alakult, Rákóczi a svéd segítség elmaradásának tudatában is folytatta a hadjáratot. A hét felső-magyarországi vármegye visszafoglalására megvolt a Porta engedélye, s az itt lévő megyék zöme, amelyek már a hadjárat előtt is a tárgyalásos rendezést szorgalmazták, nem tanúsítottak komolyabb ellenállást.³⁰

A fejedelem csapatai három oszlopban gyorsan haladtak előre, és másfél hónap leforgása alatt birtokba vették Felső-Magyarország legfontosabb várait: Kállót, Kassát, Ónodot, Szatmárt, Szendrőt és Tokajt. Kassa elfoglalását követően (március 12.) az engedélyezett hét vármegyén kívül Gömör, Sáros, Szepes és Torna is a fejedelmi csapatok fennhatósága alá került. Csak néhány kisebb erősség, Regéc, Szádvár és Szalánc fejtett ki ellenállást.

26 Rákóczi Torstenson 1644. január 2-án Kielből írt levelét hat hét elteltével kapta kézhez. *Szilágyi S.*: I. Rákóczi György i. m. 44. A kapcsolattartás nehézségeiről lásd: *Kámán Gábor*: A fejedelem és a svédek. Lennart Torstenson emlékirata I. Rákóczi György 1645-ös hadjáratairól. In: *Fejedelmek, forradalmak, vasutak. Tanulmányok Erdély történetéből*. Szerk.: Takáts Péter. Debrecen, Erdélytörténeti Alapítvány KLTE Történeti Intézet, 2000. 117–118.

27 *Kámán G.*: A fejedelem és a svédek i. m. 118.

28 Talán Lednice várában szolgálhatott az a 40 erdélyi muskétás, akit 1644 februárjában 60 svéd katonával együtt szétvertek a császári alakulatok. Adolf Puchheim, Mathias Gallasnak, Prossnitz 1644. február 6. Documenta Bohemica VII. 70.

29 Torstenson végül 1644. február 10-én kelt levelében értesítette a fejedelmet, hogy a dán háború miatt nem tud számára segítséget nyújtani. *Szilágyi S.*: I. Rákóczi György i. m. 47.

30 *Henzsel Á.*: Szabolcs megye i. m. 69.

Bécsben már az előző év késő nyarán várták az erdélyiek támadását, amikor svéd csapatok jelentek meg Trencsén vármegye morvaországi határainál, és a felső-magyarországi Rákóczi birtokokon jelentős létszámú katonaságot toboroztak. Amikor 1643 novemberében az Udvari Haditanács tudomására jutott, hogy Rákóczi nemcsak a Porta engedélyét, hanem katonai segítségét is megkapta, elrendelték a végvári katonaság elmaradt és esedékes zsoldjának kifizetését, utasítást adtak 500 lovas felfogadására, Fülekre pedig 200 dragonyost vezényeltek. A várt támadás azonban február elején következett be. Ekkor az Udvari Haditanács 1000 huszár és 1000 hajdú toborzását rendelte el, melynek költségeire 7800 rajnai forintot is kiutalt, és újabb egységeket küldött Felső-Magyarországra.³¹

Rákóczi azonban lépéselőnyben volt, mivel a hegyaljai birtokain Sárospatak és Szerencs körül összevont lovassága sikeresen blokkolta a felvonuló ellenséges erőket. Nemcsak 180 német gyalogos Tokajba való bejuttatását akadályozták meg, hanem egy 200 lovasból és 300 dragonyosból álló egység sem jutott rendeltetési helyére.³²

Mozgósították a királyi és rendi haderőt is Esterházy Miklós és Wesselényi Ferenc 500, Batthyány Ádám és Zrínyi Miklóst 1000 lovas felfogadására kapott pénzt és utasítást.³³ Bár a magyar főurak gyorsan felállították a katonai egységeket, bevetésükre mégsem az erdélyi hadak ellen, hanem a dunántúli és alsó-magyarországi végvidéket támadó törökök ellen került sor.

Miután Rákóczi nem számíthatott a szövetségesek belátható időn belüli katonai segítségére, a maga részéről akár befejezettnek is tekinthette volna a háborút, de tovább folytatta a támadást. A legnagyobb létszámú hadoszlopot, mintegy 6000 főt Kapronczay György parancsnoksága alatt a Hernád-Vág völgyében indította nyugat felé. Bornemissza Pál 2000 főt számláló seregét a Garam folyó mentén a bányavárosok irányába indult, míg a fejedelem ifjabbik fia, Rákóczi Zsigmond a Hernád-Ipoly völgyében lévő Füle

31 III. Ferdinánd utasítása az Udvari Haditanácsnak, Bécs, 1644. február 7. ÖStA HKA HFU RN 169. Konv február fol 37.

32 Az Udvari Haditanács utasítása Hans Christoph Pucheim részére, 1644. február 17. KA Prot Reg 291. k. fol 220.

33 Az Udvari Haditanács és a nádor konzultációja a Felső-Magyarországon teendő intézkedésekről, 1644. február 22. ÖStA HKA HFU RN 169. Konv március 170–171.

körülzárására kapott parancsot. Rákóczi döntésében a katonai sikerek mellett jelentős szerepet játszott a török támogatás. Eredetileg is úgy tervezte, a hódoltsági török csapatok, elsősorban a boszniai pasa a kanizsai és az esztergomi bégek egységei lekötik a horvát ezredeket és a dunántúli és alsó-magyarországi végvidékek végvári és rendi katonaságát.³⁴ Moldvából és Havasalföldről kétezer fő, a Portától azonban ennél jóval nagyobb segélyhadra számított.

A Rákóczit támogató Kara Musztafa megöletése kedvezőtlen fordulatot jelentett a fejedelem számára. Mehmed pasa az új nagyvezér ugyanis nem küldte el a megígért csapatokat, így az erdélyieket támogató török egységek létszáma végül 1000–3000 fő körül mozgott, amely nagyságrendekkel elmaradt a Bethlen Gábor mellé rendelt oszmán erőktől. Veszélybe került török támogatás, amely nemcsak a császári és királyi csapatok lekötéséhez kellett, hanem szükséges volt ahhoz is, hogy a hadiszerencse változása esetén az ellenség tartva az Oszmán Birodalomtól csak korlátozott támadást indítanak ellene.

Rákóczi bízva abban, hogy sikereit a Portán is akceptálják, megpróbálkozott, hogy mind a tizenhárom vármegyére megszerezze a szultáni jóváhagyást. Diplomáciai akciója nem járt sikerrel. A Portán leszögezték: „*az erdélyi fejedelem hatalmas császár [ti. a szultán] szolgája lévén ha ilyen súlyos dolga leszen [vagyis a németek megtámadják], nem hagyjuk s megoltalmazzuk*”, de a további hat megye megtartásához nem járultak hozzá.³⁵ A szultáni udvarban azonban fontolóra vették az engedély kiterjesztését, de nagy árat szabtak érte. Bethlen példájára (Vác 1620. évi átadására) hivatkozva az újonnan elfoglalt erősségek közül az 1594-ben visszafoglalt Nógrád átadását követelték. Végül már csak három (Sáros, Szepes és Ung) vármegye Erdélyhez történő csatolásáról folytak az alkudozások. Ennek elérése érdekében a zsugorinak tartott fejedelem jelentősebb anyagi áldozatra is hajlandó lett volna.³⁶

34 I. Rákóczi György Hajdu Györgynek, Gyulafehérvár 1644. január 3. I. Rákóczi György és a Porta. Levelek és okiratok. Szerk.: Beke Antal – Barabás Samu. Budapest 1888. 663.–a továbbiakban: Rákóczi és a Porta.

35 Rákóczi és a Porta. 685–686.

36 A tárgyalásokra nézve ld. a Rákóczinak küldött (1644. április 29., 1644. május 27., 1644. szeptember 24.) követjelentéseket, illetve I. Rákóczi György levelét (Tokaj 1644. szeptember 1.) Rákóczi és a Porta. 678–683., 709–714.

Kezdetben úgy tűnt, az előzetes forgatókönyv beválik, mivel február folyamán az említett végvidékeken megkezdődtek az oszmánok portyázásai. Miskey István, Nógrád várának kapitánya már február közepén török csapatösszevonásokat jelentett Buda környékéről, és a várható támadás miatt 150 muskétást kért az Udvari Haditanácstól. Bessenyei István, a kiskomáromi kapitány viszont április elején kért 200 fős erősítést, mert úgy értesült, hogy a török tízezer emberrel ostrom alá akarja fogni a várat.³⁷

Mivel a császári hadvezetés az erdélyi támadás mellett a hódoltsági erők aktivizálására is számított, ezért Johann Christoph Puchheim és Matthias Gallas altábornagyokat utasították a nélkülözhető ezredek Magyarországra való irányítására.³⁸

Ehhez viszont időre volt szükség, így Forgách Ádám mindössze néhány száz német katonát kapott. A főkapitány sebtében összetoborzott mezei katonaságának többségét pedig Rákóczi fogadta zsoldba. Forgách legfeljebb a felső-magyarországi végvidék királyvárainak (Diósgyőr, Kálló, Ónod, Putnok, Tokaj, Szatmár és Szendrő) 1100 főből álló magyar és 800 embert számláló német őrségre számíthatott.³⁹ Ezek zöme azonban az ellátási hiányosságok és a zsold elmaradása miatt inkább hűséget esküdött a fejedelemnek. Ónod estében még erre sem volt szükség, mivel az erődtímeny – a Rákóczi család tulajdona lévén – helyőrségét fele-fele részben a királyi és fejedelmi katonák adták.⁴⁰

Rákóczi és hadvezérei jól tudták, hogy a tizenhárom vármegye elfoglalása csak taktikai siker, mivel a svédekkel való egyesülés nem jött létre, nagyobb császári erők pedig még nem bocsátkoztak a harcba. Rákóczi minden bizony-

37 Miskey István a Haditanácsnak 1644. február., Bessenyei István a Haditanácsnak 1644. április. ÖStA KA Prot Exp 290. k. 189., fol 284.

38 Az Udvari Haditanács utasításai Puchheim és Gallas számára, valamint a Pompei, Gonzaga, Kollowrat Iovás- és a Wachtenheim és a Fernberger ezredek készségbe helyezése 1644. február 13. ÖStA KA Prot Reg 291. k. fol 217.

39 Az 1641 augusztusában kelt kimutatás szerint a felső-magyarországi hat végvár magyar őrsége 598 lovasból és 503 gyalogosból állt. ÖStA HKA HFU RN 163 Konv augusztus 322. fol.; Szatmár várában 1644 elején Franz Daniel Metscher százados parancsnoksága alatt 400 német gyalogos állomásozott. ÖStA HKA HFU RN 169. Konv február. fol 23.

40 Rákóczi az kassai egyezségben kötelezte magát, hogy Ónod várába annyi királyi katonát fogad be, mint amennyi a saját katonasága. *Horváth M.*: Magyarország Történelme i. m. 361. 1644 elején a fejedelemnek mintegy 200 katonája lehetett a várban.

nyal értesült arról, hogy Tortenson nem tett le megsegítéséről. Hans Christoph Königsmarck és Robert Douglas tábornokok vezetésével Szászországból svéd csapatokat indítottak Sziléziába és Morvaországba. Hasonló értesülései voltak Mathias Gallas altábornagynak is, ezért a svédek átkelésének megakadályozására megerősítette az Odera folyó menti állásait.⁴¹ A svéd fővezér azt is felajánlotta a fejedelemnek, amíg ő a fősereggel távol van, a morvaországi helyőrségek gyalogságát vonja ki a várakból, és helyükbe pedig a saját hajdúit vezényelje.⁴²

Mivel a svédekkel való kapcsolatteremtés létkérdés volt, ezért a fejedelem a felső-magyarországi vármegyék elfoglalása után a legerősebb hadoszlopot a Vág völgye felé küldte. Ennek a császári hadvezetés is tudatában volt, így komoly erőket irányított a Kapronczay György vezette hadtest ellen.⁴³ A császári és királyi lovasság Galgócnál (április 9.) rajtaütött a vigyázatlanul táborozó erdélyi hadtesten, amely során mintegy háromszáz ember elesett, köztük volt az egység parancsnoka, Kapronczay is. Ezzel nemcsak a Morvaországban állomásozó svéd egységekkel való egyesülés hiúsult meg, de a megmaradt erdélyi katonák előbb Bornemissza Pálnak a Besztercebánya környékén táborozó egységeihez csatlakoztak, majd az egész sereg délnek vette az irányt, és csatlakozott a Rákóczi Zsigmond vezette csapatokhoz.

A gyors visszavonulást azonban nem a galgócira rajtaütés, hanem a Vág völgyében megjelenő tekintélyes létszámú császári és királyi katonaság okozta. Johann Götz tábornagy parancsnoksága alatt összesen 20 ezred, 4849 lovas, 330 dragonyos és 4713 gyalogos érkezett Alsó-Magyarországra.⁴⁴ Mivel a végvári és a rendi katonaság zömét a török támadások kötötték le, ezért Esterházy Miklós nádor csak 2000–3000 főnyi magyar és horvát mezei katonaságot tudott mozgósítani.

Rákóczi György lényegében olyan létszámú és minőségű erővel állt szemben, mint amekkorával Torstenson két évvel ezelőtt Morvaországban megje-

41 Justus Gebhart német-római birodalmi tanácsos Wenzel Lobkowitznek, Bécs, 1644. március 23.; Mathias Gallas III. Ferdinándnak. Prága, 1644. április 13. Documenta Bochemica VII. 81., 87.

42 Szilágyi S.: I. Rákóczi György és a diplomácia. i. m. 63.

43 Jochan Christoph Puchheim tábornagy Vaclav Lobkovicnak, 1644. április 8. Documenta Bohemica VII. 204. o.

44 [A Magyarországra vezényelt császári csapatok létszámkimutatása, 1644. március vége.] ÖStA HKA HFU RN 170 Konv április. fol 200–202.

lent. A mintegy tizenháromezer fős pihent, zömében jól képzett, nagy harci tapasztalatokkal rendelkező zsoldos ezredekkel szemben a korszerű gyalogságot nélkülöző, zömében könnyűlovas és jórészt avult fegyverzetű, főként a portyázó harcmódhoz értő erdélyi seregnek nem sok esélye volt. Ráadásul a több mint két hónapja fegyverben lévő csapatok létszáma a betegségek, deztalások, valamint az ellátás és a zsoldfizetés akadozása miatt erősen megcsappant.

Alsó-Magyarországon a fejedelem már közel sem számíthatott olyan támogatásra, mint a tizenhárom vármegyében. Mivel a terület legnagyobb birtokosainak jelentős része már katolikus volt, gazdasági érdekei és rokoni kötelékei miatt inkább a magyar királyt támogatta, elmaradt a nemesség tömeges csatlakozása. Noha Rákóczi Zsigmond április elején arról számolt be anyjának, hogy *„Itt is az végvárak, kik közel vannak, Fileken kívül nagyrészt mind meghódoltanak, az többitül is óránként várok követeket”*, de ez legfőbb jóindulatú semlegességet jelentett.⁴⁵ Példa erre az akkori füleki kapitány, Wesselényi Ferenc esete, aki semlegességet fogadott a várat ostromló Kemény Jánossal és Bakos Gáborral kötött egyezségben, amit a császári és királyi hadak közeledtére egyből felmondott.⁴⁶

Rákóczi nem kockáztatta seregét, hanem biztos háterszága tudatában elődjéhez, Bethlen Gáborhoz hasonlóan a taktikai visszavonulást választotta. Hadai zömével a Felső-Magyarországra vonult vissza. A legfontosabb erőseket jelentős létszámú őrséggel látta el, Eperjesre 500, Kassára több mint 2000, Sárospatakra 1100 és Tokajba 700 katonát rendelt. Az ellenség zaklatására néhány nagyobb lovascsoportot hátrahagyva maga a főssereggel együtt a Tisza mögé húzódott vissza.

A Johann Götz és Esterházy Miklós vezette császári sereg hadak most ugyanolyan gyorsan nyomultak előre, mint februárban Rákóczi csapatai. Ők sem ütköztek jelentősebb ellenállásba, és alig egy hónap alatt Galgóc környékéről Szerencsig nyomultak. Felmentették Füleket, és visszafoglalták Szend-

45 Rákóczi Zsigmond Lorántffy Zsuzsannának Nyitra, 1644. április 10. *Szilágyi S.*: Rákóczi családi lev. 140.

46 *Várkonyi Gábor*: Dinasztikus politika Erdélyben 1640–1645. Báthory Zsófia és II. Rákóczy György esküvőjének vitás kérdései. In II. Rákóczy esküvője. Régi Magyar Történelmi Források II. Szerk. Horn Ildikó. Budapest 1990. 122–123.

rő várát, Szerencset pedig védői harc nélkül átadták. Ezt követően Kassát vették ostrom alá, amelyet Rákóczi bizalmi embere, Reöthy Orbán védett az időközben közel 3000 főre szaporodott helyőrség élén. Esterházy Miklós nádor unszolására (június 6.) rohamot rendelt el, de a védők visszaverték a támadást. Számottevő tüzérség hiányában az ellenséges portyázó csapatokkal körülvéve rendszeres ostromra nem is gondolhatott a hadvezetés.

Egyre nagyobb gondokat okozott a sereg ellátása, amely óriási mennyiségű élelmiszert igényelt. A szükséges élelmiszert több forrásból, elsősorban az egyházi és világi főrendektől, a vármegyékből és az örökös tartományokból biztosították.⁴⁷ Kezdetben az érsekújvári, lévai, nyitrai, sellyei, szent-benedeki és semptei raktárakból látták el a csapatokat, Felső-Magyarországra érve azonban nagyrészt a hadműveleti területről kellett a csapatokat élelmezni, mivel a legközelebb fekvő lévai raktár is több mint százötven kilométerre volt Kassától. A folyamatos utánszállítás a portyázóktól és felfegyverzett parasztoktól hemzseggő hegyi utakon szinte lehetetlen volt. Ráadásul a területet élelmiszerkészletének zömét előzőleg már Rákóczi katonái felélték, vagy az ellenség elől a várakba szállították. Nem kell tehát különösebb képzelőerő ahhoz, hogy a harmincéves háború rekvirálásaiban edződött zsoldosok milyen módszereket alkalmaztak az élelem előteremtésére.

Ennek következtében a terület katonaparasztsága a parasztvármegye és a birtokos nemesség irányításával a császári és királyi csapatok ellen fordult. Számos történelmi és hadtörténelmi munka a parasztság I. Rákóczi György melletti megmozdulását a Habsburg-ellenes népi ellenállásként értékelte, és szerepét döntőnek tartotta az ellenség megfutamításában.⁴⁸ Azonban ezek a megmozdulások a militarizált lakosság önvédelmi reflexei voltak a fosztogató

47 A hadbiztosság számításai szerint csak a császári ezredek élelmezésére naponta 33594 kenyér és 16797 húsporció 16 797 Maß bor kellett. Mathias Braun főhadbiztos kimutatása, Freistadt 1644. április 14. ÖStA HKA HFU RN 170. Konv május fol 11-16.; Pálffy Pál Batthyány Ádámhoz Malaczka 1644. július 25. Pálffy Pál nádor levelei (1644-1653). Régi Magyar Történelmi Források. Összegyűjtötte, sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányt írta: S. Lauter Éva. Budapest 1989. 41–42. – a továbbiakban S. Lauter É.: Pálffy Pál levelei.

48 Erre nézve ld.: *Cseh-Szombathy László*: Rákóczi György 1644-es hadjárata. HK. 1956/1. sz. 70–75.; *Cseh-Szombathy László*: Rákóczi György 1644-es hadjárata. II. rész. HK 1957/1-2. sz. 179.

katonákkal szemben. Ezzel a következő év nyarán Rákóczi katonái is szembeültek, amikor Trencsén és Pozsony vármegyékben a helyi felfegyverzett parasztok ellenállásába ütköztek.⁴⁹

A portyázó csapatoktól és a fegyveres parasztságtól szorongatott császári és királyi hadak helyzete végül tarthatatlanná vált, és Eperjes, Sáros és Lőcse érintésével a Vág völgyébe vonultak. Götz és Esterházy visszavonulásának egyik oka, hogy friss erőkkkel töltsék fel a szökések, betegségek és harci cselekmények nyomán megfogyatkozott sereget.⁵⁰ A királyi katonaság pótlására elsősorban horvát alakulatokat igyekeztek toborozni, mert a magyarok a nádor szerint nem ölik eléggé egymást. Zrínyi Miklós egy 500 fős horvát lovasezred felállítására, Batthyány Ádám a kanizsa elleni végvidéki főkapitány pedig 2000 lovas felfogadására kapott megbízást az uralkodótól.⁵¹

A visszavonulás másik nyomós érve a béketárgyalások megindulása volt. Erre III. Ferdinánd utasította (május 6.) Esterházy Miklós nádort. Bécs számára ugyanis egyre nélkülözhetetlenebbé váltak a Magyar Királyságban leköötött ezredek, amelyeket inkább a svédek Morvaországból való kiszorítására, Olmütz visszafoglalására akartak felhasználni.⁵²

Az elhúzódó háború egyre nagyobb gondot okozott a fejedelemnek. Pénztartalékai kezdtek kimerülni, a fizetetlen katonaság egyre jobban zúgolódott. Az erdélyi haderő egy részét, elsősorban a megyei és a székely katonaságot a mezőgazdasági munkák idejére kénytelen volt hazaengedni. A svédekkel való együttműködés hiánya és az ellenség eredményes hadműveletei miatt pedig egyre inkább hajlott a megegyezésre. Erről György fiának írott levelei is

49 *Szakály Ferenc*: Parasztság és honvédelem. Valóság 1974/7. 33.

50 Giovanni Batista Formarini jelentései Otavio Piccolomininek, Bécs, 1644. június 8. – augusztus 31. Documenta Bohemica VII. 103.

51 Az Udvari Haditanács toborzó pátense Zrínyi Miklós részére 1644. július 9. ÖStA KA Alte Feldakten 1644-7-7.; Az Udvari Haditanács pátense Batthyány Ádám számára 2000 lovas felfogadására 1644. szeptember 14. ÖStA KA Bestellungen Nr. 1404. A harmincéves háború idején a királyi Magyarországról igen sok zsoldost toboroztak a nyugat-európai hadszínterekre. Francesco del Carretto császári követ szerint, ha elég pénz áll rendelkezésre, akkor négy hét leforgása alatt akár négy magyar ezredet fel lehet állítani. Caretto Mathias Gallasnak, Bécs, 1634. március 22. Documenta Bohemica V. 266.

52 III. Ferdinánd Mathias Gallasnak, Bécs, 1644. május 25. Documenta Bohemica VII. 98.

tanúskodnak, akinek kifejtette, ha a svédek és a franciák nem segítenek, akkor „*könnyű nekünk megbékélnünk*”, s a segély elmaradása miatt „*felszabadultak volnánk az nekik való kötelességtől*”, és így „*jó békességet szerezhetünk*”.⁵³

Közben tovább folytak a hadműveletek. A Kemény János, Bakos Gábor és Ibrányi Mihály által irányított, összességében 5000–6000 főnyire tehető lovas alakulatok Götz és Esterházy visszavonuló hadait zaklatták, és betörték Alsó-Magyarország területére. Ballingh János munkácsi várkapitány katonái szétverték Homonnai Drugeth János lengyel földről betört katonaságát, és visszafoglalták Ungvárt. Rákóczi Zsigmond csapatainak pedig megadta magát Jeszenő és Regéc vára.

A kisebb hadászati sikerek ellenére a hadi helyzet továbbra sem kedvezett az erdélyieknek. Bár Kemény János csapata újra Turóc megyéig nyomultak előre, de a krónikussá váló pénzhiány miatt nem tudtak újabb katonákat fogadni, így a létszámában gyenge 3000–4000 fős had nem tudott komolyabb akciókat végrehajtani. Nem volt jobb a helyzet a Rákóczi vezette, létszámában egyre apadó főseregnél sem. A várt erősítések akadozva érkeztek Erdélyből. Egyre nagyobb gondokat okoztak a szökések, az élelmiszerhiány és a mind nagyobb méreteket öltő járvány, amely ősszel a svéd rezidenst, Rebenstock ezredest is elvitte.

Johann Götz tábornagy viszont újabb hadjáratra készült. A kincstár jelentős összegeket biztosított a katonák toborzására, s mint láttuk, a magyar főurak is új egységeket állítottak fel. A hadműveletek mintegy 8000–9000 császári és 3000–4000 fős horvát–lengyel–magyar katona részvételével augusztus második felében indultak meg. Az óvatosan előrenyomuló császáriak felmentették az újra körülzárt Füleket és Szendrőt, majd a Hernád mentén vonulva szeptember közepén Aszalónál ütöttek táborn. Rákóczi lovassága Tokaj, Sárospatak és Ónod irányából folyamatosan támadta a császári és királyi csapatokat. Götz ekkor megindult Sárospatak felé, és elfoglalta Szerencset, ahol zsoldosai barbár módon feldúlták a Rákóczi család sírboltját.

Miután Rákóczi erősítéseket kapott, seregének egy részével Tokajnál és Tiszalucnál átkelt a Tiszán. Ez utóbbi seregcsoportot, amely mintegy 2–3000 hajdúból állt, a császári és magyar lovasság megtámadta. A Tiszaluc és Ti-

53 I. Rákóczi György levele fiának, Rákóczi Györgynek, Szécsény 1644. május 4.; Nagysáros, 1644. július 6. *Szilágyi S.*: Rákóczi családi lev. 147–148, 199.

szapalkonya között lezajlott ütközetben, amelyben Zrínyi Miklós is részt vett, a hajdúk több száz fős veszteséget szenvedtek. Egy részüknek sikerült átvergődni a Tiszán, mások a hódoltságba menekültek, de a zsákmányuk és málhájuk, 2000 ló, 1500 marha, 200 szekér, továbbá több mint száz fogoly császári és királyi csapatok kezébe került.⁵⁴ A foglyok vallomásaiból és a kémelek jelentéseiből hamarosan kiderült, hogy Rákóczi serege meggyengült, és nem képes komolyabb akcióra. Egy részüket Sáros vármegyébe rendelték, így a Hegyalján csak ötven század áll rendelkezésre. Kemény János és Bakos Gábor parancsnoksága alatt ugyan jelentősebb erők voltak, de ezek a sok zsákmány miatt nehezen tudnak mozogni.

Bécsben úgy látták Rákóczi vereségét, hogy meghíúsult a svédek és a franciák azon törekvése, hogy az erdélyi fejedelem továbbra is lekösse a császári haderő jelentős részét. Az események azonban hamarosan rácaffoltak a bécsi udvar optimizmusára. Amint Götz tábornagy csapatai távoztak, újra erőre kaptak az erdélyi hadak, és blokád alá vonták Fülek, Murány és Szendrő erősségeit, a kisebb jelentőségű Balog várát pedig rövid ostrom után bevettek. Ezt követően Götz kénytelen több gyalog- és lovasezredet és a Batthyány Ádám vezette háromezer magyar lovast visszaküldeni Balog és Putnok elfoglalására és a füleki és szendrői őrség megerősítésére.

Tulajdonképpen mindkét fél elégedett lehetett az elért eredménnyel. Rákóczi külső segítség nélkül is elfoglalta és megtartotta a felső-magyarországi hét vármegyét, így viszonylag jó pozícióból folytathatta az október végén újra megindult békétárgyalásokat. A bécsi udvarnak sikerült megvédeni a nyugati országrészt, sőt Murány, Fülek és Szendrő birtoklásával Felső-Magyarországon is maradtak bázisait, az erdélyi fejedelmet pedig a tárgyalóasztalhoz kényszerítette.

A következő esztendőben fordulat következett be a háború menetében, miután a dánok vereségével felszabaduló svéd erők újra a Habsburg örökös tartományok ellen vonultak. 1645 elején Torstenson benyomult Csehországba,

54 Korabeli nyomtatott tudósítás az összecsapásról. Relation Des Herrn General FeldtMarchBalcß Hans Christophen von Buchhaimb...von 4. Octobris auß Oberhungern. Greduckt im Jahr 1644. ÖStA KA AFA 1644-13-1/1/2. fol 2.; Pálffy Pál az erdélyiek veszteségét 2000 emberre tette. Pálffy Pál Batthyány Ádámhoz, Bécs, 1644. október 10. S. *Lauter É.*: Pálffy Pál levelei. 54.

és Jankaunál megsemmisítő vereséget mért (március 6.) az ellene felvonult császári és bajor seregre. A küzdelemben elesett a császáriak főparancsnoka, az előző esztendőben még Magyarországon hadakozó Götz tábornagy is. Győzelme után Torstenson elfoglalta Alsó-Ausztria jelentős részét, és bevette a Bécs északi oldalát védő Wolfs(brücken) sáncot, így márciusban már valóban karnyújtásnyira volt a császárvárostól.⁵⁵ A Habsburgok ekkor a harmincéves háború legnehezebb hónapjait éltek át. Seregük jelentős része Jankaunál megsemmisült, maradék erőiket körbezárták Prágában. Szövetésüket, Miksa bajor választófejedelmet, aki még jelentős katonai erővel rendelkezett, francia csapatok támadták meg. A császári család Bécsből Gazba menekült, a sereg újjászervezését pedig Lipót Vilmos főhercegre bízta. III. Ferdinánd szinte könyörögve kérte a Portán tartózkodó követét, Czernint, hogy minden áron érje el, hogy a szultán visszahívja Rákóczit.⁵⁶ Hermann Czerninnek jelentős mennyiségű pénz árán sikerült elérnie a hadjárat leállítást. A Portán valójában már döntöttek, mivel eleve csak a Bethlen Gábor által birtokolt hét vármegye elfoglalására adtak engedélyt, így a döntés lebegtetése csak a Habsburgokból való minél több engedmény és pénz kicsikarását szolgálta.

Rákóczi számára viszont kedvezőbben alakult a helyzet. III. Ferdinánd király a vallás és a közügyek terén a fejedelem számos követelését elfogadta, így elérhető közelségbe került a „jó békesség”. Torstenson gyanakvással figyelte Rákóczi béketörekvéseit, és Alsó-Ausztria keleti részének elfoglalását követően egyre türelmetlenebbül sürgette Rákóczi csatlakozását. Erre igen nagy szüksége volt, mivel a veszteségek és a helyőrségek hátrahagyása után a svéd sereg létszáma alig haladta meg a 11000 főt. Az erdélyi hadak zöme azonban még csak gyülekezett Erdélyben és Tokaj környékén. Végül Bakos Gábort 6000 lovassal és 1200 gyalogossal indult a svédek megsegítésére. A svéd erőkkal, pontosabban Robert Douglas tábornok lovasaival végül Nagyszombat elfoglalásakor egyesültek az erdélyi csapatok.

55 A svédek 1645. évi hadműveleteiről bővebben lásd *Peter Broucek*: Der Schwedenfeldzug nach Niederösterreich 1645/1646. 7–21.; *Už*. Die Bedrohung Wiens durch die Schweden im Jahre 1645. 120–121.

56 *Wagner, G.*: Österreich und Osmanen i. m. 367–368.

Torstenson szövetségese segítségére Brünn bevételénél is számított, de hamar kiderült, hogy az erdélyi sereg nagy része alkalmatlan volt a várostromra. Közben Bakos katonái arra hivatkozva, hogy mivel nem kötelesek az ország határain kívül harcolni, és nem fizették ki zsoldjukat, fellázkodtak, őket csak svéd segélypénzből tudták lecsillapítani.⁵⁷

Rákóczi a mintegy 10-12000 főből álló seregével július közepén érkezett a Morva határ közelébe. Ekkor már kézhez kapta a Portának a további hadműveleteket megtiltó parancsát. Fiát, Rákóczi Zsigmondot 8000 katonával a svédek segítségére (július 18) Brünn alá küldte. Tervbe vette Pozsony elfoglalását is, de Lipót Vilmos főherceg, akinek időközben mintegy 6200 császári gyalogost és 7800 lovast sikerült fegyverbe állítania, jelentős erőket indított a város védelmére.⁵⁸

Rákóczi újabb gyalogos egységeket és ágyúkat vezényelt Brünn alá, de Torstenson a 12000 főnyire szaporodott erdélyi had segítségével sem tudta a várat bevenni.⁵⁹ Az újabb kudarcral végződött (augusztus 15.) roham után I. Rákóczi György az ostrom beszüntetésére utasította katonáit. Lépését a svédek fővezérének a Porta tiltó parancsával indokolta, de arról már nem tett említést, hogy III. Ferdinánddal igen előnyös békét köthet.

I. Rákóczi György legutóbbi biográfiájának írója a fejedelemnek a 1644/1645. évi háborúban mutatott hadvezéri teljesítményét értékelve úgy vélte, hogy az adott helyzetben nemcsak politikailag, hanem katonailag is a maximumot érte el.⁶⁰ Ez a megállapítás még akkor is igaz, ha a fejedelem valóban nem rendelkezett hadvezéri talentummal. 1643-ban úgy ítélte meg a helyzetet, tegyük hozzá, jogosan, hogy a svédek szövetségével és támogatásával egy viszonylag rövid hadjárat keretében lehetőség nyílik a Bethlen Gábor által már egyszer birtokolt hét felső-magyarországi vármegyét megszerezni. Reményei szerint ezzel a szövetséggel lehetősége nyílik a harmincéves hábo-

57 Cseh-Szombathy László: I. Rákóczi György 1645. évi hadjárata. HK. 1957/3-4. 114–115.

58 A császári csapatok létszámkimutatása, Bécs, 1645. május 13. ÖStA KA AFA 1645-50, 1645-5-ad 50.

59 Az 1645 nyarának katonai eseményeire ld. bővebben: Cseh-Szombathy L.: I. Rákóczi György i. m. 116–134. A Brünn ostromában részt vevő erdélyi katonaságra: Polykarp Koller: Belagerung von Brünn durch die Scchweden im Jahre 1645. Brünn 1845. 55–82.

60 Nagy L.: A „bibliás órálló” i. m. 188-189.

rút lezáró „*univerzális békeességben való elegyedésre*”.⁶¹ Ez pedig sokat javíthat a török függőségű állam külpolitikai helyzetén. Amit viszont a legjobban igyekezett elkerülni, jelesül azt, hogy egyedül háborúzzon a Habsburgokkal, végül is nem sikerült.

A háború elhúzódása Rákóczi számára katasztrofális pénzügyi gondokat okozott. A svédek végül is teljesítették a vállalásaik jelentős részét, és még a franciákból is sikerült egy tekintélyesebb összeget kicsikarni.⁶² De a háború, mint tudjuk, hatalmas összegeket nyelt el.

Az általam ismert adatok alapján úgy vélem, Rákóczi legfeljebb 8000 katonát tudott zsoldba fogadni, de ezeket sem egész évre. Ezért az erdélyi haderő zöme feudális kötelezettségek, privilégiumok vagy zsákmány fejében katonáskodott, mely magában hordozta a fegyelmezetlenséget, a harci morál megbomlását. A pénz hiánya miatt 1644 júniusától kezdve a fejedelemnek lázadások sorozatával kellett szembenéznie. Bár az erdélyi sereg létszámviszonyairól nem állnak rendelkezésre megbízható adatok, a források összevetése alapján valószínűsíthető, hogy a hadjáratban részt vevők száma 1644-ben átlagban 18-20000, a következő évben pedig 15-18000 katona lehetett.

Tekintetbe véve az erdélyi sereg harcászati jellemzőit és Torstenson mezei haderejének létszámát, kijelenthető, hogy Bécs bevétele 1645 tavaszán nem volt reális alternatíva. Ha Rákóczi teljes mezei haderejét a császárváros alá viszi, akkor is mindössze 36000 katonával rendelkeztek volna, amelynek csaknem fele várvívársra alkalmatlan könnyűlovas. Ez az erő csupán Bécs több mint 6000 fős őrségének körbezárására lett volna elegendő, amely jelentős felmentő seregére számíthatott. Ezzel nyilvánvalóan Torstenson is tisztában volt, ezért inkább Brünn ostromához fogott, de azzal sem boldogult.⁶³

A fejedelem a hadvezetését – a svéd tisztek javaslataival szemben – seregének lehetőségeihez és taktikájához igazította. Bethlen Gáborhoz hasonlóan elkerülte a nyílt összecsapást, és több részre osztott seregének portyázásaival megpróbálta felőrölni az ellenséget és kedvező helyzetet kicsikarni. Ez lehetőséget adott neki arra is, hogy ha az egyik seregtestét netán vereség éri, mint Galgócnál történt, a többi seregrész tovább folytathatja a hadműveleteket.

61 Várkonyi G.: Dinasztikus politika i. m.121-124.

62 Kámán G.: A fejedelem és a svédek i. m. 124-125.

63 Kámán G.: A fejedelem és a svédek i. m. 122-123.

Az 1644/1645-ös hadjárat során a portyázásokon kívül csak kisebb összecsapások történtek. A galgóci eseten kívül Paláknál és Somosnál volt egy-egy kisebb összecsapás, majd október elején a legnagyobb, a Tiszalucnál lezajlott ütközet. Az igazsághoz persze az is hozzátartozik, hogy a Habsburg politikai vezetés nem is kívánta Rákóczit legyőzni, hanem csak katonai eszközökkel akarta presszionálni a békekötésre. Konstantinápolyban ugyan is értésére adták a bécsi udvarnak, hogy a hét vármegye elfoglalása tény, Rákóczit megvédi az itt ért támadásoktól. Ezért Götz altábornagy ügyelt arra, hogy lehetőleg a Hernád-Tisza vonalat ne lépje túl. Ezt az álláspontot viszont Bécs is felhasználta akkor is, amikor kieszközölte a Portán Rákóczi hadjáratának leállítását.

Rákóczi azzal, hogy 1644-ben képes volt megőrizni haderejét, sorozatos ellentámadásokat indítani, majd a következő évben felvonulni a svédek mellett, nyomást gyakorolt ellenfelére. A hadihelyzet kedvező alakulásával együtt ez döntő mértékben járult hozzá az udvar kompromisszumkészségéhez, az 1645. december 16-án Linzben a császár által is ratifikált békeszerződéshez. A békeegyezményben a számára juttatott (Ecsed, Regéc, Tokaj, Tarcal) jelentős birtokadományok mellett visszakapta a Bethlen által birtokolt hét vármegyét (Szatmárt és Szabolcsot a fiai is örökölhetik), biztosította a magyar rendi jogosítványokat és a szabad vallásgyakorlatot a korona összes alattvalója, így a jobbágyok számára is. I. Rákóczi György különösen a protestáns vallásszabadság tekintetében Bethlennél is kedvezőbb feltételeket ért el. Szövetségeseiből kevés katonai haszna volt, de azzal, hogy Erdélyt megemlétték a harmincéves háborút lezáró vestfáliai béke záróokmányában, jelentős külpolitikai sikert ért el.

SZABADI ISTVÁN

II. RÁKÓCZI GYÖRGY HADI EDICTUMA

(Debrecen, 1658. augusztus 30.)

1658. januárjában Medgyesen az országgyűlés ismét erdélyi fejedelemmé választotta II. Rákóczi Györgyöt, akinek letételét rendeleteiben már korábban és többször megparancsolta a török szultán. Válaszként az 1658 májusában (eredetileg Dalmácia ellen) Isztambulból megindult Köprülü Ahmed nagyvezér, azért, hogy csapatai háta mögött megtörje Rákóczi ellenállását, mozgósította Kenán budai basa és a krími kán katonai erejét. Az erdélyi és a török végvári katonák között ekkor már folytak az összecsapások a Partiumban. Az előző évben jelentős veszteségeket elszenvedő, de meg nem semmisült erdélyi haderő még részleges sikereket ért el a Maros mentén, jóllehet csak az első csapások kivédésére volt ereje. 1658 nyarán, június végén – július elején Jenő és Lippa környékén sikeres hadmozdulatokat hajtott végre a fejedelem, július 6-án pedig komoly vereséget mért Lippa alatt a budai basára, akinek több ezer katonája vesztette életét¹.

A győzelem egyik, reánk nézve leg súlyosabb következménye az lett, hogy Köprülü Ahmed teljes haderejével Erdély ellen fordult, augusztus elején Belgrádnál átkelt a Dunán, a hónap végén pedig Jenő alá ér a főhaddal együtt. A háború színtere tehát továbbra is a Partium maradt, a szövetségesek nélkül maradt Rákóczi hadát (végvári és partiumi vármegyei katonákat, bihari és

1 B. Szabó János: II. Rákóczi György 1658. évi török háborúja. Hadtörténelmi Közlemények, 114. (2001: 2–3. sz.) 244–245.

szabolcsi hajdúkat) itt vonta össze. A fejedelem augusztus elején Tasnádon tartózkodott, majd leereszkedett a bihari Hegyközbe, augusztus végén Székelyhídról érkezett Debrecen alá.² Pár nap múlva Jenőt feladták a védői, ezt követően az Erdélyt már egy hónapja fosztogató és feldúló, majd a Meszesen át a Partiumra törő tatárok elárasztották az Érmelléket és Bihart, miközben Rákóczi folyamatosan menekült. Sorsa már ekkor megpecsételődött.

II. Rákóczi György Debrecenben, augusztus 30-án adta ki azt a hadi edictumot, amelynek eredeti példányát ma a Tiszántúli Egyházkerület Nagykönyvtárának Kézirattára őrzi.³ Jelentőségét ezúttal a debreceni keltezése adja számunkra, illetve az a tény, hogy a kutatásba be nem vont, még soha nem közölt forrásról van szó.⁴ Maga a forráscsoport minden bizonnyal figyelemre méltó, hiszen a Hadtörténelmi Közlemények 1891-től 1897-ig *Magyar hadiszabályzatok gyűjteménye* címmel sorozatban közölte azokat (ötven körül van a megjelent edictumok száma),⁵ illetve manapság is sorra jelennek meg hasonló regulamentumok.⁶ Pálffy Géza is felhívja a figyelmet arra, hogy levéltárainkban legalább még egyszer annyi katonai és tábori rendtartás heverhet feltáratlanul, mint amennyi eddig közlésre került, ugyanő szorgalmazza a forráscsoport minél szélesebb körű feltárását és fejlődéstörténetének leírását, különös tekintettel az erdélyi szabályzatokra.⁷

Ebbe a kutatási irányba illeszkedik jelen forrásközlésünk. Említést érdemel a kézirat sorsa („habent sua fata...”): a máramarosszigeti református líceum könyvtárát és igen gazdag levéltárát 1918 decemberében Debrecenbe,

2 B. Szabó J.: i. m. 253.

3 TtREK Kézirattár. R 2579/461.

4 Hadd tegyem hozzá, hogy Szendrey István egy helyütt utal rá, a következő megjegyzést téve: „a rendeletre Fekete Csaba [a Debreceni Református Kollégium könyvtárosa] hívta fel a figyelmet, amiért ezúton mondok neki hálás köszönetet”. Szendrey István: Debrecen a Rákóczi-szabadságharcban. In: A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve Szerk. Gazdag István. Debrecen, 1974. 8.

5 A Hadtörténelmi Közlemények repertórium (1888–1914). Összeállította: Hernádi László Mihály. Pécs, 2001.

6 Összefoglalásként ld.: Pálffy Géza: Katonai igazságszolgáltatás a királyi Magyarországon a XVI–XVII. században. Győr, 1995. További példák: Rákóczy Rozália: Regulamentum Militare, 1699. Hadtörténelmi Közlemények, 110. (1997. 2. sz.) 326–354. Hausner Gábor: Bethlen Gábor erdélyi fejedelem hadi edictuma. Hadtörténelmi közlemények. 114. (2001. 2-3. sz.) 469–485.

7 Pálffy G.: i. m. 81.

a Református Kollégiumba szállították.⁸ 1940-ben a könyvtár anyaga viszszerkerült eredeti helyére, míg a levéltár Debrecenben maradt, s ott is van mind a mai napig, anélkül, hogy a nyilvántartás utalna eredetére. A DRK Nagykönyvtára Kézirattárában a „Sztojka család iratai, oklevelei, feljegyzései 1265–1790”⁹ nevet viseli a csaknem 2000 tételből álló, felbecsülhetetlen értékű oklevélgyűjtemény, mely darabszintű jegyzékkel sem rendelkezik. A Századok 1889-es évfolyamában Csánky Dezső beszámol annak legértékesebb darabjairól még mint a Máramaroszigeti Református Líceum okmánytárának ékességeiről,¹⁰ melyeket egykori kéziratárosként én is azonosítottam az említett, úgynevezett „Sztojka-levéltárban”. Ezek egyik darabja a lentebb olvasható hadi rendtartás.

Részen azonos szövegezésű, de rövidebb terjedelmű rendeletet már Gyulafehérvárott, 1658. május 16-án kiadott a fejedelem, mely nyomtatásban is megjelent.¹¹ 1660. május 10-én Szamosfalván kelt egy rövidke edictum, mely mind terjedelmében, mind megfogalmazásában eltér a másik kettőtől.¹² A most publikálásra kerülő szabályzat a legteljesebb, amelyet ismerünk II. Rákóczi Györgytől, valamint a legelegánsabb is, különös tekintettel a katonai rendtartások szükségességéről szóló filozofikus bevezetőre. Szövegéből kiderül, hogy a hadi vállalkozás elején, a táborba szálláskor készült.

8 *Balogh Béla*: A Máramarosi Református Líceum egykori könyvtára. In: Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára. Szerk. Kolozsvár 1996. 38–54.

9 *Fekete Csaba – Szabó Botond*: A Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárának (Debrecen) kéziratkatalógusa. 1850 előtti kéziratok. Bp. 1979. 246.

10 *Csánky Dezső*: Máramarosmegye általános történetéből. A városi bizottság jelentése. Századok 23. (1889. Melléklet) 91–101.

11 *Zsilinszky Mihály*: A magyar hadászat történetéhez. Századok 11. (1877) 276–278.

12 Hadi edictum Rákóczy Györgytől, 1660. május 15. a szamosfalvi táborból. Hadtörténelmi Közlemények 9. (1896) 252.

Edictum Militare

Georgius Rákoci, Dei gratia Princeps Tran(sylva)niae, Partium regni Hungariae Dominus, et Siculorum Comes etc.

Mint szintén az Lelek igazgato eszköze az embernek, így minden jó rend Lelke ez világhi dolgokban, ez világhon való igazgatásnak: Mostis ha az jó Istennek úgy tetszik Táborban ki szállunk, nem akarjuk Táborunkat. rendeletlenül jártatni, melybőlis külömb külömb inconvenientiák ne következzenek hanem az jók mint egy Tűkörbe(n) lássák mit kell cselekedniök, az gonoszok penígh egyenetlensegekért büntetést szenvedgyenek az ide aláb megh irt Articulusok szerint akarjuk hadaínk igazgatásának: Mellyre az Tiztek eletek vesztese alatt tartozzanak-igazgatni. Mellyet ha az tiztek vagy kedvezésből vagy másbol ki adott Edictum szerint nem tselekednének, azon büntetessel büntettessenek az Generálistól.

Generálisunk tizti böczülleti, vesztese alatt, minden kedvezés nélkül el járni tartozzek, az ide aláb meghirt irt Edictumok penigh nem hosszas Törvénnel hanem azon Orában megh bizonyosodva(n) Szenvedgye az büntetést.

1. Valaki az megh hirdetés után Eordögh Teremptette, Eordögh Lelkü, vagy más ezekhez hasonló szitkoknak nemeivel szitkozodnék, karomkodnék, Elsöben százat üsssenek rajta az után hallyon megh erette; ha comperialtatik.¹³
2. Valaki előtte jaroianak illendő böcsületit megh nem adná, azon előtte jaro erőssen megh verhesse, ha mégis nem tanul, hanem uyittha, az Sereghből ki vettessék, gialázzatossan más Seregben be se fogadtassék, az Tizttől, Tiztek vesztese alatt, mind által az Tiztekis alattok valok(na)k illendo böczületeket megh adgyák.
3. Valaki Tiztihez csak fegyvert fogis, fel keze el vágattasék, ha penigh hozzá ütne, vagy szurná, mingyarást megh ölettessék két bizonságra is.
4. Valamelly Tizt alatta valóját, maga dolgára kedve ellen kenszeritené, s nem akarna cselekedni, azért az Tizti verné rongálná., fellyeb való Tizti előtt tegyen panaszt s két ember bizonságara tartozzék megh büntetni kedvezés nélkül.

¹³ ha bebizonyosul

5. Valaki előtte jároja hírenélkül, Zázloja alol ki megyen, imit amot csapongh, csángáz erőssen megh veretessék, palczasztassék, annál inkább ha két nap, vagy három napok alatt tekeregh;
6. Valaki uton járokat verne, fosztana, rongálna, két bizonságra feje vetessék, ha penigh hazakat Templomot, temetéseket verne fel, azon megh irt ket bizonságra karoban verettesek;
7. Valaki szállásán akar maga Gazdáját, akar masét gazdalkodásra adozásra erőltetné, azért szidná, verné, első vetkejét az seregben száz csapattassék, masodjaert hallyon megh.
8. Valaki az seregben Lármát csinálna, míngyárást megh öletlessék azt a ki Strásárol el vonná magát, vagy harczon rendet bontana, hatalmaban legyen az Tiztnek hegyes törrel mingyárást által spekelhesse;
9. Valaki szükségnek idejen cseleddé tenné magát, megh hallyon érette;
10. Valaki más Quártélyát, füvelő helyét el foglalná, elsőben száz csapassék rajta, az után megh hallyon erette;
11. Valaki Jesus kialtás után¹⁴ korczomároskodnek, részegeskednék, erőssen megh veretessék; Ha penigh bor árultatnék az hordo feneke ki vágadtassék, az korczomarosson tizenkét forint vetessék.
12. Valaki Táborban lopásban találtatik fel akasztassék.
13. Valakí Seregben fegyert vonszon, ellensége kívül valakihez, keze el vágattassék, ha hol penigh valakit megh sebhét, megh hallyon erette.
14. Valaki Jesus kiáltás után lönne vagy, hamis hirt költene, megh hallyon érette;
15. Valaki az Strasan nem vigyazna hanem le feküve aluva taláztatnék, az Strasa Mestertől szabad legyen azon helyben megh öletni;

14 A tábori istentiszteletek előtt és este lefekvés előtt Jézus nevét kiáltotta az egész tábor, a mely után többé borozni, mulatni nem volt szabad. Szendrei János szerint a szokás még a 15. század elejétől származik, és feleletül használták a magyarok a törökök „Allah” csatakiáltására. *Szendrei János*: Magyar hadi szabályzatok és utasítások a XVII. századból. Hadtörténelmi Közlemények 2. (1889) 288.

16. Valaki Qvartellyával megh nem érné hanem vagy masét foglalná el vagy az Tábor mestert böcztelenitené, az seregh előtt két száz üttessék rajta;
17. Valaki erőszakot téssen megh hallyon érette.
18. Valaki Aszszont vagy Leánt hordozna véllé, ki nem Felesége megh hallyon érette.
19. Valaki Seregh indulása előtt el mégyen, nem az Sereghben jár, s nemis egyszer s mind indul száll, az Tábor mester fel akasztassa, ki vevén; ha tizti hirevel cseleked;
20. Valamely Katona engedetlenkedik es szot nem fogad, mi dolgunkban vagy illendo rendtartásban, az legh alacsonb tiztnekis, hatalma legyen megh palczázásra;
21. Valamely tizt, vagy ittas koraban valo szokásából, vagy maga dolgában valo paranczolatnak nem engedesejért alatta valoit szidna verné az felső tizt erdeme szerint büntesse megh érette, vagy Generalisunk foszsza megh az olyan vetkes cselekedetiért tiztitölis;
22. Valaki juhok es egyeb barmok páztoritol, erővel báránt, vagy egyeb marhát venne el, megh hallyon érette.
23. Valaki lovait az rendelt helyen kívül jartatná az Tizt crossen megh veresse érette.
24. Valamelly Tizt illetlen cselekedetekben avatná magát, avagy elegyitene, az olyan tizt sulyossabban büntetődgyék; Azertis ha el titkolná alatta valoinak vetkes cselekedeteket, s tehetsege szerint megh nem Zabolázza.
25. Valaki Tiztit fenyegetné jövendöbéli vagy boszszu tétellel, az dolognak mi voltához képest, kemény es sanyaru büntetessel büntetődgyék.
26. Valaki Nemes ember, Pap hazára Scholára, rá szallana erővel megh hallyon érette.

27. Valaki Táborra élést hozó s vivő szekereket, embereket megháborgatna fosztana, avagy az Taborrolis ki menne eleiben, meghallyon erette.
28. Valaki öreg marhát juhát öl eleve vesztesen el erette.
29. Senki Zázlóia kívül ne járjon, Hadnagya, Kapitánya életének vesztesége alatt ki ne bocsássa csak fel napra.
30. Harczon prédának senki ne essék, ha ki praedálna, mentést meghöletessék;
31. Nyereséget ha mikor Isten ad derék harczon, közönségessen legyen az kotya-vetye.
32. Harczon Kapitány s Hadnagy nem szakadozva, csoportosson, Zázlóival harczoljon.
33. Valaki ellenkeznek harcznak álván, meghallyon; ha Hadnagy, Kapitán nem olné, az öletik meg.
34. Valamely Hadnagy, Capitány Katonája zászló alatt nem jár, lézeng, vagy mustra lévén, ott nem találhatik, meghöletik tőlünk, utannunk Generalissától.

Secus itaque sub poenis expressis non facturi. Datum in oppido nostro Debrecen, die 30 Augusti, Anno 1658. G Rakoczy mpra.

KÓNYA PÉTER

LENGYEL HADAK FELSŐ-MAGYARORSZÁGON 1683-BAN

Történelmi tudatunkban hagyományosan erős a magyar–lengyel barátság eszméje. Ugyanúgy a korai Habsburg-ellenes felkelések korában jellemzőek voltak a jó kapcsolatok a magyarok és a lengyelek között. II. Rákóczi Ferenc fejedelem jó viszonyban volt több lengyel főúrral, és Lengyelországban talált menedéket mind a sikertelen 1701-es összeesküvés után, mind a szatmári békét követően. Thököly Imre is jó kapcsolatot igyekezett ápolni a lengyel urakkal és Sobieski János királlyal.

Éppen ez a lengyel király, Sobieski vagy III. János jelentős szerepet játszott a magyar történelemben. Természetesen a kahlenbergi hős, Bécs megmentője pozitívan él a történelmi tudatunkban. Neki köszönhetők az első nagy győzelmek a felszabadító háborúban, nevéhez kötődik a győztes párkányi csata és Esztergom felszabadítása. Természetesen a lengyel király és katonasága csak pozitívan értékelhető. A lengyel hadak azonban nemcsak az oszmánok ellen harcoltak, de olykor a magyarok ellen is fordították fegyvereiket, és nagy károkat okoztak a felvidéki falvakban. Ugyanakkor a király konfliktusba került Thökölyvel, akivel addig jó kapcsolatban állt.

A kuruc király jó viszonyban volt Sobieskivel, aki a bécsi győzelem után közvetítőként szerepelt a Thököly és I. Lipót között folytatott tárgyalásokban. Maga a király igyekezett elérni, hogy Lipót békét kössön a kurucokkal, sőt a Szent Ligába is fel akarta venni a kuruc fejedelmet. 1683 ősszel azonban a magyar–lengyel viszony hűvössé vált, majd váratlanul megszakadt. Ennek egyik fő oka volt a lengyel hadak jelenléte és viselkedése Magyarország területén.

A Sobieski és I. Lipót között 1683. március végén kötött szerződés szerint a lengyel királynak 40 ezer katonával kellett segíteni a császárt a szultán ellen. A lengyel szejm ezt a számot még 8 ezerrel felemelte, azonban alig az eredeti számú lengyel katonaság vonult a nyáron Bécs felé. A lengyel hadat két hadsereg alkotta: a nagyobbik, korona hadsereg, amely maga a király vezetése alatt állt, és a kisebbik, mindössze 10 ezer katonából álló litván hadsereg.¹

Míg a korona hadsereg gyorsan szerveződött, és már Szűz Mária Menyemenetele ünnepén, augusztus 15-én elindult Krakkóból, a litván hadsereg elejétől fogva sok problémával szembesült. Elsősorban a verbuválás nagyon lassan haladt, miközben a litván főurak a hadseregbe szánt pénzt elikkasztották, és csak a pápai nuncius sürgetésére kezdték újból szervezni a hadsereget. Két hadvezér Sapieha Kázmér főhetman és Oginski János mezei hetman is negatív szerepet játszott, mivel a többi, rendszerint ellenzéki főúrral együtt szabotálta a hadjáratot. Így augusztus közepén, amikor a királyi hadsereg már Bécs felé vonult, a litvánok még a Visztula keleti partján álltak és lassan haladtak Varsó felé. Krakkó közelébe viszont csak a kahlenbergi csata után, szeptember közepén jutottak. A litvánok már lengyel földön nagyon fegyelmezetlenül viselkedtek, és az a hír járta, hogy tatárok módjára bántak a lakossággal.²

Lehet, hogy éppen ez a hír miatt, illetve a litván hadsereg megfékezhetetlen fegyelmezetlensége miatt egyetértett a király azzal, hogy ne meneteljenek tovább Bécs felé, ahol már nem volt rájuk szükség. A Habsburg tisztviselők³ sürgetésére engedte, hogy a litvánok a Thököly megszállta magyarországi vármegyék elfoglalására vagy legalább a megfélemlítésükre rendeljenek. Sobieski már Bécs felmentése után, szeptember 17-én kérte a hetmanokat, hogy haladéktalanul csatlakozzanak hozzá Érsekújvár környékén. A litván hadak viszont csak szeptember végén hagyták el Krakkót, és délre vonultak pusztítva az ellenséges főurak birtokait. Lassan közeledtek a magyar határhoz,

1 *Władysław Semkowicz*: Litovské vojsko Sobieskeho na Slovensku r. 1683. In: Sborník Muzeálnej slovenskej spoločnosti 27 – 28. roč. 1933-1934, zošit 3–6.

2 A litván hadseregben tényleg volt egy 1500 fős tatár had is, a fosztogatás azonban a litvánokra is ugyanúgy jellemző volt.

3 Pld. a sziléziai kamara elnöke: Schaffgotsch gróf.

és Árva vármegye területére léptek. A Thököly szolgálatában álló Illésházy György főispán a sziléziai szorosoktól sietett az országba, hogy megakadályozza a hatalmas ellenség benyomulását.⁴

Közben a lengyel király, aki azelőtt is jó viszonyt ápolt Thököly Imrével, közvetítést vállalt a béketárgyalásokon I. Lipóttal. A kuruc király követeket is küldött Sobieskihoz, Homonnai Drugeth Zsigmond és Gerhard György személyében. Érdekes, hogy a király annyira bízott a tárgyalások sikerében, hogy intette a litván hetmanokat, hogy hagyják békén a Thököly-birtokokat mint jövőbeni szövetségesük vagyonát.⁵ Thököly viszont nem volt hajlandó engedni követeléseiből, így a tárgyalások megakadtak, majd félbe is szakadtak, aminek viszont más okai is voltak, amelyekben kulcsszerepet játszottak a litván katonák.

A litván hadsereg csak október 4-én lépett Árva vármegye területére. Utána megtámadták az Árva várát ostromló kurucokat, és egyesültek a várőrséggel. A következő napokban pusztítottak és fosztogattak Árva vármegyében, miközben iszonyú kegyetlenségeket követtek el. Érdekes, hogy a litvánok nem mint a törökök szövetségesei ellen fordultak Magyarország lakossága ellen, hanem mint az evangélikusok ellen, ahogy ezt egy litván katona jegyezte meg. Szavai szerint a litván katonák megölték minden lutheránust gyakran szörnyű kínzások közepette. A litvánok falvakat égettek fel, legyilkolták a falvak lakosait, volt, akiket megnyúztak és más módon kínoztak. Az evangélikus lelkészeket megnyúzták, testüket ocsúban forgatták meg, és így küldték vissza őket, hogy kegyetlen kínok között leljék haláluk.⁶ Érdekes, hogy az említett lengyel katona ezeket a borzasztó tetteket azzal akarta igazolni, hogy állítólag a kurucok azelőtt agyonkínozták a litván foglyokat.⁷

A litván hadsereg Árva vármegye egész területén követte el embertelen szörnyűségeit. A korabeli források szerint mindössze 27 falut egészen vagy nagyobb részben kifosztott és felgyújtott. A megvadult litván seregre jel-

4 Sőt, a császáriak is féltették az alsó-magyarországi bányákat, és kérték Lotharingiai Károlyt, aki kapcsolatban állt Sobieskivel, hogy a király tartsa féken a katonáit.

5 *Semkowicz, W.*: Litovské i. m. 1–9. sz., 8–10.

6 Uo. 11–12.

7 Ezt az állítást viszont semmilyen más, magyar forrás nem támasztja alá.

lemző, hogy egyformán fosztogatta és gyilkolta az evangélikusokat és a katolikusokat is, sőt a katolikus templomok kifosztásától sem riadtak vissza. Maga Sapieha főhetman Trsztyena mezőváros katolikus templomából lopta el Szűz Mária csodatevő képét, amelyhez évről évre jártak mind a magyarországi, mind a lengyel katolikus hívők. A képet elvitték a katonák magukkal, és hazatérte után Sapieha elvitte a litván fővárosba, Vilnába, ahol az ottani székesegyház Szűz Mária kápolnájának ajándékozta.⁸ A litvánok pusztítása következtében Thököly végül megszakította a béketárgyalásokat. Sobieski János, látván a litván had kegyetlenkedésének következményeit, október második felében nagyon szigorúan megtiltotta a hetmanoknak a fosztogatásokat Magyarország területén, és sürgette őket magához, Esztergom alá. A litvánok ezután elhagyták Árva vármegyét, és vonultak tovább Zsolna irányában, s onnan Vág völgyében Trencsén felé.⁹

Trencsén vármegyében is fosztogatott a litván had, miközben Varin mezővárost és néhány falut (Szunyok Zavada, Felső Hricsó) teljesen elpusztították. Ürügynek szolgált az incidens a trencsényi nemesi felkelőkkel, akik megtámadták a litván utóhadat, és elvitték a szekereiket. Így jutottak el október végére Lipótvárig, alig egy napi járóföldre Sobieski táborától. A zsákmánnyal megterhelt litvánoknak azonban nem akarózott harcolni a törökkel, és sokan el is hagyták a főhadat, igyekeztek áttörni Morvaországba. A had kisebb része november elején csatlakozott a királyhoz, s velük III. János november 10-én győztes csatát vívott Szécsény alatt. Végül csak november 19-ére hozta el mindkét hetman a seregét a király rimaszombati táborába.¹⁰

November 20. körül különböző okok miatt Sobieski elhatározta, hogy visszavonul. A párkányi és szécsényi csata után nem volt már realitása egy új, nagyobb fegyveres összeütközésnek az oszmán hadsereggel. A király viszonya I. Lipóttal is annyira megromlott, hogy a császár nem tartott tovább igényt a lengyel jelenlétére az országban. A természet is jelentős szerepet játszott, mivel egy rendkívül zord őszt köszöntött be hosszan tartó esővel és reggeli fagyokkal. Mindez arra kényszerítette a királyt, hogy visszavonulásra adjon parancsot. Mivel a tél egyre jobban közeledett, Sobieski az akkor Thököly

8 Uo. 25–29.

9 Uo. 14–16.

10 Uo. 18–19.

által megszállt felső-magyarországi szabad királyi városokban szándékozott telelni hadseregével együtt. Egy kisebb litván egységet előre küldött a Szepességbe, ahonnan a kurucok többször indultak portyázni a lengyel fennhatóság alatt álló területek ellen, több falut kiraboltak vagy felégették, mint pld. Toporcot. A litván fosztogatások hírére a felső-magyarországi lakosok nem viselkedtek barátságosan a lengyelekkel szemben.

Érdekes, hogy az ellenséges hangulat ellenére Trencsénen kívül az alsó-magyarországi vármegyékben nem találkozott a litván hadsereg a kurucok részéről komolyabb ellenállással. A lengyel koronahadat viszont egyenesen üdvözölte a magyar–török határvidék lakossága. Lényegesen más helyzettel találta szemben magát a király Felső-Magyarországon. A lakosság egyre ellenségesebb érzülettel viseltetett irántuk, sőt a falvak és mezővárosok népe kisebb lengyel egységeket meg is támadott. A várakat és erődített városokat Thököly mindenhol ellátta helyőrséggel, amelyek készek voltak ellenállni a lengyeleknek.

November 22-én Sobieski hadimustrát tartott a Rimaszombat melletti Hacsavánál Dünewald tábornok előtt, amelyen a litvánok semmibe sem véve a király parancsát nem vettek részt. Utána egyenesen Kassa mellé küldte őket, ahová a királyi haddal maga is elindult.¹¹ November 27-én már Kassa alatt táborozott, itt akart telelni, és megadásra szólította fel a várost. A kassaiak viszont semmiképpen nem szándékoztak feladni városukat a lengyel hadseregnek, és sikeresen visszaverték az ostromot. Kassán és környékén makacs ellenállással találkozott a lengyel király. A hónap végén így írt a feleségének: „Három napja érkezünk meg erre a velünk ellenséges vidékre. A városok és kastélyok bezárkóztak, és Thököly helyőrsége tartja megszállva mindegyiket, aki maga visszavonult a Tizsántúlra, a török határ mögé, nem adván nekünk semmilyen választ a mi dolgainkban.”¹² Utolsó szavaiban a király bizonyosan a félbeszakadt béketárgyalásokra utalt.

Mivel Sobieski Kassa szisztematikus ostromához nem rendelkezett elegendő erővel, elhagyta a város környékét, és az egész hadával északra vonult tovább Eperjes irányába. December első napjaiban megszállta Sáros vármegye területét, a hideg időjárás és egyre közeledő tél miatt elhatározta Eperjes

11 Uo. 19.

12 Uo. 20.

bevételeit. A korabeli említések szerinti százötvenezer lengyel hadsereg elárasztotta Sáros vármegyét.¹³ Ez a szám viszont a valóságban sokkal alacsonyabb volt, még ha az egész egyesült lengyel korona és litván hadsereg állomásozott is Sárosban, akkor is legfeljebb 45 ezer katonáról lehet beszélni.¹⁴ A lengyel hadsereg nem rendelkezett Magyarország területén semmilyen utánpótlással, a majdnem 50 ezer katonát csak a helyi lakosság rovására tudták élelmezni, és tekintettel a nagyszámú lovasságra a takarmány is jelentős tétel volt. A lengyelek a vármegye nagy részén raboltak, fosztogattak és prédáltak, nemcsak Eperjes közvetlen környékén.¹⁵ A lakosság mindenhol ellenségesen fogadta a váratlan vendégeket, a kuruc katonák, a felfegyverzett polgárok és parasztok folyamatosan támadták az éhező lengyel katonákat. Sobieski december 6-án, az Eperjes alatti táborából ismét így írt a feleségének: „Hirtelen érkeztünk Felső-Magyarországra, ahol már nem számítottunk ellenségre, mégis mindenki ellenünk van, egy Szatmár nevű várral kezdve, innen kilenc mérföldre, minden bokorból lőnek ránk, és minden városban a parasztok, nemesek és katonák azt kiabálják: üsd, mint a farkast! A betegeket, akik lemaradtak, kegyetlenül legyilkolják, rosszabbak, mint a törökök, amiért éjjel-nappal kell vigyáznunk kell és csak lassan haladhatunk, hogy már ne veszítsünk el több embert.”¹⁶

Ilyen helyzetben a lengyel király december 2-án elhatározta Eperjes ostromát. Ez viszont nem volt olyan könnyű, ahogyan azt a kahlenbergi hős elképzelte. Eperjes, Felső-Magyarország második legnagyobb, leggazdagabb és legerősebb városa, s egyaránt a felső-magyarországi evangélikus egyház központja, csak nem régen, az előző év augusztusában állt a felkelők táborába. Amikor augusztus 7-én erős kuruc sereg érkeztek a város alá, a zömében kurucokkal szimpatizáló lakosságnak nem volt kedve egy esetleges ostromhoz, inkább felvették a kapcsolatot a kuruc parancsnokkal. Úgyszintén a kb. 140 tagú Habsburg helyőrség is, ahogy érkeztek a hírek Kassa megadásáról,

13 Országos Széchényi Könyvtár Budapest, Ktt. Chronicon Eperiensiense.

14 A lengyel szejm elhatározása szerint 48 ezer katonát vezethetett Sobieski János Bécshez, akik közül viszont nem mindannyian vettek részt a visszavonulásban.

15 OSzK Budapest, Ktt. Chronicon Eperiensiense.

16 *Semkowicz, W.*: Litovské i. m. 20.

a közeledő 2000 kuruc lovasról és törökökről is, nem nagyon gondolt az ellenállásra. Így a császári parancsnok 1682. augusztus 15-én átadta a várost Nemessányi Bálintnak, aki másnap 200 katonával szállta meg.¹⁷

Azóta Eperjes rendkívül jelentős szerepet játszott a felkelésben, és fontos lett a kuruc király számára. A polgárok örömmel fogadták Thökölyt mint felszabadítójukat, mégiscsak többet vártak tőle, mint csak a vallásszabadságot és az igazságos városi önkormányzatot.¹⁸ Mindezeket az elvárásokat Thököly a következő hónapokban majdnem teljes mértékben teljesítette is, amivel nemcsak a városi gazdaság helyreállítását elősegítette, hanem Eperjesben egyik leghűbb és legkitartóbb hívét szerezte meg, amely kész volt számára akármilyen áldozatra. A város már 1682-ben a felkelő állam fontos gazdasági bázisa lett. A szabadságharcnak nemcsak a rendes és rendkívüli adókat, hanem különböző iparcikkeket is nyújtott, úgy, mint fegyvereket, lőport, szöveteket, ruházatot, csizmát, gyertyát, kanócot, papírt, s más, a katonaság számára szükséges árukat.¹⁹ Legalább ilyen jelentősek voltak a különböző kölcsönök és ajándékok. Összesen az eperjesiek 1682–1685-ig a rendes adó-

17 A császári helyőrség 123 tagja nyomban be is lépett a kuruc hadseregbe. ŠA Prešov, Pobočka Bardejov, Mag. Knihy 57: A városi tanács jegyzőkönyvei 1682–1685; ŠA Prešov, Pob. Prešov, Mag. Prešov, Knihy II. A 8.

18 Mindenekelőtt a városi jogok helyreállítását és betartását s a város kapukulcsainak visszaadását követelték a kuruc tisztektől. Ami a kuruc hadsereg ellátását illette, készek voltak biztosítani az elszállásolást, kenyeret és gabonát. A város védelmezése érdekében visszakérték a város ágyúit, amelyeket az 1672-es kuruc hadjárat után veszíttek el. A Szepesi Kamarától az eperjesi kereskedőknek kiadott nyugták elismerését, az elkobzott áruk s úgyszintén az elkobzott házak visszaadását követelték. A kereskedelem felelevenítése érdekében visszakérték az árumegállító jogot, amelyet éppen a város hűtlensége miatt veszítettek el. Ezenkívül még visszakérték az elmúlt tíz évben elkobzott és részben már megsemmisített tokaji szőlőket is, amelyek nélkül a város nem volt képes visszaszerezni néhai gazdasági pozícióit. Végül a Felső-Magyarországi Rendei Kollégiumának helyreállítását követelték, s erre a célra a sóvári sóbányák bérbeadásának visszaállítását s a kollégiumi szőlők visszaadását is kérték. MNL OL Budapest, G-2: Thököly szabadságharc levéltára. Thököly Imre iratai; Eigentliche Relation der in Ober Ungarn liegenden Statt Eperies, so von Ihro Excell. Herrn General Valentin Graffen von Schultz den 20 Julii 1685 belägert und den 19 Septembr. Darauff Abends ungefehr gegen 7. Uhr worden. Wien 1685, 6.

19 MNL OL G-4: Thököly szabadságharc levéltára. Thököly tisztviselőinek és a bujdosó hadak vezetőinek iratai.

kon felül Thökölynek óriási összeget, 40 000 Ft-ot ajándékoztak.²⁰ A város modern védelmi rendszerét átmenetileg vagy folyamatosan különböző kuruc egységek használták, és ennek folytán különösen a szabadságharc végén átalakult Eperjes egy valódi erőddé.

A felkelés alatt teljes mértékben visszaállították a vallásszabadság. Ismét az evangélikus egyház birtokába került mindhárom templom, a kollégium és a régi iskola. A szenátus és a tanács újból kizárólag csak evangélikus polgárokból állt.²¹ Az eperjesi tanács és az egész polgárság rendíthetetlen híve lett a felkelés vezérének, akit nemcsak anyagilag támogattak. Politikai támogatásnak olyan események is számíthatnak, mint például a városi követek határozott szereplése a fejedelem oldalán a kassai felső részek országgyűlésén 1683 januárjában vagy a törökök Bécs ostromakor városban tartott köszönő istentiszteletek.²² A legnagyobb áldozatot azonban maguk a polgárok hozták a város ostromai alkalmával, először éppen 1683 végén.

Így, miután az egész lengyel–litván had megérkezett Eperjes alá, a következő napokban a város is számíthatott a támadásra. A modern, néhányszor javított, átépített és korszerűsített bástyarendszerrel és a Szepesi Kamarától visszakapott ágyúkkal a város komoly erőt képviselt, amelyet csak a hosszú ostrom során lehetett bevenni. A katonák a fegyveres polgárokkal együtt szembeszálltak az óriási túlerővel. Holott a lengyelek nehéztüzérség nélkül csak problémásan ostromolhatták a jól megerősített várost, a védők külső segítség nélkül nagyon nehezen tudták volna legyőzni legalább hússzoros túlerőt.

A helyi parancsnok és a városi szenátus sürgetésére Thököly a csekély számú eperjesi kuruc őrségnek segítségül küldött egy 150 tagú lovas csapatot Ottlyk György vezetése alatt, amely december 2-án érkezett a városba. Két nappal később, december 4-én egy néhány ezer főnyi lengyel hadsereg is megjelent Eperjes bástyái alatt. Még aznap elpusztították a szomszéd Kellemet és Sóvárt. A lengyel király megadásra szólította fel a várost, amit

20 *Anton Špiesz*: Mesto Prešov v rokoch 1681–1781. In: *Nové obzory* 15, Košice 1973. 135.

21 *ŠA Prešov, ŠŽ*, K 13/14: Vármegyei közgyűlési jegyzőkönyvek 1681–1685. *ŠA Prešov, ŠŽ* 2, N 19/1688. *ŠA Prešov, Mag. Prešov*, 15.

22 *Špiesz, A.*: Mesto Prešov i. m. 135.

a polgárok határozottan elutasítottak. A következő napokban a védők nemcsak sikeresen ellenálltak több támadásnak, hanem szinte naponta támadták a lengyel tábort, amiben főleg Ottlyk lovassága tűnt ki. A korabeli hírek szerint annyi foglyot szereztek, hogy minden polgárházban egy lengyel szolgát tartottak.²³ A lengyeleket azonban nem csak a kurucok merész támadásai, hanem a hideg és az éhség is tizedelte.

Végül a közeledő tél és az ágyúhiánya miatt Sobieski lemondott az ostromról, és december 7-én Kiszzebenbe vonult. Eperjes környékén mindössze ezer lengyel lovas maradt, akik igyekeztek élelmiszert szerezni a környező falvakban.²⁴ Kiszzeben mint a legkisebb a felső-magyarországi szabad királyi városok közül nem rendelkezett sem olyan erődítési rendszerrel, sem megfelelő helyőrséggel, hogy képes lett volna ellenállni az óriási lengyel hadseregnek. A régi, középkor végéről származó bástyái nem bírták ki az ágyúzást. Azért amikor december 7-én, az eperjesi kudarc után eljött Sobieski Kiszzeben bástyái elé, a városi tanács nem sokáig gondolkodott, és még aznap megnyitották a kapukat a lengyel királynak. Mivel a kis város nem volt képes eltartani több mint negyvenezer lengyel katonát, a hadsereg nemsokára elhagyta Kiszzebent, és tovább vonultak északra, Ólublóra.²⁵ Csak egy részük maradt telelni a városban, akik óriási károkat okoztak a polgároknak. A lengyel hadsereg fordított kiadások összesen 33 000 Ft-ot tettek ki.²⁶ Lengyel katonák a tél végéig maradtak a városban. Az utolsó kiszzebeni lengyel katona március 3-án, a szabad elvonulás ígérete alatt adta meg magát a kurucoknak.²⁷

A lengyel hadsereg magyarországi hadjárata vagy tartózkodása 1683-ban egy érdekes epizód a magyar–lengyel kapcsolatok történetében. Arról tanúskodik, hogy egy történelmi esemény egyaránt pozitív és negatív következményekkel

23 Felsőozoróci és Kohanóci Ottlyk György önéletírása 1663–1711. Történelmi naplók 1663–1719 (Ed. Thaly, Kálmán). Bp. 1875. 20.

24 OSzK Budapest, Ktt. Chronicon Eperiensiense.

25 Ólubló volt a szepességi lengyel zálogterület központja.

26 ŠOKA Prešov, Mag. Sabinov, 104/13. ŠOKA Prešov, Mag. Sabinov, Kronika, s. 28.

27 Á. h. evangélikus gyülekezeti levéltár Eperjes: Status et factorum Ecclesiae Evangelicae utriusque nationis Germanicae aequae Slavicae in Regia ac Libera Civitate Cibiniensi succincta descriptio a primus Reformationis temporibus usque in presentem Annum 1778-um. 71.

és jelentőséggel járhatott. Amíg Sobieski János király és hadseregének szerepe Bécs megmentésében kétségkívül csak pozitívan értékelhető, a litván katonaság pusztítása s utána az egyesült hadsereg felső-magyarországi hadjárata egyértelműen negatív és az olyan események közé sorolható, mint a lengyel trónkövetelők támadásai Észak-Magyarország irányába a 15. században.

SIPOS GÁBOR

ERDÉLY METAMORFÓZISA
(1661–1703–1709)
A ROMÁN SZAKIRODALOMBAN

Kezdetnek George Bariț Părți alese din istoria Transilvaniei¹ c. három-kötetes könyvét választottam, amelynek első kiadása 1889-ben jelent meg Szebenben. Ez Erdély kora újkori történetének első román nyelvű, kora történetírásának általános szintjét megközelítő feldolgozása. Megjelenése óta gyakran idézték és idézik ma is, második kiadását épp az állandó használata indokolta. Amint címe is jelzi, Erdély történetét a 17. század utolsó harmadától, pontosabban 1683-tól a 19. század második feléig tárgyalja, igen részletesen és alaposan. Megjelenése óta az egyetlen átfogó történelmi munka a román szakirodalomban, amely több száz lapon tárgyalja a most vizsgált történelmi korszakot.

Bariț véleménye szerint Erdély változásának kezdete 1683-ra tehető, amikor a török seregek Bécs alatti veresége és Esztergom visszafoglalása megingatta az erdélyieknek a török hatalom mindenhatóságába vetett hitét, és ennek következtében Apafi kapcsolatokat keresett a bécsi udvarral. Az erdélyi arisztokrácia, amelyik korábban bécsi kapcsolatai miatt végeztette ki Bánffy Dénest, ekkortól maga is a császári udvar felé tájékozódott. E nagy politikai irányváltás miatt választotta a szerző műve kezdő dátumául az 1683-as esztendőt.

Apafit e munka lusta és nemtörődöm emberként jellemzi, aki bár természete szerint jó volt, de önálló ítéletre képtelen, ezért az ország politikáját erősen befolyásolták tanácsadói, elsősorban Teleki Mihály és a fejedelemsz-

1 George Bariț: Părți alese din istoria Transilvaniei pe două sute de ani din urmă. II. kiadás. Brașov 1993. vol. I. 102–110, 123–135, 146–153, 282–283.

szony, Bornemissza Anna. A fejedelem az udvarába készakarva a legfanatikussabb kálvinista lelkészeket hívta meg, akik gyakran veszélyes befolyást gyakoroltak az államügyek intézésére. A teológiai témák erősen érdekelték, és szívesen bíbelődött az órákkal. Hosszú uralkodása boldogtalan volt az ország számára („*prea nefericită pentru țară*”).

Az I. fejezet 4. §-ában az Apafi-kori társadalmi állapotokat jellemzi a szerző, és – erős túlzással – azt állítja, hogy a jobbágy semmiféle személy szerinti joggal nem rendelkezett, teljesen földesura rendelkezése alá tartozott, sorsa kevésbé különbözött az antik Róma rabszolgáétól.

Apafi fejedelemségét Bethlen Miklós Moribunda Transsylvania (1688) c. röpirata nyomán jellemzi, az uralkodó ekkorra teljesen kiengedte a kezéből a kormányt, a korábbi években egymást érték az összeesküvések, nem működött a fejedelmi kancellária, a kincstár kiürült stb. Ugyancsak idézi Bethlen Önéletírását is az ország szomorú állapotának leírásában.

A III. fejezetben foglalja össze a szerző az erdélyiek tárgyalásait a bécsi udvarral 1683. évvel kezdődően. Kifejti, hogy a 17. században a református vallású, ún. nemzeti fejedelmek uralkodása idején Erdély lakossága elidegenedett a Habsburg-háztól, amit főként a gögös német és magyar arisztokrácia elleneskedése okozott. Így Erdély szívesebben vállalta a török fennhatóságot, amely adófizetéssel járt ugyan, de az csak az Apafi tehetetlen uralkodás idején nőtt meg jelentősen. Egyébként Erdély jobban járt, mint a román fejedelemségek, mert itt a törököknek nem lehetett földbirtokuk. Csak a gyámoltalan Apafi-kormányzat idején kísérelhette meg a váradi pasa, hogy az uralmát kiterjessze egész Kolozsvárig. Ez a Habsburg-ellenesség olyan erős volt, hogy a császári udvarral tárgyaló erdélyi arisztokratákat árulóként kivégezték.

1683-ban Apafi részt vett a törökök oldalán Bécs ostromában – írja a szerző –, az oszmán seregek veresége után azonban titokban azonnal felvette a tárgyalást a császári udvarral. E tárgyalások megszakítatlanul folytak a következő években, intenzitásukat a keresztyén seregek hadi sikerei meg XIV. Lajos francia király Habsburg-ellenes akciói befolyásolták. 1685-ben Antidie Dunod jezsuita a császár követeként tárgyalt Erdélyben. Részletesen bemutatja Dunod szerződésterveit és az erdélyi politikusok feltételrendszerét, Bécs és Erdély jelentősen eltérő szándékainak és célkitűzéseinek összehasonlítását az olvasóra bízta. Sorra veszi Vajda László követségét a császárhoz, Daczó Györgyét a

budai pasához, amelyek az események sodrában eredménytelenek maradtak. 1685 végén Veterani generális bevonult Máramarosba, és bár folyamatosan zajlottak a diplomáciai tárgyalások a Habsburg–erdélyi-szövetség létrehozására, a császári csapatok 1687-ben már Szebenbe is bevonultak – az erdélyi államférfiak nagyon is kiérdemelték, hogy úgy tárgyaljanak velük, ahogyan történt.

Kifejti Bariț a fejedelmi tanács mellé rendelt deputáció jelentőségét, amelyet az országgyűlés a kormányzat munkájának hatékonyabbá tétele végett hozott létre 1685-ben. A következő években az erdélyi kormányzat olyan semlegességi politikát folytatott a tárgyalások során, amely a „két széken való üléshez hasonlít” – mondja a szerző.

1687-ben a császári csapatok mohácsi győzelme után Lotharingiai Károly hadseregével Erdélybe vonult, és a fejedelemmel megkötötte a balázsfalvi szerződést, amelyet teljes szövegében közöl a szerző, hogy román nyelven is hozzáférhető legyen. Véleménye szerint a szerződés megkötésétől, 1687. október 27-től számítható a Habsburg-uralom Erdélyben. Tanulságos ugyanakkor a szerződés és az 1691-es lipóti diploma összehasonlítása, amelyet az olvasóra bíz. Összefoglalóul megjegyzi, hogy a balázsfalvi szerződés nyereség volt az országnak, Károly herceg ugyanis egy felfegyverzetlen és rosszul kormányzott országba vonult be 27 ezres hadseregével, ahol a fejedelem és a tanácsosok széthúztak, megosztottak voltak, és a lakosság nem szerette őket. Feltételek nélkül is elfoglalhatta volna Erdélyt, azonban óvatos és előrelátó politikát folytatott, ami utólag fölöslegesnek bizonyult.

Erdély 1690 utáni történetéből bemutatja a lipóti diplomát, az annak létrejöttét megelőző, Bethlen Miklós által folytatott bécsi tárgyalásokat, és vázolja a Gubernium létrehozásának folyamatát. Ezt az időszakot tárgyalva természetesen nagy teret szentel a román ortodox egyház Rómával való egyesülésének, kezdve a Habsburg politika és a katolikus egyház szándékaival és céljainak bemutatásával, részletezve a tárgyalásokat, az erdélyi protestáns rendek ellenállását, majd az egyesülés lefolyását. Leszögezi, hogy az egyesülés korántsem fogta át az ortodox egyház egészét, a brassóiak és a máramarosiak erős ellenállást fejtettek ki.

Az Erdélybe 1703 őszén begyűrűző Rákóczi-szabadságharc eseményeit Cserei Mihály Históriaijából vett hosszú részletekkel mutatja be. Véleménye szerint „Rákóczi Ferenc kurucainak emléke ezen ország népeinek emlékeze-

tében mint égi átok maradt fenn”. Cserei szövegéből kurzívval kiemeli azt a nevezetes részt, amelyben óvja az erdélyieket a magyarországiakkal való szövetségtől, mivel ezek az állhatatlan, zavarkeltő, lusta, gőgös, nagyravágyó, semmirevaló, rabló magyarországiak csak a szorgalmas és takarékos erdélyiek zsírján gazdagodtak meg.²

George Barit munkája a most vizsgált korszak vonatkozásában a 19. század utolsó évtizedeiben megjelent német vagy magyar feldolgozásokhoz viszonyítva kissé régiesebb felfogású és stílusú történelmi mű benyomását kelti.

Az 1960–1964 között a Román Akadémia kiadásában megjelent négykötetes Románia története³ a szocialista kor immár sztálinista túlzásoktól mentes, de szigorúan a történelmi materializmusra épülő elvi alapokon született. Erdély múltjának most vizsgált korszaka tekintetében, mint látni fogjuk, a korábbi magyar szakirodalom jó néhány sztereotípiáját átvette.

E mű III. kötetében korszakunk, I. Apafi Mihály uralkodása (1661–1690), a Habsburg-uralom berendezkedése, a korai Gubernium időszaka (1690–1703), a kuruc szabadságharc Erdélyben és a császáriak végleges berendezkedése (1703–1709) elég hosszan és részletes tárgyalásban szerepel, Ștefan Pascu az 1690 előtti időszakot, David Prodan pedig az 1691. évvel kezdődőt írta.⁴ Pascu szerint Apafi politikai ambíciók nélkül került a trónra, így meg is felelt az Oszmán Birodalomnak. Inkább papnak való volt, mint fejedelemnek – idézi Cserei Mihály Históriáját, a politikai döntéseket a főurak hozták, elsősorban saját érdekeiket tartva szem előtt. Ebben a helyzetben a törvényhozás a három rendi nemzet privilégiumait erősítette. A főnemesség „pártokba” tömörült, Apafi pártját Teleki Mihály vezette, akinek politikai befolyása és hatalma zsarnokságként van beállítva, szintén Cserei szó szerinti idézetei alapján. Az ellenpártokat, a Bánffy György kolozsvári főkapitányét vagy a Béli Pál vezette frakciót legyőzték.

Említi a kötet az erdélyi politika francia- és Habsburg-ellenes beállítottságát az 1670-es években, ami megfelelt az Oszmán Birodalomnak is. 1683-ban Bécs ostrománál az erdélyi hadsereg is jelen volt a török táborban, a keresztyén győzelem után azonban Teleki azonnal felvette a kapcsolatot a Habsburg diplomáciával.

2 Uo. 285.

3 Istoria Romîniei. Coordonat de Constantinescu-Iași et alii. Vol. I–IV. Editura Academiei Republicii Populare Romîne. București 1960–1964. vol. III.

4 Uo. 220–251.

Mivel Nyugaton nem aratott sikereket, a Habsburg-kormányzat Kelet felé fordult, és a bécsi győzelem után a császári csapatok visszafoglalták Budát (1686). Magyarország meghódítása után – olvassuk a kötetben – Bécs figyelme a három román ország, Erdély, Havasalföld és Moldva felé fordult. Erdély azonban nem volt közvetlen török hódoltság alatt, ezért nyíltan nem lehetett meghódítani. Azzal az ürüggyel, hogy Erdély valaha a magyar korona alá tartozott, a Habsburg Birodalom a rá jellemző kétszínűséggel alkalmazta a diplomácia ravaszságait Erdély megszerzése végett. 1685-ben Dunod követsége a császár védelmét ígérte Erdélynek, cserébe a hadsereg egy részének téli ellátását igényelte. Dunod főleg Telekivel épített ki jó kapcsolatokat, aki haláláig feltétlen híve maradt a császári háznak. Az események bemutatásában a kötet Csereire és Bethlen Miklós Önéletírására támaszkodik.

Részletesen leírja a kötet, miként került Habsburg befolyás alá Erdély 1685–1688 folyamán, Brassó ellenállása bemutatásakor hangsúlyozza, hogy a város plebejus lakossága vezette az ellenállást. 1690-ben Apafi Mihály halála új helyzetet teremtett, Bethlen Miklós tárgyalta Bécsben Erdély jövőjéről. Az 1691-ben kiadott Diploma Leopoldinum jelentőségét kiemeli, ez volt Erdély alkotmánya 150 évig. Megmaradt a fejedelemség hagyományos vallási és társadalmi rendszere, az országot Gubernium irányította a császártól kinevezett gubernátorral az élén. A kötet véleménye szerint az erdélyi rendek meg lehettek elégedve.

Hangsúlyozza, hogy a Habsburg-kormányzat a főhadiparancsnokokra (1695-től Rabutin de Bussy) támaszkodva gyakorlatilag megemelte a Diplomában leszögezett évi adó mennyiségét. Részletezi, mennyi nehézséget és elszegényedést okozott Erdélynek a császári katonaság ellátása. A főnemesség viszont megbékült a helyzettel, elsősorban az osztogatott címek (gróf, báró) és tisztségek miatt.

A románok vallási uniójának (1697–1700) bemutatásakor hangsúlyozza, hogy az uniót elfogadó ortodox papság meg kívánta őrizni a keleti liturgiát, az unióval a katolikus papság jogállását szerette volna elérni. Kiemeli ugyanakkor a románok népi ellenállását az unióval szemben.

Rákóczi Ferenc szabadságharca (1703-tól) a mű szerint Thököly Imre és mások Habsburg-ellenes harcának a folytatása volt. Rákóczi nagybirtokos volt ugyan, mégis sikerült zászlója alá gyűjtenie mindenféle nemzetiségű és

társadalmi állapotú rétegeket. Rákóczinak kezdetben nem voltak céljai Erdéllyel, azt Thököly Imre legitim birtokának tekintette. Erdély népei mégis a kurucok pártjára álltak. A nemesség egy része is elfogadta Rákóczit, tárgyszerűen írja le a szöveg Rákóczi fejedelemmé választását és beiktatását. Kitér a nemzetközi helyzetre is, amikor Rákóczit Franciaország támogatta. Hoszszan elemzi ugyanakkor a kuruc mozgalom erdélyi sikertelenségének okait: az erdélyi főnemesség Habsburg-párti maradt, a birtokos nemesség félt a jobbágyság tömeges felszabadításától. Emiatt a szatmári békében jelentkező kompromisszum Erdély vezető rétegeinek is kedvező volt. A Habsburg-uralom Erdélyben 1709 után szerveződhetett meg alaposan.

Ugyanennek a kornak a terméke a *Din istoria Transilvaniei*⁵, amely az Apafi-korszakot a dekadencia koraként emlegeti, Apafi „gyengekezű” jelzője itt is szerepel, a politika meghatározó alakja pedig Teleki Mihály, „Isten ostora Erdélyben” – Cserei Mihály jellemzését idézve. Az ambiciózus Teleki „vezetésével akadálytalanul folytatódhatott a nemesség anarchiája” – írják a szerzők. A főnemességet csak vagyongyarapítási vágyai vezették, érdekei szerint váltogatta Erdély politikai orientációját, így az új török offenzíva az országot legyengült állapotban találta. Nem hiányzik a képből a néptömegek fokozódó kizsákmányolása sem, amelyhez a feudális urak mellett a növekvő török adó is hozzájárult.

1683 után Erdély új politikai orientációra kényszerült, az itteni török örökségre Ausztria császára és Lengyelország királya is vágyott. Az előbbinek sikerült megszereznie az uralmat Erdély fölött diplomáciai, de főként katonai eszközökkel. 1688-ban Caraffa tábornok seregének jelenlétében nyilvánította ki a Fogarason tartott erdélyi országgyűlés, hogy lemond az Oszmán Birodalom védelméről, és elfogadja a Habsburg császár fennhatóságát. „Ezzel a nyilatkozattal véget ért Erdélyben a török fennhatóság kora és elkezdődött az osztrák fennhatóság korszaka, amely 1867-ig tartott”.

1691-ben – olvassuk a szövegben – megszületett a *Diploma Leopoldinum*, amelyet „nagy ügyességgel és kétszínűséggel” állítottak össze. Néhány kétértelműen megfogalmazott kitétele később alkalmat adott a bécsi udvar beavatkozására. A császár úgy szervezte meg Erdély kormányzatát, hogy auto-

5 C. Daicoviciu–Șt. Pascu–V. Cheresteșiu–T. Morariu: *Din istoria Transilvaniei*. Editura Academiei Republicii Populare Romîne. București 1960. vol. I. 145–146, 152–158.

nómiája minél korlátozottabb, a bécsi udvar befolyása pedig minél erősebb legyen. Uralmának erdélyi megszilárdításához jelentősen hozzájárult a nemesség, főként az arisztokrácia, amelyet címek és rangok adományozásával hódított meg. Ez a rendszer jobban biztosította a jobbágyok kizsákmányolását – állítják a szerzők –, mivel az országban állomásozó császári hadsereg garantálta a parasztfelkelések elnyomását.

Az 1969-ben megjelent egykötetes *Istoria României*⁶ nagyjából ugyanilyen felfogásban, csak jóval rövidebbre fogottan tárgyalja a vizsgált időszakot. Itt Apafit röviden így jellemzik: „hiányoztak belőle a politikai vezetőknek szükséges tulajdonságok.” Az országot a „ravasz és skrupulusok nélküli” Teleki Mihály vezette, francia szövetségben elindított Habsburg-ellenes akciója sikertelenül zárult. Apafi Mihály itt is „gyengekezűként” szerepel.

Az 1690 utáni erdélyi eseményeket röviden és tárgyyszerűen sorolja fel, amelyek következtében Erdély a Habsburg Birodalom provinciája lett, alap törvénye pedig a Diploma Leopoldinum. Rákóczi szabadságharcának bemutatásakor a különféle társadalmi rétegeknek tett ígéreteket és a nemzetközi (francia, svéd, orosz) támogatást említi. 1708-ban megkezdődött a kuruc mozgalom hanyatlása – jelzi a mű –, a szatmári béke után megerősödött Erdélyben a Habsburg-uralom és annak a nemességgel való együttműködése.

Ez a történelmi munka sokáig egyetemi tankönyvként is szerepelt, értéktételeiben a korábbiakhoz képest már kevésbé szerepeltek a történelmi materializmus sablonjai.

1983-ban jelent meg a *De la statul geto-dac la statul român unitar* (A géta-dák államtól az egységes román államig) című kötet Mușat és Ardeleanu szerkesztésében,⁷ és mind a címe, mind a megjelenés dátuma elárulja, hogy a Ceausescu-rezsim propagandaszempontjai szerint készült. Alapfel fogása az, hogy a három román ország: Havaselve, Moldva, Erdély a 17. század közepén – a velük kötött nemzetközi szerződések tanúsága szerint – önálló országok voltak, és hármas szövetségük Vitéz Mihály vajda a románok egységét és függetlenségét célzó politikai testamentumának megvalósítását jelentette.

6 *Istoria României*. Coordonat de Miron Constantinesu, Constantin Daicoviciu, Stefan Pascu. Editura Didactica. București 1969.

7 *Mircea Mușat – Ion Ardeleanu: De la statul geto-dac la statul român unitar*. Editura științifică. București 1983.

1683 után a román országok igyekeztek elismertetni önállóságukat a nagyhatalmakkal, Apafi Mihály fejedelemnek ilyen irányú tárgyalásai nem vezettek sikerre. Ausztria – hadi sikereire alapozva – nagyhatalomnak tartotta magát, és rá akarta tenni a kezét az erdélyi fejedelemségre. Sikerült rávennie Apafit a balázsfalvi szerződésre (1686), amely megengedte a császári csapatok tartózkodását Erdély területén. 1688-ban Caraffa tábornok nyomására az erdélyi rendek elfogadták a Habsburg-uralmat, amit aztán a lipóti diploma szentesített.

A szerzők összesen négy oldalon⁸ foglalják össze korszakunk erdélyi történéseit, röviden vázolják Erdély 1690 utáni császári adminisztrációját, az új kormányservek kialakulását. A Rákóczi-mozgalom tárgyalásakor erősen hangsúlyozzák a román résztvevők (Pintea Viteazul, Marcu Hateganu parancsnokok) jelentőségét, és megállapításuk szerint a mozgalom utolsó, hanyatló éveiben épp a románok lakta területeken (Erdélyi Szigethegység, Kővár stb.) tartotta meg fennhatóságát. Az 1711-es szatmári béke után egyes román csapatok 1712-ben is folytatták a harcot, például Nichita Balica és Bucur Câmpean.

Hangsúlyozzák a szerzők, „hogy az 1688–1867 közötti időszakra vonatkozóan, amikor Erdély Habsburg fennhatóság alatt élt, nem állítható az, hogy magyar uralom lett volna”. Az erdélyi fejedelemségnek külön országgyűlése és külön adminisztrációja volt. „A fejedelemség szuverenitásának és Magyarországtól való függetlenségének elismerését jelenti, hogy a balázsfalvi szerződést Erdély fejedelmével, nem pedig Magyarország királyával kötötték.” Ez utóbbi mondat teljes képtelenség, hiszen a szerződést a Habsburg oldalról aláíró Lipót császár egyúttal Magyarország királya is volt, önmagával pedig nyilván nem köthetett volna szerződést. A szerzőknek Erdélynek Magyarországtól való folyamatos függetlenségét bizonyítani akaró igyekezetükben, úgy látszik, fel sem tűnt állításuk abszurditása.

1990-től kezdődően a román történetírás is megújult, immár figyelembe vehette azokat a külföldi, magyar, német stb. szakmunkákat, amelyeknek idézéséről korábban szó sem lehetett, vagy amelyeket kormányzati nyomásra tudománytalan történelemhamisításként kellett megbélyegezni, mint pl. az 1986-ban megjelent háromkötetes Erdély történetét. Amint az alábbiakban

8 Uo. 180–183.

látni fogjuk, az utóbbi két évtizedben megjelent művek elhagyták a nacionalista túlzásokat, realisan és pejoratív jelzők nélkül jellemzik például Apafit és politikáját, a Habsburgok nagyhatalmi törekvéseit, a Rákóczi vezette kuruc mozgalmat.

Három, 1997–2005 között megjelent összefoglaló, általában Románia történetét vagy a kisebb régió, Erdély múltját tárgyaló munkát választottam ki, amelyek közközen forognak szakkörökben és az egyetemi oktatásban.

Időrendben az első az 1997-ben kiadott *Istoria României. Transilvania*⁹ c. munka, szerzőgárdáját túlnyomó részben kolozsvári történészek alkotják. Az I. kötet V. fejezete tárgyalja a 17. század második felének eseményeit, szerzői Avram Andea és Susana Andea, a VI. fejezetet (Erdély a Habsburg uralom alatt) pedig Avram Andea és Aurel Răduțiu írta.

Az V. fejezetben *Rivalizálás és óvatosság* címen kerül bemutatásra Apafi korszaka.¹⁰ A szerzők kifejtik, hogy a török segítséggel hatalomra került Apafinak kezdetben nem sok tekintélye volt a rendek előtt, de ügyes politikával lassacskán sikerült elfogadtatnia a rendekkel fejedelmi akaratát. Akárcsak Barcsait, őt is török csapatok támogatták, jobbnak látta azonban, hogy a román származású nemes, Budai Péter követségével a szomszéd román uralkodóktól kérjen segítséget. Az onnan kapott katonai támogatással sikerült felszabadítani az erdélyi városokat a császári csapatoktól. Az 1663–64-es magyarországi török offenzívában Apafi is részt vett, akárcsak a moldvai és a havasalföldi uralkodók. Apafi ekkor részben Grigore Ghica moldvai fejedelem titkos bécsi kapcsolatait, részben erdélyi nemesek révén kereste a kapcsolatfelvételt a császári udvarral.

A vaskvári béke, a szerzők véleménye szerint, az erdélyi fejedelmi hatalom gyengülését is jelzi, diplomáciai erőfeszítései ellenére a váradi vilajet és Erdély között meghatározatlan maradt a határ, nem rögzítették Erdély adójának nagyságát. Ebben a helyzetben a két erdélyi párt, a törökös és a habsburgiánus fegyverszünetet kötött. Újabb kényes helyzetet jelentett az 1672–74-es török–lengyel háború, amely Podólia török kézre kerülésével végződött,

9 Istoria României. Transilvania. Coordonator Anton Drăgoescu. Editura „George Barițiu”. Cluj-Napoca 199. vol. I.

10 Uo. 614–641.

Apafi pedig logisztikai segítséget nyújtott a törököknek. Továbbra is ápolta lengyel, moldvai és havasalföldi kapcsolatait, de a Porta hűséges híve maradt, igyekezett azonban megvédeni Erdély érdekeit a törökökkel szemben.

Erdély és a Habsburg Birodalom viszonyában e korszakban két szakaszt különböztetnek meg a szerzők. Az első kb. 1672-ig tart, amikor a Habsburg-párti főurak növekvő befolyásától meghatározott ügyes politika révén békés jószomszédi viszonyt sikerült fenntartani. A második 1670 után kezdődik, amikor a Partiumban egyre több magyarországi menekült református kap menedéket, akiket „a Béctől támogatott katolikus egyház intoleranciája” üldözött el. A magyarországi bujdosók kérdése újból felszínre hozta a pártokat, megoszlottak a vélemények a segítségnyújtásról. Az a vélemény vált uralkodóvá, hogy a segítségnyújtáshoz szükséges a Porta beleegyezése, Apafi diplomatái többször is folyamodtak a jóváhagyásért.

Erdély francia kapcsolata 1677–1679-ben a szerzők megállapítása szerint nem jelentett semmi előnyt az országnak, Apafi szerepe lassan csökkent a magyarországi bujdosók támogatásában, a Porta pedig egyre inkább Thököly Imrét segítette.

Apafi részt vett az 1681-es és az 1682-es magyarországi török hadjáratban, majd Bécs 1683-as ostromában is, ekkor azonban Béccsel szemben óvatos és lehetőleg nem ellenséges politikát folytatott, helyesen mérve fel a megváltozott erőviszonyokat.

Külön alfejezetet szentelnek a szerzők Erdély és a „román országok” Apafi-kori viszonyának A jószomszédság állandósága címmel.

Erdély 1683-ban megváltozott külpolitikai viszonyait új alfejezetben tárgyalja a szerzőpáros, hangsúlyozva, hogy a Béccsel kiépítendő kapcsolatokban Apafi kihasználta Jan Sobieski lengyel király közvetítését. Kiemelik Teleki Mihály szerepét, aki megsejtette a törökök hanyatlását és a keresztyének és az oszmánok közötti erőviszonyok megváltozását, és tárgyalásokkal kedvezőbb helyzetet kívánt kivívni Erdélynek, mint amilyen a katonai hódítás fenyegetett. Úgy vélik, Apafi 1684-ben nem hitt a nagy közép-európai változásban, közvetítőnek ajánlkozott egy Habsburg–török békében, azzal a céllal, hogy Erdélyt is bevegék a békébe.

1685-ben körvonalazódtak Bécs tervei Erdély és Havasalföld megszerzésre a magyar korona jogán, ugyanakkor Lengyelországnak is voltak e régiókban és Moldvában expanziós tervei. Antide Dunod, a császár követe Erdély és Ha-

vasalföld szövetségét kívánta létrehozni Lipót császár védnöksége alatt. Ezzel párhuzamosan az Erdéllyel kötendő szövetség feltételeit is előadta. Apafi igyekezett a lengyel kapcsolattal ellensúlyozni a túlzó Habsburg-követeléseket.

Az 1685–88-as események – a Szent Liga előretörése, a császári csapatok bejövetele Erdélybe – vonatkozásában a szerzők véleménye szerint „Apafit és tanácsosait folyamatosan túllépték a történések, képtelenek voltak az ellenfelek következő lépéseit előre látni és megtenni az óvintézkedéseket, így Erdély lassan, de biztosan a császáriak kezébe csúszott.”

Leszögezik, hogy amikor Caraffa generális nyomására 1688 májusában az erdélyi országgyűlés hivatalosan kinyilvánította a Portától való elszakadást, és elfogadta Lipót császár védnökségét, Erdély új jogi helyzetbe került. Megszűnt a török függőség, viszont az ország Habsburg birodalombeli helyzetét egyelőre semmi sem garantálta, a császári udvar halogatta a diploma kiadását, a hadi helyzet számára kedvező alakulását remélve.

A VI. fejezet az Erdély a Habsburg-uralom alatt címet viseli, szerzői az első alfejezetben a lipóti diplomák létrejöttét tárgyalják. Kifejtik, hogy 1688-tól kezdődően „fennállt a nagy veszélye annak, hogy Erdély betagozódik a Magyar Királyságba”.¹¹ Ezt a megoldást az erdélyi rendek túlnyomó többségben elvetették, és főleg az egykor Magyarországról Erdélybe menekült nemes családok leszármazottai karolták fel, akik most Magyarország felszabadításakor abban reménykedtek, hogy visszakapják egykori uradalmaikat. Így érdekükben állt a fejedelemség integrálása és gyakorlati megszüntetése, amely az erdélyiektől teljesen idegen volt.

Egy hosszú bekezdésben tekintik át az 1688–1690-es eseményeket, az erdélyiek ellenségesen fogadták a császári csapatokat (Brassó, Beszterce, Nagybánya ellenállása), az adózó nép elégedetlenkedett az adó emelése miatt. I. Apafi Mihály halála és II. Apafi Mihály fejedelemségének el nem ismerése bonyolította a politikai helyzetet, ráadásul a törökök Belgrádnál ellentámadásba lendültek. Heisler generális Havasalföldről visszavonult Erdélybe, a török csapatok viszont Zernyestnél megverték és fogságba ejtették, Teleki Mihály elesett, a törökök pedig Thököly Imrét tették meg erdélyi fejedelem-

11 Uo. 647.

nek. „E kritikus helyzetben, amikor úgy tűnt, Erdély megszabadul a császári védnökségtől, a bécsi udvar sietett jóváhagyni a Bethlen Miklós követ által régóta sürgetett diplomát.”

Az 1691-ben kiadott lipóti diploma 18 pontjának bemutatása után leszögezik a szerzők, hogy az új uralomnak hiányzott a kellő társadalmi alapja, amelyet egy népes és erős katolikus egyház nyújthatott volna. Ezért indult meg már 1692-ben a románoknak az egyházi unióra való csábítása, a hosszú tárgyalások azonban csak 1697-ben vezettek eredményre. 1700-ban és 1701-ben születtek meg a románok egyházi uniójának feltételeit rögzítő diplomák.

Az 1703–1709 közötti eseményeket, a kuruc szabadságharc erdélyi történetéseit a korszerű szakirodalom alapján mutatják be, főként Magyarai András ilyen témájú közleményeire alapozva.

2003-ban jelent meg a második munka, az ún. „akadémiai szintézis” a Román Akadémia történettudományi és régészeti osztályának égisze alatt, amely 10 kötetben foglalta össze a Románok történetét.¹² Címével ellentétben nem csupán a román nép történetét vagy a románok történetét nyújtja, hanem Románia történetét, és az V. kötet alcíme is jelzi, hogy a 17. századot az „európai szellemű megújulás” időszakának tekintik a szerzők. A korszakunkat tárgyaló III., Erdély I. Apafi Mihály idejében címet viselő fejezetet – akárcsak a megelőző munkában – Susana Andea és Avram Andea írta, 21 oldalon foglalták össze mondanivalójukat. A szerzőpáros szinte szó szerint újraköszölte az 1997-ben már kiadott szövegét. A lipóti diplomáról szólva kiegészítésképpen megjegyzi, hogy az 1691-ben kiadott oklevél az erdélyi fejedelemség alkotmánya volt „az 1867-es osztrák–magyar dualizmusig”.

A IV. fejezet A Habsburg-rezsim kezdete Erdélyben és II. Rákóczi Ferenc ellenmozgalma címet viseli, szerzője Magyarai András. A lipóti diploma kapcsán megjegyzi, hogy ugyanazokra az elvekre épült, amelyet már Caraffa generális korábban megfogalmazott: határtartományról lévén szó a közvetlen kormányzatot „félelemmel és szelídséggel” kell megvalósítani, a félelmet a császári csapatok jelenléte biztosítja, a szelídséget pedig a bevett vallások rendszerének érintetlenül hagyása jelenti. Az 1692-ben megalakult Gubernium lett az új helyzetben Erdély kormánya, ahogyan erősödött a Habs-

12 Istoria românilor. vol. V. O epocă de înnoiri în spirit european (1601-1711/1716). Coord. Virgil Căndea. Editura Enciclopedică. București 2003.

burg-uralom Délkelet-Európában, úgy csökkent a Gubernium hatásköre is, a Bécsben létrehozott Erdélyi Udvari Kancellária által közvetített uralkodói rendelkezések végrehajtójává vált.

A Rákóczi vezette Habsburg-ellenes felkelés erdélyi eseményeinek bemutatását 1703 őszével kezdi, amikor Szatmárban és Biharban terjedt a kuruc mozgalom, amely 1704-ben egész Erdélyt átfogta. A szerző megállapításaiban visszaköszönnek a korábbi marxista jellegű és a népi rétegek nemzetiségűl független egymásra találását sugalló megfogalmazások: „A román, magyar és német parasztok és kisnemesek kitartó harcot folytattak a belső és külső ellenség ellen. Itt a kuruc mozgalom erőteljes antifeudális jelleget kapott.” Az erdélyi seregek átálltak a kuruc oldalra, császári oldalon csak a reguláris hadsereg maradt. „A parasztmozgalmak radikalizmusától megrettent fő- és középnemesek jelentős része a várakban (Beszterce, Kolozsvár, Szeben, Görgény stb.) keresett menedéket. A nemesség magatartása a parasztok felháborodását váltotta ki, akik feldúlták a nemesi udvarokat.” A kuruc mozgalom csúcspontját az 1707-es marosvásárhelyi fejedelemebeiktató országgyűlés jelentette. Utána viszont a hanyatlás következett a megoldatlan társadalmi kérdések, a jobbágyságnak szabadságának elodázása miatt, és a nemzetközi helyzet megváltozása is hozzájárult a bukáshoz. A szatmári béke az uralkodó osztályok kompromisszuma volt a császári kormánnyal.

Harmadikként az *Istoria Transilvaniei* c. két kötetes munkát tekintem át, ez 2005-ben jelent meg,¹³ a most vizsgált témát tárgyaló fejezeteket Susana Andea, Anton Dörner és Magyarai András írta. A kolozsvári történészekből álló munkacsoport kitűzött célja szerint egy korszerű történeti munkát kívánt nyújtani az olvasóknak, amely kellő részletességgel és a legújabb szakirodalom figyelembevételével foglalja össze a történeteket.

Az Apafi-korszakot a szerző *Anarchia és tekintély között* címen tárgyalja, három részre osztja, az 1664-es vasvári békéig tartó első szakaszban a rendek megerősödését tapasztalhatjuk. Utána viszont, Bethlen János kancellárnak is köszönhetően, Apafinak sikerült megszilárdítania a hatalmát. Bánffy György kolozsvári főkapitány és Beldi Pál kivégzése-száműzetése után a fejedelem

13 *Istoria Transilvaniei*. Coord. Ioan-Aurel Pop–Thomas Năgler–Magyarai András vol. I–II. Institutul Cultural Român. Cluj-Napoca 2005. vol. II. 137–140.

köré csoportosult főnemesek hatalma egyre nagyobbá vált, vezéralakjuk Teleki Mihály tanácsúr volt. A harmadik szakaszt a császári csapatok bevonulása jelzi, ekkortól gyakorlatilag Teleki kormányozta az országot.

Apafi külpolitikáját körütekintőnek és meggondoltnak tartja a szerző, a fejedelem részt vett az 1664 előtti oszmán hadjáratban, a törökök Lengyelország elleni hadjáratát is támogatta, de nem nyíltan, igyekezett leplezni törökpártiságát. 1670 után támogatta a magyarországi „református lázadókat,” a Habsburg-ellenes francia királlyal is szövetséget kötött. Külön bekezdésekben foglalkozik Apafinak a „szomszédos román országok”-hoz és Lengyelországhoz fűződő viszonyával, hangsúlyozva, hogy a fejedelem ezekben a korábbi hagyományokat folytatta. 1683 után viszont Bécs felé kellett orientálódnia. Az 1685–1688 közötti tárgyalásokat ugyanazzal a szöveggel adja elő a szerző, amely e megelőző, 2004-ben megjelent műben szerepel.

A 6.1. fejezetben Erdély katonai meghódítása a XVII. század végén címmel Magyarai András foglalja össze a történeteket, részben újra közölve azt a szöveget, amely a 2003-ban megjelent akadémiai szintézisben már olvasható. Újdonságként hangsúlyozza viszont, hogy Bécs ostroma után felmerült Erdély, Havaselve és Moldva szövetségének terve, amely kihasználhatta volna a két nagyhatalom vetélkedését. Az erdélyiek egy önálló ütközőállam létrehozását is tervezték a két nagyhatalom között, francia segítséggel. Bécs főként diplomáciai úton ellensúlyozta ezeket a számára kedvezőtlen tervekkel.

Az említett szintézisnél jóval részletesebben mutatja be e munkában Magyarai a Habsburg-uralom erdélyi gazdasági berendezkedését, amely kezdetben bérbe adta a kincstári jövedelmeket a főuraknak, 1697 után viszont, amikor a zentai győzelemmel és a karlócai békével csökkentek a hadikiadások, e jövedelmeket saját intézményes kezelésébe vette. Ekkortól kezdte meg a bécsi udvar az abszolutisztikus központosított rendszer kiterjesztését Erdélyre.

A 6.2. fejezetben Anton Dörner Erdély intézményeinek fejlődése 1691-től 1711-ig címmel foglalta össze az új államberendezés intézményeinek (Gubernium, Erdélyi Kancellária, Udvari Kancellária, Kincstartóság) kialakulását és tevékenységét. Bár 1691-től fogva az erdélyi kancellária volt a fő és az udvari annak alárendeltje, 1697 után Lipót császár nyomására lassan az udvari kancellária vált a meghatározó tényezővé.

A 6.4. fejezetben Magyari András *A kuruc háború és a szatmári béke* cím alatt foglalta össze a II. Rákóczi Ferenc vezette mozgalom eseményeit. Amíg az akadémiai szintézisben azt hangsúlyozta, hogy a Kárpát-medence népeinek az idegen uralom elleni harcát jelentette a mozgalom, itt inkább a gazdasági és a társadalmi okokat részletezi. Kiemeli a népi elégedetlenség egyre szervezettebb akcióit (hajdúk, kurucok néven emlegetik őket), de hangsúlyozza, hogy a nemesség körében is terjedt az elégedetlenség politikai, gazdasági és vallási okokból.

Erdélyben szinte spontán módon indultak meg a hajdúk csapatai 1703-ban, köztük a Vitéz Pinteá vezette Nagybányánál, a lázadások több helyen egyszerre törtek ki. Az erdélyi kuruc mozgalom a későbbiekben is nélkülözte az egységes vezetést, emiatt győzhettek többször is a császári csapatok.

A kuruc szabadságharc erdélyi eseményeinek részletes bemutatása után a szerző leszögezi, hogy az 1711-ben megkötött szatmári béke kompromisszumot jelentett a magyarországi és erdélyi uralmát megőrző Osztrák Monarchia és a privilégiumait megőrző nemesség között.

TÜDÖS S. KINGA

ÉTKEZÉSI SZOKÁSOK ÉS „ÚRI ELEDELEK” A FEJEDELEMSÉ GKORI ERDÉLYBEN

A késő középkori, kora újkori magyar királyság majd az abból kiszakadt erdélyi fejedelemség korából (1540–1711) az étkezési szokások hétköz- és ünnepnapjáról, hagyományairól, a rendtartásokról, a fogyasztott termékek, ételféleségek sokszínűségéről számos kiváló tanulmány jelent meg.¹ Ezúttal a témát mindenekelőtt a korabeli írástudók, a főemberek, a nemesek, a módosabb gazdák emlékirásai, feljegyzései, levelezései, valamint a korabeli urbáriumok, inventárak alapján kívánom bemutatni.

A 16–17 századi erdélyi várak, kastélyok, udvarházak urai magánlevelezéseikben, a korabeli történetek feljegyzéseivel, rendelkezéseikre összeállított inventárak, urbáriumok elkészítésével felbecsülhetetlen értékű adatokat rögzítettek a településtörténet, a helytörténet, a népiségtörténet, a gazdaságtörténet és a művelődéstörténet számára egyaránt. Írásaik alapján támadhat fel ismét az élet a kastélyok, udvarházak falai között, az utókor újfent számba vehet minden lakószobát és konyhát, fontossá válik minden tárgy, eszköz le-

1 A teljesség igénye nélkül közülük néhányat említve: *Radvánszky Béla*: Házi történelmünk emlékei. Udvartartás és számadáskönyvek. 1 köt., Bethlen Gábor fejedelem udvartartása. Budapest 1888.; Magyar udvari rendtartás. Utasítások és rendeletek, 1617–1708. Szerk. Koltai András. Budapest 2001; *Pálffy Géza*: Koronázási lakomák a 15–17. századi Magyarországon. Az önálló magyar királyi udvar asztali ceremóniarendjének kora újkori továbbéléséről és a politikai elit hatalmi reprezentációjáról. Századok 5. (2004) 1005–1101.; *Bogos Zsuzsanna*: Fejedelmi lakomák. Régi magyar étkek. Bp. 2012.; *Jeney-Tóth Annamária*: „... Urunk udvarnépe...” Udvar és társadalma Báthory Gábor és Bethlen Gábor fejedelemsége idején a kolozsvári számadáskönyvek tükrében. Debrecen 2012.; *Benda Borbála*: Étkezési szokások a magyar főúri udvarokban a kora újkorban. Szombathely 2014.

írása amely mind az ünnep-, mind a hétköznapi életükben szerepet játszott. Jelentőséggel bír a konyhákban használt eszközök jegyzéke, a pincékben, kamrákban tárolt élelmiszerek sokfélesége, a veteményes kertekben, gyümölcsösökben termett egyek s mások leírása. Így általuk e régmúlt idők valósága nem az írói világ képzeletéből bontakozik ki, hanem hiteles forrásokból fakadóan tárul a szemünk elé.

A 16. század végére, méginkább a 17. században, amikor a rendiségbe tartozás tudata szerte Európában egyre jobban megerősödött, a társas élet is a hovátartozás befolyása alá került. Ez alól az étkezési szokások sem maradtak ki. Az addig divatos nagy társasági élet a rendiségbe tartozás szigorodó szabályai a családi életre az együttlétek számbeliségére, minőségére is hatással voltak. A nagy társasági élet egyre szűkült, s a család is egyre jobban a közvetlen hozzátartozók jelenlétére korlátozódott.

E változás Erdélyben is nyomon követhető némi időbeli eltolódással. A 16. század második felétől majd a rákövetkező évszázadban tovább őrizve az archaikus világ szokásait az erdélyiek még mindig a „*hosszú asztal*” szokásának hódoltak. Egy-egy étkezésre alkalmanként nemcsak a család, de az atyafiak, a barátok, a jeles napokon hivatalos vendégsereg is összegyűlt. Az erdélyi otthonok étkezési szokásai így továbbra is megmaradtak a családi, baráti kötelekeket erősítő együttléteknek éppúgy, mint a fontos politikai döntéshozatalok idejének, lehetőségének. Ilyen alkalmakkor került sor a korabeli emlékiró Apor Péter által is említett „*kihúzzhatós*” asztal használatára, amelyet a népes vendégsereg érkezésekor szükség szerint megnagyobbíthattak.²

A reneszánsz idején a reprezentáció fellendülésének korszakában, amely Erdélyben a 17. században élte virágkorát, az udvarházak, kastélyok, várak urai hódolva a bővülő helyigények divatjának otthonaikban vagy a fontosabb, gyakrabban látogatott rezidenciájukban az étkezésnek külön teret rendeztek be. Ezeket a helységeket a korabeli írásokban „*ebédlő palota*”, „*nagy palota*” néven említik.

Az ételek elkészítésére gyakran több helységet is kialakítottak, ám ezek meglehetősen távolságban voltak a főépülettől. Kivételt képezett az úr és családja részére készítenő ételek főzésére kialakított konyha, amely többnyire az épület alagsorában kapott helyet. A Kálnoki család miklósvári kasté-

2 Apor Péter: *Metamorphosis Transylvaniae azaz Erdélynek változása*, 1736. Budapest 1972.

lyának alagsorában lévő konyhában 1698-ban egy paraszt kályhás kemence állott felszereléssel együtt. E helységből nyílt az egyik „kamora”. Más konyhát a főépület és a „*két Tóo között ... egy kemen nélkül való konyha deszka és Séndelyezés alatt*” látott az összeíró. E konyha mellett ugyancsak deszkából épített sütőház volt, amelyben a paraszt kályhás kemence alatta egy téglából rakott fűtőkemence állott.³

Az étkezésre szolgáló helység, az ebédlőpalota fő bútordarabjait az asztal, a pohárszék, esetenként a tálas, valamint a különböző ülőalkalmatosságok (székek, padok) jelentették. Az egyik leírásban az asztal „*az fal mellett*” állott, „*belől az fal mellett bélelt padok voltak, kül penig karosszékek*”. A vendégeket négyszegletű asztalok mellé ültették, amelyek olyanok voltak „*hogy mind alol, mind felyül kihúzhatták, az mint az vendég jött; ha annyi vendég volt, hogy annál nem fért, toldást tettek az asztalhoz*”.⁴ A pohárszéken és polcain az étkezéshez szükséges készleteket: tálakat, tányérokat, poharakat, kupákat, evőeszközöket, boros vedreket, borhűtőket, gyertyatartókat, só- és fűszer-tartókat helyezték el, amelyek egyben a ház urának gazdagságát, kifinomult ízlését is tükrözték. Az ebédlők berendezése sokban függött a főúr, a nemes gazdasági erejétől, valamint attól, hogy az gyakori színhelye volt-e az étkezéseknek, vagy csak időközönként ülték a „hosszú asztalhoz”. Meglehet, hogy ez utóbbi volt érvényes gróf Kálnoky Sámuel, Erdély első Bécsbe kihelyezett vicekancellára köröspataki otthona 1698. évi összeírásának idején, amikor a conscriptor az „*ebédlő boltot*” egyszerűen berendezett helyiségként írt le. „*Állott ott egy kihúzhatós asztal (egybe járó köttös asztal), négy karosszék, három pad, egy edgyes szék. A pohárszék köfálba vágott, a kályha pedig zöld mázas fűtős kemencés volt.*”⁵ Gróf Teleki Mihály, Apafi fejedelem korának legjelentősebb államférfija a kancellár gernyeszegi otthonának 1689. évi összeírása alapján az „*öreg ebédlő palotáját*” a kor kényelmét és igényeit kielégítő berendezéssel látta el. Falait 11 díványszőnyeg díszítette, 44 kisebb-nagyobb rámás kép, 11 réz gyertyatartó, 2 láncon függő szarvasagancsból csinált réz

3 Tüdős S. Kinga: Székely főnemesi életmód a XVII. század alkonyán. Bukarest-Kolozsvár 1998. 195.

4 Apor P.: Metamorphosis i. m. 33.

5 Tüdős S.: Székely főnemesi életmód i. m. 200.

gyertyatartó, hosszú asztal 2 darab, négyszögű asztal 3, karosszék 15 db.⁶ A székelyföldi kilyéni Székely család kúriájában is díszes, szépen berendezett ebédlő fogadta a vendégeket. Az 1700-ból származó összeírásban az udvarház úgynevezett „*nagy palotájában*” a festett béllett fenyődeszka ajtón belépve a kőfal két oldalán ruhafogas függött. A szoba közepén három egymásba tolható asztal állott. Közéjük rakva 24 fenyőfából készített faragott lábú szék sorakozott. A kékre festett székek gyapjával kitömött ülőrészüket zöld színű, durva, kockás szövésmintájú szörkelme, az úgynevezett rása borította. A kékre festett és zöld színű kelmével borított bútorok színvilágát kellemesen egészítette ki a zöld mázas csipkeparkánnyal díszített kemence. A fal mellett cifra pohárszék állott, amelynek felső részén ón közé illesztett ablakocskákkal díszített ajtó nyílt. Az ebédlő kőfalain kilenc rámaiba foglalt mappa és három kép függött, ez utóbbiak feltehetően családi portrék lehettek. Az ebédlő falát 8, fából készített, folio arannyal fedett kis gyertyatartó díszítette.⁷

Az asztali rendtartást illetően a középkori, kora újkori erdélyi szokás szerint, hasonlóan Európa más országaihoz, két főétkezés volt a jellemző: dél előtt 10 órakor ebédhez, este 6-kor pedig vacsorához ültek. Apór Péter a 17. századi erdélyiek szokásairól írva említi, hogy: „*Egységes időponti étkezés nagyjából a délelőtti 10-12 majd a délutáni estebéd 6-7 ora között került sor*”. E rendet szigorúan betartották. Torda vármegye főispánja, erdélyi főúr, fejedelmi tanácsos: „*az öreg Haller János nagy úr vala, mégis mikor úton ment, ha tallón volt is, mikor az óra tíz volt, megállott az hintóval és evett*.”⁸

A nagy udvartartással bíró erdélyi kancellár, Bethlen Miklós ugyancsak két időpontot jelölt meg az étkezéshez: ebédidőt 11, a vacsora idejét pedig 7 órára írta: „*Gyermekségemből kikelvén, ebéd s vacsorát ettem csak, azt jól s mohón, de nem sokat, mert megéheztem ugyan igen, ebédre kívált, s nehezen vártam, néha szitkozódtam is, hogy az étket hamar el nem hozzák, minthogy éhen hamarabb összeeszttem volna én az emberrel, mintsem részegen*...”⁹ Gyakran

6 Tüdös S. Kinga: A régi gernyeszegi várkastély. Marosvásárhely 2009. 58.

7 Tüdös S. Kinga: Adatok a kilyéni Székely család és udvarház történetéhez. In: Historia Manet. Volum Omagial Demény Lajos Emlékkönyv. Bucuresti-Cluj 2001. 294.

8 Apór P.: Metamorphosis i. m. 40.

9 Bethlen Miklós Önéletírása. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta V. Windisch Éva. Bp. 1955. 129.

megtörtént, hogy az étkezés több időt vett igénybe. Önéletírásában említi, hogy az asztalánál ülőket, a vendégeket soha nem sürgette, bár jóllakva néha magát is elunta, de az étket le nem szedette az asztalról, míg mindenki az étkezést be nem fejezte: *„Néha fél óráig is az asztalra könyökölve csak néztem, kínáltam, szóval tartottam a több evőket; sokszor meg is untam, de asztalt nem bontottam, sem az étket el nem szedtettem előlük.”*¹⁰ Máskor meg arról írt, hogy: *„Mikor feleségem, gyermekeimmel, vagy vendégekkel ettem, néha két órát is eltöltöttem asztalomnál, vagy ha ittak, többet is...”*, így nemegyszer az ebéd és vacsora közötti szünetre alig kerülhetett sor, de volt közben mulatozás, ivászat.¹¹

A 17. századi forrásokban bár már említik a reggelizést, de a napi három étkezés, amelynek kapcsán az életritmus elszakadt volna a természethez igazodó parasztitól, még nem volt gyakori jelenség. Leginkább az ebédet nevezték „regveli” étkezésnek, amelynek előkészítése nem járt annyi gonddal, mint az „estvélinek”, ahol gyakran még a világításra, a fűtésre is gondolni kellett. Ilyen alkalmakkor gyújtottak gyertyákat a fennálló és függő nagy réz gyertyatartókba, raktak tüzet a nagyméretű kandallókba.

A rangos, nagyobb házanéppel rendelkező otthonokban az asztal terítésének megvolt a maga rendje. Sorban előbb az arannyal vagy ezüsttel hímzett keskeny, ún. asztalkerületet tették fel, majd ezt követően terítettek tiszta fehér, illatos abroszt az asztalra, erre pedig ún. asztalköze keszkenő került. Az étkezési ceremónia fontos kellékeinek, az abroszoknak és tartozékainak számos fajtáját sorolták fel a korabeli inventárakban, a leányok kiházásításakor készített perefernum levelekben, esetenként más hétköznapi okiratokban. A szebbnél szebb abroszok, asztalkerületek, asztal közepére valók között említettek arany fonallal és selyemmel vegyesen hímzett asztalra való abroszt, a hozzá tartozó *„körülötte való kendővel”* (1660).¹² Egy 1698. évi brassói inventárban két színes kamuka, hosszú asztalra való abroszt, bors hírmest, segesvári szőtt abroszt is feljegyeztek.¹³ Az asztal közepére való hosszú

10 Bethlen Miklós Önéletírása i. m. 129.

11 Uo. 129.

12 *Radvánszky Béla*: Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században. I. köt. Bp. 1895. 191.

13 *Tüdös S.*: Székely főnemesi i. m. 223.

keskeny keszkenőt nemcsak díszítés céljából használták, de hogy az eltakarja a két szélből összevarrt abrosz közepét. Amennyi abrosz, általában annyi hosszú kendő szerepelt a hozománylistákban. Volt, amely mintájában az abroszhoz igazodott, más színében egyszerű fehérén varrott, de volt selyemfonallal, spanyol varrással hímzett vagy „*török himes*” díszítésű kendő.¹⁴

A 16–17 századi Erdélyben a főúri háztartásokban a hosszú asztal ebédre-vacsorára való előkészítése a pohárnok, főpohárnok, szerényebb háztartásokban egy-egy szolgál feladatai közé tartozott. Ők voltak hivatva, hogy ellenőrizzék az asztalra kerülő tárgyak, használati eszközök, díszítések felrakását. A pohárnoknak „*szép, dali, víg, jóerkölcsű és nyájasnak*” kellett lennie, hogy vendégség idején „*kiváltképpen mikor azok közül némelyek idegen országbeliék volnának, becsületekre és szemek gyönyörűségére legyen.*”¹⁵

Az étkezéshez az asztalokra különböző anyagból készült (őn, ezüst, mázas), leginkább négyszegű tányérokat, tálakat helyeztek. Ami az ezüsből készült asztali edények használatát illeti, nem volt ritka jelenség az erdélyi főemberi, nemesi háztartásokban. A kor egyik legmódosabb székely főura, a kincstárnok gróf Apor István háztartásában például „mindennap rendszerint kijáró ezüstitálát nyolcvannyolc volt s ugyanannyi ezüstitányérra, azok pedig oly vastagok voltak, mint az óntálak, tányérok; magának a feleségének aranykanalokat adtanak be asztalához, tányérokat pedig négyszegre csinált és kétujnyira megaranyozott ezüstitányérokat. Ezüsből való bórühütője volt, nagy öreg, egy hatesztendő gyermek megfereszhettek volna benne; kül-belől egy tenyérnyiig aranyos volt, melyet is Bécsből háromezer német forinttal hozott volt.”¹⁶ Az írottak a valóságnak vajon mennyire feleltek meg, valamint azokat szükséges-e fenntartásokkal fogadni, nem tudhatjuk, de annyi bizonyos, hogy nemcsak Apor István, de más kortárs asztalainál is terítettek drága edényekkel, étkészletekkel, igaz leginkább ünnepi alkalmakkor. Ezüsből

14 Radvánszky B.: Magyar családélet i. m. 191–192.

15 Bornemissza Anna szakácskönyve 1680-ból. Közzéteszi: Dr. Lakó Elemér. Bukarest 1983. 41. Max Rumpolt Ein neues Kochbuch című, 1581-ben Majna-Frankfurtban megjelent munkáját fordította és átdolgozta Keszei János 1680-ban Egy új főzésről címmel ajánlva: „Méltóságos Bornemissza Annának, Isten kegyelméből Erdélyors(ág) fejedel(em) asszonyának, (a) Magy(ar)orsz(ági) Rész(ek) assz(ony)ának), székely ispánné(n)ak, kegyelmes asszonyomnak őnagyságának”.

16 Apor P.: Metamorphosis i. m. 28.

készült tálakról, tányérokra, sőtartókról, poharakról, kanalakról, villákról gyakran olvashatunk a 16–17. századi tehetősebb erdélyiek hagyatéki leltáraikban, a hozománylevelekben, végrendeletekben. Somi Anna előbb Balassa Imre erdélyi vajda, székelyek ispánja, majd Patócsi Boldizsár felesége 1563-ban írt testamentumában 23 aranyas-virágos ezüstkanalat, 5 ezüstvillát, 6 ezüstitalat, tányérokat osztott szét gyermekei között.¹⁷ *Ráthotti Gyulafi László az erdélyi hadak fővezére 1578-ban 24 ezüstkanalat, 9 villát és 12 ezüstitányért hagyatékozott végrendeletében.*¹⁸ 1694-ben Haller János tanácsúr majd kincstartó feljegyzésében említi, hogy: „*Mostanság szerzettem egy asztalra való ezüst készületet 24 ezüst tálát, 13 ezüst aranyas csészéket, két ezüst gyertyatartót... miben magunk címere vagyon feleségemmel együtt*”, majd következik egy kerek mosdó medence kancsóstól, hat serleg és pohár, három aranyas virágos kupa és más ezüstmű felsorolása.¹⁹

A hosszú asztal közepének díszítésére gyakran került ezüsből vagy egyéb drága materiából készített dísztárgy. Bethlen Gábor fejedelem asztalra való dísztárgyai között említettek „*oroszlánforma, malomforma és tornyos poharakat*”.²⁰

Az asztali edények használatával kapcsolatban szükséges megjegyezni, hogy a 16. század óta a módosabb háztartásokban is többnyire az ezüstnél jóval olcsóbb fémből, ónból, rézből, de fából készített „*házhoz tartozó*” edényekből, tálakból, tányérok, kupák, ettek-ittak. Óntálak, -tányérok, -kannák hagyatékozásáról gondoskodtak egy 1563-ban keltezett okiratban, máshol fatálak, -tányérok szerepelnek az összeírásokban (1645).²¹ Bulcsesti Sára előbb Székely László, a fejedelmi törvénytábla elnöke, Kolozs vármegye főispánja, majd Haller István Belső-Szolnok és Torda vármegye főispánjának felesége 1696. évben kelt testamentumában számos ónból készült tál, tányér összeírása szerepel. Az egyik vasas tokban 60 új óntalat, a másikban 60 új óntányért őriztek, mindegyiken első férje, Székely László és az ő monogram-

17 Tüdös S. Kinga: Erdélyi Testamentumok II. Erdélyi nemesek és főemberek végrendeletei (1551–1600). Marosvásárhely 2006. 6. sz. végrendelet.

18 Uo. 20. sz. végrendelet.

19 Tüdös S. Kinga: Erdélyi testamentumok IV. Erdélyi nemesek és főemberek végrendeletei (1660–1723). Marosvásárhely 2010. 49. sz. végrendelete.

20 Radvánszky B.: Magyar családélet i. m. 195.

21 Tüdös K.: Erdélyi Testamentumok, II. köt. 6, 57 sz. végrendeletek.

ja volt látható.²² Az ónból készült tál, tányér közkedvelt volt, de puhasága miatt betétként gyakran használtak fatálakat, fatányérokat: „*Mikor az óntányér ugyancsak jóformán bėjöve, amaz nagy szent ember és nagy úr, Haller János kicsin fatányérokat csináltatott, s az óntányérnak az közepibe tette, s úgy fatányéról ett.*”²³

A fejedelemségkori Erdélyben az evőeszközök használatát illetően egyre jobban előtérbe került a saját evőeszköz használata, ez jelzése az étkezéssel kapcsolatos civilizálódás folyamatának. Ekkor már mindenki a saját tányérjából, saját evőeszközével evett, poharából ivott.²⁴ A vendégek már a magukkal hozott étkezésleket: a kést, a kanalat és villát használták. Ezeket tokban rakva hozták vagy tartották az inasnál. A 17. század elején a főúri asztaloknál étkezéskor a kanál használata gyakori.²⁵ Apor István feleségének asztalához „*aranykanálokat*”, azaz aranyozott ezüstkanalakat adtak be. Az 1563. évi Bulcsesti-féle testamentumban a nagyasszony fiának „*tizenkét aranyas virágos kalánt*” hagyott.²⁶ Csehi András Bethlen Gábor fejedelem udvari szolgálja az 1618-ban kelt végrendeletében öccsének egyéb ezüstnemük között „*ezüst kalánokat*” is hagyatkozott.²⁷

Míg a középkorban szerte Európában többnyire kézzel ettek, a 16. századi leltárakban a villa használatának említése egyre gyakoribb, a 17. században pedig a főúri étkezéseknél mint a teríték része már elmaradhatatlan eszköz. Az asztalhoz ülőknek kést viszont nem adtak. Azt a főúrak inassai hordozták, tisztították, de ezen kívül más nagymemberek az: „*öviben hátul az hüvelyiben volt a kés, mikor asztalhoz ült, elévette az hüvelyit, kivette az kést, és evett, azután hogy ett vele, megint az hüvelyibe betette, az háta megé az övibe szúrta. Mindazáltal ebéd előtt vagy vacsora előtt az inas elkérte az kést, megtisztította, az úrnak úgy adta oda, s úgy tette az hüvelyibe.*”²⁸ Az asszonyok a kést maguk hordozták, „*rendszerént egy hüvelyben két kis ké-*

22 Tüdös K.: Erdélyi Testamentumok, IV köt. 222.

23 Apor P.: Metamorphosis, 40.

24 Benda B.: Étkezési szokások i. m. 11.

25 Uo. 193.

26 Tüdös K.: Erdélyi Testamentumok, II. köt. 6. sz. végrendelet.

27 Tüdös S. Kinga: Erdélyi testamentumok III. Erdélyi nemesek és főemberek végrendeletei (1600–1660). Marosvásárhely 2008. 22 sz. végrendelet.

28 Apor P.: Metamorphosis i. m. 15.

sek volt s egy villájok, az sinorra övekhez kötötték, hosszan sinorral az előruhájok mellett lebecsátották, hogy az hüvelyek vége csaknem az bokájokat érte.”²⁹

II. Rákóczi György esküvőjén viszont az ünnepi asztalokon: *„A tányérok mellett kis és nagy kések sorakoztak, magyar mesterek munkái, és hat darab sótartót is odakészítettek*.”³⁰

Az étkezéshez megterített asztalok elmaradhatatlan kelléke, a sótartó többnyire ezüsből készült. A zsíros ételek fogyasztásához kerültek az asztalra különböző fűszertartók, ecettel, tormával tele tálcscsa, üvegecske. Már szokásban volt a fából szépen faragott fogvájó használata, amelyeket, hasonlóan a késekhez, valószínű mindenki magával hozott.³¹

Bornemissza szakácskönyvében arról olvashatunk, hogy miután az étel elkészült, egy tiszta fehér abrosszal leterített konyhaasztalt készítsenek, amelyre a citrom, a narancs, az olívaolaj és egyéb különlegességek mellett kést, villát is rakjanak, és úgy vigyék az ebédlőasztalhoz. A pohárnok feladatai közé tartozott, hogy az asztalra *„sót, tányért, kenyeret, kalánt, kést és villát szép rendesen asztali szokás szerint, réá tégyen*.”³²

Az iváshoz *„igen ritkán bokályból ittak kivált sert*”, de volt az asztalon ezüst-, esetenként aranyozott serleg és üveg pohár. Ez utóbbiak használata már nem volt ritka, ugyanis a változó életigények kielégítésére az erdélyi földesurak feudális majorságbirtokaik erdős részein üvegcsürrt, üveghámort hoztak létre, amelyben a háztartáshoz szükséges üvegfészletek folyamatos előállítását biztosították. Az 1698. évi összeíráskor a Kálnoki-háztartás egy s másai között számos üvegtárgyat jegyeztek fel. Volt ott kristályüveg tokostól, poharastól, üveggannák, egy kosárban üvegcsuprok, üvegpalackok (25 db.), „srófós” üvegek.³³ *„Igaz dolog, volt kristály is, de csak ama velencei kristály ...*

29 Uo. 17.

30 II. Rákóczi György esküvője. Szerk. Várkonyi Gábor. Bp. 1990. 30. Jerzy Ballaban, akinek nevét forrásainkban Ballaban Györgyként őrizték meg, 1643. február 3–6. között mint Trembowelszk sztarosztája a lengyel király, IV. Ulászló követeként vett részt II. Rákóczi György megválasztott erdélyi fejedelem esküvőjén. Útjáról rövid leírást készített vagy készítetett valamelyik titkárával a magyarok szokásairól, nemegyszer téve bíráló megjegyzéseket étkezési szokásaikról, a fogyasztott ételféleségek minőségéről, ízesítéséről. lásd. Uo. 8.

31 *Radvánszky B.*: Magyar családélet i. m. 197.; Bornemissza Anna szakácskönyve i. m. 45.

32 Bornemissza Anna szakácskönyve i. m. 40–41.

33 *Tüdös S.*: Székely főnemesi életmód i. m. 87., 228.

de nem ittanak belőle, ha ittak is igen ritkán” – olvashatjuk Apor Péter emlékezései között.³⁴ Jerzy Ballaban, aki az erdélyiek étkezésével kapcsolatos dicsérő szavak használatával nem bővelkedett, II. Rákóczi György esküvőjén a fejedelmi asztalnál álló tálalóasztalon látottakról kénytelen elismerni, hogy azon: *„csodálatosan megmunkált különböző nagy fekete-arany zománcozott serlegek, három fekete-arany csésze és néhány kupa volt. Szintén azon a tálalón voltak a kisebb-nagyobb kristály poharak egy tömlő formájú kristálykancsóval együtt, amely csavart formájú talpon állt, és három arany láncocská lógott le róla. A borokat ön, üveg és cserépkancsóban tették oda.”*³⁵

A nagyobb udvartartásokban több szakácsot is alkalmaztak, akiket egy-egy főszakács irányított. A szakácsok közül volt, aki a sültetekhez, más a pástétomok és főtt tészták elkészítéséhez értett.³⁶ Egy-egy jeles alkalomkor az asztalra került válogatott étek leírását elképzelni is káprázatos. Amikor 1702 novemberében Gyalu várában *„híres fejedelmi lakodalmát”* ülték, ahol Bulcsesti Sára fia, Székely Ádám feleségül vette az erdélyi gubernátor, gróf Bánffy György és neje, gróf Bethlen Klára leányát, Annát, a lakodalmon: *„mindenik asztalon külön-különbféle tészta-műből, sokféle színű festékekkel, nagy öreg tálakban lévő pástétumok voltak, némelyekben alma-, körtvély-, citrom, narancsfák, szintén úgy zöld levelekkel, azokon úgy függöttek az alma, körtvély, citrom, narancsforma gyümölcsök”*. Pástétomokból készítettek özet, a gerlicék, galambok viszont: *„az fákon, ... rendszeren ültének egymás mellett”*. De Fogaras vára *„ad vivum”* is az asztalra került, mint pástétomból csinált portéka: *„belső, külső bástyáival együtt, az német silbak, hátán lévén az puska, úgy állott az vár kapujában, rendre az álgyúk az bástyákon, körül az árkában víz volt, az vízben eleven apró halak úgy firkoltanak.”* E válogatott étek *„csináló mestere”*, Berzenczei Márton marosszéki székely volt, az öreg Apafi Mihály fejedelem konyhamestere, akihez hasonló szakácsmester nem találtott Erdélyben.³⁷ Nem csoda, hogy a fejedelmek az arra érdemes szakácsokat munkájuk elismeréseként címeres nemeslevelekkel ajándékozták meg, mint tette azt Báthori Kristóf 1580 májusában, amikor Szalay Pál szakácsot min-

³⁴ Apor P.: Metamorphosis i. m. 17.

³⁵ II. Rákóczi György esküvője i. m. 29.

³⁶ Jeney-Tóth A.: „Urunk udvari népe” i. m. 128.

³⁷ Apor P.: Metamorphosis i. m. 64.

dennemű adótól és közttehertől örökre mentesítve nemességre emelte.³⁸ A jó szakácsnak híre volt szerte Erdélyben, így gyakran kérték kölcsön s adták egymásnak őket, akiket jól meg is fizettek. Bethlen Elek uram kölcsön adott szakácsának például tíz forintot fizetett.³⁹

Miután az ételek elkészültek, a konyhamester jelezte a ház urának, asszonyának. Ezt követően vonultak az étkezőasztalhoz előbb a férfiak, majd a leányok, végül az asszonyok. A főpohárnok segédjével korsóval, kendővel, mosdómecedencével és illatos vízzel várta a vendégeket. Amennyiben fejedelmi asztalhoz ültek, elsőként a fejedelem, majd a fejedelemasszony mosott kezét az eléjük tartott ezüst mosdómecedencében, és a skófiummal varrott kendőbe törölték kezüket. II. Rákóczi György esküvőjén a kézmosáshoz: *„az öreg és fiatal fejedelemnek és minden követnek személyenként hoztak mosdótálat.”*⁴⁰ Mindezzel végezve a fejedelem vagy prédikátor, esetleg egy betanított pohárnokinas *„az asztaláldást szép halkan elmondotta; addig a fejedelem az süveget levette a fejéből, kezibe tartotta,”* majd befejezván az asztali áldást, ismét fejébe tette.⁴¹

A konyhamester szigorú felvigyázása alatt elrendelte az étkezőfogóknak, ki milyen ételt vigyen az ebédlőpalotába, majd az asztalnokok élükön az udvarmesterrel indultak el, és rakták az ételeket az asztalokra. A szegényebb otthonokban e szerepet is egy-egy öreg szolga végezte el.

A fejedelmi asztal szigorú rendjéhez tartozott, hogy étkezés alatt a fejedelem háta mögött mindvégig ott állott a fegyverhordozó inas *„arany-köves hüvelyű kard s fejedelmi buzogány lévén keresztül téve a karján.”*⁴² Az említett fejedelmi esküvőn a lakodalmas asztal mellett ülő idős fejedelem *„türkizkövel kirakott szablyáját és buzogányát egyik apródja tartotta. Mellette ült az idős fejedelemné és fia György, a vőlegény, aki mögött szintén egy apród tartotta drágakövekkel kirakott szablyáját és buzogányát.”*⁴³

38 Sándor Imre: Czimerlevelek. Kolozsvár 1910. 9 sz. oklevél.

39 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár, P 5. Rétyai Antos család levéltára. 3 csomó, 25.

40 II. Rákóczi György esküvője i. m. 30.

41 Apor P.: Metamorphosis i. m. 22.

42 Uo. 23.

43 II. Rákóczi György esküvője i. m. 30.

Az ülésrend a rangfokozatok szerint történt még akkor is, amikor olyan régi ősnemesi családok ivadékairól volt szó, akik időközben elszegényedtek, de rangjukat tovább őrizhették. Erről számolnak be Apor Lázár⁴⁴ altorjai udvarházánál történtek. Amikor Petki István Csík-, Gyergyó- és Kászsónszék főkapitánya atyafiságos látogatásra érkezett udvarába, ott épp „hosszú asztalhoz” készültek. Leülvén az asztalhoz a házigazda, Apor Lázár *„egy bocskoros, zekés embert asztalhoz jól felültetett; azt látván Petki István, magában csak tördök, mért kellett asztalhoz, kivált olyan elé ültetni az bocskoros, zekés embert... mikor felköltek az asztaltól”* kérde Petki István: *„Bátyámuram, miért kelle az hitetlen számár zekés, bocskoros embert asztalhoz ültetni, kivált oly elé? Felele Apor Lázár: Azt, öcsémuram, azért, hogy én bocskorban, zekében is meg szoktam becsülleni az nemesembert; az, ha megszegényedett, zekében, bocskorban van is, igaz ő nemesember, szép értelmes ember; akik utána ültenek, azok ki tegnapi, ki tegnapelőtti nemesemberek.”*⁴⁵

A hosszúasztalnál befejezett étkezés után az úri vendégeket egy más szép helyiségben külön asztalhoz invitálták. A szakácsnak ekkor arra kellett gondja legyen, hogy *„azok mellett az étkek mellett, melyeket az úr asztalától leszedtek, egy néhány friss étkek is légyenek, úgymint: pastetumok s tésztamú”*.⁴⁶

Minden mozgó és élő állat legyen nektek eledeletek

Mózes első könyv. 9 rész. vers 3.

Az ételféleségek közül a húsfogyasztás Erdélyben is követte a Mózes könyvében írottakat. Erdély fejedelme, Apafi Mihály feleségének rendelkezésre készítette, 1680-ban kiadott szakácskönyv *„világos és értelmes tanítása”* szerint *„mind császári, királyi, fejedelmi, grófi, nemes, polgári és parasztok vendégségeiben”* az étrendet húsevő és böjtnapokra osztották. Húsevő napokon egy étkezés alkalmával a nemesi asztalra huszonzét fogásból álló ételféleségek is kerülhettek, szerepelt ott főtt tehénhús, berbécszűs, sült, kakas, őzcímer, borjúhús, fácán stb. Tulajdonképpen minden mozgó és élő állat terítékre

⁴⁴ Apor Lázár, Apor Péter nagyapja, csíki főkapitány (1683) majd ítélmester.

⁴⁵ *Apor P.: Metamorphosis* i. m. 80.

⁴⁶ Bornemissza Anna szakácskönyve i. m. 46.

kerülhetett.⁴⁷ Ökörből nyolcvanháromféle fogást, borjúból ötvenkilenc-, berbécsből negyvenöt-, malacból pedig harminckétféle ételt készítettek. A kecske az erdélyi gazdaságokban nagy értéknek számított. Bethlen Miklós a hadbamenés idején nagy elismeréssel írt a kecskék hasznáról: *„Négy fejős kecském volt a tehén helyén a juhok között, bizony annyi teje volt és annyi beteg embernek használt,”* hogy sokan épp a kecskék tejével maradtak életben, és értek haza Erdélybe.⁴⁸ A kecskegida húsának elkészítési módjáról az említett szakácskönyvben harmincnégyféle receptet is feljegyeztek.

Jelesebb alkalmakkor, népes vendégcsereg idején nemegyszer került nyársra az ökör, amelynek sütése hosszú órákig eltartott. Egy lakodalom alkalmával: *„Hogy azért az község is étlen ne maradjon, az ökröt egészen megsütötték, megsülvén, abban egy falka kést ütöttek, az szarvát megaranyaszták, az bor csatornán kádakba folyt, egy falka kenyér tekenőkben ott állott, ott akinek kellett, ivott, evett, vigan volt, senki nem tilalmazta.”*⁴⁹

A majorság közül az öreg tyúkból huszonkétféle ételt készítettek: magyar módra vajjal, citrommal, hagymával, borssal, sáfránnyal, tárkonnyal ízesítve. A kappant, récét számos recept alapján készítették sült, tálalták olaszkáposztával, töltötték kolbásznak. A csirkét citrommal, vöröshagymával, bors, gyömbér és, szerecsendió virágával süttették, főzték, hogy jó ízű legyen.

A vad a húsételek között nem volt ritka eledel, de nem is számított hétköznapi ételnek. A hegyes-völgyes vidékeken nagyvadakra (szarvas, őz, erdei disznó, medve), a völgyes-mezős réteken pedig kisvadakra (nyúl, fácán, fűrj) vadásztak.

A főnemesi, nemesi udvarokban nagy divat volt a vadászat. Báró Apor Péter 1723 októberében kelt levelében attól óvta feleségét, hogy fiait az ő jelenléte nélkül engedje vadászni: *„magam sem jóvalloim penig, hogy csak magokra bocsásd vadászni, mert úgy hallom, sok medve vagyon.”* Továbbá arra kéri feleségét, hogy *„az kopókat tartassák jól az fiaim, hogy mikor bémegyek, hadd vadászhassunk”*.⁵⁰

47 Bornemissza Anna szakácskönyve i. m. 50.

48 Bethlen Miklós Önéletírása i. m. 321.

49 Apor P.: Metamorphosis i. m. 57.

50 Br. Apor Péter verses művei és levelei (1676–1752). II. köt. Szerk. Dr. Szádeczky Lajos. Bp. 1903. 104.

A gazdák nemcsak vadászni jártak, de a szükségletek kielégítésére vadászokat is tartottak. Gróf Kálnoki Borbála 1724 februárjában altorjai otthonukból arról értesíti a távolban lévő férjét, hogy *„a héten is kiküldtem volt vadászni, egyebet nem kaptak három öznél. Az elmúlt héten mikor a két sutát lőtték, ugyan más nap löttének az Apor Farkas uram puszkási egy igen szép szarvasbikát, hét-hét ág volt egyik-egyik felől a szarván. Egy özet is akkor löttek.”*⁵¹ A szarvasból harminchétféle étel elkészítésének módját sorolták fel a Bornemissza fejedelemasszonynak dedikált szakácskönyvben.⁵² Főzték a szarvas fejét *„szőröstül-bőröstül”* zsályával, majd megtisztítva, szarvait bearanyozva, hidegen találva nemcsak finom, de igen mutatós ételféleséggé tették az asztalra. A szarvasfület gégéjével együtt citrommal, a szarvasnyelvet füstölve, húsát főzve-sütve, fűszerezve számtalan módon tálalták. S bár furcsa ételnek számított, de az a szarvas, amelyben borjú is volt megnyúzva, megsütve került az asztalra. *„Abban urak és úrfiak ettenek. De némely paraszt azt gondolná, hogy a halált eszik meg véle; az pedig olyan úri étek, ha jól készítik, hogy mind csontostul megehetni és megrághatni.”*⁵³ Más vadak elkészítésének sokféleségéről a szakácskönyv receptjeinek alapján: özből huszonkilec fogást, vadkanból negyven-, nyúlból húsféle ételt készítettek a „hosszúasztal” vendégei számára. Továbbá terítékre került még a hód, a mókus, a sündisznó és egyéb apróvad is.

A vadmadár (császármadár, fajt, fácán, fogoly, galamb, rigó, fűrj, sas stb.) fogására karvalyt, solymot tanítottak be. Apor Péter feleségének 1717 őszén panaszkolt: *„hogy a karulyt oda adtad, ám legyen, én is már csak egyre szorultam, az sem fog semmit, mert vislám nincsen, husot elig ettem.”*⁵⁴

Az elejtett vadakból egymásnak ajándékba kostolót is küldözgettek. Készítettek belőlük sülteket, pástétomokat, ritkábban lét (levesféleségeket). A vadrecét sülte-főve, vöröshagymával, citrommal, zöld petrezselyemmel vagy sárgán, magyar módon, jó édesen, savanyún, jószagú zöld füvekkel. A hattyúból készített pástétomra díszítésként *„a tollait is reácsinálták.”* Kedvelt csemegék közé tartozott a hízott pávából készített étel. A galambot, fűrjet, gerlicét, rigót, pacsirtát, seregélyt, fecskét, verebet és egyéb aprómadarakat sülte, főve

51 Apor Péter verses művei i. m. 121.

52 Bornemissza Anna szakácskönyve i. m. 113.

53 Uo. 117.

54 Apor Péter verses művei i. m. 76.

fenyőmaggal, mazsolával és egyéb fűszerekkel tálalva, pástétomnak készítve vagy csontostul ösزتörve tálalták, kivált a beteg emberek számára jó éteknek bizonyult. A II. Rákóczi György esküvőjére érkezett követnek asztalára különféle vadhúsból készült ételek is kerültek, úgy, mint szarvas, vaddisznó, őz, császármadár, fogoly, amelyekben *„ott bővelkednek, és ezért nem volt nehéz beszerezni a szükséges húst a követ konyhája számára.”*⁵⁵

A folyókban, patakokban gazdag vidéken élő erdélyiek étrendjében nem volt ritka a különféle halakból készített eledel. A leggyakrabban használt halak: a csuka, a kárász, a menyhal, a régi idők kedvelt halféleségei a ponty (pozsár), valamint a jól tápláló s hamar emésztődő *„veressel pettegettett”* pisztráng. A csukából negyvenféle ételt készítettek: sültet, kolbászt, pástétomot, főzték magyar módra hagymával, almával, tárkonnyal, citrommal, borssal, nádmézzel vagy kevésbé fűszerezett lengyel módra. A kárászt borsal, sáfránnyal, tormával vagy vöröshagymával, köménymaggal, gyömbérrel, szerecsendióval fűszerezték. A vízben élők közül az asztalra került még a zöldebeka, a teknősbeka, a rák, amelynek *„nagy lábai legjobb ízűk, és a farka,”* a húsa pedig *„a hold változása szerint ... nevededik, avagy kevesedik.”*⁵⁶ Bethlen Miklós egyik utazása alkalmával készített halétel elkészítéséről így írt: *„Látám kivált nyári üdőben, hogy a halat nem tarthatni; kurta tanácsot tarték élésmester- és mindenemessel.”* Megkérdezvén szakácsát, hogy van-e ecet, zsálya, fenyőmag, hátrahagyta, hogy a méretes pontynak felét sóban, borssal főzze meg, a másik felét pedig kocsonyának készítse elő. A szakácsnak nem maradt más hátra, mint hogy megkérdezze: *„Ki ördög látott pozsár kocsonyát? Én mondom: Meglátod te s én, ... Hát olyan jó, csudával s csemegevel eszik az urak.”*⁵⁷ A pontyból Bornemissza Anna szakácskönyve alapján huszonötféle étel készíthető. Az erdélyi konyha ízével elégedetlenkedő Jerzy Ballaban naplójában feljegyezte, hogy: *„A húsetelek között a vadból készíttetek elég rosszak és csúnyák voltak. De feltálaltak sok halat is: pisztrángot, tokhalat, kövicsikot, vizát meg még másféléket is, amelyek finomak voltak, csak szokásaik szerint a minden ételükben bőségesen adagolt fokhagyma és torma rontotta el.”*⁵⁸

55 II. Rákóczi György esküvője i. m. 22.

56 *Apáczai Csere János*: Magyar Encyclopaedia. Sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és a magyarázó jegyzeteket írta Szigeti József. Bukarest 1977. 296.

57 *Bethlen M.*: Önéletírása i. m. 321.

58 II. Rákóczi György esküvője i. m. 30.

Az erdélyi konyhák közkedvelt alapanyaga a zsír és a szalonna, ez utóbbit gyógyszerként (székszorulás ellen) is használták. Apor Péter szerint: „*Nem vala akoron vajas étek, hanem igaz szalonás magyar éteknek valának*”. Ezt szokta meg az erdélyi ember, így amikor „*az német Erdélybe bájöve, amely magyar, németnél ebéden volt, rendszerént elcsapta az német étek az hasát*.”⁵⁹ Egy 16. századból ránk maradt szakácskönyvben ugyanakkor arról írtak, hogy Erdélyben az ételeket vajjal, olajjal készítették. Főztek édes káposztát tejben, vajban, rántottak csukát, vizát vajban, tálaltak fel almakását, rántott almát vajban forgatva. Így tehát sütéshez, főzéshez vajat is jócskán használtak. A vaj mellett ugyanakkor más tejtermékeket is adagoltak az ételek készítéséhez. Az egyik kedvelt fogás a „*túros étek*” és a „*tejfeles étek*” volt. Sajtot, ordát igen régi, közismert táplálékként tartották számon, ezért említésükkel gyakran találkozunk a korabeli különböző természetű okiratokban. Egy 1590-ben kelt székelyföldi peres iratban épp a „*sós sajt*”, valamint egy „*vider orda*” képezte a vita tárgyát.⁶⁰

Levest magában ritkán használtak. Annak fogyasztására a 17. század végén térnek rá. Az alaplé tehénhúsból (tehénhúslé), öreg tyúkból, kappanból készült, sűrítéséhez pergelt lisztet, azaz rántást vagy áztatott kenyérbelet adtak. Gyakori volt a borban, a tejben való főzés.

A húsetelek mellé számtalan zöldséget használtak. Készítették leginkább főzve, de savanyítva, szárítva téli étkezésekhez, tárolták pincékben, kamrákban. Arról, hogy a korabeli erdélyiek milyen zöldségeket fogyasztottak, leginkább a gazdasági összeírások, inventárak sorai tanúskodnak, ahol a kamrákban, pincékben talált dolgokat sorolták fel. Többnyire e rövid felsorolások alapján vethetünk számot e vidéken termesztető és egyben kedvelt veteményekről. Közéjük tartozott elsősorban a hagyma, a fokhagyma, a petrezselyem, a murok (sárgarépa), valamint a káposzta, amely nem hiányozhatott a korabeli ételféleségek közül. Emellett termeltek még a kertekben salátát, uborkát, zellert, spenótot, retket. Ez utóbbi gyakran étkezés után a gyümölcs és bor mellett került az asztalra a lengyel követ úr naplóírója

⁵⁹ Apor P.: Metamorphosis i. m. 61.

⁶⁰ Székely Oklevéltár. Új sorozat. I-VI. Szerk. Demény Lajos – Pataki József – Tüdős S. Kinga. Budapest–Bukarest–Kolozsvár 1983–2000. (a továbbiakban: SZOKL) I. 104.

döbbenetére: „*Végül fekete, meghámozatlan retket és sót tettek az asztalra*”.⁶¹ Az erdélyiek kertjeiben sokféle fűszernövényt: majorannát, rozmaringot, levendulát s egyéb illatozó növényeket termesztettek, amelyeket szárítva koszorúba fonva tároltak, szükség esetén orvoslásra is használtak.⁶²

A 17. századi erdélyi konyhák „ékessége,” legnépszerűbb zöldsége a káposzta (egyszerű, vörös, kék káposzta, olasz káposzta) volt. Belőle a fejedelmi, főnemesi szakácsok épp úgy főztek ízes ételleket, mint az egyszerű paraszti otthonok gazdaasszonyai. Erdélyben a káposzta első tudományos leírása Apáczai Csere János nevéhez fűződik. A kolozsvári református kollégium profeszora „Magyar Encyclopaedia” (1653) című munkájában a káposztát így írta le: „*A káposzta melynek levelei szélyesek, melyek ha egybekapcsolódnak, káposztafejet csinálnak. ... nagy hasznú fű mind az emberekre, s mind az oktalan állatokra nézve... előfözetettvén, avagy az abból lecsepegtetett víz a vesék köve (arénája) ellen igen jó. Az ő levelei jók a daganatok és tüzességek ellen. Hasonlóképpen az ő nyers levek a rusnya és régi kelésekben hasznos. A fejen haját nevel. A vén kakassal megfőtt leve a kólyikát és egyéb hastekeredéseket megenyhíti.*”⁶³

A káposztáról szóló írások gyakorisága alapján nem volt még Erdélyben olyan zöldségfélése, amelyet gyakrabban használt és dicsőítettek volna, mint a káposztát. Bethlen Miklós vallomása szerint: „*Kiváltképpen a káposzta nekem nemcsak étel, hanem orvosság is volt*”, amelyet „*fonyasztatlan*” fogyasztott, és a sós-káposztás hús „*csemege-specialénál kedvesebb*” étel nem létezett számára.⁶⁴ Egy későbbi emlékiró, Mikes Kelemen törökországi leveleiben is hasonlóan vélekedett a káposztáról. Amikor „hideglelésben” (malária) feküdt: „*Nénékám, tudod-e mivel gyógyítottam én meg magamot? Egy erdélyi drága orvossággal... Az a drága orvosság pedig a káposztaleves, ha e' használ, miért kell az indiai drága orvosságok után járni.*” Elragadtatásban így folytatta sorait: „*egyébb dicséretet nem mondhatnék is felölle, a' nem elég-e, ha azt*

61 II. Rákóczi György esküvője i. m. 16.

62 Apáczai Cs. J.: Magyar Encyclopaedia i. m. 315–316.; Tüdős S. Kinga: Doamnele gospodine din ținutul Secuiesc și grădinile lor. In: Grădina rozelor. Femei din Moldova, Țara Românească și Transilvania (Sec. XVI-XIX) Ed. Violeta Barbu – Maria Magdalena Székely – Kinga S. Tüdős – Angela Jianu. București 2015. 321–330.

63 Apáczai Cs. J.: Magyar Encyclopaedia i. m. 312.

64 Bethlen M.: Önéletírása i. m. 128.

*mondom, hogy erdélyi címer”, majd hozzáfűzi, hogy „ha az aranyról, ezüstről és egyéb metallumokról, drágafüvekről könyveket írnak, miért ne írhatnék a káposztáról, holott száz font réznél jobb tál káposzta éhgyomornak.”*⁶⁵

Apor Péter az erdélyiek régi szokásai között a magyar ételek felett is „mustrát” tartott. Ezek közül csaknem minden étel a veteményes kertekből származó terményekkel együtt került az asztalra. A dinszolóbat tormával, egyéb húsféleségeket káposztával, a tehénhúst többek között murokkal vagy petrezselyemmel, nyárban új hüvelyes borsóval tálalták. A *„berbécs hús spékkel vagy tárkonnyal vagy ecettel, vereshagymával”* volt *„kedves”* étele az öreg Teleki Mihálynak és Apor Istvánnak.⁶⁶

Az erdélyi konyhára az erős fűszerezés volt a jellemző. Az ételek ízesítésének alapját a só, a méz és az ecet jelentette, valamint a kertekben termesztett tárkony, petrezselyem, sáfrány, rozmaring, lestyán, fokhagyma és torna, amelyet a tehénhús legfőbb fűszereként tartottak számon. Mivel az erdélyiek minden ételükbe bőségesen adagoltak fokhagymát és tormát, azzal Ballaban lengyel követ megítélése szerint az ételek ízét elrontották.⁶⁷

Fűszerként az erdőkön, mezőkön termett növények sokaságát is használták. Ételekből, italokból nem hiányozhatott a köménymag, az ánizs, a kakukkfű, a fenyőmag, a menta. Alapvető fűszerként használták még a keleti fűszereket, a borsot, a gyömbért, a szerecsendiót és virágját, a szegfűszeget, a fahéjat, valamint a fűgét, a mazsolát és egyebet. Bár a szegényebb, egyszerű konyhák gazdasszonyai a drága külföldi fűszereket általában nem tudták megfizetni, mértékletes használatukra mégis találunk utalást. Egy 1589-ben kelt irat arról számol be, hogy egy asszony Udvarhelyre mentében egyebek között borsot is vásárol a konyhára.⁶⁸

Az erdei gyümölcsök, a gombák is az étkezés részeivé váltak. Az erdőkből bőségesen begyűjthető gombák kerülhettek terítékre fűszerként, savanyították a húskételek mellé vagy tálalták az étkezés egyik önálló fogásaként. A tőkegombát tyukmonnyal főve vagy vajba rántva, a fejér keserűgombát

65 *Mikes Kelemen: Törökországi Levelek. Mulatságos napok. Az utószót írta Veress Dániel. Bukarest 1988. 94–142.*

66 *Apor P.: Metamorphosis i. m. 14.*

67 *II. Rákóczi György esküvője i. m. 30.*

68 SZOKL I. 67.

roston sütve, a fejérgombát (csiperke), amely a mezőn-erdőn terem, sózni, borsozni kellett, s amelyből sütés közben fekete lé jön ki, finom ételnek számított.

Igazuk volt az Erdélybe idegen földről érkezőknek, amikor arról szóltak, hogy az erdélyiek nagyon fűszerezik ételeiket. A receptek majd mindenikében egyszerre többféle fűszer is használtak. Az ökörfőből készített sajthoz tört borsot, „*majorannát, zsályát és mindenféle jószagú füveket kell beléhánni*”. Más helyen pedig az tanácsolják, hogy: „*Mikor az ökörfő megfőtt szed le a kövérit az szemérül és vágd meg zöld füvekkel, aminéműek az petrezselyem, tárkony, csombor, zöld vereshagyma és több jószagú füvek...*”.⁶⁹ A nyúl tüdejét, máját jószagú füvekkel kell főzni, vörshagymát, sáfrányt, borsot kell hozzá adni, majd újólág gyömbérrel, fahéjjal, sáfránnal kell tovább főzni. A magyar módra készített özcímert: „*fojld meg fenyőmaggal és köménymaggal, avagy törj foghagymát, keverj sőt s borsot össze. Dörgöld meg véle a sültet*”.⁷⁰

A parika (kerti bors, magyarbors, pogány paprika, törökbors, veres bors) mint fűszer az erdélyiek konyhájában e korban még nem ismeretes. Azt megítélni, hogy mikortól került használatra, egyelőre bizonytalan. Létezéséről Melius Péter az első magyar nyelvű természettudományi kézikönyvében, amely Kolozsvárott 1578-ban jelent meg, még nem szólt.⁷¹ Minden valószínűség szerint a törökbors előbb a paraszti háztartásokban tűnt fel. Arra azonban gondolhatunk, hogy az ún. „törökbors” már jóval az első magyar nyelvű említése előtt (1604) e vidéken is ismeretes volt. A paprika örleménye végül a 18. században hódított a főemberi étkezéseknél.⁷²

A húsetelek készítéséhez az erdélyiek előszeretettel használtak gyümölcsöt (alma, körte, szilva, meggy, egres, ribizke, azaz tengeri szőlő stb.) mint körítés vagy savanyúság, de kompótként is kínálták a sülték mellé.

69 Bornemissza Anna szakácskönyve i. m. 76.

70 Bornemissza Anna szakácskönyve i. m. 120.

71 *Melius Péter*: Herbárium. A fáknak, füveknek nevekről, természetekről és hasznairól. Bevezető tanulmánnyal és magyarázó jegyzetekkel sajtó alá rendezte Szabó Attila. Bukarest 1978.; *Szenczi Molnár Albert*: Elementa grammaticae Latinae... Nürnberg 1604.

72 A paprika használatáról elsőbben *Csapó József*: Új füves és virágos magyar kert. Pozsony 1792. könyvében találkozunk, amelyben arról ír, hogy „igen erős eszköz ez, s az ember vérét igen mehevíti” 284.; Bornemissza Anna szakácskönyve i. m. 17.

A sült őzcímerhez használtak citromot, alája pedig almát vagy körtét raktak, fűszerezték fahéjjal, szekfűvel, avagy zöld zsályával. Az almát édességként rántották vajban, készítettek belőle almafánkot, a szőlőt pedig rántva ajánlották.

Drága portékának számított ugyan, de a korabeli erdélyiek szívesen fogyasztották a mediterrán vidékekről származó narancsot, citromot, fügét, pomagránátot (gránátalma), mazsolát. Ezeket a fűszerekkel együtt külföldről vagy a helybéli kereskedőktől szerezhatték be. Közülük nem egy fajtát gyógyszerként is használtak. Lorántffy Zsuzsanna fejedelemasszony 1636 telén írta férjének, I. Rákóczi Györgynek: „*magának is kellene az orvosság; az citromot meghozták... én is küldtem kettőt*”.⁷³ Egy későbbi levélben, amelyet már fia, II. Rákóczi György írt anyjának: „*a posta az citromokat meghozta*” és köszöni.⁷⁴ Az esküvőjén terített asztalokon is „*az ételek mellett minden asztalra elegendő friss narancsot és citromot tettek*”.⁷⁵

Az étkezési szokások kapcsán érdemes megemlíteni az importból származó, kezdetben nagy kavarodást keltő kávé, valamint a dohányt. Az araboktól török közvetítéssel érkező kávéfogyasztást a korabeli emberek bár török szokásnak tartották, de a 17. század második felében annak fortélyát ellesve lassan kedvet itallá vált Erdélyben. S bár Apor Péter arról emlékezett, hogy a kávénak a csokoládéval együtt „*híre sem volt,*” kortársa, Bethlen Miklós önéletírásában viszont arról írt, hogy néha kávé is ivott.⁷⁶ A kávé fogyasztásához a dohány szívása is hozzátartozott. Erdélyben való elterjedése a János Zsigmond-kori Bornemissza Pál utolsó középkori püspök (kinevezése 1568. ápr. 9) személyéhez kötődik, aki az országba állítólag behozta és honosította az első nyers dohányt.

A közerkölcs romlását is veszélyeztető káros szenvedély, a dohányzás állítólag akkor vált közkedvelté, amikor II. Rákóczi György „*ellen a' Lengyel országba való had vitelért a' Török Udvar nagy dühösséggel*” hadat küldött Erdélybe. Akkoron a „*török vitézlő, s' a' tabákkal szertelenül élő rend lakván*

73 A két Rákóczi György fejedelem családi levelezése. Szerk. Szilágyi Sándor. Bp. 1875. 52.

74 Uo. 92.

75 II. Rákóczi György esküvője i. m. 30.

76 Apor P.: Metamorphosis i. m. 14.; Bethlen M.: Önéletírása i. m. 128.

Hazánkban, tölök a' dohányozás, mint valami ragadó nyavalya, úgy el-foglalá egész Erdélyt, tsak mintedj esztendőknék leforgások alatt – olvashatjuk Benkő József sorait a tubákról szóló írásában.⁷⁷

A fejedelemségekori Erdélyben nagy divat volt a búza, a rozslisztből készített ún. „magas kenyér”, amelyet az előző sütésből visszatartott nyers tésztából kelesztettek, azaz lazítottak. Étkezéskor a tányérokra asztalkendőkkkel leterített cipókat raktak.

A különböző kenyérféleségek mellett „úri eledelnek” számítottak a tésztaféleségek. A kenyérfélék finomabb változata a kemencében sütött kalács nagy népszerűségnek örvendett. Kemencében készült a béles, rétes, perec, pogácsa, a torták, a biscoctum /biscata/, piskóták, parázson a „kürtő kalács”. Más tésztaféleséget, mint a fánk, palacsinta zsiradékban, vajban készítették el.

A módosabb háztartások kedvenc édessége, a marcipán számtalan formában és színesítésben került az asztalra. Bornemissza szakácskönyvében a marcipán készítéséről több receptet is találni. Közülük az egyik útmutatás szerint: *„Végy mondlát, aki meg van hámozva és egy éjjel az vízen állott. Törd meg nádmézzel együtt, mint a tésztát. Tedd egy ostyára és nyujtsd ki egy nyújtófával, avagy csináld formában, aki kerekded. Tedd a kemencébe és szépen felfut. Vedd ki és hadd hűljön meg: igen jó marcapánt, ha frissen feladják.”* A marcipán készíthető még dióból, fejmogyoróból.⁷⁸ A már említett Székely Ádám és gróf Bánffy Anna lakodalmán: *„mindenik asztalon külön-különféle tészta-műből”* készített remek alkotások kerültek a vendégek elé.⁷⁹ II. Rákóczi György esküvőjén az ételek között egy mennyezetig érő marcipántorta állott. Az egyik pohárszéken pedig néhány marcipánból készített állatfigura, valamint egy *„méregdrága darab egy rózsa volt zöld viasz levelekkel, közöttük a fejedelmi címert két oldalról két griff tartotta.”*⁸⁰ Az esküvői

77 Benkő József: Közép-Ajtai dohány mellyet Nemes Erdély Ország Gyűlése alkalmatosságával Kolos'várra el- adni küld Benkő Joseph Hárlemi Tudományos Társaság Tagja. Szeben–Kolozsvár 1792. 15.; Tüdős S. Kinga: A dohányzással kapcsolatos Erdélyi Országgyűlési Végzése (XVII. század vége). In: Országgyűlések – országos gyűlések. Az Eszterházy Károly Főiskola Történettudományi Doktori Iskolájának Kiadványa II. Szerk. Ballabás Dániel. Eger 2011. 34–54.

78 Bornemissza Anna szakácskönyve i. m. 229.

79 Apor P.: Metamorphosis i. m. 64.

80 II. Rákóczi György esküvője i. m. 30.

lakoma tizenegyedik fogásaként „aranyozott tálcákon csemegéket hoztak; különféle cukroktól kezdve, friss citromig, gránátalmaig és narancsig, a különféle szőlőkből készült borokig, friss körtéig és almaig mindent hoztak. A csemegék között volt három érintetlen marcipán. Mindezekkel igen gazadagon és díszesen voltak megrakva az asztalok.”⁸¹

Ami a konyhai étket illeti, a gazdaasszonyok nemcsak versengtek egymással, de gyakran kértek és küldtek egymás udvarába, konyhájára inasokat, hogy mesterséget tanuljanak. Gróf Kálnoki Borbálának híresen jó kenyér- és tészta-sütői voltak, annyira, hogy „Anna principissa Moldavia”, azaz a moldvai vajda felesége is arra kérte, fogadja altorjai konyhájába inasát cipót sütni tanulni. A levélváltást Borbála asszony húga, Kálnoki Ágnes igazgatta, aki 1723 decemberében írt levelében arról értesíti nővérét, hogy „Anna principissa” postával küldi inasát, s kéri, hogy „ne sajnálja kegyelmed annyi jóakarattját, mind czipósütésre és egyéb gyenge sültögetésekre és kürtő kalácsra is és valami pástétomra és valami gyenge eledelre megtanítatni”.⁸² Kálnoki Ágnes nem kis büszkeséggel azt is hozzáfűzte írásában, hogy „hadd látná meg és tudhassa megmondani, visszajövetén ezen inas, micsoda urak és uri asszonynak az udvarában lakott és micsoda úri eledellekkel szoktak élni” az altorjai udvarban.⁸³

Italféleségek közül különböző minőségű borok kerültek az asztalra, amelyek zamatukkal a lehetőségekhez mérten a fogyasztott ételféleségekhez igazodtak. Erdély lankás-dombos vidékein kiváló minőségű borok leginkább Nagyenyed és Gyulafehérvár vidékén (Erdélyi hegyalja) teremtek, de hoztak bort a szomszédos Havaselvéről, Moldvából. Az erdélyiek által készített és fogyasztott borról is megvolt a maga véleménye a lengyel követnek. Amikor Désre értek, és ott őket terített asztallal várták, megjegyezte: „A bor, szokás szerint rossz volt, bár a fejedelem pincéjéből hozták.”⁸⁴

Reggeli ital gyanánt a férfiak gyakran „jó finom, édes-csípős ürmösbort is ittanak”.⁸⁵ Továbbá ismerték a sört, amelyek említésével gyakran találkozunk a korabeli okiratokban. Sörfőző vidéke volt Erdélynek Székelyföld, ezért az

⁸¹ Uo. 31.

⁸² *Apor P.*: Verses művei II. i. m. 110.

⁸³ Uo. 111. A levél azért is érdekes, mert az eddigi kutatások szerint a „kürtő kalács” azaz a kürtőskalács először jelenik meg ebben a szóösszetételben. A levél eredetije a Kolozsvári Állami Levéltárban található.

⁸⁴ II. Rákóczi György esküvéje i. m. 19.

⁸⁵ *Apor P.*: Metamorphosis i. m. 14.

udvarhelyszéki törvénykezési jegyzőkönyvekben (1569–1600) – de nemcsak – nem egyszer képezte per tárgyát a sörital, a komló.⁸⁶ 1585-ben a pálfalvi lófők (primipili) egy határosztásra vonatkozó per alkalmával „sert is főzetek”. Máshol egy üst ser főzéséről szólt a vita. 1591-ben egy udvarhelyi épp a sörfőzés tilalma alól szabadult, így pitvarában ismét tüzet rakhatott a főzéshez.⁸⁷ 1593-ban az egyik falusfél, mivel házasodni kívánt, egy hordó sört kért a bátyjától.⁸⁸ De gyakran olvasni a sörkésztetéshez szükséges komlóról, komlós kertről, és a komlólopásról. Majd minden nagyobb uradalmi, gazdasági központ udvarán serfőző házat is említenek az összeírók. A miklósvári kastély majorháza szomszédságában egy szalmafedelű „serfőző” ház állott „katlanával együtt.”⁸⁹

Az ivászat nagy népszerűségnek örvendett Erdély-szerte, nemegyszer a rossz minőségű víz pótlásaként. Az erdélyiek ivászati szokásaival kapcsolatban Mikes Kelemen megjegyezte: *”A mértékletes ital segíti a mi édes egészségünket. Azt tartják, hogy egy ebéd felett négyszer innya elég: az elsőt mi magunkért, a másodikát jóakaróinkért, a harmadikát a vigasságért és a negyedikét az ellenséginkért. Ezt nem tartják a mi édes tündérházánkban.”*⁹⁰

A különböző természetű okiratok között nemegyszer találni olyan feljegyzéseket, amelyek a konyhára szükséges alapanyagok vásárlásáról számolnak be. Illusztrációként Széki István országos adóperceptor és nemes Donáth Klára 1691-ben tartott lakodalmára vásárolt jegyzékkel hozakodok elő. Erre az alakolmra vásároltak 2 öreg vágó marhát, 8-8 juhot és bárányt, 19 disznót, malacot, 90 tyúkot, csirkét, 20 ludat, 2 pulykát, 500 tojást, két veder vajat, egy veder mézet. Kerültek még főzésre-sütésre különböző fajta halak és rákok, szalonna, pecolaj (lenolaj). A fűszerszámok között szerepelt: bors és mazsolaszőlő 2-2 font (1 font = 0,5 kg.), gyömbér fél font, rizskása 5 font, füge és mandula 1-1 font, sáfrány, szerecsendió virág és szegfűszeg 3 lot (lat = 17,51 gramm). Borból három negyvenes hordó, búzából tíz köből fogyott

86 SZOKL I-III. passim.

87 SZOKL I. 229.

88 SZOKL II. 161.

89 Tüdös S.: Székely főnemesi életmód i. m. 196.

90 Mikes K.: Törökországi levelek i. m. 201.

el. Egy 1714. évi feljegyzésben az „*egyszeri ebédre*” soroltak fel: salátát, zellert, barabulyt, spárgát, retket, hagymát, petrezselymet, káposztát, tárkonyt, uborkát, céklát.⁹¹

A korabeli főembereket, nemeseket területileg szétszórt birtokaik állandó utazásra kényszerítették, így gyakran ültek lóra, szekérre, s indultak hosszabb-rövidebb útra. Ilyen alkalmakkor milyen élelmet vittek magukkal, hogyan szállították, útközben mikor és hogyan étkeztek, elevenítsük fel néhány sor erejéig! Valaki ha gyerekek és feleség nélkül nagy útra indult, csak paripán ment. Mihelyt arra alkalmas helyet, jó fűvet, szénabuglyát talált, s eljött az étkezés ideje, leterítve köpenyét csomagolta ki a fehér cipót, szalonnát, fokhagymát, sült tyúkot s a palackban hozott bort.⁹² Amikor családotul keltek útra, szokás volt egy fazék káposztát főzni s valami jó sültet, fehér cipót felpakolni. A bort palackban vagy pincetokban vitték, hiszen jó bort nem lehetett mindenütt kapni. A magyar hintó derekában, a ló felől való ládában hordozták az étkezéshes szükséges eszközöket: abroszt, asztalkeszenőt, sótartót, amelyekkel az inasok majd előkészítették az étkezést. Minden frajnál egy-egy kosár volt, benne vajaspogácsa, kalács, töltött tyúk, szalonna, fokhagyma, sőt főtt sódornak is kellett lennie.⁹³

A járás-keelés, az utazás azonban nemcsak egyik birtokról a másikra vagy vendégeskedésekhez vezetett. Hadbaszállítás idején már komolyabb feladatnak bizonyult az élelem, hiszen egyaránt kellett gondoskodni vezérek és katonák étellemezéséről. 1681 őszén, amikor Bethlen Miklós csapatával a „*boldogtalan hadakozásra*” táborba szállott, katonái számára hajtattott sok vágómarhát, pakoltatott a szekerekre szárnyas majorságot, disznót, kerti veteményt és gyümölcsöt. Saját használatára pedig szitált lisztet, hajalt borsót, sót, lencsét, kását. Csomagoltak még füstölt húst, száraz csukát, szalonnát, túrót, vaját, mézet, sódort, ecetet, petrezselymet, zsályát, tárkonyt, murkot szárítva, fenyőmagot, aszúgyümölcsöt. A pincetokokban, palackokban, üvegekben lévő bort leírása szerint pohárból itták, jéggel, jég nélkül, földbe ásva, hűtve.⁹⁴

91 Románia Országos Levéltára. Kovászna Megyei Igazgatóság. Sepsiszentgyörgy, Fond 65/2. Fasc. IV.

92 Uo. 40.

93 Uo. 46.

94 *Bethlen M.*: Önéletírása i. m. 315.

1683-ban, amikor IV. Mehmed szultán Bécs ellen indított ostromában Apafi Mihály erdélyi csapataival kénytelen volt részt venni a hadjáratban, „[a] táborra deputált szekerek, élés és holmi egyéb bonumok” összeírásából részletes tájékoztatást nyerünk a sereg ételmezéséről, a fejedelem és főtisztek ellátásáról. Hajtottak magukkal vágómarhát, juhot, berbécset. Számos ló és ökör vontatta szekéren vittek oldal pecsenyét, orját, disznólábat füstölve, faggyút, szalonnát, a tejtermékek közül tömlő túrót, sajtot, de jegyezték fel sót, ecetet is figyelemre méltó mennyiségben. A zöldségek közül sózott káposzta, petrezselyem, vörshagyma, fokhagyma szerepelt az összeírásban. A fejedelmi és főtiszti étkezésekhez küldtek még sós egrest és tárkonyt, retket, fenyőmagot, mogyorót. Szentpáli Ferenc, a vizaknai alkirálybíró egy véka gombát, Serédi uram pedig egy kézikosár uborkát, valamint ribizliszőlőt küldött a hadban lévő Telekinek.⁹⁵

A főemberek útrakelésük alkalmával nemcsak sok ételmet vittek magukal, de az étkészleteket is fontosak tarották. Az említett erdélyi hadak főparancsnoka végrendeletében olvashatjuk, hogy 1578-ban „ez mostani utamban a mennyi ezüst mív velem voltanak, egyben járó kupa aranyos hat, ezüst tálak nyolc, ezüst tányérok tizenkeztől, egy mosdó medence korsóstól, két pohár, kiből az úton ittunk ... egy sótartó ezüst, egy kanál, egy villa”.⁹⁶ 1696-ban Bulcsesti Sára végrendeletében pedig egy „úti vasas tál tokot” jegyeztetett fel, amelyben huszonhat tál, tizenkét csésze „s az négy szegében négy on palackocska” fért el.⁹⁷

Az étel hordozására külön élésszekereket használtak, így nem véletlen, hogy arról számos korabeli oklevélben olvashatunk. 1596. március 15-én Mária Cristinera (Krisztinera) fejedelemasszony egyik Gyulafehérváron keltezett levelében arra utasítja Kézdivásárhely céhes városát: „Miérthogy az ideo ky nyilatkozvan az hadakozasnak ideye el keozelget, haggiuk, hogy eles es satorok ala ket Ernyeos Zekeret kezytyetek hat hat loual ualokat es olly kezzen tartsiatok, hogy mikor innet mas parachiolat megien hozzatok mindigarast indithassatok oda, ahova az swksege kiuanya”.⁹⁸

95 Koncz J.: Adalékok i. m. 488.

96 Erdélyi Testamentumok II.114.

97 Erdélyi Testamentumok IV. 222.

98 Román Országos Levéltára Kovászna Megyei Igazgatóság. (Sepsiszentgyörgy) Apor család levéltára 36, nr. 45.

Befejezésként: a lehetőségekhez mérten az erdélyi főemberek, nemesek étkezési szokásait, a fogyasztott ételféleségek sokaságát, mindenekelőtt az általuk feljegyzett személyes élmények, utalások alapján igyekeztem bemutatni. A forrásanyag hiányossága miatt viszont elmaradt az egyszerű háztartások, a paraszti konyha étkezési szokásainak a felelevenítése. A korszak ismeretében annyit mégis írhatunk, hogy a szerényebb anyagi, gazdasági s nem utolsó sorban kulturális háttérrel rendelkező háztartásokban élők, az úri, a módosabb gazdák asztalára került különleges ételféleségekkel ugyan nem élhettek, de az alapvető olcsó élelmiszerek, a zöldség, a hús és a gyümölcsfélék számukra is hozzáférhetőek voltak.

BALOGH JUDIT

SZÉKELY PRIMOROK, SZÉKELY NEMESEK, SZÉKELYFÖLDI NEMESEK¹

Gebei Sándor tanár úr egyetemi éveim óta segítette kérdéseivel, a közös gondolkodással, vitákkal azt a folyamatot, melynek során pontosíthattam, alakíthattam a székely nemesség változásairól alkotott képet. Ezért egy ezt a témát tárgyaló tanulmánnyal szeretném köszönteni a születésnapján.

A székely társadalomban a 13-14. században két nagyobb réteg volt jelen.² A felső az úgynevezett tisztviselői vagy lófői réteg volt, akik őrizték a szerviensek jogait és kiváltságait. Nem véletlen, hogy a székely falu alapegysége is az úgynevezett lófő-birtok volt.³

A székely társadalom második, nagy rétege az a pedites vagy közszékely néven emlegetett csoport volt, akik gyalogosan katonáskodtak és egyes történészek szerint még az is felvethető velük kapcsolatban, hogy etnikai értelemben is különbözhettek a lófőktől.⁴ A középkor során a székely székek társadalmában a lófők közül kiemelkedett néhány család, akiket a közönség „elsőiként” emlegettek, akiknek a vezető szerepe hosszú ideig elsősorban a hadjáratokban, a katonai szolgálatban lehetett a legjelentősebb és ennek a révén szerezhettek egyre nagyobb tekintélyt a közösségben, minthogy a székelység kiváltságainak a forrása a katonáskodás volt.⁵

1 A tanulmány elkészítését az EFOP-3.6.1-16-2016-00001 „Kutatási kapacitások és szolgáltatások komplex fejlesztése az Eszterházy Károly Egyetemen” című pályázat támogatta.

2 Bodor György: Az 1562 előtti székely nemzetségi szervezetről. Történelmi Szemle 1983/2. 281–305.

3 Garda Dezső: Székely hadszervezet és faluközösség. Gyergyószentmiklós 1994.

4 Bodor Gy.: Székely nemzetségi i. m. 288., Balogh Judit: A székely nemesség kialakulásának folyamata. Kolozsvár 2005. 23.

5 Egyed Ákos: Székely századok. A székelyek rövid története 1848-ig. In.: Adalékok Barót történetéhez. Szerk. Demeter László. Barót 1999.

Az elit tehát kezdetben minden bizonnyal katonai elit lehetett, és tagjai közül néhányan később, éppen katonai kiválóságuknak köszönhetően szereztek újabb lehetőségeket a többiek közül való kiemelkedésre. Ilyen volt a katonai sikerek következtében megszerzett, Székelyföldön kívüli birtok, ami már közelítette a székely katonai elitet a feudális társadalom vármegyei nemességéhez, ezáltal pedig a székelységen belüli kollektív nemességen belüli katonai hierarchia tovább differenciálódhatott.⁶ Ugyancsak fontos változás és újabb adalék volt az elit minél nagyobb mértékű kiemelkedéséhez a széki tisztségeknek egy-egy széki család kezébe kerülése a korábban az egyenlőséget hangsúlyozó rotációs rendszerű tisztségviselési rend helyett. Így lassan a székely primori családok közül a többi fölé tudott emelkedni néhány család, akik a széki tisztségek viselése révén monopolizálták a maguk számára a közös ügyekben a döntéshozatalt, így elkezdődött a székely székek politikai elitjének a formálódása is. Különösen érdemes ebből a szempontból két külön szék ekkor kiemelkedő két családját megemlítenünk. Az anyaszékként számon tartott Udvarhelyszékben a homoródszentpáli Kornisok, Csíkszékben pedig a Lázárok szereztek meg a széki bírói tisztséget.⁷

A két család példája rámutat arra is, hogy az a székely társadalom, amit általában egy egységes egészként kezelt a történetírás, amelynek egységes jellemzői voltak a különböző századok folyamán, valójában székenként nagyon is különböző sajátosságokat mutatott, és célszerű a különböző székeket és azok társadalmát külön mikroközösségekként is megvizsgálni, mert azoknak saját belső mozgásaik és fejlődési ívük is kimutatható.

Így éppen az említett két család kiemelkedése mutatja meg ezeket a különbözőségeket. A primorokkal kapcsolatos általánosnak nevezhető történeti tézis az volt, hogy ezek a családok mind ősi, székely eredetű családok voltak.⁸ Ehhez kapcsolódott az a másik fontos tétel, miszerint a Székelyföld a 16. század közepéig alapvetően zárt volt a betelepülők előtt és a székelyek erőteljesen ellenálltak a betelepülésnek.⁹ A Kornis család karrierje ellent-

6 Balogh J.: A székely nemesség i. m. 33.

7 Endes Miklós: Csík-, Gyergyó-, Kászón székek (Csík megye) földjének és népének története 1918-ig. Bp. 1938. 26.

8 Szádeczky-Kardoss Lajos: A székely nemzet története és alkotmánya. Bp. 1927. 52-63.

9 Jakó Zsigmond: A székely társadalom útja a XIV-XVI. században. In: Székely felkelés 1595-1596. Előzményei, lefolyása, következményei. Szerk. Benkő Samu–Demény Lajos–Vekov Károly. Bukarest 1979. 24-26.

mond mindennek.¹⁰ A nem székely Kornisok ugyanis nemcsak betelepültek Udvarhelyszék területére, de már a 15. század végén a primorok között említettek, sőt a tisztségviselés monopóliumát is megszerezték. Amennyiben pedig Udvarhelyszék középkor végi elitjét vizsgáljuk, akkor arra az eredményre jutunk, hogy az ekkorra a katonai és a politikai elitbe emelkedő családok többsége nem székely származású volt, mint a dersi Petkyek,¹¹ vagy a fiatfalvi Gerébek.¹² Határozottan úgy tűnik, hogy néhány, valamikor a 14-15. század folyamán betelepült család a székely hagyományokhoz képest újak számító karrierstratégiák használatával sikeresen emelkedett a 16. század közepére az ősinek számító széki primori famíliák fölé, ezáltal egyébiránt új mintákat is adva ezeknek a családoknak, akik, főképpen a vargyasi Danielek valamint az ábrámfalvi Ugronok csak később vették át ezeket a mintákat és elitbe emelkedésük inkább a 17. századra tehető.¹³

Az udvarhelyszéki változások egyedinek mondhatók a Székelyföldön a 16. században, ilyen változások máshol, elsősorban Háromszéken, csak a 17. században következtek be.

Ha a székely elit esetében megkísérlünk egy kritériumrendszert felállítani, hogy mely családokat tekintünk ide tartozóknak, és a kora újkorra vonatkozóan a katonai vezető szerepek mellett a széki vezető tisztségek viselésében való részvételt, valamint az átlagot meghaladó vagyont, birtok és jobbágyszámot is a kritériumok között említjük, akkor arra jutunk, hogy a 16. század végére már számottevőnek tekinthető udvarhelyszéki elithez képest marosszéki elit jóformán nem is létezett. Az 1614-es, számos adatot felsorakoztató lustrajegyzék¹⁴ információi szerint Marosszék társadalma őrizte meg a legtovább a vagyon-

10 *Balogh Judit–Horn Ildikó*: A hatalomépítés útjai: a homoródszentpáli Kornis család története. Századok, 142. évf. (2008/4.) 849-896.

11 *Balogh Judit*: Székelyföldi karrierek. Az udvarhelyszéki nemesség hatalomszerzési lehetőségei a 16-17. században. Budapest 2011. 203-222.

12 Uo. 193-202., *Benkő Elek–Székely Attila*: Középkori udvarház és nemesség a Székelyföldön. Budapest 2008. 93-100.

13 *Balogh Judit*: A vargyasi Daniel család karrierjének kezdetei a 16–17. század fordulóján. Történelmi Szemle 2009/3. 333-354.

14 A Román Nemzeti Levéltár Kolozs megyei Igazgatósága, Kolozsvár (továbbiakban KnLvt.) Udvarhelyszék Levéltára, Székely Lada, Fond m. 16. 56.sz. VIII. 1. az 1614-es conscriptio.

egyenlőséget és a szabad paraszti társadalmak jellemzőit, olyannyira, hogy a szék szintén nyitottá vált, ám nem elsősorban a vármegyei területekről érkezők, hanem a más székekben birtokos családok előtt. Így 1614-re már jelentős birtokokkal rendelkezett itt a Kornis család, a szintén udvarhelyszéki Balássyak vagy a Lázár család. Érdekeltségei voltak itt továbbá a háromszéki Mikó és Daczó családoknak is. Mindezek mellett is fontos megállapítani, hogy a marosszéki primorok leggazdagabbika, Dersi János kevesebb mint harmadannyi jobbágyot birtokolt 1614-ben, mint az Udvarhelyszéki elit élén álló, ám ekkorra jelentős presztízsvesztéséget elszenvedett Kornis család feje, a fiatal Ferenc. Így, noha a marosszéki társadalom legnagyobb jobbágytartói viseltek széki tisztségeket, ezeket felváltva viselték a gazdagabb lófő családokkal, ezáltal nem tudták monopolizálni a széki politika irányítását, és ugyancsak nem emelkedtek az ismertebb székely katonai vezetők közé sem. Így megállapítható, hogy a korábban felállított székely elit kategóriába a 16. század második felében és a 17. század első évtizedeiben nem került be marosszéki család. A helyzet a fejedelemség fennállása alatt lényegét tekintve nem változott, ráadásul egyre erőteljesebbé vált Marosvásárhely városának a kiválása a székely jogok és kiváltságok, kötelezettségek rendszeréből és egyre erőteljesebben kapcsolódott az erdélyi városokhoz, mint a székely társadalomhoz.

Háromszék társadalma az előbb bemutatott két székhez képest más utat járt be. Itt megmaradtak a társadalom élén az ősinek tekintett székely családok, sőt sikerült olyan stratégiákat is használniuk, amelyek révén, igaz, hogy Udvarhelyszékhez képest pár évtized késéssel, de elkezdték a családi karrierek építését. Az itt felemelkedő családok között voltak a Basák, akik elsősorban a katonáskodás, valamint a széki tisztségek és hatalmaskodásuk révén emelkedtek föl, a Mikesek, a Kálnokiak, a Mikók, valamint a Béliak. A jobbágyszámokat mutató táblázatok azonban jól érzékeltetik, hogy Basa Pétert és Mikes Benedeket kivéve a többi család még nagyjából ugyanolyan körülmények között élt, mint a marosszéki primorok és lófők. A háromszéki családok azonban éppen a 17. század első évtizedeiben kezdték el karrierjük építését, aminek nagy lökést adott a Bethlen Gábor fejedelemsége alatti fejedelmi támogatás, nagyarányú részvételük az erdélyi török diplomáciában, valamint udvari szerepvállalásaik. A háromszéki családok felemelkedése éppen ekkor vette kezdetét, és a század közepére már politikai, katonai és

gazdasági szerepvállalásaikat tekintve is megelőzték az addig a székely társadalom élén elhelyezkedő udvarhelyszéki elitet. Az ambiciózus Béldi Kelemen hatalomgyarapítását fia, a fejedelmi iskolában nevelődött Béldi Pál tette teljessé,¹⁵ aki az elsősorban a katonai elitben pozíciókat szerző és ezáltal a gazdasági elit felé is lépéseket tevő apa után már valóban bekerült nemcsak a székely, de az erdélyi gazdasági elitbe is. A század második felében a Béliiek mellett a Mikesek, a Petkyek és a Kálnokiak is bekerültek az elitbe, a legnagyobb karriert azonban a szegény árva rokonként királyhalmi Petky István gyámfiaként, annak udvarában nevelkedett Apor István futotta be,¹⁶ aki, a székely hagyományokkal gyökeresen ellentétes módon, elsősorban a gazdasági hatalom megszerzésére építette saját hatalma gyarapítását, és elsősorban a gazdasági elitben elfoglalt pozíciója tette, immár nem csak és nem elsősorban a székely, de az erdélyi elit egyik legbefolyásosabb tagjává.

A nagy kiterjedésű de kis népsűrűségű Csíkszékben a 16. század közepéig egyetlen család szinte nyomasztó tekintéllyel rendelkezett. A szárhegyi Lázárok úgy lettek a szék szinte mindenható vezetői, hogy alig birtokoltak jobbágyságokat, sőt saját birtokaik mérete is viszonylag kicsi volt. Mégis képesek voltak monopolizálni a széki tisztségeket és így a széki politikát is az ellenőrzésük alá vonni egyfajta védelem nyújtása által. Ennek ellenére nem törekedtek sem vármegyei birtokok szerzésére, sem a közös földek kisajátítására, sem pedig nagyobb mértékű jobbágyszerzésre. Jobbágaik számát tekintve az összes széki elithez képest az utolsó helyre szorultak 1614-ben. Így ekkor még Csíkszék is az elit, sőt izmosabb primori réteg nélküli székek közé sorolhatjuk. Itt azonban komoly lehetőségek mutatkoztak a birtok- és jobbágyszerzésre, ezért a 17. század folyamán elsősorban a háromszéki primori családok igyekeztek áttérjeszkedni ennek a székeknek a területére is. Így megjelentek itt a Béliiek, valamint a Petky család is.

A 17. század második felében királyhalmi Petky Istvánnak sikerült teljesen a hatalmába kerítenie a széket, és katonai érdemeinek köszönhetően már I. Rákóczi György uralma alatt csíki főkapitány lett, II. Rákóczi György fejedelemsége idején viszont már a kancellári tisztséget is megsze-

15 *Deák Farkas*: Uzoni Béldi Pál 1621-1679. Bp. 1887.

16 *Bíró Vencel*: Altortjai gróf Apor István és kora. Kolozsvár 1935.

rezte. Családja azonban nem tudta tartósan megtartani a csíki hatalmat, a Lázár család jelentős vagyon híján is, még a 17. század végén is birtokolta a széki királybírói tisztelet.

A fejedelemség létrejöttét követően az 1562-es segesvári végzések alapjainak alakították át a székely társadalom struktúráját.¹⁷ A változásokra elsőként az udvarhelyszéki társadalom felső rétege reagált, akik a felbomló keretekben meglátták az új lehetőségeket és képesek voltak új stratégiákat is alkalmazni. Talán éppen nem székely eredetük tette őket alkalmasabbá az új helyzethez való alkalmazkodásra, a közös földek kisajátítására és a korábban nem látott mértékű jobbágy szerzésre. Így már a század utolsó évtizedére kiformalódott egy széles körű kliensi rendszert működtető, egész Erdélyre kiterjedő kapcsolati hálóval rendelkező széki elit, akik képesek voltak kitörni nemcsak a szék, de az egész Székelyföld keretei közül, és ezen hatalmi hálózat szinte minden fontosabb tagjának a karrierje kiterjedt valamilyen formában egész Erdélyre. Elmondható ez az egész hálózat fejről, Kornis Farkasról,¹⁸ aki személyes jó barátságot ápolt Kovacsóczy Farkassal és számos erdélyi nemessel, valamint a hálózat legjelesebb tagjairól is, hiszen egyik veje, dersi Petky János előbb székely főkapitány, majd pedig erdélyi kancellár lett, csakúgy, mint másik veje, a szombatosság tudós propagálója, Péchy Simon. Harmadik veje, Székely Mózes nemcsak egészen kivételes katona, vakmerő és hősies hadvezér volt, egy egészen rövid ideig pedig erdélyi fejedelem is. A Kornis-klán a 17. század elejére a többi székre is kiterjedő befolyással bírt, ami lehetővé tette azt, hogy dersi Petky János az egész székelységet a felkelő Bocskai István mellé állítsa, ezzel pedig voltaképpen hozzásegítve őt az erdélyi fejedelemséghez. A Bocskai nevében Erdélyt irányító Rákóczi Zsigmond jobbkezüvé vált azáltal, hogy a székelység egészét mozgatni volt képes.

Rákóczi Zsigmond, aki nem ismerte az erdélyi elit belső viszonyait, Petky Jánost támogatva kívánta maga mellé állítani a székelységet. A nagyobb katonai vállalkozásokban nem gondolkodó, idősödő Rákóczi fejedelemként, bár megtartotta a Báthory Zsigmond, majd pedig Bocskai által is visszaadott és megerősített ősi kiváltságokat, rendelkezéseivel elsősorban Petki érdekkörét és az eddig felemelkedett székely elit további erősödését támogatta.

17 EOE. II. 223-224.

18 Balogh J.-Horn I.: A hatalomépítés útjai i. m.

A Rákóczi Zsigmond által követett székelypolitikával gyökeresen ellentétes irányt választott utódja, a fiatal és hadjáratokra készülő Báthory Gábor. A Rákóczi Zsigmondhoz hűséges és vele lojális udvarhelyi elitet, mint rá és a politikájára veszélyes hatalomkoncentrációt igyekezett félreállítani, a súlyát minden eszközzel csökkenteni. Ebben a segítségére volt Kornis Farkas majd minden fiúgyermekének a halála, ezáltal a befolyásuk természetes csökkenése. Báthory fejedelemsége ilyen módon fordulópont volt a székely elit összetételét tekintve. Míg ugyanis addig fél évszázadon át mind a jobbágyságok számát, mind a birtokok nagyságát, mind pedig az országos politikában elfoglalt helyet tekintve Udvarhelyszék nemességének a súlya sokszorosan felülmúlta az összes többi szék nemességét, ez az állapot a 17. század 20-as éveire megváltozott. Bár Báthory sikeresen törte meg az udvarhelyi elitet, az új székely elit kiépülése Bethlen Gábor uralmának az időszakára esett.

Bethlen Gábor rendkívül tudatosan politizált, a székelységgel kapcsolatosan is határozott tervei voltak. Bocskai Istvánt követte abban a tekintetben, hogy a hadi vállalkozásaiban nagyon célirányosan használta őket. Bethlen nem a székelység egészét, és nem elsősorban az ekkorra harcértékét tekintve megfogyatkozott könnyűlovasságot használta a harmincéves háború során, hanem a hadügyi forradalom reformjához jobban igazodó, professzionális és állandóan fegyverben tartott kék darabontokat. A fejedelem a székely társadalom többi részének a „hasznosítását” is szem előtt tartotta, és elődeinél is tudatosabban, nagyobb számban vonta be őket a követi munkákba. A diplomáciában alkalmazott székelyek döntő többsége a török követségeket bonnyolította, ezzel szabályosan beletanulva a külügyi szolgálatba.¹⁹ Emellett az addig alkalmanként vagy csak egy-egy székely nemes számára elérhető udvari karrier is megnyílt a székely elit tagjai számára, Bethlen fejedelemségétől kezdve ugyanis mindig voltak székely tagjai is a fejedelmi tanácsnak.²⁰ Bethlen, aki szívesen hangoztatta azt, hogy ő megtartani igyekszik a székely haderőt, Bocskait követve és az európai hadi változásokat követve már elsősorban az ütőképes székely sereg fenntartásában volt érdekelt, és nem a tradicionális székely hadviselés megőrzésében.²¹

19 Szádeczky-Kardoss L.: A székely nemzet i. m. 173-179.

20 Horn Ildikó: Tündérország útvesztői. Bp. 2005. 252-253.

21 EOE. VIII. 541.

A Bethlen által megkezdett székelypolitika számos elemét továbbvitte I. Rákóczi György. Ilyen volt a székelyek megtartása a fejedelmi tanácsban valamint viszonylag nagy számú székely nemes alkalmazása a török követségekben és egyéb diplomáciai szolgálatokban.²² A reformáció elterjedése által megteremtődött tanulási lehetőségek sok székelynek adtak módot akár külföldi peregrinációra is, ami megnövelte esélyeiket a kancelláriára vagy valamely hivatalnoki tisztségbe való bekerülésre.

Az „öreg” Rákóczi György székelypolitikája mindazonáltal nem volt annyira kidolgozott és minden részletében kimunkált, mint elődjéé. A hadsereg európai színvonalra emelésének nyomai például nem láthatók a politikájában, ezzel kapcsolatos tevékenysége egyértelmű visszalépés volt. A székelyeket jelentős számban foglalkoztatta a hadseregében, ám újra előtérbe került a könnyűlovasság szerepeltetése.²³

I. Rákóczi György uralma alatt tovább emelkedtek azok a családok, akik Bethlen alatt kezdték meg a karrierjük építését. Udvarhelyszék elitjének korábbi tekintélye már nem állt helyre. A Kornis család Ferenc halálával fiúágon kihalt, csakúgy, mint a később felemelkedett Geréb András vagy a Balássy család. Helyettük a szék fölötti befolyást két család igyekezett megszerezni, a már a Kornisok alatt is szerepet játszó vargyasi Danielek valamint az ábrámfalvi Ugronok. Az ő súlyuk azonban nem érte el sem a Kornisok régi, sem az újonnan izmosodni kezdett háromszéki és csíkszéki elit frissen megszerzett hatalmát.

A 17. század folyamán változott a széki tisztségviselők kiválasztásának a módja. A segesvári végzések kivették a szék legfőbb tisztjei, a kapitány és a főkirálybíró választásának jogát a székely székek kezéből,²⁴ amit azok csak a 17. század elején szereztek vissza.²⁵ A székeket irányító két tisztség közül mindig is a kapitányé volt a tekintélyesebb, ő ugyanis a katonai ügyek mellett az igazságszolgáltatásban és a közigazgatásban is részt vett, nevét is a főkirálybíróé előtt említették. A széki tisztségek között őt követte a főkirálybíró, aki a szék belső ügyeiért volt felelős, a perekben döntött és az adók

22 Szádeczky-Kardoss L.: A székely nemzet i. m.181.

23 SZOKL. új sorozat. V. 5-12.

24 EOE. II. 223-224.

25 SZOKL. VIII. 351-352.

beszédésében is részt vett. A 17. század folyamán, noha a törvény szerint a szék választhatta újra a főtisztjeit, valójában a kinevezésekbe egyre jobban beleszóltak a fejedelmek. Nemcsak a széki főemberek közül kívánták ők kiválasztani a nekik megfelelő jelöltet, hanem egyre inkább gyakorlattá vált elsősorban Udvarhelyszék és Marosszék esetében, hogy a főkapitányi posztot nem székely főnemesekkel töltötték be, afféle adományként megszerezhető stallumnak használva a két szék főkapitányságait. Jól mutatja ezt I. Rákóczi György kisebbik fiának, Zsigmondnak az udvarhelyszéki kapitányi címe. A kívülről érkezett főkapitányok természetesen korántsem tartózkodtak annyit a székben, mint széki birtokos társaik, ezért ezekben a székekben az őket helyettesítő alkapitányok egyre nagyobb befolyásra tettek szert, pozíciójuk pedig ugródeszka lett a számukra a főkirálybírói tisztség megszerzéséhez.

A széki főtisztségek megszerzése jelentős állomása lehetett a feltörekvő székely nemeseknek, a fejedelmek pedig a választásba való folyamatos beleszólásuk révén befolyásolni tudták a székely elit kialakulását és lekötözték mindezzel a székely vezető réteget.

II. Rákóczi György uralma alatt újra nagyobb hangsúlyt kapott a katonai elitbe kerülés valamint a katonai szolgálat révén szerzett karrier, hiszen fejedelemségének ideje alatt több alkalommal vezetett hadjáratokat, amiknek a vezetésében azok a főleg háromszéki és csíki székelyek kaptak szerepet, akik már apja hadjárataiban is szolgálatot vállaltak. Így tovább emelkedett a Mikes, a Basa valamint a Petky család is, csakúgy, mint az a Béldi Pál, aki ekkor még a fiatalabb generációhoz tartozott.

1660 után az addig hatalmat szerzett székely családok töretlenül vagy kisebb töréssel építették tovább a hatalmukat. Apafi Mihály még II. Rákóczi Györgyhez képest is kevésbé kívánt beavatkozni a székely politikába, ez a magatartása minden bizonnyal szerepet játszott abban, hogy Béldi Pál hatalma az egész Székelyföldre kiterjedt és az erdélyi elit addigi egyensúlyát fenyegette. A Béldi-összeesküvés nem rengette meg alapjaiban a korábban kialakult elit szerkezetét, de a Béldi család és a hozzájuk köthetők meggyengültek. Míg Béldi Pál és köre a református székely elitet erősítette, többek között azáltal is, hogy erős kapcsolatokat épített ki például a szintén református Bethlen Miklóssal, addig a Béldi ellenzékéhez tartoztak a Mikesek és a hozzájuk köthető csíki és háromszéki katolikus székely nemesek. Az ekkor

ri szerepének köszönhetette elképesztő karrierjének indulását Mikes Kelemen ifjú támogatója, Apor István, aki a század végére az egész Erdély egyik leg-hatalmasabb ura lett.

Apafi Mihály uralmának idejére állandósult az a szokás, hogy Udvarhelyszék és Marosszék élére, főképpen a főkapitányi pozícióba, de időnként a főkirálybíróba is, zömében nem székely eredetű családok tagjai kerültek, míg Háromszék és Csíkszék főtisztjei továbbra is elsősorban a székely eredetű nemesi családok közül kerültek ki. Udvarhelyszék Apafi fejedelemsége idején a Bethlen család irányítása alatt állt. 1667-ig Bethlen János volt a szék főkapitánya, majd a lemondása után fia, Bethlen Miklós követte a tisztségben.²⁶ Amikor Bethlen Miklós 1676-ban fogságba került, akkor helyette Bethlen Gergely lett Udvarhelyszék főkapitánya, és ezt a tisztséget 20 éven keresztül megtartotta. A tisztség az ő főkapitánysága alatt vált igazán névlegessé, Bethlen Gergely ugyanis nem tartott mustrákat és személyesen nem látta el a főkapitányi tisztséggel járó feladatokat sem.²⁷ Marosszék főkapitánya Apafi uralma kezdetén Haller Gábor volt, akit annak megöletése után, 1663-ban göncruszkai Kornis Gáspár követett, Kornis halála után, 1683-ban rátóti Gyulafy László volt a szék főkapitánya. Csíkszékben az ekkor már idős Petky István, Szentpáli János és Daczó János váltották egymást a főkapitányságban. Háromszék élén szinte Apafi egész fejedelemsége alatt hídvégi Nemes János főkapitány állt.²⁸ A főkapitányok többsége református volt, kivéve Petky Istvánt, Kornis Gáspárt és Gyulafy Lászlót. Daczó János és Nemes János egymással sógorságban álltak és ők voltak az erdélyi portai diplomácia legtöbbet foglalkoztatott követei is. A református Apafi az ő felemelésükkel kívánta ellensúlyozni az ekkorra egyre jobban megerősödő katolikus családokat, mint amilyen a Mikes, az Apor, a Kálnoki vagy a Henter voltak. Ez azonban csak részben sikerült, mert a Mikesek, Aporok és Kálnokiak házasságokkal is megerősített kapcsolatrendszerre tovább tudott erősödni. A kör vezetője az Apafi-kor végére Apor István lett.

A lipóti Diplomát követő években a székely elit újabb „alkalmazkodásra” kényszerült, és az eddig felemelkedett háromszéki családok ekkor is tartani tudták korábbi pozícióikat, sőt a Kálnokiak és az Aporok még jelentősebb

26 *Szádeczky Kardoss L.*: A székely nemzet i. m. 204-205.

27 *Bethlen Miklós*: Önéletírása. 468.

28 Hídvégi id. Nemes János naplója az 1651-1686. évekről. Közli Tóth Ernő. In: Történelmi Tár 1902. 231-263., 375-411., 528-574.

hatalomra tettek szert. Az elitbe kerülés új útja most már nem elsősorban a széki tisztségek viselése volt, hanem a Habsburg kormányzati hivatalokban vállalt szerepek, jogi tanulmányok folytatása.

A Rákóczi szabadságharc majd' egy évtizede ugyan rövid időre visszahozta a katonai szolgálat révén történő felemelkedés lehetőségét, minden bizonnyal nem véletlen, hogy az ekkorra második vonalba szorult udvarhelyszéki elit tagjai közül a vargyasi Danielek ugyanúgy részt vettek benne, mint az Apor István és a Kálnokiak előre törésével kissé hátrébb került Mikesek.²⁹

1711 után a korábbi székely elit tagjai már nem a széki eliteken belül keresték az érvényesülés útját, azaz már nem a „székely elitbe” igyekeztek bekerülni a korábbi módokat felhasználva, hanem a guberniumi elitben igyekeztek megtalálni a helyüket és a birodalmi nemesi kritériumoknak kívántak megfelelni, ezáltal a korábban jelentős széki főtisztségek szerepe is átértékelődött.

A székely társadalom a kora újkorban számos változáson ment át, ám a szerkezetét minden trauma ellenére is képes volt megőrizni, főképpen ami a szabadok arányát és jelentős súlyát illeti. Jelentős átalakulásról a városok és az elit esetében beszélhetünk. A 16. század számos hányattatása között megjelenő új lehetőségeket elsősorban a székelység legfelsőbb rétege tudta megragadni és jelentős vagyont gyűjteni, esetleg az országos elitbe emelkedni is képessé vált. Ezzel a folyamattal párhuzamosan a székely nemesség, noha őrizte a korábbi, primor hagyományokat, már elsősorban az országos elitben igyekezett megkapaszkodni és az identitásában megkülönböztette magát a székelység egészétől. Emellett nemcsak egyre több nem székely származású nemesi család jelent meg a Székelyföldön, mint a Tholdalagiak vagy a Kamuthyak, hanem általános gyakorlattá vált nem székely nemeseknek székely főtisztségek adományozása, elsősorban Udahelyszéken, valamint Marosszéken. Ezek közül a nemesek közül a legtöbben a székelységen belül szereztek birtokokat, sőt néhányan, mint Tholdalagi Mihály vagy akár Bethlen Miklós, székely nemesi családokból választottak feleséget is maguknak. A korábban homogénebb és zömmel székely eredetű primori majd nemesi társadalmat felváltotta a székelyföldi nemesek színes és a kutatás számára még számos kérdést tartogató csoportja.

29 Balogh Judit: Székely nemesi karrierlehetőségek II. Rákóczi Ferenc szabadságharca idején. In. II. Rákóczi Ferenc, az államférfi. Tanulmányok a sárospataki országgyűlés 300. évfordulóján. Szerk: Tamás Edit. Sárospatak 2008. 243-250.

KALMÁR JÁNOS

SZERTARTÁSI BONYODALMAK EGY SPANYOL KIRÁLYI MENYASSZONY UTAZÁSA KAPCSÁN

Erzsébet Krisztina barcelonai útja (1708)

Köztudott, hogy az uralkodói házasságkötések többnyire nem a felek egymás iránti vonzalmának eredményeként születnek, hiszen többnyire nem volt alkalmuk találkozni egymással az egybekelést megelőzően. Így volt ez VI./III. Károly későbbi német-római császár-király, valamint magyar és cseh király (1711–1740) nászútja esetében is, aki spanyol trónigénylőként, illetve ellenkirályként nászolt meg Barcelonában, a spanyol örökösödési háború (1701–1713/14) idején. Amikor apja, I. Lipót császár 1700-ban megpróbálta politikai szövetségesnek megnyerni II. Viktor Amadé savoyai uralkodóherceget, az utóbbi felajánlotta Mária Lujza nevű lánya kezét a német-római uralkodó másodszülött fiának, az akkor még csak főhercegi címet viselő Károlynak. Minthogy azonban ez a diplomáciai terv füstbe ment, elmaradt az akkor 15 éves Habsburg fiatalember eljegyzése is. Helyette Anjou hercege, XIV. Lajos francia uralkodó 17 éves unokája – akit V. Fülöp néven Spanyolország királyává deklaráltak – vette nőül a 13 éves itáliai hercegnőt. Erre úgy kerülhetett sor, hogy időközben, a bécsi udvar törekvéseivel ellentétben, a savoyai uralkodó egyre határozottabban a császárral szemben álló Bourbonok spanyolországi aspirációinak támogatójául szegődött. 1703-ban aztán I. Lipót Portugáliával lépett szövetségre, s ezzel kapcsolatosan felmerült Károly főhercegnek II. Péter portugál uralkodó Terézia nevű, akkor még csak

8 éves lányával történő eljegyzésének ötlete. Csakhogy a hercegnő már a következő évben – azt megelőzően, hogy kérője portugál földre léphetett volna – váratlanul meghalt. Ezután Károly anyai nagybátyja, János Vilmos pfalzi választófejedelem Ansbachi Karolinát (1683–1737), a brandenburgi örgróf árvaságra jutott evangélikus lányát javasolta a főherceg számára feleségnek, aki nemcsak szép és okos volt, hanem művelt is, annak köszönhetően, hogy a Hannoveri-házból származó Zsófia hercegnő, I. Frigyes porosz király filozófiai érdeklődésű felesége környezetében nevelkedett. 1705-ben, Spanyolországba vezető utazása során Károly főherceg találkozott is Karolinával a Lipcse melletti Weissenfelsben, ahol a hercegnő mély benyomást tett rá. Hamarosan kiderült azonban, hogy a hithű Karolina nem hajlandó katolizálni, márpedig e nélkül szó sem lehetett egy Habsburggal való házasságkötésről. Ehelyett a hercegnő a következő évben a hannoveri választófejedelemhez ment nőül, aki 1727-ben II. György néven Nagy-Britannia királya lett.¹

Amint Anton Ulrich braunschweig-wolfenbütteli fejedelem értesült Karolina felekezeti állhatatosságáról, nyomban a bécsi udvar figyelmébe ajánlotta idősebbik unokáját, Erzsébet Krisztinát mint lehetséges menyasszonyjelöltet. Ez az 1691-ben született hercegnő is evangélikus volt ugyan, de ambiciózus nagyapja, aki családjá birodalmi befolyásának kiterjesztése érdekében igencsak törekedett családi kapcsolatot létesíteni a császári dinasztiával – meglehetősen rugalmasságot tanúsítva e kérdésben – semminemű akadályt nem állított unokája áttérésének útjába (1710-ben ő maga is katolizálni fog).

Károly főhercegnek 1705-ben való spanyol földre érkezésétől kezdve bátyja, az ugyanazon évben császári, továbbá magyar és cseh királyi trónra lépett I. József igyekezett feleséget keresni az 1703-ban még Bécsben Spanyolország uralkodójává kikiáltott öccse számára. Két ezzel kapcsolatos, 1706 második feléből származó, a császár nevében írt, udvari orvosok számára készített instrukciót is ismerünk, amelyek arra vonatkozó útmutatást tartalmaznak, hogy milyen szempontok figyelembe vételével kell titokban megfigyelniük a szóba jövő menyasszonyjelölteket. A bécsi udvar ugyanis nem kizárólag Erzsébet Krisztinával számolt. Az egyik utasítás értelmében a lovagi címmel

1 *Gerlinde Körper*: Studien zur Biographie Elisabeth Christines von Braunschweig-Lüneburg-Wolfenbüttel (Gemahlin Kaiser Karls VI. und Mutter Maria Theresias). Universität Wien 1975, PhD-disszertáció /kézirat/, 28-29.

büszkélkedő Johann Ferdinand von Hertold doktornak – aki inkognitója könnyebb megőrzése végett Königsfeldre változtatta a vezetéknevét – először „az ifjú pfalzi örgrófkisasszonyt, a toszkánai hercegnő lányát” kellett megfigyelnie Prágában.² Onnan Wolfenbüttelbe ment, hogy sétái, étkezései közben és különböző egyéb alkalmakkor alaposan szemügyre vegye az uralkodóherceg idősebbik lányunokáját, akinek az egészségi állapotáról is be kellett számolnia. Mindezen információkat megosztani tartozott János Vilmos pfalzi örgróffal, I. Lipót özvegyének – I. József császár és Károly főherceg anyjának – öccsével is. Ezt követően a württembergi udvarba vezetett az útja, hogy Krisztina Karolináról (1694–1729), Frigyes Károly stuttgart-württembergi fejedelem lányáról tájékozódjék. Az 1683 óta a düsseldorfi udvarban tartózkodó Jan Frans Douven holland festővel (1656–1727) egyszersmind elkészíttette a hercegnő portréját.³

Egy másik bécsi udvari orvos, a bolognai származású Giovanni Battista Garelli, a néhai I. Lipót császár medikusa,⁴ szintén kapott a kollégájához hasonló tartalmú instrukciót, amelyet azonban az ő számára nem németül, hanem az anyanyelvén, olaszul vetettek papírra. Neki Prágába és Boroszlóba kellett ellátogatnia.⁵ Útjának első állomásán az elhunyt Fülöp Vilmos pfalz-neuburgi herceg lányát, Mária Annát (1693–1751), a másodikikon az özvegy császárné unokahúgát, Károly Fülöp pfalz-neuburgi herceg,⁶ tiroli

2 Österreichisches Staatsarchiv /ÖStA/ Haus-, Hof- und Staatsarchiv /HHStA/ [Bécs]. Hausarchiv/Familienakten, Kart. 38, Konv. „König Hispan. Verleihungs-Acten,” fol. 310v (4. pont), 1706. augusztus 17-éről datálva. Ez esetben azonban vélhetőleg tévedésről lehet szó, hiszen János Vilmos pfalzi választó (1658–1716) 1691-ben másodízben Annamaria Luisa de’Medicivel (1667–1743) kötött házasságából nem született utód. *Wilhelm Karl Prinz von Isenburg*: Stammtafeln zur Geschichte der europäischen Staaten. Bd. I. Stargardt Marburg 1953. Tafel 34. és *Brigitte Sokop*: Stammtafeln europäischer Herrscherhäuser. Böhlau Wien – Köln – Graz 1989. Teil B, 15.

3 Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart. Begr. Ulrich Thieme, Felix Becker, Bd. 9. E. A. Seemann Leipzig 1913. 520.

4 *Gustav Frh. von Suttner*: Die Garelli. Ein Beitrag zur Culturgeschichte des XVII. und XVIII. Jahrhunderts. Gerold, Wien 1885., 4–5.

5 ÖStA HHStA. Hausarchiv/Familienakten, Kart. 38, Konv. „König Hispan. Verleihungs-Acten,” fol. 312r–313r (1706. szeptember 24-éről datálva).

6 *Isenburg W. K.*: Stammtafeln i. m. 34. tábla.

kormányzó Erzsébet Augustza nevű lányát kellett megfigyelnie. Hogy lehetőleg ne derüljön fény Garelli jelentéseinek tartalmára, mellékeltek számára egy általa használandó, szintén olasz nyelvű titkosíráskódot is.⁷

Mint ismeretes, végül Erzsébet Krisztina braunschweig-lüneburg-wolfenbütteli hercegnő lett a spanyol trónigénylő Habsburg főherceg felesége. 1706 decemberében érkezett Wolfenbüttelbe a hír, hogy a császári udvar az ottani fejedelem idősebbik lányunokáját tekinti első számú menyasszonyjelöltnek.⁸ Erzsébet Krisztina 1707. május 1-jén a bambergi székesegyházban Lothar Franz von Schönborn mainzi és bambergi érsek, birodalmi kancellár által celebrált ünnepélyes mise keretében vette fel a katolikus hitet.⁹ A bécsi udvar – a korábbi fiaskó után – e vonatkozásban is igyekezett biztosra menni: a császárt már 1706 novemberében arról értesítették, hogy az evangélikus hercegnő hajlandó áttérni.¹⁰ Elhatározásának kialakításában igen jelentős szerepe volt a jezsuita Wolfgang Plöckner rábeszélő és felkészítő tevékenységének, akit János Vilmos pfalzi választófejedelem ajánlott a wolfenbütteli udvarnak.¹¹ A német hercegnő 1707. május 14-én érkezett meg Bécsbe, ahol immár a császári család környezetében folytathatta új hite gyakorlását. A Spanyolországban 1707. április 25-én Almanzánál a Habsburg-szövetségesei által elszenvedett súlyos vereség következtében előretörő Bourbon ka-

7 ÖStA HHStA Hausarchiv/Familienakten, Karton 38, Konvolut „König Hispan. Verleihungs-Acten,” fol. 319v-320r.

8 *Ines Peper: Konversionen im Umkreis des Wiener Hofes um 1700.* (Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, Bd. 55), Böhlau – Oldenbourg, Wien – München 2010. 122.

9 Uo. i. m. 129., továbbá *Die Bischöfe des Heiligen Römischen Reiches 1648 bis 1806.* Ein biographisches Lexikon. Hg. Erwin Gatz. Duncker & Humblot, Berlin 1990. 444–446.

10 Archiv Liechtenstein /AL/ [Ezt az anyagot 1996-ban még Vaduzban használtam, de azóta Bécsbe, az ottani Liechtenstein Palais-ba (Rossau) szállítottak] Karton 171, foliószám nélkül (4181. sz. dokumentum: Bécs, 1706. november 16.)

11 *Peper I.: Konversionen i. m. 119. és Franz Schauerte: Die Conversion der Prinzessin Elisabeth Christine von Braunschweig-Lüneburg-Wolfenbüttel.* Frankfurter zeitgemäße Broschüren. Neue Folge 6/4 (1885), 141–176. Az áttérésre, valamint a wolfenbütteli hercegek katolikus környezetének szerepére l. még *Roberto Quirós Rosado: Diplomacia y misión en Europa durante la guerra de Sucesión: los Habsburgo-Wolfenbüttel, el Estado de Milán y el catolicismo septentrional.* Cuadernos de Historia Moderna [Madrid] 41/1. 2016. 31–49.

tonai erők egyelőre késleltették elutazását az Ibériai-félszigetre.¹² Spanyol földön tartózkodó vőlegénye ennek ellenére gondoskodott Erzsébet Krisztinát majdani útja során elkísérő udvartartás összeállításáról, anélkül azonban, hogy a funkcionáriusok személyére vonatkozóan konkrét javaslatokat tett volna. Az általa Bécsbe küldött jegyzéken 7 nő, 35 férfi és további, közvetlenül a hercegnő ellátásának biztosítására hivatott 31 férfi által betöltendő alkalmazotti tisztség megnevezése szerepelt.¹³ Eközben pedig I. József Anton Ulrich wolfenbütteli herceggel egyezkedett a hozományról. Miként a császár beszámolt róla öccsének, e kérdés körül egyelőre adódtak még problémák, hiszen a spanyol nyelvű formula semmi erre vonatkozó útmutatást nem tartalmazott, viszont a braunschweigi uralkodóház szövegében 20.000 birodalmi tallér szerepelt. Egyéb, előre nem látható esetekre nézve pedig a császár tájékoztatása szerint szóban igyekeznek megállapodni.¹⁴

Az utazási előkészületek a kedvezőtlen körülmények ellenére, még ha mérsékelt ütemben is, folytatódtak. A menyasszony tengeri úton történő Spanyolországba szállítása céljából 1707 nyarán Philipp Ludwig Sinzendorf gróf osztrák udvari kancellár kapcsolatba lépett a Habsburgokkal szövetséges tengeri hatalmakkal, Nagy-Britanniával és a németalföldi Egyesült Tartományokkal. Ennek kapcsán, sok egyéb mellett, 98 ló behajózását is meg kellett szervezni. A vőlegény sürgette az utazást, amelyet a reménybeli trónörökös születése iránti vágy, úgy is mint lényeges politikai tényező, indokolt. A bécsi miniszterek 1707 októberére valószínűsítették az útra kelést,¹⁵ nem sejtve, hogy majd csak a következő év áprilisának végén kerülhet rá sor. Addig is el kellett küldeniük a hajón szállítandók jegyzékének egyik példányát Angliába, a másikat Genovába, az angol flotta ottani admirálisának.¹⁶

A menyasszony utazásának és udvartartásának költségeit részint Károly anyja, I. Lipót özvegye, részint a bécsi Udvari Kamara fizette. Eleonóra Magdolna császárné esetében az tette ezt lehetővé, hogy 100.000 forint értékben

12 *Virginia León Sanz*: Jornada Barcelona de Isabel Cristina de Brunswick, esposa del Archiduque Carlos (1708). Estudios [Valencia] 33 (2007). 96.

13 AL, Karton 169, fol. szám nélkül (1707. július 18.)

14 Uo. Karton 171, fol. sz. nélk. (1707. nov. 14.)

15 ÖStA HHStA. Hausarchiv/Ältere Zeremonialakten A, Karton 21, Konv.: „Reise der Elisabeth Christine als Braut Karls III. nach Spanien”, fol. 14r-v.

16 Uo. fol 32r.

családi nemesfém tárgyakat zálogosított el holland bankároknál. Mindezen felül bíztak még a spanyol koronaterületnek számító Milánói Hercegség, Dél-Németalföld és a Nápolyi Királyság hozzájárulásában is.¹⁷ Erzsébet Krisztina udvartartásának tagjaira a császár, Eleonóra Magdolna, Amália császárné – I. József felesége –, Liechtenstein hercegné – Károly főherceg főudvarmesterének felesége – és Dietrichstein hercegné, a császári főistálló-mester felesége, valamint Keresztély Ágost bíboros, a szász-zeitzi herceg, Magyarország primása tettek javaslatot. A bécsi Titkos Konferencia tagjai azt javasolták, hogy – a Habsburg-párti spanyolok érzékenységeire tekintettel – szervezzenek egy csupán ideiglenes udvartartást a királyi menyasszony számára, amelyben lehetővé tennék Károly főherceg ibériai támogatóinak a részvételét is.¹⁸

Erzsébet Krisztina spanyolországi utazásának megszervezésével Karl Joseph von Lothringen osnabrücker és olmützi püspököt, Lipót lotaringiai uralkodóherceg fivérét, I. Lipót császár sógorát bízták meg.¹⁹ Nála kellett jelentkezniük a királyi menyasszonyt üdvözölni kívánó küldötteknek és más látogatóknak, hogy az általa megfelelőnek ítélt időpontban vezethesse be az illetőt a wolfenbütteli hercegnőhöz.²⁰

Igen fontos kérdés volt az Ibériai-félszigetre tartó utazás útvonala is. Nemcsak annak hossza és az utak állapota miatt, hanem ceremonális okból is. Bécsből indulva a legrövidebb és a legjobb állapotú út az volt, amely Salzburgon és Innsbruckon keresztül vezetett Itáliába. Csakhogy arrafelé haladva számolni kellett a salzburgi hercegérsek várható vendéglátói meghívásával. A bécsi udvar azonban ragaszkodni kívánt ahhoz a hagyományos spanyol szokáshoz, amely szerint senki sem étkezhet a királynéval nyilvánosan. Az 1653-ban német-római királlyá választott IV. Ferdinánd (1633–1654) sem evett együtt Marianna (1634–1694) húgával azt követően, hogy az utóbbit 1648-ban IV. Fülöp spanyol király menyasszonyává deklarálták. Az ilyen jel-

17 Uo. fol. 15v.

18 Uo. fol. 16r-v.

19 Az osnabrücker püspöknek szóló, I. József császár nevében írt, 1708. április 12-i instrukció egyik példánya az alábbi jelzet alatt található: ÖStA HHStA Hausarchiv/Familienakten, Kart. 38, Konv.: „Vermählung Königs Karl III. betreffend”, fol. 138r-140v, 147r.

20 Uo. fol. 427r.

legű problémák és az abból származható sértődések elkerülése érdekében a bécsi miniszterek inkább a hosszabb és egyéb szempontból is kényelmetlenebb, Stájerországon áthaladó útvonalat javasolták. Ez az Isonzo völgyében haladva, Pontebba közelében érte el Itáliát, amelynek határától kezdve Bolzano felé tartott. Annak idején IV. Fülöp menyasszonya ezen az úton haladva 48 nap alatt jutott el Milánóba. Menet közben számítani lehetett a modenai és a páрмаi hercegek tisztelgő látogatására. Ezért célszerűnek látszott előre rögzíteni azt az időpontot – délelőttöt vagy délutánt –, amikor szerét ejthetik a vizitnek, ügyelve arra, hogy semmiképp se étkezéskor kerüljön rá sor.²¹ A savoyai herceget pedig igyekeztek óva inteni, nehogy protokolláris konfliktusba bonyolódjék Erzsébet Krisztina felkeresése alkalmával. Vele kapcsolatban azért tartottak ettől, mert korábban, amikor a spanyol királlyá deklarált Fülöpöt, Anjou hercegét ment üdvözölni, az általa elvárt asztalhoz invitálás helyett csupán egy széket kapott, amelyből végignézhetne volna Habsburg Károly riválisának étkezését, ami miatt a savoyai uralkodó sértődötten sarkon fordult.²²

Az útvonalról végül I. József döntött, éspedig praktikus szempontok alapján. Időnyerés és takarékoság miatt a rövidebb szakasz tervét támogatta. Tekintettel azonban a salzburgi érsek várható, a spanyol udvari etiketre sérelmes étkezési meghívására, a császár egy kis északi irányú kerülőt javasolt a Duna mentén Linz, majd az Inn partján Altötting és e folyó völgyében dél felé továbbhaladva Kufstein felé, hogy elkerüljék a hercegérsek tartományát.²³ Az e kitérővel bejárandó útvonalon ugyanis még Innsbruck érintésével együtt sem fenyegetett protokolláris kockázat, hiszen Károly Fülöp pfalz-neuburgi herceg, tiroli kormányzó, az özvegy császárné fivére könnyen meggyőzhető volt arról, hogy ne óhajtson együtt étkezni Erzsébet Krisztinával.²⁴ Kíváncosnak tűnt viszont, hogy e herceg és a felesége Hallig menjenek Erzsébet Krisztina elé, üdvözölni őt. Hangsúlyozták azonban, hogy

21 ÖStA HHStA. Hausarchiv/Ältere Zeremonialakten A, Karton 21, Konv.: „Reise der Elisabeth Christine als Braut Karls III. nach Spanien”, 28v, 29r-v.

22 ÖStA HHStA Hausarchiv/Familienakten, Kart. 38, Konv.: „Vermählung Königs Karl III. betreffend”, fol. 428v.

23 Uo. fol. 427v.

24 ÖStA HHStA. Hausarchiv/Ältere Zeremonialakten A, Karton 21, Konv.: „Reise der Elisabeth Christine als Braut Karls III. nach Spanien”, fol. 52v.

a spanyol királyi menyasszony audienciáin a császárné öccsét ugyanúgy csak egy karosszék illeti meg, miként a modenai és a páрмаi hercegeket is. Egyébként pedig senki más nem foglalhat helyet a nála teendő látogatások alkalmával. Az ezzel kapcsolatos esetleges félreértések elkerülése végett azt javasolták, hogy a wolfenbütteli hercegnő fogadja állva az őt felkeresőket, amivel elkerülheti, hogy bárki igényelhesse magának a jelenlétében való leülés jogát.²⁵ A bécsi miniszterek arra számítottak, hogy bizonyos olasz fejedelmek, köztük a savoyai herceg tiszteletüket fogják tenni Erzsébet Krisztinánál Milánóban. Ez esetben azonban nem lenne célszerű a néhai Marianna hercegnő által hajdan követett szertartásrendet követni, hiszen ő egyik itáliai herceget sem fogadta, hanem csak levélben üdvözölte őket. II. Viktor Amadé savoyai uralkodót pedig indokoltnak látták előre tájékoztatni arról, hogy még ő sem csókolhat kezét a spanyol királyi jegyesnek, mivel menyasszonyként Marianna pfalz-neuburgi hercegnőhöz (1667–1740), II. Károly spanyol uralkodó jövődöbelijéhez is csak két választófejedelem, a brandenburgi és a pfalzi járulhatott kézcsókra 1689-ben.²⁶

Barcelona felé vezető útja során Erzsébet Krisztinának és kíséretének mindenképpen át kellett haladnia a Velencei Köztársaság szárazföldi területének (*Terraferma*) egy részén. Ezt megelőzően azonban a *Serenissima* elismerte Anjou Fülöpöt Spanyolország királyának, ami fejtörést okozott riválisa, az ugyancsak spanyol uralkodóvá deklarált Károly arája ottani fogadásának módját illetően. Az üdvözlése céljából a köztársaság nevében delegálandó követek készek voltak ugyan felségnek szólítani a wofenbütteli hercegnőt, de el kívánták kerülni azt, hogy spanyol királynénak kelljen címezniük őt. Ennek és Velence nemzetközi politikai színtéren játszott szerepének megfelelően a városköztársaság vezetése úgy döntött, hogy a *Terraferma* helytartója, a *providitore generale di Terraferma* köszöntse és kísérje országuk területén a királyi menyasszonyt. A maguk szempontjából ez kétségkívül bölcs választás volt, mert ennek a fontos méltóságnak a viselője e szerepet saját hatásköré-

25 ÖStA HHStA Hausarchiv/Familienakten, Kart. 38, Konv.: „Vermählung Königs Karl III. betreffend”, fol. 428r-429r.

26 ÖStA HHStA. Hausarchiv/Ältere Zeremonialakten A, Kart. 21, Konv.: „Reise der Elisabeth Christine als Braut Karls III. nach Spanien”, fol. 91r.

ben, a dózse felhatalmazása – azaz államfői jóváhagyás – nélkül is eljátszhatta, amit az előzmények alapján a *Serenissima* vezetője vonakodott volna megadni.²⁷

Az indulás előtt néhány nappal, 1708. április 23-án került sor a wolfenbütteli hercegnő eljegyzésére a klosterneuburgi ágostonos kanonokokhoz tartozó, Szűz Mária tiszteletére szentelt s népszerű zarándokhelyként is ismert hietzingi plébániatemplomban.²⁸ A Keresztély Ágost szász-zeitzi bíboros-herceg által celebrált szerbartáson a távol lévő Károly főherceget bátyja, I. József császár képviselte.²⁹ Az immáron a vőlegény részvételével megtartott házasságkötésre aztán Barcelonában, a Santa Maria del Mar-templomban került sor 1708 augusztusának első napjaiban.³⁰ Az ottani háborús körülmények és a pénzszüke ellenére is igen nagy pompával megtartott esküvő a hosszú és fáradtságos utazás³¹ szép befejezésének bizonyult, amelynek ünnepléssége méltó volt a Habsburg főherceg spanyol királyi rangjához.

27 ÖStA HHStA Hausarchiv/Familienakten, Kart. 38, Konv.: „Vermählung Königs Karl III. betreffend”, fol. 433v-434v.

28 A mai Bécs XIII. kerületében, a schönbrunni kastély szomszédságában.

29 A szerbartás kortársi, kéziratoss leírása Heinrich Günther von Wehrstald császári tanácsos és spanyol királyi titkár tollából: ÖStA HHStA Hausarchiv/Familienakten, Kart. 38, Konv.: „Vermählung Königs Karl III. betreffend”, fol. 497r-503v.

30 *León, V.* : Jornada a Barcelona i. m. 108–110

31 Az utazás részleteire vonatkozóan ld. *Pierre Caillet*: Une épisode de la Guerre de Succession d’Espagne. Le voyage de la princesse de Wolfenbüttel et de Charles de Lorraine, évêque d’Olmütz et d’Osnabrück en 1708. Revue historique de la Lorraine [Nancy] 3e série 1/74 (1930), 38–63. és *Giovanni Liva*: Il viaggio della regina: Elisabetta Cristina di Brunswick da Vienna a Barcellona (1708). Annuario dell’Archivio di Stato di Milano (2014), 71–91.

MISKEI ANTAL

SAVOYAI EUGÉN ÉS KASTÉLYA A CSEPEL-SZIGETEN

1. Savoyai Eugén herceg

Eugène-François de Savoie-Carignan 1663. október 18-án született Párizsban. A francia származású főurat a magyar nyelvben Savoyai Jenőnek szokás nevezni. Valójában a görög eredetű *Eugenész*, illetve a latin *Eugenius* szóból német rövidüléssel keletkezett Eugén név – jelentése: előkelő, nemes származású – eredeti magyar alakváltozata az Ödön volt; a Jenővel való mesterséges azonosítása csak a 19. században történt meg és vált általánossá a köztudatban.¹

Savoyai igen előkelő családból származott. Apja, Eugène-Maurice de Carignan (1635–1673) Soissons és Dreux grófja, Champagne és Brie katonai kormányzója, francia tábornok, apai ágon a savójai fejedelmi családdal állt rokonságban. Huszonkét évesen, 1657-ben feleségül vette Jules Mazarin bíboros unokahúgát, Olympia Mancinit (1637–1708), aki Rómából érkezett Gallia földjére. A frigyből összesen nyolc gyermek született.

Az ötödik fiúgyermekként napvilágot látott Eugén herceg meglehetősen előnytelen külsővel (apró termet, görbe hát, rövid nyak, csúnya ovális arc, pisze orr, kilátszó fogak) rendelkezett. A csenevész fiút papi pályára szánták, s öt évvel édesapja halála után, 1678-ban Giuseppe Mestio pápai nuncius feladta neki a kisebb egyházi rendeket a tonzúrával együtt. Olympia Mancini rövidesen egy méregkeverési botrány kellős közepén találta magát, ezért elhagyta a francia királyi udvart, és Spanyol-Németalföldre, Brüsszelbe költözött. Fiát ekkortól kezdve apai nagyanyja nevelte Párizsban.

1 *Ladó János – Bíró Ágnes: Magyar utónévkönyv. Bp. 1998. 55.*

Kortársaihoz hasonlóan Savoyai is kedvelte a szerencsejátékokat, ezért néha-néha előfordult, hogy adósságba keveredett. Egy alkalommal rokona, II. Viktor Amadé szavójai fejedelem (1675–1730) úgy húzta ki a bajból, hogy két piemonti apátságot adományozott neki. A rendkívül céltudatos uralkodó azonban kikötötte: az adott egyházi intézmények bevételei csak addig illetik meg unokaöccsét, amíg nem köt házasságot. Mivel élete végéig nőtlen maradt, Eugén herceg megtarthatta laikus apáti címét, s jövedelmet húzhatott a rábízott javakból.

Savoyai sorsának további alakulását nagymértékben meghatározta az a szóbeszéd, amely Fülöp orléans-i herceg második felesége, Elisabeth-Charlotte pfalzi hercegnő jóvoltából terjedt el a Szajna-parti városban. A rosszindulatú hír hamar megtette hatását, mivel 1682-ben, amikor a „kis abbé” felvételét kérte a francia hadseregbe, a homofíliát mélységesen megvető XIV. Lajos király (1643–1715) elutasította keresztfia kérését. Az uralkodó magatartásában bizonyára szerepe lehetett az Olympia Mancinit terhelő vádnak is.

Az udvari intrikák hatására Savoyai 1683-ban a Napkirály unokatestvére, Louis-Armand Conti hercege segítségével és társaságában, nőnek öltözve, engedély nélkül elhagyta Franciaországot, s előbb Passauba, majd Bécsbe utazott, ahol I. (Habsburg) Lipót német-római császár, magyar és cseh király (1657–1705) szolgálatába állt. Bátyja, Louis-Jules (1660–1683) hősi halálát követően önkéntesként harcolt a császárvárost a török ostrom alól felszabadító kahlenbergi ütközetben (1683. szeptember 12.). A küzdelem hevében tanúsított bátor helytállásáért I. Lipót egy lovasezred vezetését bízta rá, s vértess ezredesi ranggal tüntette ki. Zsoldot viszont öt évig nem folyósított neki, ezért kiadásait ebben az időben a Savoyai-ház feje, II. Viktor Amadé fedezte. Befolyásos hozzátartozói és egyben pártfogói, Lajos Vilmos bádeni őrgróf és II. Miksa Emánuel bajor választófejedelem szintén szárnyaik alá vették a herceget, aki 1685-ben elnyerte a vezérőrnagyi rangot.

A 17. század utolsó két évtizedének legjelentősebb, szinte egész Európát megmozgató eseménysorozatát a Kárpát-medence addig oszmán fennhatóság alatt álló területének felszabadítása jelentette. A törökellenes nemzetközi összefogás alapjait I. Lipót német-római császár és III. (Sobieski) János lengyel király (1674–1696) 1683. március 31-én megkötött szerződése képezte. A XI. Ince pápa (1676–1689) védnöksége alá rendelt katonai szövetséghez rövid időn

belül Velence, Oroszország, Bajorország, Szászország és Brandenburg is csatlakozott. E Szent Ligának nevezett szövetség tagjai arra kötelezték magukat, hogy mindaddig harcolnak az oszmánok ellen, amíg nem születik általános, mindnyájukra kiterjedő előnyös béke. A pápai udvar diplomáciai tevékenységének köszönhetően XIV. Lajos francia király és I. Lipót császár 1684. augusztus 14-én Regensburgban húsz évre szóló fegyverszünetet kötött egymással, aminek következtében a Német Birodalom ura egy időre felszabadult nyugati riválisa nyomása alól.

A szövetségesek seregében harcolva Savoyai részt vett Buda visszafoglalásában (1686), a nagyharsányi ütközetben (1687), valamint Eger és Munkács ostromában (1687). A nándorfehérvári/belgrádi győzelem (1688) után Lipót császár Eugène Maurice becsvágyó fiát altábornagyi rangra emelte.

A keresztény koalíció sikerei azonban aggodalommal töltötték el a császár riválisát, XIV. Lajost, aki 1688-ban felmondta a regensburgi egyezséget. A francia hegemonia megtörésére szerveződött augsburgi liga résztvevői által indított háború (1688–1697) kitörésekor Eugén herceget előbb a Rajna vidékére, majd a piemonti hadszíntérre vezényelték. Itáliában Savoyait újabb megtiszteltetés érte: 1690-ben császári lovassági tábornokká, 1693-ben tábornaggyá léptették elő.

A franciák ellen viselt ún. pfalzi háború az 1690-es évek második felére kimerítette a szembenálló feleket. A nyugati front elcsendesedése lehetőséget teremtett arra, hogy a Szent Liga tagjai ismét a török kérdésnek szenteljék figyelmüket. Lajos Vilmos bádeni örgróf támogatásának köszönhetően, illetve a bécsi Udvari Haditanács elnöke, Ernst Rüdiger Starhemberg gróf jóvoltából 1697-ben Savoyai Eugén lett a magyarországi császári hadak főparancsnoka. A később „utolsó lovagként” emlegetett új császári fővezér 1697. szeptember 11-én Zentánál 40 000 fős seregével fényes győzelmet aratott II. Musztafa szultán (1695–1703) csapatai felett. Az ütközet után két évvel, 1699-ben került sor a karlócai béke aláírására, amelyben az Oszmán Birodalom uralkodója a Temesköz és a Szerémség kivételével lemondott Magyarországról, Erdélyről és Szlavóniáról.

1703-ban Savoyai került az Udvari Haditanács élére. Az elnöki tisztséget 1731-ig viselte, miközben kulcsszereplője volt a Titkos Konferenciának is. A spanyol örökösödési háború (1701–1714) számos császári katonai győzelme

fűződik a nevéhez. Höchstädt–Blenheimnél (1704) és Oudenardénál (1709) John Churchill-lel, Marlborough hercegével közösen aratott diadalt a francia–bajor haderőn, míg Torinónál a szavójaiakkal és a poroszokkal karöltve semmisítette meg az Észak-Itáliában állomásozó francia csapatokat (1706). Ez a siker nyitotta meg számára az utat a milánói főkormányzói méltóság elnyeréséhez.

Lajos Vilmos bádeni örgróf halála után a Német-római Császárság rendjeinek Regensburgban tartott gyűlése 1707-ben Savoyaira ruházta a birodalmi császári sereg katolikus főtábornagyi tisztségét. A következő esztendő végül meghozta számára a legmagasabb katonai elismerést: a protestáns birodalmi főtábornagy, Kristóf Ernő brandenburg–bayreuthi örgróf leváltása után I. József német-római uralkodó, cseh és magyar király (1705–1711) őt nevezte ki császári és királyi főtábornaggyá (*Generalissimus*). A spanyol örökösödési háború végén a diplomáciai feladattal is megbízott Eugén herceg tárgyalásokat folytatott Claude Louis Hector de Villars marsallal, amelynek alapján a szembenálló felek 1714-ben aláírták a rastatti békeegyezményt.

Az 1710-es évek második felében Savoyai újból a törökök ellen hadakozott. A pétervárad (1716), a temesvári (1716) és a belgrádi (1717) diadalog a pozsareváci béke (1718) megkötését, a Magyar Királyság immáron teljes területének felszabadítását eredményezték. A belgrádi csata után a „*Keresztények dicsősége*” (*Gloria Christianorum*) feliratú emlékműt vertek a tiszteletére. Élete során a herceg összesen huszonnégy hadjáratot vezetett, és tizenhárom alkalommal sebesült meg.

1716–1724 között az „Osztrák–Németalföld kormányzója” címet viselte, de a tartományt nem ő, hanem a nevében eljáró Prie márki igazgatta. E hivatalról való lemondását követően VI. Károly német-római császár Itália általános helytartójává nevezte ki, s fizetését évi 140 000 aranyban határozta meg. Az élete alkonyán, idős korában még egyszer hadba vonuló törökverő hős az 1733–1738. évi lengyel örökösödési háborúban már nem tudta megcsillogtatni katonai erényeit. A hadjáratban való részvétele mégsem tűnt teljesen hiábavalónak, mivel az ifjú porosz trónörökös, Frigyes herceg, aki később II. (Nagy) Frigyes néven Poroszország királya lett, tőle sajátította el a hadvezetés mesterségét.

A páratlan szervezőkészséggel és helyzetfelismerő képességgel rendelkező francia származású hadvezérről köztudott, hogy korszerűen alkalmazta a vonalharcászatot, s épített a tüzérség, a gyalogság és a lovasság együttműködésére. Dicsérte a magyar katonák harci erényeit, támogatta a magyar könnyűlovasság besorolását a császári seregbe, és elfogadhatónak tartotta számukra a magyar szolgálati nyelv használatát. Ugyanakkor államérdekből elítélte az itteni nemesség szűklátókörű szemléletét, helytelenítette a felszabadított terület lakosságára kivetett állami adó nagyságát, s kifogásolta a jezsuita rend tagjainak erőszakos fellépését, mert tisztán látta, hogy a fellázadt magyarok lekötik a franciák ellen harcoló császári sereg kapacitásának egy részét. Az uralkodójukkal szemben fellépő, lázadónak tekintett kurucokkal viszont nem kívánt egyezkedni, ezért a Rákóczi-szabadságharc (1703–1711) való mielőbbi, gyors lezámolást sürgette.

Eugén herceg a Bécs határában álló – ma az osztrák fővároshoz tartozó – pompás nyári kastélyában, az ún. Belvederében időzött legszívesebben. Mogorva, magába zárkózó ember benyomását keltette, állítólag németül sem tanult meg tisztességesen. A császárvárosban romantikus kapcsolat fűzte Strattmann Eleonórához, Batthyány Ádám gróf özvegyéhez. Európa-szerte óriási elismerés övezte, így Magyarországon is, ahol többek között a „Haza megmentője”-ként emlegették.

Érdemei elismerésül a magyar rendek az 1715:130. törvénycikkely által honosították: *„A karok és rendek hálás emlékezettel gondolva a fenséges Ferenc Eugén fejedelem úrnak, Savoya és Piemont hercegének, aranygyapjas lovagnak, tábornagynak, a szentséges császári és királyi felség egyik ezrede parancsnokának, belső tanácsosnak, az Udvari Haditanács elnökének, valamint az egész hadsereg általános helytartójának stb. számos hősi tetteivel szerzett kiváló érdemeire, illetve igen bőségesen felhalmozott és hasznos szolgálataira, amelyeket ugyanazon fent nevezett fejedelem úr eme Magyar Királyságban bármilyen hadi alkalommal és mezei csapatoknál életét és szerencsáját nyílt veszélynek kitéve – s különösen azon 1697. esztendőben, amikor a Tisza folyónál, Zenta nevű helységnél a keresztény név esküdt ellenségével, magának a török szultánnak is a jelenlétében vívott ütközetben ugyanazon ellenség felett fényes győzelmet aratott, s a pogányok igen kegyetlen veszedelme után ezen említett Magyar Királyságot nagyobb*

biztonságba juttatta – nevének halhatatlan dicsőségére, a legfelségesebb Ausztriai Ház és ezen Magyar Királyság Szent Koronája részére nyújtott és tett, s jelenleg is hasonló állhatatos buzgalommal nyújt és tesz.

§. 1. Tehát ugyanezen fent említett fejedelem urat, s általa a fenséges Emánuel fejedelem urat, édes testvére utáni unokaöccsét, ugyanazon Savoya és Piemont hercegét, aranygyapjas lovagot s egy lovasezred ezredesét, valamint az előbb említett ő fensége kétségtelen örökösét és utódát, s nemkülönben ezen egyenes ágon leszármazó örökösöket önszántukból és az iránta tanúsítandó hálás szívük bizonyosságául, a felé intézett meghívás előrebocsátása után, az ezer arany díj fizetése alól felmentve a Magyar Királyság más igaz és kétségtelen lakói közé a megillető üléssel és szavazattal, hő lelkesedéssel befogadták.

§. 2. Nem kételkedvén, sőt, határozott reménnyel biztatván magukat, hogy ugyanezen fejedelem úr és az általa befogadottak is minden időre a haza hasznos polgárai lesznek, s annak javait, jogait és törvényeit buzgón előmozdítani és védelmezni fogják.”²

Hosszú katonai szolgálata alatt Savoyai tekintélyes vagyont halmozott fel. Az 1730-as évek derekán évi jövedelme 400 000 forintot tett ki, birtokainak értéke elérte a kétmillió forintot, készpénzvagyonja mintegy hárommillió forintra rúgott. Anyagi körülményei tehát lehetővé tették, hogy nagyvonalú mecénási tevékenységet folytasson. Élénken érdeklődött a tudományos és a művészeti tevékenységek iránt, levelezésben állt kora jó néhány híres személyiségével, köztük Gottfried Wilhelm Leibniz német polihisztorral, aki bécsi tartózkodása idején szűkebb baráti társaságának is tagja volt, Jean-Baptiste Rousseau párizsi születésű költővel, François-Marie Arouet Voltaire-rel és Charles Louis de Secondat Montesquieu-vel, a francia felvilágosodás két kiemelkedő személyiségével, Pietro Giannone európai hírű nápolyi jogtudóssal, illetve jeles hadvezértársaival, Claude Louis Hector de Villars-ral és John Churchill Marlborough-val. Leibnizcel nemcsak bölcsészeti és államjogi kérdésekről értekezett, hanem egy Bécsben felállítandó tudományos akadémia tervével kapcsolatban is kifejtette véleményét.

2 Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár. 1657–1740. évi törvénycikkek. Fordította és bevezetéssel ellátta: Tóth Lőrinc. Magyarázatokkal és utalásokkal kíséri: Márkus Dezső. Bp. 1901. 536–539. A szöveget az eredeti fordításhoz képest valamelyest módosítottuk.

A kortárs művészek – főként itáliai festők – alkotásai mellett Savoyai különös gondot fordított antik szobrok, műkincsek, könyvek, porcelánok, valamint egzotikus növények és állatok beszerzésére is. Menázsériája 43-féle gerinces állatból és 76-féle madárfajból állt. Amikor gyűjtőszenvetélynének híre ment, I. Frigyes Vilmos porosz király egy európai bölényt, a svéd uralkodó rénszarvasokat, a tuniszi követ pedig 1732-ben egy tigrist küldött neki ajándékba. E ritka példányokat Ignatz Heinitz (1657–1742) festményei örökítették meg.

Kastélyait és palotáit a kor legkeresettebb közép-európai építészei, Johann Bernhard Fischer von Erlach (1656–1723) és Johann Lucas von Hildebrandt (1668–1745) tervezték. A bécsi Himmelpfortgassében található városi palotája, a Mária Terézia királynő (1740–1780) kora óta Belvederének nevezett bécsi külvárosi kettős kastélya, az obersiebrbrunni kertje és pavilonja, a schlosshofi, az engelhartstetteni, a béllyei, a promontori és a ráckevei kastélya a korabeli barokk művészet remekművei közé tartoztak/tartoznak.

A herceg galériája és értékes könyvtára európai hírnévnek örvendett, Bécs leggazdagabb magánbibliotékájának tartották. Kedvelt szerzői közé tartozott Polübiosz, Xenophón, Iulius Caesar és Niccolò Machiavelli. A vörös szatytyánbőr kötésű köteteket 1737-ben VI. Károly német-római császár vásárolta meg Marie Anne Victoire hercegnőtől.

Savoyai nem tanúsított közömbösséget a keresztény vallás iránt sem. Bizonyos jelek arra utalnak, hogy a Dél-Németalföldről a 16. század második felében kiinduló és 1700 táján mindenekelőtt Franciaországban népszerűvé vált katolikus reformirányzat, a janzenizmus híve lehetett. A Mária-kongregációba való belépése ugyanakkor azt mutatja, hogy felismerte a Magyarországon rendkívül népszerű, s a 17. században főként a jezsuiták által terjesztett Mária-kultusz jelentőségét. A Boldogságos Szent Szűz tiszteletét maga a Szentatya, XI. Kelemen pápa (1700–1721) is erősítette azzal, hogy a péterváradi diadal emlékére a nyugati kereszténység egész területén elrendelte a Rózsafüzér Királynője – más néven: Olvasós Boldogasszony – ünnepének (október 7.) megülését.³

3 *Diós István*: Rózsafüzér Királynője. In: Magyar Katolikus Lexikon. XI. kötet. Főszerk.: Diós István. Szerk.: Viczián János. Bp., 2006. 743.; *Török József*: Mária-ünnepek. In: Magyar művelődéstörténeti lexikon. Középkor és kora újkor. VII. kötet. Főszerk.: Kőszeghy Péter. Bp. 2007. 298.

Savoyai Eugén 1736. április 21-én halt meg. Holttestét a bécsi Stephansdom egyik kápolnájában helyezték örök nyugalomra. Síremlékét Joseph Wurschbauer és Gabriel Steinböck 1752-ben faragta ki Maria Theresia Anna Felicitas Liechtenstein hercegnő költségén. A bécsi Hofburg Ferenc József-kori szárnya előtt álló lovasszobrát Anton Dominik von Fernkor (1865), a Budavári Palota előtt lévő Róna József készítette (1900). A ráckevei kastélyban látható mellszobra Anka Margit alkotása (1997).⁴

2. A Csepel-szigeti birtoktest

A 47 kilométer hosszú, 3–10 kilométer szélességű és 247 km² területű Csepel-sziget a 11. század óta királyi magánuradalomnak számított, amelyet a hozzárendelt külső tartozékokkal együtt 1424-től a királynék szerződéses

4 Savoyai Eugén életét feldolgozó jelentősebb idegen nyelvű munkák: *Max Braubach*: Prinz Eugen von Savoyen. Eine Biographie. I–V. Bände. Wien, 1963–1965.; *Nicholas Henderson*: Prinz Eugen. Der edle Ritter. München, 1978.; *Gottfried Mra.*: Prinz Eugen. Ein Leben in Bildern und Dokumenten. München 1985.; *Georg Piltz*: Prinz Eugen von Savoyen. Biografie. Berlin 1991.; *Franz Herre*: Prinz Eugen. Europas heimlicher Herrscher. Stuttgart 1997.; *Hanne Egghard*: Prinz Eugen. Feldherr, Staatsmann, Mänzen. Innsbruck–Wien 2010. A magyar nyelvű szakirodalomból csupán a fontosabbakat soroljuk fel: *Lázár Gyula*: Eugen, Savoyai herceg. Élet- és jellemrajz. Bp. 1884.; *Balogh Károly György*: Történet-politikai tanulmányok Eugen Savoya hercege életrajzához. Zenta 1891.; *Redlich Oswald*: Savoyai Jenő herceg. In: Századok, 1925. LIX. évf. 7–8. sz. 225–233.; *Halász Gábor*: A humanista hadvezér. In: Apollo, 1936. 2. évf. 221–229.; *Horváth Jenő*: Szavójai Jenő herceg. A dunai monarchia kialakulása. Bp. 1941. (Nagy idők – nagy emberek); *Benda Kálmán*: Savoyai Jenő és a magyarok. In: História, 1987. 9. évf. 5–6. sz. 59–61.; *Kalmár János*: Egy könyvbarát hadvezér. In: Rubicon, 1992. 3. évf. 8–9. sz. 21–24.; *Kalmár János*: Herceg Savoyai Eugén. In: Szürke eminenciások a magyar történelemben. Szerk.: Szentpétery József. Bp. 2003. 76–79.; *Zachar József*: Savoyai Jenő, a győztes hadvezér. In: Zachar József: Válogatott hadtörténeti írások (XVII–XVIII. század). Bp.–Eger 2008. 97–106. Jól használhatóak még az alábbi kiállítási katalógus tanulmányai is: Prinz Eugen – Feldherr Philosoph und Kunstfreund – Katalogbuch zur Ausstellung in Wien, 11. 02. 2010 – 06. 06. 2010. Hrsg: Husslein-Arco, Agnes Plessen–Marie-Louise von. Belvedere, 2010. A herceg katonai elismertségének jele, hogy a 20. században négy különböző hadihajót – az első világháborúban: a brit HMS Prince Eugene monitort és az osztrák–magyar SMS Prinz Eugen csatahajót; a második világháborúban: KM Prinz Eugen német nehézcirkálót és az Eugenio di Savoia olasz könnyűcirkálót – és egy önkéntes hegyivadász hadosztályt (7. Waffw-SS) neveztek el róla.

hitbérként kaptak meg férjüktől.⁵ A Jagelló-kori törvényhozás a térség egészét koronabirtokká minősítette, s bevételeit a budai udvarbíró hatáskörébe utalta.⁶

Miután I. (Nagy) Szulejmán szultán (1520–1566) 1541-ben elfoglalta Budát, az egykori Magyar Királyság középső, ék alakban elnyúló sávja a terjeszkedő Oszmán Birodalom részévé vált. A hódítók a Nagyszigetet a rajta fekvő pusztákkal, falvakkal és mezővárosokkal egyetemben szultáni házbirtokká nyilvánították.⁷

II. Ferdinánd király (1619–1637) 1622-ben Ráckevét, Szigetszentmiklóst, Makadót, Szigetbecsét, Tökölt, Hárost, Csepelt, Szentmihályt, Szigetcsépet, Gyálát, Lórévet, Majosházát, Szigetszentmártont és Szőlőst 3000 magyar aranyforintért hivatali idejére báró Esterházy Pál aranysarkantyús lovagnak adományozta, aki három évvel korábban az országban dúló zavargások idején hűségesen kitartott a Habsburg-dinasztia oldalán, s a mezei hadak kapitányaként részt vett a cseh- és a morvaországi hadjáratokban.⁸

5 *Zsoldos Attila*: Pest megye az Árpád-korban. In: Pest megye monográfiája I/2. A honfoglalástól 1686-ig. Torma István közreműködésével szerkesztette Zsoldos Attila. Bp. 2001. 42–44.; *Tringli István*: Pest megye a késő középkorban. In: Pest megye monográfiája I/2. A honfoglalástól 1686-ig. Torma István közreműködésével szerkesztette Zsoldos Attila. Bp. 2001. 81–83., 182–185.

6 *Corpus Juris Hungarici*. Magyar Törvénytár. 1000–1526. évi törvéncikkek. Fordították és jegyzetekkel ellátták: Nagy Gyula – Kolosvári Sándor – Óvári Kelemen – Márkus Dezső. Bp. 1899. 708–709. (1514:3. tc.) és 760–761. (1518:18. tc.); *Kubinyi András*: A budai vár udvarbírói hivatala (1458–1541). (Kísérlet az országos és királyi magánjövendelmek szétválasztására). Levéltári Közlemények, 1964. XXXV. évf. 1. sz. 67–68.

7 *Káldy-Nagy Gyula*: A budai szandzsák 1546–1590. évi összeírásai. Demográfiai és gazdaságtörténeti adatok. Bp. 1985. 111., 181., 183., 276., 295., 399., 405., 419., 507., 528., 583., 588., 594., 614., 658. és 665. (Pest megye múltjából 6.); *Fodor Pál*: Magyarország és a török hódítás. Bp. 1991. 22., 18. jegyz.; *Ágoston Gábor*: A hódolt Magyarország. Bp. 1992. 46–47.

8 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) P 1291. Esterházy család zólyomi ágának levéltára. 67. csomó. III. H. 2. fol. 53–54.; *Eszterházy János*: Az Eszterházy család és oldalágainak leírása. Bp. 1901. 246.; *Darkó Jenő*: A mezővárosi fejlődés egy példája: Ráckeve XV–XVII. század (Sajátosságok Ráckeve mezővárosi fejlődésében) In: Falvak, mezővárosok az Alföldön. Szerk.: Novák László – Selmeczi László. Nagykőrös 1986. 364.

Öt évvel később, 1627. április 26-án az uralkodó úgy rendelkezett, hogy az eredetileg ideiglenesen kapott nagyszigeti birtokok jövedelme élete végéig illesse meg Esterházy Pált. Az adományt III. Ferdinánd király (1637–1657) 1638. március 22-én Pozsonyban, illetve I. Lipót király (1657–1705) 1657. június 17-én Bécsben kiadott diplomái a báró utódaira is kiterjesztették.⁹

A török kiűzése idején a Csepel-szigeti települések felett átmenetileg a Budai Kamarai Adminisztráció gyakorolta a felügyeleti jogot. Esterházy István és testvérei, Ágnes és Katalin grófnők, miután megegyeztek egymással, a családi központtól távol eső és nem túl jól jövedelmező birtoktestet eladták Johann Donat Heissler von Heitersheim gróf (1648–1696) császári tábornoknak. Az 1695. június 13-án Bécsben megkötött adásvételi szerződés értelmében az új tulajdonos 24 565 forintért jutott hozzá a mintegy 44 000 kataszter hold területű uradalomhoz, amelyhez akkoriban egy mezőváros (Ráckeve), négy falu (Szigetszentmiklós, Tököl, Szigetbecse, Makád) és nyolc pusztá (Csepel, Háros, Szöllős, Majosháza [?!], Szentmihály, Cséphalom, Szigetszentmárton, Lórév) tartozott.¹⁰

Mivel Donat Heissler komoly érdemeket szerzett a törökellenes felszabadító háborúban, Lipót király 1695. október 4-én beleegyezett a birtokát ruházásba. A Pesten két házzal rendelkező tábornok első intézkedései közé tartozott, hogy Ráckevén még ugyanebben az esztendőben felépíttetett egy sörházat.¹¹

9 MNL OL P 1291. 67. csomó. III. H. 2. fol. 55–56. (1627), 57–58. (1638) és III. H. 1. fol. 33–34. (1657); *Darkó J.*: A mezővárosi fejlődés i. m. 365., 369.

10 MNL OL P 1291. III. H. 2. fol. 142–148.; *Schönherr Gyula*: A bécsi udvari kamara levéltárának magyar vonatkozású oklevelei (II. közlemény). Történelmi Társulat, 1877. 729.; *Ybl Ervin*: Szavoyai Jenő herceg ráckevei kastélya. Különlenyomat a Szépművészeti Múzeum Évkönyvének III. kötetéből. Bp. 1925. 51.; *Veszprémy Fejes György*: A ráckevei református egyház és község története. Tahitófalu 1927. 8.; *Milhoffer Sándor*: Adalékok a királyi család ráckevei uradalmának történetéhez. Bp. 1940. 6–7.; *Löchl, Otto*: Die deutsche Mundart von Szigetújfalu. Wien 1968. 12.

11 Magyar Nemzeti Levéltár Pest Megyei Levéltára. V. 180/A-a. Ráckeve mezőváros iratai. Tanácsi iratok. 13/a. kötet. Ráckevei krónika (1600–1836). 18.; *Magdics István*: Diplomatarium Ráczkeviense. Ráczkevei Okmánytár. Székesfehérvár 1888. 101.; *Pásztor Mihály*: Buda és Pest a törökuralom után. Bp. 1936. 64.

A generális azonban nem sokáig élvezhette az anyagi javak nyújtotta előnyöket, mert 1696-ban a hetényi csatában szerzett sérülésébe belehalt. Özvegye, Maria Barbara grófnő ekkor úgy döntött, hogy megválíék férje szerzeményétől, s az erdős, vadakban bővelkedő területet 1698. augusztus 4-én királyi engedéllyel 85 000 rajnai forintért eladta Savoyai Eugénnek. A herceg a vételárból mindössze 15 000 forintot fizetett ki készpénzben, 20 000 forintot átengedett abból az összegből, amely a kincstártól járt neki, a maradék 50 000 forintot pedig egy éven belül kellett törlesztenie.¹²

A zentai győzelem elismeréseként I. Lipót király 1699. január 30-án – a korona visszaváltási jogának fenntartása mellett – hozzájárult ahhoz is, hogy Eugén herceg halála után közvetlen örököseit, úgymint házasságra lépése esetén születendő gyermekeit, ezek nemlétében testvérét, Louis-Thomas herceget (1657–1702) és annak leszármazottjait, valamint azok magszakadása esetén nagybátyját, Emmanuel Philibertet (1628–1709) illessék meg a domínium bevételei. Amennyiben apja testvérének családja is kihal, akkor a Savoyai-ház fejedelmi ága tarthatott igényt a birtokadományra.¹³

A történeti kutatások szerint Savoyai Eugén 1713-ban, amikor unokaöccse, Emmanuel Thomas herceg (1687–1729) feleségül vette Maria Theresia Anna Felicitas von Liechtenstein hercegnőt, felvett 100 000 forint kölcsönt a Csepel-sziget terhére. Nem egészen világos, milyen mértékben befolyásolta ez az esemény a későbbi fejleményeket, de az tény, hogy amikor a herceg 1736-ban utódok hátrahagyása nélkül elhunyt, magyarországi birtokai összes tartozékukkal együtt a kincstárra háramlottak. Előbb III. Károly király (1711–1740) hitvese, Erzsébet Krisztina királyné, majd Mária Terézia királynő, végül pedig leánya, Mária Krisztina főhercegnő (1742–1798) és férje, Albert Kázmér szász-tescheni herceg (1742–1822) szerezte meg az uradalmat. 1822-től kezdve aztán a Magyar Királyi Kamara intézte a sziget ügyeit, egészen az 1945. évi földreformig.¹⁴

12 MNL OL E 57. Magyar Kancelláriai Levéltár. Libri regii. 24. kötet. 462–466.; *Borosy András*: Pest–Pilis–Solt vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái 1638–1711. IV. kötet. 1698–1702. Bp. 1986. 47. Nr. 3297. (Pest Megyei Levéltári Füzetek 11.); *Schönherr Gy.*: A bécsi udvari kamara i. m. 729.; *Milhofffer S.*: Adalékok i. m. 6.; *Löchli O.*: Die deutsche Mundart i. m. 12.

13 MNL OL E 57. Libri regii. 24. kötet. 534–541.; *Schönherr Gy.*: A bécsi udvari kamara i. m. 729.; *Milhofffer S.*: Adalékok i. m. 7.; *Löchli O.*: Die deutsche Mundart i. m. 12.

14 *Miskei Antal*: A Csepel-szigeti uradalom és Ráckeve viszonya (1686–1736). In: *Miskei Antal*: A Csepel-sziget és Ráckeve mint királyi és szultáni birtok (15–18. század). Eger 2016. 272–273. és 284. (Az Eszterházy Károly Egyetem Történelemtudományi Doktori Iskolája Közleményei 6.)

3. A kastély

Első magyarországi kastélyát Savoyai a félig itáliai, félig osztrák származású piemonti hadmérnökével, Johann Lucas von Hildebrandttal tervezette. Az 1720-ban nemesi címet szerzett építész, aki később az Alsó- (1714–1716) és a Felső-Belvederét (1721–1722), valamint a herceg bényei és promontori kastélyának terveit is papírra vetette, Rómában Ceruti ezredestől és a híres építésztől, Carlo Fontanától (1634/1638–1714) sajátította el a mérnöki szakma fortélyait. Magáról a felkérésről az a hat darab, 1702. január 11-e és április 22-e között írt levél tanúskodik, amelyeket Hildebrandt olaszul írt megbízójának. A páratlanul értékes dokumentumokra 1922-ben bukkant rá Ybl Ervin művészettörténész a Gonzaga család mantovai levéltárában.¹⁵

Az iratokban kizárólag gyakorlati kérdésekről esik szó. Megtudható belőlük, hogy Eugén herceg az építkezés minden mozzanatát figyelemmel kísérte. Többek között ő határozta meg az épület alaprajzát, a kupola formáját, a díszterem bejáratát, az ablakok rácozását, a kert méretét, de tájékoztatást várt az anyagbeszerzés és a munkálatok költségeit illetően is. Az uradalmi prefektus 100 000 forintra becsülte a várható kiadásokat.¹⁶

A kastély helyének kiválasztásában elsősorban természetföldrajzi és biztonsági szempontok játszottak közre. A szomszédos erdőkben vadak sokasága élt, ami miatt a vadászat ezen a vidéken már a középkorban nagy népszerűségnek örvendett. Mindemellett a Budától és Pesttől délre fekvő sziget elke-

15 Ybl E.: Szavoyai i. m. 1925. 56., 60. 4. jegyzet. További irodalom: *Rados Jenő*: Magyar kastélyok. Bp. 1931. 217.; *Entz Géza*: Ráckeve. In: Pest megye műemlékei. II. kötet. Szerk.: Dercsényi Dezső. Bp. 1958. 29. (Magyarország műemléki topográfiája V.); *Rados Jenő*: Magyar építészettörténet. Bp. 1961. 201. és 208.; *Kovács József László*: A Savoyai-kastély. In: Kovács József László – Losonci Miklós: Ráckevei műemlékek. Ráckeve 1968. 52–57. (Ráckevei Járási Füzetek 3.); *Voit Pál*: A barokk Magyarországon. Bp. 1970. 27. és 96.; *Genthon István*: Magyarország művészeti emlékei. Bp. 1974. 418.; *Dercsényi Dezső – Zádor Anna*: Kis magyar művészettörténet. (A honfoglalás korától a XIX. század végéig.) Bp. 1980. 233. (Képzőművészeti Zsebkönyvtár); *Galavics Géza*: Barokk. In: *Galavics Géza – Marosi Ernő – Mikó Árpád – Wehli Tünde*: A magyar művészet a kezdetektől 1800-ig. Bp. 2001. 350. (Egyetemi könyvtár); *Feld István*: Magyar építészet 3. Késő reneszánsz és kora barokk. Bp. 2002. 126.; *Igaz Rita*: A barokk Magyarországon. Bp. 2007. 63. (Stílusok – Korszakok); *Kelényi György*: A ráckevei Savoyai-kastély. In: Magyar művelődéstörténeti lexikon. IX. kötet. Főszerk.: Kőszeghy Péter. Bp. 2009. 336–337.

16 Ybl E.: Szavoyai i. m. 58.

rülte a hadseregek felvonulási útvonalát, s az uradalom központja, a mezővárosi jogállást élvező Ráckeve a kastély közvetlen szomszédságban feküdt. A hódoltsági hászváros gazdasági életének húzóágazatát a 18. században is a kézműipar és a kereskedelem képezte. Az áruforgalom jórészt a Dunán keresztül bonyolódott le. A folyó két ága a legnyomorúságosabb időkben is védelmet és tartós megélhetést biztosított a helybeliek számára.¹⁷

Kétségtelen tény, hogy a Rákóczi-szabadságharc idején a gyakori portyázások nem kímélték sem a sziget földesurának javait, sem a környék lakóinak életét, ám a félkész állapotban lévő kastély megtámadásáról vagy felégetéséről nincs tudomásunk. Bár Deák Ferenc és Ilosvai Imre ezredesek csapatai 1704. január 4-én a befagyott Duna jegén elhajtották Savoyai ménését, magát az épületet nem rongálták meg. Az esetről Claudius Verlet uradalmi prefektus tájékoztatta Johann Ferdinand Pfeffershoven budai parancsnokot, aki a kecskeméti tanácsot bízta meg az elrabolt állatok visszaszerzésével. A szigetre behatoló kurucok hamar felhagytak a garázdálkodással, mivel a közelben császári hadak állomásoztak, amelyek 1705. július 24-e körül betörték Ráckevére és Tassra, s hatalmas pusztítást végeztek a két településen. A Duna vonalát a szálláshelyét Dunavecsén berendező Kreutz császári tábornok védelmezte a budai őrség egy részével és néhány rác martalóccal.¹⁸

A kastélyt Bél Mátyás (1684–1749) pozsonyi evangélikus lelkész ismertette először „Új Magyarország történeti–földrajzi leírása” (*Notitia Hungariae novae historico–geographica*) című művének harmadik kötetében (1737): „E szerény városban Eugén herceg nagyszerű kastélyt létesített. Ez a város fölött fekszik, ugyanazon a folyóparton, sík, de inkább emelkedettebb helyen és nagyszerű látványt nyújt. A homlokzatával szemben ugyanis az egész sziget kitárul, hátul a folyó folydogál, azon túl hatalmas síkság terül el. Jóllehet csak földszintes, mégis magasabbnak tűnik távolról más kétemeletes épületnél. Olyan, mintha »M« betű alakban lenne elhelyezve, ugyanis visszahajlik a közép felé, a homlokzattól az udvarba nyúlik ez a nagyszerű épület, amelynek belső része lakást és a

17 Miskei Antal: Ráckeve története I. Ráckeve története a kezdetektől 1848-ig. Ráckeve 2003. 344–373.

18 Hornyik János: Kecskemét város története oklevéltárral. IV. kötet. Kecskemét 1866. 101–102. és 273–274.; Dedek Crescens Lajos: Pest–Pilis–Solt–Kiskun vármegye története. In: Pest–Pilis–Solt–Kiskun vármegye. I. kötet. Szerk.: Borovszky Samu. Bp. 364. (Magyarország vármegyéi és városai); Bánkúti Imre: Pest–Pilis–Solt vármegye a Rákóczi-korban. I–II. kötet. Bp. 1996. 109. és 216.

fényűző tanácstermet foglalja magában. Meglehetősen tágas, márványpadlóval, faburkolattal és magas boltívvvel és cikcakkos díszítésű ajtókkal, és fenn és lenn nagyszerű ablakokkal, pompás látványt nyújt. A tetején kupolás torony áll, és e fölött a tető körül, azon a részen, amely az udvarra néz, egy szabad ég alatti folyosó, amelyet körácsolat és ezeken Mercurius, Hercules, Aeneas, Anchises és más költői alakok szobrai vesznek körül és díszítik.

Az épület többi része mindkét oldalon ehhez nyúlik ki középen. Északra egyik felől a herceg lakosztálya az előtérrel és a többi szobával, másik felől a vendégek és alkalmazottak összefüggő és tágas hálósobái. És mint ahogyan az említett betű hátulról tart az oldalfalak felé, úgy itt is a szobák folytatódnak kelet felé, s ezeknek mindkét végét az előbbieknél kissé tágasabb kupolás tornyocskák zárják be. Csak egy udvar van közben, eléggé tágas és burkolt talaja meg a teljesen tiszta levegője miatt igen hasznos. Ezt az egészet fal övezi, amely mint a virág, kanyargó díszítéssel van kiképezve, a kapu pedig rácsos. Nincs itt semmi, ami feléyes és nagyszerű mű, ne az alapító nagylelkűségét és dicsőségét bizonyítaná.”¹⁹

A kastély jellegét tekintve egy U alakú, zárt udvart képező, kupolás középrészt magában foglaló, hullámzó falfelületű, erőteljes architektonikus hatású, szélesen elnyúló földszintes, barokk stílusú épület. Berendezése – a megrendelő elképzeléseihez igazodva – az alapvető szükségletek kielégítésére szolgált. A főépület alapjainak lerakása 1701-ben kezdődött el. A díszterem 1702-ben, míg a hozzá tartozó helyiségek az 1710-es évek elején kerültek tető alá. Az alacsonyabb oldalszárnyakat 1720–1722-re a pesti céh legkiválóbb mestere, a salzburgi származású Mayerhoffer András (1690–1771) csatolta a központi épületegyütteshez. Az udvar Duna felé eső szakasza a kövázakkal és puttókkal díszített bejárattal együtt a 18. század derekára nyerte el mai formáját.²⁰

19 *Bél Mátyás*: Notitia Hungariae novae geographico historica partis primae. Cis-Danubianae. Tomus tertius. Vienna 1737. 526–527.; *Bél Mátyás* Pest megyéről. Ford.: *Szabó Béla*. Szentendre 1977. 146. (Pest Megyei Múzeumi Füzetek X.)

20 *Ybl E.*: Szavoyai i. m. 56.; *Rados J.*: Magyar kastélyok i. m. 12. és 217.; *Entz G.*: Ráckeve i. m. 29.; *Rados J.*: Magyar építészettörténet i. m. 201–203.; *Genthon I.*: Magyarország i. m. 418–419.; *Dercsényi D.* – *Zádor A.*: Művészettörténet i. m. 233.; 250.; *Galavics G.*: A magyar művészet i. m. 350.; *Feld I.*: Magyar építészet i. m. 126–127.; *Igaz R.*: A barokk i. m. 63.; *Kelényi Gy.*: A ráckevei i. m. 337–338. Az épület alaprajza: *Ybl E.*: Szavoyai i. m. 57.; *Rados J.*: Magyar kastélyok i. m. 218.; *Entz G.*: Ráckeve i. m. 29.; *Rados J.*: Magyar építészettörténet i. m. 204.; *Genthon I.*: Magyarország i. m. 419.; *Galavics G.*: A magyar művészet i. m. 350. A kastély berendezését részletesen felsorolja Johann Joseph Pleyerer kamarai perceptor 1736. november 24-én készített összeírása (MNL OL E156. Urbaria et conscriptiones 8:10., 76:15., 86:23.).

A nyolc helyiségből álló, 13 tengelyes főszárny középpontját egy kupolával fedett nyolcszögletű díszterem foglalja el, amelyhez kétoldalt fogadóhelyiségek és társalgók csatlakoznak. Hazánkban itt valósult meg először a kényelmet szolgáló, két terem soros alaprajz (*appartement double*), amelynek kiemelt helyiségeit egymáson keresztül és kívülről, szobáit pedig kizárólag a belső oldalfolyosóról lehet megközelíteni. A déli rész – napjainkra sajnos elpusztult – gyönyörű stukkóit Giuseppe Facchinetti itáliai díszítőfestő és Santino Bussi (1664–1736) szobrász, stukkátor készíthette.²¹

A kupolás középízalit utcai homlokzata előtt kocsi/hintófelhajtó előcsarnok húzódik, amelyet négy lépcsőfok választ el a talaj szintjétől. Az előcsarnokba ión oszlopfős pilaszterekkel díszített hármaskapunyílás vezet. A homlokzati diadalív itáliai minták nyomán jelent meg az épületen. A kisebb nyílások szemöldökpárkánya feletti ovális keretben északon Pallasz Athéné, délen Árész mellszobra látható. A lantablakok kidomborodó keretezése – az alatta lévő konzolokkal együtt – szinte az egész falmagasságot kitölti.²²

Amíg a kastély külső formája itáliai hatásról – főleg Andrea Palladio (1508–1580), Francesco Borromini (1599–1667), Carlo Fontana (1634/1638–1714) és Giovanni Antonio de Rossi (1616–1695) munkásságának ismeretéről – árulkodik, addig alaprajzában és belső térkapcsolásának legközelebbi párhuzama Franciaországban lelhető fel. Eugén herceg minden bizonnyal jól ismerte Nicolas Fouquet-nak, XIV. Lajos király pénzügyi főintendánsának 1657 és 1660 között épült Vaux-le-Vicomte-i kastélyát, amelynek építész, Louis Le Vau (1612–1670) a füzérszerűen egymásba kapcsolódó termeket egyetlen hosszanti tengely mentén sorakoztatta fel. Az enfilade típusú térérendezés és az U alakú épület által közrefogott díszudvar (*cour d'honneur*) kialakítása a francia barokk kastélyépítészet kedvelt elemei közé tartozott.²³

21 Ybl E.: Szavoyai i. m. 56.; Entz G.: Ráckeve i. m. 30.; Kovács J.: A Savoyai-kastély i. m. 51., 57.; Voit P.: A barokk i. m. 27–28., 96.; Igaz R.: A barokk i. m. 64.; Kelényi Gy.: A ráckevei i. m. 338.

22 Ybl Ervin szerint a kastély hármaskapunyílás bejáratú kapumegoldásának legközelebbi európai párhuzama a római Montecitorio palota, amely Hildebrandt mesterének, Carlo Fontanának a munkája (Ybl E.: Szavoyai i. m. 68.).

23 Ybl E.: Szavoyai i. m. 58–64., 73.; Entz G.: Ráckeve i. m. 29.; Rados J.: Magyar építészettörténet i. m. 208.; Voit P.: A barokk i. m. 27.; Dercsényi D. – Zádor A.: Művészettörténet i. m. 234.; Galavics G.: A magyar művészet i. m. 350–351.; Feld I.: Magyar építészet i. m. 126.; Igaz R.: A barokk i. m. 63–64.; Kelényi Gy.: A ráckevei i. m. 337–338. A Vaux-le-Vicomte-i és a ráckevei kastély abban is különbözik egymástól, hogy míg az előbbi emeletes, addig az utóbbi földszintes épület.

Az 1714-ben kripta nélkül emelt és 1840-ben lebontott uradalmi kápolna, amelyet Friedetzky Ferenc ráckevei plébános 1790. december 27-én áldott meg a Szent Üdvözítő tiszteletére, a déli oldalszárnnyban kapott helyet. A források bolthajtásos, elegáns épületnek írják le. Körülbelül száz ember fért el benne. Sekrestyéjében egy-két kelyhet és néhány fehér színű miseruhát őriztek. Hor-dozható oltárát a katolikus templomtól kölcsönözte. Szent Kereszt-oltárán egy szentségház, hat gyertyatartó és két, térdet hajtó angyalszobor helyezkedett el. Tabernákulumából az Oltáriszentség azért hiányozhatott, mert havi egy alkalomnál kevesebbszer mutattak be szentmisét az oratóriumban.²⁴

A főpárkány feletti széles erkélyt tíz, megközelítőleg természetes nagyságú, mitológiai témájú kőszobor zárja le. Balról jobbra, azaz délről észak felé haladva: Flóra, Hermész, Héraklész és Antaios, Zeusz, Héraklész, Pallasz Athéné, Saturnus, Aeneas és Anchises (a kis Ascanius-Iulusszal), Poszeidón, Artemisz. A felsorolt istenek, istennők és hőszok kivétel nélkül a görög–római mitológia nevezetes alakjai, s a kocsifelhajtó Árész és Pallasz Athéné mellszobrával együtt a természetet, a vadászatot, a tudományt, a művészetet, a harcászatot, a bátorságot, a férfierőt, a hősiességet, a bajtársiasságot, az irgalmasságot és az aranykort jelképezik. Másképp fogalmazva: a szimbolikus értelmű szobrok kezdettől fogva kettős szerepkört töltenek be: részben dekorációs célt szolgálnak, részben a csatatereken diadalmaskodó, s emellett nagyszabású mecénási tevékenységet is folytató hadvezér kőbe véselt dicsőségét fejezik ki.²⁵

Az erkélyszobrok között nem véletlenül bukkan fel hangsúlyozottan Héraklész alakja. A görög mítoszok szerint a hellének nemzeti hősoza kimondhatatlan földi szenvedések és megpróbáltatások után érdemelte ki az istenek elismerését, vagy ahogy az ókori szerzők nevezték: az apotheózist. A bécsi Felső-Belvederében őrzött, s Balthasar Permoser (1651–1732) által 1718 és 1721 között faragott *Eugén herceg apotheózisa* című márványszobron a Héraklész öltözetét viselő hadvezér egy török katona testén tapos, mellette ott áll az

24 Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltár (a továbbiakban: SzfvPKL) Ltsz.: 4555. Ráczeviensem parochiam et eccl. tang. 1772–1819. Nr. 495/1851; SzfvPKL Visitatio Canonica, 1817 (Ráckeve); Miskei Antal: A ráckevei katolikus templomok. Ráckeve 1999. 58.; Kovács J.: A Savoyai-kastély i. m. 57., 69–70., 72., 78. 16/b. jegyzet; Genthon I.: Magyarország i. m. 419.

25 Entz G.: Ráckeve i. m. 30.; Genthon I.: Magyarország i. m. 419.

Örökkévalóság szimbóluma, kezében a főhőst dicsőítő napkoronggal. Nem kétséges, hogy a magát „második Héraklészként” ünnepeztető herceg kortársai és az utókor számára egyaránt világossá kívánta tenni, hogy az oszmánok felett aratott katonai sikereivel ő is rendkívüli tetteket hajtott végre, ezért méltóvá vált arra, hogy halandó emberként a halhatatlan istenek közé emelkedjen. E meggyőződését bizonyítja, hogy az 1710-es években tizenhét nagyméretű olajfestményt készíttetett a Párizsban tanult Jan van Huchtenburggal (1647–1733) és a francia származású Jacques Ignace Parroccellel (1667–1722) a nyugati és a balkáni hadszíntér győztes csatáiról, ezzel is hangsúlyozva saját érdemeit a kor hadviselésében.²⁶

A bábos korláttal (*balusztrád*) megerősített terasz mögött a Savoyai család oroszlános, tetején koronával ékesített címerét magában foglaló háromszögű oromdíz (*timpanon*) és a dísztermet fedő kupola emelkedik. A szerényebb kiképzésű, előcsarnok és terasz nélküli hátsó homlokzat a kertre néz, ahol egy viszonylag kicsiny tó terül el.²⁷

A triumfális művészet szerves részét alkotta a győztes hadvezérnek kijáró diadaljelvény megjelenítése is, amely az épület tetején hirdette a megrendelő átgondolt művészi programját. A mai kupola 19. századi klasszicista stílusú munka, szemben az eredetivel, amelynek legkorábbi hiteles ábrázolása Leopold Franz von Rosenfelt 1728. évi térképén látható.²⁸ A 18. századi manzárdtető török sátorformát utánzott, akárcsak a bécsi Felső-Belvedere tetőzete, amelynek épületében Savoyai az 1716-ban Péterváradnál Ali Damad nagyvezírtől zsákmányolt dízsátrat őriztette. A megtört felületű, felső részében laposabb, alsó felében meredekebb barokk nyeregtető is több,

26 Galavics Géza: Kössünk kardot az pogány ellen. Török háborúk és képzőművészet. Bp. 1986. 131–132.

27 Entz G.: Ráckeve i. m. 30–31.

28 Entz G.: Ráckeve i. m. 29–30.; Kovács J.: A Savoyai-kastély i. m. 54. Ybl Ervin úgy vélte, hogy a ráckevei kastély kupolájának mintája két római templom: a Santa Maria in Monte-Santo és a Santa Maria de' Miracoli lehetett (Ybl E.: Szavoyai i. m. 71.). A kastély 18. századi képét közli: Dagobert Frey: Csepel-sziget térképe 1728-ból. In: Archaeológiai Értesítő, 1928. XLII. évf. 161.

mint egyszerű építészeti elem; voltaképpen az ellenségtől szerzett legértékesebb hadizsákmánynak, a pompakedvelő hadvezér dicsőségét kifejező tróféának méltóságteljes megformálása is egyben.²⁹

A ráckevei Savoyai-kastély funkciójára nézve pihenőkastély/vadászkastély, amelyen nyomát sem találni a 16–17. századi magyarországi főúri rezidenciák jellegzetességeinek. Tulajdonosa abban bízott, hogy a török kiűzése után többé nem lesz szükség katonailag védhető, zárt, tömörszerű épületekre, mert a Magyar Királyságra tartós béke köszönt. A nagyszigeti kastély méretét tehát nem annyira az építtető vagyoni helyzete határozta meg, hanem sokkal inkább annak a korszaknak a szemlélete, amelynek központi gondolatát a harmónia és a nyugalom képezte.³⁰

Hildebrandt ünnepélyes, dekoratív alkotása nem maradt elszigetelt jelenség, hanem mintául szolgált a későbbi magyar barokk kastélyok alaprajzi elrendezéséhez és külső megjelenéséhez. Az épületek lehangsúlyosabb, kupolával fedett része (főbejárat, lépcsőház, díszterem) középre került, s az ötszakaszos főhomlokzaton a homorú és domború ellentétére építő falképzés biztosított mozgalmas hatást. A tájba tervezett főúri lakhelyek esztétikai szempontból is megfeleltek a kor kívánalmainak, hiszen többségüket a természettel való szoros kapcsolat jellemezte.

Tamássy Andor, Ráckeve néhai aljegyzője állítólag megtalálta azt az 1718. június 3-án kelt dokumentumot, amelyben Eugén herceg az Udvari Haditanácsnál kezdeményezte a császári seregben szolgáló Vékony János közlegény tiszti rangra emelését, mivel a nevezett katona Nándorfehérvár/Belg-

29 *Mojzer Miklós*: Torony, kupola, kolonnád. Bp. 1971. 39. (Művészettörténeti Füzetek 1.); *Farbaky Péter*: Török építészet Magyarországon. Késő reneszánsz. In: Magyarország építészeteinek története. Szerk.: Sisa József – Dora Wiebenson. Bp. 1998. 88.; *Galavics G.*: Kössünk kardot i. m. 131. A pétervárad győzelem után XI. Kelemen pápa (1700–1721) Savoyai Eugénnek egy megszentelt bírétumot és egy kardot ajándékozott (*Varga J. János*: Pétervárad, 1716. augusztus 5. Savoyai Eugén és Ali Damad nagyvezír csatája egy művészi igényű ábrázoláson. Századok, 1994. 128. évf. 3–4. sz. 636.). Guido Ferrari szerint Savoyai már a temesvári győzelem után is kapott egy díszes kardot és egy lándzsát (*Guido Ferrari*: Savoyai Eugén herceg magyarországi háborúban végrehajtott haditetteiről szóló három könyv. Fordította, a jegyzeteket és az utószót írta: Szebelédi Zsolt. Máriabesnyő 2011. 66.).

30 *Dercsényi D. – Zádor A.*: Művészettörténet i. m. 233.; *Galavics G.*: A magyar művészet i. m. 350.; *Feld I.*: Magyar építészet i. m. 127.; *Miskei A.*: Ráckeve i. m. 252.

rád ostromakor (1717) veszélyes kémiszolgálatot teljesített.³¹ Amennyiben a Csepel-szigeten datált levél valóban létezett, akkor könnyen elképzelhető, hogy Savoyai legalább egyszer vagy akár többször is megfordulhatott ezen a birtokán. Hosszabb ideig azonban semmiképpen sem tartózkodhatott itt, hiszen földszintes, szélesen elnyúló „pavilonszerű” kastélya nélkülözte a hivatali ügyintézés és a társasági élet színtereit (dolgozószoba, fogadóterem, díszlépcsőház, bálterem, emeleti szobák stb.). A genovai születésű piemonti hadmérnök mindenesetre ide is olyan épületet tervezett, amely díszítésével és architekturális elemeivel kifejezi a megrendelő történelmi nagyságát.³²

31 A szóban forgó irat sajnos nincs meg, ezért Tamássy Andor adatát sem alátámasztani, sem megcáfolni nem tudjuk. Ugyanakkor elgondolkodtató, hogy kéziratban maradt helytörténeti munkájában az egykori aljegyző mégis így fogalmazott: „A herceg nem lakott a kastélyban, csak uradalmi tisztjei, akik a csepelszigeti Uradalom ügyeit intézték.” (*Tamássy Andor: Adatok Ráckeve történetéhez. Kézirat a ráckevei Árpád Múzeum Adattárában. Leltári szám: 161-75. Ráckeve 1950. 68.*) Kovács József László szerint Eugén herceg 1714–1716 között tartózkodhatott a Csepel-szigeten (*Kovács J.: A Savoyai-kastély i. m. 60.*). Állításának igazolására a szerző semmilyen bizonyítékot nem szolgáltatott, így a kérdés eldöntése további kutatást igényel. Savoyai ezredének katonái viszont 1698-ban és 1700-ban valóban elhelyezést nyertek Ráckeven (*Borosy A.: Regesza i. m. 59. 3345. regesza [1698], 113. 3606. regesza [1700]*).

32 A kastély napjainkban műemlék, elidegeníthetetlen állami tulajdon.

VERÓK ATTILA

EGY KÜLÖNÖS FIGURA A MAGYARORSZÁGI TÖRTÉNETÍRÁS 18. SZÁZADI TÖRTÉNETÉBŐL: AZ ERDÉLYI SZÁSZ MARTIN SCHMEIZEL¹

Martin Schmeizel (1679–1747) tudományos munkásságának gerincét a történettudomány területéhez sorolható egyetemi előadások és szakavatott írásművek alkotják. Történeti érdeklődése még erdélyi éveire nyúlt vissza, aztán csak mélyült a több helyszínen és hosszú éveken át folytatott egyetemi tanulmányok során: jénai korszakában teljesedett ki, végül Halléban érett be, itt állt össze koherens életművé.² Tudományos működésének bármelyik periódusát vizsgáljuk is meg alaposabban, mindenkor meg kell állapítanunk, hogy a látszólag más témával foglalkozó munkáiban is folyamatosan kitért a történettudományból vett példákra, magyarázatainak nagy részét is ebből a diszciplínából merítette. Éppen ezért érthető, hogy a história berkein belül több speciális kérdéskörben is otthonosan mozgott, lehetővé téve ezzel a későbbi szemlélő számára, hogy történészi munkásságát további csoportokra

1 A tanulmány elkészítését az EFOP-3.6.1-16-2016-00001 „Kutatási kapacitások és szolgáltatások komplex fejlesztése az Eszterházy Károly Egyetemen” című pályázat támogatta.

2 Az erre vonatkozó források és szakirodalmi áttekintések listáját lásd: *Verók Attila*: Stichwort „Schmeizel, Prof. Dr. Martin”. In: Harald Roth (Hrsg.): *Schriftsteller-Lexikon der Siebenbürger Deutschen. Bio-bibliographisches Handbuch für Wissenschaft, Dichtung und Publizistik. Begründet 1868 von Joseph Trausch, fortgeführt von Friedrich Schuller, Hermann H. Hienz und Hermann A. Hienz. Band X. Q – Sch. Köln-Weimar-Wien. (Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens. Ergänzungsreihe zum Siebenbürgischen Archiv; Band 7/X), 269–275.*

osztva tegye elemzés tárgyává. Ennek megfelelően beszélhetünk Schmeizelről mint egyetemes és magyar világi történelemmel foglalkozó történésről, egyháztörténészről, jogtörténésről, helytörténészről, tudománytörténészről és irodalomtörténészről, azaz a *historia litteraria* elhivatott művelőjéről.

A felsorolt területek mindegyikén alkotott: némelyiken maradandóbbat, némelyiken kevésbé időtálló, de a 18. század első felében biztosan jelen volt a felsorolt tudományágak mindegyikének szakmai köztudatában. Sőt, legtöbbször az élvonalbeli szerzők sorában tartották számon. Márpedig ez a korábban jelzett és a későbbiekben részletesen tárgyalandó, egyéb tudományos tevékenységei, újításai mellett igen figyelemre méltó körülmény még a tudósokat nagy számban kinevelő késő barokk és korai, majd az érett felvilágosodás által fémjelzett időszakban.

A jelen tanulmányban kizárólag Schmeizel köztörténeti, egyháztörténeti és helytörténeti munkásságát vizsgálom meg röviden, illetve külön-külön tárgyalom a fentebb elősorolt történettudományi területekhez köthető és tudományos írásokban is megragadható munkásságát. Egyben rögtön utalok arra, hogy életművének bármelyik szeletét nézzük is (geográfia és kartográfia, heraldika, könyvtártudomány, publicisztika, statisztika, numizmatika, nyelvtudomány, neveléstudomány, korai „hungarológia”),³ a történeti attitűd mindegyikben erőteljesen megnyilvánul: életművét át- meg átszövi ez a szerteágazó diszciplína. Tulajdonképpen ez ad keretet a schmeizeli életpályának, erre a tudományos „karácsonyfaalapra” kerülnek aztán majd a többi tudományágban végzett kutatások eredményei, mindenkor ez lesz az a kiindulópont, ahonnan meg lehet kezdeni a kitekintést, és ahová bármikor biztonságban vissza lehet térni. Bárhonnan is vesszük szemügyre a dolgot, egyet visszavonhatatlanul kijelenthetünk: Martin Schmeizel ízig-vérig történeti beállítottságú tudós ember volt a felvilágosodás hajnalán.

A köztörténet és az egyháztörténet bővületében

A jénai egyetemen a humanista tradíciókhoz kötődő polihisztorideált képviselő történészek sorát egykor még *Johann Andreas Bose* (1626–1674) nyitotta meg, őt pedig olyan nagynevű professzorok követték, mint *Caspar Sagit-*

3 Schmeizelnek a nevezett tudományterületekre vonatkozó konkrét munkásságát lásd: Verók Attila: Martin Schmeizel (1679–1747). Eger 2015. 41–74.

tarius (1643–1694), *Georg Schubart* (1650–1701), *Burkhard Gotthelf Struve* (1671–1738), *Martin Schmeizel* és *Christian Gottfried Buder* (1693–1763), akiknek a tevékenysége nyomán Jénát máig a 17–18. századi polihisztorképzés és tudományművelés neves központjaként tartja számon a német oktatás- és egyetemtörténet.⁴

Az új képzési felfogáshoz hozzátartozott, hogy a tanulmányokba ismét bevonták a források használatát, a történeti ábrázolás elengedhetetlen feltétele lett a kortörténet ismerete, és igen erőteljesen elkezdtek érdeklődni a jogi kérdések iránt is, azaz a korábban csak történelmi témákat magában foglaló diszciplína immár politikai és jogi aspektusokkal is bővült. Mindez azt eredményezte, hogy előszeretettel hangzottak el az egyetemi előadásokon, és jelentek meg a professzorok könyveiben államjogi kérdések is: a császár és a helyi fejedelmek kapcsolatának vizsgálata a birodalmi alkotmány alapján, aktuális politikai események (pl. szövetség- és békekötések) főleg jogi jelentőségének elemzése stb. A történelemfelfogás változását talán legjobban a „birodalomtörténet” (*Reichshistorie*) műfajának kialakulása mutatja, amely a mai jog- és államtörténet előfutáraként értelmezhető.⁵

Schmeizel ilyen alapokon bontakoztatta ki tehát történettudományi tevékenységét. Amint az egy szülőföldjéről elszármazott erdélyi szász történész részéről magától értetődőnek vagy legalábbis elvárhatónak gondolható: nyomtatásban megjelent munkáinak és egyáltalán tudományos munkásságának első darabjai egykori hazájának, Erdély történetének bizonyos állomásait, kitüntetett eseményeit tárgyalták. Vérbeli történészhez illően először forráskiadással debütált. 1712-ben megjelentetett egy 6 lapos nyomtatványt, amelyben *Martin Luther* (1483–1546) egy, a nagy erdélyi reformátorhoz, *Johannes Honterushoz* (1498–1549) írott levelét adta ki a nagyközönség számára.

4 Ehhez lásd: *Emil Clemens Scherer*: Geschichte und Kirchengeschichte an den deutschen Universitäten. Ihre Anfänge im Zeitalter des Humanismus und ihre Ausbildung zu selbständigen Disziplinen. Freiburg im Breisgau 1927. 151.

5 A korszak kiemelkedő történeti képzéséhez a jénai *Salana* falai között lásd: Geschichte der Universität Jena 1548/58–1958. Bde I–II. Hrsg. Max Steinmetz, Jena 1958–1962. 182–191. – A felvázolt irányvonal egyébként olyan – számunkra feltétlenül kiemelendő – mellékág kialakulását is előmozdította, mint amilyen a Schmeizel által kitalált terminológiával megnevezett „statiztika” vagy államismeret (*Staatenkunde*) volt.

ra.⁶ Ez az alapvető elveket megfogalmazó irat erre az időszakra már olyanira ritkaságszámba ment, hogy – akárcsak a többi reformátor Erdélybe címzett leveleinek – feltétlenül szükség volt újabb kiadására.⁷ A szöveg és a kiadás jelentőségére a Lipcsében megjelenő *Unschuldige Nachrichten Von Alten und Neuen Theologischen Sachen* című folyóirat néhány évvel később hívta fel a figyelmet.⁸

Nem sokkal ezután, még ugyanabban az évben terjedelmes, monográfiának is beillő tanulmányban mutatta be a koronák 52 rézmetszettel is illusztrált történetét általában (az ókortól a 18. század elejéig), és különös hangsúlyt fektetett a magyar korona históriájára, szakrális jelentőségére: egy-egy fejezetben alaposan tárgyalva annak eredetét, formáját, méltóságát és előkelőségét, őrizetét és őrzőit, sorsát, valamint egyházi jogi vonatkozásait a Magyar Királyság szakrális életében.⁹ 1716-ban a *Hamburgische Bibliotheca*

6 *Martin Schmeizel*: Epistola Martini Lytheri ad Joannem Hontervm Reformatorem Coronensem in Transilvania, nunquam hactenus publice visa, jam vero primum ex autographo luci exposita, atque honori prorektoratvs sacrata viri magnifici atqve excellentissimi Bvrcardo Gotthelf Struvii Juris Utriusque Doctoris, Historiarum Professoris Publici incluti, Praeceptoris atque Patroni sui bene merentis, munerisque ergo cum voto & gratulatione oblata. Ienae: Typis Mvllerianis cvsa et recvsa, [1712]. – A fontos levelet a következő évszázadokban többször is újra kiadták. Ehhez lásd *Joseph Trausch*: Schriftsteller-Lexikon oder biographisch-literärische Denk-Blätter der Siebenbürger Deutschen. III. Band. Kronstadt 1871. 187.

7 A honfitárs és tudós barát, a schmeizeli hagyaték rendezője, Michael Gottlieb Agnethler (1719–1752) később így nyilatkozott konkrétan a nagy példakép és általában a tudósok forráskiadó tevékenységéről: „*Lob und Dank verdienen die Gelehrten, auch wenn sie merkwürdige Urkunden vom Untergange retten.*” (Vö. *Michael Gottlieb Agnethler*: Index Bibliothecae res Hvngariae Transilvaniae vicinarvmqve provinciarvm illvstrantis qvam Martin Schmeizel [...] instrvxit Michael Gottlieb Agnethler [...] codd. praecipve m[anu]ss[crip]tis avxit nvper avtem mvnificentia Magnifici Transilvanorvm metropolitanae vrbs senatvs Cibiniensivm bibliothecae pvblcae consecravit. Halae propter Salam: ex officina Kittleriana, 1751, [6]; [*Carl Schwarz*]: Martin Schmeitzel Professor der Philosophie und Geschichte an der Halle'schen Universität, kön. preuß. Hofrath etc nach seinem Leben und Wirken dargestellt. In: Transsilvania. Beiblatt zum Siebenbürger Boten, (6.) 1845. Nr. 48. 214–216, itt: 214 is idézi.)

8 Vö. *Unschuldige Nachrichten ... Auf das Jahr 1715*. Leipzig é. n. 591–593. – A rövid bemutatás címe: „Epistola D. Martini Lytheri ad Joannem Honterum, ex ipso autographo in Bibliotheca B. Honteri quondam reperto”.

9 *Martin Schmeizel*: Commentatio historica de coronis, tam antiqvīs, qvam modernis iisque regiis. Speciatim de origine et fatis sacrae, angelicae et apostolicae Regni Hvngariae coronae. Apud Joh. Martin. Gollnervm. Typis Gollnerianis, Jenae 1712. (A munkának 1713-as kiadása is ismert.) – Ezzel a munkájával, amelyet Struve elnöksége alatt védett meg, a jénai egyetem filozófiai fakultásának magisteri címét szerezte meg.

historica című lipcsei kiadványban dicsérő szavakkal szóltak erről a munkáról, és röviden, főleg az egyes fejezetek felsorolásával, bemutatták tartalmát is.¹⁰ Napjaink koronakutatásának vezető alakja, Pálffy Géza hívta fel magyar nyelven a figyelmet egy érdekes adalékra a Schmeizel-mű kapcsán egy orosz nyelvű kötethez írt recenziójában.¹¹ Pálffy a kötet szerkesztőinek kutatása nyomán egy a Tatár Köztársaság fővárosából, Kazanyból előkerült, hányattatott sorsú, különleges kézirat kapcsán rámutat, hogy az nem más, mint Schmeizel 1712-ben Jénában megvédett magisteri disszertációja, amelyet egy egyelőre azonosítatlan személy az eredetihez képest apróbb változtatásokkal oroszra ültetett át. A dolog pikantériáját az adja, hogy a nevezett kézirat 18. századi keletkezése óta ilyen részletesen alig írtak Oroszországban nemzeti ereklényekről, és ez a munka komolyan felkeltette a korabeli cári udvar érdeklődését is, aminek előzménye az lehetett, hogy Schmeizel 1722-ben a jénai egyetemen tartott rendkívüli professzori székfoglalóját az 1721-ben I. Péter cár (ur. 1682–1725) által felvett imperatori cím vizsgálatának szentelte. Talán e munkája révén léphetett kapcsolatba a szentpétervári cári udvar orosz tudósaival, vagy vették fel vele a kapcsolatot ez utóbbiak, s juthatott el így a koronákat, köztük a magyar Szent Koronát is bemutató műve az orosz birodalmi központba, ahol aztán orosz nyelvre ültették át. *„A brassói százból német professzorrrá vált tudós heraldikus munkája tehát ... egy, az európai nagyhatalmi politika miatt kaphatott az imperátori címet a diplomácia területén és a harcmezőkön egyaránt fokozatosan előkészítő cári udvarban kiemelt figyelmet. Egyszer talán egy szerencsés véletlennek köszönhetően majd az is pontosan kiderülhet, ki birtokolhatta a Néva partján és ki fordíthatta le a brassói szász Hungarus Jénában 1712-ben megjelent kötetét. Esetleg a nagy orosz könyvtárak katalógusai vagy a 18. század eleji orosz tudóshagyatékok feltárása erre is választ ad majd.”*¹² Bízunk benne, hogy ez tényleg bekövetkezik a közeljövőben!

10 Vö. Hamburgische Bibliotheca historica, Der Studierenden Jugend Zum Besten zusammen getragen. Die dritte Centuria. Verlegts bey Joh. Friedr. Gleditschens seel. Sohn, Leipzig 1716. 135–137.

11 Pálffy Géza (ism.): Rukopisnyij traktat „o koronah” načala XVIII. v.: Pamâtnik rusko-vengerskih kulturnih svâzej = „A koronákról”: egy XVIII. század eleji kézirat, az orosz–magyar kulturális kapcsolatok dokumentuma. Összeáll. Makszimilian Aljosin – Elmira Iszhakovna Amerhanova – Tímea Bótor – Márta Font – Oleg Igorjevics Horuzsenko – Endre Sashalmi. Moszkva – Pécs 2013. Századok 2015:5. 1298–1301.

12 Vö. Pálffy G: Rukopisnyij i. m. 1300.

Addig is könyveljük el büszkén azt a tényt, hogy egy Nyugat-Európában karriert építő magyarországi szerző munkája a távoli Oroszországban is számottevő érdeklődést tudott kiváltani.

Schmeizel 1713-ban a magyar királyi hatalmi jelvényekről, azok történetéről és jelentőségéről adott ki egy 48 oldalas összefoglalót.¹³ A tanulmányt kedves svéd tanítványainak, a Barnekov fivéreknek, Christiannak és Rüdigernek ajánlotta, akiket éveken át „*Hofmeister*”-ként (mai szóval: nevelő mentorként)¹⁴ kísért németföldi egyetemi tanulmányaik idején. Az előbb említett *Hamburgische Bibliotheca historica*-ban erről a művéről is elismerően nyilatkozott a könyvismertetés írója.¹⁵

13 *Martin Schmeizel*: De insignibvs vvulgo clenodiis Regni Hvngariae vt et ritv inavgvrandi Regem Hvngariae Schediasma Historicum. Apud Joh. Martin. Gollnervm, Typis Gollnerianis, Jenae 1713. – Későbbi kiadásaihoz lásd *Trausch, J.*: Schriftsteller i. m. 188.

14 Udvarmesteren ekkoriban már nem a középkori értelemben vett, külföldi követeket fogadó, a ceremóniák rendjére felügyelő és a lovagi becsületbírárságot vezető személyt kell értenünk (Korai magyar történeti lexikon (9–14. század). Főszerk. Kristó Gyula, Szerk. Engel Pál és Makk Ferenc. Budapest 1994, 696.), hanem egy egészen más tisztséget. A kora újkorban „udvarmester”-nek azokat a magasabb évfolyamokat látogató egyetemi diákokat hívták, akik nemesi családok gyermekeit kísérték el – fizetség ellenében – egyetemi tanulmányaikra, a tanulmányok helyén gondoskodtak róluk (koszt, kvártély, szórakozás stb.), és akadémita útkjukat egyengették. A szegényebb diákok számára gyakran az „udvarmesteri” tevékenység betöltése volt az egyetlen esély arra, hogy hosszabb ideig az universitas falai között maradhassanak, és esetleg akadémiai fokozatot szerezhessenek. Tanulmányaikat egyébként képtelenek lettek volna finanszírozni. (A nevelési forma definíciószerű leírását lásd *Winfried Böhm*: Wörterbuch der Pädagogik. [Kröners Taschenausgabe; Bd. 94.] Stuttgart 1994. 317.) A *Hofmeister* mint társadalom- és pedagógiatörténeti jelenség bemutatására lásd *Fertig* (*Ludwig Fertig*: Die Hofmeister. Ein Beitrag zur Geschichte des Lehrstandes und der bürgerlichen Intelligenz. Stuttgart 1979. 1–98.) plasztikus ábrázolását. – Schmeizel maga a későbbiekben nagyon komolyan foglalkozott ezzel a kérdéssel, hiszen jénai évei alatt még egy, általában saját életéből vett gyakorlati példákkal gazdagon illusztrált könyvet is kiadott a témában: *Martin Schmeizel*: Rechtschaffener Lehr- und Hoff-Meister, Oder Vernünfftige Anweisung Wie ein Privat-Informator die ihm anvertrauten Kinder glücklich unterrichten, Und ein Hoff-Meister seine Untergebene auf Reisen und Universitäten gebührend anführen solle. bey Johann Bernhard Hartung, Jena 1722. A mű népszerűségét mutatja, hogy 14 évvel később (minimális címlapváltoztatással) megjelent második kiadása is: *Martin Schmeizel*: Rechtschaffener Lehr- und Hof-Meister, Oder Vernünfftige Anweisung Wie ein Privat-Informator die ihm anvertraute Kinder glücklich unterrichten, Und ein Hof-Meister seine Untergebene auf Reisen und Universitäten, gebührend anführen solle. Zweyte und verbesserte Edition. In Verlag Johann Adam Melchiors. Jena 1736.

15 Vö. *Hamburgische Bibliotheca historica* i. m. 137–139.

A következő évben egy Quedlinburgból származó diákja történeti-teológiai témájú disszertációját védte meg témavezetőjével, Martin Schmeizellel lezajló nyilvános vitája során.¹⁶

1717-ben Schmeizel komoly kritikát gyakorolt egy prágai jezsuita irattal¹⁷ kapcsolatban: rámutatott annak számtalan, szinte minden paragrafusban fellelhető nyelvtani, történeti, kronológiai, földrajzi és genealógiai tárgyi tévedéseire, megkérdőjelezve ezzel a mű történeti igazságértékét.¹⁸ Az *Unschuldige Nachrichten Von Alten und Neuen Theologischen Sachen* című tudományos folyóirat példákkal illusztrált rövid recenziót közölt Schmeizel munkájáról.¹⁹

16 *Johann, Seivert*: Nachrichten von Siebenbürgischen Gelehrten und ihren Schriften. Weber und Korabinskischen Verlage, Preßburg, 1785, 367–376, 371. és nyomán *Trausch, J.*: Schiftsteller i. m. 189. tudni vélnek egy 1714-es, egy 1718-as és egy 1741-es kiadásról is. Nekem csupán az 1718-as verzióra sikerült rábukkannom Karlsruhe-ban, viszont az Schmeizel saját példánya volt. Az 1714-es kiadással kapcsolatban annyi fenntartásom van, hogy ez a korai kiadás nehezen képzelhető el, hiszen a címlap tanúsága szerint a disszertáció tényleges védésére 1718. május 4-én került sor Jénában. Az 1714-es évszám tehát vagy tévedés, vagy – viszonylag nehezen hihető módon – Schmeizel kétszer adta ki ugyanazt a témát egy-egy diákjának néhány éven belül. Az 1741-es hallei változat az 1718-as jénai eredeti némileg módosított című kiadása. Az 1718-ban megjelent mű bibliográfiai adatai: *Martin Schmeizel* (Praes.) – *Melchior Christian Otho* (Resp.): *Auspice sosandro! Rectore magnificentissimo serenissimo principe ac Domino Domino Wilhelmo Henrico dvce Saxoniae, Jvliaci, Cliviae, Montivm, Angariae, Westphaliaeqve et reliqva amplissimi ordinis philosophici consensv, qvaestionem: an elector Saxoniae Johannes cognomento constans ante obitvm, relicto Lvt-heranorvm coetv, in castra pontificiorvm transiverit? Ex monvmentis historiarvm genvinis negative discvssam pvblico ervditorvm examini svbmittet. Litteris Nisianis excudebat Joh. Volckm. Marggraf, Jenae é.n. [1718].*

17 *Johann Krauß*: Historischer Beytrag für das zweite Lutherische Jubeljahr, den Lutherischen Wordsdienern, welchen es etwan an Büchern und Concepten mangelt, zum Geschenk präsentirt von P. Joanne Krauss, der Societät Jesu Priestern. Cum licentia Superiorum. Wolfgang Wickhart Erzbischöflichen Buchdrucker, Prag, 1717.

18 *M[artin], S[schmeizel]*: Historischer Beweis, daß der Pragische Jesuit P. Johannes Krauß, in seinem sogenannten historischen Beitrag zum zweiten Lutherischen Jubeljahre in vielen Stücken geirret und unverantwortlicher Weise wider die historische Wahrheit gehandelt habe. Zum Recompens vor gehabte Mühewaltung demselben übergeben von. M. M. S. Pierre Marteau, Cöln, 1717.

19 Vö. *Unschuldige* i. m. 473–474.

A történeti munkák felsorolása szinte lehetetlen és talán nem is szükséges ezen a helyen, hiszen már az eddigi felsorolásból is látszik, hogy Schmeizel tudósi pályája legelején eljegyezte magát a történelem tanulmányozásával.²⁰ Jelentős munkái közül megemlítem még a Német-római Császárságról írt nagy, áttekintő munkáját, amely egyetemes történelemmel foglalkozó munkái közül a legterjedelmesebb és a legjelentősebb.²¹ Ebben a történelmet az alábbi kategóriákba osztotta: *historia ecclesiastica*, *historia naturalis*, *historia civilis*, *historia litteraria*,²² illetve ezekhez vette még a *historia principumot* (*genealogica*, *heraldica*) mint a történettudomány önálló részeit is.²³ Schmeizel 1721-es munkájában (*Praecognita historiae ecclesiasticae*),²⁴ ahogyan az már a korban szokás volt a professzori kinevezések alkalmával, a világi történelem mellett az egyháztörténetet is az egyetemi tanulmányok elengedhetetlen részeként emelte piedesztálra.²⁵

20 Nagyön érzékletesen fejezi ki ezt a tényt, és különösen a magyar történelem iránti olt-hatatlan érdeklődést egy versrészlet, amelyet még 1712-ben, a magiszteri fokozat megszerzése alkalmából címeztek hozzá barátai: „*Du aber willst allhier dem Vaterlande dienen / Du bist auf Ungerlands Historien bedacht*” (vö. Als der Wohl-Edle 1712, [3]).

21 *Martin Schmeizel*: Abriß Zu einer Vollständigen Reichs-Historie, Darinnen überhaupt von der Reichs-Historie und andern vorläuffigen Materien gehandelt, So dann die Geschichte Derer Käyser und aller Fürstlichen Häuser samt deroselben Genealogie vorgetragen, Auch was in Ansehen derer übrigen Stände, nicht weniger des Ivris Pvblici, Fevdalis und Religions-Wesen zu behalten ist, Denen Anfängern zum Besten, und Gebrauch Academischer Lectionen entworfen worden. Druck Peter Fickelscherrs, Jena 1728.

22 Lásd *Schmeizel, M.*: Abriß i. m.

23 Vö. *Martin Schmeizel* (Hg.): Monatliche Nachrichten von Gelehrten Leuten und Schrif-ten, Besonders Dem alten und neuen Zustande der Universität Jena. MAIVS und IVNIVS. 1729. Verlegt Christian Franciscus Buch, Buchh. Im Waisenhaus, Jena é.n. [1729]. 28–32.

24 *Martin Schmeizel*: Praecognita historiae ecclesiasticae, in qvibvs natvra et indoles histo-riae eccl. explicantvr, adivmenta edisservntvr, totivsque hist. eccl. systema, tabellis synopti-cis advmbratvr. In vsvm stvdiosae ivventvtis methodice adornata. Apvd Johann. Bernhard. Hartvng. Jenae 1721.

25 Vö. *Scherer, E. C.*: Geschichte i. m. 255.

Egyháztörténeti munkáinak sorát az Erdély részletes reformációtörténetét tárgyaló *De statu Ecclesiae Lutheranorum in Transilvania* című munkájával nyitotta meg 1722-ben.²⁶ Ilyen összefoglaló, nagy terjedelmű egyháztörténeti művet később már soha nem jelentetett meg, többször írt viszont kisebb tanulmányokat egyháztörténeti témakörben.²⁷

Schmeizel két művet szentelt a történelemfilozófiának, illetve történelemelméletnek.²⁸ Ezekben általános elveket is megfogalmazott. Egyéni meglátásai mögött jól kitapintható a Halléban szerzett filozófiai háttér, amely legfőképpen Christian Thomasius (1655–1728) útmutatásait és elveit jelentette. Természetesen más szerzőkre is hivatkozott, de a jegyzetek többsége Thomasiust vagy szellemi köréhez kapcsolódó szerzőket tüntetett fel hivatkozási alapként.

A nagy szerelem: a helytörténetírás

Tevékenységének akár jénai, akár hallei korszakát tekintjük, mindkét alkalommal szembesülünk azzal a ténnyel, hogy Schmeizel a már eddig bemutatott és ezután bemutatásra kerülő történettudományi részdiszciplínák mellett, a nagy, egyetemes összefoglalásokkal párhuzamosan igen szűk területre korlátozódó kérdések megválaszolásában is örömet lelte: nemcsak a nagyvilág, hanem közvetlen környezetének története is foglalkoztatta, ezért helytörténeti témában is többször maradandót alkotott.

26 *Martin Schmeizel*: *De Statu Ecclesiae Lutheranorum in Transilvania*, ad Virum magnificum, summe reverendum, doctissimumque Dominum Ernestum Salom. Cyprianum S. S. theologiae doctorem celeberrimum, deque republica ecclesiastica et literaria meritissimum, Serenissimo Duci Saxo-Gothano a consiliis ecclesiasticis etc. Dissertatio epistolica. Ienae, apud Ioann. Bernhard. Hartvng Bibl. Avl. Isenac 1722.

27 *Verók A.*: Martin Schmeizel i. m. 251–263. (Martin Schmeizel nyomtatásban megjelent saját munkái c. fejezet)

28 *Martin Schmeizel*: *Praecognita historiae civilis*, in quibus natvra et indoles historiae civilis explicantvr, adjuvmenta edisseruntvr, omniumque regnorum et populorum historiae, tabellis synopticis adumbrantvr. Impensis Ioh. Matthaei Kaltenbrunneri, Ienae 1720. A másik munka az előzőekben már említett *Praecognita historiae ecclesiasticae* (lásd 23. jegyzet). – Már ezek a művei is – a későbbi, vegyes témájú nagy áttekintésekről nem is beszélve – árulkodnak egy olyan vonásról, amely Schmeizelnek a tudományokhoz általában való közeledésére abszolút jellemző: első generációs értelmiségiként szélesen írt mindenről, bátran megnyilatkozott meg mindenféle témában. Személyes tulajdonságai mellett a történelmi pillanat is kedvezett ilyen irányú intellektuális kiteljesedésének.

Ha úgy tetszik, akkor Jénában ezzel kapcsolatban két részterület vonatkozásában is alapítóként tekintenek rá: a jénai város- és egyetemtörténet-írást, valamint a romanológiai képzést, majdani egyetemi szakot egyaránt ő hívta életre.²⁹

Ami a jénai város- és egyetemtörténetet illeti, ezzel kapcsolatosan 1727-ben kezdett el egy előadássorozatot diákjai számára azzal az indokkal, hogy már sokan megkeresték ilyen jellegű kérdésekkel, így elhatározta, hogy ebbéli ismereteit szóban és írásban is a nyilvánosság elé tárja.³⁰ A kurzuson természetesen nem készítették el a város és az universitas krónikáját, hanem 233 pontban szisztematikusan összefoglalták a városi és az egyetemi alkotmány történeti fejlődésének részleteit. Az ehhez összegyűjtött anyagot Schmeizel kronológiai rendbe szedte, és bizonyos részeit nyomtatásban is közreadta az általa szerkesztett *Monatliche Nachrichten* című³¹ havilap hasábjain 1727 és 1729 között. 1731-ben, amikor székhelyét a hallei egyetemre tette át, a jénai helytörténeti anyagot magával vitte, és még néhány éven át folytatta írását. 1746-ban végül a város és egyetem krónikáját 1735-ig kidolgozta, és egy

29 Mindkét területtel kapcsolatban méltatását lásd *Othmar Feyl*: Die führende Stellung der Ungarländer in der internationalen Geistesgeschichte der Universität Jena. Beiträge zu einer Geschichte der Ostbeziehungen der Universität Jena bis zu Beginn des 19. Jahrhunderts. In: Wissenschaftliche Zeitschrift der Friedrich-Schiller-Universität Jena. Gesellschafts- und Sprachwissenschaftliche Reihe, Heft 4/5. Jahrgang 3., 1953/54. 39–62., 42, valamint *Uő*: Deutsche und europäische Bildungskräfte der Universität Jena von Weigel bis Wolff (1650–1850). In: Wissenschaftliche Zeitschrift der Friedrich-Schiller-Universität Jena. Gesellschafts- und Sprachwissenschaftliche Reihe, Heft 1/2. Jahrgang 6, 1956/57. 27–62, 40. és *Uő*: Beiträge zur Geschichte der slawischen Verbindungen und internationalen Kontakte der Universität Jena. Jena 1960. 211–325, 250.

30 A szóbeli előadás ténye, azaz a meghirdetett kurzus a jénai egyetem levéltárában fennmaradt órákiírásokban (*Lektionszettel*) olvasható (vö. Universitätsarchiv Jena, Bestand M 68, Fol. 147r, Fol. 148r; M 69, Fol. 101r, Fol. 106r; M 70, Fol. 104r). A kollégiumhoz nyomtatott kísérőfüzet címe: *Martin Schmeizel*: Abriß zu einem collegio pblico über die Historie Der Stadt und Universität Jena. Gedruckt und zu finden bey Joh. Volckmar Marggrafen, Jena, 1727. zu Ostern. – A kijelentés alátámasztására lásd az említett füzet bevezetőjének szövegéből: „Ich [...] beruffe mich auf alle diejenigen, so in guter Zahl, dann und wann von mir zu wissen begehret, was sie doch vor ein Buch sich anschaffen könnten, daraus sie eine hinlängliche Nachricht von der Stadt und Universität Jena erhalten und schöpfen könnten. Diesen also und niemand anders, ist die Unternehmung gegenwärtiger Arbeit einig und allein zuzuschreiben.” (*Schmeizel, M.*: Abriß zu...Umiversität Jena i. m. 5.)

31 A nevezett havilapok teljes címlírását és helyüket a schmeizeli életműben lásd részletesen *Verók A.*: Martin Schmeizel i. m. 51–54. (A publicista című alfejezet)

december 10-én kelt levelében megbízást adott egyik jénai bizalmasának, hogy a kiadásról tárgyaljon a jénai Christian Heinrich Cuno könyvkereskedővel (működési ideje: 1730–1780 k.). Azonban a sikeres tárgyalások és a nyomdai előmunkálatok megkezdése közben Schmeizel váratlanul elhunyt, így krónikája 1908-ig, a jénai egyetem fennállásának 350 éves évfordulójáig kiadatlan maradt. A posztumusz kiadás *Ernst Devrient* (1873–1948) szerkesztői munkáját dicséri. A kötet előszavában Schmeizel krónikájának kritikája kapcsán megjegyzi, hogy ő volt az első, aki Jéna történetéhez szisztematikusan összegyűjtötte az egykori okleveleket, és tette mindezt olyan szakszerűséggel, hogy az anyag a 19. század végén és a 20. század elején a Verein für thüringische Geschichte által kiadott oklevélgyűjtemény alapját képezte.³² Mára elveszett levéltári és egykor magánkézben volt oklevelek lemásolásával múlhatatlan érdemeket szerzett Jéna korai történetének megörökítésében. Korának eseményeit pedig természetesen a szemtanú hitelességével jegyezte fel. Noha Schmeizel krónikája a 20. század elejének fogalmai szerint „*semmiképpen sem volt egy várostörténet mintapéldájának tekinthető*”, hiszen előtte „*már léteztek jelentősebb helytörténészek*”, mégis azt kell mondanunk, hogy „*sem előtte, sem utána nem találni jobb krónikást, amennyiben a krónikás fogalma alatt egy lelkiismeretes, szorgalmas, ám soha el nem kalandozó, a tárgytól el nem térő tudóstót értünk*”.³³

A „romanológia atyja” jelzőt azért kaphatta meg Schmeizel, mivel – a jénai egyetem oktatói gárdájának első „külsős” tagjaként – Erdély, Havasalföld és Moldva történetét, földrajzát, irodalmát és egyéb vonatkozásait a szakavatott ismerő tudásával széles körben adta elő a *Salana*³⁴ termeit a külföldi peregrinusok közül a legnagyobb számban látogató honfitársainak és az egyéb nemzetiségű érdeklődőknek. Ezt a hungarus diákok körében oly népszerű előa-

32 Vö. Jenaische Stadt- und Universitäts-Chronik von Martin Schmeizel. Hrsg. Ernst Devrient, Jena, V.

33 Schmeizel jénai helytörténészként kivívott érdemeinek látványos és árnyoldalait egyaránt bemutatja Jenaische Stadt i. m. [III]–VIII. Az idézetett részek a bevezetés VI. oldalán találhatók.

34 A megnevezés az *Academia Salana Ienensis*, azaz a jénai egyetem nevének korabeli, rövid változatát takarja.

dássorozatot haláláig folytatta a hallei *Fridericiana*³⁵ katedrájáról is, amint arról a jénai és a hallei tanrendek tanúskodnak. Ebből a megközelítésből pedig akár a nevezett földrajzi területek idegen földön élő helytörténészének is nevezhetnénk.³⁶

Hallei évei során az akkor már 900 évesnél is öregebb város (alapítása 806-ban történt) helytörténetével kapcsolatban is bejegyezte nevét a város históriájába. 1744-ben ugyanis a helyi *Wöchentliche Hallische Anzeigen* (rövidítve: WHA) című hetilapban háromrészes, szfragisztikai témájú cikksorozatot szentelt Halle város történelmi pecsétjeinek bemutatására és ezekhez kapcsolódó gondolatainak kifejtésére.³⁷

Schmeizel tehát életművének különböző állomásain és minden helyzetben össze tudta egyeztetni a szélesen ívelő és a mélyre ásó történészi tevékenységet. Csak a legnagyobbakra jellemző módon a makrovilágból bármikor képes volt átlépni a mikrovilágba, illetve fordítva, miközben munkálkodásának minden fórumán igyekezett a legpontosabban teljesíteni – a jelen kötettel ünnevelt kolégánkhoz és barátunkhoz hasonlóan.

35 A megnevezés szintén rövidítés, mégpedig az *Academia Fridericiana Halensis*, azaz a hallei egyetem egykori nevére utal.

36 Ezt a nézőpontot erősíti az a tény is, hogy a Romániában alkotó, neves erdélyi szász (tudomány)történész, Adolf Armbruster (1941–2001) szerint Schmeizelnek ott a helye az erdélyi szász historiográfia lapjain. Sőt mi több: őt nevezi a 18. század legtermékenyebb és legkomplexebb szász történetírójának, aki kortársai közül egyedülként hagyott nyomot a korban ismert és gyakorolt történeti segédtudományok mindegyikében. *Adolf Armbruster: Vorarbeiten zu einer Geschichte der siebenbürgisch-sächsischen Historiographie. Südostdeutsches Archiv, Bd. XIX/XX. 1976–1977, 20–52, különösen 34–37. Schmeizel komplexségét hangsúlyozza Scherer, E. C.: Geschichte i. m. 156, 6. j. Legújabbban Szegedi Edit próbálta meg Schmeizel helyét kijelölni az erdélyi szász historiográfia történetében. Szegedi Edit: Geschichtsbewußtsein und Gruppenidentität. Die Historiographie der Siebenbürger Sachsen zwischen Barock und Aufklärung. Studia Transylvanica Bd. 28., Köln–Weimar–Wien 2002. 306–316, 414–422).*

37 A cikk egyes részei az alábbi lapszámokban jelentek meg: WHA Nr. 47., 1744. november 23., 745–755. hasáb: Gedancken von denen Sigillen der Stadt Halle im Magdeburgischen; WHA Nr. 48., 1744. november 30., 761–770. hasáb: Fortsetzung der Gedancken von denen Sigillen der Stadt Halle és WHA Nr. 49., 1744. december 7., 777–789. hasáb: Beschluß der Gedancken von denen Sigillen der Stadt Halle.

KOVÁCS ÁGNES

EGY FELVILÁGOSULT REFORMÁTUS NEMES: VAY ISTVÁN (1734–1800)

Témaválasztásomat főként a reformáció 500. évfordulójának közelsége indokolja, de az is célom volt, hogy ráirányítsam a figyelmet Vay Istvánra, akinek személye az utóbbi évtizedekben mintha elhalványult volna a família többi, emlékeztetre méltó tagjához képest, holott a 18. század második felében aktív szereplője volt a magyar közéletnek. Tevékenységét különböző egyház- és művelődéstörténeti szakmunkák, valamint az általa önállóan vagy társszerzőként készített jelentéseket, tervezeteket tartalmazó forráspublikációk alapján foglaltam össze, mivel újabb fontos, de eddig feldolgozatlan vagy kiadatlan iratot nem találtam. Amit igen – a Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltárában és az MNL OL Lónyay család levéltárában –, azok nem módosítják lényegesen a Vay István-portrét, legfeljebb árnyalják.¹

Vay István magánéletéről meglehetősen keveset tudunk, s a családi levéltár megsemmisülése miatt a jövőben sem várhatunk e téren jelentős változást. Vay István a kuruc Vay Ádám testvérének, Ábrahámnak az ágából eredeztethető, annak harmadízigleni leszármazottja. Apja (szintén Ábrahám) első házasságából született 1734-ben.² Tanulmányait Sárospatakon végezte, s tehetséges, nagy munkabírásu, kiválóan felkészült jogász volt, aki anyanyelvén kívül latinul, németül és franciául is tudott. Ismerte a felvilágosodás tanait,

1 Itt szeretnék köszönetet mondani Szentimrei Márknak, a Sárospataki Református Kollégium Levéltára munkatársának, aki készséggel tájékoztatott arról, hogy a levéltárunkban, sajnos, nincsenek Vay Istvánnal kapcsolatos dokumentumok.

2 *Nagy Iván*: Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal. XI. k. Pest 1865. 100.

1782-től tagja volt az eperjesi szabadkőműves páholy miskolci fiájának.³ Idejét és energiáját szinte teljesen a közéletnek szentelte, jövedelmeinek jelentős részét a hivatalviseléssel járó kiadásokra fordította. Ebben az is szerepet játszhatott, hogy a Lónyay Ilonával kötött frigyéből nem született utóda. Ennek ellenére feleségével harmóniában és szeretetben élt,⁴ igen szerény körülmények között. Berkeszben lévő háromszobás kúriája patváristáját, a reformnemesség későbbi vezéralakját, Berzeviczy Gergelyt is megdöbbsentette, mert fényűzőbb körülményekre számított. Berzeviczy két évet töltött Vay környezetében, akinek nemcsak tudását, emberségét is sokra tartotta. „Rendes karakterű ember a principálisom” – írta róla, aki szinte fiaként törődik vele. Jogi ismeretekre tanítja, nyelvtudását csiszolja, beavatja a közügyekbe, s ugyanabban az ellátásban részesül, mint a háziak.⁵ Egy dolog azonban határozottan zavarta az ifjút: mestere elkötelezettsége és szenvedélyessége, főként vallásügyekben.⁶

Annak ellenére, hogy Vay István iskolázott és ambíciózus férfi volt, csak II. József türelmi rendelete után érvényesülhetett igazán az országos közéletben. Jóllehet már 1778-tól (1786-ig) Szabolcs vármegye helyettes alispáni tisztét viselte,⁷ ez első sorban annak volt köszönhető, hogy az ország protestáns többségű keleti részén a főispánok a Carolina Resolutio ellenére sem mindig tekinthettek el az akatolikusok tisztségviselésétől, mert a rendelet merev betartása működési zavarokat okozott volna a közigazgatásban és az igazságszolgáltatásban.⁸

3 H. Balázs Éva: Berzeviczy Gergely, a reformpolitikus (1763–1795). Bp. 1967. 56., 66.

4 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) P 452.15. t. (A Lónyay család levéltára. Családtagok iratai.) Nyíregyháza, 1780. február 29.

5 Berzeviczy levele anyjához. Berkesz, 1781. november 13. In: H. Balázs É.: Berzeviczy i. m. 243.

6 Berzeviczy német önéletrajza. In: H. Balázs É.: Berzeviczy i. m. 227–228. Berzeviczyt az is elgondolkodtatta, hogy a vallási toleranciát hirdető Vay került a katolikus papsággal való érintkezést, de taktikai megfontolásból kézcsókra járult a Bécsbe látogató VI. Pius pápa elé. H. Balázs É.: Berzeviczy i. m. 63., 70.

7 Borovszky Samu: Magyarország vármegyéi és városai. Szabolcs vármegye. Bp. 1900. 190.

8 Kovács Ágnes: A volt kuruc tisztségviselők érvényesülési lehetősége 1711 után. In: Az újrakezdés esélye. Tanulmányok a Rákóczi-szabadságharc befejezésének 300. évfordulója alkalmából. Szerk. Czigány István, Kincses Katalin Mária. Bp. 2012. 158.

Vay István közéleti szerepvállalásának azonban nem a megye volt a legfontosabb színtere. Mint tudjuk, a katolikus Habsburg-uralkodók által üldözött és elnyomni szándékozott egyházuk védelmében a tekintélyes és befolyással bíró protestáns nemesek már a 17. században beépültek mind az evangélikus, mind a református felekezet vezetésébe. Új hivatalokat is létrehoztak (agentia, curatoria), amelyek tisztségviselői rendszeresen lobbiztak Bécsben az Udvarnál, illetve Pozsonyban az 1724-től működő Helytartótanácsnál.

A Vay családból többen felemelték szavukat a vallási diszkrimináció ellen. Köztük István apja is, aki Radvánszky Jánossal együtt kihallgatáson kérte III. Károlyt, hogy álljon el a Carolina Resolutio kibocsátásától, s hittestvéreivel együtt Mária Teréziához is többször folyamodott a protestáns sérelmek orvoslása céljából.⁹

Mivel az 1764. évi országgyűlés sem orvosolta a protestánsok panaszait, 1767-ben egy vegyes delegáció ment fel Bécsbe, amelynek a reformátusok részéről Vay István is tagja volt. Vay ekkor már segédkurátorként ténykedett a tiszántúli egyházkerületben, s őt bízta meg azzal a feladattal, hogy kérje a „közönséges névvel való instálás” szabadságát,¹⁰ azaz hogy a protestánsok „köznévvel”, testületként képviseltethessék magukat, ne csak magánemberként. A küldetés nem járt eredménnyel, ezért még ugyanennek az évnek a végén arról határoztak, hogy újabb deputációt menesztenek Bécsbe.

Vay, mint jelölt arra kérte Szilágyi Sámuel, akkori tiszántúli szuperintendens, hogy juttassa el hozzá az újabb sérelmek jegyzékét s a protestánsok vallásgyakorlásának korlátozásával kapcsolatos összes tiltakozást, továbbá I. Lipót és III. Károly resolúcióit és explanációit.¹¹ Néhány héttel későbbi levelében azt írta Szilágyinak, hogy olyan instantiát szeretne készíteni, „amennyiben lehet, egyszer híjja se legyen” a gravameneknek. A bécsi és a pozsonyi ágenst is megkérte, hogy „az ott való, mindkét részt (az evangélikus

9 *Barcsa János*: A tiszántúli református egyházkerület történelme. II. kötet. 1711–1822. Debrecen 1908. 17–19.

10 *H. Balázs É.*: Berzeviczy i. m. 27.; *Barcsa J.*: A tiszántúli i. m. 23–24.

11 Tiszántúli Református Egyházkerületi Levéltár (TtREL) I. 1. b. 73. (Egyházkerületi közgyűlési iratok.) Kántorjánosi, 1766. október 16.

és a református egyházat) illető casusokat” küldje meg neki.¹² Vay három héttel később újabb levélben sürgette a püspököt, sőt személyes találkozást javasolt Kántorjánosiban.¹³

A Szilágyival és általában az egyház vezetőivel való együttműködés a későbbiekben sem volt zavartalan. A tettekre Vayt ez nagyon bántotta, mert úgy vélte: nemcsak az időt pazarolják, a lehetőségeket is elmulasztják. Ráadásul az evangélikusokban is csalódott, mert az egyeztetések ellenére azok nem jelentek meg Pesten, ahová a reformátusok már 1768. január 28-án megérkeztek.¹⁴ A két protestáns felekezet küldötteinek találkozájára csak Bécsben került sor márciusban, ahol hosszas vita után már megállapodtak a folyamodvány tartalmát illetően, amikor újabb nézeteltérés támadt közöttük. A reformátusok ugyanis az instantiát közvetlenül a Kancelláriára akarták beadni, az evangélikusok viszont, kiegészítve egy általuk készített promemoriával, előbb a minisztereknek, s csak ezt követően a Kancelláriának. Miután az ügy fontosságára való tekintettel a reformátusok ezt a követelést is elfogadták – írta Vay Szilágyinak –, az evangélikusok mégiscsak visszaadták a szöveget neki, hogy rövidítse azt le, és öntse végső formába. Vay teljesítette ugyan a kérésüket, de kijelentette, hogy „nem szükség ... sok manipulatioval utoljára is a dolgot egy tökéletes semmiben concentráljuk”, s rájuk hárította a felelősséget, ha „annyi sóhajtság megcsalatkozik” miattuk. A lerövidített praeambulumot végül is kölcsönösen jóváhagyták, majd hónapokon át tartó szervezkedés után kiválasztva a deputátusokat, köztük Vayt, a küldöttség újra Bécsbe ment.¹⁵ Július 25-én Pozsonyban kelt levelében Vay István arról értesítette a szuperintendenst, hogy fáradozásuk hiábavaló volt, „a dolgok füstbe mentek Bécsben.”¹⁶

A kudarcok és nehézségek azonban nem szegték kedvét, továbbra is elszántan küzdött a protestánsok érdekeiért. Erőfeszítéseinek elismerése, hogy 1774. április 26-án őt választották meg a tiszántúli egyházkerület főgondno-

12 TtREL I. 3. d. Vu. (Vegyes levelek: Vay István) Kántorjánosi, 1767. december 11.

13 TtREL I. 3. d. Vu. Kántorjánosi, 1768. január 10.

14 TtREL I. 3. d. Vu. Pest, 1768. február 2., Uo. 1768. február 8., Prügy, 1768. február 11.

15 TtREL I. 3. d. Vu. Bécs, 1768. március 1., Pozsony, 1768. április 22., Alsó-Zsolca, 1768. június 4., Pest, 1768. június 8., Nyitra Szerdahely, 1768. június 20.

16 TtREL I. 3. d. Vu. Pozsony, 1768. július 25.

kává az elhunyt Dobozi Mihály helyére. Méghozzá hét jelölt közül, imponáló fölénnyel. Érzékeltetendő választási győzelme arányait: míg Rhédey János 21, Patay Sámuel 4, Pogány Ádám 3, Lónyay László 2, Patay József és Péchy Imre 1-1 szavazatot kapott, Vay István 140-et.¹⁷ A kerület egyházi vezetőivel mégis hamar kenyértörésre került sor. A 70-es években ugyanis, a korábbi sikertelen kezdeményezések után, újabb kísérlet történt a protestáns felekezeteket¹⁸ képviselő intézmény, a főconsistorium és az egyetemes főgondnoki állás létrehozására. Az egyházi vezetők többsége azonban ezúttal sem támogatta az új, legfelső szintű egyházkormányzati testület felállítását. Attól féltek, hogy annak világi elnöke, aki voltaképpen mediátorként működött volna, inkább tekintettel lesz a kormányzat álláspontjára, mint az egyházak érdekeire. Az elnöki tisztségre jelölt Beleznay Miklós tábornok ugyanis Mária Terézia híveként volt ismert, ezért az Udvar terveinek szálláscsinálóját látták benne. Ezt az is megerősíteni látszott, hogy Beleznay a királynő által szintén kedvelt Bessenyei György személyében akarta magát képviseltetni Bécsben, holott az egyháznak volt már ott ágense, a közmegelégedésre munkálkodó Nagy Sámuel. Vay mindezek ellenére támogatta Beleznayt és Bessenyeit, mert úgy vélte, hogy kapcsolataik hasznára lehetnek a protestáns egyházaknak. A tiszántúli szuperintendencia egyházi vezetői azonban nem értettek vele egyet, s ezt nem is leplezték. Az áldatlan helyzetnek végül is az vetett véget, hogy egyrészt a protestánsok között nagy népszerűségnek örvendő, művelt, de a felvilágosodással nem rokonszenvező gr. Teleki József sem támogatta fenntartás nélkül Beleznayt, másrészt az, hogy 1777-ben a tiszáninneni kerület is főgondnokává s ezzel együtt a sárospataki kollégium kurátorává választotta Vay Istvánt, ami lehetőséget kínált a tiszántúliaknak a személyétől való megszabadulásra. Azzal érvelve, hogy két főkurátori hivatalt egyidejűleg nem lehet viselni, választás elé állították. Vay nemtetszése jeléül távol maradt az egyházkerület gyűléseitől, majd hónapokkal később, a várakozásnak megfelelően, a tiszántúli főgondnokságról mondott le.¹⁹

17 TtREL I. 1. b. 220. 1774. április 26.

18 A Carolina Resolutio a reformátusok és az evangélikusok esetében is 4-4 püspökséget határozott meg. Az előbbieknél a tiszántúlit, a tiszáninnenit, a dunántúlit és a dunáninnenit, az utóbbiaknál a bányait, a tiszait, a dunántúlit és a dunáninnenit.

19 *Zoványi Jenő*: A tiszántúli református egyházkerület története. Debrecen 1939. 58–61., 67.

A 70-es években a legnagyobb veszélyt kormányzati részről az oktatás megreformálásának szándéka jelentette a protestánsok számára. Miután XIV. Kelemen pápa feloszlatta a jezsuita rendet, az iskolák Európa-szerte fokozatosan állami ellenőrzés alá kerültek, az oktatás a felekezetek belügyéből állami ügygé vált, és az egyházak elvesztették e téren élvezett monopóliumukat.

A magyar iskolák új szervezeti és tanszabályzatának kidolgozásával az Udvar Ürményi Józsefet bízta meg 1776-ban. Vay Istvánnak komoly része volt abban, hogy az evangélikus és a református felekezet együttesen lépett fel a tervezet ellen, s már a Ratio Educationis megjelenése előtt, 1777 márciusában, felségfolyamodványban tiltakozott. Az előterjesztés szerzője, Teleki József arra hivatkozott, hogy a kinevezendő s természetesen katolikus királyi főigazgatók hatásköre alá kerülve a protestáns iskolák autonómiája jelentősen csorbulna. Bár érvelése nem ingatta meg a kormányzat szándékát, a rendeletről folytatott viták során megfogalmazódott, hogy a protestáns iskolák feletti állami felügyeletet protestáns királyi főigazgatónak kellene ellátnia.²⁰ A Ratio, amely minden osztályba külön tanár alkalmazását írta elő, valóban létében veszélyeztette a protestáns iskolák többségét, amelyekben ekkor még az osztályok szétválasztására sem került sor, s általában is rosszabb körülmények között működtek, mint a katolikus oktatási intézmények.

A rendelet végrehajtásához II. József is ragaszkodott, de arra törekedett, hogy az a vallásszabadság sérelme nélkül történjen. Az új uralkodó trónra lépését nagy várakozás előzte meg a protestánsok részéről, hiszen köztudott volt róla, hogy anyja bigott katolicizmusával szemben a vallási tolerancia híve. Ennek ellenére, igen jó taktikai érzéssel, Vay István azt javasolta, hogy a Mária Terézia halála miatt részvétnyilvánításra Bécsbe utazó protestáns küldöttség ne nyújtson be panasziratot,²¹ de tegyen előkészületeket, hogy sérelmeik az összehívandó országgyűlés elé kerüljenek. Amikor kiderült, hogy József nem akarja magát megkoronáztatni, a protestánsok vezetői úgy döntöttek, hogy kihallgatást kérnek tőle. A folyamodvány megfogalmazásában részt vett Vay is, aki a békeszerződésekre és törvényekre hivatkozva igazolta a protestánsok követeléseinek jogosságát. Az audienciára 1781. április 29-én került sor, az uralkodó természetesen egyenként fogadta a delegáció

20 Kornis Gyula: A magyar művelődés eszményei 1777–1848. I. kötet. Bp. 1927. 73.

21 TtREL I. 3. d. Vu. Berkesz, 1780. december 30.

tagjait. Vay a meghallgatás után úgy nyilatkozott, hogy „urunknak igazságától és egyenességétől, ha nem hamar is, de idejében minden jót reménylhetünk.”²² Optimizmusa nem bizonyult alaptalannak. November 9-én datált levelében azt írta Szilágyi Sámuelnek, hogy a Bécsi Újság már közölte a király vallásügyben kiadott, a protestánsoknak kedvező rendeleteit. Arról is tájékoztatta, hogy a néhány nappal korábbi, hagyományos báji szüreti találkozóan az evangélikusokkal együtt úgy határoztak, hogy közös konferencián reagálnak a resolutio pontjaira, és újra megpróbálkoznak a főconsistorium felállításával.²³

Mivel II. József a türelmi pátensben előírta, hogy a vallás- és oktatáspolitiká végrehajtásával kapcsolatban egy ebből a célból felállított bizottság tegyen javaslatot,²⁴ az evangélikusok és a reformátusok 1782 februárjában Pesten generalis conventet tartottak. Ezen, miután Prónay László és Vay István köszönetet mondott a türelmi rendeletért,²⁵ megvitatták a tanügyi reform tervezetét, és hatfős deputációt (Ráday Gedeon, Domokos Lajos, Prónay Gábor, Tihanyi Tamás, Benczúr József, Vay István) küldtek Pozsonyba, hogy álláspontjukról tájékoztassák a Helytartótanácsot. A tanácskozások Bécsben, a van Swieten vezette új Udvari Tanulmányi Bizottságban folytatódtak, ahol a Helytartótanácsot Balassa Ferenc és Skerlecz Ferenc, a protestánsokat Domokos Lajos, Benczúr József és Hatvani István professzor képviselte. A háttérben azonban Ráday, Prónay és Vay fogalmazták meg felekezetük véleményét.²⁶

Ezt követően újabb, több mint egy éves egyeztetés következett, amelynek elhúzódásában II. József váratlan elutazása²⁷ is szerepet játszott. Vaynak az volt a véleménye, hogy bármily „sürgető” is az iskolaügy, az ezzel kapcsolatos instantia benyújtásával meg kellene várni az uralkodót. Egyrészt attól tartott, hogy amennyiben a Consilium még József visszatérése előtt megismeri

22 H. Balázs É.: Berzeviczy i. m. 57.

23 TtREL I. 3. d. Vu. 30. Berkesz, 1781. november 9. A báji találkozón – ma Taktabáj, a Patay család birtoka volt – csaknem 50 református nemes vett részt, az evangélikusokat négyen képviselték. *Mályusz Elemér*: A Türelmi Rendelet. II. József és a magyar protestantizmus. Bp. 1939. 311–312.

24 TtREL I. 3. d. Vu. 30. Berkesz, 1781. november 9.

25 TtREL I. 1. b. 338.

26 *Kornis Gy.*: A magyar művelődés i. m. 74.

27 1783-ban II. József körutazást tett Magyarországon, Erdélyben és Horvátországban.

kérelmük tartalmát, lesz ideje felkészülni ellenük. Ezért „halgatni szeretnénk – írta a püspöknek –, hogy előre mindeneknek ellenünk az ágyat meg ne vetnék.” De amiatt is aggódott, hogy elvész a szisztéma, ha „diribbe-darabba” dolgoznak.²⁸ Minthogy a Ratio bizonyos feltételekhez kötötte az oktatást, Vay István meg volt győződve arról, hogy „ahol jól datált pápista iskolák vannak”, nem fognak a protestánsoknak „mestert és iskolát” adni.²⁹ A Szilágyinak szóló levél 1783 májusában kelt, amikor a delegáció már ugrásra készen várta Pozsonyban, hogy végre a király színe elé járulhasson. Ezekben a napokban írta Vay a feleségének, hogy „szerettem volna Ilona poharát otthon innya meg”, de „már a bécsi dologhoz is hozzáfoghatunk, eő Felsege mindennap vártattatván.”³⁰ A Vay által készített s a Próday által végső formába öntött tervezet végül is 1783. augusztus 6-án nyújtották át az uralkodónak.

Vay István azokhoz a protestáns vezetőkhöz tartozott, akik egyetértettek a tananyag egységesítésének és korszerűsítésének programjával, s egyik Emlékirata szerint – miután egy esztendőn át tanulmányozta a katolikus iskolák működését – már 1785-ben megbarátkozott az ún. mixta scholák létrehozásának tervével a vegyes vallású településeken.³¹ De nemcsak a közös iskolák, hanem a német nyelven való oktatás mellett is kiállt. Szempontjait praktikus megfontolás alakította, amint azt a pataki kollégium rektorához 1785-ben intézett levele is igazolja: kár, hogy a tanulók elhanyagolják a német nyelv tanulását – írta, holott „...érettek tartódik a német instructor... Nem fognak akkor nevetni, ha tapasztalni fogják, mennyiben fog nékiek kerülni a német nyelv nem tanulása s nem tudása.”³² Amikor 1787-ben – Teleki József lemondása után – Kazinczy felkérte a pécsi tankerület igazgatói posztjára, azonnal igent mondott. Kinevezése után leköszönt a tiszáninneni főkurátorságról,³³ s azon fáradozott, hogy az állam által előírt, Felbiger Ignác-féle tankönyveket,³⁴ melyeknek módszerével a protestánsok nem értettek egyet,

28 TtREL I. 3. d. Vu. 32. Pozsony, 1783. április 30.

29 TtREL I. 3. d. Vu. 34. Pozsony, 1783. május 31.

30 MNL OL P 452. 15. t. Pozsony, 1783. május 24.

31 *Kosáry Domokos*: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. Bp. 1980. 467., 469.

32 *Kornis Gy.*: A magyar művelődés i. m. 76., 87.

33 *Zoványi J.*: A tiszántúli i. m. 1939: 79.

34 Johann Ignaz von Felbiger német származású, Ágoston-rendi szerzetes, később pozsonyi prépost és főesperes, aki a 18. század közepén megreformálta a népiskolát és a hitoktatást. Rendszerét egész Sziléziában bevezették. Bécsbe Mária Terézia hívta meg.

átdolgoztassa számukra is elfogadható formában. Mivel azonban a fordítás rossz minőségű volt, a munka lassan haladt. Bár Vay is elismerte, hogy könnyebb lenne új tankönyveket írni, mint a meglévőket korrigálni, a könyv állítólag egy év múlva mégiscsak elkészült.³⁵

Nehézkesen haladt a főconsistorium ügye is. Leginkább a tiszántúli kerület ódzkodott az új igazgatási testület létrehozásától, mert úgy látták, hogy a világi vezetők az egyházi tisztségviselőknél engedékenyebbek a kormányzati elvárásokkal szemben. Ám a Helytartótanács utasítására 1787-ben kénytelenek voltak a kérdéssel újra foglalkozni. Vay, bár már nem volt főkurátor, hatalmas energiával vetette bele magát a munkába. A másfél évig tartó huzavona azonban az 1788 júniusában Pesten megtartott konventen, a többség elutasító álláspontja miatt kudarcba fulladt.³⁶

Az újabb lehetőséget vagy inkább kényszerhelyzetet a főconsistorium felállítására az 1790/91. évi diéta teremtette meg, amelyet II. József halála után utóda, II. Lipót hívott össze a Magyarországon egyre szélesebb körben kibontakozó ellenállás miatt. Az országgyűlésről kiküldött 9 bizottságnak az volt a feladata, hogy mérje fel Magyarország gazdasági, úrbéri, adóügyi, valási stb. viszonyait, és a következő diétára dolgozza ki a szükségesnek tartott változtatásokat tartalmazó javaslatokat. A két protestáns felekezet Pozsonyban jelen lévő vezetői ekkor határoztak úgy, hogy a megváltozott viszonyok miatt zsinatot kell összehívni új alkotmány kidolgozása céljából.³⁷ A tiszántúliak természetesen ezúttal sem lelkesedtek, de belátták, hogy nem várhatják tétlenül az újabb fejleményeket. A zsinatot előkészítendő 1791 augusztusában Pesten conventet tartottak, ahol a tiszántúli kerületet Vay István és Szikszai György lelkész képviselte. A számukra összeállított instructio szerint a püspökség – rendkívül körülményes – álláspontja a következő volt: a convent résztvevői közül bízzanak meg egyházkerületenként 4 világi és 4 egyházi személyt, akik minél hamarabb dolgozzanak ki egy javaslatot, amelyet mind a négy kerület véleményezzen. A synodus időpontjául a püspökség december 2-át vagy 9-ét javasolta, hogy mire az illetékes regnicolaris commissio munkához lát, a tervezet készen legyen. Budát és Pestet mint helyszínt

35 *Kosáry D.*: Művelődés i. m. 466.

36 *TtREL I. 1. b. 418.* Supremum consistorium felállítására vonatkozó iratok. 1787.

37 *Zoványi J.*: A tiszántúli i. m. 1939: 78.

arra hivatkozva nem tartotta jónak, hogy ott alig élnek protestánsok. S végül, de nem utolsó sorban: a tiszántúli kerület elvárta, hogy tractusai száma alapján 30 küldöttel képviseltethesse magát a zsinaton a kerületenként 25 főben limitált létszám helyett.³⁸

Vay és Szikszai augusztus 17-én kelt jelentésükben tájékoztatták a tiszántúli szuperintendenciát a Ráday Gedeon házában tartott pesti konferenciáról, amely az általuk előterjesztett, bár „csendben végighallgatott” javaslatokat nem fogadta el. Részben arra hivatkozva, hogy a tiszántúliak forгатókönyve igen sok időt venne igénybe, ami veszélyeztetné az evangélikusokkal való együttműködést, akik minél hamarabb döntésre szerettek volna jutni, részben arra, hogy a zsinat idejéről és helyéről már királyi határozat született, ahogy a delegáltak számáról is. A rendelet szerint a luteránusok Pesten, a kálvinisták Budán fognak gyűlésezni szeptember 12-én, a püspökségek pedig 25-25 fővel képviseltethetik magukat.³⁹ A királyi resolútiót a tiszántúli egyházkerületnek is tiszteletben kellett tartani, s a zsinatot ennek megfelelően tartották meg. Ezen elvileg határozat született az egyetemes főconsistorium felállításáról, de kánonjait nem erősítették meg.⁴⁰

Az országgyűlésről kiküldött bizottságok közül Vay István a közművelődési bizottság (deputatio in re litteraria) tagjai között kapott helyet, s a jogi studiumokra vonatkozóan kellett javaslatot tennie Lakits Györggyel együtt.⁴¹ A commissio lényegében a Ratio Educationisban megfogalmazott elveket

38 TtREL I. 1. b. 477. Instructio

39 TtREL I. 1. b. 477. 71. Vay István és Szikszai György jelentése.

40 Úgy tűnik, hogy az egyházi vezetők többségében nem tudatosult kellően, hogy a két felekezet legfelső szintű igazgatásának egységesítése politikai előnyökkel is járhat(na). A nádor, Sándor Lipót viszont – Pálffy Lipót levele alapján, akit az evangélikusok tiszai kerületének felügyelője, Radvánszky Ferenc informált – felismerte ennek veszélyét a kormányzatra nézve. Elképzelhető, hogy Radvánszky sajnálatos eljárása nemcsak lojalitásával, hanem a felekezete tévesztésétől való félelemmel is magyarázható, mivel a reformátusok radikálisabbak és eredményesebb érdekérvényesítők voltak. *Mályusz Elemér*: Sándor Lipót főherceg nádor iratai. (Magyarország újabkori történetének forrásai, Kormányzat- és közigazgatástörténeti iratok). Bp. 1926. 470.

41 A közművelődési bizottság munkájáról Hoós Éva készített kandidátusi disszertációt, amelynek függelékében számos dokumentum található. *Hoós Éva*: Az 1790/91-es országgyűlésről kiküldött közművelődési bizottság tevékenysége az akadémiák, egyetem, népoktatás, konviktusok és leánynevelés kérdésében (1791–1793). Kandidátusi értekezés. Kézirat. Bp. 1994

akarta megvalósítani, természetesen a körülmények változásának figyelembe vételével. Tagjai egységes szellemű, mindenkire kötelező népiskola létrehozására tettek javaslatot, amelyben a tananyagot nem befolyásolhatta volna a felekezeti hovatartozás. A német nyelven való tanítás tervét azonban, annak társadalmi elutasíthatósága és sikertelensége miatt, elvetették, a latin mellett a magyar nyelv fokozottabb érvényesítését tartották kívánatosnak. Nem elégedtek meg a Szentírás tanításával, hanem az alapvető műveltség átadását és a gyakorlati ismeretek oktatását tartották kívánatosnak. Politikai felfogásuknak megfelelően a rendi országgyűlés befolyását akarták biztosítani a közoktatásban és általában a művelődésben, programjuk mégis elfogadhatatlan volt a nemesi többség számára. A jozefianusok viszont azért vélekedtek le-sújtóan a javaslatról, mert aszerint „kinek-kinek társadalmi osztálya, rendje, foglalkozása szerinti iskola és ismeretkör jár.”⁴²

Miután az 1790. évi 67. tc. előírta, hogy létre kell hozni egy akadémiát a tudományok, egy másikat pedig a magyar nyelv művelésére, a közművelődési commissio kiküldött egy albizottságot, hogy dolgozzon ki javaslatot a nyelv-művelő társaság megalapításáról. Luby Károly és Pethő Jakab mellett Vay István ennek is tagja lett. A Vay és Luby készítette végleges tervezet (1792) erősen tükrözi a Révai Miklós által korábban kezdeményezett s a Helytartótanácsához ebben a tárgyban benyújtott javaslatot, amelyet a szerzők azzal is nyomatékosítottak, hogy Erdélyben Aranka György vezetése alatt már működik ilyen társaság. „A nemzeti nyelvnek állami tekintéllyel támogatott művelése és terjesztése, úgy tűnik, a független és saját léttel (*proprium consistentiam*) bíró országok tekintélyéhez és természetéhez tartozik” – érveltek.⁴³ Ehhez elengedhetetlenül szükségesnek tartották nyelvtankönyv és szótár szerkesztését, az ismeretterjesztés megszervezését, könyvtár és magyar nyelvű színház létesítését.⁴⁴

Ahogy a bizottság törekvéseinek fogadtatása és értékelése, úgy Vay István tevékenységének megítélése sem egységes. Feltűnően éles kritikával csak a kortárs Sinai Miklós, a debreceni kollégium professzora,⁴⁵ és utóbb Zo-

42 Hoós É.: Az 1790/91-es országgyűlésről i. m. 82–83.

43 Hoós É.: Az 1790/91-es országgyűlésről i. m. 99. *Planum promovendae et excolendae linguae patriae Hungaricae...*

44 Hoós É.: Az 1790/91-es országgyűlésről i. m. 96., 100–104.

45 Sinairól bővebben ld. *Révész Imre (ifj.)*: Sinai Miklós és kora Bp. 1959.

ványi Jenő illetve, aki önfejű, diktatórikus hajlamú emberként jellemezte a főkurátort, sőt teljesen alaptalanul még a képességeit is megkérdőjelezte.⁴⁶ A többi egyháztörténész azonban, bár kisebb hangsúlyeltolódásokkal, lényegében pozitívan értékelte Vay működését. Azok a történétírók, akik nemcsak a protestánsok jogi-politikai egyenjogúságáért folytatott küzdelme, hanem a regnicolaris bizottságokban nyújtott teljesítménye alapján (is) értékelték Vay Istvánt és társait, alapvetően aszerint foglaltak állást, hogy ők maguk miképpen ítélték meg az 1790/91-es országgyűlés ellenzékének szerepét. A vélemények alapvetően két csoportot alkotnak: az egyiket Szekfű Gyula értékelése reprezentálja, a másikat Mályusz Eleméré. Míg Szekfű a rendi önzés és a deputációk által készített javaslatok eredetiségének hiánya miatt elmarasztalta az ún. reformnemességet, Mályusz szerint annak tevékenysége, a rendiséghez való ragaszkodása ellenére az ország javát szolgálta volna.⁴⁷ Úgy vélem, Mályusznak igaza volt, hiszen a 18. század végi magyar viszonyok között a regnicolaris commissiók – helyenként okkal bírálható – javaslatai is hozzájárultak volna a fejlődéshez. A változtatást sürgető nemesség törekvéseinek jelentősége különösen a mérsékelt reformokat is elutasító többség álláspontjával való összevetésben nyilvánul meg. Ez utóbbi merev konzervativizmusával szemben a bizottságok tagjainak, köztük Vay Istvánnak az a legfőbb érdeme, hogy az államhatalom és a rendiség, a katolikusok és a protestánsok, a felekezeti modernizáció és ortodoxia konfliktusaiban többszörösen összetett erőterében tettek kísérletet a felvilágosodás szellemében hazájuk felvirágoztatására.

46 Zoványi J.: A tiszántúli i. m. 59., 79.

47 Szekfű Gyula: Magyar történet. V. k. Bp. 1943. 87-90.; Mályusz Elemér: A reformkor nemzedéke. Századok. 57. (1923:1-6.) 17-75.

EGYED ÁKOS

A „BÁTORSÁGOS KÖZÉPÚT” POLITIKÁJA AZ 1790–1791. ÉVI ERDÉLYI ORSZÁGGYŰLÉSEN

Három évtizedes kihagyás után 1790. december 21-én végre összeült az anynyira várt erdélyi országgyűlés, amely Trócsányi Zsolt szerint „lángra lobbantotta” az erdélyi ellenzékiiséget.¹ Az „ellenzékiiség” legjelentősebben az erdélyi önkormányzatiság kérdésében nyilvánult meg. Az erdélyi országgyűlés szerette volna elérni azt, amit a magyar rendek 1790-ben a pozsonyi országgyűlésen kivívtak megerősítve ezzel Magyarország alkotmányos helyzetét a Monarchián belül. Egy ilyen eredmény Erdélyben sem tűnt lehetetlennek, mivel II. Lipót kilátásba helyezte a korábbi öngazgatási jogok visszaállítását, vagyis azt, amit a Diploma Leopoldinum (1691) biztosított.²

Az erdélyi magyar és székely rendek biztosítékot is szerettek volna kapni, mert jól tudták, hogy e nélkül a hatalom könnyen megfélemlszik a megígért jogok életbe léptetéséről. Az uralkodóhoz intézett feliratukban a rendek azt kérték, hogy II. Lipót esküvel fogadja meg Erdély törvényeinek megtartását, és erről adjon hitlevelet, akkor, amikor magyar királlyá koronázzák.³ És hasonlóan járjanak el az utódok is. Ezzel tulajdonképpen felvetették az

1 *Trócsányi Zsolt*: Wesselényi Miklós. Bp. 1965. 18.

2 Részletesebben: *Egyed Ákos*: Az erdélyi magyarság történetéből 1790–1914. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 2004.

3 Az erdélyi három nemzetekből álló Rendeeknek 1790-dik esztendőben Karácson havának 12-ik napjára Kolozsvárra hirdetett és több következő napokon tartatott közönséges gyűlésben tett Végzéseknek és foglalatosságoknak Jegyzőkönyve. Kolozsvár 1832. 46. (A továbbiakban: Jegyzőkönyv)

unió gondolatát konkrétan akkor, amikor a magyarországi, illetve az erdélyi udvari kancellária egyesítéséről tárgyaltak. Mivel az unió hívei többséget alkottak az országgyűlésben, sikerült bizottságot szervezni, hogy a kancelláriák egyesítéséről tervet dolgozzon ki. Ez megtörtént, s a tervezetet eljuttatták a királyhoz. Csakhogy a rendeknek ez a kívánsága ellentétben állt az össz-birodalmi politikával. Következésképpen Erdély hiába várta a királyi jóváhagyást. Ehelyett leirat érkezett, amelyben a király kijelentette: „Az Erdélyi udvari cancelláriát szükségesnek találta a magyarországitól elválasztani,” és máris kinevezte a kancellária elnökévé gróf Teleki Sámuel.⁴

A helyzet súlyosbodását észlelő Bánffy György (1764–1822) kormányzó közvetítőszererepre vállalkozott az udvar és az országgyűlés között. Tette ezt annál inkább, mivel több más kérdés is felvetődött az országgyűlésben, amelyek a reformok ügyét vitték volna előre, de – amint később látni fogjuk – ezekről nem születtek törvények.

Bánffy kormányzó nagy politikai érzéssel irányította hol közvetlenül, hol háttérből az országgyűlés munkáját, tartotta a kapcsolatot Béccsel, s már az országgyűlés megnyitásakor világosan megfogalmazta az erdélyi magyar nemzeti-politika alapvető stratégiáját. A felvilágosult szellemiséghez hű maradó Bánffy szerint „az Udvariság és Hazafiság kiváltképpen egy jó és törvény útját járó Fejedelem alatt, nem ellenségei egymásnak.”⁵ Ő úgy látta, hogy egy alkotmányos monarchiában Erdély megtarthatja sajátos berendezkedését. Hangsúlyozta viszont, hogy bátran kell élni a visszanyert jogokkal, s teljes egyetértésben kell lenni a fejedelemmel. Mivel II. Lipót hajlandó volt törvényesen visszaállítani a II. József előtti rendszert, Bánffy letette a hűség esküt kijelentve a rendeknek a következőket: „Ezen hívségem megbizonyításának pedig az léssen fő jelensége, hogy Felséges Urunk törvényes jussainak szoros fenntartása mellett, ami sérelmei vannak Törvényeinknek, buzgó közbenjárásom után Felséges fejedelmünk által megorvosoltassanak, amik leomlottak felállíttassanak, amik épségben maradtak minél állandóbb karban he-

4 Jegyzőkönyv 274. A székely nemzet képviselői külön is kifejezték, hogy mindaddig nem hajlandók letenni a homagiumot, amíg „megromlott törvényeinket” helyre nem igazítják, a sérelmeiket nem rendezik (Jegyzőkönyv 62.).

5 Jegyzőkönyv 28.

lyeztessenek”⁶ Ez a politikai irányelv, amelyet a nagytekintélyű kormányzó megfogalmazott, úgy tudatosult a magyar politikusok mentalitásában, mint a megtalált „bátorságos középút”.

Ezzel az országgyűlés többsége egyetértett, s hogy annak érvényt is szerezhessen, sietett az országgyűlés szerepkörét, összetételét, működésének módját újraszabályozni. Eszerint a X. törvénycikk kimondja, hogy „országgyűlést évenként kell tartani”, a XI. törvénycikk pedig arról szól, hogy az országgyűlésen elfogadott s a király által megerősített törvényeket „pontosan végre kell hajtani”, s meg kell vizsgálni az ország, a rendek és egyesek sérelmeit. Látható, hogy Erdély politikusai szerették volna az uralkodóval elfogadtatni az alkotmányos monarchia alapvető normáit. S bár erre ígéretet kaptak, a rendek jól tudták, hogy Erdély önmagában képtelen elegendő biztosítékot kiharcolni alkotmányának megtartására, ezért szükségesnek látták olyan közjogi állapot létrehozását, amely lehetetlenné teszi, hogy Erdélyt más elvek szerint kormányozzák, mint Magyarországot. Ez volt egyik alapvető oka annak, hogy a magyar és székely rendek nagy többsége Erdély és Magyarország újraegyesítésének az álláspontjára helyezkedett. Jogi érvként emlegették és sérelmezték azt, hogy bár Erdély régen a magyar birodalom része volt, s újabban is a Magyar Korona jogán tartozik a Monarchiához, mégis különálló országgént kormányozzák. A magyar és székely rendek uniós törekvéseit az a felismerés is táplálta, hogy a gyenge Erdélyt bármikor egyszerű tartománnyá fokozhatja le a birodalmi politika. Valószínű, hogy az erdélyi etnikai viszonyoknak a magyarság számára kedvezőtlen alakulása is az említett irányzatot erősítette.⁷

II. Lipót azonban már korábban utasította Rall altábornagyot, az országgyűlés királyi biztosát, hogy az unió kérdésének még a feltevését is akadályozza meg. S – amint már szóltunk róla – Bécs gyorsan elrendelte a két kancellária szétválasztását. Gyakorlatilag tehát az első uniós törekvés kudarcot vallott Bécs ellenállása miatt.

De bárhogy tekintsük is a kudarcot, látnunk kell, hogy az unió kérdésének felvetése már a magyar nemzet egységének megvalósítása irányába mutatott. Ezzel szoros összefüggésben állt a nemzeti nyelv kérdése. Ezt 1791 áprilisában kezdte tárgyalni az országgyűlés. A magyar és székely rendek a II. József

6 Uo.

7 Jegyzőkönyv 276.

által bevezetett német hivatalos nyelv helyett a magyar nyelv használatát szertették volna elérni, hivatkozva a magyar nyelv használatára a fejedelemség korában. Ennek eredményeként született meg „A magyar nyelvnek ezelőtt is divatban volt használata” címet viselő XXXI. törvény, amely előírja, hogy a kormányhatóságnál, hivatalnál és a törvénykezésben a magyar nyelv a jövőre is fennmarad. Hogy a magyar nyelv minél alkalmasabbá váljon kiszélesedő szerepének betöltésére, az országgyűlés támogatását ígerte az Aranka György által felállítandó Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság működéséhez. A latint a továbbiakban az udvari kamarai kiadványokban, főkérményszéki jegyzőkönyvekben használják. A szász székekben a német maradt a közigazgatás nyelve. Nem maradhat azonban említés nélkül, hogy a közigazgatásban a falvak mindennapi életében mindhárom erdélyi beszélt nyelvet használták: az 1785-ös, valamint 1819–1820-as úrbéri összeíráskor például minden megkérdezett saját anyanyelvén válaszolhatott.

A székely natio sérelmei – amint már említettük – külön is erőteljesen szerepelnek az 1790–91-es országgyűlés napirendjén. A háromszéki s csíki székelyek a határőri terhek megszüntetéséért folyamodtak az országgyűléshez. S minden szék egytelkes, armalis székely nemesei kéri, hogy őket vegyék ki a határőri rendszerből, valamint az adózástól is mentesítsék. A székely szabadrend, határőri réteg és armalis nemesség kérelmeit megértéssel kezelte az országgyűlés, és megfelelő törvényjavaslatot terjesztett az uralkodó elé, de megerősítést ez sem nyert.

Egészen más fogadtatása volt Dersi Pál ügyvéd azon beadványának, amelyben 30 udvarhelyszéki falu székely jobbágysága a „jobbágyságnak mind személyekre, mind pedig örökségekre nézve a jobbági kötelességeknél és ahhoz kapcsolt szolgálatának terhe alól fel-szabadíttatásuk”⁸ iránti intézkedést kéri. Ilyen „vakmerő” lépésre a rendek nem voltak felkészülve, hiszen az egyenlő volt a jobbágyszabadítás kérdésének nyílt megfogalmazásával. Az ilyen „mérge”, „veszedelmes” írásoktól erősen tartott az országgyűlés, Dersinél azonnal házkutatást tartottak, iratait elkobozták, s megtorlást helyeztek kilátásba ellene. Végül Bánffy kormányzó a „törvény és igazság” útjának hangoztatásával mérséklethez intette a rendeket.

8 Jegyzőkönyv 117.

A jobbágység általános rendezése sem talált elég megértésre az országgyűlésben, pedig a királyi előterjesztések 5. pontja azt kívánta a rendektől, hogy az urbáriumot kölcsönös egyetértéssel hozott törvényben állapítsák meg, és gondoskodjanak az adózó nép jólétéről. Ennek érdekében a március 18-i ülésen aztán előterjesztettek egy úrbéri szabályzatot, amely elismeri a jobbágység szabad költözködési jogát. A nagy vitát kiváltó törvényjavaslatot a teljes bukástól Bánffy kormányzó többszöri határozott közbelépése mentette meg. Az ő javaslatára megszületett a XXVI. és a XXVII. törvénycikk, amely eltörli a jobbágység elnevezést, s hatálytalanítja a régi törvényekben rögzített, a parasztság örökös röghöz kötését kimondó rendelkezéseket. Ez kétségkívül előrelépést jelentett a jobbágység kérdésében, bár a szabad költözködést számos feltételtől tette függővé. Amellett, hogy a jobbágyságnak maga helyett más jobbágyságot kellett állítania, rendeznie kellett minden tartozását, meg kellett szereznie ura jóváhagyását is, mert „felszabadító levél” nélkül sehol sem fogadhatták be. A diéta végül is nem hozott átfogó úrbéri törvényt, hanem bizottságot nevezett ki, hogy az a következő országgyűlésig készítse el „az úrbéri rendezés tervét”, amely meghatározza a jobbágysági szolgáltatások mértékét, és újraszabályozza a jobbágyság megszüntetésének módját. Így az úrbéri szabályozás – akárcsak az unió ügye és a székely kérdés – megoldatlanul maradt az egyik országgyűlésről a másikra, miközben minden halasztás növelte a rendezhetőségének nehézségeit.

A 18. század folyamán a felvilágosult abszolutizmus meggyengítette a magyar rendek erejét, s azok az 1790–91. évi országgyűlésen is csak addig mutattak nagyobb határozottságot, amíg a hagyomány és a rendiség sérelmeit felsorolták. A kiváló jogi képzettségű politikusoknak nem volt nehéz az erdélyi közjogot igénybe venni érveik alátámasztására. Amikor azonban a királyi leiratok (javaslatok) azon pontjait kellett beágyazni „bátorságos középútas” politikai elképzeléseibe, amelyek a rendiséggel ellenkeztek, bizonytalanság s széthúzás keletkezett soraikban. Az uralkodó láthatóan és célzatosan olyan leckéket adott fel, amelyek különböző érdekeket érintettek, és amelyek alkalmasak voltak arra, hogy féken tartsák a szervezkedő, s immár mindkét országban szárnyait bontogató társadalmi s nemzeti mozgalmakat. Ilyen volt a jobbágységügy, amelynek rendezésére a magyar nemesség nem volt felkészülve, bár találunk soraiban olyanokat, akik felismerték a kérdés fontosságát.

gát. De a nagy megpróbáltatás még hátra volt: a kormányzó Bánffy György 1791. június 21-én az országgyűlés elé tárta azt a királyi feliratot, amelyhez mellékelve volt az erdélyi románság sérelmeit tartalmazó *Supplex Libellus Valachorum* című beadvány.

A magyar rendek megdöbbenéssel, ahogy a jegyzőkönyvben olvasható, „szívbeli megilletődés”-sel fogadták a királyi leiratot, mert akkor éppen saját sérelmeik orvoslását várták a királytól. Ehelyett azonban az uralkodó arra kéri a rendeket, hogy „megorvosolják” a románság sérelmeit. Az értőbbek rögtön átlátták, hogy voltaképpen mi is történt. A krónika lejegyzett egy véletlen egybeesést: amikor az országgyűlésen felolvasták a *Supplexet*, a városban megkondultak a tüzet jelzőharangok, s a követek felugrálva helyükről az ablakokhoz rohantak, hogy megnézzék, hol ég a város. Ezt látva az idős Wesselényi Miklós rezignáltan kiáltott fel: „Maradjatok helyeteken és ne szaladjatok, mert elég nagy tűz ég most ebben a házban, bár ezt olthassuk el.”⁹ A kioltáshoz azonban hiányzott a készség is és az erő is.

A *Supplexben* a román értelmiség azzal a kívánsággal fordult a királyhoz, hogy a románságot ugyanolyan rendi jogok illessék meg, mint Erdély három más nemzetét, s hogy a görögkeleti vallás ugyanazon jogokat élvezhesse, mint a többi vallás.

A kérdést a diéta azzal utasította el, hogy a rendi jog nem a nemzetiségen, hanem a kiváltságon nyugszik, márpedig a románok közt is vannak nemesek és polgárok, akik ha a négy bevett vallás valamelyikéhez tartoznak, ugyanazokat a jogokat élvezik, mint a magyarok és a székelyek; s a román libertinus egyenlő a magyar libertinussal, a román jobbágy a magyar jobbággal. Mint eredményre hivatkozhatott a diéta a LX. törvénycikkre, amely a görög szertartású nem egyesült keleti vallásnak, amely e tartomány törvényei értelmében eddigelé a megtűrt vallások közé tartozott, „szabad gyakorlatot biztosított”.¹⁰ A kolozsvári országgyűlés 1791. augusztus 9-én véget ért, összesen 162 törvénycikket alkotott, de ebből csak 64-et erősített meg I. Ferenc (1792–1835), a 45 éves korában hirtelen elhunyt II. Lipót fia. És a szentesített erdélyi törvényeken is jelentős változtatásokat hajtottak végre Bécsben.

9 Jancsó Benedek: Erdély története. Hasonmás kiadás. Bp. 2001. 213.

10 Uo.

Hogyan értékelhetjük az 1790–91-es erdélyi országgyűlést?

A diéta legjelentősebb eredménye minden bizonnyal az volt, hogy újra törvénybe iktatta a Diploma Leopoldinumot, amely szerződésszerűen elismerte a rendek jogait. S bár az uniós törvényjavaslat nem kapta meg a felsőbb jóváhagyást, az is eredménynek számított, hogy e törvény elismerte: Erdély a Magyar Korona jogán tartozik a birodalomhoz. Ez elvi alapot teremtett a két ország kapcsolatainak erősítéséhez. Az országgyűlés sérelmet orvosolt azáltal is, hogy visszaállította a II. József előtti közigazgatási rendszert, a bíráskodás erdélyi szokásait, törvényt alkotott az adózás és katonasíllítás módjáról. S bár az átfogó jobbágytörvény elmaradt, a jobbágy szabad költözködési jogának kodifikálása mégiscsak lépés volt a feudalizmus régi rendszerének lazítása irányában. Külön törvénycikk tért ki a székely határőri rend katonai kötelezettségeire, mentesítve a katonai rendet az adózás terhe alól. Ezekből állt össze Erdély 1848-ig tartó alaptörvénye.

Az országgyűlésen felvetődtek azok a kérdések, amelyeket a polgárosodás, a nyugat-európai fejlődés tűzött napirendre, és amelyeket a francia forradalom eseményei sokakban tudatosítottak. De a reformok kidolgozására nem futotta az erdélyi országgyűlés erejéből és idejéből; sokkal fontosabb volt a nemesi sérelmek pontosítása. Az is igaz, hogy ezek közt már több a szélesebben vett nemzeti közösség sérelme (Erdély alkotmányos jogainak tiszteletben tartása, a székelység sérelmei). A reformjavaslatok kidolgozására az országgyűlés hét külön bizottságot (ezek voltak a rendszeres bizottságok) küldött ki, amelyek később hozzá is láttak a munkához, de I. Ferenc uralmával a reformgondolat nem fért össze, ezért működésük alig hozott eredményt. Ferenc császár nem vállalta atyja kompromisszumra hajló politikáját, s fokozatosan visszatért az abszolutista uralmi módszerekhez. Jogaik védelmére a rendek sem léptek fel olyan határozottsággal, mint II. Lipót idején. A franciaországi események, különösen a jakobinus diktatúra idején bevezetett terror, sokakat elrettenített a változtatás igényétől. Az ellenzékiesség egy időre háttérbe szorult, de az 1830-as évektől újra erősödően volt, hogy 1848-ban teljes erővel lépjen fel.

MONOK ISTVÁN

A KATALÓGUSOK ÉS KÖNYVJEGYZÉKEK RECEPCIÓTÖRTÉNETI FORRÁSÉRTÉKÉRŐL

A humán alapkutatások történetében a 35 éves forrásfeltárás és kiadási szakasz általában elképzelhetetlen. A Magyar Királyság és Erdély kora újkori könyvtár- és olvasmánytörténeti forrásaival azonban ez történt.¹ Az 1979-ben kezdődött levéltári munka nyomán az 1530 és 1750 közötti időszakból 1752 könyvjegyzék, illetve könyvtári katalógus került elő.² Ezeket a forrásokat bibliográfiailag leírtuk, egyszerű szövegolvasatban közzétettük papíralapú könyvben és digitálisan is, ezen felül adatbázisba szervezeten is nyilvánosak. Elkezdtük a jelentősebb gyűjtemények monografikus feldolgozását, könyvtár-, illetve olvasmánytörténeti értékelését. Elegendő tapasztalatunk van tehát ahhoz, hogy a dokumentumok forrásértékéről elvi szinten is mondjuk valamit. Az európai országokban elvégzett hasonló források feltárására, közreadására és értékelésére vonatkozó kutatások az összehasonlító vizsgá-

1 Az első beszámoló a munkáról: *Katalin Keveházi*: Aufarbeitung und Publikation von ungarischen Bücherverzeichnissen aus der Zeit vom 16. bis 18. Jahrhundert., Wolfenbütteler Notizen zur Buchgeschichte, X. (1985) 68–77.; *Monok István*: A XVI–XVII. század magyarországi olvasmányai. (Régi magyarországi könyvjegyzékek összegyűjtése és publikálása.) Csongrád Megyei Könyvtáros, 1985/1–2. 15–20. Az utolsó: *Monok István*: A kora újkori Magyarország olvasmányműveltségéről. Részmérleg egy hosszú alapkutatás eredményeiről. In: „Apró cseppekből lesz a zápor.” Bakonyi Géza emlékkönyv. Szerk.: Hegyi Ádám, Simon Melinda. (Habent sua fata libelli IV.) Szeged, Szegedi Egyetemi Kiadó, Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, 2008. 23–43.

2 <http://koraujkor.ek.szte.hu/lectio/koraujkor?p=0> (10. 06. 2016)

latokat is lehetővé teszik. Egyben arra is rámutatnak ezek az összehasonlító elemzések, hogy a forrástipológiailag ugyanabba a kategóriába tartozó dokumentumok másként és másként értékelhetők Európa különböző régióiban. A források természetesen számos diszciplína szempontjai szerint elemezhetők. Mostani írásomban abból a szempontból jellemzem ezeket, hogy miként értelmezhetők az egyes szellemi áramlatok befogadástörténetének a leírásában.

1979-ben a kutatás vezetői – Klaniczay Tibor és Keserű Bálint – világosan megfogalmazták, hogy mit várnak az ilyen típusú források feltárásától. Ők irodalomtörténészek, és egy új „A magyar irodalom történeté”-t kezdtek előkészíteni. Arra voltak kíváncsiak, hogy a magyar irodalmi alkotások milyen szellemi erőterben születtek, még akkor is, ha ezt a kifejezést nem használták. Keserű Bálint úgy fogalmazott, hogy arra vagyunk kíváncsiak, „mit olvastak a kb. 1530–1730 közti két évszázadban a magyar társadalom különböző osztályaihoz, rétegeihez, korcsoportjaihoz tartozók; mit a három részre szakadt ország különböző területein; mit a városi polgár és mit az udvarházak köznemese; mit a férfiak és mit a nők; mit a katolikus, és mit az egyes protestáns felekezetek által irányított gyülekezetekben, iskolákban.”³ Az olvasmánytörténeti kutatás célja kimondottan az európai szellemi áramlatok befogadástörténetének bemutatása volt. Ezért sem gondoltunk akkor arra, hogy az intézményi könyvtárak katalógusait is számba vegyük. Már az elemzések után kiderült azonban, hogy a „magánkönyvtár” és az „intézményi gyűjtemény” több, alapvető szempontból nem választható széjjel. Nem egyszerűen arról volt szó, hogy az intézményi bibliotékákra vonatkozó forrásokban a magánszemélyek adományainak felsorolása vagy a szerzetesi rendházak celláiban lévő holmik összeírásában szereplő könyvek magán olvasmányjegyzéknek minősülnek, hanem arról, hogy nagyon szerény könyvtárral bíró személyek alkotásai sokkal szélesebb erudícióról árulkodnak. Ezt pedig valahol meg kellett szerezni. Elsősorban az iskolai könyvtárak anyaga lett tehát fontos számunkra, majd arra is tekintettel kellett lennünk, hogy az egyes, a magyar királyságbéli és erdélyi diákok által látogatott külföldi egyetemeken mihez férhettek hozzá. Volt, ahol külön könyvtárat alapított-

3 A magyar könyv kultúra múltjából. Iványi Béla cikkei és gyűjtése. Sajtó alá rend., függelék: Herner János, Monok István. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 11.) Szeged, JATE, 1983. 605. (Továbbiakban: Adattár 11.)

tak a magyar diákoknak: Wittenbergben,⁴ Bécsben⁵ a *Collegium Christi*-ben, majd a *Pázmáneumban*, de ismerjük a római *Collegium Germanicum et Hungaricum* könyvtárát⁶ is. Külön kellett foglalkozni a főúri udvari könyvtárakkal is abból a szempontból, hogy az onnan való kölcsönzések – merthogy vannak ilyen dokumentumaink is a 18. század elejéről – magán-könyvtári jegyzéknek minősülnek. Magán olvasmányok jegyzéke egy másik magánkönyvtár összeírásában. A töredékes könyvjegyzékek is jól használható könyvtártörténeti, de akár olvasmánytörténeti elemzésekhez is. Csak két példát említenék röviden.

Thurzó György nádor könyvtárát⁷ 1611-ben rendezték, amikor az udvari könyvtár új berendezést is kapott. A katalógus is elkészült, azonban nem maradt ránk. Amit ma is kézbe tudunk venni, az a katalógus kétfajta mutatója (*Index geminus*), egy szerzői betűrendes és egy tematikus mutató.⁸ A másik példa a római *Collegium Germanicum et Hungaricum* könyvtárának katalógusa, amelyet vagy nem fejeztek be, vagy inkább elveszett a *Historia Sacra et Profana* szakcsoport könyveinek jegyzéke. A katalógus kiadója azonban, nagyon elmésen, a fennmaradt duplumjegyzékből mégis tudta jellemezni ezt a tematikus csoportot is,⁹ még akkor is, ha tudjuk, az így nyert kép nem teljes.

4 Ildikó Gábor: Die Bibliothek der in Wittenberg studierenden Ungarn in der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts. Zentralblatt für Bibliothekswesen, 100. (1986) 28–29. ; Ildikó Gábor: Der handschriftliche Katalog von 1755 der Bücher, Dissertationen und verschiedenen Manuskripte der in Wittenberg studierenden ungarländischen Studenten in der Handschriftensammlung der Széchényi-Nationalbibliothek. In: Bibliotheca Nationis Hungariae. Die Ungarische Nationalbibliothek in der Universitäts- und Landesbibliothek Sachsen-Anhalt in Halle. Die Katalog aus dem Jahr 1755. Textausgabe. Hrsg. von Ildikó Gábor unter Mitwirkung von Silke Trojahn. Hildelsheim-Zürich-New York, Olms Verlag, 2005. 7–48.

5 Körmendy Kinga: Az esztergomi Collegium Christi és könyvtára XIV–XVI. században. Magyar Könyvszemle, 99. (1983) 1–20.; Fazekas István: A Pázmáneum története az alapítástól a jozefinizmus koráig (1623–1784). In: A bécsi Pázmáneum. Szerk.: Zombori István. (METEM Könyvek, 37.) Bp., METEM, 2002. 15–27., 102–109.

6 Orsolya Száraz: Catalogus librorum Bibliothecae Collegii Germanici et Hungarici Romae. Száraz Orsolya és Rosa Pace bevezetésével. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 17/3.) Bp.–Eger, MTAK, EKF, 2015. (Továbbiakban: Adattár 17/3.)

7 Helena Saktorová: Thurzó György nádor és az Illésházyak családi könyvtára. In: Kék vér, fekete tinta. Arisztokrata könyvgyűjtemények, 1500–1700. Szerk. Monok István. Bp., OSZK, 2005. 142–157.

8 Adattár 11. 505–535.

9 Adattár 17/3. 91–94.

A bevezető gondolatok között ki kell térni arra a kérdésre, hogy ha ezeket a könyvjegyzékeket olvasmánytörténeti, vagyis befogadástörténeti forrássokként kezeljük, akkor milyen szempontok maradnak annak a megítélésére, hogy vajon a jegyzékeken szereplő könyveket olvasták-e a tulajdonosok, vagy csupán birtokolták. A válaszadás kiindulópontja az, hogy a korai újkori Magyar Királyságban és Erdélyben könyvszegénység is volt (az általános szegénység mellett és részben következtében). A szegény lakosság nem dobta el ruháját, így kevesebb papírmalom működött. Az import papír csaknem olyan drága volt, mint az import könyv, vagyis nem érte meg könyvet kiadni. A könyvkiadási volumen ezért is szerény. Jellemző, hogy a csaknem kizárólag német származású 16–18. századi nyomdászok ezen a területen alig adtak ki német nyelvű könyvet. Olcsóbb volt azt meghozatni a német nyelvterületről.

Szervezett könyvkereskedelem nem létezett,¹⁰ a könyvkötők, a nyomdászok és a kisszámú vándor könyvkereskedő is leginkább a napi vallásgyakorlatban használt könyveket, szórakoztató olvasmányokat árulta, tudományos kiadványokat nem. Így az értelmiségi szakkönyvtárak kialakítása – főleg egy generáció alatt – gyakorlatilag lehetetlen volt. Az értelmiségiek megvettek minden felbukkanó könyvet, és vélhetőleg el is olvasták azokat, tartalmuktól függetlenül. Kitérőként megemlítem, hogy a Ceaucescu-időkben olyan kevés magyar könyv jelent meg Romániában – és emellett tilos volt a magyarországi könyv terjesztése –, hogy még az 1980-as években is a magyar értelmiségiek elolvasták a megjelenő könyveket. A történész tudta, mit írt a matematikus vagy az orvos barátja, és viszont. Ez a jelenség a korai újkor óta általánosnak mondható. Ez az egyik oka annak, hogy a közép-európai értelmiségiek nem olyan mély szakmai ismeretekkel rendelkeznek, mint a nyugat-európai kortársaik, viszont a látókörük szélesebb, és így akár újíto erejük is nagyobb.¹¹

10 *Friedrich Teutsch*: Geschichte des deutschen Buchhandels in Siebenbürgen. Archiv für Geschichte des deutschen Buchhandels, IV. (1879) 13–27.; VI. (1881) 7–71.; XV. (1892) 103–188. (reprint: Nendeln/Lichtenstein, 1977, Kraus); *Kókay György*: A magyarországi könyvkereskedelem története. Bp., Balassi Kiadó, 1997.; *Pavercsik Ilona*: A magyar könyvkereskedelem történetének vázlata 1800-ig. In: V. Ecsedy Judit: A könyvnyomtatás Magyarországon a kézisajtó korában, 1473–1800. Bp., Balassi Kiadó, 1999. 295–340.

11 Összegzően erről: *István Monok*: Les bibliothèques et la lecture dans le Bassin des Carpates, 1526–1750, Paris–Champion 2010.

A könyvtárak mérete egy-egy családban nem volt látványosan kisebb, mint a korszak nyugat-európai országaiban, viszont sokkal inkább a valláshoz kötődő tematikájú volt. Ez még a nagyobb nemesi gyűjteményekre is igaz.

Azt gondoljuk tehát, hogy a 18. század első harmadáig az összeírt könyvek nagy része olvasott könyv volt. Generációról generációra öröklődő könyvtárat egyet sem ismerünk ebből az időből. Bibliofil gyűjteményt sem, a nagyszámú könyvet birtokló tudós személyiségek pedig – mint Zsámboki János vagy Hans Dernschwam – már használták a könyvet, és nem pusztán olvasták. Tegyük hozzá rögtön, hogy a könyvtáraik a baráti körüknek is nyitottak voltak.

A magánkönyvtárak szegénységének egyik következménye az is, hogy az iskolai vagy éppen más intézményi könyvtárak sokkal használtabbak voltak, mint Nyugat-Európában. Ez látszik a fennmaradt könyvanyagban megőrzött kéziratos jegyzetekből is. És ez az oka annak is, hogy annak ellenére, hogy a Magyar Királyság és Erdély könyvkultúrája szegény volt, a közösségi használatú könyvtárak megjelenése – annak minden típusával együtt – korainak mondható. Már a 15. század elejéről ismerünk közös használatú könyvtárat (plébániák közös könyvbeszerzése),¹² de megjelent a humanista könyvtár közös használata, a protestáns városi könyvtár típusa, és az sem véletlen, hogy az „*et amicorum*” bejegyzés legtöbb példája Közép-Európából – a Magyar és a Lengyel Királyságból – ismert.¹³

A feltárt források tipológiáját elkészítettük, ezt több alkalommal publikáltuk is.¹⁴ Most a teljes *Corpus inventariorum catalogorumque librorum* statisztikai elemzésének lehetőségeit mutatom be, és rámutatok azokra a buktatókra, amelyek a számarányok első ránézésre történő interpretációjában rejlenek.

Keserű Bálint az idézett, programindító célkitűzésében három dolgot emelt

12 Florian Holik: Die erste gelehrte Gesellschaft in Ungarn. Ungarische Jahrbücher, 2. (1923 Berlin-Leipzig) 383–399.; András Vizkelety: Die Fraternitas XXIV plebanorum civitatum regalium in Oberungarn und der Handschriftenbestand Zipser Pfarreibibliotheken. In: Pfarreien im Mittelalter. Deutschland, Polen, Tschechien und Ungarn im Vergleich, Hrsg. von Nathalie Kruppa. Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht, 2008. 327–338.

13 Monok István: „Ex libris Nicolai Bethlen et amicorum”. Az „et amicorum” bejegyzésről és a közös könyvhasználatról. In: Humanizmus és gratuláció. Szolgáltatokat ajánlom a 60 éves Jankovics Józsefnek. Szerk.: Császtvay Tünde, Nyerges Judit. Bp., Balassi Kiadó. 2009. 266–276.

14 Monok István: Könyvkatalógusok és könyvjegyzékek Magyarországon, 1526–1720. Forrástipológia, forráskritika, forráskiadás. (Olvasmánytörténeti dolgozatok, V.) Szeged, Scriptum, 1993.

ki: a területi, a társadalmi rétegek és a vallási csoportok szerinti összehasonlítást. Nézzük a megismert források ezen szempontok szerinti eloszlását!

A területi szempontok szerint nagy meglepetés nem érhet bennünket. A török hódoltság területéről nem maradt fenn könyvjegyzék, jóllehet tudjuk, hogy ott is működtek iskolák (elég a tolnai protestáns iskolára vagy a pécsi unitáriusokra gondolni), és a 17. század közepén Temesváron egy jezsuita missziós gyűjteményt említő levél is előkerült. Nyugat-Magyarország (*Transdanubia*), a Felföld (*Hungaria Superior*), a Részek (*Partium Regni Hungariae*) és Erdély (*Transylvania*) arányosan képviselteti magát, de jól látszik, hogy az erdélyi 16. századi levéltári anyag nagyon hiányos. A központi levéltár ugyanis elpusztult az 1658-as tatár betöréskor Gyulafehérvárt.

A nemesség tekintetében is hasonlót mondhatunk. Nem véletlen, hogy az erdélyi udvari könyvtárak dokumentáltsága a 17. század második felében kezdődik. Művelődéstörténetileg is párhuzamos a történet. A mohácsi csata (1526), majd a budai királyi udvar megszűnte (1541) után az arisztokrata udvarok vették át a művelődési központ szerepét. Az erdélyi fejedelmi székhely eldúlása, a gyűjtemények felégetése (1658) után hasonló figyelhető meg itt is.

A polgári könyvtárakat tekintve ugyancsak levéltártörténeti okai vannak az egyes városok közti különbségeknek. Ahol a város levéltári anyaga elégett, ott nem tudjuk a hagyatéki összeírásokat áttekinteni, pedig ezek a legfontosabb olvasmánytörténeti forrásaink. Fontos szempont még az, hogy a 18. század második harmadától lezajlott levéltárrendezési munkák során azokat a feljegyzéseket, amelyek például az elhunyt polgárok javainak összeírásakor keletkeztek, ha nem volt peres ügy a családban, selejtezték. Kassa a pozitív példa, ahol egy *Maculatorium* és egy *Purum* sorozat is megmaradt az iratokból. A *Purum* sorozatban például az egyes vagyontárgyak összeírása helyett csupán azok becsült értéke szerepel. Ha nincsen a *Maculatorium*, akkor nem tudjuk, hogy milyen könyveket takar a megjelölt összeg. Említést kell tenni még arról is, hogy jelentős különbségek voltak a magyar és a német városi adminisztrációs gyakorlat között. Ez különösen ott árulkodó, ahol évente váltakozva magyar vagy német jegyző volt (Kassa), vagy ahol az adminisztráció a város lakosságával együtt elmagyarosodott (Kőszeg, Kolozsvár). (Román adminisztráció nem volt a városokban, a Felföldön a 17. század végén megjelentek a szlovák jegyzők.) A magyar összeírásokban a felületesség és a türelmetlenség látszik. Sokszor elkezdték az összeírást, majd befejezték azzal, hogy „és még más könyvek”. Ilyen ugyan előfordult a németekkel is („*etliche*

Bücher”), de lényegesen kevesebbszer. A jelentős különbség azonban a szokásban volt. A német családok adminisztrálták az örökséget akkor is, ha nem volt vita az örökösök között. Ezt a magyarok szívesen elhanyagolták: féltek attól, ha valamit összeírtak, az után adózni kell, vagy ki tudja, mi derül ki belőle. A Habsburg kormányzatnak a 18. századtól sok gondja volt a használati írástól és szoros állami adminisztratív ügyviteltől idegenkedő magyarokkal (és másfajta népekkel).

A vallási csoportok szerinti megoszlása a fennmaradt könyvjegyzékeknek meglehetősen szűk. És itt visszautalok az előző kérdésre. A német városok lakossága csaknem teljesen lutheránus volt a tárgyalt időszakban. A kálvinista személyek pedig kizárólag magyarok. Ha a statisztikát tekintjük, akkor világos, hogy az evangélikusok sokkal többet olvastak, mint a nem ehhez a felekezethez tartozók. Nyilvánvaló, hogy az egyes forráscsoportokat ezen az alapon csak nagy körültekintéssel lehet elemezni.

Tanulmányom befejezésekképpen még egy szempontot említek, mint amelyik problematikus a könyvjegyzékek elemzésekor. És ez az egyes szerzők elterjedtsége szerinti vizsgálat. A könyvtételek azonosítása nélkül nagyon torz képet nyerhetünk az elemzéssel. Vannak szerzők, akiknek a nevét következetesen kiírják az összeírók. Ilyen például Seneca. De Ovidius nevét már gyakran nem, csak a címszót – *Metamorphoses* – írták le. Megfigyeltük – ahol a könyvek korabeli összeírása és a könyvek maguk is megvannak –, hogy az összeírók a könyvek gerincére nyomtatott szavakat jegyezték fel. A kolligátumokat csak nagyon ritkán katalogizálták részletesen. Sok esetben tudni kell, hogy egy-egy könyvcím fontosabb, mint a szerzői attribúció. Az *Imitatio Christi* szöveg együttes esetében mellékes, hogy az, aki olvasta, mit tudott: Thomas Kempis vagy Jean Gerson írta. Nem ilyen egyértelmű a helyzet egy olyan tétel esetében, mint a *Chronica Carionis*. A befogadástörténet szempontjából itt Philipp Melanchthon meg nem jelenő neve a fontosabb, mint Johannes Carioné.

Ugyanakkor lehetetlen – vagy mondjuk inkább: a befektetett munkával nem arányos értékű – valamennyi könyvtétel azonosítása, amely valamennyi jegyzéken szerepel. Arra törekszünk, hogy az egyes, a korban lejegyzett könyvmegjelölésekből nagy valószínűséggel megmondjuk a szerző nevét és az egyetemes címet (*titulus universalis*). A statisztikai elemzésekhez ez elegendő lesz, de az egyes szellemi áramlatok befogadástörténetéhez ezek az elemzések csupán egyetlen adalék maradnak.

NAGY ANDOR

WITTENBERGI NYOMTATVÁNYOK JOSEPH TRAUSCH KÉZIRATGYŰJTEMÉNYÉBŐL¹

Egy nép, etnikum mindennapi életéről értékes adalékokat nyújtanak azok az írott emlékek is, amelyek a külföldi egyetemjárások idején készültek egy adott közösség tagjai számára. Ismeretes, hogy az erdélyi századoknál is megtalálható volt a közösségi emlékezés ezen formája, de arról keveset tudunk, hogy mikor, milyen számban fordultak elő, illetve kik által íródtak, és pontosan milyen jellegű alkalmak indukálták az effajta írásokat. Az erdélyi századok teljességre törekvő alkalmi nyomtatványgyűjteményének² összeállítása jelentős segítséget nyújtana nemcsak az említett kérdések megválaszolásában, hanem számos ponton egészítenék ki a társadalom- és művelődéstörténeti, valamint a könyv- és irodalomtörténeti kutatásokat is. E cél beteljesítésében nagy előrelépést fog jelenteni a brassói (*Braşov*, *Kronstadt*) Fekete-templom levéltárában³ található Joseph Trausch (1795–1871) kéziratgyűjteménynek a teljesség igényével végzett feltárása. Trausch korának kiváló irodalomtör-

1 A tanulmány elkészítését az EFOP-3.6.1-16-2016-00001 „Kutatási kapacitások és szolgáltatások komplex fejlesztése az Eszterházy Károly Egyetemen” című pályázat támogatta.

2 Az alkalmi nyomtatványokról bővebben: „Druckmedien” szócikk In: Enzyklopädie der Neuzeit 4. Bd, Szerk. Friedrich Jaeger. Verlag J. B. Metzler, Stuttgart – Weimar 2006. 1151–1160.; *Heltai János*: Műfajok és művek. Universitas Kiadó, Budapest 2008, 257–271.

3 Evangelische Kirche Augsburgischen Bekenntnisses (A.B.) Kronstadt - Archiv der Honterusgemeinde (a továbbiakban: AHK). A gyűjtemény mai állapotáról bővebben: *Thomas Şindilariu*: Kriegsverluste, Wiederaufbau und Enteignung. Zur Archivgeschichte der Honterusgemeinde in Kronstadt ab 1944. Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde. 28. (2005: 1. sz.) 40–56.

ténészeként pontosan látta, hogy az elmúlt századok jelentéktelennek tűnő írásainak összegyűjtésével számos – más forrásból meg nem ismerhető – összefüggést figyelhetünk meg a kora újkor időszakából. Ennek eredményeként hozta létre Erdély egyik legnagyobb helytörténeti gyűjteményét, amely gazdag forrásbázist nyújtva lehetővé tette számára az élete fő művének tartott írói lexikon elkészítését is.⁴ Mára azonban a gyűjtemény alkalmi írásai méltatlanul elfeledve, lényegében kihasználatlanul hevernek a brassói evangélikus levéltár polcain. Éppen ezért vállalkoztam a feladatra, hogy a gyűjteményt lehetőség szerint a teljességre törekedve megismerjem, és a korábbi – rendkívül hiányosnak bizonyult – háromkötetes katalógust⁵ kiegészítsem (helyesebben: újra elkészítsem).

Az állományt elsősorban a brassói szászok társadalmi és politikai eseményekkel összefüggésben álló törvénygyűjtemények, oklevélmásolatok, évkönyvek, rendeletek, naplók, genealógiák, személyes feljegyzések, valamint különféle alkalmakra készült kéziratok és nyomtatványok alkotják. Az elmúlt években végzett feltáró munkám során Trausch kollekciójából elsősorban az erdélyi szászok életére vonatkozó életrajzi feljegyzéseket, ehhez kapcsolódóan pedig az alkalmi (kéziratos és nyomtatott) írásokat néztem át. Ennek eredményeképpen közel másfélezer alkalmi mű regisztrálásáról számolhatok be a 16–19. század időszakából.⁶ A nyomtatványok többségében Brassóban készültek, de számos egyéb város nyomdatermékét is itt találjuk. Brassó (403 db) és Nagyszeben (128 db) mellett megtalálhatóak – számuk szerinti csökkenő sorrendben – Wittenberg (65), Kolozsvár (53), Jéna (18), Halle (16), Lipcse (12), Bécs (10), Medgyes (7), Pozsony (7), Pest (5), Altdorf (4) Erlangen (4), Utrecht (4), Göttingen (3), Helmstedt (3), illetve

4 *Trausch, Joseph*: Schriftsteller-Lexicon oder biographisch-literarische Denkbblätter der Siebenbürger Deutschen. Kronstadt 1868–1871.

5 *Netoliczka, Oskar*: Joseph Franz Trauschs Handschriften-Katalog. Teil 1-3. Honterusdruckerei Johann Gött's Sohn, Kronstadt 1898–1903.

6 Az állomány nyomtatott dokumentumainak összetételéről a következő írásokban nyújtottam mélyebb betekintést: *Nagy Andor*: Die Gelegenheitsdrucke der Trausch-Sammlung. Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde. Böhlau Verlag, Köln–Weimar–Wien. 39. (110) Jahrgang (2016). [Megjelenés alatt]. *Nagy Andor*: A Trausch-gyűjtemény alkalmi nyomtatványai. Magyar Könyvszemle. Argumentum Kiadó, Budapest. 132. (2016: 3. sz.) [Megjelenés alatt].

még további európai városok alkalmi nyomdatermékei is. Összesen mintegy 33 város tipográfiája képviselteti magát. Az eltérő nyomdahelyek ellenére is közös bennük, hogy kötődnek az erdélyi szászok művelődéstörténetéhez, különösen pedig a brassói polgárok életéhez.

A gyűjteménynek valamivel több mint felét teszik ki a 18. századi nyomtatványok, a maradék részében pedig szinte azonos arányban osztoznak meg a 17. és a 19. századi nyomdatermékek. Az állomány tartalmi összetételét tekintve a 17 és 18. századi nyomtatványok meglehetősen hasonlóan mutatkoznak. Többségében halotti búcsúztatók és beszédek, lakodalmi köszöntők, illetve peregrináció során készült alkalmi írások találhatók. A „peregrinatio academica” intézménye mára az egyik legjobban ismert területe a felsőoktatás történetének. Jelen írással mégis ehhez kapcsolódóan igyekszem új, korábban nem ismert adalékokkal kiegészíteni a már megszerezhető ismereteket – a címben megjelölt wittenbergi nyomtatványok középpontba állításával.⁷ Elsősorban azt kívántam megvizsgálni, hogy a Trausch-gyűjteményben pontosan milyen számban és mikor készült nyomtatványok fordulnak elő, kik voltak a szerzői a nyomtatványoknak, illetve milyen alkalmakra készítettek a verseket, valamint milyen jelzet alatt találhatók a wittenbergi egyetemjárások alkalmával készült erdélyi szász alkalmi írások.

A feltáró munka eredményeként vált láthatóvá, hogy összesen 65 wittenbergi nyomtatvány regisztrálása történt meg. Az időpontokat tekintve változó képet mutatnak. A legkorábbi írás 1605-ből, míg a legkésőbbi 1775-ből való. A 17. század utolsó két évtizedében sűrűsödnek igazán az írások, majd a 18. század elejére láthatóan elfogynak – elsősorban a Hallei Egyetem megindulásának hatására. A nyomtatványok szerzői köréről elmondható, hogy elsősorban az erdélyi szász hallgatók, másodsorban pedig a professzorok és barátok voltak – gyakran igen nagy számban –, akik a verseket írták. Az azonosításukat nagyban segíti, hogy a versek szerzőinek a nevét és titulását

7 A wittenbergben irodalmi tevékenységet folytató erdélyi szászok 17. századi történetéhez kapcsolódik Lore Poelchau írása is, amelyben néhány példával illusztrálva mutatja be az erdélyi szászok versírásának szokásait, jellegzetes költői eszközeit. Lásd: *Poelchau, Lore: Zum Abschied Siebenbürgischer Studenten aus Wittenberg. Lateinische und Deutsche Gelegenheitsgedichte aus dem 17. Jahrhundert. Forschungen zur Volks- und Landeskunde. Verlag der Rumänischen Akademie, Bukarest. (37). (1994: 2). 33–49.*

is majdnem minden esetben megtaláljuk az írások után. A célszemélyek pedig kivétel nélkül az erdélyi szász értelmiségi réteg tagjai, különösen pedig a barcasági evangélikus lelkészek vannak túlsúlyban. Az írásokat legtöbbször a tanulmányaikat befejezett hallgatók hazaindulása indukálta, mint például az alábbi táblázatban név szerint kiemelt brassói, medgyesi, segesvári, kissinkai diákok. Másodsorban az értekezések végéhez csatolt üdvözlő, gratuláló költemények, a (magiszteri) fokozat megszerzésének ténye, illetve a halálesetek adtak indokot a nyomtatványok megírására (például Johann Sperling wittenbergi professzor esetében).

A fentiekben röviden összefoglalt adatok részletesebben az alábbi táblázatban találhatóak, amelyek kiindulási alapot jelenthetnek a további vizsgálatok számára is, hiszen értékes adalékokat nyújtanak az erdélyi szászokhoz kapcsolódó társadalomtörténeti vizsgálatokat folytató kutatók számára. A nagyszámú szerzői kör megismerése hatékonyan segíti a kapcsolattörténeti vizsgálódásokat, különösen további források összekapcsolásával.

Összegezve, a peregrináció során készült nyomtatványok nagyon jó példái a tanárok és a hallgatók kölcsönös megbecsülésének kifejezésére. A vizsgált dokumentumok e vonatkozásban akár egy egyetem szellemiségének megismeréséhez is hozzájárulnak, hasonlóan, mint egy születésnap alkalmára készült tanulmánykötet, amelyben kifejezik egymás iránti tiszteletüket a kollégák, tanárok és a tanítványok.

A wittenbergi nyomtatványok listája Joseph Trausch gyűjteményéből

Az alábbiakban táblázatos formában közlöm a Trausch-gyűjteményben található wittenbergi nyomtatványok kronologikus sorrendbe szedett rövid tartalmi összefoglalóját, kiegészítve az esemény időpontjával, a versek szerzőivel (a nyomtatványon szereplő betűhív átírásban), illetve a források jelzetével.

Időpont	Alkalom megnevezése	Jelzet
1605.	Franciscus Schirmerus (?–1622) gyászverse Lucas Ungler (1526–1600) erdélyi szuperintendens, Marcus Albelius (?–1602) brassói lelkész és Peter Surius (?–?) segesvári lelkész halálának emlékére	IV F1 Tq 135. 2.
1606.	A medgyesi származású Franciscus Schirmerus (?–1622) költeménye a Brassóból érkezett diákok részére	IV F1 Tq 135. 3.
1610.	A prázsmári (Prejmer, Tartlau) Nicolaus Klutsch (?–1613) teológiai értekezése	IV F1 Tq 139. 29.
1653. július	Ajánlások a wittenbergi Johann Fabiger (?–?) diszsertációjához a brassói származású Johannes Fuchs (1631–1686), Peter Wolf (?–?), Peter Fromm (?–?), Georg Hermann (?–?), Johann Habermann (?–?) által	IV F1 Tq 135. 6.
1654. június 23.	A brassói Johann Fuchs (1631–1686) teológiai értekezése	IV F1 Tq 139. 20.
1658. augusztus 15.	Erdélyi hallgatók közös verse Johann Sperling (1603–1658) wittenbergi professzor halálára	IV F1 Tf 51/ I. 5.
1659. június	A medgyesi Jacob Gotterbarmet (?–1674) teológiai értekezése	IV F1 Tq 139. 22.
1662. március 26.	Gyászvers Abraham Calov (1612–1686) feleségének és fiának halálára	IV F1 Tf 51/I 21.
1658. szeptember 1.	A szebeni Jacob Schnitzler (1636–1684) teológiai értekezése	IV F1 Tq 139. 40.
1658. szeptember 4.	A szebeni Jacob Schnitzler (1636–1684) teológiai értekezése	IV F1 Tq 139. 41.

1659. május 4.	A szebeni Simon Basch (?–1677) teológiai értekezése <i>A versek szerzői: M. Jacobus Schnitzlerus, Cibin. Transylv.; Petrus Bordan, Cib. Transylv. SS. Th. Stud.; GeorgioFabricio, Cibin. Transylv. SS Theolog. Studioso.; M. Timotheus Grehnertius, Mont. Vallens. Hung. SS. Th. Stud.</i>	IV F1 Tq 139. 8.
1666. június 12.	A brassói David Czack (1640–1681) teológiai értekezése	IV F1 Tq 139. 10.
1666. október	Erdélyi szász hallgatók gratulációi a brassói David Czack (1640k. – 1681) filozófia magiszteri fokozatszerzésének emlékére <i>A versek szerzői: Michael Clausenburgerus, Andreas Fabricius T., Michael Gündesch, Petrus Deckius, GeorgiusBrendorffius, Petrus Pleckerus, Johannes Greissingius, Johannes Sigerus, Martinus Friedrich, GeorgiusColbius, Martinus Maurer.</i>	IV F1 Tq 135. 17.
1667. május 1.	A brassói David Czack (1640k.–1681) teológiai értekezése	IV F1 Tq 139. 11.
1669. április 27.	Erdélyi szász hallgatók és egyéb tisztelők gratuláló költeményei Georg Norner (?–?) filozófia magiszteri fokozatának megszerzése alkalmából <i>A versek szerzői: Johannes Andreas Quenstedt, Michael VVendelerus, Aegidius Strauch, A. Pfeiffer, Conrad Samuel Schurtzfleisch, Samuel Benedictus Carpzov, Michael Clausenburgerus, Johannes Voigt, Johannes Gockesch, Johannes Bencknerus, Georgius Gockesch, Johannes Nöfsner, Georg Seidel, Johannes Paulus Thiel</i>	IV F1 Tq 135. 18.
1677. március 31.	A brassói Valentin Greissing (1653–1701) teológiai értekezése	IV F1 Tq 139. 25.
1679. április 13.	Költemény a brassói Valentin Greissing (1635–1701), a medgyesi Franz Czeckel, a segesvári Laurenz Wagner és a kissinki(Cincșor, Kleinschenk) Georg Tutius hazaindulásának alkalmából	IV F1 Tf 51/I 14. IV F1 Tf 53/ VI. 1.

1680. április 3.	Búcsúvers a szebeni Georg Schuller (?–?), Johann Oltard (?–1704), Johann Fridrich (?–?) és Michael Agnethler (?–1693) hazaindulása alkalmából	IV F1 Tf 53/ VI. 2. IV F1 Tf 53/ VI. 3.
1681. október 3.	Búcsúvers a szebeni Gabriel Ritter (?–1707) és a szászkeresztúri (Criș, Deutschkreuz) Johann Welther (?–?) hazaindulása alkalmából	IV F1 Tf 53/ VI. 4.
1682. február 19.	Marcus Fronius (1659–1713) és Johann Albrich (1663–1690) költeménye Valentin Gockesch (?–1691) hazaindulásának alkalmából	IV F1 Tf 51/I 17. IV F1 Tf 53/ VI. 5.
1682. április 27.	Erdélyi szász hallgatók és egyéb tisztelők gratuláló költeményei a szebeni Johann Krempes (?–1708) filozófia magiszteri fokozatának megszerzése alkalmából <i>A versek szerzői: Michael Sennertus, Abraham Calovius, Johannes Andreas Quenstedt, Johannes Deutschmann, Christianus Donati, G. C. Kirchmajerus, Michael VValther, Balthasar Stolberg, chriatianus Köhrensee, C. S. Schutzfleischius</i>	IV F1 Tq 135. 19.
1682. április 27.	Christian Donati (1640–1694) wittenbergi professzor gratulációja a szebeni Johann Krempes (?–1708) filozófia magiszteri fokozatának megszerzése alkalmából	IV F1 Tq 135. 20. IV F1 Tf 53/ VI. 6.
1682. április 27.	Erdélyi hallgatók gratuláló költeményei a szebeni Johann Krempes (?–1708) filozófia magiszteri fokozatának megszerzése alkalmából <i>A versek szerzői: Martinus Zieglerus, Daniel Schobelius, Martinus Kelpius, Johannes Kleinius, Daniel Lang, Petrus Wölffius, Marcus Fronius, Michael Bell, Johannes Albrich, Samuel Herrmann, Daniel Kroner, Georgius Rhener, Johannes Hoch, Simon Schwartz, Asarela Mederus, Lucas Seuler, Bartholomeus Melas, Michael Mauritius, Johannes Dürr</i>	IV F1 Tq 135. 21.

1682. április 27.	<p>Egyetemi professzorok és barátok gratulációi a brassói Marcus Fronius (1659–1713) magiszterre avatásának emlékére</p> <p><i>A versek szerzői: Abraham Calovius, Johannes Andreas Quenstedt, Johannes Deutschmann, Christianus Donati, G. C. Kirchmajerus, Michael VValther, Paulus Gottfried Sperling, Christianus Vater, Johann Christian Nottnagel, J. G. Neumann, Samuel Lange, Theodorus Demarenata et Benjamin VVilgandejus, Christophorus Memenczius, Johannes Abrahamus Deutschmann, Abrahamus Henricus Deutschmann</i></p>	IV F1 Tq 135. 22.
1682. április 27.	<p>Erdélyi szász honfitársak gratulációi a brassói Marcus Fronius (1659–1713) magiszterre avatásának emlékére</p> <p><i>A versek szerzői: Martinus Ziegler, Daniel Schobelius, Martinus Kelpius, Johannes Krempes, Johannes Klein, Daniel Lang, Petrus Wolff, Michael Bell, Johannes Albrich, Samuel Herrmann, Daniel Kroner, Georgius Rhener, Johannes Hoch, Simon Schwartz, Azarela Mederus, Lucas Seuler, Bartholomeus Melas, Michael Mauritius, Johannes Dürr</i></p>	IV F1 Tq 135. 23.
1682. április 27.	<p>Különféle németországi ismerősök gratulációi a szebeni Johann Krempes (?–1708) és a brassói Marcus Fronius (1659–1713) magiszterre válásának alkalmára</p> <p><i>A versek szerzői: Johann Peißker, Wolfgang Philipp Ernestus, J. G. Neumann, Abraham A. F. Calovius</i></p>	IV F1 Tq 135. 24.
1682. november	A brassói Marcus Fronius (1659–1713) teológiai értekezése	IV F1 Tq 139. 17.
1682. november	A brassói Marcus Fronius (1659–1713) teológiai értekezése	IV F1 Tq 139. 18.
1683.	Johann Ulich (1634–1712) énekes kottája Daniel Croner (1656–1740) Wittenbergből való hazaindulása alkalmából	IV F1 Tf 53/ III. 3. IV F 248. 1.
1683.	A kissinki Martinus Tutius (?–1702) orvosi értekezése	IV F1 Tq 140/ II. 21.

1683. április 24.	Különféle németországi ismerősök gratulációi a brassói Johann Albrich (1663–1690) magiszterré válásának alkalmára <i>A versek szerzői: Johannes Deutschmann, Theodorus Dassovius, Balthasar Stolberg, Christianus Donati, Christianus Vater, Johann Peisker, Christian Trentsch, Johann Michael Hoppe, G. C. F.</i>	IV F1 Tq 135. 26.
1683. április 24.	Erdélyi szász honfitársak gratuláló költeményei a brassói Johann Albrich (1663–1690) magiszterré válásának alkalmára <i>A versek szerzői: Georgius Both, Daniel Schobelius, Johann Krempe, Daniel Lang, Petrus Wolff, Marcus Fronius, Michael Bell, Samuel Hermann, Martinus Tutius, Daniel Croner, Johannes Hoch, Simon Schwartz, Asarela Mederus, Lucas Seuler, Bartholomeus Melas, Michael Mauritius, Johannes Durrius, Andreas Malberthi, Johannes Manckesch, Andreas Scharsius</i>	IV F1 Tq 135. 27.
1683. szeptember	A brassói Johann Albrich(1663–1690) teológiai értekezése <i>A versek szerzői: Johannes Deutschmann, D.; Petrus Wolffius, Transil. S. S. Th. Stud; Michael Bell, Corona Transilvanus SS. Theol. Stud.</i>	IV F1 Tq 139. 2.
1684.	A hamburgi Henrich Ernestus Reimar (–?) búcsúzása a szebeni Johann Krempe(–1708) hazaindulásának alkalmából	IV F1 Tq 135. 25.
1684. május 6.	Búcsúvers a szebeni Johann Krempe (–1708) hazaindulásának alkalmából	IV F1 Tf 53/ VI. 8. IV F1 Tf 53/ VI. 9.
1684. augusztus 20.	A brassói Johann Albrich (1663–1690) teológiai értekezése	IV F1 Tq 139. 3.

1684. augusztus 20.	A besztercei Andreas Sattler (?–1715) teológiai értekezése <i>A versek szerzői: Christianus Donati, P. P. h. t. Acad. Rector; Johannes Deutschmann, D.</i>	IV F1 Tq 139. 4.
1685. május	A brassói Johann Albrich (1663–1690) teológiai értekezése	IV F1 Tq 139. 5.
1685. május	A brassói Johann Manckesch (?–1690) teológiai értekezése	IV F1 Tq 139. 32.
1685. június	Búcsúvers a besztercei Andreas Sattler (?–1715) hazaindulása alkalmából	IV F1 Tf 53/ VI. 10.
1685. június 10.	A besztercei Johann Klein (?–1717) búcsúztatója a szintén besztercei származású Andreas Sattler (?–1715) hazaindulása alkalmából	IV F1 Tq 135. 28.
1685. július 3.	A brassói Jacob Czultner (?–1713) teológiai értekezése	IV F1 Tq 139. 12.
1686. február 3.	A brassói Marcus Fronius (1659–1713) teológiai értekezése	IV F1 Tq 139. 19.
1687.	A brassói Marcus Drauth (1665–1724) teológiai értekezése	IV F1 Tq 139. 14.
1687. július 8.	A szebeni Valentin Grau (?–1716) teológiai értekezése	IV F1 Tq 139. 23.
1687. szeptember 30.	A szebeni Andreas Neckesch (?–?) teológiai értekezése	IV F1 Tq 139. 34.
1687. december 14.	A brassói Paul Teutsch (?–1719) teológiai értekezése	IV F1 Tq 139. 44.
1688. január 10.	A brassói Paul Teutsch (?–1719) teológiai értekezése	IV F1 Tq 139. 43.
1688. október 15.	A szebeni Valentin Grau (?–1716) teológiai értekezése	IV F1 Tq 139. 24.
1688. október 22.	Johann Deutschmann (1625–1706) wittenbergi rektor halotti búcsúztatója a brassói Andreas Tartler (?–1688) halálára	IV F1 Tf 52. 7.
1688. december 10.	A brassói Johann Francisci (?–1696) teológiai értekezése	IV F1 Tq 139. 16.

1689. március 1.	<p>A prázsmári Johann Abraham (?–1705) teológiai értekezése</p> <p><i>A versek szerzői: Caspar Löscher, D.&Superintend. General.; Michael Walttherus, D.; Theodorus Dassovius, P. P. & p. t. Decanus; G. C. Kirchmajerus, p. p.; Paulus Gottfried Sperling, D.; M. Jeremias Deutschmann, Esslesiastes; M. Nathanael Falck, Facult. Phil. Adj.; M. Johann. Peißker, P. L. Cæs. Lyc. Witteb. Rector C. & Illustr. Soc. Teuton. addictus.; M. Joh. Christooth. Ernesti, Keula Thuringus; M. Elias Weißenmejerus, Ulmensis; M. Abrah. Henr. Deutschmannus, Wittenbegrensis; Andreas Kraus, Cor. Trans.</i></p>	IV F1 Tq 139. 1.
1689. március 27.	<p>A berethalmi (Biertan, Birthälm) Bartholomaeus Bausner (?–?) teológiai értekezése</p> <p><i>A versek szerzői: Michael Gütschius, Schäsß-Trans. S.S. Th. Cult. Possessor: H. Teut.</i></p>	IV F1 Tq 139. 9.
1689. április 29.	<p>A brassói Andreas Krause (?–1751) teológiai értekezése</p>	IV F1 Tq 139. 30.
1693. április 27.	<p>Erdélyi hallgatók gratulációja a meissenai Johann Joseph Clauder (?–?) magiszterre válásához</p> <p><i>A versek szerzői: Lucas Römer, Corona Transylvanus, SS. Th. Stud.; Johannes Fuhrmann, Bistricio Transylvanus; Johannes Langius, Corona Transylvanus, SS. Th. et Phil. Stud.; Thomas Grau von Herrmannstadtaus Siebenbürgen; Johannes Weinrich, Bistricio Transylvanus, SS. Th. Stud.; Christianus Siffthius Katza-Transylvanus; Johannes Böhm, Corona Transilvanus; Georgius Reussner, Cibirio Transylvanus; Georgius Klein, Bistricio Transylvanus.</i></p>	IV F1 Tf 52. 11.
1693. október 21.	<p>A brassói Marcus Francisci (?–?) verse a szintén brassói Lucas Römer (?–?) Wittenbergből való elutazása alkalmából</p>	IV F1 Tf 52. 12.
1694. április 19.	<p>A brassói Andreas Gorgias (?–1744) teológiai értekezése</p>	IV F1 Tq 139. 21.

1694. szeptember 13.	A brassói Daniel Fronius (1672–1743) búcsúztatója a szintén brassói Georg Dietrich (1674–1715) Wittenbergből való elutazása alkalmából	IV F1 Tf 52. 13.
1695. április	A Wittenbergi Egyetem nagyszombati hallgatóinak gratulációja Johann Zabanius (1664–1703), Peter Weber (?–1710) és Georg Franck von Franckenstein (?–1704) hivatali megválasztásuk alkalmából <i>A versek szerzői: Thomas Grau, Cibinio Transylvan., S. S. Theol. & Phil. Stud.; Johannes Friderici Gyrdl, Transylv. S. S. Theol. Phq. Stud.; Michael Bretz, Doborcka Transylv. S.S.S.S.; Andreas Brennerus, Cib. Trans. S.S. Th. & Ph. Stud.; Georgius Soterius, Buda Transylv. AA.LL. C.; Simon Steiler, Cib. Trans. S.S. Theol. & Phil. Stud.; Jacobus Aurelius Lang, S.S. Theol. Phq. Stud.</i>	IV F1 Tf 52. 14.
1695. április 29.	Erdélyi hallgatók búcsúzó versei a medgyesi Thomas Sharsius (?–?), a szénaverősi (Senereuş, Zendersch) Batholomeus Capesius (?–1733) és a szombati Georg Reusner (?–?) hazaindulása alkalmából <i>A versek szerzői: Jacobus Aurelius Lang, S.S. Theol. Stud.; Andreas Brennerus, Cib. Trans. S.S. Th. et Ph. St.; Georg. Soterius Buda Trannus. LL. AA. S.</i>	IV F1 Tf 52. 15.
1701. február 21.	A kací (Cața, Katzendorf) Johann Porus (?–?) teológiai értekezése	IV F1 Tq 139. 36.
1702. október 15.	A kissinki Johann Phleps (?–?) teológiai értekezése	IV F1 Tq 139. 34.
1709.	A szombati Johann Georg Vette (?–1746) orvosi értekezése	IV F1 Tq 140/II. 22.
1747. október 17.	Gottlob Christian Himers (?–?) gratuláló verse a brassói Michael Giraldd (?–?) magiszteri fokozatszerzésére	IV F1 Tf 52. 66.
1775. május 31.	Wittenbergi barátok közös búcsúzó verse az erdélyi szász Bartholomeus Theophilus Jeckel (?–?) és Johannes Hintz (?–?) hazaindulása alkalmából	IV F1 Tf 52. 99.

II. fejezet

**„OROSZORSZÁGOT ÉSSZEL FELFOGNI
NEM LEHET...”**

MAKAI JÁNOS

A TÖRTÉNETÍRÁS AZ 1174-ES VLAGYIMIRI GYŰLÉSRŐL

1174 júniusában Andrej Bogoljubszkij, Vlagyimir-Suzdal fejedelme összeesküvés áldozata lett: bogoljubovi palotájában saját druzsinájának tagjai ölték meg. A gyilkosságot fosztogatás és az ún. fiatalabb druzsina elleni erőszakos fellépés követte.¹ Ezután a Lavrentyij-évkönyv híradása szerint az alábbi események történtek: «Оувѣдѣвше же смерть княжю Ростовци и Суждалци и Переяславци и вся дружина от мала до велика съѣхашася к Володимерю».² („A fejedelem halálát megtudván, a rosztoviak, a szuzdaliak, a perejaszlavliak és az egész druzsina a kicsitől a nagyig Vlagyimirban gyűlt össze.”) A forrás a fejedelmválasztás körülményeinek bemutatásával folytatódik: Andrej fia Novgorodban, a többi rokona pedig a Kijevi Rusz déli részén tartózkodott. A gyűlés résztvevői tartottak a szomszédos muromi és rjazanyi fejedelmektől, s Andrej unokaöccsei, a Rosztjiszlavicsok javára döntöttek. Először Gleb rjazanyi fejedelmet értesítették a döntésről, majd a követek Csernyigovban közölték Msztjiszlavval és Jaropolkkal a fejedelemmé választásukról szóló hírt.³

1 Andrej Bogoljubszkij meggyilkolása és az azt követő események: Polnoje szobranijje russzkih letopiszej. Tom I. (PSZRL. T. I.) Moszkva (M.) 1962 (1997). 367–371. (oszlop). PSZRL. T. II. m. 1962 (1998). 580–595. (oszlop).

2 Uo. T. I. 371. Ugyanennek a forrásnak, a Lavrentyij-évkönyvnek a két szövegváltozata a kezdő szót pontosabban adja meg («увѣдавшие»), az «от мала до велика» kifejezésben pedig egy és (cirill и) szót tartalmaz: Uo. 371. Az Ipatyij-évkönyvben ez esetben jelentéktelen eltérésekkel ugyanez olvasható: Uo. T. II. 595.

3 T. I. 371–372. T. II. 595–596.

A krónikás aligha gondolta volna, hogy évszázadokkal később ez a rövid tudósítás történetírók, történészek generációinak figyelmét fogja felkelteni. A kutatók a vlagyimiri gyűlés jellegének s még inkább résztvevőinek kérdését próbálták, illetve próbálják megfejteni. Ez azonban igen nehéz vállalkozás. Az, hogy Vlagyimir-Szuzdal városainak és druzsinájának képviselői tanácskoztak, nem elégséges a gyűlés jellegének megállapításához. Ha nincsenek kiegészítő információk, az óorosz városlakók társadalmi helyzetét sem lehet meghatározni. Az 1174-es vlagyimiri gyűlésről szóló híradás sem ad további támpontot. A szakirodalomban számos definíció olvasható a druzsináról. Ezek közül az egyik így szól: hivatásos lovas katonák csapata, amely az óorosz fejedelmek szolgálatában állt; a hadi ügyek mellett igazgatással (jövedelmek begyűjtésével és bíraskodással) foglalkozott; idősebb (előkelő fejedelmi muzsok) és fiatalabb (grigyek, gyetszkijek, otrokok) részből állt.⁴ Az Ipatyij-évkönyvben bojár vezetése alatt álló kíséretre szintén van példa,⁵ sőt a druzsina szó mást is jelölhet, ezért nem szabad automatikusan fejedelmi kíséretként értelmezni. Az „ot mala i do velika” kifejezés általában azt jelenti, hogy mindenki, valamennyien. Már csak az a kérdés, hogy kikre vonatkozik: a felsorolt városok lakóira, a druzsina tagjaira vagy mindkettőre? Ebben a helyzetben indokolt annak bemutatása, mire jutottak a történetírók, történészek a 19. századtól napjainkig.

A 19. század elejének történetírója, Ny. M. Karamzin az 1174. évi gyűlést vecsének tartotta, és úgy vélekedett, hogy azon a „kiváló orosz polgárok” (Rosztov, Szuzdal és Perejaszlavl elitje?) mellett az „összes fegyveres ember”

4 Terminologieszkij szlovar. In: V. B. *Perhavko* – Je. V. *Pcselov* – Ju. V. *Szuharev*: Knyazja i knyaginyi russzkoy zemli IX–XVI vv. M. 2002. 451. Az idősebb druzsina tagjait a tárgyalt időszakra vonatkozóan általában bojároknak nevezzük.

5 Az 1167-es évnél elhelyezett szövegben egy Svarn nevű bojár druzsinájáról olvasható információ: PSZRL. T. II. 527. P. Sz. *Sztyefanovics* szerint az óorosz évkönyvírásban ez az egyetlen híradás, amelyben nem a Rurik-dinasztiához tartozó személy vezetése alatt álló embereket neveznek druzsinának: P. Sz. *Sztyefanovics*: Knyaz i bojare: kljatva vernosztyi i pravo otjezda. In: A. A. *Gorszkij* – V. A. *Kucskin* – P. V. *Lukin* – P. Sz. *Sztyefanovics*: *Drevnyaja Rusz. Ocserki polityiceszkovo i szocialnovo sztroja*. M. 2008. 251.

(a druzsina valamennyi fegyverforgatásra alkalmas tagja?) vett részt.⁶ A 19. század végén a szentpétervári jogtörténész, V. I. Szergejevics a fenti tanácskozást a „rosztov-szuzdali voloszty” városainak vecséjeként interpretálta. Ez már az alapján is egyértelmű, hogy híres munkájának második kötetében, a vecsével foglalkozó részben tárgyalta. Azonban a tanácskozás résztvevőinek összetételével kapcsolatban csak egyetlen tényre hívta fel a figyelmet: a fejedelmválasztásban Perejaszlavl Szevernij lakosai is részt vettek.⁷

A szentpétervári-petrográdi egyetem másik professzora, A. Je. Presznyakov a bojárok szerepét emelte ki. Az 1174. évi eseményekről alkotott koncepciójának lényege a következő: a rosztov-szuzdali földön a fejedelmeknek nem csak egy város bojáraival kellett számolniuk. Andrej Bogoljubszkij halála után a föld sorsa Vlagyimirban a rosztoviak, a szuzdaliak, a perejaszlavliak és az egész druzsina gyűlésén dőlt el. A szerző az „ot mala i do velika” kifejezést szintén értelmezte, és a Lavrentij-évkönyv egy másik részletét felhasználva jelezte, hogy a druzsinához a bojárokat, a grigybát és a paszinkinek nevezeteket⁸ sorolja. A druzsina tagjai közül a bojárokat emelte ki: ők hívták meg a Rosztyszlavicsokat fejedelemnek, őket hibáztatta a vlagyimiri évkönyvíró az utóbbiak irányítása alatt okozott „sok nehézségért”, továbbá a fentebb említett fejedelmek a bojárokra támaszkodtak.⁹ Jól látható, hogy Presznyakov nemcsak az 1174. évi gyűlésről fennmaradt híradást, hanem a későbbi eseményeket is felhasználta a bojárok szerepének bemutatásához. Továbbá ehhez az 1174-es tanácskozáshoz hasonlította a Vszevolod fejedelemsége (1176–1212) alatt, 1211-ben tartott – szintén sokféle értékelést kiváltó – gyűlést.¹⁰

6 Ny. M. Karamzin: Isztorija goszudarsztva Rosszizszkogo. T. III. m. 1991. 374. (A munka első nyolc kötete 1818-ban jelent meg.) A vecse a 11–15. század között városi népgyűlés volt, s működése a 11–12. században vált általánossá: Klaus Heller: Russische Wirtschafts- und Socialgeschichte. Band I. Die Kiever und die Moskauer Periode (9.–17. Jahrhundert). Darmstadt 1987. 240.

7 V. [I.] Szergejevics: Russzkije jurigycseszkije drevnosztyi. T. II. Sz-Pb. 1893. 23. Andrej 1157. évi megválasztásában még az északkeleti (Szergejevicsnél: szevernij, tehát északi) Perejaszlavl képviselői valóban nem játszottak szerepet.

8 PSZRL. T. I. 360.

9 A. Je. Presznyakov: Obrazovanyije Velikorusszkogo goszudarsztva. M. 1998. 54. (Első kiadás: 1918.)

10 Uo. 55.

B. D. Grekov akadémikus, L. V. Cserepnin akadémikus és V. T. Pasuto, a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának levelező tagja egyaránt a keleti szlávok középkori történetének legtekintélyesebb kutatói közé tartozott, sőt Grekov – 1953-ban bekövetkezett haláláig – gyakorlatilag a szovjet történelemtudomány irányítója volt. Nézeteik még egy rövid historiográfiai összevevésből sem hiányozhatnak.

A Szovjetunió története címet viselő felsőoktatási tankönyv első kötete 1939-ben jelent meg. Nem hagyható ki az áttekintésből, mert a hallgatók számára írt művek, jegyzetek esetenként nagyobb hatással lehetnek a történelmi tudatra, mint a szakszerű, de unalmas tudományos munkák. A fenti kötetben a rosztov-szuzdali földet bemutató részt B. D. Grekov írta, s ő az 1174-es események kapcsán szintén a bojárok szerepét emelte ki. Véleménye szerint a kialakult helyzet megvitatására Vlagyimirban a bojárok és a druzsinák gyűltek össze Rosztovból, Szuzdalból, Perejaszlavlból, és a bojárok azért jelölték fejedelemnek a Rosztyiszlavicsokat, mert számítottak rá, hogy az utóbbiak az akaratuk végrehajtói lesznek.¹¹ Grekov megállapítása két szempontból is problematikus. Egyrészt, mivel a bojárokat elválasztotta a druzsináktól, nem tudni, pontosan mit értett az utóbbiak alatt; másrészt, nem derült ki, miért használta a druzsina fogalmát többes számban.

L. V. Cserepnin részben Az orosz állam és nemzetközi jelentősége c. kötetben fejtette ki a véleményét az 1174. évi rendezvényről. Úgy vélekedett, nehéz megmondani, hogy ez milyen gyűlés volt: feudális tanácskozás (сѣздъ) vagy Északkelet-Rusz városai képviselőinek széles körű vecsegyűlése. De amint az a későbbi évkönyvi elbeszélésből kitűnik, a tanácskozáson a feudális arisztokrácia volt domináns helyzetben, és amikor Andrej unokaöccseit választották meg fejedelmeknek, a vlagyimir-szuzdali földön bojárdiktatúra jött létre.¹² Néhány évvel később egy másik írásában az alábbiakkal egészítette ki koncepcióját: a druzsina itt sajátosan el van különítve a városlakóktól, s az „ot mala do velika” kifejezést úgy kell értelmezni, hogy a fiatalabbtól

11 Isztorija SZSZSZR. T. I. Pod red. V. I. Lebegyeva, B. D. Grekova, Sz. V. Bahrusina. M. 1939. 134.

12 L. V. Cserepnin: Obscsesztvenno-polityicseszkije otnosenija v Drevnej Ruszi i Ruszszkaja Pravda. In: A. P. Novoszelcev – V. T. Pasuto – L. V. Cserepnin – V. P. Susarin – Ja. Ny. Scsapov: Drevnyerusszkoje goszudarsztvo i jevo mezsdunarodnoje znacsenyije. M. 1965. 269.

az idősebbig. Azt kell gondolni, hogy ez a négy város vezető társadalmi rétegeinek tanácskozása. A fejedelem nélkül megtartott és fejedelemválasztásra létrejött tanácskozás a maga nemében páratlan jelenség volt. Az évkönyvek több ilyen tényrt a 13. századra vonatkozóan nem ismernek.¹³ Ha ezt összehasonlítjuk a korábbi értékelésével, látható, hogy Cserepnynin már nem említett feudális tanácskozást, ugyanakkor a vecse szót sem írta le. Viszont jogosan számolt négy várossal: nehezen képzelhető el, hogy a Vlagyimir városában tartott gyűlés döntéseibe a vlagyimiriak nem szólhattak bele.

V. T. Pasutonak úgy tűnt, hogy a Vlagyimir-szuzdali Rusz városaiban erős tanácsok alakultak, melyek egy része a bojárság befolyása alatt állt, s a tanácsok tevékenysége különösen Andrej Bogoljubszkij halála után vált érzékelhetővé.¹⁴ Pasuto fenti véleménye nem bizonyult időtállóknak, ahhoz az értékeléséhez hasonlóan, amelyet az 1174. évi gyűlésről adott: a városok és a bojárság képviselőinek tanácskozását, amikor is a rosztoviak, a szuzdaliak, a perejaszlavliak és az egész druzsina Vlagyimirban gyűlt össze fejedelemválasztásra, nem lehet általános népi vecsei összejövetelként felfogni. Bizonyára az ismétlődött meg nagyobb méretben, ami Andrej meghívásakor történt. Rendi tanácskozás (сословное совещание) zajlott, amely Ruszban a hasonló esetekben régtől fogva ismeretes volt. Ezen az új fejedelmekről szóló döntést Borisz és Gyegyilec rjazanyi bojároknak, a Jurjevicsek elszánt ellenségeinek javaslatára fogadták el.¹⁵ Pasuto sem a városi tanácsok működését, sem az 1174-es gyűlés rendi jellegét nem tudta bizonyítani.

Vlagyimir-Szuzdal történetének egyik legismertebb kutatója, Ju. A. Limonov szintén két munkájában érintette, illetve tárgyalta az 1174-es gyűlésről szóló évkönyvi információkat. 1967-ben megjelent kötetében így fogalmazott: a népmozgalmaktól és a szomszéd fejedelmek támadásaitól tartó vlagyimiri, szuzdali, rosztovi és perejaszlavli bojárok, „az egész druzsina a kicsitől a nagyig” Andrej bátyja, Rosztyszlav fiait hívta meg a trónra.¹⁶ Limonov

13 L. V. Cserepnynin: K voproszu o haraktyere i forme Drevnyerusszkogo goszudarsztva X–nacsala XIII v. Isztoriczeszkije zapiszki 89. (1972). 391.

14 V. T. Pasuto: Cserti polityicseszkovo sztroja drevney Ruszi. In: Novoszelcev, A. P.–Pasuto, V. T.–Cserepnynin, L. V.–Susarin, V. P.–Scsapov, Ja. Ny.: Drevnyerusszkoje goszudarsztvo i. m. 43–44.

15 Uo. 44.

16 Ju. A. Limonov: Letopiszanyije Vlagyimiro-Szuzdalszkoy Ruszi. Leningrád (L.) 1967. 82.

tehát az északkeleti városok képviselőit bojároknak vélte, a gyakorta idézett kifejezést is a bojárokra alkalmazta, őket pedig feudális uraknak tartotta.¹⁷

Később egy újabb kötetben Limonov részletesebben kifejtette véleményét. Eszerint 1174-ben a vlagyimir-szuzdali föld feudális rétege nagyon gyorsan megtett minden intézkedést az Andrej meggyilkolását követő felkelés elfojtása és a helyzet stabilizációja érdekében, hiszen a fejedelem és adminisztrációja elleni felháborodás és „forrongás” az összes feudális úr elleni felkeléshez vezetett. Új, „jó” fejedelemre vagy fejedelmekre volt szükség. Andrej utódjának trónra kerülése automatikusan a fejedelmi druzsinának és adminisztrációnak a városokban és a volosztjokban való jelenlétét, valamint a fejedelmi hatalom és a feudális urak helyi hatalmának megerősödését jelentette. A „rendteremtésben” a vlagyimir-szuzdali föld összes feudális ura, különösen a bojárok voltak érdekelték. Már rögtön Andrej halála után gyűlést (собрание) vagy tanácskozást (съезд) hívtak össze, amelyen a terület feudális urai eldöntötték a helyi trón sorsát. Az egész druzsina összegyűjtését így mutatja be a krónikás: „A fejedelem halálát megtudván... Vlagyimirban gyűlt össze”.¹⁸

Az eleve két részből álló druzsina megosztottságáról Limonov ezt írta: a gyűlésen nem volt egyetértés a jelöltek megválasztásában. A helyi feudális urak és nyilván legfőképpen a fiatalabb druzsinához tartozó vlagyimiriak és a perejaszlavliak, valamint Vlagyimir városának vecséje a Jurjevicseket, Jurij Dolgorukij fiait részesítette előnyben; míg az idősebb druzsina, vagyis a (nagy)hatalmú rosztovi, szuzdali bojárok, valamint Rosztov és Szuzdal vecséje a fiatal Rosztyiszlavicsokat, Jurij Dolgorukij legidősebb fiának fiait támogatta.¹⁹

17 Uo. 84. Sajnos, a szovjet korszak orosz nyelvű szakirodalmában gyakorta használt feodal (феодал) szót szinte lehetetlen pontosan magyarra fordítani. A feudális úr kifejezés egyrészt túl általános, másrészt tévesen azt sugallja, hogy az óorosz társadalomnak létezett egy feudummal rendelkező része. A földesúr kifejezés ugyanilyen alkalmatlan a kelet-európai bojárok vagy a fejedelmi druzsina más tagjainak megjelölésére, mivel a világi személyek földmagántulajdona a 12. században még nem alakult ki. Historiográfiai szempontból azonban a fenti szó nem kerülhető meg, mivel érzékelteti, hogy a szovjet történészek a Kijevi Rusz időszakát a nyugat-európai viszonyokra jellemző fogalmakkal igyekeztek bemutatni, s az előbbinek a fejlettségi szintjét az utóbbiéhoz hasonlítani.

18 Ju. A. Limonov: Vlagyimiro-Szuzdalszkaja Rusz. Ocserki szocialno-polityiceszkaj izstorii. L. 1987. 101.

19 Uo. 102.

A nyugat-német történelemtudomány képviselői közül Klaus Zernack is foglalkozott az 1174. évi gyűléssel. A résztvevők összetételével kapcsolatban szó szerint vette az évkönyvi bejegyzést: a rosztoviak, a szuzdaliak, a perejaszlavliak és az egész druzsina Vlagyimirban gyűlt össze.²⁰ Elképzelhetőnek tartotta, hogy az utódlás szabályozása miatt összehívott vlagyimiri gyűlés a későbbi időszakból ismert országos gyűlés egy fajtája volt. Megállapította, hogy a szovjet kutatók feltételezése szerint tisztán bojárgyűlésről volt szó, de a kérdésben nem foglalt állást. Az utolsó fontos megállapítása így hangzik: olyan erők jelentkeztek szólásra, amelyek az Andrej halála utáni situációt azért igyekeztek kihasználni, hogy a Landnak ismét legyen joga beleszólni a trón betöltésének kérdésébe.²¹

I. Ja. Frojanov, a leningrádi-szentpétervári iskola vezéralakja is foglalkozott az 1174. évi gyűléssel. Azt feltételezte, hogy az utóbbi összvoloszty méretű vecsei tanácskozás volt. Véleménye, beleértve a gyűlés összetételével kapcsolatos elképzelését is, az alábbiakban foglalható össze: az évkönyv nem említ vecsét, de bizonyos közvetett adatok alapján feltételezhető, hogy azt tartottak, nem pedig a bojárok vagy a felső rétegek képviselőinek tanácskozását. Ennek a tárgya – a fejedelmi trón betöltése – vecsére utal. Mivel az új fejedelem személyének kérdése az egész volosztyot érintette, Északkelet-Rusz legnagyobb városainak képviselői Vlagyimirba utaztak. Hibázunk, ha elfogadjuk, hogy ők bojárok és a poszad vezető rétege. A vlagyimiri tanácskozás résztvevői a lakosság különböző rétegeihez tartoztak. Az „ot mala do velika” kifejezést nem lehet szó szerint, életkorként felfogni. Társadalmi szempontból kell értelmezni, vagyis mint a Vlagyimirban összegyűlt nép vegyes összetételének bizonyítékát. A nép körében voltak egyszerű és előkelő „férfiak”. A druzsina itt minden valószínűség szerint a rosztoviak, a szuzdaliak és a perejaszlavliak összefoglaló elnevezése. Ha ez így van, a druzsina kifejezés – a szó tágabb értelmében – társakat, barátokat jelent.²²

20 Klaus Zernack: Die burgstädtischen Volksversammlungen bei den Ost- und Westslawen. In: Studien zur verfassungsgeschichtlichen Bedeutung des Veče. Giessener Abhandlungen zur Agrar- und Wirtschaftsforschung des europäischen Ostens. Band 33. Wiesbaden 1967. 90.

21 Uo. 94. A Land szó alatt, amennyire ez a szöveggörnyezet alapján megállapítható, a szerző valószínűleg a Vlagyimir-szuzdali Fejedelemséget érti.

22 I. Ja. Frojanov: Kijevszkaja Rusz. Ocserki szocialno-polityicseszkaj isztorii. L. 1980. 178–179. A poszad települések erődítményen kívül eső része, ahol a lakosság többsége, pl. az iparos- és kereskedőréteg lakott.

Ju. A. Kizilov munkáját két évvel Frojanov fenti könyvének megjelenése után, 1982-ben adták ki Uljanovszkban. Speciálkollégiumot felvevő hallgatók számára írt jegyzetről van szó, de – a hivatkozások, bibliográfiák tanúsága szerint – a kutatók is felfigyeltek a kötetre. A szerző a „vszja druzsina ot mala do velika” kifejezést szó szerint druzsinaként értelmezte, és azt Presnyakovhoz hasonlóan egy másik évkönyvrészlet alapján a bojárokra, a grigybára és a paszinkinek nevezettekre osztotta fel. Továbbá így fogalmazott: ezek az erők, mivel a legközvetlenebb módon voltak érdekeltek az államirányításban való részvételük kiszélesítésében, a fejedelemellenes harcban elmentés pozíciót foglaltak el. Átvészelve a fejedelemmel és új kurzusával való törvényszerű politikai konfliktust, szükségesnek látták a fejedelmet mint osztályuk szövetségését. A vlagyimiri gyűlés minden résztvevője jól felismerte, hogy „fejedelem nélkül meglenni” lehetetlen. A külső és belső körülmények is erre ösztönözték őket. De amikor arról kezdtek tárgyalni, hogy (konkrétan) ki legyen a fejedelmük, nem volt közöttük egyetértés. Egyrészt Vlagyimir és Perejaszlavl, másrészt Rosztov és Szuzdal ellenséges bojár csoportosulásai az egymással szintén ellenséges viszonyban levő fejedelmi csoportosulások között kerestek szövetségeseket.²³

Frojanov tanítványa és követője, Ju. V. Krivosejev több könyvében is foglalkozott az 1174. évi gyűléssel. Az egyikben a Bogoljubszkij halálával kapcsolatos híradás szenttlen stílusára próbált magyarázatot keresni. Véleménye szerint Andrej meggyilkolásában jelentős szerepet játszottak az olyan személyes motívumok is, mint visszavonulása az aktív társadalmi tevékenységtől azokon a területeken – a katonai ügyekben, a bírászkodásban –, ahol a fejedelem általában vezető szerepet játszott. Ez az obscsinai kapcsolatok hagyományos formáinak megbontásához vezetett. A fejedelem népszerűtlen lett a lakosság körében, a fejedelmi hatalom intézménye pedig nem látta el a feladatát. Az összeesküvés mind a társadalom felső rétegei, mind az emberek

23 Ju. V. Kizilov: *Zemli i knyazsesztva Szevero-Vosztocsnoj Ruszi v period feodalnoj razdrobennosztji (XII–XIV vv.)*. Uljanovszk 1982. 17. A fejedelem, akivel és akinek kurzusával az említett társadalmi erők konfliktusba kerülhettek, csak Andrej Bogoljubszkij lehetett. A sokadik átolvasás után is nehéz eldönteni, hogy pontosan mit is jelent az *ezek az erők* kifejezés, azonban egy másik, *a vlagyimiri gyűlés minden résztvevője* arra enged következtetni, hogy Kizilov a druzsina mellett a városok képviselőivel is számolt.

hallgatólagos beleegyezésével valósult meg. A szerző egyenesen közönyösnek tartja azt a híres a forrásrészletet, amely arról szól, mi történt, miután a rosztoviaiak, a szuzdaliak és a perejaszlavliak megtudták Andrej halálának tényét.²⁴

Egy másik, szintén 2003-ban megjelent munkájában Krivosejev az Andrej fejedelem halálát követő, 1175–1177. (a márciusi évszámítás szerint 1174–1176.) évi eseményeket értékelte. Úgy vélekedett, hogy Északkelet-Ruszban a városi obscsinák harcoltak egymással, s ez a régi Ruszra a 12. század második felétől volt jellemző. Az 1174. évi gyűlést vecsének tartotta, és számára nyilvánvaló volt, hogy az egész föld vecsén a városok képviselőinek („druzsin i ot mala do velika”) saját önállóságukért folytatott ádáz küzdelme zajlott. Sok szóismétléssel tarkított indoklást is adott: a város önállóságát bizonyos mértékben a „saját” fejedelem garantálta. A város mint autonóm társadalmi egység számára szükséges volt a fejedelem, az egész obscsinai élet vezetője. Fejedelem nélkül a város nem számított szuverénnek, poszadnyikot lehetett odaküldeni, s akkor már egy másik obscsinától függött.²⁵ Krivosejev röviden érintette Kizilov 21 évvel korábban megjelent jegyzetét. Abban egyetértett a kollégájával, hogy az említett gyűlést fejedelemért folytatott harcként fogta fel, abban azonban nem, hogy Kizilov szerint ez a bojárok, a grigyba és a paszinkinek nevezettek tanácskozása volt.²⁶

T. L. Vilkul ukrán kutatónő 2007-es kötetében viszonylag részletesen foglalkozott a fejedelemválasztásról szóló híradással, pontosabban az „ot mala i do velika” kifejezéssel, és arra a következtetésre jutott, hogy az a használat gyakorisága és a jelentések összessége alapján a «весь градъ» („az egész város”) kifejezéshez áll közel. Vilkul a kútfők tanulmányozása után azt a megállapítást tette, hogy az „ot mala i do velika”-t egyebek mellett az évkönyvekben alkalmazták: megtalálható a nagy létszámú gyűlések, köztük a vecsegyűlések leírásában, de egy katonai egység létszámát, a szó szoros értel-

24 Ju. V. Krivosejev: Gibel Andreja Bogoljubzkovo. Isztoricseszkoje rasszledovanyije. Izdatyelszkij dom Sz.-Petyerburgszkovo gosudarsztvennoyo unyiversityeta 2003. 66–67.

25 Уő: Rusz i mongoli. Izdatyelsztvo Sz.-Petyerburgszkovo unyiversityeta 2003. 34–35. Az obscsina szó közösséget, a poszadnyik helytartót jelent.

26 Uo. 35. 112. jegyzet. Lehet, hogy Krivosejevnek igaza van. Ugyanakkor a nem egyértelmű fogalmazás miatt elképzelhető, hogy Kizilov a gyűlés résztvevői közé nem csak a druzsina résztvevőit sorolta.

mében a város teljes lakosságát, még a kisgyermekeket is beleértve, valamint nemcsak emberek, hanem tárgyak és jelenségek legteljesebb felsorolását is jelenthette.²⁷

Az ukrán kutatónő megszámlolta, hogy a kifejezés hány alkalommal szerepel a történeti forrásokban, majd ennek a toposznak az eredetét jelölte meg: a Poveszty vremennih let összeállítója csak egyszer vette igénybe, és a Lavrentij-évkönyv 12. századi feljegyzései is csak egyetlen ilyen híradást tartalmaznak. A 12. századi kijevi évkönyvszerkesztők gyakrabban használták a kifejezést, mivel különböző situációkban hatszor található meg. A Lavrentij-évkönyv 13. századi része négyszer tartalmazza. A Halics-volhíniai Évkönyvben nyolc példát találunk, s mindegyik a 13. század második felére esik. Az Első Novgorodi Évkönyv 13. század végéig terjedő részéből három példát lehet hozni. Érdekesség, hogy a krónikások a legünnepelesebb és a legkatasztrofálisabb helyzetekre vonatkozóan nem alkalmazták a kifejezést. Viszonylag ritka említése és azoknak az évkönyvrészleteknek a jellege – elbeszélések, találkozók és búcsúzások ünnepélyes leírásai –, amelyekben megjelenik, arra enged következtetni, hogy használata mögött valamilyen könyves példák állnak. Az „ot mala i do velika” toposz megtalálható az ószlovétségi szövegek szláv fordításaiban, és jelen van azokban a liturgikus olvasmányokban, amelyeket minden hívő hallhatott. Az évkönyvírók forrásait a Biblia könyvei jelentették.²⁸

Néhány évvel később Tatyjana Vilkulnak tanulmánya jelent meg Moszkvában, a Cserepnin akadémikus emlékére összeállított kötetben.²⁹ Az írás szakmai szempontból semmilyen újdonsággal nem szolgál, mert nem más, mint a fentebb ismertetett Vilkul-könyv egy részlete. Mégis meg kell említeni, mivel a mai napig ez az egyetlen önálló munka, amely az „ot mala i do velika” kifejezést tárgyalja, s egyúttal az 1174. évi vlagyimiri fejedelmválasztó gyűlést is érinti.

27 *Tatyjana Vilkul*: „Ljutyje” i knyaz v konsztrukcijah letopiszcev XI–XII vv. Ruthenica, Supplementum 1. Kiiv 2007. 66–67.

28 Uo. 67–70.

29 *T. L. Vilkul*: „Ot mala i do velika”. K proiszhosgyenyiju knyiznoj formuli. In: Szoszlovija, insztyituti i goszudarsztvennaja vlaszty v Rosszii. Szbornyik sztatyjej pamjatyi akagyemika L. V. Cserepnina. M. 2010. 354–359.

A. A. Kuznyecov, a Nyizsnyij Novgorodi Állami Egyetem tanára az utóbbi évtizedekben számos munkát készített a Vlagyimir-szuzdali Fejedelemség történetéről. Egy 2008-ban megjelent historiográfiai tanulmányában a tárgyalt kérdésről azt írta, hogy Vlagyimirban 1174–1175-ben a rosztoviak, a szuzdaliak, a perejaszlavliak (a bojárok és a városi patriciátus, bár erről a források semmit nem tartalmaznak) és a druzsina gyűlt össze, hogy döntsön a következő fejedelem személyéről.³⁰ Kissé zavaró, hogy Kuznyecov a bojárokat nem a druzsina tagjaihoz, hanem a városi lakossághoz sorolta. Bár a szerző korrekt módon elismerte, hogy a források a patriciátus szerepét nem említik, nem zárható ki, hogy a jelentősebb északkeleti települések lakosságának felső rétege külön is hallata a hangját. Ez esetben inkább a fogalom használatával kapcsolatban lehetnek fenntartások. A tárgyalt időszakban városi patríciusoknak döntő módon a nyugat-európai városi társadalom vagyos kereskedőkből álló, befolyásos felső régének tagjait nevezzük. A terminus technicusnak az Északkelet-Ruszra való alkalmazása azonban azt a képzetet keltheti, hogy az itteni viszonyok hasonlítottak az érett középkori nyugat-európai társadalmi rétegződéséhez.

Az Orosz Tudományos Akadémia Orosz Történelmi Intézetének tudományos munkatársa, P. V. Lukin viszonylag nagy figyelmet szentelt az 1174. évi eseményeknek. Először arra hívta fel a figyelmet, hogy 1174-re vonatkozóan a druzsina szó nem csak a fejedelemválasztó gyűlés kapcsán fordul elő az évkönyvekben: Andrej Bogoljubszkij halála után az összeesküvők a vlagyimiriakhoz fordultak, hogy megállapodást kössenek velük a politikai válság elhárítása érdekében, s ezeket a vlagyimiriakat a szövegben vlagyimiri druzsinának nevezik.³¹

A szerző a „vszja druzsina ot mala i do velika” kifejezésből is elsősorban a druzsinára fordított figyelmet. Az alábbiakat állapította meg: a druzsina terminus természetesen nem egy jelentéssel bír, s itt valószínűleg a legtagabb jelentése szerepel (társak, cinkosok, útitársak). Nem zárható ki, hogy a „vszja

30 A. A. Kuznyecov: Polityiceszkij sztroj gorodov Szevero-Vosztocsnoj Ruszi XII v. v rabotah isztorikov Szankt-Petyerburgszkovo unyiverszityeta. In: Vesztnyik Nyizsegorodszkovo unyiverszityeta im. Ny. I. Lobacsevszkovo 2008. Nr 5. 134.

31 P. V. Lukin: Vecse: szocialnij szosztav. In: Gorszkij, A. A. – Kucskin V. A. – Lukin P. V. – Sztyefanovics P. Sz.: Drevnyaja Rusz i. m. 67.

druzina” az adott esetben nem a rosztoviak, a szuzdaliak és a perejaszavliak gyűjtőneve, hanem valami más. A szöveg ugyan különböző értelmezéseket tesz lehetővé, azonban figyelembe kell venni az összegyűlteket által elfogadott határozatokat. Ők a Rosztjiszlavicsokat hívták meg fejedelemnek. Az évkönyv további részei alapján világossá válik, hogy a Rosztjiszlavicsokat legfőképpen a bojárság támogatta. A bojárok szerepével kapcsolatban Lukin egyetértett Cserepnynin már idézett értékelésével, miszerint nehéz megmondani, hogy ez milyen gyűlés volt: feudális tanácskozás (сѣздъ) vagy Észak-kelet-Rusz városai képviselőinek széles körű vecsegyűlése, de amint az a későbbi évkönyvi elbeszélésből kitűnik, a tanácskozáson a feudális arisztokrácia volt domináns helyzetben.³²

Nem értett viszont egyet Frojanov álláspontjával. Lukin elismerte ugyan, hogy a 19. században az 1174. évi tanácskozást vecsének tartották, de Frojanov feltételezése szerint a tanácskozás általános voloszty szintű (összvoloszty méretű) vecsegyűlés volt. Ennek a következtetésnek a megalapozására Frojanov egy sor elképzelést sorakoztatott fel, azonban csak egy alapult évkönyvi forráson, a 15. század végi Moszkvai Évkönyvi Szvodon. Lukin az utóbbit azzal utasította el, hogy az egész oblaszty vlagyimiri tanácskozáson való részvételéről szóló szöveg több mint valószínű, hogy mindössze a Moszkvai Évkönyvi Szvod vagy protográfja összeállítójának feltételezése.³³ A kritikából Krivosejvnek, Frojanov tanítványának is jutott. Lukin Krivosejev alábbi megállapítását bírálta: „az egész föld” vecsén a városok képviselőinek („druzini ot mala do velika”) saját önállóságukért folytatott ádáz küzdelme zajlott. Lukin szerint Krivosejev elutasította ugyan az adott esemény Frojanov által javasolt értelmezését (tehát a tanítvány szerint a vecsén nem a föld-voloszty képviselői, hanem a városlakók vettek részt), de erről nem írt nyíltan, sőt éppen azt a benyomást igyekezett kelteni, hogy teljességgel egyetért tanárával.³⁴

32 Uo. 70.

33 Uo. 68–69. Az oblaszty ebben az esetben a volosztynak felel meg, és fejedelemséget, részfejedelemséget jelent. A protográf alatt olyan forrást kell érteni, amelyet később valamely évkönyvszerkesztmény (szvod) összeállítója felhasznált. A fenti véleményével Lukin azoknak a történészeknek a sorát gyarapította, aki ha a Moszkvai Évkönyvi Szvod valamely információja nem illik a koncepciójukba, a forrás hitelességét vonják kétségbe.

34 Uo. 69–70. Meg kell jegyezni, hogy miközben Lukin kollégája ellentmondásos értelmezését bírálta, megfélekedezett a pontos hivatkozásról, ui. a kritizált rész Krivosejev Rusz i mongol című kötetének nem az 50., hanem a 34–35. oldalán található.

Összegzésként megállapítható, hogy az 1174. évi vlagyimiri fejedelemválasztó gyűlést a 19. századi történetírók és a Frojanov-féle irányvonal képviselői vecsének tartották, de ezt az elképzelést Cserepnynin sem vetette el. Ugyanakkor Pasuto rendi tanácskozásáról, Zernack pedig egyfajta országos gyűlésről írt. A résztvevők kérdésében sem születtek azonos vélemények. Egyes kutatók a forrás által sugallt értelmezést adták: a városok képviselői és a druzsina tagjai döntöttek. Mások vagy a városlakók, vagy a bojárok szerepét emelték ki. A történészek az „ot mala (i) do velika” kifejezést is többféleképpen értelmezték. Még abban sem alakult ki konszenzus, hogy az a források szövegében a városi lakosságra vagy a druzsinára vonatkozik.

FONT MÁRTA

A „HALICSI” DANYIIL ÉS A MAGYAR KIRÁLYSÁG

Danyiil Romanovicsot (1201–1264), a Rusz délnyugati részének fejedelmét (1217–1252) és Halics királyát (1253–1264) a szakirodalom sokszor illeti „halicsi” jelzővel¹ annak ellenére, hogy sem a halicsi területet, sem Halics várát nem birtokolta folyamatosan, és fejedelemségének székhelyeként több más település (vár) is szerepet játszott. Halicsot 1234-ben szerezte meg, és a tatárjárásig lehet Danyiil központjának számítani. Utána északabbra, a tatárok uralta szeptepétől távolabbi Holmban rendezte be központját.

A „halicsi” minden bizonnyal Danyiil apjának, Roman Msztyiszlavicsnak² a térségben játszott szerepére vezethető vissza, aki a volhíniai és a halicsi területeket 1199-ben egyesítette: megszerezte Halics központját (várát) és a hozzá tartozó területet, azaz a halicsi volosztyot. Ezt követően Halics lett a kiindulópontja Roman fejedelem déli irányú terjeszkedésének a Dnyeszter mentén a Fekete-tenger irányába. Danyiil névéhez kapcsolt halicsi jelző kifejezheti azt a kutatói álláspontot, mely szerint jogosan igényt formált az „apai örökségre” (*otcsina*), vagy csupán a Rusz délnyugati területe feletti fennhatóság megszerzését mint hadakozásainak célját jelöli. Annak ellenére, hogy

1 Микола Ф.. См. Котляр: Данило Галицький. Біографічний нарис. Альтернативи, Київ 2002.; Олександр Б. Головки: Корона Данила Галицького. Волинь і Галичина в державо-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя. Стилос, Київ 2006.

2 volhíniai fejedelem: 1170–1199, halics-volhíniai fejedelem: 1199–1205. I. Олег М. Рапов: Княжеские владения на Руси в X – первой половине XIII в. Московский университет, Москва 1977. 176–177.

Danyiil hosszú évekig élt Volhíniában annak különböző volosztyait birtokolva,³ neve mellett önmagában soha nem szerepel a „volhíniai” jelző. Felmerülhet az a kérdés, hogy Danyiil és testvére, Vaszilko miért nem kerültek soha konfliktusba a Volhínia feletti uralom ügyében, illetve mi jellemezte a két testvér viszonyát, és hogyan irányították együtt a megszerzett „otcsinát”. Mindezen kérdések visszavezethetők a Kijevi Rusz uralmi struktúrájának alapkérdéseire és olyan fogalmak használatára is, amelyeket a keleti szláv kultúrkörben definiálás nélkül alkalmaznak. Azaz: min alapul a fejedelemség birtoklásához, azaz az uralomhoz való jog, mire épül a fejedelmi hatalom, miből áll a fejedelem jövedelme, gyakorolt-e valamilyen hatást a Magyar Királyság a 13. század eleji halics–volhíniai viszonyokra?

Az uralomhoz való jog

A Kijevi Ruszban is a koraközépkorra jellemző módon a törzsiségben gyökerезik a dinasztia uralma, amely már a kereszténység felvétele előtt kialakult, ezzel együtt formálódott az elit is, amelynek tagjait a származásuknál fogva kiemelkedők és a jövevény harcosok alkották.⁴ A társadalom működését a szokásjog szabályozta, amelynek egyik alapeleme volt, hogy a nemzetség feje – a dinasztia alkotó nemzetségéé is – a legidősebb férfi volt (*senioratus, staršinstvo*). Ez határozta meg nemcsak a javak elosztását, hanem a dinasztia életében fontos hatalmi viszonyok rendjét is. A fejedelmek közötti konfliktusok egyes esetei (*meždousobicy, razpri*) arról tanúskodnak, hogy a dinasztia minden tagjának joga volt részesedni a dinasztia javaiból – ami egyben hatalmi pozíciót is jelentett –, a jogosultság sorrendjét pedig a rangidősség (*senioratus, staršinstvo*) határozta meg. Hosszú távon kulcskérdés maradt a rangidősség kérdése, amelynek eldöntése nemzedékről nemzedékre bonyolultabbá vált a nagyszámú utódnak köszönhetően.

3 Pasuto véleménye szerint Danyiil csak Holm megalapítása után engedte át Volhínia központját, Vlagyimir erődjét testvéreinek. L. B. Т. Пашуто: Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. Академия наук СССР, Москва 1950. 20.

4 A hatalom örökléséről I. Dinasztia, hatalom, egyház. Régiók formálódása Európa közepén 900–1453. Szerk. Font Márta Pécsi Tudományegyetem, Pécs, 2009. 95–115.

Alapvetően tehát a dinasztia minden tagja jogot formálhatott arra, hogy a rangidősség sorrendjében akár a kijevi nagyfejedelmi trónra üljön.⁵ Ezzel együtt korán megjelent az a törekvés is, hogy korlátozódjék azok köre, akik a rangidősség alapján számításba jöhetnek. Ennek első megnyilvánulása Bölcs Jaroszlav (1019–1054) ún. „végrendelete”,⁶ amelynek következménye három legidősebb fiának „triumvirátusa” volt 1054–1073 között. A 11–12. század fordulóján több fejedelmi gyűlés résztvevői próbáltak egyfajta stabilitást vinni az akkorra már kaotikussá váló helyzetbe: első alkalommal a ljubecsi gyűlésen mondták ki, hogy „birtokolja mindegyikőnk a maga atyai örökségét” (каждо да держитъ отчину свою).⁷

A rangidősség (*staršinstvo*) kialakulhatott fiktív módon is, de ha elfogadták valósnak, ugyanúgy működött. Pl. a 12. század közepén a gyermektelen Vjacseszlav Vlagyimirovics, Vlagyimir Monomah hosszúéletű fia fiává fogadta unokaöccsét, Izjaszlav Msztizslavicsot, és vele együtt lépett fel öccse, Jurij Dolgorukij ellen. Azaz a rangidősségben tekintetében valóban legidősebb, de harcokban részt venni már nem tudó fejedelem átadta a katonai vezetést és a tényleges irányítást egy fiatalabbnak, aki a leszármazás rendjében kijevi fejedelemként nem kerülhetett volna szóba. Ténylegesen viszont ő lett a kijevi nagyfejedelem háttérben „apja” presztízisével.⁸

A rangidősség elvét megsértve járt el Jaroszlav Vlagyimirovics Oszmomyszl halicsi fejedelem (1153–1187), amikor halála előtt az egyik ágyasától született fiatalabb fiát, Oleget jelölte ki utódául.⁹ Néha a helyi elit – a bojárok, illetve

5 Font Márta: A kijevi (nagy)fejedelmi hatalom jellegéről. *Aetas* 13. (1999:3. sz.) 22–33.

6 Régmúlt idők elbeszélése. A Kijevi Rusz első krónikája. Ford. Ferincz István. A jegyzeteket írta: Balogh László, Ferincz István, Font Márta, Kovács Szilvia, Polgár Szabolcs, Zimonyi István. A tanulmányokat írta: Balogh László, Ferincz István, Font Márta, Kovács Szilvia. Szerk. Balogh László és Kovács Szilvia. (Magyar őstörténeti könyvtár 30.) Balassi Kiadó, Budapest 2015. 125.

7 Uo. 194.

8 A Kijevi Évkönyv szövegéből magyar fordítást l. *Font Márta*: Magyarok a Kijevi Évkönyvben. (Szegedi középkortörténeti könyvtár 11.) Szegedi Középkorász Műhely, Szeged 1996. 138–141.

9 Uo. 288–291.

a bojárok vezette gyűlés (*vecse*) nevezte meg, hogy kit kívánnak látni fejedelmként. A 12. század folyamán erre a Rusz több központjában akad példa, de rendszerré csak Novgorodban vált.

Sajnos a dinasztia női ágáról nagyon kevés adatunk van, bár nem egy esetben az anyai ági rokoni kapcsolatokra építve próbálnak *voloszt*yot szerezni, és jogot formálnak egy-egy területre. Ezt tették a csernyigovi Igorevicsek a 13. század legelején, amikor anyjukra, Eufroszinára hivatkozva meg akarták vetni lábukat Halicsban. Eufroszina ugyanis az imént említett Jaroszlav testvére volt.¹⁰ Danyiil apja, Roman Msztyiszlavics pedig mint a szomszédos Volhínia fejedelme első házasságából született leányát a halicsi fejedelem, Vlagyimir Jaroszlavics Vaszilij¹¹ nevű fiához adta feleségül. Ezt a helyzetet használta ki, midőn „félelem nélkül üzengetett a halicsiaknak”,¹² a maga pártjára akarván állítani őket. A fenti példák alátámasztják, hogy a dinasztikus politikában a házassági kapcsolatoknak is volt szerepe, bár az anyai ági leszármazásra való hivatkozás megfelelő katonai erő híján nem vezetett sikerre.

A Kijevi Rusz szokásjogából vett példák alapján azt kell megállapítani, hogy Danyiilnak és Vaszilkónak apjuk halála után semmi esélye nem volt arra, hogy a saját uralmuk alatt egyben tartsák az egyesített Halics–Volhíniát. Mivel mindketten kiskorúak voltak, így képtelenek a hadvezetésre és a fejedelemség irányítására. Romannak nem voltak (vagy nem éltek már) testvérei vagy közeli hozzátartozói, ez reményt adhatott az anyai származásukkal előálló Igorevicseknek.

Roman halála után özvegye próbálkozott azzal, hogy kiskorú fiai javára és nevében ő maga álljon Halics élére. Ezért fordult segítségért a magyar királyhoz, II. Andráshoz (1205–1235). A Halics–Volhíniai Évkönyv (HVÉ) szerint a segítségkérésnek alapja a rokonság volt,¹³ de a forrás nem közli

10 Полное Собрание Русских Летописей т. II. ред. Борис М. Клосс. Академия, Москва 2001.633. (a továbbiakban: ПСРЛ.) Az anya nevét az évkönyv nem említi; I. Леонтий Войтович.: Княжа доба на Русі: портрети еліти. Пшонківський, Біла Церква 2006. 349.

11 Dariusz Dąbrowski: Rodowód Romanowiczów książąt halicko-wołyńskich. Wydawnictwo Historyczne, Poznań–Wrocław 2002. 45–48.; ВойтовичВ, Л.: Княжа доба на Русі. i. m. 491.

12 ПСРЛ II. 660. (ford. a szerző)

13 ПСРЛ II. 717.

sem az özvegy nevét, sem származását. A közelmúltban készült genealógiák szerzői, Dariusz Dąbrowski és Leontij Vojtovics Bizáncból származtatják Roman fejedelem második feleségét.¹⁴ A szentpétervári történész, Alekszandr Majorov ennél konkrétabban foglal állást, a fejedelemasszonyt II. Iszakiosz Angelosz (1185–1195) császár leányának tartja, aki a császárnak Margittal, III. Béla magyar király leányával kötött házasságából született.¹⁵ Kétségtelen, hogy Majorov álláspontja megfelel annak az adatnak, hogy az özvegy II. András rokona (e feltételezés szerint unokahúga) lehetett. Véleményünk szerint ennek a hipotézisnek ellentmond egyrészt az, hogy Margit eme házasságából (és továbbiakból is) csak fiúkról van tudomásunk.¹⁶ A kétséget tovább növeli, hogy tudjuk: Danyiilnak volt egy nővére is (gyermekai az 1230-as években léptek színre), aki 1199/1200 körül született. Margitnak pedig ekkor nem lehetett még szülőkorban lévő leánya, hiszen 1185. évi házasságkötésekor csak tíz éves volt.¹⁷ Majorov hipotézise figyelmen kívül hagyta Margit életkorát. A korábbi álláspont azonban a HVÉ adatát tartotta tévesnek,¹⁸ és nem számolt azzal, hogy a rokonság fogalma a középkorban a mainál jóval szélesebben értelmezett fogalom volt, így II. Andrásnak anyai ágú rokonai lehettek Bizáncban.¹⁹ Ezen az ágon a rokonságot még nem kereste senki. Roman felesége bizánci származását – véleményünk szerint – kellően alátámasztja a fejedelem déli irányú terjeszkedő politikája, és erről tanúskodik fi-

14 Dąbrowski, D.: Rodowód Romanowiczów. i. m. 34–44.; Войтович, Л.: Княжа доба на Русі. i. m. 481–487.

15 Александр В. Майоров: Ефросинія Галицька. Дочка візантійського імператора в Галицько-Волинській Русі. Княгиня і черниця. Пшонківський, Біла Церква 2013. 21.

16 Wertner Mór: Az Árpádok családi története. Pleitz–Nagy-Becskerek 1892. (reprint: Históriaantik Könyvesház Bp., 2010.) 387–388.

17 Korai magyar történeti lexikon (9–14. század). Főszerk. Kristó Gyula. Szerk. Engel Pál és Makk Ferenc. Bp. 1994. 443. (Makk Ferenc) (a továbbiakban: KT ML)

18 Id. a Halics–Vohliniai Évkönyv kiadásában Kotljár, Nyikolaj kommentárját. Галицько-Волинська Летопись. изд. Николай Ф. Котляр. Изд. Академия наук Москва – Ленинград, 2005. 184–189.

19 II. András király édesanyja Antiochiai Anna volt, Konstancia bizánci hercegnő és a keresztésekkel Bizáncba érkező keresztleslovag, Reinhold Châtillon leánya. András király anyjának testvére volt Mária, Mánuel bizánci császár (1143–1180) második felesége. L. Michael Angold: The Byzantine empire 1025-1205. A Political History. Longman, London & New York 1984. 184–185.; KMTL 47.; Zsoldos Attila: Az Árpádok és asszonyaik. MTA Történettudományi Intézet, Bp. 2005. 189.

ainak névadása. A fiatalabb fiú, Vaszilko (=Vaszilij) a Rurik-dinasztia bizánci eredetre visszavezethető névadási hagyománya, mégpedig a kereszténységet felvevő Vlagyimir fejedelem keresztségben kapott neve.²⁰ A Danyiil név pedig ekkor jelenik meg a fejedelmi dinasztia névadásában, előtte csak a Rusz klerikusai körében bukkant fel.²¹

Maga Danyiil is aktívan támaszkodott rokoni kapcsolataira. Kétszer nősült. Első felesége Anna Msztyiszlavna volt, annak a Msztyiszlav Udaloj fejedelemnek leánya,²² aki az 1210–1220-as évek legaktívabb szereplője volt. Msztyiszlav anyai ágon kötődött Halicshoz,²³ feleségén keresztül pedig kun kapcsolatai voltak. Halicsban vejein keresztül kívánta befolyását érvényesíteni: másik leánya a magyar András herceg felesége lett. Danyiil első felesége halála után, valamikor 1241–1246 között nősült újra a litván Mindovg (1246–1248) családjából.

Első házasságából kilenc gyermeke született, közülük az 1240. évi tatár támadás idején meghalt két fia (Heraklij és Msztyiszlav) és egy ismeretlen nevű leánya. Az 1240–1250-es években két fia (Lev és Roman) Danyiil magyarországi kapcsolataiban kapott szerepet, legidősebb fia, Svarno a litvánok felé orientálódott. Leányai közül²⁴ Perejaszlavát a mazóviai Siemowithoz adta feleségül, Anasztáziát a vlagyimir–szuzdali Andrej Jaroszlavicshoz, Szofját pedig Schwarzburgi Henrikhez. Második házasságából egyetlen fia született, Msztyiszlav.²⁵

20 Анна Ф Литвина. – Федор Б.Успенский:. Пути усвоения христианских имен в русских княжеских семьях. Религии мира. История и современность. Москва, 2002. 36–109.

21 Gerhard Podskalsky: Christentum und theologische Literatur in der Kiewer Rus' (988–1237). Beck, München 1982. 195.; Font M.: Dinasztia, hatalom, egyház. i. m. 296–297.

22 ПРСЛ II. 732.; Dąbrowski, D.: Rodowód Romanowiczów. i. m. 67.

23 Войтович, Л.: Княжа доба на Русі. i. m. 349.

24 A leányok közül egyedül Perejaszlava neve ismert, a többi hipotetikus.

25 Dąbrowski, D.: Rodowód Romanowiczów. i. m. 99–180., 346–347.

A fejedelem jövedelmei

A Rusz fejedelmeinek jövedelméről csak kevés és közvetett információink vannak, konkrét adatot Vlagyimir és fia, Bölcs Jaroszlav egyházi szabályzata,²⁶ illetve a Russzkaja Pravda tartalmaz.²⁷ Ezek a források arról tanúskodnak, hogy a fejedelmek ingóságokkal rendelkeztek. Az adókat (*dan'*) természetben (prémek, élelem) gyűjtötték be, nemesfémre (veretlen ezüstöt jelentő grivnára) a kereskedelem megadóztatásából és a fejedelmi bíráskodásból tettek szert.²⁸ A halicsi fejedelmek számára a 12. században különösen megélénkült Dnyeszteren zajló kereskedelmi forgalom biztosított jelentős bevételt.²⁹ 1152-ben Vlagyimir Volodarevics fejedelem nagy összeget fizetett a békéért cserébe,³⁰ 1189-ben pedig unokája, Vlagyimir Jaroszlavics évi kétezer grivna megfizetését ígérte Barbarossa Frigyes császárnak.³¹

A fejedelmi létet biztosító jövedelmet a *volosztj* alapozta meg. Az orosz és ukrán történetírásban a *volosztj*ot, általában mint földtulajdont értelmezik, álláspontunk szerint azonban a *volosztj* azt a területet jelentette, ahonnan a fejedelemnek joga volt az adókat beszedni; illetve a területnek a központját (*detinec, zamok, terem*), ahol a fejedelmi rezidencia helyezkedett el. A *volosztj* ilyen értelmezését alátámasztja, mikor a vitatkozó fejedelmek szájába adva ez olvasható: „...adj másik volosztjot, vagy kunát helyette.”³² A dinasztia azon tagjainak, akik nem jutottak *volosztj*hoz, nem volt más választásuk, mint beállni a kíséret (*družina*) tagjai közé, azaz feladni fejedelmi státuszukat.

26 Ярослав Н. Шапов: Древнерусские княжеские уставы X вв. Наука, Москва 1976.; magyar nyelven csak Vlagyimir szabályzata elérhető: A középkori orosz történelem forrásai. Szerk. Szili Sándor. Pannonica, Bp. 2005. 15–17.

27 Александр А. Зимин: Правда Русская. Древлехранилище, Москва 1999.

28 Klaus Heller: Russische Wirtschafts- und Sozialgeschichte. Die Kiever und Moskauer Periode. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 1987. 17–76.; Font Márta: Oroszország, Ukrajna, Rusz. Balassi, Bp. 1998. 70–76.; Simon Franklin – Jonathan Shepard: The Emergence of Rus 750–1200. Longman, London – New York 1996. 324–339.

29 Th S. Noonan: The Monetary History of Rus'. Harvard Ukrainian Studies 1987:3–4, 11, 384–443.

30 ПСРЛ II. 406.; Font M.: Magyarok a Kijevi Évkönyvben. i. m. 228–231.

31 ПСРЛ II. 666.; Font M.: Magyarok a Kijevi Évkönyvben. i. m. 310–311.

32 ПСРЛ II. 684–685. (ford. a szerző)

A *voloszty* volt az élelmiszer forrása, erre utal a *táplálás* (*kormkenyije*) megjelenés.³³ Stratégiai fontosságát jelzi, hogy a hadjáratok alkalmával a „bosszú” nemegyszer az élelmiszerkészletek elpusztítását jelentette.³⁴

A *voloszty*ok különböző nagyságú jövedelmet biztosítottak, a jelentősebbek a rangidősség szerinti sorban előbb állóknak jutottak, illetve az osztozkodás katonai erő függvényében dőlt el. A rangidősség elvének hosszú távú megmaradása a szokásjogban folyamatos vitákat eredményezett mind az egyes generációkon belül, mind a generációk között. A folyamatos újraértelmezés igénye és kikényszerítése húzódik meg a széttagolódás felszínen látszó jelenségének hátterében.³⁵ A *voloszty* tulajdonná (*otčina* > *votčina*) alakulása nem a 13. század, hanem a 14–15. század során történik meg.³⁶ A *voloszty* a kíséret táplálásának, eltartásának szükséges feltétele volt, amit ki kellett egészíteni időről időre zsákmánnyal is. A jelentősebb hadjáratokhoz pedig szükség volt a szomszédoktól kapott katonai segítségre, hiszen az 1130-as évektől kezdve már egyetlen fejedelemnek sem állt rendelkezésére „az egész Rusz” hadereje.

Danyiil lehetőségeit is ugyanezek a körülmények befolyásolták.³⁷

Danyiil kapcsolata a Magyar Királlyal

Danyiil a 13. század középső évtizedeiben a térség egyik legaktívabb uralkodója volt, részt vett a ruszbeli fejedelmek viszályaiban, hosszabb-rövidebb időt töltött a szomszédos Magyar Királyságban és a krakkói fejedelmi udvarban. Harcolt a kunokkal, elzarándokolt a tatár kán udvarába, részt vett

33 A terminológia fordítására l. *Agoston Magdolna*: Az orosz történelmi források terminológiája. Savaria University Press, Szombathely 2004. 58.; a fogalommal kapcsolatos vita összefoglalását legújabbán l. *Adrian Jusupović*: Elity ziemi Halickiej i Wołyńskiej w czasach Romanowiczów (ok. 1205–1269). Avalon, Kraków 2013. 57–59.

34 L. pl. *Font M.*: Magyarok a Kijevi Évkönyvben. i. m. 88–89.

35 L. *Font M.*: Oroszország, Ukrajna, Rusz. 52–63.; *Font Márta – Sashalmi Endre*: Állam, hatalom, ideológia. Tanulmányok az orosz történelem sajátosságairól. Pannonica, Bp. 2007. 65–113.

36 *Uwe Halbach*: Der russische Fürstenhof vor dem 16. Jahrhundert. Franz Steiner Verlag Wiesbaden, Stuttgart 1985. 219.

37 Danyiil volosztyainak felsorolását ld. *Dariusz Dąbrowski*: Daniel Romanowicz król Rusi (ok. 1201–1264). Biografia polityczna. Avalon, Kraków 2012. 467.

IV. Bélának a Babenberg-örökségért folytatott küzdelmeiben. Személye iránt az utóbbi másfél évtizedben megélénkült kutatói érdeklődés számos, de kérdésfeltevésében különböző monográfiában jelentkezett. Nyikolaj Kotljár a Danyiil személyére vonatkozó szakirodalom historiográfiáját alkotta meg,³⁸ Alekszandr Holovko Danyiil 1253. évi koronázása nyomán a „korona” fogalmat „királyság” értelemben használja, és kiterjeszti Danyiil uralkodásának egészére.³⁹ Az ukrán szerzőpáros, Vologyimir Alekszandrovics és Leontij Vojtovics monográfiája Danyiil életének narratíváját adja kronológiai sorrendben.⁴⁰ Dariusz Dąbrowski Danyiilról szóló munkája első kötetében részletesen áttekinti a fejedelem életútját újszerű periodizáció szerint rendezve. A második kötet pedig tematikusan vizsgálja Danyiil családját, a halicsi társadalmat és kultúrát.⁴¹ Mariusz Bartnicki⁴² és Witalij Nagirnyj⁴³ a „külpolitikára” koncentrálnak, a lengyel szerző csak Danyiil korszakára vonatkozóan, az ukrán szerző pedig az egész 13. századot figyelembe véve.

Danyiil tevékenységéről egész fejezetek szólnak néhány terjedelmesebb monográfiában, amelyek egész Halics–Volhínia történet mutatják be. Egyaránt klasszikusnak számít Vlagyimir Pasuto⁴⁴ és Ivan Kripyakevics⁴⁵ munkája: míg az előbbi a HVÉ elemzésén alapul, az utóbbi a terület struktúrájának alakulását helyezi előtérbe. Legutóbb a szentpétervári

38 Микола Котляр: Данило Галицький. Біографічний нарис.

39 Олександр Б. Головко: Корона Данила Галицького.

40 Володимир Александрович – Леонтій Войтович: Король Данило Романович. Пшонківський, Біла Церква 2013.

41 Dąbrowski, D.: Daniel Romanowicz król Rusi. (ok. 1201–1264). Biografia polityczna. Avalon, Kraków 2012.; Uő: Król Rusi Daniel Romanowicz. O ruskiej rodzinie książęcej, społeczeństwie i kulturze w XIII w. Avalon, Kraków 2016.

42 Mariusz Bartnicki: Polityka zagraniczna księcia Daniela Halickiego w latach 1217–1264. Univ. Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2005.

43 Witalij Nagirnyj: Polityka zagraniczna księstw ziem Halickiej i Wołyńskiej w latach 1198 (1199) – 1264. Polska Akademia Umiejętności, Kraków 2011.

44 В. Т. Пашуто: Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. АН СССР Москва 1950.

45 Іван П. Крип'якевич: Галицько-Волинське князівство. Наукова думка, Київ 1984. (a könyv 1957–1958-ban íródott)

Alekszandr Majorov rajzolt átfogó képet az egész területről,⁴⁶ alapvetően a társadalmi-politikai viszonyok változását követve. Mindenképpen újdonságnak számít Adrian Jusupović szemlélete, aki a régió elitjének vizsgálatát végezte el.⁴⁷

A fentiekhez hozzátéve hangsúlyozzuk korábban is megfogalmazott álláspontunkat, hogy alapvetően a dinasztikus érdekek voltak a meghatározóak a régió kapcsolatrendszerében, és voltak a házasságkötések és hadjáratok mozgatórugói. Ebbe a „koordinátarendszerbe” kell beillesztenünk Danyiil és a magyar uralkodók viszonyát.⁴⁸

II. András és IV. Béla halicsi politikája – sok más intézkedésükhöz hasonlóan – különböző volt. II. András minden körülmények között igyekezett megszerezni a halicsi területnek legalább egy részét. IV. Béla 1230-ban csak apja akaratának engedelmeskedve vett részt a hadjáratban: „*de mandato et voluntate patris*”.⁴⁹ Királyként pedig egy hadjáratot indított 1245-ben veje, Rosztyszlav érdekében. A két király és Danyiil viszonya hasonlóan hullámzó volt, mindkettejükkel szemben volt ellenfél, de volt szövetséges is.

Danyiil gyermekevei (1217-ig) részben a magyar királyi, részben a krakkói fejedelmi udvarban teltek.⁵⁰ Személye 1214-ig a magyar és a lengyel expanzíós érdekek megvalósulását segítette. 1214-ben a korábbi kudarcok nyomán II. András és Leszek Biały más megoldást keresett, a Szepességben lezajlott találkozójukon két kiskorú gyermeküket (Kálmánt és Salomeát) eljegyvezve és Danyiilt félreállítva megosztottak a halicsi területen. Házassága folytán Leszeknek Volhíniában volt befolyása, de erre a területre a magyar király nem formált igényt annak ellenére, hogy címei között szerepelt a *rex Lodomerie* is.

46 Александр В. Майоров: Галицко-Волынская Русь. Очерки социально-политических отношений в домонгольский период. Князь, бояре и городская община. Университетская книга, Санкт-Петербург 2001.

47 A. Jusupović: Elity ziemi Halickiej i Wołyńskiej w czasach Romanowiczów (ok. 1205–1269). Avalon, Kraków 2013.

48 Font Márta: Árpád-házi királyok és Rurikida fejedelmek. Szegedi Középkorász Műhely, Szeged 2005. 9–15.

49 Codex Diplomaticus ecclesiasticus ac civilis. ed. Fejér, Georgius. I–XI. Budae 1829–1844. IV/1. 21–27.

50 Dąbrowski, D.: Daniel Romanowicz król Rusi i. m. 33–93.

Danyiil testvérével és anyjával a Szlucs folyó menti Kamenyec voloszttyot kapta meg – azaz Volhíniának egy nagyon kicsiny részét.⁵¹ Ettől kezdve Danyiil a Rusz fejedelmei felé tájékozódott, nagykorúvá válva feleségül vette Msztyiszlav leányát (1217 körül),⁵² és harcba indult Halics és Volhíniai mind nagyobb részének megszerzéséért. Korábbi támogatói, II. András és Leszek ellenfelekké váltak. 1218 és 1234 között II. András fiaival állt szemben, 1221-ig Kálmánnal, utána András herceggel.⁵³ Danyiillal szemben is megjelentek a csernyigovi fejedelmek, ezúttal Mihail és fia, Rosztyiszlav, akiknek területét a kunok, majd a tatárok háttérben való jelenléte veszélyes régióvá tette.⁵⁴

1235. október 14-én Danyiil jelen volt Béla koronázási ceremóniáján, és a király lovát vezette: „Colomano duce fratre eiusdem insem regalem ad latus ipsius honorifice tenente, Daniele vero duce Ruthenorum equum suum ante ipsum summa cum reverentia ducente”.⁵⁵ Ekkor lett az ellenfélből ismét szövetséges, feltehetőleg csernyigovi ellenfelével szemben akart magyar segítséget kapni,⁵⁶ ennek érdekében Bélával szemben az alárendelődést is vállalta,⁵⁷ de Béla csak kisebb csapatot küldött, országos sereget nem indított Danyiil érdekében.

A tatárok 1239. évi Rusz elleni támadása Csernyigovot érintette, az itteni fejedelmek, Mihail és fia, Rosztyiszlav – akik Halicsban Danyiil riválisai voltak – Magyarországra menekültek.⁵⁸ Rosztyiszlav feleségül akarta venni

51 ПСРЛ II. 729.

52 *Dąbrowski, D.*: Daniel Romanowicz król Rusi i. m. 67–68.

53 *Font M.*: Árpád-házi királyok. i. m. 206–214., 217–223.

54 *Kovács Szilvia*: A kunok története a mongol hódításig. Balassi, Budapest 2014. 140–149.

55 *Chronici Hungarici compositio XIV saeculi* In: *Scriptores rerum Hungaricarum* (SRH) I-II. ed. Emericus Szentpétery. Budapestini 1937–1938. I. 467.; *Chronicon Posonien-*se, SRH II. 42.

56 *Font M.*: Árpád-házi királyok i. m. 233–242.

57 Мирослав Волощук: Вассальная зависимость Даниила Романовича от Бела IV (1235–1245 гг.): актуальные вопросы реконструкции русско-венгерских отношений второй четверти XIII в. (Specimina Nova. Pars Prima. Sectio Mediaevalis. III). Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Közép- és Koraiújkor Történeti Tanszék, Pécs 2005. 83–113.

58 ПСРЛ II. 782.; Пашуто, В. Т.: Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. i. m. 220.; *Mikhail Dimnik*: Prince of Chernigov and Grand Prince of Kiev 1224–1246. Pontifical Institut of Mediaeval Studies, Toronto 1981. 82–83.

Béla egyik leányát, de a magyar király nem hajlott a rangon aluli házasságra. A további tatár előrenyomulás elől Danyiil is egyik fiával Béla udvarába érkezett.⁵⁹ Mind a csernyigovi Mihailnak, mind Danyiilnak voltak kedvezőtlen tapasztalatai a tatárokkal való harcról, hiszen fiatalon mindketten részt vettek a sok áldozatot követelő Kalka menti csatában.⁶⁰

A tatárok nagy hadjárata, amely Magyarországot, Kis-Lengyelországot és Sziléziát is végigpusztította⁶¹ 1240 őszén indult Kijev ostromával. A Rusz egykori központját december 6-án vették be, és került véglegesen tatár uralom alá.⁶² A magyar királynak a katasztrófa következtében megváltozott álláspontjáról tanúskodik a pápának címzett ún. „tatár-levele”, amelyben azt írja, hogy *„Nos vero ad id, quod potuimus recurrentes, propter bonum Christianitatis, maiestatem regiam humiliando duas filias nostras duobus Ducibus Ruthenorum, et tertiam Duci Poloniae tradidimus in uxores, ut per ipsos, et amicos nostros alios, qui sunt ex parte orientis, quae multum latent, de Tartaris, ut sic eorundem conatibus et fraudulentis ingeniis utcumque commodius resistere valeamus.”*⁶³

59 IIСР/І ІІ. 787.

60 Font Márta: A Kalka menti csata (1223). In: Elfeledett háborúk. Középkori csaták és várostromok (6–16. század). Szerk. Pósn László és Veszprémy László. Bp. 2016. 45–64.

61 A legnicai és muhi csatákról I. Bitwa Legnicka: Historia i tradycja. Ed. Waclaw Korta, (Śląskie sympozja historyczne 2.) Uniwersytet Wrocławski Wrocław – Warszawa 1994.; A tatárjárás. Szerk. Nagy Balázs Osiris, Bp. 2003.

62 IIСР/І ІІ. 785–786.

63 Kiadásai: Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia. I–II. Ed. Theiner, Augustinus. Roma 1859–1860. (a továbbiakban: Theiner) I. 232–234. és CD IV/2. 214–222., magyar nyelven: A tatárjárás emlékezete. Szerk. Katona Tamás. Bp. 1981. 341–344.; Az oklevél datálása csak hónapot és napot ad meg (november 11.), a szöveg kiadója 1250-re datálta. Senga Toru elemzése oldotta meg, mely szerint 1247-ben keletkezett. – Senga Toru: IV. Béla külpolitikája és IV. Ince pápához intézett „tatár-levele”. Századok 121 (1987) 606–609. A datálást korábbi munkáinkban is elfogadtuk, vö. Font M.: Árpád-házi királyok. i. m. 2005. 250–253.

Béla ekkor (1243) már nem vonakodott Anna nevű leányát feleségül adni Rosztyszlavhoz,⁶⁴ és ezzel felvállalta halicsi igényeinek támogatását, és Danyiilal való konfrontációt is. Rosztyszlav ugyanis Csernyigovba nem térhetett vissza, mert az Kijevhez hasonlóan teljesen tatár uralom alá került.⁶⁵

A Jaroszlavl alatti csatában 1245. augusztus 17-én⁶⁶ Rosztyszlav és támogatói alulmaradtak Danyiiáll szemben. Béla 1246-ban követeket küldött Danyiilhoz,⁶⁷ ezt követően a fejedelem egyik fiával (Lev) és Kirill metropolitával megjelentek Zólyomban, és megkötötték a békét.⁶⁸ Ennek következménye lett a másik házasság, amire Béla a pápának írott levélben utalt: Danyiil fia, Lev feleségül vette Béla Konstancia nevű leányát. A békekötéssel Danyiilt ismét Béla szövetségeseinek sorában találjuk, és bekapcsolódott Bélának a Babenberg-örökségért folytatott harcaiba.⁶⁹

Danyiil a tatárokkal szemben nyugati szomszédjaitól akart segítséget kapni. Ez a cél vezette IV. Ince pápával folytatott levelezésében,⁷⁰ és abban is, hogy vállalta az egyházi uniót. A „latin világgal” való kompromisszum jele-

64 Разные мнения о датировке см. Пашуто, В. Т.: Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. i. m. 230.; *Dimnik, M.*: Prince of Chernigov. i. m. 121–123.; *Dariusz Dąbrowski*:. Slovak and Southern Slavic Threads in the Genealogy of the Piast and Rurikid Dynasties in the Thirteenth Century. In: Slovakia and Croatia. Historical Parallels and Connections (until 1780). Eds. Martin Homza, Jan Lukačka, Neven Budak, (. Univ. Comenski, Bratislava–Zagreb 2013. 110–119., 111.; *Bronisław Włodarski*: Polska i Rus' i. m. 1194–1340. Warszawa 1966. 123–124.

65 *Janet Martin*: Medieval Russia 980–1584. University Press, Cambridge 1995. 145–157.; *John Fennel*: The Crisis of the Medieval Russia. Longman, London 1983. 76–78.; *Dimnik, M.*: Prince of Chernigov i. m. 82–83.

66 ПСРП II. 795.; Ioannis Dlugossii Annales seu Cronicae incliti Regni Poloniae. Liber septimus (1241–1294) Varsaviae 1975. 297–299 Пашуто, В. Т.: Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. i. m. 230–231.; *Jerzy Wýrozumski*: Dzieje Polski Piastowskiej VIII w.–1340. (Wielka historia Polski 2.) Kraków, 1999. 226.; *Nagirnyj, W.*: Politykazagraniczna. i. m. 219.

67 ПСРП II. 809.; Михаил Грушевский: Хронологія подій Галицько – Волинської літописи. Записи Наукового Товариства ім. Шевченка. 1901, 12, 1–72. 33.; Пашуто, В. Т.: Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. i. m. 236.

68 ПСРП II. 809.; *Font M.*: Árpád-házi királyok i. m. 250.

69 *Font M.*: Árpád-házi királyok i. m. 261.; *Norbert Mika*: Walka o spadek po Babenbergach 1246–1278. WAW, Racibórz 2008. 64.

70 Documenta Pontificum Romanorum historiam Ucrainae illustrantia. I. (1075–1700). Collegit, introductione et adnotationibus auxit Athanasius G. Welykyj, Catholic Church, Rom 1953. 30–43.

ként a pápai legátus 1253. november 24-én Drogicsinben Danyiil fejére tette a koronát.⁷¹ Danyiil csak személyében menekült meg a tatárokkal való együttműködéstől, Magyarországra menekült 1259-ben, és valószínűleg ez lehetett az oka 1260–1261. évi hosszabb magyarországi tartózkodásának is, amikor testvére, Vaszilko és fia, Lev részt vettek a tatárok Krakkó elleni támadásában.⁷²

Béla és Danyiil kapcsolatáról az állapítható meg, hogy az 1243–1245-ös éveket leszámítva, amikor Béla vejét támogatta, egymás szövetségesei voltak. A tatárok pusztítása és fenyegető közelsége mindkettőjük döntéseit befolyásolta.

A magyar hatás kérdése

Ha nem is tudjuk pontosan kiszámolni, de bizonyos, hogy Danyiil nem kevés időt töltött Magyarországon. Itt telt gyermekkorának jelentős része, és később számos alkalommal tett látogatást, néha kényszerből, ide menekülve, néha segítséget kérve vagy adva, néha tárgyalásokat folytatni. Kétségtelen, hogy rendelkezett saját tapasztalatokkal a királyi udvarról, az ország működéséről, sok olyasmiről, amit a források nem említenek, adatok híján feltételezésekbe nem bocsátkozhatunk.

Alekszandr Majorov 2001-ben napvilágot látott monográfiájában egy olyan hipotézist fogalmazott meg, mely szerint II. András 1222. évi Aranybullája alapján jellemezhető a halicsi elit helyzete.⁷³ Eszerint „[a] fejedelmi hatalommal hasonló kapcsolat kialakítására törekedtek a Régi Rusz városi közösségei (*obscsina*). Mindenekelőtt ilyen törekvés volt, hogy a fejedelemmel való kapcsolatukat kölcsönösen szerződéses alapra helyezték.”⁷⁴ A fejedelem és az elit közötti szerződéses viszony Novgorodban valóban kialakult, Halicsban tapasztalható bizonyos jelenségek értelmezhetők az erre való törekvés nyomaként, de a novgorodi szituáció a magyartól gyökeresen különbözik: leginkább a tulajdonviszonyok és a szabályozott igazságszolgáltatás tekinte-

71 MPH III. 63, 132.; *Font M.*: Árpád-házi királyok i. m. 258.

72 ПСРЛ. II. 850.

73 Майоров, А. В.: Галицко-Волынская Русь. i. m. 482–491.

74 Uo. 491.

tében. Majorov hipotézisét nem tartjuk elfogadhatónak, mert az Aranybullával kapcsolatban félreértésekből indult ki. Ilyen félreértés tapasztalható pl. az Aranybulla egyik kulcsfogalmának, a *servientes regis* interpretálásában, mivel összemosza azt a *servusszal* és a várjobbággal is. „a »királyi szolgák« csoportjához tartoztak többek között a katonai szolgálatra képes parasztok, ...a királyi kíséret tagjai, akik a megerősített várakban éltek, és egyidejűleg a paraszti közösségek (*obščina*) tagjai is voltak...”⁷⁵

A 13. századi magyarországi társadalom ismerete hiányában Majorov nem veszi észre, hogy a királyi szerviensek épp itt tesznek szert a *libertas nobilium*-ra, ami az elithez közelíti őket. Majorov tévedése abból is következik, hogy az Aranybulla oroszra fordított szövegét és a hozzá fűzött kommentárokat Szkazkin 1963-ban kiadott szöveggyűjteményéből veszi át, egy olyan időszak történetírásának termékét, amelyre legkevésbé sem volt jellemző a társadalmi kategóriák precíz értelmezése. A magyar történeti szakirodalomból Marczali Henrik 1910-ben és Hóman 1935-ben kiadott munkáit szerepelteti.⁷⁶

Ha nem is Majorov által feltételezett módon, de a magyar körülmények hatásával igenis kell számolni Halics területén. Ilyennek tartjuk Danyiil 1253. évi koronázását. A koronázásnak mint külsőségekben megnyilvánuló ceremóniának 1235-ben maga Danyiil is tanúja volt, nyilván értette annak jelentőségét, hogy a király lovát vezette, míg a király testvére, Kálmán a ki-

75 Uo. 489. (ford. a szerző)

76 L. Майоров, А. В.: Галицко-Волынская Русь. 489. Sem Szkazkin értelmezését és fordítását (Хрестоматия С. Д. Сказкина 1963 г.), sem М. А. Павлушкова 1957-ben megjelent munkáját elavultságuk miatt nem lett volna szabad használni, és a magyar történelemre is lehetett volna Marczalinál és Hómannál korszerűbb összefoglalót találni. Az Aranybulla latin szövege angol fordítással több kiadásban is elérhető, l. The Laws of the Medieval Kingdom of Hungary. I. (1000–1301). Eds. Bak János, Bónis György, James R. Sweeney, Csizmadia Andor Charles Schlacks Jr. Publisher, Idyllwild, California 1999. 32–35.; (eds.). De Bulla Aurea Andreae II regis Hungariae MCCXXII. Eds. Besenyei Lajos, Érszegi Géza, Gorlero Maurizio Pedrazza, Verona 1999.; és léteznek idegen nyelvre fordított autentikus munkák l. *Kristó Gyula*: Die Arpaden dynastie. Die Geschichte Ungarns von 895 bis 1301. Corvina, Budapest 1993.; *Kristó Gyula - Makk Ferenc*: Die erste Könige Ungarns. : Verlag Tibor Schäfer, Herne 1999.; *Engel Pál*: The Realm of Saint Stephen: A History of Medieval Hungary 895–1526. I. B. Tauris & Co. Ltd., London 2000.; az Aranybulla esetében pedig megkerülhetetlen Zsoldos Attila új interpretációja: *Zsoldos Attila*: Egy új II. András kép felé. In: II. András és Székesfehérvár. Szerk. Kerny Terézia – Smohay András. Egyházmegyei Múzeum, Székesfehérvár 2012. 21–35.

rály kardját vitte. Danyiil bizonyára tisztában volt azzal is, hogy a megkoronázott király *Dei gratia* uralkodik, azaz *Isten kegyelméből* kapott felhatalmazás teszi törvényessé hatalmát, és emeli *de iure* az elit fölé. Kálmán herceg Halics megkoronázott királya volt, és ezt a címet élete végéig használta attól függetlenül, hogy Halicsból 1221-ben végleg távozni kényszerült. Mégis az ő személyéhez köthető a *rex Galiciae* cím – azaz Halics királyságként való értelmezése – és a tényleges koronázás, amit az 1214-ben megszerzett pápai engedélynek és az 1215 végén a pápai udvarból küldött koronának köszönhet.⁷⁷ Úgy véljük, ez a minta Danyiil 1253. évi koronázására – illetve Danyiilban kialakuló igényre – is hatással volt. Végso soron Danyiil halicsi királyi címe hozzájárulhatott a nevéhez tapadó „halicsi” jelző elterjedéséhez.

Valószínű, hogy a személyes tapasztalat következménye is volt, hogy Danyiil elfogadta a pápa által felkínált koronát a vlagyimir–szuzdali fejedelemmel, Alekszandr Nyevszkijjel ellentétben.⁷⁸ Végso soron a korona elfogadását és a koronázás előkészítését szolgáló levélváltás során alakult ki az egyházi unió elfogadására való hajlandóság is, amelyhez szintén hozzájárulhattak a magyarországi tapasztalatok. Bár a Kálmán-kori előzmények inkább a „latinnokkal” való szembenállást bizonyítják.

Végül fellelhető annak nyoma is, hogy a magyarországi építészet hatást fejtett ki a halicsi területen. Erre a halicsi Mindenható (Pantheleimon) templom nyugati és déli portálja utal. A templom szerkezete alapvetően a helyi hagyományokat jeleníti meg, a két portál viszont a gyulafehérvári székesegyház déli portálbélletével mutat párhuzamot, azaz bizonyítható a magyar hatás.⁷⁹

Úgy véljük, hogy a magyar területi szerveződés, a jogi normák vagy a kormányzati módszerek nem lehettek hatással Halicsra, ennek akadálya volt az

77 *Font Márta*: Kálmán és Salomea. A koronázás problémái. In *In memoriam Koszta László*. Szerk. Hunyadi Zsolt–Homonnai Sarolta – Fedeles Tamás. Szeged 2016. (sajtó alatt)

78 *Mari Isoaho*: The Image of Aleksandr Nevsky in Medieval Russia. Warrior and Saint. Brill Leiden–Boston 2006. 88–100.

79 *József Peleński*: Halicz w dziejach sztuki średniowiecznej. Na postawie badań archeologicznych i źródeł archiwalnych. Kraków 1914.; *Tóth Sándor*: A gyulafehérvári fejedelmi kapu jelentősége. *Építés-Építészettudomány* 15. (1983.) 391–428.; *Marosi Ernő*: Die Anfänge der Gotik in Ungarn. Esztergom in der Kunst des 12.–13. Jahrhunderts. Bp. 1984.; *Uő*: A romanika Magyarországon. Bp. 2013. 51..

az instabilitás, ami a Rusz egészét jellemezte, bár Danyiilnak bizonyára e téren is voltak ismeretei a magyar berendezkedésről. A 13. század eleji magyar uralom megszervezése ugyancsak az átmenetiség jegyeit viselte magán. A szakirodalom általában azt hangsúlyozza, hogy II. András Kálmán fiának megkoronázása után az egyházi unió erőltetett megvalósítására törekedett. Arra viszont kevésbé fordítanak figyelmet, pedig adatokkal ugyancsak alátámasztható, hogy a halicsi bojárokkal és a szomszédos ruszbeli fejedelmekkel a helyi tradíciókra építve próbált tárgyalni II. András, ebben látva a magyar uralom elfogadtatásának lehetőségét.⁸⁰

80 *Font M.*: Árpád-házi királyok i. m. 182.

ÁGOSTON MAGDOLNA

A KELETI ÉS NYUGATI KERESZTÉNYSÉG EGYESÍTÉSÉNEK KÉRDÉSE

A keleti (ortodox) és a nyugati (római) kereszténység egyesítése Nyugat-Európában az írástudókat és a politikai és vallási vezetőket egyaránt foglalkoztatta. Az elemzők között voltak bértollnokok, akik a megrendelő politikai és vallási vezető ízlésének megfelelően érveltek az esélyek és lehetőségek mellett. A variánsok között az egyik gondolat, hogy a Kelet-római Birodalom bukása után a kereszténységet egyesítsék Róma fennhatósága alatt. Szakértők feladata volt tehát, hogy elemzéseikben feltárják, milyen előnye lenne annak, ha az ortodox keresztény vallást követő országok, beleértve az oroszokat és az orosz uralkodó katonai erejét is, Róma irányítása alá kerülnének. A keleti és nyugati kereszténység egyesítése ugyanis csak egy komponens a korban fontos kérdések között. Döntő tényező a nyugati vallási felekezetek, a katolikusok és a protestánsok közötti hegemoniáért folytatott harc mellett a török előretörése elleni küzdelem volt. A koronás uralkodók szívesen vállalták magukra a török elleni küzdelem propagandáját és az ehhez tartozó diplomáciát is, de az utókor elemzői számára már nem kérdéses, hogy a Habsburgok és az őket támogató pápák a katonai erejüket a nagy csaták utáni osztozkodáshoz tartalékolták. Jelen tanulmányunkban a Nyugat-Európában íródott tanulmányok közül, terjedelmi okok miatt négy szerző munkáját emeljük ki: Albertus Campensis, Ioannes Fabri, Paulus Iovius és Sigmund Herberstein írását.

Az írók – Sigmund Herbersteint kivéve – nem jártak Moszkvában, értesüléseiket kereskedőktől, diplomatáktól, tolmácsoktól, az orosz szolgálatot maguk mögött hagyó személyektől gyűjtötték. Az írók nem csupán lejegyez-

ték azt, amit hallottak, nem voltak a hallott ismeretek irodalmi megformálói sem, hanem munkájukhoz csatoltak másoktól, leginkább ókori szerzőktől származó ismereteket, ütköztették a közelmúlt eseményeivel, ellátták azokat kritikai észrevételekkel. Ezek a művek sokkal több információt tartalmaztak, mint amit egy utazó szemtanú láthatott, tapasztalhatott volna. Fáradozásuk eredményeként fantáziadús ismereteket tartalmazó munkák születtek. A művek ajánlásából megtudjuk, hogy az írók melyik prominens személyiség, a pápa, a császár, Ausztria főhercege, avagy magas egyházi méltóság szolgálatában álltak, feltételezzük tehát, hogy ők voltak a megrendelők.

Albertus Campensis (Alberto Campense, Albert Pighius, Albert Kampenszkij) műve¹ bevezetőjében leírja, hogy VII. Kelemen pápa számára – akinek a munkáját ajánlotta – van-e nagyobb megbecsülést hozó siker, mintha a messzi Szkítia a római egyház alá rendelődné, ha népe ugyanúgy szembefordulna a saját egyházával, ahogyan azt a lutheránusok tették. Nagyobb haszna lenne, mintha a keresztények fegyverrel legyőznék a törököt, egész Ázsiát, végül Afrikát is. A szerző tudni véli, hogy úgy 50–55 évvel korábban, az apja idejében orosz követek keresték fel az Apostoli Szentszékét, és szövetséget ajánlottak. De az akkori pápa hatalmas évi adót követelt tőlük annak jeleként, hogy szándékuk erős, és követelt továbbá tizedet és annátakat is. Amikor a követek hazatértek, meggyőzték az uralkodójukat, hogy az oroszok hite jobb a rómainál. A legfőbb érvük volt, hogy Rómában nem a lelkek megmentését és Krisztus dicsőségét akarják, hanem minden nép vagyonát. Campensis azonban meg akart felelni a megrendelője elvárásának, és úgy fogalmaz, állítja, hogy a jelenlegi moszkvai uralkodó, Vaszilij nemhogy elutasítaná szövetséget, hanem saját akaratából gyakran kereste is azt.

II. Gyula pápa amikor összehívta a lateráni zsinatot, Dánia királyának a közvetítésével arra kérte Moszkva uralkodóját, hogy követei útján vegyen részt a zsinaton – írja Albertus Campensis. A pápa és a király korai halála azonban megakadályozta a szándék teljesülését. X. Leó ugyancsak állhatatosan kereste az utat III. Vaszilijhez, aki Miksa császártól akart kapni királyi címet – írja, ezért még a római egyházhoz is csatlakozott volna, de a len-

¹ *Albertus Campensis: De Moscovia ad Clementem VII. Venetiis apud Paulum Girardum MDXLIII. 16.*

gyekek közbeavatkoztak. Az orosz uralkodók Róma fenségét elismerő uralkodókkal kötöttek szövetséget és békéket is, amiben Campensis a csatlakozási szándék jelét vélte felfedezni.²

Albertus Campensis munkájában kitért arra is, hogy milyen személy járhatna eredménnyel az egyházi unió megvalósításának kérdésében, és milyen útvonalon kellene a követnek Moszkvába utaznia. Leírása érdekes olvasmány a kor embere és különösen egy vallási vezető számára. A realitáshoz hozzátartozik, hogy nem ismert olyan dokumentum, amelyben Moszkóvia bármely uralkodója hajlott volna a vallási unióról folytatandó tárgyalások irányába. Oroszország különféle katonai megfontolásból valóban kötött szövetséget a római egyház alá tartozó uralkodókkal. III. Iván nagyfejedelem 1493-ban János dán királlyal a svédek és a Hanza ellen szövetséget kötött. A kor diplomáciai dokumentumaiban viszont nincs szó egyházra vonatkozó kérdésekről.³ A litván területekért folyó küzdelemben többször írtak alá békét és fegyverszünetet. Az orosz uralkodók ezekben a dokumentumokban minden lehetséges alkalmat megragadtak a Litvániában élő oroszok, ortodoxok szabad vallásgyakorlásának támogatására.

Ioannes Fabri sváb származású dominikánus szerzetes volt. Az Erasmus hatása alatt álló, humanista műveltségű, protestantizmusellenes publicista Ferdinánd főherceg tanácsadója volt. A dominikánus szerzetes III. Vaszilij nagyfejedelem követével beszélgetett, akik Dél-Németországon keresztül, Spanyolországból hazafelé tartottak. Zaszekin-Jaroszlavszkijt és Szemjon Trofimov diákot a Habsburg főherceg is fogadta. A gyűjtött ismeretek elelendők voltak ahhoz, hogy munkáját hiteles források alapján megírtnak tekintsék. Az 1526-ban követként Oroszországba utazó Herberstein is ismerte Ioannes Fabri munkáját, Ferdinánd főherceg futárral küldte azt 1526 februárjában a már úton levő diplomaták után.⁴

A pápa vezetésével létrejövő egyházi uniót Ioannes Fabri is elmélkedései középpontjába állította, előnyeit azonban nem az egyház oldaláról vizsgálta, hanem az orosz hadsereg erejét vette számba. 200-300 ezer lovasról írt, szólt

2 Россия в первой половине XVI в. Сост. О. Ф. Кудрявцев, Москва 1997. 96–108.

3 Ю. Е. Щербачев: Датский архив 1326–1690. Москва 1893.

4 Ioannes Fabri 1525-ben megjelent munkájából nem maradt fenn példány. Ad Serenissimum Principem Ferdinandum Archiducem Austriae. Moscovitarum iuxta mare glaciale religio á D. Joanne Fabri edita, Basiliae apud Joannem Bebelivm Mense Ianuario A. 1526.

a fegyverzetükről és taktikájukról is, amelyet ütközetek idején alkalmaztak. A *Moszkvaiak vallása* címen ismert munkája nyílt antilutheránus polémia, hiszen a reformáció a katolikus világ kebelében érlelődött, mozgalommá szélesedett, gyors terjedése fenyegetően hatott a katolikus közösségre. Kitért rá, hogy a Rusz, az ortodox közösségek nem ismerik a vallási indíttatású társadalmi megrázkódtatásokat, a lakosság láthatóan szentül követi az egyház hagyományait. Fabri és más elbeszélők is kihangsúlyozták a moszkvaiak mélyen vallásos beállítottságát és istenfélelmét, sajnálkoztak, hogy a rájuk jellemző hithűség és becsületesség kívül van a római egyház határain, pedig kompenzálhatná a reformáció okozta hatalmas veszteséget a Róma fennhatósága alatt levő területeken. Ioannes Fabri bemutatásában az orosz ortodox egyház lenne a megfelelő szövetséges a reformáció elleni küzdelemhez.

Paulus Iovius (Paolo Giovio) 1512-től Rómában tevékenykedett, ismert, tehetséges történetíró volt, mindenkiről írt, aki jól megfizette. Iovius jegyezte fel, hogy a lengyel–litván csapatok az oroszok felett Orsánál aratott győzelmét úgy ünnepelték Rómában, mintha Krisztus nevében legyőzött, megvert ellenségről volna szó. Részletesen írt az orosz csapatok felszereléséről, a katonai rendtartásról, a hadsereg szervezésének rendjéről is. A lovasságot 150 ezerre becsülte. Az adatoknak nincs köze a valósághoz, az nem is volt fontos, hiszen céljuk propagandisztikus, hogy arra irányítsák a figyelmet, honnan kaphatna a katolikus Európa megmentő segítséget.

1525-ben érkezett Rómába, a pápai udvarba Dmitrij Geraszimov, III. Vaszilijnek, egész Rusz nagyfejedelemének követe. A Moszkóviáról szóló ismereteket Paulus Iovius a követtől kapta,⁵ Iovius közlése szerint a követ rendelkezett fontos dolgokról szent megbízatással. A pápának átadott orosz uralkodói oklevélben – azt beszélték – szó volt a keresztény vallás ellenségei elleni küzdelem támogatásáról. A nagyfejedelem azonban nem vállalt magára semmiféle konkrét kötelezettséget, nem szerepelt az oszmánok elleni fellépés. Valószínű, hogy az orosz udvar és diplomatái csak az illúziót akarták kelteni, hogy Moszkva kész harcolni Európáért, ha cserébe másféle támogatást kap: mestereket, mérnököket, szakértőket, akikre feltétlenül szüksége volt az országnak.

5 *Paulus Iovius: Libellus de legatione Basilii Magni Principis Moschoviae. Roma 1525.*

Iovius részletesen tanulmányozta az ortodox és a katolikus kolostori rendtartást, támogatóan nyilatkozott arról, hogy Oroszországban nem megengedett a szerzetesek hitelvi kérdésekről való prédikálása. E gyakorlattal állítja szembe a katolikus egyházban kialakult hitvitákat mint szokást, amelyben felismerhetőnek véli a római egyházban és a birodalomban kialakult zűrzavar forrását.

Bár vannak Paulus Iovius munkájában a reneszánsz kor szellemiségéből fakadó értékek is, felfedezni az ismeretlent, megismerni és feltérképezni a világ határait, a hajózásnak a szokásostól eltérő útvonalait, és ellenőrizni azok valós voltát – ám az utóbbiak eltörpültek a kereskedelem szükségleteiből fakadó hajtóerő mellett. 1524–1525-ben kereskedők kezdeményezték az Apostoli Szentsek és az orosz uralkodó közötti követváltást. Itáliai kereskedők dolgozták ki antik szerzők megbízhatatlan közlései alapján az Ázsiába vezető tranzitkereskedelem útvonalát Oroszországon keresztül. Újólág Közép-Ázsia vízi úton való elérhetősége állt a középpontban. Paulus Iovius sok-sok kiadást megért munkája a latin műveltségű írók munkái között is kitűnik igényes megfogalmazásával és professzionalizmusával.

Sigmund Herberstein Oroszországról írt munkája 1549-ben jelent meg először latinul, tehát később, mint az említett történetírók – Albertus Camperis, Ioannes Fabri és Paulus Iovius – alkotásai. Herberstein járt Oroszországban 1517-ben és 1526-ban, de az ott látottak és hallottak nem lettek volna elegendők a *Rerum Moskoviticarum Kommentarii*⁶ megírásához. A diplomata általában találkozott a birodalomba vagy Ausztriába érkező követekkel. Önéletrajzában is kitér arra, hogy feladatul kapta az érkező követek fogadását, amelynek kifejezésre kellett juttatnia a fogadó uralkodó udvarának fényességét és annak az uralkodónak a nagyrabecsülését is, akit az érkező követ képviselt. Sigmund Herberstein földije volt Mathäus Lang salzburgi érsek, aki maga is szenvedélyesen gyűjtötte a távoli vidékekről származó híreket, újdonságokat. Az érsek Miksa császár tanácsadója is volt, egyben Herberstein patrónusa is. Az ifjú Sigmund műveltségén, nyelvtudásán és személyiségjegyein kívül ez az együttállás is sokat segített neki abban, hogy igen fiatalon, 29-30 évesen már követként utazott a Német-római Birodalom császáranak képviselőként.

6 Sigmund Freiherr zu Herberstein: *Moscovia, der Hauptstat in Reissen*. Vienna 1557.

Tudjuk, hogy Herberstein ismerte a fent említett szerzők alkotásait és további, e tanulmányban nem említett írásos forrásai is voltak. A *Rerum Moskoviticarum Commentarii* erőt és a közölt ismeretek tekintetében magabiztosságot sugároz. Herberstein Oroszország-leírásából a vallás emberi oldala domborodik ki, a keresztség, az áldozás áll a középpontban. A vallási kérdésekkel foglalkozó részben foglalkozik az ikontisztelet megjelenési formáival, az ikon szerepével a mindennapi életben. Az ortodoxok és a katolikusok közötti érintkezés rituáléja és hasonló etnológiai és etnográfiai megközelítésű leírások adják a fent említett munkákhoz képest a vallási témájú ismeretek másságát és valós forrásértékét. Nem kerül kimondásra a munkában a katolikus és az ortodox vallás egyesítésének gondolata. Mintha az első három munka szerzője elfeledkezett volna arról, hogy azt oroszok is olvashatják, ha már kiadásra került a munkájuk, és leírásukkal egészében véve nem a közeledést erősítik. Herberstein viszont, ha kritizál, úgy fogalmazza meg a visszasságokat, hogy azon azok is mosolyognak, akiről szól a történet. Ebben rejlik talán a forrásértékén túli népszerűsége napjainkban.

Mély szakadék húzódik a nyugat-európai publicistáknak a keresztény vallás funkciójáról alkotott véleménye és az Oroszországban uralkodó vallásszemlélet között. Visszatekintve a korábbi, a 15. század elejének-közepének történéseire, szembetűnő a vallási vezetők és koronás uralkodók Oroszország-diplomáciájában a kérdéskör árnyaltabb megközelítése. IV. Jenő pápa (1431–1447) egyike volt az egyházi unió híveinek. A ferra–firenzei zsinaton részt vett Izidor, a Thesszalonikiben született konstantinápolyi pátriárka és kijevi metropolita is. Izidor a zsinatra II. (Vak) Vaszilij nagyfejedelem megbízásából érkezett 1437-ben, ahol az egyházi unió híveként tevékenykedett. Rómában elhalmozták címekkel, kardinális kinevezést kapott, és Oroszország északi területeire kinevezték apostoli legátusnak. Oroszországba visszatérte után tudatosult a nagyfejedelemi udvarban, hogy Izidor az oroszok felfogása szerinti igaz hit, az ortodox keresztény vallás érdekei ellenében foglalt állást a zsinaton. 1441 tavaszán az igaz hittől elhajló egyházi vezetőt II. Vaszilij nagyfejedelem parancsára megfosztották egyházi méltóságától, és őrizet alá helyezték. Hamarosan, 1441 őszén megszökött. A források szerint 1453-ban, a törökök ostroma

idején Konstantinápolyban tartózkodott. 1462-ben halt meg Rómában, ahol a konstantinápolyi pátriárka címet viselte.⁷

A korban is köztudott volt, hogy Konstantinápoly nem tudja megvédeni magát a török támadásától. A rendkívül kulturált, művelt, tájékozott értelmiség egy csoportja, akiknek a világképe a francia műveltséget közvetítő Latin Császárság hatása alatt formálódott, valóban azt remélte, hogy Konstantinápoly Rómából kaphat segítséget a török ellen. Izidor tehát ennek a csoportnak a szemléletét követve tárgyalta a pápával, és próbált segítséget kérni Moszkvától, de kudarcot vallott. 500 év múltán is érződik megítélésében, hogy elutasítják, hazaárulónak tekintik. Nos, tudnunk kell, hogy a török hódítás korában még szépirodalmi alkotásokban sincs szó arról, hogy Moszkva akár megvédeni, akár felszabadítani akarta volna Konstantinápolyt a töröktől.

Volt Oroszországra nézve Bizánc bukásának előnye is. A város eleste után csökkent az oroszok vallási szervezeti függősége. Gyakorlattá vált, hogy a moszkvai metropolitát a moszkvai uralkodó nevezte ki hivatalába, nem kellett Konstantinápolyba utaznia megerősítésért. Oroszország és a konstantinápolyi pátriarkátus kapcsolatának megújítására 1518–1519-ben került sor. Nem témája a tanulmánynak a pravoszláv vallási vezetők egymáshoz való viszonyának alakulása, de bizonyos, hogy az orosz államnak nem állt érdekében a konstantinápolyi pátriárka hatalmának erősítése, mint ahogyan nem állt érdekében Rómának sem. A 16. század elején Moszkva még nem volt önálló pátriarkátus, de az európai vezetők jól ítélték meg, hogy az ortodox vallás központja Oroszországba helyeződött át, és a hatalom hordozója az orosz uralkodó, nem pedig a vallási vezető. Vallási kérdésekben tehát az uralkodót keresték meg a római pápák. A 15. században még csak indirekt módon, például a dán király közvetítésével – a 16. században azonban már direkt és intenzív lett a diplomáciai követváltás Róma és Moszkva között.

1518-ban X. Leó pápa az uniót úgy ajánlotta, hogy ennek fejében egész Rusz nagyfejedelmét, Moszkóvia uralkodóját integrálták volna az európai keresztény uralkodók sorába: a moszkvai metropolita pedig pátriárka rangot kapott

7 Россия в первой половине XVI в. и. м. 171.

volna olyan hatáskörrel, amivel a konstantinápolyi pátriárka rendelkezett. A Moszkvai Cárság rangja pedig azonos lett volna a német-római császáréval.⁸

Már X. Leó pápasága idején határozott arculata volt az orosz ortodox egyháznak, amely Oroszország jövőjét perspektivikusan az egyházzal karöltve építette. Az egyház értelmisége elkötelezte magát az uralkodó mellett. Megfogalmazódott a gondolat, hogy Bizánc bukása után Oroszországban él tovább az igaz hit, és Oroszország nagyságát is vallásával magyarázták. Zozsima a 15. század végén Moszkvát Konstantin új városának nevezte. A 16. század elején Filofej szerzetes megfogalmazta a Moszkva – harmadik Róma elméletet. Filofej III. Vaszilijhoz írott irodalmi zsánerű levelében így fogalmazott: két Róma elesett, a harmadik áll, negyedik nem lesz. Ez a gondolat jelentős szerepet kapott az állam hivatalos ideológiájában, amely szemben állt a Vatikán kísérletével, hogy kiterjessze befolyását Oroszországra. A 16. század harmadik negyedében a moszkvai metropolita megbízására írták a Sztyepennaja Knyigát, amelyben rangjuknak megfelelően rendszerezték az orosz történelem személyiségeinek arcképcsarnokát. Elkezdődött a könyvek és dokumentumok szisztematikus gyűjtése, másolása, az új körülményekhez illeszkedő újrafogalmazásuk és szerkesztésük.⁹

A szerzetesek között indult mozgalom Nyíl Szorszki (1433–1508) fellépésével kezdődött, a résztvevőit pedig önzetleneknek („нестяжательство”) nevezték. A monostorok és szerzetesek gazdagsága ellen léptek fel, bírálták a földtulajdont és a falvak birtoklását. Azt kívánták, hogy a monostorok legyenek a szellemi élet iskolái, külsőségek helyett az emberi szellem gazdagítására törekedjenek, hogy a külvilág ne zavarja a lélek fejlődését, tökéletesedését. A csoporthoz tartozott Vasszian (1470 körül–1545), Makszim Grek (1470 körül–1556) és mások. A mozgalom szellemi csúcsát Makszim Grek fellépéséhez lehet kötni, aki szisztematikusan bírálta az ortodox vallás mint az igaz hit vallási tartalmát, és felvázolta az Isten kegyelméből uralkodó cár ideális arculatát. Az orosz föld szent voltának felfogása rendkívül népszerű volt a lakosság és az egyházi vezetők körében. Az önzetlenek mozgalma Szent Orosz-

8 X. Leó oklevele: И.Григорович: Переписка пап с Российскими государями в XVI веке. СПб. 1834, №. 1. С. 3.

9 Bibliotekar.ru/rus/20.htm. Николай Ходарковский: О чем молчат архивы... 2016. április 10.

ország súlyának emelésén és az ortodox vallás az Evangélium szellemiségéhez közelítésén fáradozott. Tehát Oroszországban az üldözött ellenzék is az ortodox keresztény vallás függetlenségének, az orosz állam hatalmi erősítésének alapján állt. Nem látszik Oroszországban olyan politikai csoportosulás, amely a nyugat-európai törekvések befogadását támogatná. A 16. század elejétől pedig az uralkodóktól, a pápáktól és a császártól egymás után érkeztek követek, akik Oroszország Nyugat-Európához integrálásán fáradoztak.

Vaszilij, egész Rusz nagyfejedelme halála után kiskorú gyermeke, IV. Iván (Rettegett) került Moszkva trónjára, nevében az egymással a nagyobb befolyásért harcoló csoportokból álló Bojári Duma kormányzott. A belpolitikai helyzet nem volt alkalmas hadviselésre, sem a litván hadszíntéren, sem a tatárok ellen. 1537 után súlypont nélkülivé vált a nyugat-európai hatalmaknak a diplomáciai kapcsolata Oroszországgal.

A kép túl tökéletes, vajon miről hallgatnak az archívumok...

SASHALMI ENDRE

FJODOR GRIBOJEDOV KRÓNIKÁJÁNAK ÉRTELMEZÉSI LEHETŐSÉGEI: A KRÓNIKA MINT A CÁR ÉS A PÁTRIÁRKA KÖZTI KONFLIKTUS LENYOMATA¹

Bevezetés

Fjodor Akimovics Gribojedov (a híres író, Alekszandr Szergejevics Gribojedov ükapja) az 1660-as évek második felében írta meg *„Az orosz föld cárjainak és nagyfejedelmeinek története”* című munkáját, melynek elkészítéséért Alekszej cár jutalomban részesítette.² A megbízásra készült mű hivatalos jellege mellett szólnak a *gyák* rangot viselő Gribojedov fontos korábbi megbízatásai, főként az 1649-es *Törvénykönyv* összeállításában való részvétele (Gribojedovot név szerint is megemlíti a törvénykönyv bevezetője), továbbá maga az említett jutalom is. A Szirenov 1667 tájára datálja a mű megírását, és 1668-ban adja meg annak a parancsnak az évét, amely a Gribojedovnak kifizetendő pénzről rendelkezett.³ Bizonyos, hogy a krónika eredeti változatában Gribojedov 1667-ig bezárólag írta meg az eseményeket, melyek kulminációs pontjául Alekszej Alekszejevics cárevics trónörökösként történő bemutatása szolgált.⁴

1 A jelen tudományos közleményt a szerző a Pécsi Tudományegyetem alapítása 650. évfordulója emlékének szenteli.

2 Platonov, Sz. F. – Majkov V. V.(eds): Fjodora Gribojedova Isztorija o carjah i velikih knyazjah zemli Russzkoj. Szentpétervár, 1869. i., xi–xii. (A továbbiakban: Gribojedov)

3 Szirenov, A. V.: Gyinasztyicseszkiy krizisz XVI–XVII vv. Rosszii i Sztyepennaja Knyiga. In: Cahiers du monde Russe 2009/2-3. 562.

4 Gribojedov, v–vi.

Miért jelentős a korabeli cári hatalom ideológiája szempontjából ez a munka – annak ellenére, hogy nem jelent meg nyomtatásban? A tény, hogy az írás több változatban is fennmaradt, és a későbbiekben az 1667 után történt eseményekkel is kiegészítették, mindenképpen a mű jelentőségére utal. Gribojedov írása ugyanakkor, ahogy azt a kiadás előszavában Platonov és Majkov kimutatta, valójában különböző írásművekből összeállított kompiláció, semmint önálló alkotás: igen sok esetben szó szerinti átvételekkel, anélkül azonban, hogy egy kivételtől (a *Fokozatok Könyvétől*) eltekintve a szerző utalt volna ezekre az átvételekre.⁵ Sőt, egyenesen úgy fogalmaz a művet kiadó szerzőpáros, hogy Gribojedov „egyetlen új gondolatot sem vett bele a műbe, amely a sajátja lett volna”.⁶

Az írás fontossága véleményem szerint egyrészt annak *hivatalos* voltában rejlik,⁷ amelyet ráadásul nem valamely egyházi személy, hanem egy fontos állami megbízatásokat teljesítő *hivatalnok* készített, másrészt pedig abban, hogy *a kortárs politikai eseményeket, Alekszej és Nyikon pátriárka konfliktusát miként illesztette bele a szerző egy már készen kapott koncepcióba*, és e konfliktus miként módosította a mintául szolgáló műnek, azaz a *Fokozatok Könyvének* koncepcióját. Ezt a kérdéskört mindeddig nem vizsgálták a krónika kapcsán, sőt az utóbbi évtizedet kivéve maga Gribojedov műve sem váltott ki különösebb érdeklődést a történészek körében.

A szöveget kiadó szerzőpáros szerint valószínűleg azzal a megbízással készítette Gribojedov a művet, hogy a cári család gyermekeinek útmutatója legyen az orosz történelem „alapszintű” megismeréséhez, az ősök, azaz az orosz föld uralkodóinak leszármazását illetően, valamint természetesen a hatalomról vallott alapelvek vonatkozásában.⁸ I. Thyrêt azonban úgy véli, amivel magam is egyet tudok érteni, hogy a krónika a Romanov-dinasztia dicsőítését szolgálta.⁹ Z. Kohut, aki az általam ismert szerzők közül a legrészleteseb-

5 Uo. xiii–xv.

6 Uo. xv.

7 Uo. xv.

8 Gribojedov, xv., *Zenon Kohut: A Dynastic or Ethno-Dynastic Tsardom? Two Early Modern Concepts of Russia*. In: *Extending the Borders of Russian History. Essays in Honour of Alfred J. Rieber*. Ed. Marsha Siefert. Budapest – New York 2003. 17.

9 *Isolde Thyrêt: Between God and Tsar: Religious Symbolism and the Royal Women of Muscovite Russia*. De Kalb 2001. 199. 91.j.

ben foglalkozott a mű tartalmi elemzésével, a következőképpen nyilatkozott a krónika céljáról: „Gribojedov orosz története a dinasztikus uralom története, és elsődleges célja az volt, hogy dinasztikus legitimitást és kontinuitást teremtsen Vlagyimirtól Alekszejig.”¹⁰ A magam részéről egyetértek mindkét történész megfogalmazásával, mindazonáltal e két egymással összhangban levő vélemény csak egy aspektusát jelenti a krónika üzenetének. Gribojedov művének megírása ugyanis egy hosszabb folyamat eredménye volt, és amikor készült, éppen egy olyan politikai szituáció közepette találta magát a szerző, amely nem maradt hatástalan magára a kompozícióra sem. 1658-ban ugyanis véget ért az a harmonikus viszony Alekszej cár és Nyikon pátriárka közt, amely a bizánci ideál, az ún. *szimfónia gyakorlati megvalósulásának* tekinthető, és amely az 1652–1658 közti éveket jellemezte. Az 1658-ban kirobbant konfliktus részleteire ehelyütt nincs módon kitérni, de végkifejlete Nyikonnak a pátriárkai méltóságból való, zsinat általi letétele volt 1666-ban. Ennek következményeként azonban az orosz egyház pozíciója is meggyengült a cárral szemben, és immár teljesen az uralkodó ellenőrzése alá került, ami szükségképpen a hatalom ideológiájában is tükröződött: Oroszország számára a Megváltás immár kizárólag a cáron és annak családján nyugodott, az egyház(iak) ebben játszott szerepe pedig szinte irreleváns lett. Ebben áll véleményem szerint Gribojedov művének legfőbb üzenete.

A mű forrásai, struktúrája és az új politikai-teológiai üzenet kifejezésének eszközei

Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy a mű kiadását végző szerzőpáros jóvoltából nem kell kutakodnunk a Gribojedov által felhasznált forrásokat illetően, mivel ezt a munkát ők már elvégezték. Kijelenthető tehát (amit magam is ellenőriztem a kiadásban található, a forrásokra vonatkozó mutató alapján), hogy Gribojedov írása túlnyomórészt a IV. Iván alatt készült grandiózus munkán, az ún. *Fokozatok Könyvé*n, valamint Avraamij Palicin elbeszélésén alapul.¹¹ Míg azonban az előbbi esetében Gribojedov egy ízben (Szent Vlagyimir kapcsán) maga is megjegyzi, hogy a *Fokozatok Könyvé*nek

10 Kohut Z.: Dynastic i. m. 17.

11 Gribojedov, xiii–xv.

leírását tolmácsolja e fejedelemről,¹² a későbbiek során tételesen már nem utal a műre; Avraamij Palicint pedig mint forrást egyáltalán nem említi meg – mint ahogy a többi, a szövegkiadást gondozó páros által azonosított forrást sem. A mű megírásához ugyanis Gribojedov felhasznált még kiegészítő jelleggel más forrásokat is, így köztük Mihail Romanov cár 1613-as megerősítő iratát.¹³ Az említett narratív forrásokon kívül ugyanakkor Gribojedov valószínűsíthetően merített a *prikázok* kortárs anyagaiból, de egyúttal saját tapasztalataira is támaszkodhatott.¹⁴ Szirenov volt az, aki a *Fokozatok Könyvének* utóéletét és az orosz történetírára gyakorolt hatását vizsgálva rámutatott Gribojedov művének keletkezési körülményeire, s igen röviden érintette azt a kérdést is, hogy mennyiben lehet e művet a *Fokozatok Könyve* folytatásának tartani.¹⁵ Ennek megértéséhez azonban néhány mondatban össze kell foglalnunk a *Fokozatok Könyvének* politikai-teológiai üzenetét.

A *Fokozatok Könyve* IV. Iván idején az évkönyvek történeti anyagát fokozatokba rendezve 17 generációra, azaz fokozatra osztva írta meg az orosz történelmet Vlagyimirtól az 1560-as évek elejéig, dinasztikus történelemként, de egyértelműen a bizánci szimfónia koncepciójának szellemében.¹⁶ A vezérfonal a műben ugyanis az egyházi és a világi hatalom szoros együttműködésének, sorsuk közösségének a hangsúlyozása volt, minthogy az egyházi hierarchia első embereinek tanácsa az uralkodók számára, valamint a metropoliták és az egész egyház imái „biztosították a felsőbb erők oltalmát” az orosz föld számára.¹⁷ Az uralkodók szoros együttműködése az egyházzal egyre növekvő szentséget kölcsönzött a dinasztia egymást követő tagjai számára, és a szentség érthetően az éppen életben levő uralkodó, IV. Iván személyében

12 Uo. 9.

13 Erre részletesebben lásd *Sashalmi Endre: Trónöröklés és isteni jogalap Nagy Péter uralkodása idején. Az írott források és az ikonográfia tükrében.* Pécs 2013. 28–30.

14 Gribojedov, xv.

15 *Szirenov, A.*: Gynasztyicseszki i. m., illetve részletesebben *Szirenov, A.*: Sztyepennaja knyiga i russzkaja isztoricseszka miszl XVI–XVIII vv. Moszkva–Szentpétervár 2010.

16 *Pokrovszkij, N. N.*: Isztoricseszkiye koncepcii Sztepennoj knyigi carszkogo rodoszolovija. In: Pokrovszkij, N. N. – Lenhoff, G. D. (eds): Sztyepennaja Knyiga carszkogo rodoszolovija po drevnyejsim szpiskam. Moszkva, 2007–2011. (vol. I–III.) vol. I. 2007. 113.

17 Uo. 113–114.

kulminált a *Fokozatok Könyvében*.¹⁸ A 17 fokozatra való tagolás ugyanakkor tudatos volt, a számmisztika mozgatta: az orosz tradícióban a 17-es szám egyrészt a nagybőjti liturgia alatti meghajlások száma volt, másrészt azon próféták számát jelentette, akik megjósolták Krisztus eljövételét.¹⁹

A *Fokozatok Könyvének* továbbírása folytatódott az utolsó Rurikida cár, Fjodor (1584–1598) idején is, és ebbe a folyamata illeszthető Gribojedov krónikája. A megírásához vezető út vázlatosan a következőképpen foglalható össze. 1657-ben Alekszej cár parancsára létrejött az ún. *Feljegyzések Prikáza*, melynek célja az volt, hogy Fjodor cár halálától kezdve továbbírják a *Fokozatok Könyvét* az azóta eltelt események tükrében, 1659-ben azonban a *prikáz* megszűnt: úgy tűnik azért, mert konkrét eredményt nem tudott felmutatni.²⁰ A szándék azonban megmaradt a cár részéről, viszont a folytatás sem volt jobb, így végül Gribojedov volt az, aki elkészített egy munkát „*Az orosz föld cárijainak és nagyfejedelmeinek története*” címmel. Szirenov szerint világossá vált a kortársak számára, hogy az orosz történelmet a *Fokozatok Könyve* alapján nem lehet megírni.²¹ Ezért hiányzik, érvel Szirenov, Gribojedov művéből „a fokozatokra való felosztás, ami pedig a *Fokozatok Könyvének* műfajspecifikuma”.²² Következésképp Gribojedov munkáját Szirenov nem a *Fokozatok Könyve* folytatásnak tartja, hanem olyan „történelmi értekezésnek”, melynek fő forrása a *Fokozatok Könyve* volt.²³

Igaz, hogy Gribojedov nem nevezi *fokozatoknak* a műben az egyes uralkodókat, viszont lényeges, hogy megszámozza őket: mind a tartalomjegyzékben, mind (ezzel összhangban) az egyes uralkodókról szóló részek elején. Ez a számozás pedig IV. Ivánig tökéletesen azonos azzal a sorrenddel, ahogy az uralkodók egymást követik a *Fokozatok Könyvében*. Magával a *fokozat* megnevezéssel a fejezetek tagolásakor, tehát az egyes fejezetek elején sem találkozunk

18 Uo. 114.

19 Gail Lenhoff: Politics and Form in the Stepennaia Kniga. In: The Book of Royal Degrees and the Genesis of Russian Historical Consciousness / Stepennaia Kniga Tsarskogo Rodosloviia i Genezis Russkogo Istoricheskogo Soznaniia. Eds.: Gail Lenhoff – Ann Kleimola. Bloomington 2011. 157–174., 170–171. 80.lj.

20 Szirenov, A.: Sztyepennaja i. m. 290.

21 Uo. 289.

22 Szirenov, A.: Gyinasztyicseszki i. m. 562.

23 Uo. 562.

Gribojedovnál, viszont magában a narratívában elvétve erre is akad példa. A legfontosabb viszont számunkra az a tény, hogy Gribojedov a számozással az imént említett sémát követi, s ennél fogva a mű struktúráját illetően nincs kétség afelől, hogy annak mintáját egyértelműen a *Fokozatok Könyve* jelentette. Tehát nemcsak pusztán a *Fokozatok Könyvéből* származó átvételek nagyságrendje miatt fontos a mű: az ugyanis, hogy Gribojedov nagyon sokszor szó szerint idéz belőle, még nem jelentené önmagában és szükségszerűen magának a strukturális sémának az átvételét is. Mindezek után érthető, hogy nem véletlenül írták Gribojedov munkájáról a korban azt, hogy „a hithű és kegyes Romanov nemzetség fokozatainak könyvét készítette el”.²⁴

Ugyanakkor már most le kell szögezni, hogy Gribojedov nem egyszerűen átvette a *Fokozatok Könyve* struktúráját, amint azt Kohut írja, de nem is nélkülözte azt, mint ahogy Szirenov állítja, hanem *adaptálta*, mégpedig több szempontból is. Nem fogadható el tehát feltétel nélkül Kohut következő megállapítása a *Fokozatok Könyvére* utalva: „Ez a narratív egymásutániség volt az, amit Gribojedov *adoptált*, egészen addig, hogy az egyes uralkodók fokozatait is feltüntette. Felfrissítette a történetet azáltal, hogy minden olyan cárt hozzátett, akik IV. Iván után jöttek. Gribojedov fő hozzájárulása pedig azokban a különféle kísérletekben állt, amelyek révén a Romanov-dinasztiát Vlagyimirral akarta összekapcsolni.”²⁵ Ahhoz, hogy megértsük az adaptáció lényegét, vázlatosan át kell tekinteni formai és tartalmi szempontból Gribojedov művét és röviden össze kell vetni azt a *Fokozatok Könyvével*. (A tematika tekintetében ezt Kohut is megtette.)²⁶

A *Fokozatok Könyvében* Vlagyimirral kezdődik az egyes generációk számozása, s a 17. fokozatot, amint már említettem, mind ott, mind Gribojedovnál IV. Iván jelenti – Gribojedov azonban – értelemszerűen – tovább viszi a sort, mégpedig a *Fokozatok Könyve* sémájában, de hangsúlyozni kell, hogy már nem annak szellemében!

Gribojedov műve egy igen rövid előszóval indul, melyben leszögezi a szerző, hogy az „Orosz föld Isten által megkoronázott cárijairól és nagyfejedelméről” lesz szó, akik:

24 Gribojedov, xiii.

25 Kohut Z.: *Dynastic* i. m. 22. Kiemelés tőlem. (S. E.)

26 Uo. 21–22.

„a szent és az apostolokhoz fogható Vlagyimir Szvjatoszlavics nagyfejedelemmel, az Orosz földnek (Rusztvej zemli) a szent keresztséggel való megvilágosításával kezdődtek”, valamint az ő „szent és igaz leszármazottairól, az ugyancsak Isten által kiválasztott, boldog emlékezetű Mihail Fjodorovics nagyúrról, cárról és nagyfejedelemről, egész Oroszország (Rusziya) egyeduralkodójáról és az ő fiáról, az Isten által megtartott, kegyes, bátor és dicsőre méltó Alekszej Mihajlovicsról..., egész Nagy-, Kis- és Fehéroroszország egyeduralkodójáról, hogy mely időkben kerültek ők, a nagy uralkodók a Moszkvai és Vlagyimiri államnak és az Orosz állam (Rosszijszkija gyerzsavi) összes nagy és dicső államának élére, a Szentháromságban dicsőített mindenható Isten kegyelme folytán”; továbbá arról, hogy honnan eredt „az orosz uralkodók és cárok kegyes és felkent, Isten által elültetett töve, amely didergett, növekedett és kivirágzott és a nagy Orosz Cárságnak százszoros gyönyörű termést adott.”²⁷

A cárok isteni jogalapjának kulcselemei (az Isten által való megkoronázottság és kiválasztottság, az „Isten által elültetett tű” képe) már itt megjelennek, az utolsó mondatban pedig az ún. *zavaros idősakra* (1598–1613), valamint az utána trónra lépő Romanovoknak (Mihailnak, majd fiának, Alekszejnek) az utolsó Rurkidákkal való kapcsolatára történik metaforikus utalás.

Az előszó után a tartalomjegyzék következik Gribojedovnál fejezetenként, melyeket megszámoz ugyan a szerző, de (amint már említettem) *nem nevezi azokat fokozatoknak*. A tartalomjegyzékben külön fejléces címmel jelzi (a 9. fejezetben) a Moszkvai nagyfejedelmeket, ami jelentőségük kiemelését szolgálja.

Az első fokozat Gribojedovnál szintén Vlagyimirral veszi kezdetét, de nem úgy, mint a *Fokozatok Könyvében*, hanem a *Fokozatok Könyve* koncepcionális bevezetőjével indul. A bekezdést jelentéktelen eltérésekkel majdnem szó szerinti átvételben közli Gribojedov a forrásra, azaz a *Fokozatok Könyvére* történő bármiféle utalás nélkül.

„1. Az orosz föld első hithű uralkodója, a szent életű, Isten által megkoronázott (bogovencsannij) nagy és az apostolokhoz fogható fejedelem Vlagyimir Szvjatoszlavics volt, rokona Augustusnak, a római császárnak, s tőle eredt az ő igaz nemzetsége, *bizony mint Isten által elültetett paradicsomi*

27 Gribojedov, 1. Kiemelés tőlem. (S. E.)

fák a folyóvizek mellett, az igaz hittel is megöntözve, melyek jó értelemmel (blagorazumnim)²⁸ és kegyelemmel felneveltetve és az isteni dicsőséggel megvilágosítatva mint egy jól gondozott, szép levelű, virágzó és bő és érett termést hozó, jó illattal teli kertté váltak, nagygyá lettek, és a magasba törtek, a bőséges gyermekáldás mint aranyosan fénylő ágak révén terebélyesedtek, Istennek tetsző cselekedetek révén beérték, és mind a töből, mind az ágakból számosan különféle²⁹ és számos hőstettekkel, mint arany lépcsőfokokkal a mennybe érő létrán állhatatosan felkapaszkodtak, s ezáltal Istenhez való, akadálytalan felemelkedést szereztek úgy a maguk, mint az alattuk levők számára”.³⁰

Gribojedov tehát az Édenkerthez hasonlítja a *Fokozatok Könyve* nyomán a dinasztia megszületését, másrészt ugyancsak ezt a mintát követve generációról generációra mutatja be a tökéletességhez, azaz az Istenhez való eljutás fokait: értelemszerűen immár Alekszej cárig terjedően. A *Fokozatok Könyvében* azonban e rövid bevezető után nem maga az igazi narratíva, azaz nem az első fokozat, tehát nem Vlagyimir uralkodásának bemutatása következik, hanem a Rusz első keresztény uralkodójának, Olgának a hagiografikus leírása.³¹ Gribojedov is „a dinasztikus ortodox keresztény cárság” koncepcióját fejtette ki, de ennek eredetét ő nem vezeti vissza Olgához, hanem egyenesen az első fokozathoz, Vlagyimirhoz köti azt.³² Gribojedov aztán a tartalomjegyzék számozásának megfelelően uralkodóról uralkodóra halad, és mint ahogy a *Fokozatok Könyve* 17. fokozata IV. Ivánnal ér véget, így Gribojedovnál is ő jelenti 17. fokozatot.³³

Gribojedov számára, amint azt Kohuttól idéztem, az orosz történelem „a dinasztikus uralom története, és elsődleges célja az volt, hogy dinasztikus legitimitást és kontinuitást teremtsen Vlagyimirtól Alekszejig.”³⁴ Ugyanakkor lényeges eltérés, hogy ő, ellentétben a *Fokozatok Könyvével*, a Rurikidák

28 A *Fokozatok Könyvében*: isteni értelemmel (*bogorazumnim*).

29 Ez a szó hiányzik a *Fokozatok Könyvéből*.

30 Gribojedov, 6. A kurzivált rész szó szerinti egyezés a *Fokozatok Könyvével*, kivéve a lábjegyzetben jelzett változásokat.

31 Kohut Z.: Dynastic i. m. 21.

32 Uo. 19–20.

33 Gribojedov, xiii.

34 Kohut Z.: Dynastic i. m. 17.

nőtagjainak nem tulajdonít különösebb szerepet.³⁵ Az egyetlen igazi kivétel IV. Iván első felesége, Anasztázia, ami érthető, hiszen az ő alakja volt az összekötő rokoni kapocs a Rurikidák és Romanovok közt – de az ő dicsőítése is, külön (19.) fokozatként (!), már csak a mű átdolgozása során került be.³⁶

Az a három módozat, amit Kohut megemlí, hogy Gribojedov ezek révén kívánta „legitimálni és dicsőíteni a Romanov dinasztiát” – nevezetesen: dinasztikus kapcsolat létrehozása a Rurikidák és a Romanovok különböző tagjai közt néhol valós, néhol pedig éppen ezeknek ellentmondó, fiktív rokoni viszonyok említése révén; Mihail Isten által való kiválasztottságának hangsúlyozása, ami jóval megválasztása előtt, már akkor megtörtént, amikor még anyja méhében volt; Mihailnak Isten és az emberek által történt együttes megválasztása,³⁷ oly módon, hogy Isten mozgatta a nép akaratát – egyáltalán nem számítottak új elveknek. Ugyanis ezek a részek a krónikában Avraamij Palicintől és Mihail megerősítő iratából származó, sok esetben szó szerinti átvételek voltak.

Egyet kell érteni viszont Kohuttal abban, hogy „Gribojedov minden egyes lépésnél azt az eszmét próbálja előtérbe állítani, hogy Moszkva és dinasztija Isten által kiválasztottak voltak”.³⁸ Ennek egyik példjaként Kohut azt említi, hogy Gribojedov „Alekszandr Nyevszkij negyedik fiára, Danyiilre koncentrált, akinek utódai uralták Moszkvát, egyedül Danyiilt kapcsolva össze mind Rurikkal, mind Vlagyimirral.”³⁹ Kohut megállapításának első fele helytálló, a második azonban már nem, mivel Iván Kalita esetében is ugyanígy megemlíti Gribojedov a Ruriktól, illetve Vlagyimirtól való „fokozati” távolságot, ami egyébként szintén jellemző volt a *Fokozatok Könyvére*.

A moszkvai uralkodóház kialakulása nagy jelentőségű Gribojedov számára: a 9-es sorszám előtt a tartalomjegyzékben *A moszkvai nagyfejedelmekről* alcím áll. Nincs azonban hasonló alcím a Romanovok történetének kezdete esetében, s ezzel nyilvánvalóan a kontinuitást akarta kidomborítani. Magában a főszövegben a moszkvai uralkodók története a következőképpen kezdődik:

35 *Thyrét I.*: Between God i. m. 62.

36 Uo. 62.

37 *Kohut Z.*: Dynastic i. m. 18–19.

38 Uo. 17.

39 Uo. 17.

„9. És Alekszandr Jaroszlavics Nyevszkij nagyfejedelem ezen negyedik fiával, a hithű Danyiil Alekszandrovics nagyfejedelemmel⁴⁰ kezdődött a boldog emlékezetű Vlagyimir Szvjatoszlavics nagyfejedelemtől, az Orosz földnek a szent keresztséggel való megvilágosítójától a 9. fokozat, Ruriktól számítva pedig a 12. fokozat az Isten által megmentett városban, Moszkvában, minthogy akkor a nagyfejedelemség méltósága és dicsősége az Isten által szeretett Moszkva városára szállt, és őbenne akarta Isten az ő Szent Nevét megdicsőíteni és az Isten által megkoronázott cárságot (bogovencsannoje carsztvo) megerősíteni. És ezt az áldott Danyiilt választotta ki Isten (izbra Bog), és bízta rá örökségként az imént említett Moszkva városának Istentől adott kormányzatát, és őt valamint az ő igaz magját (pravednoje szemja) kedvelte meg és dicsőítette meg Isten, sőt azt óhajtotta, hogy ők uralkodjanak nemzetségről nemzetségre (im carsztvovaty i v rodi i rodi.)”⁴¹

A Rurikidák és a Romanovok közti (már említett) kapcsolat megteremtése, minthogy teljes egészében kompiláció a műben, nem érdemel különösebb figyelmet. Annál inkább fontos megemlíteni viszont, hogy IV. Iván után Gribojedov már elhagyja az *egy uralkodó – egy fokozat* elvét, amit pedig IV. Iván előtt hűen követett. Külön számot, azaz fokozatot kap például Filaret pátriárka, Mihail apja, de a Romanov-dinasztia egyes nőtagjai esetében is ez a helyzet – annak ellenére, hogy az utóbbiakról a Gribojedov által közölt információ nem lép túl az életrajyszerű adatok ismertetésén. Ugyancsak külön számot (fokozatot) kap *egy-egy jeles családi esemény* is az egyes uralkodók kapcsán: a cár házassága, a cár, illetve a carica halála vagy éppen a cár koronázása. Ezáltal keletkezik az az aránytalanság, hogy Gribojedov a IV. Iván halála utáni valamivel több, mint 80 esztendő történéseit (1667-ig) 19 fokozatban adja elő. Nemcsak a fokozatok száma, hanem maga az írás terjedelme is nagyobb azonban ehelyütt: míg az 1584 előtti időszak közel 600 éve mindössze 24,5 oldal, addig az 1584 utáni 83 év viszont 31,5 oldalt tesz ki. A Romanovok története a 26. fokozattal kezdődik, Mihail trónra jutásának leírásával.

40 Ő valójában nem volt nagyfejedelem.

41 Gribojedov, 19. Kiemelés tőlem. (S. E.) Az idézet utolsó sora szó szerinti átvétel a Fokozatok Könyvéből, azzal a különbséggel, hogy az „És ezt az áldott Danyiilt választotta ki Isten” után a Fokozatok Könyvében szereplő „és emelte fel senki által nem fenyegettetve” részt kihagyta Gribojedov.

Végül egy további és még alapvetőbb különbséget kell megemlíteni a *Fokozatok Könyve* és Gribojedov írása közt, amelyre sem a szöveg közlői, sem Kohut, sem mások nem figyeltek fel. A *Fokozatok Könyvében* az egyes fokozatoknál a főcím ugyanis nem az adott fejedelmet említi meg először, mint ahogy Gribojedov teszi, hanem azt, hogy mely metropolitákról lesz szó benne – a fejedelem említése csak ezután következik. *Gribojedovnál viszont egyáltalán nem esik szó sem a tartalomjegyzékben, sem a fejezetek elején egyházi méltóságokról, mint a narratívát strukturáló személyekről.* Az egyedüli kivétel Filaret, aki Mihail cár apjaként a rokonság miatt fontos, nem pedig magának a pátriárkai hivatalnak a jelentősége miatt. Az említett különbség magyarázata véleményem szerint abban rejlik, hogy míg a *Fokozatok Könyve* narratívája egyértelműen a bizánci szimfónia elvének jegyében íródott, s ezt maga a mű szerkezete (metropoliták–uralkodók párhuzamossága) is tükrözi, addig Gribojedovnál a metropolitáknak/pátriárkáknak egyáltalán nem jut olyan különleges szerep, mint a *Fokozatok Könyvében*. Sőt, az egyházi hierarchia élén álló metropoliták/pátriárkák szinte teljes háttérbe szorítását tapasztalhatjuk Gribojedovnál, amit csakis Alekszej és Nyikon éppen akkoriban lezárult konfliktusa magyarázhat. Gribojedov nem említi meg név szerint a krónikában még magát a hivatalban levő orosz pátriárkát sem, pedig a trónörökös 1667-es bemutatása kapcsán szót ejt róla.

A pátriárkáknak az egyház felett gyakorolt csökkenő ellenőrzése a külföldieknek is feltűnt az 1667 utáni években, a moszkvaiak számára azonban ez már a mű megírásának idején, azaz 1667-ben is nyilvánvaló lehetett. Jelzésértékűnek tartom ebben a vonatkozásban, hogy a szeptember 1-jei, évenként megtartott újévi rituálé 1667-es megünneplése során a cár széke *a korábbiakkal ellentétben magasabb emelvényen volt, mint a pátriárkáké!*⁴² Összhangban azzal, hogy az 1666-os zsinat megállapítása szerint a cáré volt a legmagasabb méltóság a Földön.

Gribojedov művének kulminációs pontját éppen az 1667. szeptember 1-jei újévi rituálé, és a trónörökös ennek keretében megtartott bemutatása jelenti, s a krónika a 36. fokozattal zárul. Minthogy a *Fokozatok Könyve* esetében is tudatos volt a 17-es szám kiválasztása, felvethető, hogy volt-e ilyen tudatos-

42 Andrejev, I. L.: Alekszej Mihajlovics. Moszkva 2003. 455.

ság Gribojedov esetében is. A keresztény számmisztikában különböző jelentésekkel bír a 36-os szám. A Jelenések Könyve 36 látomást tartalmaz, míg ugyancsak 36 volt azon napok száma, melyeket Jézus a sivatagban töltött; végül pedig az örökkévalóságot, az idők végtelenségét is jelenti a 36.⁴³ Mint-hogy Gribojedovnál a 35. fokozat az újévi rituálé és a bemutatás, a 36. pedig maga a cár és az egyháziak kölcsönös imája, amely „*Ámennel*” zárul, így valószínűnek tartom, hogy a 36 fokozatra való tagolás nem volt véletlen, és a számhoz kapcsolódó utóbbi értelmezés tűnik relevánsnak. Ugyanis az újévi rituálé Isten örökké való áldását volt hivatott kifejezni Oroszország számára, amely áldás 1667-ben az újonnan bemutatott trónörökösben öltött testet. A dinasztia szentsége és folytonossága (következésképp az oroszok számára a Megváltáshoz vezető út) szempontjából ugyanakkor a korabeli egyházi hierarchiára immár csak az a szerep hárult, hogy imáival Isten áldását kérje a cári vérvonalra – a *Fokozatok Könyvében* kifejtett koncepcióval ellentétben, az egyház már nem volt kulcseleme az üdvtörténetnek.

43 McGriff, E. C.: *Lectionary Preaching Workbook*. Series VI. Cycle C., Lima–Ohio 2000. 101.

VARGA BEÁTA

HAJDÚK ÉS KOZÁKOK LENGYEL, ERDÉLYI ÉS HABSURG-SZOLGÁLATBAN A LIVÓNIAI ÉS A HARMINCÉVES HÁBORÚBAN

Bevezetés

A 16. század végére meghatározó „honvédő elemmé” váló magyarországi hajdúság és az ukrainai kozákság kialakulása és számuk növekedése egyaránt a török veszélyre vezethető vissza.¹ A magyar historiográfiában már korábban is felfeledött, hogy több szempontból is indokolt történeti párhuzamot vonni a magyar és a lengyel végek ún. „katonaparaszttsága” között,² de néhány tanulmányt³

1 *Gebei Sándor*: A lengyel végek katonaparaszttsága a 16–17. században. In: Emlékkönyv Rácz István 70. születésnapjára. Szerk.: Kovács Ágnes. KLTE Történelmi Intézete, Debrecen 1999. 69. p.

2 *Nagy László*: A hajdúvitézek. Bp. 1986. 22., 42.; *Nagy László*: Magyar hadsereg és hadművészet a harmincéves háborúban. Bp. 1972. 193.; *Nyakas Miklós*: A bihari kishajdú városok története. Debrecen 2005. 42.; Rácz István: A hajdúk a 17. században. Debrecen 1969. 16–21.; *Dankó Imre*: A hajdúság eredete. In: A hajdúk a magyar történelemben. Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleményei 10. Debrecen 1966. 8.

3 *Gebei Sándor*: Hajdú kiváltságolás–kozák kiváltságolás. In: "Frigy és békesség legyen..." A bécsi és a zsitvatoroki béke. Debrecen 2006. 153–180.; Варга, Беата: Історичні паралелі гайдукив Угорщини та козаків України за період XVI–XVII століть. In: Четвертий Міжнародний Конгрес Україністів Одеса, 1999. I. 174–180.; *Varga Beáta*: A magyarországi hajdúság és az ukrainai kozákság történeti párhuzamai. In: Acta Historica CXX. Szeged 2005. 31–47.; *Varga Beáta*: A hajdúk és a kozákok helye a 16–17. századi magyar és ukrán társadalomban. In: Fejlődő jogrendszer és gazdasági környezet a változó társadalomban. Szerk. Karlovitz János Tibor. International Research Institute, Komarno 2015. 358–364. p.; *Varga Beáta*: Hajdúk a kozákok ellen Bethlen Gábor első Habsburg-ellenes hadjárata idején. Aetas 30/2. (2015) 51–71.; *Marton Gellért Ernő*: Királyi hajdúk és regisztrált kozákok hazájuk szolgálatában. In: Acta Historica CXXXIV. Szeged 2012. 23–36.

kivéve máig sem készült egy komplettebb összehasonlító elemzés ebben a témakörben. Jelen tanulmányunkban olyan két példán keresztül mutatjuk be a hajdúk és a kozákok meghatározó katonai szerepvállalását, amikor az erdélyi fejedelemből lett lengyel uralkodó, Báthory István seregében egymás oldalán harcoltak, majd pedig Bethlen Gábor Habsburg-ellenes hadjáratai során szembekerültek egymással.

Hajdúk és kozákok Báthory István seregében a livóniai háborúban

Báthory István nevét a lengyel királyok⁴ történelmi panteonjában Sobieski János nevével említik egy sorban, Reinhold Heidenstein⁵ a fejedelem sikerét elsősorban azzal magyarázza, „...hogya a korona semmiképpen se juthasson osztrák jelöltnek ... a köznemesség Báthory István erdélyi fejedelmet választotta Anna férjéül és ... Lengyelország királyává...”,⁶ ezenkívül egyik nagyhatalom se nézte volna jó szemmel, ha a Rzeczpospolita szövetségre lépve valamelyik szomszédos állammal túlzottan megerősödött volna.⁷

Báthory lengyel királyként is nagyszámú magyar sereget tartott fenn, amelynek felépítése mintegy mintaként szolgált a lengyel hadsereg átalakításához: gyakorlatilag a magyar huszárok mintájára szervezte át a lengyel lovasságot és a hajdúhadszerkezet alapján a gyalogságot⁸. Báthory 1579–1581. évi hadjárataiban az Erdélyi Fejedelemségből érkezett zsoldosok is szolgál-

4 Ő volt az első lengyel uralkodó, akit a szejm először választott az Articuli Henriciani alapján királlyá. *Gebei Sándor*: A lengyel-litván Res Publica és Báthory István. In: Tanulmányok az erdélyi–lengyel kapcsolatok történetéből (16–17. század). Eger 2001. 11.

5 Báthory István titkára volt.

6 Reinhold Heidenstein a királyválasztó gyűlésről. In: Báthory István emlékezete. Szerk.: Nagy László. Budapest 1995. 133–134.

7 *Gebei Sándor*: Az erdélyi fejedelmek és a lengyel királyválasztások. Doktori Értekezés. 2004. 33.

8 *Szabó Béla*: Az Erdélyi Fejedelemség és a Rzeczpospolita (lengyel-litván unió) kapcsolatrendszere Báthory István alatt. In: Törésvonalak – Politikai, szociális és kulturális hasadások a közép-európai társadalmakban a kora újkortól napjainkig. Szerk. Erdős Zoltán – Pálffy Eszter – Zárdai István Zoltán. PTE BTK Kerényi Károly Szakkolégium, Pécs 2011. 18.

tak:⁹ lengyel királyként dupla zsold ígéretével toborozhatta magyar seregét, akik között nagy számban voltak hivatásos katonák¹⁰ és a tiszántúli hajdúság¹¹ válogatott csapatai.

Báthory István meghatározó szerepet játszott a hajdúk és a kozákok kapcsolattörténetében, ugyanis elsőként ismerte fel erdélyi fejedelemeént a hajdúk,¹² majd lengyel királyként¹³ az ukrainai kozákság igazi harci értékét. A „nemesi köztársaság” uralkodójaként 1576-tól seregében egyaránt részt vettek hajdúk¹⁴ és kozákok,¹⁵ ami ritka esetnek számít, mert a térségben kirobbant fegyveres konfliktusok döntő többségében egymás ellen harcoltak. Lengyel királyként kezdettől fogva felkeltette a Rzeczpospolita uralkodójának érdeklődését a hajdúsághoz hasonló társadalmi helyzetű és katonai funkciót betöltő ukrainai kozákság.¹⁶ Megszerezve a lengyel trónt, Báthorynak mindent meg kellett tennie annak érdekében, hogy a lengyel–litván

9 *Gebei Sándor*: Báthory István lengyel király és az Erdélyi Fejedelemség kapcsolata a livóni háború (1558–1583) befejezésének küszöbén, 1579–1581-ben. In: Tanulmányok az erdélyi–lengyel kapcsolatok történetéből (16–17. század). Eger 2001. 38.

10 Huszárok, a fejedelmi testőrséget képező „kék drabantok”, és a székely gyalogságot magába foglaló „vörös drabantok” tartoztak közéjük.

11 Jan Zamoyski seregében 1580 márciusában 1204, áprilisban 900, májusban 834, júniusban és júliusban 804, augusztusban 722, szeptemberben 644 hajdú teljesített katonai szolgálatot. *Gebei Sándor*: Az ukrán kozákság a XVI. században. In: Agrártörténeti Szemle. 21/3–4. (1979) 354.

12 *Nagy László-Nyakas Miklós*: Hajdútisztesség tüköre. Hajdúböszörmény 2001. 18.

13 A. B. Стороженко: Стефан Баторий и днепровские козаки. Киев 1904. 72.; *Szabó Béla*: Báthory István erdélyi fejedelem és lengyel király katonai és katonapolitikai tevékenysége. PhD-értekezés. Budapest 2009. 73.

14 *Szádeczky-Kardoss Lajos*: Báthory István lengyel király magyar katonái az 1580-iki muszka háborúban. In: Hadtörténelmi Közlemények XXXII. évf. I–II. sz. Pécs 1931.; *Szabó Béla*: Báthory István erdélyi fejedelem és lengyel király magyar katonái. In: Örökös háború két világ határán: Katonák, fegyverek és hadviselés a törökök elleni küzdelemben. Szerk. Szabó Sarolta. Nyíregyháza 2011. 93–108.

15 Сили Шандор: Венгерские войны на службе московскому государству в конце XVI и XVII веке. In: Вестник Волгоградского Государственного Университета. Волгоград, 2003/8. 77–78.

16 Zrodła dziejowe. Warszawa 1891. T. 9. 80. p.

állam külpolitikai irányvonalával¹⁷ ne váltsa ki a szultán rosszallását,¹⁸ de a zaporozsjei kozákoknak a török–tatár területek elleni portyázó hadjáratai folyamatosan fenyegették a lengyel–török békés viszonyt. Hogy némileg elterelje a figyelmet a belpolitikai problémáktól,¹⁹ Báthory hadjáratra készülődött Oroszország ellen, de a kétfrontos háború elkerülése érdekében létfontosságúnak bizonyult a zaporozsjei kozákok maga mellé állítása.

1578 szeptemberében kozák küldöttség érkezett a királyhoz,²⁰ akik a szicskozákok nevében felajánlották a szolgálataikat Báthorynak, és megígérték, hogy bárhol harcolnak, ahová a király küldi őket.²¹ Jóllehet az utolsó Jagelló-uralkodó, Zsigmond Ágost hűségére már korábban felesküdt 300 zaporozsjei kozák, valójában hivatalosan Báthory István hozta létre a lajstromozott kozákság intézményét²² azáltal, hogy az 1578 szeptemberében kiadott „Egyezmény a szicskozákokkal”²³ (*Szoglasenyije sz nyizovcami*) elnevezésű rendelete értelmében az állami szolgálatba fogadott kozákok – először 500, majd 1583-ban 600 fő – adómentességet kaptak, és mentesültek az egyházi és földesúri terhek alól; függetlenedtek a helyi adminisztráció hatásköre alól, azaz önkormányzati jogot kaptak; központjukként Trehtyemirov városát je-

17 Купиш, Д.: Русско-ливонское пограничье в стратегических планах Стефана Батория в 1578–1582 гг. In: Петербургские славянские и балканские исследования 2014. No. 1. Январь-Июнь. 73–74.

18 Báthory István erdélyi fejedelem és lengyel király levelezése II. köt. 1576–1586. Szerk. Veress Endre. Kolozsvár 1944. 52., 67., 70., 81.

19 A főúri mágnás családokkal szemben Báthory megpróbált egy biztos társadalmi bázist kiépíteni a szakképzett hivatalnok-nemességre támaszkodva, akik közül annak a *Jan Zamoyski* nevét kell elsősorban kiemelni, Archiwum Jana Zamoyskiego, Kancelerza i Hetmana Wielkiego Koronnego. Tom II. Kraków 1909. 415–416.; *Lesniewski, Slawomir*: Jan Zamoyski. Hetman i politik. Warszawa 2008. 41–43.; *Balla Péter*: Báthory István és Jan Zamoyski kancellár – egy sikeres együttműködés története In: *Historia Nostra*. Szerk. Miskei Antal – Fábíán Máté. Eger 2013. 23.

20 Стороженко А. В.: Стефан Баторий i. m.70.

21 Голобуцкий, В. А.: Запорожское козачество. Киев 1957. 92–93.

22 Varga Beáta: Báthory István, a „regisztrált kozákság atyja” In: *Hungaro-Ruthenica VII*. Szeged 2015. 267–281.

23 *Acta historica res gestas Poloniae illustrantia*. T. 11. 337.

lőtték ki;²⁴ hetmanjukká pedig a cserkasszi sztarosztát, Wisniowiecki herceget nevezték ki.²⁵ Báthory mintegy „magyar módra,” 5 * 10 soros alakulatba formálta a regisztrált kozák sereget.²⁶

A Rzeczpospolita királya a fenti intézkedéseivel biztosítottak vélte a déli határvidék békéjét, és hozzákezdhetett az Oroszország elleni háborúhoz, de az uralkodónak olyan ütőképes és tapasztalt hadseregre volt szüksége IV. Iván ellen, amelyik állandó hadkészültségben áll, és gyorsan lehet mozgosítani. A király ennek érdekében arra kötelezte a lengyel pánokat, hogy saját költségre lovas huszár és tüzér csapatokat bocsássonak Báthory rendelkezésére, és bevetette a magyar hajdúkat, valamint a külföldi – német, skótszoldos csapatokat.²⁷

Az 1579. évben a regisztrált kozák ezred nem vett részt Báthory Polock elleni hadjáratában, hanem a déli határokat kellett védeniük a tatár betörések ellen. A szicskozákok egy része ugyanakkor a zsákmányszerzés reményében önként csatlakozott Báthoryhoz a Polock elleni ostromban,²⁸ egy másik csoportjuk pedig Wisniowiecki²⁹ seregében szolgált. 1580-ban a lajstromozott kozákok Jan Orisovski vezetésével csatlakoztak Báthory hadaihoz, és részt vettek a király Velikije Luki elleni hadjáratában, amely stratégiai fordulatot eredményezett a livóniai háború menetében.³⁰ Ezenkívül mintegy 4000 szicskozák vett részt az 1580. évi hadjáratban, ezért ebben az évben nem in-

24 Щербак, Віталій: Запровадження козацьких реєстрів In: Магістеріум. Бип. 41, Історичні студії. Кіїв 2010. 9.

25 Az állami szolgálatba fogadott regiszterkozákság alkotta az ún. Zaporozsjei Hadat, amely sereg egyrészt a lengyel-litván állam déli határait védte a török-tatár támadások ellen, másrészt fel kellett tartóztatniuk a zaporozsjei kozákok portyázásait. – *Gebei S.*: A lengyel végek i. m. 74.

26 *Gebei Sándor*: A lengyel-litván nemesi köztársaság (Rzeczpospolita) ukrán politikája 1569–1648 között. In: *Pro Lyceo Agriensi*. Eger 1999. 282.

27 *Szabó B.*: Báthory István i. m. 73–74.

28 *Zrodla dziejowe* T. IX. 204.

29 Báthori livóniai hadjáratával egy időben Mihail Wisniowiecki cserkasszi sztarosztá mint a regisztrált kozák had hetmanja, a király parancsára támadásokat indított Oroszország délnyugati határvidéke ellen.

30 *Szabó Béla*: Stratégiai fordulat a livóniai háború (1558–1582) menetében: Báthory István hadjárata Velikije Luki ellen (1580). In: *Bolyai Szemle*. XX. (2011) 127–143.; Рейнгольд Гейденштейн: Записки о Московской войне (1587–1582). Санктпетербург 1889 101.

dultak kozák portyák török–tatár területek ellen. 1581-ben a regisztrált kozákok nem vették ki részüket Pszkov ostromában, hanem Orisovski irányítása alatt a déli határokra lettek vezényelve a krími tatárok ellenében.³¹

Báthori István a kozákok alkalmazásával valójában két legyet ütött egy csapásra: egyrészt hatékonyabbá tette a lengyel sereg ütőképességét, másrészt a livóniai háború idején átmenetileg biztosította a békét a déli határvidéken, elkerülve ezáltal a kétfrontos háború kialakulását. Ugyanakkor maga a tény, hogy az uralkodó csak a Velikije Luki elleni hadjáratban vetette be közvetlenül a kozákokat a livóniai háborúban, arra enged következtetni, hogy nem feltétlenül bízott bennük, és csak kényszerűségből alkalmazta őket.³²

Hajdúk a kozákok ellen a harmincéves háborúban

A közép-kelet-európai régió 16–17. századi fegyveres konfliktusainak döntő többségében a hajdúk és a kozákok ellenséges oldalon harcoltak, mint ahogyan a harmincéves háborúban is.

Hatalomra jutása zűrzavaros időszakában³³ Bethlen Gábor elsősorban az Erdélyi Fejedelemség területén élő bihari hajdúság fegyveres erejére tudott támaszkodni, ugyanakkor a királyi Magyarországhoz tartozó szabolcsi hajdúk a törökellenes portyázásaikkal sok gondot okoztak az erdélyi kormánynak.³⁴ Lippa átengedése³⁵ tovább növelte a bizalmatlanságot a törökbarátnak tartott Bethlen Gábor ellen, ami a hajdúságot is megosztotta, így a Bethlen ellen szervezkedő Homonnai Drugeth György seregéhez nagy számban csatlakoztak a királyi Magyarország területén élő hajdúkatonák.³⁶

31 Zrodla dziejowe T. IX. 294–295.

32 Стороженко А. В.: Стефан Баторий i. m. 56–57.

33 Papp Sándor: Újabb adatok Bethlen Gábor hatalomra kerülése történetéhez. In: Bethlen Erdélye – Erdély Bethlene. Kolozsvár 2014. 36–47.

34 Bethlen Gábor általában a fennhatósága alatt álló bihari hajdúkat mozgósította a „túloldaliak” ellen, aminek pedig az lett a következménye, hogy „testvérháború” alakult ki az erdélyi és a császári fennhatóság alatt álló hajdúság között.

35 Sudár Balázs: Iszkender és Bethlen Gábor: a pasa és a fejedelem. Századok 2011/4 985.

36 A szabolcsi hajdúk nem álltak egységesen Homonnai mellé, ebben ugyanis egy részüket megakadályozta a vallási meggyőződésük és Bethlen Gábor fenyegető rendeletei. Gebei Sándor: Bethlen Gábor viszonya a Rzeczpospolitához. In: Bethlen Gábor képmása. Speculum Historiae Debreceniense. Szerk. Papp Klára. Debrecen 2013. 96.

1619-ben Bethlen a harcra leginkább alkalmas hajdúkat fogadta szolgálataiba, akik közé kezdetben a privilegizáltak kerültek be, a további toborzások eredményeképpen az év végére pedig részben a felső-magyarországi végvári hajdúk csatlakozásával,³⁷ akik már hónapok óta nem kapták meg a császártól a zsoldjukat, részben a Felső-Magyarország védelmére mozgósított hajdúkkal együtt 25 ezerre nőtt ez a létszám.

Mindeközben 1618 végén II. Ferdinánd megbízottjaként Michael Adolf von Althan gróf érkezett Lengyelországba,³⁸ hogy megszerezze a lengyel uralkodó engedélyét kozák zsoldos csapatok toborzásához. Erre már korábban is volt példa, a 15 éves háború volt az első alkalom,³⁹ amikor a Habsburgok zsoldba fogadtak ukrainai kozákokat,⁴⁰ de a későbbiekben is többször igényt tartottak a szolgálataikra. III. Zsigmond számára valójában kapóra jött a császár kérése, hiszen a kozákok lengyelországi „pacifikációja”⁴¹ ezáltal megoldódni látszott. A lengyel uralkodónak azonban nem állt szándékában egy nemzetközi konfliktusba bonyolódni, ezért mintegy kompromisszumos megoldásként engedélyt adott a birodalmi követeknek, hogy önkéntes csapatokat szervezzenek a Rzeczpospolita területén, és azt javasolta, hogy elsősorban a kozákok körében végezzenek toborzást. A lengyel-litván kormányzat álláspontja szerint ezek a „szabadfoglalkozású katonák”⁴² valójában törvényen kívül álltak, így a császári zsoldba lépésük nem is értelmezhető úgy, mintha III. Zsigmond közvetlenül nyújtott volna katonai segítséget II. Ferdinándnak.⁴³ A későbbiekben a Habsburg-szolgálatba főleg azok a „li-

37 Több stratégiaiilag fontos végvár – pl. Drégelypalánk, Érsekújvár, Fülek, Szécsény

38 Historia Dyplomacji Polskiej. II. 1572–1795 Warszawa 33.

39 Kovács Endre: Magyarok és lengyelek a történelem sodrában. Bp. 1973. 145.

40 Ivanics Mária: Hitharc vagy hadivállalkozás – A tatár segédc csapatok alkalmazásának pénzügyi terhei a tizenöt éves háborúban. In: „Nem Búcsúzó” – Emlékkönyv Benda Kálmán emlékére. Szeged 1994. 291.

41 A kozákoknak az 1616-18 közötti orosz-lengyel háborút követően újabb katonai akciók után kellett nézniük: vagy „saját szakállukra”, portyázó hadjáratokat indítanak török és tatár területek ellen, vagy idegen uralkodók szolgálatába állnak – Джерела до історії України-Руси - Матеріали до історії козащини, VIII. 53–64.

42 Gebei S.: Bethlen Gábor i. m. 103.

43 Historia Dyplomacji Polskiej. II. 1572–1795. Warszawa 1982. 33.

sowczik⁴⁴ álltak, akik az oroszországi „zavaros időszak” és az 1616–18. évi lengyel–orosz háború lezárulása után nem voltak hajlandóak a békés életformára áttérni, és a lengyel–litván állam területén fosztogattak.⁴⁵

Miután Althan gróf visszatért lengyelországi megbízatásáról, Bécsben találkozott Homonnai Drugeth Györggyel,⁴⁶ és együtt kezdték szervezni a Bethlen elleni sereget: „gyűjtőmunkájuk” eredményeként először 4000 „kóbor” kozákok⁴⁷ fogadtak zsoldba és fegyvereztek fel, majd Homonnai tanácsára további 1000 főt állítottak a császár szolgálatába. 1619 októberében Homonnai a magyar határhoz vonult saját „lengyel” seregével,⁴⁸ ahol a Bethlen által megbízott Rákóczi György hadaival találta szembe magát,⁴⁹ akire 1619. november 22-én Homonnánál vereséget mértek. Feltehetőleg a hajdúk nem vették komolyan a kozákok katonai potenciálját annak ellenére, hogy azok harcászata alapvetően ugyanazokat a jellemvonásokat viselte magán, amelyek a hajdúkra is jellemzőek voltak. Homonnai és a kozákok november 30-án elfoglalták Kassát, majd Eperjes⁵⁰ felé vonultak, de nem sikerült elfoglalni a várost. Homonnai sikertelenségének fő oka a pénzhány volt, ugyanis nem tudta kifizetni a kozákok zsoldját, akik fellázadtak, és megtagadták az engedelmisséget,⁵¹ majd december 16-án háromhavi szolgálat után visszatértek Lengyelországba. 1619-ben a kozák támadások Észak-Magyarországon összességében nem okoztak különösebb károkat, de valójában nem változtattak II. Ferdinánd magyarországi pozícióján sem.⁵²

44 *Wojciech, Dembolecki*: Pamietniki o Lissowczykach czyli Przewagi Elearów Polskich 1619–1623. Krakow 1859. 28.; *Angyal Dávid*: Magyarország története II. Mátyástól III. Ferdinándig. In: A magyar nemzet története. Szerk. Szilágyi Sándor. 6. köt. Bp. 1898. 241.

45 Архив ЮЗР – Акты о козаках, 253–255.

46 *George Gajecy–Alexander Baran*: The Cossacks in the Thirty Years War. I. Rome 1969. 95.

47 *Szilágyi Sándor*: I. Rákóczy György (1593–1648). Bp. 1893. 67.

48 Homonnai György seregének létszáma a homonnai csata során 10 ezer főre becsülhető, ugyanis a korábban toborzott „lisowczik” mellé csatlakoztak a Zaporozsjei Szics kosevoj atamánjának, Petro Szahajdacsnijnak a seregéből elbocsátott kozákok mintegy hatezer fős létszámában. Голобуцкий, В. А.: Запорожское и. т. 161.; Соловьёв, С. М.: Малороссийское козачество до Хмельницкого. In: Русский Вестник. 23. Кн. I. Москва 1859. 183.

49 *Szilágyi S.*: I. Rákóczy i. m. 70–71.

50 *Angyal D.*: Magyarország története i. m. 242.

51 *Dembolecki W.*: Pamietniki i. m. 19.

52 Bár ez a katonai vállalkozás hiábavaló volt, végül mégis döntő súlya lett a háború menetében, Bethlen Gábor ugyanis november 27-én a cseh csapatokkal együtt megtámadta Bécsset, de ekkor értesülvén Rákóczi György homonnai vereségéről, a fejedelem felhagyott Bécs ostromával, és Pozsonyba vonult.

1620-ban II. Ferdinánd 200 ezer forintos anyagi támogatásával Homonnai Drugeth György ismét megpróbált kozák csapatot szervezni Lengyelországban Bethlen serege ellen.⁵³ A Habsburg-uralkodó helyzete 1620 nyarára rosszabbodott, mert Bethlen Gábor ismét Bécs ellen indult, de seregének egy része Alsó-Ausztria és Morvaország területén szembekerült a kozákokkal,⁵⁴ akik a hadviselésben és a taktikában egyenlőnek bizonyultak velük. Homonnai második hadjárata jelentős magyar katonai erőket kötött le, így megfosztotta a cseh felkelők seregét azoktól a szükséges intézkedésektől, amelyek a katolikus erőket voltak hivatottak megállítani, hogy ne foglalják el Prágát. Ezáltal a kozákok végül hozzájárultak a protestánsok vereségéhez, és kétszer is bizonyították értékes haderejüket a Habsburgok számára.

Miután november 10-én Prága harc nélkül feladta magát, a birodalmi sereg a morva és sziléziai területek pacifikálására⁵⁵ indult, amely katonai vállalkozásban a kozákok is részt vettek, mintegy „szabad kezett” kapván. A „legális kozák rablás és fosztogatás” ez esetben büntetés volt a császár részéről a cseh lázadók ellen. II. Ferdinánd 1621 februárjában a kozákok kifizetéséről és elbocsátásáról rendelkezett, de mint kiderült, elhamarkodottan döntött, mert miután 1621 márciusában Bethlen Gáborral megszakadtak a béketárgyalások, a háború kiújult.⁵⁶

1621 végén II. Ferdinánd elküldte ugyan Varsóba követét, hogy néhány ezer kozákot fogadjanak zsoldba a császári seregbe, de a sorozás olyan hosszú időbe telt, hogy a császár és Bethlen Gábor időközben megkötötték a nikolsburgi békét, ezért a toborzás félbeszakadt. Ekkor ismételten kiderült, hogy a kozákok milyen fontos szerepet játszottak a harmincéves háborúban, mert részben a kozák segéderők hiánya kényszerítette a birodalmi kormányzatot a megegyezésre Bethlen Gáborral.⁵⁷

53 Szilágyi Sándor: Oklevelek Bethlen Gábor MDCXIX-XXI. hadjáratai történetéhez. In: Magyar Történelmi Társ. Bp. 1857. 199.

54 Peter Hamish Wilson: The Thirty Years War: Europe's Tragedy. London 2009. 301.

55 Polysensky, J. V.: The Thirty Years War. Berkeley 1971. 149.

56 Papp Sándor: Bethlen Gábor ismeretlen hadjárati terve II. Ferdinánd és a katolikus Európa ellen. In: Bethlen Gábor és Európa. Szerk. Kármán Gábor–Kees Teszelszky. Bp. 2013. 117.

57 A cseh felkelés leverését követően a Habsburgok a harmincéves háború ún. „pfalzi” szakaszában is bevetették a kozákokat. Birodalmi sorozó ügynökök mintegy 10 ezer kozákot fogadtak zsoldért császári szolgálatba, akik Alsó-Pfalz területén harcoltak Pfalzi Frigyes és Mansfeld csapatai ellen.

Összegzés

Már Rácz István⁵⁸ is felhívta arra a figyelmet, hogy a magyarországi hajdúkat nem lehet azonosítani más európai deklasszált elemekből összeverődött zsoldosokkal, mivel számukra nem volt mindegy, hol és miért harcoltak. Ugyanakkor az ukrainai kozákság a letelepedett életforma helyett, a megélhetés érdekében, az Oszmán Birodalom elleni zsákmányszerző hadjáratok mellett szívesen választotta azt a lehetőséget, hogy idegen uralkodók szolgálatába szegődött zsoldos katonaként.

Mind a hajdúk, mind a kozákok zsoldos katonaként szolgálták urukat – Báthory Istvánt, Bethlen Gábort illetve II. Ferdinándot –, de elkötelezettségüket tekintve a kozákok jóval kevésbé számítottak megbízhatónak, mert döntően idegen földön, idegen uralkodóért, idegen vallásért harcoltak, ez pedig jelentősen behatárolta a katonai teljesítőképességüket.⁵⁹

A kozák, illetve a hajdú hadszervezet és fegyvernemi eloszlása szembevető hasonlóságokat mutat, ezért egymással szemben általában hatékonynak bizonyultak. A mozgékonyság hiányát⁶⁰ mintegy ellensúlyozandó, a Habsburg-uralkodók a 16. század végétől kezdve kozák könnyűlovasokat fogadtak a zsoldjukba, akiknek elsősorban azt a szerepet szánták, hogy semlegesítsék a hozzájuk hasonló stratégiát felvonultató török hadakat, majd a hajdúkat. Jelentősebb eredményt azonban nem értek el velük, mert a könnyűfegyverzetű kozák csapatok nem tudtak szervesen együttműködni a nehézfegyverzetű császári katonasággal⁶¹.

58 Rácz I.: A hajdúk i. m. 41.

59 Varga B.: Hajdúk a kozákok ellen i. m. 70.

60 A császári lovasok és gyalogosok fokozottan támaszkodtak a tűzerőre, és a csapataik mozgására a nehézkesség volt jellemző.

61 Nagy László: Magyar hadsereg és hadművészet a harmincéves háborúban. Bp. 1972. 173.

SZVÁK GYULA

I. PÉTER: PRO, KONTRA ÉS REKONTRA

Amint Gebei Sándor professzort is egy kolléga születésnapja ihlette meg, hogy visszatérjen az „örökzöld témához”, I. Péter értékelésének kérdéséhez,¹ úgy mi sem természetesebb számomra annál, hogy az ő tiszteletére készült kötetben mintegy „vizsgáljam” e gesztusát. Ezt annál szívesebben teszem, mivel magam is úgy gondolom, hogy a „probléma” ismét igen átpolitizálttá vált az utóbbi időben. Jogosnak érzem tehát, hogy kimerítő bírálatban részesít egy hiperkritikus rosztovi történészt cikkében, aki gyakorlatilag a „fő”- vagy „ösgonoszt” láttatja az átalakító orosz cárban.

Nem véletlenül alakult egyébként úgy, ahogy alakult a „minden idők legnagyobb oroszáról” szóló sajátos népszavazás sem, amelyről annak idején részletesen beszámoltam.² E faramuci „versenyen”, mint tudjuk, I. Péter „csak” az 5. helyezést érte el, amire nincs semmilyen racionális magyarázat, ha csak éppen nem a politikai indíttatás és a manipuláció.

Többször írtam már arról,³ hogy az orosz történelmi gondolkodás történetében csak egyszer volt egy olyan hosszabb időszak, amikor I. Péter alakja háttérbe szorult. (Legalábbis a másik rettegett cárral, IV. Ivánnal szemben.) Ez azonban a sztálini időszakban történt, amikor Sztálin személyesen

1 *Gebei Sándor*: „Pro et contra” Nagy Péter cárról. Megjegyzések egy rosztovi történész vitára ingerlő cikkéhez. In: *Klió és a médiagalaxis. Tanulmányok a 70 éves Buzinkay Géza tiszteletére*. Szerk. Martin József – Széchenyi Ágnes. Corvina Kiadó – Eszterházy Károly Főiskola, Bp. – Eger 2011. 149–166.

2 *Szvák Gyula*: I. Péter szupersztár. In: *A poltavai csata jelentősége a svéd és az orosz történelemben*. Szerk. Miszler Tamás – Sashalmi Endre. PTE BTK, Pécs 2010. 83–87.

3 Legrészletesebben: *Szvák Gyula*: IV. Iván és I. Péter utóélete. (Ruszisztikai Könyvek VIII.) Bp. 2001.

is többször beleavatkozott a IV. Iván- és I. Péter-értékelésbe. Az Eizenstein *Rettegett Iván* című filmje forgatása, sőt forgatókönyve kapcsán kifejtett véleménye világossá teszi prioritásait: ő egy, a Nyugat – s azon belül a németek – ellen harcoló, s e küzdelmében a pártütő bojárokat megleckéztető (értsd: szükség esetén kiirtó) uralkodónak akarta a cárt láttatni, aki országát erős kézzel irányítja. I. Péter viszont csak részlegesen felelt meg ezen elvárásoknak hírhedett „nyugatosága” miatt, ezért szorult hátrébb a sztálini panteonban.

Valami hasonló játszódik le manapság is. Természetesen a megfelelő változtatásokkal. Itt nincs szó sztálini típusú hatalmi aspirációkról, a véres kegyetlenség legitimációs kényszeréről. Szó van viszont rendteremtésről, a felbomlott birodalom legalább részleges újjáépítéséről, a nemzeti nagyság ideológiai, társadalomlélektani – sok tekintetben a pravoszláv egyházra bázírozó – alátámasztásáról. A revolúció helyett az evolúció ül ünnepet, a jecini nyugati eredetű ultraliberális káoszt a tősgyökeres orosz talajban fogant rend váltja fel.

Az igazság kedvéért azt is el kell mondanunk, hogy az ellenkező előjelű politikai befolyásoltságtól sem volt sosem mentes a historiográfia, mint pl. az 1980-as évek második felétől, a „peresztrojkától” kezdődő bő évtizedben. Az orosz értelmiség azokban az években meglehetősen optimista volt, és – mint már annyiszor az orosz történelem során – sokat várt az éppen soron levő vezetőtől, Gorbacsovától. Az olyan európai személyiségek, mint például Dmitrij Lihacsov is osztoztak ebben a lelkesülésben. Ez adott esetben eléggé paradox véleményt eredményezett: Lihacsov, a régi orosz kultúra legavatottabb specialistája dicsőítette e kultúra lerombolóját. Részint azért, mert „ha nem lett volna egy »sietős« Péter, akkor könnyen születtek volna más történelmi személyiségek – csakhogy kevésbé tehetségesek és kevésbé alkalmasak az államférfiúi tevékenységre.” Másrészt pedig abból a felismerésből kiindulva, hogy „a hatalmas kiterjedésű Oroszországban valamennyi reform, valamennyi történelmi átalakulás több erőfeszítéssel járt, több munkát követelt és több áldozat árán valósult meg.”⁴ Dmitrij Lihacsov I. Péter kapcsán valójában általában az oroszországi reformok elkerülhetetlenségéről és egyúttal „rögös útjáról” fejtette ki elképzelését, s ezzel mintegy „megtámogatta” Gorbacsovot.

4 D. Sz. *Lihacsov*: Élet és Irodalom, 1987. VII. 3.

Ha csak politikáról lenne szó, akkor, persze, egyszerűbb lenne a helyzetünk, tollat sem kellene ragadnunk, hiszen úgysem tudunk ellene tenni, illetve nem a történész dolga, hogy politikai játszmákba bonyolódjék. Gebei Sándor maga is lényeglátón utal azonban arra, hogy I. Péter „megosztó” személyisége éppen objektív történelmi teljesítménye okán is egyformán jogosan lehet kritika és elismerés tárgya. Nem véletlenül szenteltem ennek 1989-ben „Furkósbotl Európa? I. Péter: érvek – ellenérvek” címmel egy egész historiográfiai gyűjteményt, majd később monografikusan is elemeztem a „pro és kontra” véleményeket. S bár a historiográfiai analízisben igyekeztem szigorúan tárgyyszerű és elfogulatlan maradni, természetesen saját véleményemet sem rejtettem véka alá. A legpregnansabbban talán a következő összefoglalásban: „Az értékelés feladatát kitűző és vállaló történész nem érheti be azzal, hogy regisztrálja az I. Péterre vonatkozó egykorú véleményeket vagy felidézze a későbbi történetírókét. Véleménye kialakításakor egy sor egyéb kérdést is fel kell tennie, és lehetőség szerint meg is kell válaszolnia. Elsősorban: arányban voltak-e a Péter által elért eredmények az értük hozott áldozatokkal? Vajon olcsóbban is megúszhatta volna-e az orosz társadalom az »átalakítást«? Aztán: mennyiben célozták Péter reformjai a birodalom átalakítását s mennyiben a konzerválását? Valóban egy »új« Oroszország születését készítették elő, s nem a »rég« átmentését alapozták meg mindörökre? S végül a leglényegesebb történetiszemléleti probléma: a birodalom vagy az alattvaló érdekei nyomnak-e többet a latban az utólagos történelmi értékeléskor?

Vaszilij Kljucsevszkij fogalmazott úgy, hogy az orosz történelem alapelentmondása a fordított arányosság a birodalom, illetve az állampolgárok szabadságának, jólétének erősödése között. Soha addig olyan rosszul nem éltek az emberek Oroszországban, mint Péter idején. Ez persze lehetett a boldogabb jövőért hozott kényszerű áldozat is. Péter reformjai azonban egy katonai monarchiát erősítettek meg és fejlesztettek tovább a totális állam irányába. És nem a »felvilágosult« abszolutizmus eszközrendszerével, amely legalább felvillanthatta volna a polgárosodás felé vezető átmenetet. I. Péter az állam szolgájává süllyesztette a társadalmat. Miközben az »államot« európaizálta, addig a társadalmat »asiatizálta«. Persze az orosz állam homlokzatának nyugati mintára történő átfestése sem volt teljes – ezt majd II. Katalin végzi

el. A hadsereg és a szolgáló nemesi bürokrácia megszervezésével, illetve az alsóbb néposztályok rabszolgává süllyesztésével azonban tartós »eredményt« ért el – ezen már csak enyhíteni fognak utódai.

E tekintetben persze tényleg csak kiteljesíti az addigi társadalomfejlődésben benne levő lehetőséget. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy mint egy katalizátor, felgyorsította a történelmi folyamatokat. Nélküle minden lassabban, de talán fájdalom mentesebben ment volna végbe. Oroszország később került volna közel Európához, és lehet, hogy távolabb is maradt volna tőle. Történelmi perspektívában nézve, a patriarchális rend felbomlását csak a modernitás legitimálhatja. I. Péter feláldozta a stratégiai célt a taktikai feladat megoldásáért. Birodalmat szervezett despotikus alapokon – hosszú időre száműzve a polgári társadalom illúzióját. A történelmi determinációkért természetesen nem lehet egy történelmi személyiséget elítélni. Hiba lenne akár csak utólag is felelősségre vonni egy uralkodót azért, mert a rendelkezésre álló eszközökkel a lehető legnagyobb hatásfokkal valósított meg egy országa előtt álló reális célt. Az emberi életekért azonban minden korban kár, különösen, ha áldozatuk hiábavaló volt. I. Péter ezért sokkal inkább tragikus, mint pozitív vagy negatív történelmi személyiség. Azt tette, amit tennie kellett és lehetett. Az orosz birodalomnak minden oka megvan a dicsőítésére, az alattvalónak pedig a megátkozására.”⁵

Értékelésemben tehát magam is azt tettem, amit Gebei Sándor: megpróbáltam balanszírozni az érvek-ellenérvek között. Csakhogy amíg nála a pozitív, addig nálam a negatív irányba billen a képzeletbeli patikamérleg. Nem volt könnyű egyébiránt higgadtnak maradni ezen közben, amikor az orosz történetírás atyja, Nyikolaj Karamzin pl. ekként ír: „Változzanak bár ezek a szokások természetes úton, ám rendeletekkel megváltoztatni őket erőszak. Törvénytelen még az egyeduralkodó monarcha részéről is... az összeméri jótétemények megszerzésével egy időben elvesztettük állampolgári erényeinket. Az orosz név vajon még ma is olyan kifürkészhetetlen erővel hat ránk, mint korábban? És egészen természetes: nagyatyáink, már Mihail és fia uralkodása alatt sok hasznosat átvettek a külföldi szokásokból, ám mégis megőrizték azt a gondolatot, hogy az igazhitű orosz

5 Szvák Gyula: I. Péter In: A tizenkét legnagyobb orosz. Szerk. Szvák Gyula. Russica Pannonicana, Bp. 2009. 109–111.

a világ legtökéletesebb polgára, a S z e n t O r o s z h o n pedig – a legelső állam... Világpolgárok lettünk, de bizonyos tekintetben megszűntünk oroszok lenni. Péter hibájából... Kétségtelenül nagy volt, de még sokkalta nagyobb lehetett volna, ha megtalálta volna azt a módot, hogy az oroszok elméjét úgy világítsa meg, hogy állampolgári erényeik ne szenvedjenek csorbát..., ha Európát megpillantva, nem akart volna Oroszországból – Hollandiát csinálni.”⁶

Nem sokkal később a szentpétervári történész professzor, Nyikolaj Usztrjalov viszont egészen másként látta: „Péter ugyanaz volt Oroszország számára, mint ami Európa számára a kereszteshadjáratok, a könyvnyomtatás, Amerika felfedezése és műveltségének többi forrása. Oroszország nemcsak reguláris hadseregét, flottáját, a szenátust, a szinódust, a kollégiumokat, a szolgálati szabályzatokat, az első gyárakat, az első iskolákat, az akadémiákat, a győzelmeket, a Balti-tenger feletti uralmat, az Európával való kapcsolatot, az északon meglévő hatalmi fölényt köszönheti neki, hanem a mostani állapotáért is hálás lehet; a Péter vetette mag termését mi aratjuk le. Ő Oroszország számára egy hirtelen támadt, fényességes égitest volt, amely mindent felmelegített, megtermékenyített, felélesztett; széttörte durvaságunk bilincseit, felrázott minket évszázados álmunkból, arra készítette, hogy felocsúdjunk, rácsudálkozzunk saját magunkra, szomszédainkra, a természetre; egy jobb polgári életre szólított fel minket, megmutatta nekünk eszközeinket, és az utat, melyen rendíthetetlenül haladnunk kell. Oroszország, csak egyedül Péter nem több mint 36 évig tartó uralkodása alatt megtudott és elsajátított nagyjobb részt mindent, amit Európa művelődése az események végeláthatatlan sorának, kedvező esetek bonyolult láncolatának köszönhet, a könyvnyomtatás feltalálásától a vesztfáliai békéig. Péter két évszázadot egyesített meg magában.”⁷

Az ilyen és ezekhez hasonló szélsőséges nézetekből levont történeti tanulságok alapozták meg mindkettőnk – Gebei professzor és jómagam – árnyalt és mértéktartó értékelésre való törekvését.

A kettősség azonban kétség kívül tetten érhető. Nem kell azonban ehhez

6 *Nyikolaj Karamzin*: O drevnyej i novoj Rosszii in: Isztorija goszudarsztva Rosz-szijszkovo, t. X-XII., Moszkva 1997. 501–504.

7 *Nyikolaj Usztrjalov*: Russzkaja isztorija. 5. kiad., Szpb. 1855. 20–25.

két külön történésznek lenni. Napjaink talán legjelesebb Péter-kutatója, a pétervári Jevgenyij Anyiszimov egyik újabb munkájában maga helyezkedik mindkét pozícióba, ahogy ő fogalmazza: a „nyugatos, felvilágosult patrióta” és a „konzervatív patrióta” pozíciójába, majd mintegy párbeszédet folytat önmagával előbbieik modorában, a rájuk jellemző nézetrendszereket recitálva.⁸

Bizony, a nagy reformváramozások korának Jevgenyij Anyiszimova, 1989-ben még sokkal egyértelműbben foglalt állást: „[A téma aktualitását az adja, hogy] a mi társadalmunk azon átalakulások korába ért, amelyek mélységétől, következetességétől és radikalizmusától függ gyermekeink és unokáink további sorsa. Ezért olyan fontosak számunkra a reformok és a reformátorok történelmi tapasztalatai.” A történelem ezen leckéi közül Anyiszimov az alábbiakat tartja a legmegszívlelendőbbeknek: „felmerül az orosz talajon történő átalakítások legfontosabb, gyökeres problémája: hogyan, milyen úton kell haladni, hogy megvalósítsuk az igazságot, az igazságosságot, az egyetemes boldogságot? Az erőszakos progresszió útján, amikor normálisnak, megengedhetőnek számított az, hogy a nép egyik részét feláldozták a többiek fényes jövője érdekében, amikor a magas célok elérésének eszközeként az erőszakot, a legkülönbözőbb formában megjelenő kényszert választották? Éppen ezen az úton járt Péter-reformátor.”⁹

A nagy megrázkódtatások és az új rend utáni Anyiszimov 2013-ban azonban már nem akarja feloldani az értékelés kettősségét, eldönteni a vitát. Mégpedig azzal az érveléssel, hogy a múltból való elmélkedés úgyis a jelenről, a jövő kilátásairól szól.¹⁰ A polémia ilyenképpen lezárhatatlan, történészi eszközökkel megválaszolhatatlan. Ami – ha igaz – nem megnyugtató sem a szakma, sem a világ jelen állapota, sem gyermekeink és unokáink jövőbeli esélyei szempontjából.

8 Jevgenyij V. Anyiszimov: Vecsnij szpor o Petre Velikom: blago ili zlo dlja Rosszii? In: Canadian-American Slavic Studies. 47/4. (2013) 473–491.

9 Jevgenyij V. Anyiszimov: Vremja Petrovszkij reform. Leningrád 1989. 10–12.

10 Jevgenyij V. Anyiszimov: Vecsnij szpor i. m. 491.

KHAVANOVA OLGA

NYOLC URALKODÓ, TIZENKÉT KÖVET ÉS NEGYYEN ÉV A KEMÉNY HIDEG ORSZÁGÁBAN¹

A koraujkori nemzetközi kapcsolatok legfontosabb szereplői a nagykövetek és a követek voltak. Ők képviselték udvarukat, és szimbolikusán megtestesítették uralkodójukat. Egy-egy ország külpolitikai irányvonalának kidolgozása a nagyköveti jelentések alapján történt. A követségek és a külügyekkel foglalkozó hazai hivatalok, testületek közötti folyamatos kapcsolattartásban, valamint a hírszerzésben azonban jelentős szerepet játszottak a tolmácsok, a titkárok és az írnokok is. Életük néha kalandregényhez hasonlít,² de sajnos mégis keveset tudunk róluk, a források rájuk vonatkozó adatai gyakran hiányosak. Jelen tanulmány arról a Johann Philipp von Eichenfeldről (†1773) szól, aki a szentpétervári osztrák követség írnoka, titkára, majd tanácsosa volt, és a háttérben negyven éven keresztül tartotta kézben a bécsi és a szentpétervári udvar kapcsolatait.

1 A tanulmány azokat a kutatási eredményeket foglalja össze, amelyekhez a MTA kiemelkedő vendégkutatói programjának ösztöndíjasaként jutottam a „Gróf Esterházy Miklós szentpétervári küldetése, 1753–1761” című projekt keretében. Ezúton köszönöm az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpontnak és a Szent Korona Lendület Kutatócsoportnak, hogy fogadó intézményként támogattak. Továbbá köszönöm Oross Andrásnak a bécsi levéltárakban folytatott kutatásaimhoz nyújtott segítségét, Rosonczy Ildikónak pedig jelen tanulmány lektorálását.

2 Ld. például az eseményekben gazdag életrajz-rekonstrukciót: *Kármán Gábor: A Seventeenth-Century Odyssey in East Central Europe. The Life of Jakab Harsányi Nagy*. Leiden 2016.

Töredékes életrajzi adatai szinte kivétel nélkül a bécsi udvarhoz öregkorában benyújtott saját kezű kérvényeiből származnak.³ Nem sikerült kideríteni, hogy mikor és hol született, és azt sem, hogy tapasztalatlan gyakornokként 1722-ben milyen körülmények között került a gyors változások sorát elrendelő I. (Nagy) Péter Orosz Birodalmába.

Több régi családtörténeti kézikönyvben ugyanaz a téves adat található, miszerint Johann Philip von Bößler császári-királyi tanácsost és az orosz udvarnál működő követségi titkárt (*Legationssekretär*) VI. Károly német-római császár 1710. június 8-án Eichenfeld előnévvel a birodalmi nemesség sorába emelte.⁴ Ez az állítás nem csak azért tűnik képtelenségnek, mert maga Eichenfeld 1722-től számította oroszországi tartózkodását, s erről többször nyilatkozott, hanem azért is, mert 1710-ben az orosz udvarnál még nem volt állandó birodalmi és osztrák képviselő: az első követ, Stephan Wilhelm Kinski gróf csak 1720-ban érkezett Szentpétervárra.⁵ Erre az ellentmondásra az Osztrák Állami Levéltár állományában őrzött nemesi oklevél ad magyarázatot: eszerint Johann Philip Bößlert 1740.(!) június 8-án emelték a birodalmi nemesség sorába.⁶ Így feltételezhető, hogy a 4-es és az 1-es számjegyek hasonlósága miatt egyik tanulmányból a másikba vándorolt a hiba, és Johann Philip Bößler már Szentpé-

3 Ld. például: Philipp von Eichenfeld levele gróf Rudolf Colloredóhoz, 1760. szept. 9. Österreichisches Staatsarchiv, Wien (továbbiakban: ÖStA), Haus-, Hof- und Staatsarchiv (továbbiakban: HHStA), Staatenabteilungen (továbbiakban: StA), Russland I. Kt. 37. Russica 1760, fol. 189r–190v; Eichenfeld levele Colloredóhoz, 1763. márc. 29. ÖStA, HHStA, StA, Russland I, Kt. 39, Russica 1763, fol. 323r–326v.

4 A legkorábbi említést ld.: *Carl Friedrich Benjamin von Leupold*: Allgemeines Adels-Archiv der österreichischen Monarchie. Teil 1. Bd. 2. Wien 1789. 266. További téves hivatkozások: *Johann Christian von Hellbach*: Adels-Lexikon. Bd. 1. Ilmenau 1825. 320.

5 A 17. század folyamán csak ideiglenes missziók útján zajlott a kommunikáció. Ld.: *Walter Leitsch*: Moskau und die Politik des Kaiserhofes im 17. Jahrhundert. Graz 1954; *Klaus Mueller*: Das kaiserliche Gesandtschaftswesen im Jahrhundert nach dem Westphälischen Frieden, 1648–1740. Bonn 1976. A Habsburg-birodalom tartományai, királyságai, fejedelemségei közül 1726 előtt csak Erdélynek voltak próbálkozásai az orosz–erdélyi kapcsolatok építésére. Ld.: *Gebei Sándor*: Erdélyi–orosz kapcsolatok a 17. században. In: A magyar–orosz kapcsolatok tizenkét évszázada: az ELTE Ruszisztikai Központ 2005. május 26-i ünnepi konferenciájának előadásai. Szerk. Szvák Gyula. Budapest 2005. 30–38.

6 ÖStA, Allgemeines Verwaltungsarchiv, Adel RAA 37. 29.

terváron, majdnem húszéves hűséges szolgálata után kapta meg a nemességet. Ezt a feltételezést támasztja alá az is, hogy az udvari kalendáriumokban Johann Philip Bößler először csak 1747-ben szerepel Bößler von Eichenfeldként.⁷

Nincs kizárva, hogy Johann Philip hivatalnoki családból származott, bár apjára vonatkozó adatot egyelőre nem találtam. Két nagybátyja – édesapja testvérei – császári-királyi szolgálatban álltak: Martin Bößler taxator volt a Cseh–Osztrák Udvari Kancellárián, Xavier Bößler pedig kamarai alkalmazott (*Kameralprovisor*) Pozsegában. Ők hat évvel később, 1746-ban szintén Eichenfeld előnévvel kaptak birodalmi nemességet.⁸ Johann Philip végrendelete Anton von Eichenfeld nevű testvérét és egy bizonyos Christina Bößlerint, a sógornőjét említi. Talán Johann Philipnek és Antonnak volt még egy testvérük, aki meghalt, mielőtt családtagjait a nemesek sorába emelték, és így a sógornő nemesi előnév nélkül maradt.⁹

Johann Philip Eichenfeld 1763-as kérvényében azt írja, hogy amíg Szentpéterváron élt, nyolc uralkodó követte egymást az orosz trónon.¹⁰ Szemtanúja volt a Nagy Péter 1725-ben bekövetkezett halála után fellángolt és az orosz udvart megrendítő palotaforradalmaknak. Ezeket többek között I. Péternek az a rendelkezése váltotta ki, amely, megváltoztatva a trónöröklés rendjét, az uralkodóra bízta utódja kinevezését. I. Péter cár pedig anélkül halt meg, hogy megnevezte volna utódját. Először a testőrség látványos támogatásával a cár özvegye, I. Katalin (1725–1727) lépett az orosz trónra. Őt követte tizenkét évesen II. Péter (1727–1730), aki I. Péternek az unokája és VI. Károly német-római császárnak az unokaöccse volt. Korai, 1730-ban bekövetkezett halála után nagynénje, I. Anna (1730–1740) vette át a hatalmat. A gyermektelen cárnő az unokahúga kisfiára hagyta az orosz trónt. Így két német hercegi ház ivadéka – mecklenburgi Erzsébet Katalin Krisztina (aki a görögkeleti vallásra áttérve szintén az Anna nevet kapta) és braunschweigi Antal gyerme-

7 Kayserlicher und Königlicher Wie auch Ertz-Hertzoglicher und Dero Residentz-Stadt Wien Staats- und Stands-Calender. Wien 1748. 277.

8 *Leupold, von C. F. B.*: Allgemeines Adels-Archiv. 267.

9 ÖStA, HHStA, Hofarchiv, Privat- und Familienfonde, Oberhofmarschallsamt, 641–12, Testament des Johann Philip von Eichenfeld, 1773. 10. 29.

10 Eichenfeld levele Colloredóhoz, 1763. márc. 29. ÖStA, HHStA, StA, Russland I, Kt. 39, fol. 324^v.

ke – mint VI. Iván (1740–1741) lett a cár. Sem a csecsemőcár, sem anyja, aki régensi tisztséggel ruházta fel saját magát, nem lehettek népszerűek a német tanácsadókba befáradt orosz elit szemében,¹¹ ezért egy újabb palotaforradalom következtében a trónt I. Péter leánya, Erzsébet (1741–1762), foglalta el, és VI. Iván, akinek trónra kerülését a bécsi udvar szívesen vette, híveinek vereségét követően börtönbe került. Erzsébet húszévi uralkodás után a Julianus-naptár szerint 1761 decemberében, a Gergely-naptár szerint pedig 1762 januárjában halt meg. Utódjául Pétert, az unokaöccsét nevezte ki, aki holsteini herceggént Lotharingiai Ferenc német-római császár alattvalója is volt. III. Péter néven alig fél évig ült a cárok trónján. A következő palotaforradalom eredményeként elveszítette hatalmát, majd titokzatos körülmények között meghalt, a trónra pedig felesége, az anhalt-zerbsti hercegnő került, akit a világ II. vagy Nagy Katalinként (1762–1796) ismert meg. II. Katalin koronázására Eichenfeldnek, ahogy számolta, nyolcadszor¹² kellett Szentpétervárról a koronázó fővárosnak megmaradt Moszkvába utaznia.¹³

Eichenfeld másik állítása, miszerint tizenkét követ (*Minister*) alatt dolgozott, szintén megfelel a valóságnak. Amikor Szentpétervárra érkezett, Kinski gróf már készülődött a visszaútra. Az ő távozása után Nikolaus Hochholtzer követségi titkár képviselte a bécsi udvart. Majd jöttek és mentek a követek, Hochholtzer pedig maradt Szentpéterváron 1747-ig titkári és tanácsosi rangban, és biztosította a kapcsolatok folytonosságát. 1725–1726-ban Amadäus Rabutin, 1727–1728-ban Lorenc von Caramé, 1728–1732-ben Franz Wratistlaw gróf, 1734–1738-ban Johann Franz Ostein gróf, 1738–1742-ben An-

11 Alexander Brückner: Die Europäisierung Russlands: Land und Volk. Gotha 1888. 334–342.

12 Bár nyolcszor utazott Moszkvába, de csak öt koronázáson vehetett részt: I. Katalinén, II. Péterén, I. Annán, I. Erzsébetén és II. Katalinén. A kiskorú VI. Iván és III. Péter rövid idejű uralkodásuk miatt nem voltak megkoronázva. Az általunk ismert forrásokból nem derül ki, hogy további három útjának mi volt a célja.

13 Iskra Schwarcz osztrák történész egyik tanulmányában érdekes feltevésről olvashatunk. Szerinte a két főváros ötlete I. Péterben pozsonyi látogatása idején születhetett meg. Hiszen Bécs és Pozsony közül az egyik a magyar királyok székhelye volt, a másik pedig a magyar királyok koronázó városa. Ld.: Искра Шварц: О поездке Петра I в Пресбург [I. Péter pozsonyi utazásáról]. In: Романовы в дороге. Путешествия и поездки царской семьи по России и за границу. Отв. ред. М. В. Лескинен, О. В. Хаванова. Москва–Санкт-Петербург 2016. 83–93.

ton Botta d'Adorno márkí, 1744–1745-ben Philip Orsini-Rosenberg gróf, 1746–1748-ben és rövid megszakítás után 1751–1753-ban Johann Franz Pretlach báró, távollétében pedig Joseph Bernes gróf volt a követ. 1753-tól kezdve nyolc éven át a magyar Esterházy Miklós gróf töltötte be a nagyköveti posztot. Őt 1761-ban gróf Florimund Mercy d'Argenteau váltotta, és egyben zárta Eichenfeld előjáróinak listáját. Eichenfeld feltehetőleg vele egyidőben hagyta el Oroszországot 1763-ban, az új követ, Josef Maria Karl Lobkowitz herceg érkezésekor.

Azoknak az uralkodóknak és követeknek a felsorolása mellett, akiket Eichenfeld szolgált, érdemes megemlíteni az ebben az időszakban a két birodalom között kötött szerződéseket is. Eichenfeld Oroszországba érkezésekor Bécs és Szentpétervár még nem voltak szövetségesek, és közeledésüket nehezítette, hogy I. Péter ragaszkodott a császári címhez, amelynek elismerése megbillenthette a nagyhatalmi egyensúlyt Európában.¹⁴ Hosszas huzavonát és fárasztó tárgyalásokat követően I. Katalin minisztereinek sikerült elérniük azt, amire a cárnő elhunyt férje törekedett: az első osztrák–orosz védelmi szerződést 1726 augusztusában aláírták Bécsben, majd szeptemberben Szentpéterváron ratifikálták.¹⁵ Ez az egyezmény sok tekintetben csupán papíron kifejtett közeledési szándék maradt, de az osztrák örökösödési háború (1740–1748) záró szakaszában, 1746-ban megkötött új (felújított) szerződés már a közös cselekvés lehetőségét sem zárta ki.¹⁶ Oroszország már tíz év múlva, 1756-ban részese lett a Wenzel Anton Kaunitz gróf (1711–1792), államkancellár által végrehajtott ún. 1753. évi diplomáciai forradalomnak, amikor a bécsi és a versailles-i udvar

14 *Johannes Burkhardt*: Die Friedlosigkeit der Frühen Neuzeit, Grundlegung einer Theorie der Bellizität Europas. *Zeitschrift für Historische Forschung* 4 (1997). 509–574.

15 *Recueil des traités et conventions conclus par la Russie avec les puissances étrangères*. Tome 1. *Traité avec l'Autriche, 1648–1762*. Ed. Friedrich (Fedor) Martens. St.-Petersbourg 1874. 28–44. Ld.: *Christian Steppan*: Akteure am fremden Hof. Politische Kommunikation und Repräsentation kaiserlicher Gesandter im Jahrzehnt des Wandels am russischen Hof (1720–1730). Göttingen 2016 (Schriften zur politischen Kommunikation. Bd. 22)

16 *Paul Karge*: Die russisch-österreichische Allianz von 1746 und ihre Vorgeschichte. Göttingen 1887; Сергей Нелипович: Союз двух двуглавых орлов: русско-австрийский военный альянс второй четверти XVIII в. [Kétfejű sasok szövetsége: orosz–osztrák szövetség a 18. század második negyedében], Москва 2010. 32.

szembenállását a Poroszország és Nagy-Britannia ellen irányuló együttműködés váltotta fel. 1760 márciusában a három szövetséges (Bécs, Párizs és Szentpétervár) ennél szorosabb akciókra is elkötelezte magát.¹⁷ Mindezeknek a folyamatoknak Eichenfeld nélkülözhetetlen részese volt: másolta és sifrírozta a jelentéseket, kisebb-nagyobb megbízásokkal járt az orosz külpolitika irányítóinál, kormánya nevében és előjárói utasítására kért, alkudozott, ígéreteket tett.

Az bécsi udvar által kiadott kalendáriumokban (sematizmusokban) Eichenfeld neve először 1738-ban jelenik meg: eszerint titkár Ostein gróf követ és Hochholtzer rezidens tanácsos mellett.¹⁸ 1763. évi kérvényében azt említi, hogy az első tizennégy év során nem kapott semmi fizetést. Ez éppen az érkezése és a követségi titkári kinevezése között eltelt idő. I. Erzsébet trónra lépésekor Eichenfeld már majdnem húsz éve élt abban az idegen, barátságtalan országban, ahol a más európai országokban szokásos diplomáciai élet nagyjából olyan régi volt, mint az 1703-ban alapított új főváros, Szentpétervár: itt a külföldi diplomaták még messze nem élvezték a másutt természetesnek tartott tekintélyt. Az osztrák követségen most már nála hosszabb ideig csak Hochholtzer szolgált. A sors ironiája, hogy éppen 1743-ban, amikor Mária Terézia már éppen vissza akarta hívni Eichenfeldet, óriási botrány robbant ki a két udvar között. A cárnő leleplezte az ellene irányuló államcsíny nyomait, amelynek (a felháborodott cárnő szerint) az volt a célja, hogy (nincs kizárva, hogy európai udvarok segítségével) ismét a börtönbe zárt Iván kerüljön hatalomra. A gyanúsítottak között ott volt az osztrák követ, Anton Botta d'Adorno márkí (1688-1774) is.¹⁹ Erzsébet felszólította a diplomatát, hogy azonnal

17 Recueil des traités. 269–291.

18 Kayserlicher und Königlicher [...] Staats- und Stands-Calender. Wien 1738. 319.

19 Ugyan nincs közvetlen bizonyíték arra, hogy az osztrák diplomata a letett cár érdekében intrikált volna, a későbbi nagyköveti utasításokban, amelyeket 1753-ban gróf Esterházy Miklós kapott, lehetetlen kombinációról esett szó: eszerint az osztrák nagykövetnek módot kellene találnia arra, hogy Péter trónörökös valószínű korai halála esetére Iván számára jobb neveltetést biztosítsanak, és akkor Erzsébet legvalószínűbb utódaként ő örökre hálás lesz majd a bécsi udvarnak. Ld.: Budapest, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (továbbiakban: MNL OL) P 218, Családi levéltárak, Eszterházy család tatai ága, Gróf Esterházy Miklós levéltára, 3. köt. Appendix zur Instruction und Anweisung für den Hoch- und Wohlgebohrnen Unserem Cammerer, würcklichen Geheimen Rath, ernandten Botschafter am Russischen Kaiserlichen Hof, und lieben getreuen Niclas Grafen von Esterhazy, 14.

hagyja el az országot, Mária Teréziától pedig igen kemény hangú levélben követelte volt követének megbüntetését.²⁰

A diplomáciai botrány elsimítása után többször is felébresztették Eichenfeldben azt a reményt, hogy egy másik országba küldik: 1750-ben Pretlach báró tett utalásokat arra, hogy Eichenfeld hamarosan Dániába megy, később Bernes gróf biztosította arról, hogy napról napra várható visszahívása Bécsbe, csak kis türelemre van még szükség, mert már vár rá egy rezidensi állás. „A számos célzás egyike sem valósult meg ez alatt a sok év alatt, miközben én csak arra törekedtem, hogy kötelezettségeimet és feladataimat tökéletesen lássam el”²¹ – írta az öreg diplomata 1763-ban. A rutinos Hochholtzerhez hasonlóan ő is nélkülözhetetlen emberré vált, olyanná, aki informális utakon a legtitkosabb információkat is rövid idő alatt meg tudta szerezni. Amikor 1753-ban Esterházy Miklós gróf elindult a számára ismeretlen és idegen Oroszországba, nemcsak ő kapta meg az ilyenkor szokásos részletes utasítást, hanem Eichenfeld is,²² akinek bizalmasai között volt a szász rendkívüli követ, Johann Ferdinand August Funck²³, de Mihail Voroncov gróf, az orosz kancellár is. Egy magas beosztású udvaronccal szintén közeli kapcsolatban állt, de az ő a neve nem fordul elő a jelentésekben: az illető egyszerűen a „jó barát” megnevezés alatt szerepel.

Válasz nélkül marad az a kérdés, hogy mielőtt Eichenfeld Oroszországba került, beszélt-e valamelyik szláv nyelven, vagy csak ott tanult meg oroszul. Talán még ahhoz a generációhoz tartozott, amelyik nem rendelkezett francia nyelvismerettel. Bár ez csak feltevés, de nincs kizárva, hogy a szentpétervári követség Béccsel éppen azért levelezett németül, mert Eichenfeld és nála idősebb munkatársak nem tudták jelentéseiket franciául megfogalmazni.²⁴

20 Az orosz–osztrák kapcsolatokról a 18. század közepén ld.: Максим Анисимов: Российская дипломатия в Европе в середине XVIII века [Orosz diplomácia Európában a 18. század közepén]. Москва 2012. 108–141.

21 ÖStA, HHStA, StA, Russland II, Kt. 39, fol. 325^r.

22 MNL OL P 218, 3. köt.

23 *Judit Matzke*: Gesandtschaftswesen und diplomatischer Dienst Sachsens 1694–1763. Leipzig 2011.

24 A fordítók és a tolmácsok szerepéről a kora újkori diplomáciában ld.: *Clara Raiter*: Vermittler zwischen West und Ost: Hofdolmetscher am Habsburger Hof (1650–1800). In: Politische Kommunikation zwischen Imperien: der diplomatische Aktionsraum Südost- und Osteuropa. Hrsg. Gunda Barth-Scalmani, Harriet Rudolph, Christian Steppan. Innsbruck 2013. 257–274.

1750-ben a szentpétervári osztrák követségre érkezett egy új írnok – Johann Emmanuel von Seddeler. Hamar megtanult oroszul, az előjárója meg volt elégedve szorgalmával. Eljött az a pillanat, amikor Eichenfeld végre hazamehetett volna. Ahogy 1755-ben Esterházy Miklós gróf írta Kaunitzknak: „Ügy tűnik, szíve mélyén arra vágyik, hogy egyszer majd viszontláthatja a drága hazát.”²⁵ De a hétéves háború (1756–1763) idején²⁶ vágya nem valósult meg, Bécs hallani sem akart róla. 1756-ban megbetegedett, és ismét visszahívásáért könyörgött. Kaunitz gróf államkancellárként a kérésre azt válaszolta Esterházy Miklós grófnak, a nagykövetnek, hogy Eichenfeld azonnali visszahívására nincs lehetőség. Ha később visszatér Bécsbe, sem gondoskodásban sem vigasztalásban nem szenved majd hiányt, de egyelőre tapasztalatai és ismeretségei nélkülözhetetlenek Oroszországban. A nagykövetet arra utasították, hogy öreg munkatársát egészsége kímélése céljából mentse föl a jelentések sifírozásától, másolásától és minden egyéb fárasztó munkától.²⁷ Így telt el még hét év...

Az öreg Eichenfeld teljes joggal volt büszke szervezete állóképességére, arra, hogy az életkorával járó minden betegség ellenére képes volt kötelezettségeinek teljesítésére. Colloredo herceghez írt levelében öntudattal vallotta: „Az egykor itt szolgáló vagy mostanáig itt tartózkodó külföldi miniszterek minden alkalommal csodáltak engem, hogy tudok én annyi időt ebben az elviselhetetlen klímában élni.”²⁸ A külföldön való tartózkodást azonban egyre nehezebben bírta. Amíg az őt váltó Johann Emmanuel Seddelernek egy idő után sikerült családot alapítania – egy Kraus nevű orosz katonatiszt lányát vette feleségül –, addig Johann Philip aggregény maradt. Miután visszatért a „drága hazába”, nélküle felnőtt vagy megöregedett rokonai között élt, az ő társaságukat élvezte, amíg nem halt meg 1773-ban az alsó-ausztriai

25 Esterházy Miklós jelentése Wenzel Anton Kaunitzknak, Szentpétervár, 1755. júl. 9. MNL OL P 218, Családi levéltárak, Eszterházy család tatai ága, Gróf Esterházy Miklós levéltára, 13. köt., Követi jelentések másolatai (1755.01.7–1756.02.24). 145.

26 Евгений Щепкин: Русско-австрийский союз во время семилетней войн, 1746–1758 гг. [Orosz–osztrák szövetség a Hétéves Háború idejében, 1746–1758]. Szent-Pétervár 1902.

27 Kaunitz utasítása Esterházyknak, Bécs, 1756. febr. 11. MNL OL P 218, Családi levéltárak, Eszterházy család tatai ága, Gróf Esterházy Miklós, Uralkodói és kancelláriai utasítások, 6. köt., Uralkodói és kancelláriai utasítások (1754.10.14–1756.02.11), 307.

28 Eichenfeld Fülöp Colloredo Rudolfnak [?], Szentpétervár, 1763. márc. 29. ÖStA, HH-StA, Russland I, Kt. 39, Berichte 1763, fol. 323r.

Poysdorffban. Végrendeletében a testvére és sógornője mellett két nagybátyja leszármazottait említi, akik mindegyikének 2 500 Ft-ot hagyott örökül. Jámbor katolikusként több száz misét mondatott a szüleiért, rokonaiért, jó-akaróiért, saját magáért és minden szegény lélekért.²⁹

Ha összehasonlítjuk Hochholtzert és Eichenfeldet, szembetűnik, hogy egyikük sem volt előkelő származású, és mindkettőjüknél hiányzott a magas diplomáciai rang ahhoz, hogy aktív szereplői legyenek az udvari életnek. Christian Steppan osztrák történész „passzív jelentésírónak” nevezi Hochholtzert, mivel sem joga, sem módja nem volt arra, hogy az udvarok közötti szimbolikus kommunikációt a legmagasabb szinten művelhesse, sem arra, hogy a kétoldalú szerződések megkötésében aktív szerepet vállalhasson.³⁰ Hochholtzer mindazonáltal sokkal fontosabb tényező volt a külpolitika előterében: jelen volt az udvari ünnepségeken, kirándulásokon, vadászatokon, fogadott alacsonyabb rangú udvaroncokat. Amíg Hochholtzer, aki sosem lett sem követ, sem nagykövet, azzal, hogy az általa fogalmazott jelentéseket saját kezűleg írta alá, nyomot hagyott az osztrák–orosz diplomáciai kapcsolatok történetében, addig Eichenfeld végig az egymást váltó magasabb rangú diplomáták árnyékában maradt. A diplomáciai jelentések kutatója azonban jól ismeri sajátos kézírását, amellyel a csúcspontokban és kudarcokban bővelkedő kétoldalú kapcsolatok krónikáját vezette.

29 ÖStA, HHStA, HA, OMaA 641–12.

30 Steppan, C.: Akteure i. m. 247–248.

BODNÁR ERZSÉBET

A KELETI KÉRDÉS ÉS A FEKETE-TENGERI SZOROSOK GEOPOLITIKAI ÉS GAZDASÁGI ASPEKTUSAI AZ OROSZ KÜLPOLITIKÁBAN, 1774–1841

A Fekete-tenger partvidékének és szorosainak problémája, szerepe és helye az orosz külpolitikában egybeesett az orosz állam déli törekvéseivel.¹ A 18. század hetvenes éveinek végére Oroszország az Oszmán Birodalom ellen vívott háborúja (1768–1774) eredményeként részben megoldotta a régóta előtt álló feladatot: biztosította jelenlétét a Fekete-tenger északi partvidékén. A területi nyereségen túl a háborút lezáró kücsük-kajnardzsai békeszerződésben (1774. július 10.)² számos kereskedelmi kiváltsághoz is jutott. A béke 11. cikkelye lehetővé tette, hogy kereskedelmi flottája szabadon hajózhasson a Fekete-tengeren és a tengersizorosokon, így a Fekete-tenger megnyílt előtte. Az első kereskedelmi hajók Kercs, Janikálé és Taganrog kikötőit használták; a szorosokon át kifutottak a Földközi-tengerre. Katasztrofálisan alacsony számuk gondot, a szigorú török ellenőrzés további bonyodalmat okozott azzal, hogy több hajót hadihajónak minősített, és nem engedélyezte a vízre bocsátásukat. A kücsük-kajnardzsai béke hiányosságainak megszüntetését célzó orosz–török tárgyalások hosszan elhúzódtak, az új konvenció aláírására

1 Rosszija i csernomorszkije prolivi (18–20 sztoletyija). Red. Nyezinszkij, L. N. – Ignatyev, A. V., Mezsdunarodnije otnoseniya. Moszkva 1999. 39.

2 A béke teljes szövegét lásd: Dogovori Rosszii sz Vosztokom polityicseszkije i trgovije. Szobral i izdal: Juzefovics, T. Gosz. Pub. Iszt. Biblioteka Rosszii, Moszkva 2005. 46–61.

1779. március 10-én került sor. A megállapodás szabályozta az orosz fekete-tengeri kereskedelmet és a szorosokon történő hajóforgalom feltételeit. Az orosz kereskedelmi hajók az angol és a francia kereskedelmi flotta hajóival megegyező kedvezményekhez jutottak. Azonban sem a békében, sem a megerősítését és kiegészítését szolgáló ajnali-(k)avaki konvencióban nem esett említés az orosz hadiflotta fekete-tengeri tartózkodásának, sem hadihajók építésének jogosultságáról. Az 1783-ban bekövetkezett változások hatására új helyzet állt elő: a Krím megszerzése után Szevasztopol az orosz fekete-tengeri hadiflotta bázisa lett. Az első orosz–török kereskedelmi egyezményt is ebben az évben, 1783. június 10-én írták alá Konstantinápolyban, amely a kücsük-kajnardzsai béke tengeri kereskedelemre vonatkozó cikkelyeit kiegészítő konvenciót is változtatások nélkül tartalmazta.³ 1784-ben II. Katalin tudatta Európával, hogy Herszon, Szevasztopol és Feodosszija nyitva áll minden nép előtt, akik „szabadon, veszély nélkül, akadálytalanul hajózhatnak ezekhez a városokhoz”.⁴ Az északi part gabonájának és termékeinek kereskedelmi központja Herszon lett, ahol a 18. század végére már számos külföldi kereskedőház, lengyel, osztrák és francia, működött. Az 1787–1791-es orosz–török háborút lezáró jasi békével⁵ további déli területek kerültek Oroszországhoz, és az 1794-ben alapított Odessza rövid idő alatt fontos kereskedelmi központtá nőtte ki magát.

1793 után Oroszország felhagyott déli terjeszkedő politikájával; békés viszony kialakítására és elért eredményeinek biztosítására törekedett a Portával. A szándék orosz és török részről megvolt arra, hogy kapcsolatukat szövetségi szerződéssel rendezzék. A szövetségkötés feltételeiről folytatott egyeztető tár-

3 Lásd részletesen: *Bodnár Erzsébet: Oroszország déli törekvései és a fekete-tengeri szorosok problémája, 1700–1774.* In: Két világ kutatója. Urbán Aladár 80 éves. Szerk. Háda Béla – Majoros István – Maruzsa Zoltán – Petneházi Margit. ELTE Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék, Bp. 2009. 35–46.

4 Idézi *Jelena P. Kudrjavceva: Russzkaja trgovlja cserez Konsztantyinopol v pervoj polovine 19 veka. Otyecsesztvennaja isztorija*, 3. (2008) 19.

5 A béke teljes szövegét l. Dogovori. 61–69. A szerződés nem foglalkozott sem a fekete-tengeri kereskedelem, sem a tengerszorosok kérdésével. L. részletesen: *Bodnár Erzsébet: Oroszország déli törekvései és a fekete-tengeri szorosok problémája (1774–1806).* In: Távlatokra tekintve. Tanulmányok J. Nagy János 65. születésnapjára. Szerk. Ferwagner Péter Ákos – Kalmár Zoltán. Universitas Szeged Kiadó, Szeged 2010. 246.

gyalások vontatottan haladtak Konstantinápolyban, új lendületet Napóleon egyiptomi expedíciója után vettek. A Porta számára világossá vált, hogy elhódított birtokait, az 1797-ben elvesztett Jón-szigeteket és dalmát tengerparti területeit Franciaországtól csak nagyhatalmi támogatással szerezheti vissza, és abban az Orosz Birodalom a segítségére lehet. Szentpétervár felismerte Napóleon további török foglalásainak, esetleg a tengerszorosok megszerzésének veszélyét, amely csökkentette volna a befolyását a Földközi-tenger keleti medencéjében, sértette volna kereskedelmi érdekeltségeit; megsemmisítette volna mindazt, amit a két súlyos háborút lezáró békében elért.

A kilencvenes évekre az orosz fekete-tengeri kikötők kereskedelmi forgalma érezhetően megnőtt, az orosz gabona kivitelében első helyre kerültek. A Fekete-tenger mellékének gazdasági felértékelődése arra ösztönözte az orosz kormányt, hogy e fontos területet az erősödő francia fenyegetettséggel szemben megvédje, és ennek érdekében szövetségre lépjen egykori ellenfelével. A kimerítő egyeztetések után 1799. január 3-án aláírt orosz–török szövetségi szerződés, amely egyben a második Napóleon-ellenes koalíció alapjául is szolgált, lehetővé tette az orosz hadiflotta számára a fekete-tengeri szorosok szabad használatát.⁶ Az orosz külpolitika egy fontos célkitűzése vált ezzel valóra. A megállapodás értelmében a Fekete-tenger bezárult a nagyhatalmak hadihajói előtt.⁷ Az orosz–török egyesült flotta felszabadította a franciák által elfoglalt Jón-szigeteket.

Az első orosz–török tengerszoros-egyezmény és az orosz hadiflotta jelenléte a Földközi-tengeren, függetlenül attól, hogy az orosz hadihajók kis ideig tartózkodtak a térségben, Oroszország súlyának növekedését eredményezték a keleti kérdésben. 1799 őszén I. Pál összeütközésbe került koalíciós partnereivel; októberben visszavonta csapatait a harcterről, röviddel utána kivonta

6 Az orosz fekete-tengeri hadiflotta már a tárgyalások idején, 1798 szeptemberében áthaladhatott a szorosokon, és kifuthatott a Földközi-tengerre. Rosszija i csernomorszkije prolivi i. m. 82.

7 Az orosz–török szövetség létrejöttének körülményeiről lásd részletesen: *Bodnár Erzsébet*: A keleti kérdés az orosz külpolitikában. Furcsa szövetség. Orosz–török közeledés és együttműködés a 18. század végén. In: Hatalmi ideológiák a szláv népek körében. Szerk. Bebesi György. Kelet-Európa és Balkán Tanulmányok 1. Pécs 2001. 145–148.

az orosz flottát a Földközi-tengerről.⁸ Az orosz uralkodó azonban az 1800-ban bekövetkezett szövetségváltása után sem változtatott a keleti kérdésben követett politikáján. 1801 tavaszán I. Sándor került a trónra és folytatta ezt a kurzust, apjához hasonlóan az Oszmán Birodalom integritása mellett állt ki. Azon a véleményen volt, hogy a legmegfelelőbb variáció a status quo fenntartására a keleti kérdésben az adott nemzetközi helyzetben, ha jó szomszédi viszonyt létesítenek és ápolnak a Portával.⁹ Ennek megfelelően a frissen kinevezett orosz külpolitikai programban első helyre az 1799-es orosz–török szövetségi szerződés megújítása került. Az orosz–török viszony szorosabbra fűzésétől egyrészt az orosz foglalások biztosítását, másrészt a Portánál a francia befolyás csökkenését remélték. Ezért 1802. december 14-én A. R. Voroncov külügyminiszter levelében arra utasította konstantinápolyi követét, A. Ja. Italinszkijt, kövessen el mindent annak érdekében, hogy a török kabinet ellenálljon a francia nyomásnak, ne engedélyezze a francia hadiflotta szorosokon történő átkelését.¹⁰ 1803. április 15-én Italinszkij arról tájékoztatta külügyminiszterét, hogy a Porta kinyilvánította: „*semmilyen feltétellel, semmiféle hadi zászlónak nem ad ilyen érvényű engedélyt*”.¹¹ 1803 tavaszára az orosz kormány elérte, hogy a szorosok zárva maradjanak a francia hadiflotta, valamint a többi, az Oszmán Birodalommal baráti viszonyt ápoló hatalom hadihajói előtt is. A Porta harmadik hatalmat nem engedett be a Fekete-tengerre.¹² Az orosz diplomácia azonban a francia befolyás növekedé-

8 A. M. Sztanyiszlavszkaja.: Russzko–anglijszkije otnosenija i problemi Szregyizemnomorja, 1798–1807. Nauka, Moszkva, 1962. 124.; Paul W. Schroeder: The Transformation of European Politics (1763–1848). Clarendon Press, Oxford 1994. 207.; Norman E. Saul: Russia and Mediterranean 1797–1807. University of Chicago Press, Chicago, 1970. 132–133.

9 Lásd részletesen: Bodnár, Erzsébet: The Eastern Question in Russian Foreign Politics in Early 19th Century (1799–1806). In: Öt Kontinens. Szerk. Majoros István. Budapest, 2003. 25–36.; Vosztocsnij voprosz vo vnyesnyej polityike Rosszii. Otv. red. Natalja Sz. Kinjapina. Nauka, Moszkva, 1978. 51.

10 Vnyesnyaja polityika Rosszii 19 i nacsalo 20 veka. Dokumenti Rosszijszkovo Minyisztyersztva Inosztrannih gyel. Szer. I. tom 1. dok. 139. Gosz. izd. polit. lit., Moszkva, 1960. 349. (a továbbiakban: VPR)

11 VPR, Szer. I. tom 1. Prim. 224., 719.

12 VPR, Szer. I. tom 2. dok. 90. Gosz. izd. polit. lit., Moszkva, 1961. 272.

sét Konstantinápolyban megakadályozni nem tudta.¹³ Szentpétervár számára világossá vált, hogy a francia terjeszkedést diplomáciai úton megállítani nem képes, a háborúhoz viszont szövetségesekre van szüksége. A Londenral és Konstantinápolyval folytatott tárgyalások hamar eredményre vezettek. Az angol–orosz szövetség megkötésére, amely egyben a harmadik Napóleon ellenes koalíció alapját képezte, 1805. április 11-én került sor. Az 1799-es tengerszoros-egyezmény megújítását tartalmazó szerződést, amely lehetővé tette a szorosok szabad használatát az orosz hadiflotta számára, 1805. szeptember 23-án írták alá kilenc évre Konstantinápolyban. A szerződés 7. titkos cikkelye a Fekete-tengert orosz–török belterületté nyilvánította. *„Mindkét magasságos szerződő fél úgy számol a Fekete-tengerrel, mint zárt tengerrel, és nem engednek ott megjelenni semmilyen hadihajót vagy fegyverrel felszerelt hajót semmiféle hatalom részéről. [...] Ebből következik, hogy az Orosz Birodalom uralkodójának hadihajója és hadi szállítmánya szabadon átjárhat a konstantinápolyi csatornán, amelyhez a Fényes Porta minden támogatást és segítséget megad.”*¹⁴ Az új egyezmény 1806-ig, a bonyolult nemzetközi viszonyok közepette szolgálta Oroszország déli határainak biztonságát; és lehetővé tette a Jón-szigetek védelmét.

Az orosz–török szövetség felbomlásához, a tengerszoros-egyezmény felmondásához és az 1806-os orosz–török háború kitöréséhez a nemzetközi viszonyokban bekövetkezett változások, elsősorban Napóleon sikeres európai háborúi és a keleti kérdésben növekvő aktivitása, az Oszmán Birodalomban erősödő befolyása vezettek. A harmadik koalíció austerlitz-i veresége (1805. december 2.) után a megváltozott nemzetközi viszonyok az orosz–török kapcsolatra is rávetültek. A pozsonyi béke (1805. december 6.) Franciaországnak juttatta Isztriát és Dalmáciát. Ezzel a franciák közel kerültek az oroszok fontos hadiflottabázisához, a Jón-szigetekhez. Austerlitz után a francia befolyás megnőtt Európában és a Közel-Keleten, és ez meghatározta az egyre erőtlenebb és súlyos belső válsággal küzdő Oszmán Birodalom szövetségesi politikáját. A török udvarban a francia orientáció hívei kerekedtek felül, befolyásukat mutatja, hogy a Porta 1806 őszén lezárta a szorosokat az orosz ha-

13 Lásd részletesen: V. G. Szirotkin: *Duel dvuh gyiplomatyij. Rosszija i Francija v 1801–1812.* Nauka, Moszkva 1968.

14 VPR, Szer. I. tom 2. dok. 184., 593.

diflotta előtt. 1806 decemberében az orosz–török háború kirobbanásával az 1805-ös megállapodás érvényét veszítette, az orosz hadihajók hosszú éveken át nem hajózhattak át a szorosokon. Az orosz–török szövetség rövid időszaka lezárult.

Oroszország a sikertelen európai háborúi után belekényszerült „a tilsiti rendszerbe”. A francia szövetségben változtatnia kellett közel-keleti politikáján, figyelembe kellett vennie Franciaország érdekeit. A tilsiti béke (1807. július 7–9.) aláírásával elvesztette korábbi pozícióit a Földközi-tenger keleti medencéjében és az Adrián. 1807 nyarától az orosz kabinet azon fáradozott, hogy háborúját a törökökkel mihamarabb lezárja, amelyre azonban csak 1812. május 16-án kerülhetett sor Bukarestben. A béke a tengerszorosok kérdését csupán annyiban érintette, hogy a használatukat garantáló korábbi kereskedelmi egyezményeket (3. cikkely) érvényben hagyta.¹⁵ I. Sándor szövetségszövetségben reménykedett, amit nem sikerült elérnie az orosz diplomáciának. Nehezményezte elmulasztását, mert úgy vélte, hogy egy Oroszországra nézve előnyös feltételeket tartalmazó szövetségi szerződéssel megtörheti a britek befolyását, amelyre az 1809-ben megkötött egyezményük révén tettek szert a Portánál. Nagy-Britannia a megállapodás értelmében jelentős kereskedelmi előnyhöz jutott az Oszmán Birodalmon belül. Ami a tengerszorosok használatát illeti, az egyezmény 2. cikkelye garantálta, hogy békeidőben a Boszporusz és a Dardanellák nyitva állnak minden kereskedelmi hajó előtt, de valamennyi hatalom hadiflottája előtt zárva maradnak, háborúban nyitva állnak a szultán barátainak, de bezárulnak az ellenfeleknek.¹⁶ A London érdekét szolgáló megállapodással a szorosok az orosz hadihajók előtt bezárultak, az orosz fekete-tengeri flotta a Földközi-tengerre nem juthatott ki.

1815 után Oroszország keleti politikájában a Balkán mellett ismét a stratégiai és gazdasági szempontból fontos tengerszorosok kérdése került a középpontba. A Földközi-tenger keleti medencéjében a napóleoni háborúk lezárását követően Nagy-Britannia hatalma szilárdult meg, és a párizsi konvenció értelmében (1815. október 24.) a Jón-szigetek is angol protektorátus alá kerültek, az Adria keleti partvidékét és az illír területeket Ausztria kapta meg.

¹⁵ A béke szövege: Dogovori 69–77.

¹⁶ *Ormos Mária – Majoros István*: Európa a nemzetközi küzdőtéren. Osiris Kiadó, Bp. 1998. 72.

A Jón-szigetek helyzetének és a szerb kérdés rendezésének érdekében kifejtett erőfeszítéseinek kudarca arra figyelmeztette az orosz diplomáciát, hogy Nagy-Britannia és Ausztria megerősödött nagyhatalmi pozíciójával számolnia kell a keleti kérdésben követett politikájában, figyelembe kell vennie érdekeiket, ha nem akar összeütközni velük. Ennek megfelelően Szentpétervár vitás kérdéseit a Portával bilaterális szerződésekben igyekezett rendezni,¹⁷ amit a görög felkelés kirobbanásáig (1821) tartani is tudott.

1815 után Oroszország déli részén a gazdasági élet fellendült, megélénkült a gabonakereskedelem. Az orosz kormány 1817. április 16-i ukája Odesszát vámmentességi joghoz juttatta, mely hozzásegítette ahhoz, hogy a térség legjelentősebb kereskedelmi centrummá válhasson. 1818-ban a város lakossága 25 ezer főre nőtt. 1817-ben a fekete-tengeri kikötőkben 104 kereskedőház működött, közülük 65 Odesszában. A tulajdonosaik görögök, törökök és olaszok voltak, egyetlen kereskedőház sem volt orosz tulajdonban.¹⁸ Miután az odesszai kereskedők nem rendelkeztek kellő számú kereskedelmi hajóval, az áruszállításra külföldi, főleg görög kereskedő hajókat vettek igénybe. Ebben az időszakban a feljegyzések alapján évente 500–600 hajó is megfordult Odessza kikötőjében. A nyugodt és szabad kereskedelmi hajóforgalmat, az orosz kereskedőhajók kijutását a Fekete-tengerről a Földközi-tengerre és vissza az 1793-ban elfogadott orosz–török kereskedelmi egyezmény szabályozta, melynek 30. cikkelyét az 1821-es keleti válság idején a török kormány megszegte. Az orosz kereskedelem megszenvedte a görög felkelés által kiváltott krízist. A Porta a szorosokon áthaladó orosz kereskedőhajókat átvizsgáltatta, sok esetben elkobozták a szállított árukészletüket, és a török hatóságok a lefoglalt gabonát nyomott áron engedték értékesíteni Konstantinápolyban. Miután főként görög hajók végezték a gabonaszállítást, a török kormány rendelkezései miatt az Oroszországból történő gabonakivitel komoly nehézségbe ütközött. A görög kérdés rendezése így nem csak politikai, de gazdasági szempontból is az orosz kormánypolitika fontos részévé vált.¹⁹

17 *Olga V. Orlik*: *Rosszija v mezsdunarodnih otnosenijah 1815–1829. Ot Venszkovo kongressza do Adrianopolszkovo mira*. Nauka, Moszkva, 1998. 81–82.

18 *Kudrjavceva, Je. P.*: *Russzkaja trgovlja i. m.* 19–20.

19 *Rosszija i csernomorszkije prolivi* 106–107.

A húszas évek keleti válságának, a görög ügynek a kezelése és megoldása az orosz kabinet és diplomácia számára nagy kihívást jelentett. A görög felkelés kezdetén Szentpétervár passzív maradt, és az 1815-ben megfogalmazott szentszövetségi elvek betartásához ragaszkodott. A nagyhatalmak kollektív fellépésében és együttműködésében reménykedett, az orosz–török és a görög–török konfliktusok feloldását a diplomácia eszközeivel kívánta elérni. 1821 nyarán azonban sem Nagy-Britannia, sem Ausztria nem akart változást a keleti kérdésben és a Balkánon, nem óhajtották a bécsi rendszer által létrehozott status quo és erőegyensúly megbontását. Az orosz kormány 1822. szeptemberi, majd 1823. májusi sikertelen kezdeményezései után 1824-ben a görög ügy megoldására konferenciát hívott össze Szentpétervárra, ahol a nagyhatalmak képviselői az orosz külügyminiszter, K. V. Nesselrode tervezetét vitatták meg.²⁰ Az elképzelése nem aratott sikert, mert úgy ítélték meg, hogy annak elfogadásával az orosz befolyás további növekedéséhez járulnának hozzá a tervezett görög fejedelemségekben és általában a keleti kérdésben.²¹

1825 februárjától, miután a Porta Egyiptomot is bevonta a török–görög konfliktusba, a keleti krízis tovább mélyült. 1825 augusztusában I. Sándor katonai fellépést sürgetett, de a válság kezelésében érintett nagyhatalmak támogatása nélkül nem mert háborút indítani az Oszmán Birodalom ellen. 1825 novemberében bekövetkezett váratlan halála után az új uralkodó, I. Miklós elődjénél jóval határozottabban látott a keleti krízis megoldásához. A külügyminiszteri posztot továbbra is betöltő Nesselrode által 1826. február 28-án készített és az uralkodó által jóváhagyott keleti kérdésben követendő cselekvési programban²² a megoldásra váró balkáni feladatok mellett második lépésként a tengerszorosok használatának rendezése szerepelt. Az orosz kabinet a görög ügyet Londonnal együtt kívánta kezelni. Ez a terve hamar valóra vált, 1826. április 4-én jegyzőkönyv született az angol–orosz együttműködésről Szentpéterváron, melynek 3. pontja határozott a közös cselekvésről,

20 Lásd részletesen: *Schrek Katalin*: Oroszország keleti politikája I. Sándor uralkodásának utolsó szakaszában (1821–1825). In: Hallgatói Műhelytanulmányok 1. Szerk. Barta Róbert – Kerepeszki Róbert – Szendrei Ákos. Debreceni Egyetem Történelmi Intézete, Debrecen 2012. 62–73.

21 *Irina Sz. Dosztjan*: Rosszija i balkanszkij voprosz. Nauka, Moszkva, 1972. 232–233.

22 VPR, Szer. II. tom 14. dok. 138. Mezsdunarodnije otnosenijija, Moszkva, 1985. 400–404.

valamint arról, hogy a konfliktus megoldására a felek egyedül is vállalkozhatnak.²³ Ennek elfogadásával gyakorlatilag London felhatalmazta Szentpétervárt arra, hogy önállóan cselekedjen. Az orosz–török viszony rendezésének lezárására 1826. október 7-én került sor Akkermanban. A megkötött konvenció az oroszoknak kedvezett, és helyreállította a fekete-tengeri szorosokon a szabad kereskedelmi hajózást is.²⁴ A görög ügy, miután 1827. július 6-án a szentpétervári megállapodáshoz Londonban Franciaország is csatlakozott, a három nagyhatalom együttes fellépésével (Navarino, 1827. október 20.) oldódott meg. A keleti krízis lezárásának részeként 1828. május 20-án kitört az orosz–török háború, melynek közvetlen előzményeként az akkermani konvenció török részről történő felmondása szolgált. A háború idején az orosz hadiflotta a Fekete-tenger és a Földközi-tenger felől is blokád alá vette a szorosokat. I. Miklós tervei között nem szerepelt a török főváros megszerzése,²⁵ nem kockáztatott, a háború mihamarabbi lezárását szorgalmazta, amelyre 1829. szeptember 14-én Drinápolyban került sor. A béke 7. cikkelye lehetővé tette a fekete-tengeri szorosok szabad használatát az orosz kereskedelmi hajók számára, de abban nem esett szó az orosz hadiflotta szorosokon történő áthaladásának engedélyezéséről.²⁶ A szerződés a tengerszorosok tekintetében az akkermani konvencióban foglaltakat ismételte és erősítette meg. A kereskedelmi hajózás szabadsága kétségtelenül nagy eredménynek számított, de amire az orosz kabinet vágyott, az 1799-es és 1805-ös orosz–török szövetségben elért tengerszoros-egyezménynek a megújítására az adott nemzetközi viszonyok közepette nem kerülhetett sor. Oroszországnak korábban mind a két alkalommal az Oszmán Birodalom integritását fenyegető francia veszélyt kellett elhárítania, ami jelen esetben nem állt fenn.

Az első egyiptomi válság idején (1831–1833) azonban Szentpétervár már nem szalasztotta el a kínákozó lehetőséget, védelmébe vette az Oszmán Birodalmat, és az orosz diplomácia mindent megtett annak érdekében, hogy

23 VPR, Szer. II. tom 14. dok. 153., 450.

24 A konvenció szövegét lásd: Dogovori 77–89.

25 V. I. Seremet: Turcija i adrianopolszkij mir 1829 g. Nauka, Moszkva, 1975. 36.; Schroe-der, P. W: The Transformation i. m. 729–730.

26 A béke szövegét lásd: Dogovori 89–102., Alexander Bitis: Russia and the Eastern Question. Army, Government and Society 1815–1833. Oxford University Press, Oxford 2006. 354.

a tengerszorosok ismét megnyílnak a hadihajóik előtt.²⁷ Kedvezően alakultak a feltételek a nemzetközi küzdőtéren Oroszország számára a korábbi tengerszoros-egyezmények helyreállítását is magába foglaló orosz–török szövetség megkötéséhez, és az orosz kabinet nem hagyta veszni a lehetőséget. 1833. június 26-án a török kormány az orosz kormányhoz küldött feljegyzésében baráti szándékáról nyilatkozott. A barátságot orosz részről is azonnal kifejezésre juttatták nyomatékot adva a szultánhoz küldött válaszlevélben annak, hogy „*az orosz hajóraj jelenléte a béke és stabilitás záloga az Oszmán Birodalom fővárosa számára*”.²⁸ Rövid egyeztetés után, 1833. július 8-án Unkiar-Iszkeleszben aláírták az orosz–török defenzív szerződést nyolc évre. Az orosz kabinet kötelezettséget vállalt arra, hogy az Oszmán Birodalomnak szükség esetén „*szárazon és vízen*” segítséget nyújt. Oroszország szempontjából a legfontosabb eredményeket a titkos cikkely tartalmazta, amelyben foglaltak alapján a Porta vállalta, hogy lezárja a Dardanellákat a külföldi hadihajók előtt.²⁹ Ily módon ez a cikkely pótolta azt a hiányosságot, amely a drinápolyi béke szövegéből kimaradt. Az orosz kabinet 1806 óta törekedett arra, hogy a szorosok használatának 1799-es eszményi állapotát helyreállítsa, amit 1833-ra sikerült elérnie. Az egyezménnyel az orosz politika jelentős befolyásra tett szert az Oszmán Birodalomban.

A Porta az Oroszországgal kötött szövetségből fokozatosan kihátrált, és Nagy-Britannia felé fordult. Ennek a folyamatnak az első lépése az 1838. augusztus 16-án aláírt angol–török kereskedelmi egyezmény volt. Az Oszmán Birodalom mint piac felértékelődött az angolok számára.³⁰ A britek elsősorban ipari termékeket szállítottak az Oszmán Birodalomba mezőgazdasági árukért cserébe. A szabad kereskedelem a török reformpolitika, a Gülhanei

27 C. K. John Daly: *Russian Seapower and the Eastern Question, 1827–41*. Naval Institute Press, Annapolis, 1991. 84.; *Istoriija vnyesnyej polityiki Rosszii. Pervaja polovina 19 veka. (Ot vojn Rosszii protiv Napoleona do Parizsszkovo mira 1856 g.)*. Otv. red. Olga V. Orlik. Mezsdunarodnije otnosenijja, Moszkva 1995. 312–313.

28 Arhív vnyesnyej polityiki Rosszizskoj Imperii. f. Kanceljarija, gy. 244. l. 18. ob. 19.

29 A szerződés szövegét lásd: *Dogovori 107–110.*; *Bitis, A.: Russia i. m. 475–476.*; *Orlik, O. V.: Rosszija i. m. 314.*

30 Lásd erről: *Demeter Gábor: A Balkán és az Oszmán Birodalom I. Társadalmi és gazdasági átalakulások a 18. század végétől a 20. század közepéig*. MTA BTK Történettudományi Intézet, Bp. 2014. 113.

Hatt-i serif (1839) fontos része lett. Az angol kabinet azon törekvése, hogy az orosz kereskedelmet bezárja a Fekete-tengerre, miután a szabad kereskedelmi hajózás a szorosokon megmaradt, nem vezetett eredményre. A délorosz kereskedelem a gabonakiviteltre alapozódott, amelyben a búza kivitele 80%-ot tett ki. 1824 és 1847 között 44 millió csetvertyből 39 millió csetverty búzát, vagyis a kivitt termény 90%-át a déli kikötőkön keresztül szállították ki Oroszországból.³¹

Az orosz terjeszkedés a Fekete-tenger nyugati partvidékén kényesen érintette Londont, és az angol kabinet és diplomácia hét éven át kitartóan munkálkodott azon, hogy kiszorítsa az oroszokat Konstantinápolyból, és felszámolja a számára előnytelen orosz–török tengerszoros-egyezményt.³² 1841. július 13-án az unkiar-iszkeleszi szerződés érvényét veszítette a második egyiptomi válságot lezáró nagyhatalmi megállapodások aláírásával. A Fekete-tenger szorosai békeidőben bezárultak a külföldi hatalmak előtt. Ez az oroszok katonai mozgását korlátozta, de az angol hadihajók se mehettek be a Fekete-tengerre.

Összegzésképpen elmondható, hogy az orosz állam déli terjeszkedő politikája eredményeként 1774-ben a gazdasági szempontból fontos Fekete-tenger és szorosai megnyíltak az orosz kereskedelem előtt, az 1779-ben és 1783-ban megkötött megállapodások további lehetőségeket kínáltak a délorosz kereskedelem számára. 1799-ben, 1805-ben és 1833-ban az orosz kabinet sikeres keleti politikájával elérte, hogy a Porta megnyissa a katonai-stratégiai szempontból fontos szorosokat a hadiflottája előtt. A megállapodások – a keleti kérdés bonyolultsága és a nagyhatalmi politikában játszott szerepe, illetve az Orosz és Oszmán Birodalom között húzódó ellentétek miatt – rövid ideig maradhattak érvényben. Jelentőségüket növeli, hogy Konstantinápoly és Szentpétervár a segítségükkel hárítani tudta egy harmadik hatalomnak a közel-keleti ügyekbe történő beavatkozását.

31 *Kudrjavceva, Je. P.*: Russzkaja torgovlja i. m. 21.

32 *Schroeder, P. W.*: The Transformation i. m. 730.

BEBESI GYÖRGY

EGY EXTRÉM VALLÁSI KÖZÖSSÉG: A HLISZTEK A 17-19. SZÁZADI OROSZ TÖRTÉNELEMBEN

Az előzmények: az egyházszakadás és a raszkolnyikok

Az orosz történelem bővelkedik sajátos és különös vonásokban, a nyugatos gondolkodásmód számára nehezen értelmezhető jelenségekkel. Ebbe a sorba illik a birodalom vallási kisebbségeinek, szektáinak története is, amelyek közül jelen dolgozat az ún. hliszt szekta és mozgalom ontológiájának, karakterének, dogmatikájának és történetének bemutatását tűzte maga elé célul az adott területi keretek között.

A törés a korábban viszonylag homogén és erőteljes pravoszláv egyházban és egyben az első orosz eretnecség kialakulása a 17. századra tehető. A század elején ugyanis több pátriárka felfigyelt a szertartáskönyvek ellentmondásaira. Filaret pátriárka utasítására megkezdték a könyvek összevetését, illetve görögből történő újrarendelését. A munkát Joszip pátriárka is folytatta, és a folyamat az 1652-től hivatalba lépő Nyikon pátriárka idején jutott el a társadalmi konfliktus, majd az egyházszakadás szintjéig. Nyikon ugyanis úgy tartotta, hogy vissza kell térni a tiszta forráshoz, a másolási és fordítási hibáktól mentes összöveghez, és ez szertartásrendbeli, illetve dogmatikai változásokkal járt volna.¹ Bár reformjaihoz a cár támogatását maga mögött

1 *Mihail Heller: Az Orosz Birodalom története. Bp. 1996. 235.*

tudhatta, de a társadalom és a papság jelentős része elképzeléseire heves ellenállással reagált. A megszokott, bevett hit formalizmusa ugyanis felfogásuk szerint mágikus erőt hordozott, és féltek, hogy a szertartások rendjének és formájának megváltoztatása ennek elvesztésével jár. Nyikon reformjai pedig ilyen változásokkal jártak volna, pl. megváltoztatta Jézus nevének írásmódját, 8 ágú keresztet kellett használni a 4 ágú helyett,² két ujj helyett hárommal kellett vetni a keresztet, 4 térdhajtást írt elő az eddigi 17 helyett³ stb. Ezek a mai szemmel nem túl jelentősnek tűnő formai változások azonban mély spirituális tartalmat hordoztak, illetve sértettek meg. Az óhit szerint ugyanis, ahogy később nevezték, a szertartásokat és a szentségeket sajátos szimbólumként, a transzcendens és a teremtetett földi világ találkozási pontjaiként értelmezték, amelyek a hívő ember számára meghatározott formában és látványban nyilvánulnak meg, és amelyeknek a megváltoztatása egyúttal a transzcendens lényeg elvesztését is jelenti.⁴ Nyikon és hívei viszont arra hivatkoztak, hogy ők nem megváltoztatják, hanem helyreállítják az ősi liturgikus rendet, amely még az apostolok korából származik. A reformátorok és az óhithez ragaszkodók között a dogmatikán túl politikai ellentét is feszült: a régihez ragaszkodók nem tudták elfogadni, hogy a török uralom alatt nyögő kis görög nép hitét vegye át egy erős keleti hatalom, úgy vélték, nekik kelle-ne beintegrálódniuk az orosz egyházba, nem pedig az oroszoknak visszagörögösödni.⁵ A „kijavított” szertartáskönyvet végül a hatalom támogatásával 1655-ben vezették be, és ennek súlyos következménye lett, egyházszakadáshoz – raszkolhoz – vezetett. Avakum, az ellenállók vezére az új liturgiát a „pravoszlávia elleni merényletnek” nevezte.⁶ Furcsa, de az orosz történelemre jellemző módon, itt nem azok lettek az eretnekek, mint pl. a reformáció Európájában, akik a hitet megváltoztatni vagy megújítani akarták, hanem azok, akik változatlan formában megőrizni kívánták, őket a későbbiekben óhitűeknek vagy raszkolnyikoknak, szakadároknak nevezték.

2 Heller, M.: *Az Orosz Birodalom* i. m. 236.

3 Konrád Onasch – *Vlagyiszláv Cipin*: *Az orosz ortodox egyház története*. Ecclesia Sancta 4. Bp. 1999. 84.

4 P.P. Aprisko: *Az orosz filozófia története*. Bp. 2007. 94.

5 Heller, M.: *Az Orosz Birodalom* i. m. 237.

6 Heller, M.: *Az Orosz Birodalom* i. m. 240.

Az egyházszakadással megtört a hatalom és hit korábban harmonikus viszonya. A cár, aki a pravoszláv felfogásban maga is isteni személy, így a hit ösztönzőjeként a vallás védelmezőjeként kellett volna, hogy fellépjen, ehelyett hozzájárult a hatalom erejével, hogy a vallást megváltoztassák, így a raszkolnyikok Antikrisztusnak tartották.⁷ Az új, immáron hivatalos vallással először az alsópapság szállt erőteljesen szembe, nem voltak hajlandók az új könyv alapján végezni a szertartásokat, majd az ellenállás áterjedt a városlakókra, a kereskedőkre, a sztrelecekre (lövészekre), végül a parasztságra. Az óhit népszerűségéhez és az ellenállás fanatizmusához hozzájárult, hogy Avakum és követői az egyházi prédikációk korábbi „ékes szófűzésre” épülő barokkos gyakorlatával szemben az érthető, nyers, köznépi nyelvet használták (prasztoreszije), és a prédikációkra helyezték a hangsúlyt, így az üzenetük eljutott a hívőkhöz, mozgósító ereje volt, ilyen értelemben mutatnak az anyanyelvre áttérő reformációval rokonságot.

Az új szertartáskönyvet a cári hatalom erővel kívánta elfogadtatni, a vele szemben tanúsított ellenállás pedig elérte a vallási örület, az extázis szintjét.⁸ Ily módon a raszkol, a szakadás, kapott egy erőteljes állam elleni színezetet is, később az orosz történelem számos felkelését támogatták az óhitűek, vagy hivatkoztak ideológiai alapként rájuk.⁹

A raszkolnyikok üldözése 17. sz. második felétől a 18. század utolsó negyedéig tartott, és időszakonként különböző intenzitással folyt.¹⁰

7 Heller, M.: Az Orosz Birodalom i. m. 238.

8 A történelem számos óhitű mártírt feljegyzett, akik szenvedtek és meghaltak hitükért, ilyen volt pl. Feodoszja Morozova moszkvai bojárnő, akit kiűzték a fővárosból, majd elfogták, megkínózták, és végül börtönben halt meg nővérével, mert ragaszkodott eredeti hitéhez, az ő személye *Szurikov: Morozova bojárné* című festményéről is világszerte ismert. L. erről: Heller, M.: Az Orosz Birodalom i. m. 238.

9 Ilyen volt pl. a Sztjepan Razin-féle felkelés, amely raszkolnyik ideológiára épült, amikor a cári államot mint az Antikrisztus művét utasította el és világvégét jósolt, illetve Jemeljan Pugacsov lázadása, aki önjelölt cár volt és felkelését rengeteg óhitű támogatta. Vö. *Onasch, K. – Cipin, V.: Az orosz ortodox i. m. 85.*

10 Az őket sújtó intézkedéseket először a felvilágosult módon uralkodó cárnő, II. Katalin vonja vissza 1783–1785 között.

Ez az eksztatikus, túlfűtött társadalmi környezet kitűnő táptalaja volt újabb szekták születésének is. A felsőbb egyházi kontrol hiánya, a dogmatikai szabadság, az ellenőrizetlenül és hivatalos felszentelés nélkül működő papok, a széles körben érthetővé tett prédikáció, a peremvidék népeinek vallása összességében az öntörvényű népi értelmezések, népi irányzatok felé tolt el a vallást, amelyből a 17. század folyamán váltak ki, illetve a raszkolnyikizmussal párhuzamosan keletkeztek újabb szekták, kisebb vallási közösségek. Ezek közül a legnagyobb karriert futotta be a történelem során a hliszt szekta, egyfajta népi eretnecség, amely a 19. század elején rövid időre az udvarig is eljutott, és amely olyan világszerte ismert és hírhedt képviselőket adott az országnak és a történelemnek, mint Grigorij Raszputyin.

A hliszt szekta dogmatikája és jellemzése

A szekta pontos kialakulásának ideje nem ismert, valószínűleg a 17. század közepe táján, a raszkol idején, egy hosszabb, spontán folyamat eredményeképpen jött létre, a hagyomány szerint egy Danyiil Filippovics nevű, többször megfeszített, majd hitük szerint feltámadt jobbágy alakította az első közösséget még 1645-ben, nevük *korbácsot* jelent.¹¹ Dogmatikájuk központjában a meghaló és feltámadó Isten állt, ennyiben nem szakadtak el a pravoszláv gyökereiktől, sőt formailag hivatalosan az ortodox egyháztól sem. Eleinte főként a birodalom már említett peremvidégein terjedhettek el, ennek és az ottani gyakran nemzeti szinten élő népek vallásának, valamint az ősi orosz pogány tradícióknak erőteljes lenyomata van a rítusaikban. Hitük szerint Filippovics maga volt Szabaot¹² isten, aki tüzes szekéren szállt le az égből, majd fiává fogadott egy *Ivan Szuszlov* nevű jobbágyot, akit egy „Istenanya” szült a számára 15 évvel korábban, és akit ő Krisztusnak nevezett. Később hagyományuk szerint Szuszlovot, az első Krisztust a bojárok elfogták, és Moszkvában a Megváltó kapujánál megfeszítették, de ő feltámadt és visszatért. Felfogásuk szerint halála után a Szentlélek a követőkbe költözött, így szekta története során számos próféta jelent meg a körükben, akiket ők Krisztusoknak neveztek. Az alapító egy 12 pontos parancsolatot hagyott követőire, de az ebben fog-

11 *Andrew Cook*: Raszputyint megölni. Szentendre 2007. 100.

12 Ősi orosz isten, imádata a normann időkre nyúlik vissza.

laltakat a hívek nem vették túl komolyan, pl. szerepelt a szüzesség az előírásaik között, ám szertartásaik, mint látni fogjuk, gyakran fordultak nyilvános orgiába. Kötelezettségeik között szerepelt a szegénység is, ám szolgálataikat, tudásukat pl. a jövőmondást, gyóntatást, pénzért árulták.

A földi lét nyomorúságára ők is nyilvános önkínzással, vezekléssel figyelemztették magukat, e tekintetben rokonságot mutatnak a nyugat-európai flagellánsokkal. A nyilvános bűnbánat, a vesszővel végzett „hlesztanyije”, az önostorozás bevett szertartásbeli elemeik közé tartozott, innen származik korbács elnevezésük.¹³ Az már azonban erőteljes sajátossága volt a szektának, hogy tagjai kínoztak másokat, főként férfiak nőket, hogy ily módon segítsék elő vezeklésüket, illetve éljék át Jézus fájdalmait.¹⁴ A bűn és a bűn meggyónása, majd a bűntől való szabadulás szintén teológiai alapnézeteik közé tartozott. Különböztek azonban minden korábbi orosz, illetve európai szektariánus irányzattól abban, hogy úgy gondolták, hogy a bűnt csak akkor tudják hitelesen meggyónni, ha előtte azt intenzíven, és minél többször is átéli. Különösen a paráznaság bűnét élték át sokszor, korabeli leírás szerint papjaik hálóingben forogtak dervisek módjára kántálva a tábortűz körül, „*majd bűnös módon bántak a társaságukban lévő asszonynéppel.*”¹⁵ A „ragyenyije”, a szent forgás alapszertartásaik közé tartozott, a kántálástól az önostorozástól és a forgástól alkoholos mámorhoz hasonló állapotba kerültek, hitük szerint ekkor költözött beléjük a Szentlélek.¹⁶ A felfokozott állapotot általános bujálkodás követte, meggyőződésük szerint ilyenkor nemzették az új „Krisztusokat”, illetve „Istenanyákat”,¹⁷ illetve ekkor jutottak a

13 Heller, M.: Az Orosz Birodalom i. m. 407.

14 Különleges eleme volt a szekta szertartásainak, a bűn megélésének, a kínzás is, és nemcsak az önostorozás. Mint említettük, főként a szekta férfi tagjai és papjai, sztarecei kínoztak meg, vesszőztek meg kikötözve nőket a bűnbocsánat elnyerése érdekében. Raszputyint egy ízben rajtakapták, hogy szentpétervári lakásában egy hírhedt hölgyet, Madám Lohtyinat verte, aki Jézus módjára volt kifeszítve, és büntetése közben folyamatosan imádkoznia kellett kínzójához. L. Aldous Huxley: Az érzékelés kapui. Debrecen, 2002. 137., illetve: Cook, A.: Raszputyint megölni i. m. 106.

15 Cook, A.: Raszputyint megölni i. m. 101.

16 Hlisztek ma is léteznek, szertartásaik ma sem nyilvánosak, Radzinszkij könyvében egy 1964-es (!) szertartást ír le, amelyen nem kis nehézségek árán sikerült részt vennie. Edvard Radzinszkij: Az eleven Raszputyin. Bp. 2000. 57.

17 Radzinszkij, E.: Az eleven i. m. 56.

jóslatok birtokába. Saját hivatalosan felszentelt papjaik nem voltak, viszont maguk közül azokat, akik mentálisan erősnek mutatkoztak, vagy rendelkeztek a gyógyítás, jövőbelátás tudományával, elfogadták vezetőnek, megbízták a szertartások vezetésével és a gyóntatás feladataival, sztareceknek, öregeknek nevezték őket, ami nem életkorra, hanem tekintélyre, képességekre utalt esetükben, ahogy fogalmaztak, ők „*olyan szent emberek, akik előtt megnyíltak az ég csatornái*”.¹⁸ Erősen hittek a misztikus érzékelésben, úgy gondolták, hogy a szekta felavatott igaz tagjai érzékelik a Szentlélek sugallatait, maguk is Krisztusokká válnak, és ez irányítja cselekedeteiket.¹⁹

A bűn intenzív és mély átélése után a kijózanodás pillanataiban meggyónnak sztareceknek és egymásnak. Miután tagjaik hivatalosan az ortodox egyház tagjai maradtak, és elismerték a pátriárka egyházfőségét, ezért hitüket többnyire titokban gyakorolták. Voltak olyan helyek, pl. erdei tisztások, ahol nem rejtőztek el, lakott területeken, falvakban, általában földalatti építményeket hoztak létre, őskeresztény módra pl. istállók alatt, és ott folytatták le titkos szertartásaikat.²⁰ Magukat a nép vallásának, a nép szektájának tartották, hitüket pedig a nép igazságának, egyfajta olyan különleges igazságnak, amely csak a szegény nép számára adatik meg. A hivatalos ortodox egyház gondolkodásában az „ördög megtestesülésének” nyilvánították őket, és a 18. század első felében keményen üldözték közösségeiket. 1733-ban Moszkvában 78 ember felett ítéleztek hliszt eretnekség vádjával, vezetőiket kivégezték, az egyszerű tagokat távoli kolostorokba száműzték. Az Ivan-kolostornál kiásták és nyilvánosan elégették az alapító, Danyiil Filippovics hamvait, de ezzel a mozgalmat nem tudták megtörni, igaz, később a klérus is megengedőbbé vált irányukban.²¹

A hlisztek az üldöztetés elől a birodalom peremvidékeire menekültek, amiket „*zugoknak*” hívtak. Községeiket „*hajóknak*” hívták, egymást „*mi-einknek*” nevezték. Az egyes hajók, illetve flottillák, tartották egymással a kapcsolatot, erre küldötteket, akkori nevükön „*szerafimokat*” vagy „*repülő*

18 Frank N. Stein: Raszputyin. Szerzetescsuhába bújt ördög. Bp. 1997. 23.

19 A böjtölés a zsolozsmázás és a növényi kábítószer – pl. meszkalin – élettani hatásától l. Huxley, A.: Az érzékelés i. m. 163.

20 Cook, A.: Raszputyint megölni i. m. 101.

21 Radzinszkij, E.: Az eleven i. m. 59.

angyalokat” bíztak meg, gyakorlatilag folyamatosan úton lévő vándorszerzeteseket. Községeikben konspiratív nevet használtak, önmaguk azonosítására pedig titkos jeleket alkalmaztak, és országszerte, ha vándoroltak, erről ismerték fel egymást, ebben viszont szabadkőműves vonásokat mutatnak.

Hírhedt, a mai napig emlegetett képességeik, szertartásaik közül kiemelkedik a sajátos ördögűzés tudománya, amit általában papjaik gyakoroltak gyóntatás után a bűnbocsánat elnyerése érdekében a női bűnbánókon. A női hívek ugyanis legtöbbször a paráznság bűnét gyónták meg, erről úgy tartották, hogy az az ördög műve, és a hívekbe költözött ördögöt csak a papok tudják kiűzni „szent aktus” révén. Raszputyin, a 19. század utolsó harmadában és a huszadik század elején élt leghíresebb hliszt, aki a szatíriázis (nemi kielégíthetlenség) betegségben szenvedett, és ezzel az ideológiával több száz nővel közösült.²² Amikor ezt a szemére hányták, azt állította, hogy ő csak egy ősi hliszt szertartást követ, de maradt fenn leírás arról, hogy a szekta papjai „hagyományos” ördögűzéssel is foglalkoztak.

Az ikonokban és az ikonok varázserejében hittek,²³ ebben megőrizték pravoszláv gyökereiket. Raszputyin is egy szent, Verhoturjei Szent Simon ikonjának az ajándékozása ürügyén került kapcsolatba II. Miklóssal és feleségével, akik a csodatevő képtől a gyermekáldást és a fiúörökös megfogadását remélték.²⁴

A vallási ideológiával megtámasztott és fanatikus hittel legitimált kegyetlen szexuális perverziókon kívül a szekta tagjai más területeken is különleges képességeikkel hívták fel magukra a figyelmet. Az egyik ilyen volt *az állatokkal történő kommunikáció képessége*. Raszputyinról jegyezték fel, *„hogyan suttogott az állatokkal”*, azaz képes volt megnyugtatni, lecsendesíteni, bizonyos mutatóanyagokra rávenni őket.²⁵ A másik nem mindennapi tudományuk a *jövendőmondás* volt, amellyel komoly pénzt tudtak keresni a babonás falusiak körében, s jónéhányan komoly karriert futottak be ezzel a tudással. A feljegyzések szerint meg tudták mondani, hogy bizonyos eltűnt tárgyak vagy állatok hol találhatóak, egy közösség vagy egyén életében jövedelem és

22 Henri Troyat: Raszputyin. Bp. 1998. 20.

23 L. Valerij Lepahin: Az orosz kultúra ikonarcúsága. Szeged 1993., valamint Ruzsa György: Ikonok könyve. Bp. 1981.

24 Troyat, H.: Raszputyin i. m. 28.

25 Cook, A.: Raszputyint megölni i. m. 97.

egészség szempontjából mi várható, de legfélelmetesebb képességük az volt, hogy megjósolták egyes személyek halálának az időpontját, jóslataik állítólag félelmetes pontossággal váltak valóra. A szektát összességében talán úgy kell elképzelnünk, mint egy sajátos pogány hagyományokat őrző és keleti valláselemeket ötvöző népi kinövés az egyház testén, amely azért minden extrém vonásával együtt a klérus kebelén belül maradt, ellentétben a raszkolnyikokkal, nem vált le róla, s bár létezéséről nem vettek hivatalosan tudomást, ugyanakkor eltűrték őket, és tudtak titkos szertartásaikról.²⁶ A 18. század végétől már nem üldözték őket, sőt a különleges képességű hliszteket az egyház is becsülte, Raszputyint pl. saját kormányzáságának egyházi vezetői ajánlották be a fővárosba.²⁷

A 18. század második fele csendesebb időszak volt a szekták életében, II. Katalin idején jelentős könnyítésekhez jutottak, toleránsabbá vált a hatalom. A történetírás a „szekták aranykorának” azonban a 19. század első évtizedét tartja, amikor a trónra lépő I. Sándor intézkedései gyakorlatilag szabad utat adtak az autonóm vallásgyakorlásnak. Az uralkodó szakított apjának, a meggyilkolt I. Pálnak a rekatolizációs törekvéseivel, megnyitotta a határokat, hazaengedte a szibériai száműzötteket, egyetemeket alapított, megkezdte a zsidók helyzetének felülvizsgálatát, lehetővé tette a raszkolnyikok számára templomok építését és legális vallásgyakorlásukat, amnesztiát hirdetett, megszüntette a kínzásokat és kényszervallatásokat, engedélyezte a magánnyomdákat és a külföldi könyvek behozatalát.²⁸

A svájci nevelője által liberális szellemben nevelt uralkodó progresszív intézkedéseinek azonban lett egy nem várt mellékhatása is, a szabadabbá vált társadalmi légkörben megerősödtek és elterjedtek a korábban titokban mű-

26 Raszputyint pl. a szentpétervári udvarban gyakran nyomatékosan figyelmeztették, többek között maga a cárné is, hogy hliszt gyökereiről ne beszéljen. Vö: *Radzinszkij, E.*: Az eleven i. m. 207.

27 A klérus bizonyos korlátozott ellenőrzést is tudott gyakorolni a közösség, illetve annak tagjai fölött; megint csak a legismertebb hliszt, Raszputyin példájára hivatkozva, amikor túlságosan közel került az udvarban a cárnéhoz, s viselkedése botrányt keltett, a klérus Hermogen püspök és Iljodor szerzetespap vezetésével meghallgatásra rendelte, s mivel ott nem tudták viselkedése megváltoztatására rávenni, illetve arra, hogy hagyja el az udvart, egész egyszerűen alaposan megverték. L. *Bebesi György*: A cári monarchia védőszentjei. Pogromlovagok és szürke kardinálisok. Pécs 2001. 113–114.

28 *Bebesi György*: Oroszország története a 19. század első felében. (1801–1856). In: *A Hosszú 19. század rövid története*. Szerk. Bebesi György. Pécs 2013. 214–215.

ködő szekták is. Ennek egyik következménye lett, hogy megjelent a hliszt mozgalom udvari változata. Tatarinova ezredesné úgy érezte, hogy evangélikus hitéről az ortodoxiára történő áttérése során megszállta a Szentlélek, és Istenanyának nyilvánította magát, körülötte alakult ki I. Pál idejében a Mihály Palotában egy titkos kör, amelynek számos előkelőség a tagja lett, pl. Golicin kultuszminiszter, Koseljov udvarmester. Éjszakánként eszelős hliszt forgásokat tartottak, majd népi szokás szerint az örület orgiákba toroklott.²⁹ Tatarinovát majd csak 1837-ben küldte kolostorba I. Miklós, ezzel az udvari szárny elhalt, a hliszt mozgalom népi eretnekség maradt.

A szekta szektája: a szkopcok tündöklése és eltűnésük

A másik meglepő jelenség, hogy nagy népszerűsége tett szert a század elején egy, még a hliszteknél is extrémebb és szélsőségesebb nézeteket képviselő, belőlük kivált szekta, az öncsonkító szkopcoké. A nevük kasztráltat jelent, a 18. század közepe táján különültek el a hlisztektől. A közösség fanatikus tagjai már nem elégedtek meg a bűn intenzív megélésével, majd meggyónásával, hanem teljes aszkézist hirdettek, el kívánták zárni magához a bűnhöz vezető utat. A legfőbb bűnnek a paráznaságot tartották, és megnyilvánulását az ördög megtestesülésének vélték. A kísértést így a nő jelentette számukra, hiszen a nők ébresztették fel a nemi vágyat, és vitték bűnbe az embereket. Dogmatikai felfogásuk szerint *„a női szépség felemésztí a világot, elzárja az Istenhez vezető utat, s mivel minden eszköz hatástalan ellene, a férfiakat meg kell fosztani a bűnözés lehetőségétől”*,³⁰ azaz magának a kísértésnek a gyökereit kell megszüntetni, ezért kasztráltatták magukat. A másik ideológia alapvetés, amelyre felépítették filozófiájukat, Máté evangéliumának egy mondata volt, amely szerint *„vannak heréltek, akiket az emberek heréltek ki, és vannak, akik maguk herélték ki magukat, a mennyeknek országáért. Aki beveheti, vegye be”*.³¹ A metódust *„tűzes keresztségnek”* nevezték, és meg voltak győződve, hogy vállalása különbbé teszi őket másoknál, lehetőséget nyújt majd szá-

29 Radzinszkij, E.: Az eleven i. m. 59–60.

30 Heller, M.: Az Orosz Birodalom i. m. 407.

31 Máté, 19: Máté Evangéliuma. In: Szent Biblia, az Új Testamentom könyvei. 3–42. Bp. 1990. 10–12.

mukra az öröklétre, arra, hogy maguk is „Krisztusokká” váljanak. Az eljárást baltával vagy izzó vassal hajtották végre, az elköteleződés, az örök életre történő felkészülés legmagasabb szintjének tartották a teljes nemi szerv levágását. Dalaik, táncaik, „forgásaik” ugyanakkor tele voltak vidámsággal és boldogsággal, meg voltak győződve róla, hogy megtalálták az üdvözléshez vezető utat. Meglepő módon nők is nagy számban csatlakoztak hozzájuk, akik úgy tűnik, hogy nem kívántak az ördögi kísértés alanyai lenni, ezért levágták mellbimbójukat, vagy egész mellüket, illetve külső nemi szerveiket.³² Annak ellenére, hogy ebbe sokan belehaltak, mégis váratlan és elképesztő népszerűsége tettek szert. A nép köréből induló kezdeményezéshez csatlakoztak papok, katonatisztek, sőt még nemesek és udvari emberek is önként kiheréltették magukat. Vezetőjük Kondratyij Szelivanov volt, akit nézeteiért még a toleráns II. Katalin is Szibériába száműzetett. Az I. sándori amnesztia idején azonban visszatért, tanait szabadon terjeszthette, sőt még állami tisztségre is pályázott kihasználva a szkopcok másik különleges vonását, a hlisz-teknél már megfigyelt jövőmondás képességét, amelyről úgy gondolták, hogy azt a „tüzes keresztség” végrehajtásakor nyerték el.

A 19. század későbbi évtizedeiben a kegyetlen szkopc vallási örület alábbhagyott, képviselőik lassan letűntek, ám anyaszektájuk, a hliszt, továbbra is fennmaradt, és megerősödve érte meg a 20. századot. Addigra hajóik Szibériától az európai Oroszországig behálózták a birodalmat, becslések szerint több százezer taggal rendelkeztek, és soraikból emelkedett ki a századvég udvari miszticizmusának oldalvizén a leghíresebb hliszt, a már többször említett Grigorij Raszputyin, aki képességeivel és ravaszságával, „hliszt tudományával” a cári családot is befolyása alá vonta, és a háttérből a cárnén keresztül gyakorlatilag irányította a birodalmat – ez azonban már egy másik dolgozat témája lehetne.

32 Radzinszkij, E.: Az eleven i. m. 60–61.

SERES ATTILA

**AZ 1919–1920. ÉVI SZOVJET–LENGYEL
HÁBORÚ ÉS AZ 1921. ÉVI
RIGAI BÉKE INTERPRETÁCIÓJA
A LEGÚJABB OROSZ TÖRTÉNETI
IRODALOMBAN**

Bevezető

Az 1919–1920. évi szovjet–lengyel háború fontos mozzanat volt abban a folyamatban, amelynek során, az első világháború lezárásaként a Szovjetunió nyugati határai kialakultak. A szovjet történetírás ezt a konfrontációt a polgárháború egyik stádiumának, illetve az antant „harmadik intervenciók hadjáratának” minősítette, kizárólag a harcok forradalmi jellegét hangsúlyozva, s mellőzve az esemény geopolitikai, nemzeti aspektusait, de emellett igyekezett dezavualni a szovjet fél vereségének valós okait is. Egy rövid áttekintés keretében ezért azt szeretnénk bemutatni, hogy a friss kutatási eredmények alapján a legújabb orosz történeti irodalom álláspontja mennyiben változott a rendszerváltás előttihez képest, és milyen új szempontokat, problémákat vetett fel a történelmi esemény és az annak lezárását jelentő 1921. évi rigai békével kapcsolatban. Ennek vizsgálatát három fő témakör köré kívánjuk csoportosítani: a háborús felek céljai és a háború jellege, a Vörös Hadsereg vereségének okai, valamint a rigai béke értékelése. Az egyes nézőpontok újrágondolását azért tartjuk indokoltnak, mert az állandó konfliktusokkal terhelt 20. századi orosz–lengyel kapcsolatokban ez az esemény is eltérő előjellel élt

tovább a két nép kollektív emlékezetében. Az objektív vizsgálódást megkönnyíti, hogy az 1919–1920. évi szovjet–lengyel háború primer forrásai szovjet részről legalább részben hozzáférhetővé váltak a szakemberek számára.¹ A témára vonatkozó lengyel és külföldi – főleg angol nyelvű – szakirodalom eredményei ellenére mind a mai napig nem létezik olyan szintézis, amely az eseményt mindkét ország levéltári iratanyagának felhasználásával s párhuzamba állításával, a lengyel és orosz szakirodalomban elfogadott nézetek ütköztetése révén kívánná bemutatni.²

A háborús felek céljai és a háború jellege

A szovjet történetírásban a szovjet–lengyel háborút sokáig az oroszországi polgárháború részének s az intervenció egyik szakaszának tekintették. Eszerint a „burzsoá” Lengyelország az „imperialista hatalmak” számára csak eszköznek bizonyult a szovjetellenes harcban, s a keleti agresszióra már 1918 óta készülő Józef Piłsudskit ők bízatták fel.³ Ebben az interpretációban a háború geopolitikai jellege teljesen háttérbe szorult, s osztály- és ideológiai háborúvá degradálódott. Az ideológiai motívum mindkét oldalon feltűnt: a két világháború közti lengyel memoárirodalom és történetírás úgy tekintett a keleti hadjáratra, mint a bolsevizmussal szembeni, a kereszténység és a nyugati civilizáció védelmében folytatott ideológiai háborúra.⁴ Ugyanígy a

1 Polszko–szovjetszkaja vojna 1919–1920. (Rannyeje nye opublikovannije dokumenti i matyeriali). Csastry 1–2. Red.: I. I. Kosztyusko. Moszkva 1994.

2 A témára vonatkozó, az elmúlt negyed évszázadban megjelent főbb lengyel munkák a teljesség igénye nélkül: *Jerzy Kumaniecki*: Pokój polsko–radziecki 1921. Geneza, rokowania, traktat, komisje mieszan. Warszawa 1985.; *Henrik Bułhak*: Wydarzenia polityczne i militarne na południowo-wschodnim teatrze działań wojennych. In: *Wojna polsko–sowiecka 1920 roku: przebieg walk i tło międzynarodowe*. Red.: Andrzej Koryn. Warszawa 1993.; *Piotr Łosowski*: Wydarzenia militarne i polityczne wojny 1920 r. na ziemiach północno-wschodnich. Uo.; *Andrzej Nowak*: Polityka wschodnia Józefa Piłsudskiego (1918–1921). Koncepcja i realizacja. In: *Zeszyty Historyczne*, t. 107 (1994).; *Traktat ryski 1921 roku po 75 latach*. Red.: Mieczysław Wojciechowski. Toruń 1998.

3 Erre ld. például, szintén a teljesség igénye nélkül: *P. Ny. Olsanskij*: Szovjetszko–polszkije otnosenijija 1918–1921. In: *Ocserki isztorii szovjetszko–polszkijh otnosenijij 1917–1977*. Red.: I. I. Kosztyusko – L. Bazilev. Moszkva 1979. 77–79.

4 *Jerzy Lukowski – Hubert Zawadzki*: A concise history of Poland. Cambridge 2001. 203.

szovjet történetírás a háborút Európa bolsevizálásának egyik stádiumaként fogta fel. Ezen történeti koncepció szerint a bolsevik rendszer túléléséhez nélkülözhetetlen volt a fejlett európai tőkés országok, különösen Németország és Anglia forradalmasítása, amihez az első világháború után újjáalakuló lengyel államon keresztül vezetett az út.⁵

Az új lengyel szejm 1919. januári megválasztásával lassan megszilárduló lengyel államhatalom számára a bolsevik rezsim geopolitikai szempontból előnyösebbnek tűnt, mivel többször deklarálta a népek önigazgatási jogát. Ezzel szemben a fehér mozgalmak az egységes Oroszország helyreállítását, a cári hatalom restaurálását tűzték ki célul, s ez az egykori kelet-lengyelországi területek orosz fennhatóság alá kerülését, s ismételt integrálását feltételezte a cári birodalom keretein belül.⁶ Az új Lengyelország legsúlyosabb problémája kezdetektől fogva az ország végső határainak kialakítása volt. (1918 decemberére a lengyel kormány befolyása már kiterjedt Galíciára és a volt királyság területére, mintegy 140 ezer km²-re, 14,5 millió lakossal.)⁷ A német kivonulás a keleti területekről 1919 februárjára, az önálló törvényhozó hatalom létrejöttével párhuzamosan befejeződött, s a lengyel politikai elit régóta táplált keleti aspirációi megvalósulni látszottak: a lengyel csapatok 1919 februárjában benyomultak a nemrég alakult Litván-Belorusz Szovjet Szocialista Köztársaság területére, majd áprilisban elfoglalták Vilniust.⁸

Ezt a szovjet–lengyel háború előjátékének tekinthető offenzívát ugyanakkor a lengyel katonai vezetés 1919 nyarán ideiglenesen leállította, Anton Gye-nyikin Önkéntes Hadseregének sikerei s Moszkva felé történő előrenyomulása miatt. Ez egyébként a Moszkvával folytatott egyeztetések után történt: a lengyel megbízott, A. Vencowsky július–augusztusban titkos tárgyalásokat folytatott Julian Marhlevszkij szovjet felhatalmazottal. Utóbbi Moszkva

5 I. V. Mihutyina: Nyekotorije problemi isztorii polszko-szovjetszkaj vojni 1919–1920 gg. In: Verszalj i novaja Vosztocsnaja Jevropa. Red.: R. P. Grisina – V. L. Malkov. Moszkva 1996. 159–160. A szerző önálló kötetben is megjelentette kutatási eredményeit: I. V. Mihutyina: Polszko–szovjetszkaja vojna. Moszkva 1994. A továbbiakban a tanulmányra fogok hivatkozni.

6 Uo. 164.

7 Szokolay Katalin: Lengyelország története. Bp. 1997. 136.

8 M. I. Meltyuhov: Szovjetszko–polszkie vojni. Vojenno-polityicseszkoje protyivosztoganyije 1918–1939 gg. Moszkva 2001. 20–26.

nevében békeajánlatot tett Lengyelországnak. Bár a lengyel fél elutasította a javaslatot, a lengyel csapatok támadásának szüneteltetése lehetővé tette a Vörös Hadsereg számára, hogy összevonja erőit, s azokat a dél-oroszországi fehérgárdisták ellen koncentrálja.⁹ Piłsudski azonban tovább kívánt terjeszkedni a belorussziai és ukrainai területek rovására, célja ekkor végső soron az volt, hogy a vörös és a fehér erők felmorzsolják egymást, ezért amikor világos lett, hogy Gyenyikin moszkvai hadjárata kudarccal végződött, megszakította a titkos tárgyalásokat.¹⁰

Ennek ellenére a polgárháborús állapotok miatt alaposan túlterhelt szovjet állam két ízben is, 1919. december 21-én és 1920. január 28-án is hivatalos úton felajánlotta Lengyelországnak, hogy kössenek békét. Ezek kedvező javaslatoknak tekinthetők, hiszen a lengyelek által már elfoglalt területek elismerését foglalták magukba. Nagyjából ezekkel egy időben, a párizsi békekonferencia Legfelső Tanácsa, 1919. december 8-án elfogadott egy nyilatkozatot Lengyelország ideiglenes keleti határaitól, amelynek értelmében a határvonalat a döntően lengyel etnikum által lakott területek keleti szegélye jelentette.¹¹ A szovjet javaslat nem felelt meg a lengyel politikai vezetésnek. Varsó fő célja ugyanis az volt, hogy kikapcsolja Ukrajna és Belorusszia fontos stratégiai és gazdasági pontjait Moszkva befolyása alól, egyúttal akkora területi állományra tegyen szert, amely lehetővé teszi a két állam közti paritás kialakulását.¹²

A háború megindítása lengyel részről azonban nemcsak geostratégiai és gazdasági indokokkal magyarázható, hanem más, általános jellegű feltételekkel is bírt. A lengyel vezetés a fő nemzeti célként a 18. század végén felosztott Rzecz Pospolita helyreállítását tartotta szem előtt az etnikai szempontokat teljesen negligálva. (Egyes orosz szerzők szerint itt megmutatkozott a felsőbb lengyel birtokos társadalmi rétegeknek, főleg a még jelentősebb földbirtokkal rendelkező csoportoknak az affinitása is, akik nagyobb földterületeket kívántak csatolni a független lengyel államhoz.¹³) El kell mondani azonban,

9 Uo. 27.

10 *Mihutyina, I. V.*: Nyekotorije problemi i. m. 164.

11 *Meltyuhov, M. I.*: Szovjetszko–polszkie i. m. 28–29.

12 *Mihutyina, I. V.*: Nyekotorije problemi i. m. 165.

13 *M. J. Szergomaszov*: Polityicseszkiye aszpekti szovjetszko–polszkoj vojni 1920 goda. Moszkva 1997. 8.

hogy míg a keleti területek bekebelezésének szükségességéről nemzeti konszenzus jött létre Lengyelországban, addig a területi integráció formájáról és mikéntjéről már ütköztek a nézetek. Piłsudski úgy képzelte, hogy az egykori cári Oroszország nyugati peremvidékéről leszakadó, nem orosz nemzetiségűek által lakott területek föderációs alapon csatlakoznak Lengyelországhoz. Konceptiója szerint a vezető szerepre a lengyelek hivatottak gazdasági, kulturális és katonai fölényük birtokában. Más elképzelések (például Roman Dmowski) az inkorporációt, azaz az egykori nyugati orosz guberniumok Lengyelországhoz csatolásának elvét képviselték.¹⁴

A háború jellegét tehát elsődlegesen egy területekért vívott államközi konfliktus határozta meg, amelyet a politikai ideológia nem, inkább a nemzeti ideológia befolyásolt nagymértékben. Persze hiba lenne a szovjet–lengyel háborút kiemelni az oroszországi polgárháború kontextusából. A lengyel hadsereg beavatkozására a közvetlen okot ugyanis éppen az Ukrajna nagy részéből 1920 elejére kiszorított Simon Petljura ukrán atamánnal kötött 1920. áprilisi megállapodás nyújtotta. A megegyezés értelmében Lengyelország elismerte Ukrajna szuverenitását s Petljura kormányát, illetve kijelölték a független ukrán állam határait is.¹⁵ A lengyel szándékokat a szovjet-oroszországi belpolitikai helyzet instabil jellege is erősítette: a polgárháborús állapotok következtében leromlott gazdaság, a hátországban zajló állandó harci tevékenység, valamint a lassan felépülő államapparátus a gyors siker reményével kecsegtettek.¹⁶

Ehhez az alapvetően lengyel–szovjet területi konfliktushoz a lengyel offenzíva április 25-i megindításának idején csak lazán kapcsolódtak az antant aspirációi. (A háború katonai menetének eseményei közismert tények, ezért ezekre nem kívánok részletesen kitérni.) Bár az antant jelentős szerepet vál-

14 Szokolay K.: Lengyelország i. m. 139–140. A magyar szakirodalomban erre ld. még: *Polgár Tamás*: Józef Piłsudski föderációs törekvései és a lengyel–szovjet-orosz háború (1919–1920). In: A Pécsi Tudományegyetem Illyés Gyula Főiskolai Kara Társadalomtudományi Tanszékének Tanulmánygyűjteménye. 5. köt. Szerk.: Kolontári Attila. Szekszárd 2001. 114–125.

15 *Szergomaszov, M. J.*: Polityicseszkije aszpekti i. m. 9.; *Mihutyina, I. V.*: Nyekotorijje problemi i. m. 165. A magyar szakirodalomból ld. erre: *Varga Lajos*: Ukrajna. Történeti áttekintés. (Szovjet füzetek. VII.) Budapest 1993. 32.

16 Erre részletesen ld.: *A. P. Iszajev*: Wojna sz Polsej. Rosszija za linyiej fronta. Szankt-Petyerburg 1999.

lalt a lengyel hadsereg felszerelésében, ehhez az önálló kezdeményezésű lengyel katonai akcióhoz csak kismértékű fegyverszállítással járult hozzá, illetve Franciaország még korábban, 1919-ben lehetővé tette a fennhatósága alatt szerveződő, Józef Haller vezette, több tízezer fős önkéntes lengyel hadsereg hazaszállítását. Dacára annak, hogy ekkorra a szovjet állam egészségügyi övezettel való elrekesztésének gondolata már kezdett kikristályosodni Nyugaton, nem lehet arról beszélni, hogy ez a háború az antanthatalmak „biztatására”, hathatós anyagi, katonai segítségével indult volna meg annak érdekében, hogy megbuktassák a bolsevik rezsimet.¹⁷

A háború kezdeti szakaszában szovjet részről szintén nem merülhettek fel politikai-ideológiai indokok. Egyrészt a forradalom Lengyelországba történő átvitelét, exportját a szovjet kormánykörök hivatalosan soha nem vetették fel, hanem úgy fogták fel az októberi forradalmat, mint nemzeti proletárforradalmat, amelynek nemzetközi forradalmat kell keltenie. A szovjet vezetés biztos volt abban, hogy Nyugat-Európában és részben Lengyelországban belülről fog megindulni a „forradalmi erjedés”. Szovjet-Oroszország gazdasága a több évig tartó világháború és polgárháború alatt teljesen kimerült, nem lehetett volna bázisa egy nagymérvű támadó háborúnak és egy szovjetizálási hullámnak. (Részben ezzel magyarázható, hogy a több fronton lekötött szovjet állam igyekezett megegyezni a lengyelekkel.) A világforradalom terjesztése a Vörös Hadsereg segítségével csak egyes vezetők, mint *Lev Trockij* nézetei közt kapott helyet.¹⁸

Ennek a védelmi harcnak a jellege a lengyel hadsereggel szemben alapvetően különbözött attól, amit a Vörös Hadsereg vívott Gyenyikin, Kolcsak és Jugyenyics seregei ellen. A szovjet kormány által 1920. április 30-án kiadott manifesztum, amely az ország egész lakosságát fegyverbe szólította, gyakorlatilag rehabilitálta a patriotizmus eszméjét. Ez ugyanis mindenkit harcba hívott, függetlenül attól, hogy milyen viszonyban volt a szovjet hatalommal. Így a cári hadsereg több egykori tisztje, mint például *Bruszilov* tábornok, csatlakozott a Vörös Hadsereghez. Ugyanígy fegyvert fogott hazafias

17 *Meltyuhov, M. I.*: Szovjetszko–polszkie wojni i. m. 28–30.

18 Lenin az OK(b)P VIII. kongresszusán, 1919 márciusában például kijelentette, hogy Nyugat-Európában „a bolsevikok forradalmi naptára szerint már nincs messze az Október”. *Szergomaszov, M. J.*: Polityicseszkije aszpekti i. m. 10.

felbuzdulásból a parasztság, a középpolgárság nagy része, akik egy idegen állam beavatkozásaként értékelték a lengyel katonai akciót.¹⁹ A lengyel hadsereg a benyomulás során rablásokat, pogromokat követett el.²⁰ Ennek okai nemcsak a fiatal hadsereg szervezetlenségében rejlettek, hanem a lengyelek civilizációs felsőbbrendűség-tudatában. Mindezek egy komoly pszichológiai hatással párosultak: a lengyel hadsereg a Lengyelország felosztásával járó történelmi igazságtalanságot kívánta megbosszulni.²¹

A lengyelek júniusi veresége és a Vörös Hadsereg júliusban kibontakozó ellentámadása ugyanakkor kissé megváltoztatta a háború jellegét. Egyrészt a szovjet előrenyomulás a lengyel hazafisággal ütközött szembe, a frissen kivívott szuverén lengyel állam hirtelen végveszélybe kerülése ugyanis egységbe tömörítette a lengyel népi erőket. Megváltoztak a szerepek: a Vörös Hadsereg lett az agresszor, a lengyel csapatok pedig a honvédők. Másrészt a szovjet sikerek okán ekkor merült fel valójában annak lehetősége, hogy a Vörös Hadsereg és a holdudvarában tartózkodó lengyel kommunisták (például *Felix Dzerzsinszkij*) propagandamunkája révén egy belső forradalmat indukálva megteremtsék a világproletariátus hatalmát.²² A bolsevik elképzeléseknek kedvezhetett, hogy korábban a lengyelek által lakott területeken is kialakultak baloldali színezetű mozgalmak. 1918. november 7-én *Ignacy Daszyński* szocialista politikus *Lublinban* megalakította a Lengyel Köztársaság Ideiglenes Népi Kormányát, amely a volt Osztrák–Magyar Monarchia területein élő lengyelek legfontosabb hatalmi centruma lett. Bár ez a kormányzati hatalom igyekezett elhárítani a bolsevizálódás veszélyét, alapvetően a munkás- és paraszttömegekre kívánt támaszkodni: munkás törvénykezést, alkotmányozó országgyűlést és földreformot hirdetett.²³ A bolsevikok általában a népek önrendelkezésének elvét hirdették, s elismerték Lengyelország függetlenségének jogát, de egy szovjet orientációjú lengyel kormányt szerettek vol-

19 Uo. 11–12.

20 Az egykori cári Oroszország nyugati peremvidékein élő zsidóság is eleinte bizalommal csatlakozott a bolsevikokhoz a lengyelek által elkövetett pogromok miatt. Erre ld. pl.: *Iszaak Babel*: Napló, 1920. Budapest 1993. 16–17.

21 *Mihutyina, I. V.*: Nyekotorije problemi i. m. 173.

22 *Szergomaszov, M. J.*: Polityicseszkije aszpekti i. m. 13.; *Lukowski, J. – Zawadski, H.*: A concise history i. m. 200.

23 *Szokolay K.*: Lengyelország i. m. 134.

na hatalmon látni. A lublini hatalmi szerv azonban 1918. november végére megbukott, ezek után a szovjet vezetés már nem látta esélyét annak, hogy a kommunistákat juttassa hatalmi pozícióba a lengyel területeken.²⁴

Ekkor tevékenyen közbelépett az antant is. Egyrészt jelentős mennyiségű hadianyagot juttatott el a Varsó védelmére berendezkedő lengyel erőknek, francia katonai szakértőket bocsátott rendelkezésükre, másrészt megpróbált közvetíteni a háborúban álló felek közt. 1920. július 11-én *George Curzon* angol külügyminiszter azt javasolta, hogy fogadják el a békekonferencia Legfelső Tanácsa által még 1919 decemberében kidolgozott – s általunk is említett – javaslatot a keleti lengyel határok megállapítására, s ez alapján kezdjenek fegyverszüneti tárgyalásokat. Ezt a vonalat később Curzon-vonalnak nevezték el. Ezt azonban az OK(b)P Központi Bizottsága elutasította, s a továbbnyomulásról döntött. Az ezt követő hadiesemények közismertek: a Vörös Hadsereg Varsó alatt vereséget szenvedett.²⁵ Összegzésképpen megállapíthatjuk, hogy az 1920. évi szovjet–lengyel háború, s az azt megelőző harci cselekmények nem tekinthetők ideológiai konfliktusnak, s nem képezték szerves részét az oroszországi polgárháborúnak. A háború megindítását alapvetően geostratégiai indokok magyarázták, amelyek jól beleillettek a 18. századi lengyel állam területi egységének rehabilitálását célul kitűző politikai programba.

A Vörös Hadsereg vereségének okai és az 1921. évi rigai béke értékelése

A szovjet fél vereségének okait kutatva nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a szovjet ellentámadás kibontakozása, valamint látványos sikerei után a hadvezetés kissé elbizta magát, és lebecsülte a lengyel patriotizmus mozgósító erejét. Lényegében véve képtelennek ítélték a lengyel hadsereget a további ellenállásra. 1920. július 23-án a Nyugati Front vezérkari főnöksége azt jelentette Szmolenszkből a szovjet-orosz köztársasági forradalmi katonatanács elnökhelyettesének, E. M. Szkljanszkijnek, hogy az ellenségnek nem lesz további lehetősége a szovjet csapatok feltartóztatására.²⁶ Erre a feltételezésre

24 *Mihutyina, I. V.*: Nyekotorije problemi i. m. 161.

25 *Lukowski, J. – Zawadzki, H.*: A concise history i. m. 200–201.

26 *Meltyuhov, M. I.*: Szovjetszko–polszkie wojni i. m. 74.

nyilván az a körülmény adott alapot, hogy a lengyel támadás idején a szovjet csapatok nagy része még a Krím-félszigeten volt lekötve, ahol a Gyenyikin örökébe lépő Vrangel csapataival próbálták felvenni a küzdelmet. Bár 1920 májusában Vrangelnek még sikerült kisebb harci sikereket elérnie, tavasz végétől csapatainak maradványaival véglegesen a Krímben rekedt. Ez jelentős szovjet erők átcsoportosítását tette lehetővé a nyugati és délnyugati frontra, ami megtörte a lengyel offenzívát.²⁷

A szovjet katonai vezetés nem számított arra, hogy a lengyelek nemzeti egységet teremtve gyorsan mozgósíthatják az országot, és újjászervezhetik a hadsereget. A függetlenség veszélyeztetettsége háttérbe szorította a társadalmi ellentéteket is. Július 1. és augusztus 20. között a hadsereg létszáma legalább negyedmillióval nőtt. Július 24-én koalíciós nemzetvédelmi kormány alakult, amelybe miniszterelnök-helyettesként Daszyński is belépett. Ahogy említettük, Lengyelország anyagi és katonai támogatást kapott az antanttól, július végén angol–francia katonai missziót állítottak fel a lengyel fővárosban. A Vörös Hadsereg által megszállt területeken a saját forradalmi hatalmi szerveit kiépíteni próbáló Marhlevszkij vezette Lengyelország Ideiglenes Forradalmi Bizottságnak a „burzsoá földesúri kormány” likvidálását propagáló jelszavai ellenében a lengyel kormány társadalmi megújulást, agrárreformot hirdetett.²⁸ Az Ideiglenes Forradalmi Bizottság emellett egy komoly hibát követett el, ami miatt nem tudta kiépíteni társadalmi bázisát: míg a lengyel parasztok azt kívánták, hogy a felosztott földbirtokok a magántulajdonukba kerüljenek, addig a szovjet–lengyel hatalmi szerv a Vörös Hadsereg által elfoglalt vidékeken foganatosított birtokelkobzások után szocialista mezőgazdasági üzemeket hozott létre.²⁹

A szovjet hadsereg vereségének hadászati okait vizsgálva az orosz történetírás mára egyöntetűen megállapította, hogy a Köztársaság Forradalmi Katonatanácsa a fő taktikai hibát azzal követte el, hogy nem a Varsó elleni

27 A fehér mozgalmakra ld.: *Halász Iván*: A fehérgárdista diktatúrák hatalmi szerkezete és elképzelései. In: 1917 és ami utána következett. Előadások és tanulmányok az orosz forradalom történetéből. (Ruszsztikai könyvek. III.) Szerk. Krausz Tamás. Budapest 1998. 120–121.

28 *Lukowski, J. – Zawadzki, H.*: A concise history i. m. 200.

29 *Meltyuhov, M. I.*: Szovjetszko–polszkie wojni i. m. 78.

koncentrált csapás tervét fogadta el, s ennek megfelelően nem vonta össze időben a Délnyugati Front kötelékében harcoló Sz. M. Bugyonnij vezette 1. lovashadsereget s a 12. hadsereget az M. Ny. Tuhacsevszkij által irányított Nyugati Front csapataival. A szovjet hadvezetésben július közepén, Minszk és Vilnius elfoglalása után kisebb vita bontakozott ki abban a kérdésben, hogy a szovjet erőket Varsó körzetében vonják össze, s ezzel megsemmisítsék a lengyel főerőket, vagy két irányban, Varsó és Lvov felé folytassák az előrenyomulást. Végül egy időre az utóbbi koncepció győzedelmeskedett. Ennek egyik oka az volt, hogy a Forradalmi Katonatanács tartott Románia beavatkozásától, ezért célszerűtlennek látta a Délnyugati Front seregtesteinek gyengítését.³⁰ Másrészt a júliusi angol jegyzék nyitva hagyta Lvov státuszának kérdését, annak „A” változata szerint a város és környéke szovjet területen feküdt volna. Ez szinte buzdította a Vörös Hadsereget a Lvov elleni támadásra.³¹

A döntés értelmében az ugyan még lendületben lévő, de lassan kimerülő s hátszágától egyre inkább eltávolodó szovjet hadsereg két seregteste kénytelen lett egymástól nagy távolságra elszakadva továbbnyomulni, ami megnehezítette a hadműveletek összehangolását.³² Augusztus elejére a lengyel erőket Varsó környékén próbálták összevonni, aminek megakadályozására a szovjet hadsereg megosztott erői nem voltak képesek. Augusztus 5-én az OK(b)P KB Politbüro jóváhagyta a Köztársaság Forradalmi Katonatanácsa által hozott határozatot a Délnyugati Front 1. lovashadseregének, 12. hadseregének és 14. hadseregének átcsoportosításáról a döntő csapást előkészítő Nyugati Frontra. Ez azonban valószínűleg még mindig kevésnek bizonyult, hiszen egyáltalán nem jelentette a lvovi hadművelet leállítását, sőt a harcok Lvov körzetében tovább folytak. Olyannyira, hogy az 1. lovashadsereget nem is sikerült átirányítani a Nyugati Front augusztus 10-i Varsó elleni, az egész háború kimenetelét befolyásoló offenzívájának megindításáig. Az ezt követő események ismertek: a lengyel hadsereg ellentámadásba ment át.³³

30 Uo. 75–76.

31 *Mihutyina, I. V.*: Nyekotorije problemi i. m. 167–168.

32 *Meltyuhov, M. I.*: Szovjetszko–polszkie wojni i. m. 79.

33 Uo. 85–88.

A Vörös Hadsereg vezetése nyilván kivédhette volna a lengyel erők ellen-csapását: a Köztársaság Forradalmi Katonatanácsa, s a felső vezetés – bár kicsit megkésve – megtette az ehhez szükséges intézkedéseket. Az orosz történetírás ma döntően a Délnyugati Front parancsokságát okolja a kudarcért, amiért a kritikus pillanatban nem adta át az 1. lovashadsereget, s ezzel megghiúsította a Nyugati Front hadmozdulatainak sikerét. Egyes történészek a felelősöket is megnevezik. Eszerint a fő mulasztást A. I. Jegorov, a Délnyugati Front parancsnoka és J. V. Sztálin, akkor a Délnyugati Front haditanácsának tagja követték el, mivel annak ellenére, hogy augusztus elején még beleegyeztek az említett átszervezésbe, augusztus 13-án már arról értesítették a főparancsnokot, hogy az 1. lovashadsereg Lvov térségében harcban áll, és feladatának megváltoztatása nem lehetséges. Az augusztus eleji PB-döntés ignorálásában jelentős szerepet játszott maga Bugyonnij is, illetve K. J. Vorosilov, az 1. lovashadsereg haditanácsának tagja.³⁴

Persze más vélemények is léteznek. B. M. Saposnyikov, aki 1920-ban a Köztársaság Forradalmi Katonatanácsa Tábori Törzsének főnöke volt, a Nyugati Front parancsnokát, Tuhacsevszkijt bírálta a tartalékok nem megfelelő felhasználásáért, a harcoló egységekkel való kapcsolat elvesztéséért és az ellenfél erőinek nagymértékű alábecsüléséért. Jegorov szerint a Délnyugati Front három hadseregének átcsoportosítására irányuló parancsok túl későn jutottak át hozzá ahhoz, hogy az 1. lovashadsereg átadása érdemben segíthetett volna Tuhacsevszkij helyzetén. Több Tuhacsevszkij életével és katonai pályafutásával foglalkozó történész megjegyzi, hogy a Nyugati Front parancsnokának haditerve s az ennek megfelelően megindított Varsó elleni katonai csapás a hadsereg balszárnyának elégtelen biztosítása miatt nem volt maradéktalan.³⁵ Összegzőképpen úgy véljük, hogy a Vörös Hadsereg vereségének elemzése rendkívül összetett probléma. A szakirodalom által feldolgozott történelmi események arra utalnak, hogy vereséghez egyaránt hozzá-

34 Davidov, M. L.: Pricsini porazsenyija Krasznoj Armii pod Varsavoj v 1920-om godu. In: Iz isztorii Rosszii XX. vek. Szbornyik sztatyej. Vpuszk 11. Moszkva 1998. 146.

35 Tuhacsevszkij szerepére részletesen ld. magyarul: *Kolontári Attila*: Mihail Nyikolajevics Tuhacsevszkij (1893-1937). Adalékok egy életpálya történetéhez. In: IPF Tanszéki Közlemények. Az Illyés Gyula Pedagógiai Főiskola Társadalomtudományi Tanszékének Közleményei. 1. köt. Szekszárd, 1999. 137–139.

járultak a társadalmi-politikai és a hadászati-taktikai okok: a lengyel nemzet egységes cselekvése, a szovjet politikával való elégedetlenség, valamint a szovjet hadvezetés taktikai hibái, s a két szovjet seregtest összehangolatlan hadmozdulatai.

A harcoló felek 1920. október 12-én Rigában előzetes fegyverszünetet kötöttek, ami a határt illetően a Curzon-vonalhoz képest sokkal kedvezőtebb feltételeket rögzített. A békeszerződést végül ugyancsak Rigában írták alá 1921. március 12-én, ami szentesítette a Lengyelország és Szovjetunió közti, többé-kevésbé 1939 szeptemberéig érvényes határvonalat. A rigai béke értelmében a lengyel–szovjet határt a Polock–Minszk–Kamenyec–Podolszk vonaltól nyugatra vonták meg (Galíciában az 1914. évi zbrucsi osztrák–magyar–orosz határt meghagyva). Összességében véve ez a határvonal mintegy 200 km-rel keletebbre húzódott a Curzon-vonalnál, jelentős számú ukrán és belorusz népességet juttatva Lengyelországhoz.³⁶ A rigai békét a korábbi szovjet történetírás – kissé patetikusan – úgy értékelte, mint olyan egyezményt, amely lefektette a két állam közti jószomszédi kapcsolatok fejlesztésének szilárd alapjait.³⁷

A lengyel társadalom hatalmas lelkesedéssel üdvözölte a rigai békét. Egyrészt azért, mert a lengyel állam határait keleten sikerült kitolni a felosztások előtt Lengyelországhoz tartozó főként ukrán és belorusz lakosságú területek egy részére is. Másrészt 1683 óta ez volt az első igazán győztes hadjárata a lengyel államnak.³⁸ Az ukrán nép szempontjából vizsgálva a békének a határvonalakra vonatkozó cikkelyei lényegében a Petljurával kötött 1920. április 25-i egyezményt követték több millió ukrán nemzetiségű népességet és ukrán területeket átengedve Lengyelországnak. Bár Petljura óriási engedményeket tett Piłsudskinak, ezt egy háborús kényszerhelyzetben tette, még a lengyelekben látva legkevesbé rossz szövetségest. A rigai békét az Ukrajna függetlenségéért harcolók az 1667-es andruszovói békeszerződéshez hasonlították. Mindkét esetben a lengyelek és az oroszok kötötték meg az ukránok rovására. Ukrajna ekkor sem nyerte el

36 *Mihutyina, I. V.*: Nyekotorije problemi i. m. 174–175.

37 *Olsanszkij, P. N.*: Szovjetszko–polszkije i. m. 96.

38 *Szokolay K.*: Lengyelország i. m. 142.

függetlenségét, s az ukránokat és földjeiket több állam, köztük a Szovjetunió és Lengyelország közt osztották fel.³⁹ Az orosz történetírás jelenlegi értékelése szerint a rigai béke annak ellenére, hogy az adott pillanatban a megkötése mindkét fél érdekében állott, nem oldotta meg a két állam közötti problémákat.⁴⁰

39 Varga L.: Ukrajna i. m. 33.

40 Erre ld.: Mihutyina, I. V.: Nyekotorije problemi i. m. 174–175.; Szergomaszov, M. J.: Polityicseszkije aszpekti i. m. 14.; A béke kihatásait a két állam közötti későbbi kapcsolatokra részletesen ld.: Szovjetszko–polszkie otnosenyija v polityicseszkih uszlovijah Jevropi 30-h godov XX sztoletyija. Szbornyik sztatyej. Otv. red.: E. Durcsanszki, A. N. Szaharov. Moszkva 2001.

A krakkói Jagelló Egyetem Magyar Filológiai Tanszék oktatói és hallgatói nevében köszönetemet fejezem ki Gebei Sándor professzor úrnak a sokéves együttműködésért és barátságért. További szakmai sikereket kívánva nagyon jó egészséget, a magánéletben pedig sok boldogságok kíván tisztelettel

Nagy László Kálmán
Jagelló Egyetem, Krakkó

NAGY LÁSZLÓ KÁLMÁN

PILLANATKÉPEK PODÓLIA „FŐVÁROSÁNAK” TÖRTÉNELMÉBŐL

A címben jelzett és idézőjelbe tett „főváros” fogalma az ott élő emberek kollektív tudatában, érzés- és gondolatvilágában természetesen idézőjel nélkül funkcionál. Amellett, hogy Podólia¹ önálló államként soha nem létezett, a meglehetősen sokféleképpen értelmezhető és ambivalens reakciókat kiváltó, sokszínű, bár alapjában véve két részre osztott és megosztott ukrán identitástudaton belül a podóliai, illetve kamjaneci identitás egy-egy külön kategóriát jelent. Podólia fővárosa Kamenyec Podolszkij, vagy másképpen és újabban Kamjanec-Pogyilszkij, amely formában csak mi írjuk így, az

1 Podólia (ukránul Поділля, lengyelül Podole, románul Podolia, litvánul Podolė, oroszul Подолье) történelmi–néprajzi régió Ukrajna középső és nyugati részén. Volhíniától délre, Galíciától keletre, a Podóliai-hátságon terül el. Délnyugatról a Dnyeszter határolja. A régió Ukrajna Vinnicjai, Hmelnickiji és Ternopili területét, valamint a Cserkaszi, a Kirovohradi és az Odesszai terület egy-egy kisebb részét foglalja magában. Podólia délnyugati része átnyúlik Moldovába, a Dnyeszter-mellékre. Felszínét nagyrészt a kiváló termőképességű csernozjom talaj alkotja, ennek köszönhetően a régió gazdaságában jelentős szerepet játszik a mezőgazdaság.

orosz vagy ukrán nyelvről transliterálva, anyanyelvünk helyesírása szerint. Lengyelül *Kamieniec Podolski*, oroszul Каменец-Подольский, ukránul Кам'янець-Подільський, azaz latin betűs átírással *Kamjanec-Podilskyj*, amely elnevezés grafikai képe, hiába a latin ábécé, egyáltalán nem igazítja el a szláv nyelveket egyáltalán nem ismerő olvasót abban, hogyan is ejtik a helyi lakosok, illetve az ukránok városuk nevét. A város viharos történetéről, vegyes lakosságáról, illetve multikulturális jellegéről *sokat sejtet, hogy létezik az örmény Շախաւէց-Պոդոլսկի, illetve a jiddis קאַמאַנעץ elnevezés is. Ezek a nyelvi változatok finoman utalnak azokra a nyelvi, történelmi és geopolitikai nüanszokra, amelyet az orosz nyelvű Википедия így fogalmaz: Kamjanec – ezentúl nevezzük csak így – Один из древнейших городов Украины (azaz Ukrajna egyik legősibb városa). A lengyel nyelvű WIKIPEDIA szerint – *miasto na Ukrainie* (tehát város Ukrajnában), a magyar nyelvű WIKIPÉDIA viszont – igen kommunikatív és objektív módon – azt közli, hogy *a mai² Ukrajna legrégebbi városai közé tartozik, Podólia történelmi központja.*³*

A sokféle definíció utal arra, hogy a gyönyörű város lakóinak évszázados történelmi léptékkal mérve és metaforikusan fogalmazva – *echte* közép-kelet-európai módra – ki sem kellett tenniük a lábukat az Óváros főutcájáról, mégis több állam polgárai lehettek, vagy lettek kényszerűségből. Kamjanec lakói tartoztak többek közt az első Rzeczpospolitához, azaz a lengyel–litván államhoz, az orosz cári birodalomhoz, a tiszavirág-életű Ukrán Népköztársasághoz (1917–1920), a Szovjetunióhoz, 1991-től pedig az önálló Ukrajnához.

Az időszámítás utáni első századokban a mai Kamjanec területén állítólag már létezett egy erődtény, amelyet a hunok pusztítottak el. Az 1062-ből származó első források örmény kereskedelmi csomópontként említik. A mai város helyén álló települést a litván származású Koriatok (vagy Koriatovicsok) alapították, pontosabban Koriat Gediminovics, akinek Alek-

2 Kiemelés tőlem, NLK.

3 Vö.: <https://hu.wikipedia.org/wiki/Kamjanec-Pogyilszkij>, https://pl.wikipedia.org/wiki/Kamieniec_Podolski, <https://hu.wikipedia.org/wiki/Kamjanec-Pogyilszkij> A 2000-ben szerkesztett *Magyar Nagylexikon* tizedik kötete nem tesz említést Kamjanecről. A rendszerváltás előtt kiadott Új Magyar Lexikon hetedik, kiegészítő kötetének *Kamenyec-Podolszkij* címszava szerint „város a SZU-ban, az Ukrán SZSZSZK-ban. L: 48 ezer (1969). Élelmiszer, textil- és vegyipara számottevő.”

szander, Konstantin, György és Fjodor nevű fiai virágoztatták fel Kamjanecet. Közülük a legfontosabb szerep az első fiúnak jutott, aki elsőként tért át a katolikus hitre, és a lehető legnagyobb mértékben függetleníteni akarta Kamjanecet, illetve Podóliát a Litván Nagyhercegségtől. Alekszander születési dátumát homály fedi; 1378 körül esett el a tatárok ellen vívott csatákban. György domonkos-rendi kolostort alapított Kamjanecben, és 1374-ben a magdeburgi városjog alapján létesített várost. A negyedik fiú, Fjodor litvánellenes összeesküvései magukra vonták Vitold litván nagyherceg (1354/55–1430) haragját, és litván intervencióhoz vezettek. Fjodort Vilnában bebörtönözték, és Munkácson halt meg 1416 körül. Podólia már Fjodor halála előtt előbb lengyel (1395–1399), majd litván kézre jutott (1399–1402). Kicsit később, 1404-ben Jagelló Ulászló foglalta el a podóliai várakat, aminek köszönhetően Podólia ismét lengyel fennhatóság alá került. Kamjanec 1432–1793 között tartozott a Rzeczpospolita területéhez, és az ország második felosztása után került az Orosz Birodalomhoz.

A város történelmében jelentős szerepet játszó testvérek életéről egyébként nem sok információ maradt fenn. Egyes források Konstantin Koriatovicsot, aki a volhíniai Czartorysk (ukránul Старий Чорторийськ) hercege volt, Konstanty Czartoryskival azonosítják. Akárhogy hangzott is családi neve, az utókor számára ismeretlen felesége három fiúval ajándékozta meg, így személyében a lengyelek az előkelő Czartoryski nemzetség megalapítóját tisztelik.

A lengyel–bolsevik háború idején, 1919. november 16 – 1920. július 12. között a város ismét lengyel közigazgatás alá került, majd négy hónapig, 1920. november 16-ig a Szimon Vasziljovics Petljura (ukránul Симон Васильович Петлюра) által vezetett Ukrán Népköztársasághoz tartozott. Ukrajna önállóságának kivívása érdekében Petljura még a lengyelek segítségét is kérte, de Kijev szovjetek általi elfoglalása után Nyugatra volt kénytelen menekülni.⁴ Mindamellet, hogy Kamjanec 1920 végétől a szovjetek fennhatósága alatt állt, lakóinak több mint 20%-a még 1939-ben is lengyel

⁴ Petljurát 47 éves korában, 1926 májusában egy zsidó származású anarchista gyilkolta meg Párizsban. A tettest felmentették, miután a bíróságnak beszámolt a Petljura csapatai által elkövetett, zsidók elleni pogromokról, amelyekben családtagjait is elvesztette. Vö.: https://hu.wikipedia.org/wiki/Szimon_Vasziljovics_Petljura. Hozzáférés: 2016. június 20.

nemzetiségű volt. Az önálló Ukrajna megalakulása óta (1991) az orosz nyelv használata erősen visszaszorult, de a mai napig – a lengyel mellett – a mindennapi kommunikáció természetes eszköze.⁵

Kamjanec huszadik századi történelmének legsötétebb napjaihoz tartozik 1941 nyara, amely a bécsi döntések, illetve Kárpátalja 1939. március 15–18-án történt magyar megszállása után a magyar fennhatóság alá került területeken élő (vagy kevéssel korábban oda menekült) zsidóság holokausztjának kezdetét jelentette. Ezen rövid tanulmány írásának időpontját figyelembe véve pontosan hetvenöt éve (ami részben apropóját adja a cikk megírásának), augusztus 27–28-án, Kamjanec közelében végeztek ki a nácik kb. 23 600 zsidót, köztük elsősorban a Kárpátaljáról Kőrösmezőre (ma: Ясіня) „kitelepített” több mint 11 ezer olyan lakost, akik magyar állampolgárságukat július közepén kezdődő deportálásukkor⁶ nem tudták igazolni. A Szovjetunió Németország általi lerohanása (1941. június 22.) után Kamjanec is hamarosan náci megszállás alá került, ahol már július második felében létrehozták a gettót. Ez a tény megpecsételte az oda zárt emberek sorsát, köztük a Magyarországról kitoloncoltakét, akiket a

5 Ezen tanulmány szerzője 2016 júliusában végzett kutatásokat Kamjanecben. Az utcákon természetesen és elsősorban ukrán szót lehet hallani, de a jelenleg ideálisnak nem nevezhető orosz–ukrán politikai helyzet ellenére az orosz nyelv használata ugyanúgy magától értetődő, mint a lengyelé, amelyet a helyi lakosság lényegesen jobban ért, mint Ukrajna keletebbre fekvő területein. Tudomásom szerint jelentős számú kamjaneci lakos dolgozik Lengyelország keleti vajdaságaiban, így a lengyel nyelvet sok ukrán ajkú helyi lakos aktívan is használja. A piaci árusokkal szintén gond nélkül lehet lengyelül kommunikálni, akik, ha ukránul is válaszolnak, magasabb szinten értik a lengyelt, mint ahogy azt a két szláv nyelv rokonsága indokolná. A lengyel nyelv ismerete és jelenléte (pl. feliratok, hirdetések) a folyamatosan érkező lengyel turistáknak is köszönhető, akik Ukrajna lengyel emlékeit keresve szinte állandóan jelen vannak a városban. Az Óvárosban található Szent Péter és Pál-székesegyházban vásár- és ünnepnapokon lengyel nyelvű misét is tartanak. Kamjanecben a magyar látogató ritka, mint a fehér holló, a város számunkra szinte nem létezik. Kár, mert szép fekvése, gazdag történelmi múltja és nevezetességei, illetve jó turisztikai infrastruktúrája a magyarok részéről is nagyobb érdeklődésre tarthatna számot.

6 A zsidók összegyűjtését a Külföldieket Ellenőrző Országos Központi Hatóság (KEOKH) végezte olyan nagy buzgalommal, hogy az még a németek ellenkezését is kiváltotta, és augusztus 10. körül be kellett fejezni a kitelepítéseket.

magyar hatóságok nem akartak „visszavenni”. Magyarországról több ezren egyébként a sztanyiszlavi⁷ gettóba kerültek, és ott vagy a környéken pusztultak el.⁸

A folyamatosan több mint 350 évig tartó lengyel fennhatóság, akárcsak a hosszú orosz (illetve szovjet) uralom a mai napig érezteti a hatását – ma már pozitív értelemben. A lengyel, orosz és ukrán lakosság keveredése részben védelmet nyújtott és nyújt a nacionalista villongásokkal szemben. A reneszánsz, barokk és felvilágosodás kori, európai színvonalat képviselő lengyel kultúra nagy hatást gyakorolt Kamjanec szellemi és kulturális életére. Éppen Lengyelország második és harmadik (1795) felosztásának időszakában nyitotta meg kapuit a kamjaneci lengyel színház, amelynek működését (természetesen a cenzúra előírásait betartva) a cári birodalom russzifikálási törekvései sem tették lehetetlenné.

A mai Kamjanec lakói – az élénk gazdasági-turisztikai kapcsolatoknak köszönhetően – igen pozitív módon viszonyulnak a lengyelekhez, ami viszont nem szembeötlő a lengyel történelmi emlékek hivatalos ápolásában. A várban, illetve a városban elhelyezett tájékoztatók Kamjanec és Podólia „önálló”, „ukrán”, „podóliai” történelmét hangsúlyozzák.

7 Oroszul Станислав, magyarul Sztaniszló, lengyelül Stanisławów, németül Stanislaw, ma: Івано-Франківськ.

8 A holokausz történetében a kamjaneci volt az első tömeggyilkosság, amelyben ötszámjegyű volt az áldozatok száma. A Kamjanecben elpusztultak számát csaknem 50%-kal haladta meg az egy hónappal később, a Kijevhez közeli, Babij Jar szurdokban elkövetett mézárálás áldozatainak száma (33 770), amikor a náciuk ukrán zsidókat lőttek tömegsírba – kb. tíz nappal Kijev náci megszállása (1941. szeptember 19.) után. A holokausz kapcsán – nem ok nélkül – elsősorban az auschwitzi lágér borzalmait élnek a köztudatban, de az ukránjai gáztettek elkövetésekor Auschwitz még nem kapcsolt „nagyüzemre”. A tulajdonképpeni halálgyár, a gázkamrákról és krematóriumokról hírhedt Auschwitz II. (Birkenau) építése csak 1941 októberében kezdődött el. Az egy évvel korábban (1940. május 20.) létesített Auschwitz I. lágérben kezdetben ezernél alacsonyabb számú (elsősorban lengyel politikai) fogoly raboskodott. Többek közt a mai Ukrajna területén elkövetett tömegmészárások készítették a náciakat a tömeggyilkosság módszereinek „tökéletesítésére”. A kamjaneci tömegmészárásról lásd többek közt: *Frojimovics Kinga*: A KEOKH-ról tényszerűen. „Élet és Irodalom”, 2007. szeptember 28. Internetes hozzáférés 20016. június 20. https://hu.wikipedia.org/wiki/Kamenyec-podolszkiji_%C3%B6megm%C3%A9sz%C3%A1rl%C3%A1s, *Majsai Tamás*: A körösmezei zsidódeportálás 1941-ben. Hozzáférés 2016. június 20. http://www.korosmezo1941.netai.net/files/mt_a_korosmezei_zsdep_1941_mt.pdf

Kamjanec egyik legfontosabb látványossága a város szívében lévő erődítmény, amelyet híd köt össze az Óvárossal.

Az identitását és gyökereit még mindig kereső ukrán nemzeten belül a podóliai identitás „állam az államban”. A történelmi eseményekben – a turisták által is elérhető információs dokumentumok tanúsága szerint – a helyi lakosok mintegy kívülállóként, rendszerint passzív vagy szenvedő outsiderként vettek részt, vagy éppen az ő beleszólásuk nélkül robogott tovább a történelem gyorsvonata. A vár múzeumában otthont kapó helytörténeti állandó kiállítás anyagából gyakorlatilag csak a falak őrzik a 17. századi, törökök elleni küzdelmek emlékeit. E sajátos és megkérdőjelezhető felfogásnak megfelelően a törökök nem az ukrán (podóliai) néppel, hanem az akkori lengyel állammal álltak fegyveres konfliktusban. Kamjanec 1672-es védelme, illetve eleste a lengyel történelem ügye, nem az ukráné, és végképp nem „tartozik” Podólia történelméhez...

A kisebb történelmi távlatnak köszönhetően a múzeum ugyanakkor számos emléket őriz a szovjet (elsősorban sztálini) időkről. A Trockij által aláírt, a kommunista agitátoroknak kiadott plakát, valamint a sztálini alkotmányt dicsőítő felirat békésen megfér a holodomor (голодомор) áldozatainak emléket állító fényképek, illetve Podólia szerepét az 1917–1921 közötti ukrán forradalomban kihangsúlyozó dokumentumok mellett.

A transzparens fordítása: Éljen a sztálini alkotmány,
a világ legdemokratikusabb alkotmánya.

Sztálin politikája miatt 1932–33-ban 7–10 millió ukrán paraszt,
köztük 3 millió gyermek halt éhen.

Podólia az ukrán forradalom idején

A városban a sztálini rezsim pusztításának, illetve a görögkatolikusok üldözésének bizonyítéka az 1935-ben lerombolt, majd 2010-ben újjáépített görögkatolikus templom:

A Szentháromság görögkatolikus templom

Emléktábla a templom bejáratánál

A történelmi pillanatképek felvillantása után térjünk vissza a kamjaneci várhoz, amelynek lengyel és ukrán elnevezése erődítmény: Twierdza w Kamieńcu Podolskim, Кам'янець-Подільська фортеця. A város, illetve az egész régió történelmében kiemelten fontos szerep jutott neki. Évszázadokon át sikeresen őrizte a Rzeczpospolita délkeleti végeit. Nem hiába nevezték a kereszténység védőbástyájának, hiszen két kultúra, a szláv, illetve az igen agresszív tatár, később iszlám ütközőpontján helyezkedett el. Maga a város hosszú ideig a „legyőzhetetlen” jelzővel dicsekedhetett.

A várat a korábban említett Koriatovics nemzetség emeltette a 14. században, és negyven török támadást kivédve 1672-ig senki nem tudta bevenni. Mai napig nem tisztázott, hogy az eredményes védekezésben milyen jelentőséggel bírt a védők hősiessége, illetve a vár különleges elhelyezkedése: a Szmotrics folyó kanyarulatai által körülvett sziklás szigeten épült. A folyamatosan korszerűsített vár Báthory Istvánnak is sokat köszönhet. Báthory – lengyel királyként – 1585-ben rendelte el az Öreg Bástya modernizálását, amelyet a 16. század végén tettek alkalmassá az akkori haditechnikának megfelelő löfegyverek befogadására.⁹

⁹ Lásd: https://pl.wikipedia.org/wiki/Twierdza_w_Kamie%C5%84cu_Podolskim. Hozzáférés: 2016. június 20.

A vár, illetve város török elleni küzdelmeinek szépirodalmi emléke és dokumentuma Henryk Sienkiewicz (1846–1916) történelmi trilógiájának utolsó kötete, *A kislomag* (*Pan Wołodyjowski*, 1888) c. történelmi regény. [Az előző két rész *Tűzzel-vassal* (*Ogniem i mieczem*, 1884), illetve *Özönvíz* (*Potop*, 1886) címen íródott]. *A Kislomag* – Gárdonyi Géza *Egri csillagok* (1901) c. regényétől eltérően – nem a fényes győzelmet, hanem éppen a vár 1672-ben történt elését örökíti meg.¹⁰ Sienkiewicz a trilógia valamennyi kötetében olyan drámai történelmi eseményeket dolgozott fel, amelyekben az egész Rzeczpospolita sorsa forgott kockán.

A kislomag cselekménye 1668-ban kezdődik, és a 17. század második felének lengyel történelmi reáliáiból indul ki. A tíz esztendeig (1576–1586) uralkodó Báthory Istvánt követő, svéd Vasa-dinasztiából származó lengyel királyok (III. Zsigmond, IV. Ulászló és II. János Kázmér; a két utóbbi apja III. Zsigmond volt), valamint az őket követő Wiśniowiecki Mihály nem vették elég komolyan a török fenyegetést, ami az Oszmán Birodalom 1671 decemberében történt hadüzenete után az 1672–75-ös lengyel–török háborúhoz vezetett. A helyzetet rontotta az előzőleg négy háborút megvívó lengyel–litván unió hanyatlása, illetve a király (Michał Korybut Wiśniowiecki, élt: 1640–1643, uralkodott: 1669–1673) gyengesége, tehetetlensége. Kamjanec ostroma 1672. augusztus 18–27. közé esett. A török csapatok augusztus 18-ig átjutottak a Dnyeszter folyón, és azonnal megkezdték Kamjanec támadását. Az ostrom elején a lengyelek még abban a mítoszban éltek, hogy a vár bevehetetlen. A várat 1100 katona, 500 civil, maroknyi paraszt és nemes, köztük *A kislomag* c. regény címszereplője, Michał Wołodyjowski ezredes¹¹ védte.

Sienkiewicz regényében a címszereplő lovag számos fegyveres kaland, illet-

10 Történelmi léptékkal mérve a kamjaneci erőd szerencsésebbnek mondható, mint az egri vár. III. János király (Jan III Sobieski) a chocimi csatában (1699) sikeresen legyőzte a török csapatokat, és Kamjanecet visszaszereztek a lengyelek. Az egri várat az 1552-es dicsőséges győzelem (és pusztulás) után hiába hozták helyre. Mint ismeretes, a 16. század végén ismét török kézre került, majd miután a Habsburgok visszavették, egy részét felrobbantva gyakorlatilag tönkretették.

11 Sienkiewicz regényének címével (*Pan Wołodyjowski*) megegyezik az 1968-ban, Jerzy Hoffman által rendezett nagysikerű film címe. Filmjéből a rendező egy évvel később *Przygody pana Michała* (*Mihály úr kalandjai*) címen televíziós sorozatot is készített, amely Lengyelországban óriási nézettségnek és sikernek örvendett.

ve egy szerelmi házasság megkötése után került a kamjaneci erőd védői közé. Barátjával, Ketlinggel¹² együtt megesküdött, hogy semmilyen körülmények között nem hagyják el a várat, amelynek egy részét a letragikusabb pillanatban végül felrobbantották, életüket áldozva a pogányok elleni küzdelemnek. A valóság nem volt ennyire romantikus. A Köprülü Ahmed nagyvezír által személyesen vezetett török sereg lövészei ösztűz alá vették a várat. Az ostrom az egyik fegyverraktár felrobbanása után kezdődött, amit a védők eleinte hőiesen álltak. A fordulópont azután következett be, hogy az egyik bástyán is robbanás történt. Ekkor döntöttek úgy a vár védői, hogy nincs értelme a további ellenállásnak.

Az öngyilkos önfeláldozás tehát az írói fantázia szüleménye, ami a mítoszteremtő Sienkiewicz életművét ismerve nem meglepő. A Nobel-díjas író igen szabadon kezelte a történelmi tényeket, és akárcsak Jókai, bátran helyezett fiktív alakokat a valós hősök közé. Nagyon jól ismerte az olvasók lelkületét, igényét, ennek köszönhetően vált a legolvasottabb szerzővé, illetve a világon legismertebb lengyel prózaíróvá.

Az alábbi linken elérhető Jerzy Hoffman *A kislovag* c. filmjének Kamjanec ostromát Sienkiewicz regénye nyomán bemutató részlete (magyar szinkronnal). A film epilógusa követi a regény befejezését, a győzedelmes chocimi csatával zárul.

<https://www.youtube.com/user/nagyilk/videos> –
A kislovag_Kamjanec Pogylszkij ostroma.mp4

Az ukrán–lengyel kapcsolatok történetét kutatók számára Kamjanec igazi csemege, mert sajátos vonásainak köszönhetően az ott tapasztaltak nagyban eltérnek az átlagember tudatában élő sztereotípiáktól.

12 Michał Wołodyjowski-ellentétben a skót származású Ketling (Hassling-Ketling of Elgin) *A kislovag* című regénynek fiktív alakja. Az ötletet Sienkiewicz a kamjaneci ostromban meghalt, kurlandi származású Heyking nevű zsoldos életútjából merítette.

III. fejezet

VARIETAS DELECTAT

BAJNOK DÁNIEL

AISCHINÉS ÉS A „PHILANTHRÓP” PHILIPPOS

Az athéni szónok, Aischinés alakjára egészen a 20. századig a nagy ellenfél Démostenés árnyéka vetült: retorikai és politikai teljesítményét egyaránt a híres szónokéhoz mérték, és tetteit kevésbé saját szavai, mint inkább vetélytársának művei alapján ítélték meg.¹ A makedón terjeszkedéssel szemben bátran föllépő, hazája szabadságáért végsőkig harcoló Démostenés tizenhat éven át tartó közéleti viadalt vívott Aischinésszel, és amint az ellene elmondott törvényszéki beszédekből világosan kitűnik, politikai és emberi értelemben egyaránt lesújtó véleménnyel volt riválisáról.² (Mentségére szóljon,

1 *Conlegae maiori Agriensi liberalissimo philologis iunioribus atque doctissimo in rebus historiae Transylvaniae Alexandro Gebei septuagenario opusculum hoc imo ex animo do, dico, dedico.*

2 A tanulmányban idézett antik szerzők, munkák és egyéb forrásgyűjtemények rövidítései: Aisch. – Aischinés; AP – [Aristotelész]: Athénaion politeia (Az athéni állam); Cic. Brut. – *Cicero*: Brutus, De opt. gen. or. – De optimo genere oratorum (A legkiválóbb szónok), De orat. – De oratore (A szónokról), Orat. – Orator (A szónok); Dém. – Démostenés; Diod. Sic. – *Diodóros Sikeliótész*: Történeti könyvtár; hyp. – hypothesis (szónoki beszéd antik összefoglalása); Hyper. Arist. – *Hypereidész*: Aristogeitón ellen, Eux. – Euxenippos ellen; Isokr. – Isokratész; Iust. Ep. – *Iustinus*: Epitome (Világkrónika); Lyk. – Lykurgos; Paus. – *Pausanias*: Periéghésis (Görögország leírása); Plut. Phók. – *Plutarchos*: Phókió; Quint. Or. – *Quintilianus*: Institutio Oratoria (Szónoklattan); Schol. in Aisch. – Scholia in Aeschinem (Aischinés-scholion); SEG – Supplementum Epigraphicum Graecum; Xen. Agés. – *Xenophón*: Agésilaos, Kyr. – Kyros nevelkedése. Ahol nincs másképp feltüntetve, az antik források fordítója a szerző. Aischinés beszédeinek magyar kiadását e sorok írója készíti elő, Démostenés Aischinés ellen írt XVIII. és XIX. szónoklatainak magyar kiadása: *Démoszthenész: A hűtlen követség. A koszorú.* Ford. Gyomlay Gyula. Budapest 1975. (Javított kiadás.)

hogy Aischinés sem vélekedett másként irányában.) Mivel utolsó, sorsdöntő összecsapásuk Kr. e. 330-ban³ a Koszorú-perben Démosthenés győzelmével zárult, a győztest pedig már az ókorban a legnagyobb szónoknak tartották, ezért Aischinés modern megítélését hosszú ideig alapvetően meghatározta ellenfelének érthető elfogultsága: egészen a közelmúltig makedónbarátnak és hazaárulónak tartották.⁴

Aischinés, akinek szónoki teljesítményét jobbra igen elismerően emlegeti az ókori hagyomány, helyt kapott a tíz attikai szónok császárkorra megszilárdult kánonjában Antiphón, Andokidés, Lysias, Isokratés, Isaios, Lykurgos, Hypereidés, Deinarchos és természetesen Démosthenés mellett.⁵ A két nagy riválist, Aischinést és Démosthenést különösen gyakran említi egymás után a legkiválóbb római szónok, M. Tullius Cicero is,⁶ aki egy alkalom-

3 A továbbiakban szereplő évszámok (ha nincs külön másképp jelölve) Kr. e. értendők.

4 Démosthenés és Aischinés politikai küzdelmének kiváló összefoglalását nyújtja *Edward M. Harris: Aeschines and Athenian Politics*. New York–Oxford 1995. és *Ian Worthington: Demosthenes of Athens and the Fall of Classical Greece*. Oxford–New York 2012. 129–309. Magyar nyelven l. *Vilmos László: „Gyilkos nem távozhat szabadon?” Démosthenés Aristokratés elleni beszéde, avagy pillanatfelvétel az athéni demokráciáról*. Pécs 2014. 50–58. és *Bajnok Dániel: Démoszthenész és Aiszkhinész. A hazafi és a hazaáruló? Élet és Tudomány* 70. (2015: 1. sz.) 22–24.

5 A „tíz attikai szónok” kánonjának eredete vitatott: A. E. Douglas szerint csak a Kr. u. 2. században alakult ki, l. *A. E. Douglas: Cicero, Quintilian, and the Canon of Ten Attic Orators*. *Mnemosyne* 9. (1956) 30–40. Worthington véleménye szerint Kaikilios állította össze a Kr. e. 1. században, l. *Ian Worthington: The Canon of the Ten Attic Orators*. In: *Persuasion. Greek Rhetoric in Action*. Szerk. Ian Worthington. London–New York 1994. 244–263. R. M. Smith (1995) a Kr. e. 3–2. századi alexandriai tudósoknak tulajdonítja a listát, l. *Robert M. Smith: A New Look at the Canon of the Ten Attic Orators*. *Mnemosyne* 48. (1995) 66–79. A kanonizációhoz l. *Mészáros Tamás: A rhamnusi Antiphón. Antiphón-tanulmányok*. H.n. 2011. 145–150. A Suda-lexikon szerint (kappa 1165.) az Augustus-kori kalaktéi Kaikilios egyik műve viselte a „Tíz szónok stílusáról” (Περὶ τοῦ χαρακτήρος τῶν δέκα ῥητόρων) címet. Kaikiliosra igen sűrűn hivatkozik a Plutarchos neve alatt fennmaradt *Tíz szónok életrajza*. A problémához legutóbb l. *Joseph Roisman – Ian Worthington: Lives of the Attic Orators. Texts from Pseudo-Plutarch, Photius, and the Suda*. Oxford 2015. 6–10.

6 De orat. II. 94., III. 28., 213.; Brut. 290.; Orat. 29., 57., 111., 235. Cicero szónoklattani műveinek magyar kiadásához l. Cicero összes retorikaelméleti művei. Szerk. Adamik Tamás. Pozsony 2012.

mal e két szónokot nevezi a legékesebb szavúaknak (*eloquentissimi*),⁷ de hogy mégsem tartotta őket teljesen egyenrangúnak, azt a két szónok által a Koszorú-perben (330) elmondott beszédek általa készített latin fordításához írt előszavából tudhatjuk meg a legvilágosabban. A legkiválóbb szónok (*De optimo genere oratorum*) címet viselő rövid iratban a két szónokot gladiátorokhoz hasonlítja, és Lucilius sorait idézi, ahol a csöppet sem hétköznapi, hanem igen erős és képzett Aeserninus (=Aischinés) csap össze Pacideianusszal (=Démostenés), aki a legkiválóbb, mióta csak emberek élnek. Majd hozzáteszi, nyilván az utóbbira utalva, hogy nála nincs istenibb szónok.⁸ Hiába *acer* és *doctus* tehát Aischinés, ha Démostenés az *optimus*, vagy ahogy a Brutusban kijelenti, a *princeps oratorum*.⁹ Ennél is szókimondóbban fogalmaz a szónoklattan másik legnagyobb római tekintélye, Quintilianus, aki szerint „Aischinés szónoki stílusa dúsabb, s minél terjengősebb, annál fönségesebbnek tűnik, mégis több hús van rajta, mint feszülő izom.”¹⁰ Ezzel szemben Démostenést „az ékesszólás megtestesült törvénye”-ként (*lex orandi*) határozza meg, akihez „egyetlen szót sem lehetne hozzátenni vagy elvenni belőle”.¹¹ A retorikaelméleti kérdésekben megkerülhetetlen tekintélyű Cicero és Quintilianus ítélete tehát alapvetően meghatározta Aischinés ókori és újabb kori megítélését is.

A retorikai és politikai értelemben egyaránt alulmaradó Aischinést hosszú ideig a lobogó „szabadságharcos” Démostenés nézőpontjából szemlélte a felvilágosodás szabadságeszményének hatásától is megérintett modern történettudomány, és ennek hatása máig érezhető a történeti köztudatban. Elég kinyitni régebbi (vagy éppen nem is túl régi) lexikonjainkat, és máris

7 Cic. De opt. gen. or. 14. „Lefordítottam ugyanis latinra a két legékesebb szavú attikai szónok, Aischinés és Démostenés leghíresebb, egymás ellen mondott beszédeit...” (Kisdi Klára fordítása, I. Cicero összes i. m. 727.)

8 Cic. De opt. gen. or. 17.: A me autem, ut cum maximis minima conferam, gladiatorum par nobilissimum inducitur, Aeschines, tamquam Aeserninus, ut ait Lucilius, non spurcus homo, sed acer et doctus »cum Pacideiano hic componitur, – optimus longe post homines natos –« Nihil enim illo oratore arbitror cogitari posse divinius.

9 Cic. Brut. 141.

10 Quint. Or. X. 1. 77: Plenior Aeschines et magis fusus et grandiori similis quo minus strictus est, carnis tamen plus habet, minus lacertorum. (Simon L. Zoltán ford.) Quintilianus magyar fordításához I. Marcus Fabius Quintilianus: Szónoklattan. Szerk. Adamik Tamás. Budapest 2009.

11 Quint. Or. X. 1. 76. (Simon L. Zoltán ford.)

magunk előtt látjuk II. Philippos makedón király megvesztegetett bérencét, aki a független Athén pusztulását okozta. Néhány idézet a teljesség igénye nélkül:

- „356-ban fellépett mint szónok s a gyorsan nevéssé váló államférfiút csakhamar *Fülöp macedón király Athén ellen szőtt ármánya és fondorlatai számára megnyerte*. Ez összeütközésre adott okot Démosthenessel, ki őt két ízben hazaárulással vádolta, de sikertelenül. Az általa okozott, Athénnek és Tébának Chaeroneánál végzetessé váló háboru után mind csekélyebb szerepe volt a közügyekben...”¹²
- „347-ben Demosthenesszel együtt tagja volt a makedoni Philipposhoz indított követségeknek; *ott magát behálóztatva, az Athén ellen ármánykodó király hívévé szegődött*. Ezért Demosthenes és Timarchos hazaárulással vádolták. [...] Mint *a makedoni párt főembere*, elég jelentős szerepet játszott Athénben...”¹³
- „Erre az időszakra esik »A hűtlen követség ügyében« tartott nagy beszéde, amely Aiszkhinész szónok ellen irányult; *Aiszkhinészt ugyanis megvesztegette a makedón király*. (Aiszkhinész megnyerte a pert, de ránk maradt védőbeszéde alapján úgy ítéljük, hogy *győzelmét inkább a megvesztegetésre áldozott pénznek, semmint szónoki tehetségének köszönhette*.)”¹⁴
- „*Makedónbarát politikája* fontos előzménye volt az utolsó szent háborúnak (Kr. e. 339–338), amely makedón hegemoniához vezetett Görögö-ban.”¹⁵
- „Ekkor került szembe Démosthenesszel *makedónbarát* magatartása miatt. [...] *A makedónbarát politika vezéregyénisége* lett, s része volt abban, hogy Philipposz [...] 338-ban a khairóneiai csatában legyőzte Athént.”¹⁶

12 A Pallas nagy lexikona. I. köt. Bp. 1893. 216. s.v. Aischinés. (A kiemelések itt és további lexikonidézetekben is a tanulmány szerzőjétől származnak.)

13 Révai Nagy Lexikona. I. köt. Bp. 1911. 213. s.v. Aischines.

14 *Vojtech Zamarovsky*: A görög csoda. (Varga Erzsébet ford.) Pozsony 1980. 240.

15 Magyar Nagylexikon. I. köt. Bp. 1993. 310. s. v. Aiszkhinész.

16 Retorikai lexikon. Főszerk. Adamik Tamás. Pozsony 2010. 30. s. v. Aiszkhinész.

Mindezek csak rövid és leegyszerűsített hazai lecsapódásai a 19. századi német ókortudomány nagy műveinek, amelyek máig nehezen felülmúlható adatgazdagságuk ellenére Aischinést jobbra túlzott kritikával, Démosthenést pedig gyakran elnézően szemlélik. Itt említendő *Friedrich Blass*: Die attische Beredsamkeit és *Arnold Schäfer*: Demosthenes und seine Zeit című műve, illetve természetesen a Pauly–Wissowa-féle Realencyclopädie vonatkozó szócikkei is. Néhány ezekből vett példa jól mutatja Aischinés megítélését:

- „Es würde unbillig sein, jetzt schon dem A[ischines] *hochverräterische* Absichten unterschreiben zu wollen, sicher aber war jetzt *der erste Schritt dazu gethan und weitere folgten bald nach.*”¹⁷
- „So schamlos freilich war keiner wie Philokrates, der sich der erhaltenen Bestechung offen rühmte (Demosth. XIX 114. 119. 145. 245): *weit gefährlicher die, welche insgeheim nahmen und öffentlich die Scheinheiligen spielten, wie A[ischines].* (Demosth. XVIII 41. XIX 145. Schol. in Aisch. I 3).”¹⁸
- „Was also von Aischines’ tugendsamer Entrüstung über die Beschuldigung des Verraths, welche Demosthenes gegen ihn erhoben, zu halten sei, ist hieraus ersichtlich; *er ist als Politiker*, nach einem demosthenischen Ausdruck, ὑπουλος, d. i. unlauter und heuchlerisch, und ich wüsste nicht, warum diese Art mehr Schonung oder Achtung verdiente, als die in ihrer Schlechtigkeit ehrlichen und offenen Leute, wie Philokrates und Demades. Es ist aber überhaupt *die Unlauterkeit und Unwahrhaftigkeit bei Aischines ein hervorstechender Charakterzug*, so sehr, dass *seine Angaben weniger Glauben als die irgend eines andern attischen Redners verdienen.*”¹⁹

Az elmúlt nagyjából fél évszázadban Aischinés szerepét ártértékelt a kutatás. A késő klasszikus kori Athén történetének kutatói belátták, hogy bár szóközi teljesítményét tekintve Démosthenés vitathatatlanul magasabb szín-

17 *Theodor Thalheim*: Aischines 15. In: Pauly’s Real-encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft. Neue Bearbeitung. I. köt. Szerk. Georg Wissowa. Stuttgart 1894. 1052.

18 *Uő.* Aischines i. m. 1052–1053.

19 *Friedrich Blass*: Die attische Beredsamkeit. Dritte Abtheilung. Zweiter Abschnitt: Demosthenes’ Genossen und Gegner. Leipzig 1880. 144–145.

ten áll, mint ellenfele, beszédeinek forrásértéke, egyszerűen szólva „szavahihetősége” összességében nem múlja felül Aischinését. Sőt, bizonyos politikai folyamatok, mint például kettejük ellenségeskedésének fő forrása, az ún. philokratési békekötéshez vezető tárgyalássorozat a makedón II. Philipposzal (346) nemcsak nem érthetők meg Aischinés beszédei nélkül, hanem ezek a beszédek sokszor világosabb narratívát is kínálnak, mint Démosthenés szónoklatai. Démosthenés beszédei nem kevésbé elfogultak, és nem is mentesebbek a szándékos csúsztatásoktól vagy hazugságoktól, mint Aischinéséi. Ennek felismerése lett az egyik legfőbb oka Aischinés kedvezőbb megítélésének, vagyis a két szónokról alkotott kép árnyaltabbá válásának.²⁰

Aischinés életrajza

Démosthenés ellenfelének alábbi életrajza – a fent részben idézett lexikon-szócikkektől eltekintve – az első magyar nyelven publikált összefoglalás a szónok életéről.

Aischinés valószínűleg 391-ben vagy 390-ben született Athénban.²¹ Apja, a Kothókidai démosba tartozó Atrométos elszegényedett családból származott, ezért zsoldosként, majd később iskolai tanítóként kereste kenyerét.²²

20 L. Harris, E. M.: Aeschines i. m. 7–16.

21 Erre vonatkozóan a legfontosabb forrás a szónok Timarchos ellen elmondott beszéde, ahol azt állítja magáról, hogy 45 éves (Aisch. I. 49.), azaz ha a Timarchos-per 346-ban vagy 345-ben volt, akkor Aischinés 391-ben vagy 390-ben születhetett. Timarchos életkora miatt azonban ez a dátum problémás (l. Aisch. I. 109.), ezért D. Lewis inkább Kr. e. 398 és 396 körüli születési dátumot valószínűsít, l. D. M. Lewis: When Was Aeschines Born? The Classical Review 8. (1958) 108. Ezt elfogadja John K. Davies: Athenian Propertied Families 600–300 B.C. Oxford 1971. 545–546., de E. Harris meggyőzően érvel amellett, hogy mégis az itt említett, későbbi dátum a valószínűbb, l. Edward M. Harris: The Date of the Trial of Timarchus. Hermes 113. (1985) 376–380. és Uő: When Was Aeschines Born? Classical Philology 83. (1988) 211–214. Ehhez l. még Nick R. E. Fisher: Aeschines. Against Timarchos. Oxford 2001. 11–12.

22 Nyilvánvaló rágalomnak tekinthető Démosthenés azon állítása, hogy Aischinés apja lábbilincset viselő rabszolga volt (Dém. XVIII. 129), hiszen Periklész törvénye szerint csak az athéni polgárjoggal rendelkező anyától és apától született gyermek lehet athéni polgár. Aischinés azonban sosem tagadja, hogy apjának dolgoznia kellett a megélhetésért, azaz nem volt előkelő, vagyonos ember.

Anyja, Glaukothea valamely misztériumkultusz papnőjeként dolgozott.²³ Három fiuk született: Philocharés, Aphobétos és Aischinés. Bár a család nem számított tehetősnek, és leiturgiát sem tudtak teljesíteni,²⁴ Atrométos biztosítani tudta gyermekei számára a tanulás és a hoplitaszolgálat lehetőségét. Az előbbi a betűvetésen túl nyilvánvalóan a költők műveinek alapos ismeretét is jelentette,²⁵ de aligha terjedt ki a szofisták vagy például Isokratés szónokiskolai képzésére. A katonai szolgálatot fényes sikerekkel teljesítette: harcolt Nemeánál (366), részt vett a mantineiai csatában (362) és két euboiai hadjáratban is (357, 348). A második euboiai hadjáratban tanúsított vitézségéért két koszorút is nyert.²⁶

Mivel sosem próbálta cáfolni Démosthenés erre vonatkozó megjegyzéseit, Aischinés feltehetően valóban segédkezett apja iskolájában, és később különféle hivatalnokok mellett dolgozott jegyzőként, majd a színészettel is megpróbálkozott. Ezek a munkák, amelyekkel ellenfelének hitványságát igyekszik ecsetelni az előkelő és gazdag származású Démosthenés, valójában kitűnő felkészülést nyújthattak a politikai pályára készülő Aischinésnek. Jegyzőként alaposan megismerhette az athéni állam működését és a politikai

23 Glaukothea fivérének, az Acharnaibeli Kleobulosnak fennmaradt a sírfelirata (SEG 16, 193. További irodalmat és vonatkozó lemmákat lásd ott). Peter Hansen felvetése, hogy a feliraton olvasható sírverset maga Aischinés költötte, minden alapot nélkülöz, l. *Peter A. Hansen: Carmina Epigraphica Graeca. Saeculi IV a. Chr. n. (CEG 2). Berlin–New York 1989. 33.* Kleobulos katonai érdemeihez lásd Aisch. II. 78.

24 A vagyonos athéni polgárok – bár nem mindig önként – átvállalták bizonyos közfeladatok elvégzését az államtól, és ezt nevezték leiturgiának. A legismertebb és legköltségesebb állami leiturgiák a kar betanításának (*chorégia*) vagy egy hadihajó felszerelésének (*triérarchia*) a finanszírozása voltak. A leiturgia komoly anyagi áldozatot kívánt az arra vállalkozótól, ám hasonlóképpen jelentős presztízsnyeréséget is jelentett a közéletben. A leiturgia végzéséhez nem volt világosan előírt vagyoni cenzus, de úgy tűnik, két talanton fölött már lehetett vállalni, négy talanton fölött pedig már igen nehézkes volt kibújni alóla, l. *Davies, J. K.: Athenian Propertied xxiii–xxiv.*

25 Aischinés már-már sznobizmusba hajló mértékben idéz költőktől (Aisch. I. 128–129., 144., 148–152.; II. 158.; III. 135., 184–185.), és ostorozza ellenfeleinek tanulatlanságát is (Aisch. I. 132., 137., 166., 185.).

26 Aisch. II. 168–169. Talán a második euboiai hadjáraton vívta ki a hadjáratot vezető Phókión figyelmét, aki a későbbiekben bizonyosan baráti kapcsolatban maradt Aischinésszel, és számos ponton segítette pályáját, lásd alább. A 348-as euboiai hadi eseményekhez l. *Plut. Phók* 12–13. Magyar nyelven: *Plutarkhosz: Párhuzamos életrajzok.* Ford. Máthé Elek. Budapest 2001.

élet szövevényeit, és részben ekkor alapozhatta meg később jól kamatozó személyes ismeretségeit is, színészként pedig nemcsak a memóriáját fejleszthette jelentős mértékben, de tökéletesíthette azt a különleges orgánumot is, amely szónokként egyik nevezetes tulajdonságává vált.²⁷

Politikai karrierjének kezdeteiről keveset szólnak a forrásaink. Valószínűnek látszik, hogy olyan befolyásos szereplők segíthették pályafutásának elején, mint Eubulos és Phókión.²⁸ Talán ez utóbbinak köszönhetette, hogy sikerült komoly anyagi előnyöket is biztosító házasságot kötnie: a Paianiabeli Philodemos lányát vette el.²⁹ Nem tudjuk, hogy mekkora hozománnyal járt e frigy Aischinés számára, de bizonyosan elég naggyal ahhoz, hogy többé ne kelljen dolgoznia a mindennapi megélhetésért.³⁰ Ez a körülmény, valamint befolyásos barátainak segítsége tette lehetővé számára, hogy a 340-es évtized első éveiben megjelenjen a politikai életben, mégpedig kezdetben igen markáns makedónellenes arcúval.

27 Démostenés (XIX. 126., 199., XVIII. 285., 313.) megjegyzésein túl l. még: Cic. De orat. III. 56., 213.

28 Eubulos a 350/340-es évek egyik meghatározó athéni politikusa volt, aki a *theórikon*-pénztár felügyelőjeként sikeresen növelte az athéni állam bevételeit (Peter J. Rhodes: A History of the Classical Greek World 478–323 BC. 2nd ed. H. n. 2010. 371–376). Phókiónt (402/1–318) kivételesen hosszú pályafutása alatt állítólag negyvenöt-ször választották meg stratégosnak (Plut. Phók 8), ő volt a század legsikeresebb athéni hadvezére. Mindketten társszónokként léptek fel Aischinés mellett a hűtlen követség ügyében zajló 343-as perben (Aisch. II. 184.), sőt Eubulost tanúként is szólította Aischinés (Aisch. II. 170.).

29 Aisch. II. 150–152. Philodemos egyik fia, Philón, Chabrias parancsnoksága alatt szolgált Egyiptomban (Dém. XIX. 287.). Mivel az imént említett Phókión sokat forgott Chabrias környezetében (Plut. Phók 6–7), talán az ő közvetítésével ismerhette meg Aischinés leendő sógorát és apósát. Philodemos nagy tekintélyű ember volt a saját démosában, Aischinés szerint ő felügyelte a démos tagjai közé való feliratkozást, amikor Démostenés is elérte a megfelelő életkort (Aisch. II. 150.).

30 Démostenés azt állítja, hogy sógora, Philón halála után Aischinés több mint öt talentumot örökölt (Dém. XVIII. 312.). Attól függetlenül, hogy ez igaz volt-e, Démostenés közlése is megerősíti, hogy Aischinés feleségének családja vagyonos lehetett. A követségről szóló perben (343) Aischinés bemutatja a bírának feleségét és három kicsiny gyermekét, akik még nem értik, micsoda veszélyben forog apjuk (τὰ μικρὰ ... παῖδια ... τοὺς κινδύνους οὕτω συνιέντα, Aisch. II. 179., II. 152.), azaz valószínűleg még valóban egészen aprók lehettek. Mindez azt valószínűsíti, hogy a szónok a 340-es évek elején házasodhatott, és gyermekei (két fiú és egy lány) nyomban ezután születhettek. Aischinés családfájához és teljes rokonságához l. Davies, J. K.: Athenian Propertied i. m. 543–547.

Eubulos és Phókión támogatása, valamint Aischinés természetes politikai és szónoki tehetsége alighanem egyformán hozzájárult ahhoz, hogy a szónokot 346 tavaszán, alig néhány évvel a közélet porondján való megjelenése után máris megválasztották a Philipposhoz küldött tíztagú tárgyalókövettség egyik tagjának, hogy lezárják az immár több mint egy évtizede tartó háborúskodást.³¹ A követtség, soraiban Aischinés mellett többek közt Démostenésszel és Philokratésszel,³² kétszer látogatott Pellába: először, hogy tárgyaljanak a békefeltételekről, másodszor pedig, hogy Philippos esküjével erősítsék meg a békét. Aischinés eleinte bízott benne, hogy ha a makedónok elleni háborúra nem is lehetett egyesíteni a helléneket, legalább közösen tudnak majd fellépni a béketárgyalásokon, hogy kedvezőbb feltételeket csikarjanak ki Philippostól, ám ez a terv is hiú ábrándnak bizonyult. A később philokratési békének (346) elnevezett békekötés egyik része, amelyről az első követtség tárgyalt (február–március), és amely az északi helyzetet rendezte, biztosította Athén támaszpontjait a thrákiai Chersonésoson, de rögzítette

31 A makedón terjeszkedés Hellas északi részén már 357 óta tartott, és a kezdetektől fogva athéni érdekeket sértett. Az athéniak a peloponnésosi háború óta igényt formáltak korábbi gyarmatvárosukra, Amphipolisra. De nemhogy nem tudták visszaszerezni, hanem elvesztettek egy sor fontos támaszpontot is a régióban: Pydna 357-ben, Poteidaia 356-ban, Methóné pedig 354-ben került Philippos kezére (Diod. Sic. XVI. 8. 3–5., 31. 6., 34. 5.). Mindezt követően 348-ban hosszas ostrom után a király bevette a chalkidikéi szövetség központját, Olynthost is, és immár semmi nem gátolhatta meg abban, hogy a thrák királyságokkal való harc örve alatt a Chersonésos-félsziget felé forduljon. A háború mindeddig csak presztízszempontokat sértett az athéniak számára, mostantól viszont a túlélésükről volt szó, hiszen a Chersonésos elvesztése azt jelentette volna, hogy nem tudják biztosítani a Fekete-tenger térségéből importált gabona útját Attika felé. A tárgyalás és a megegyezés ugyanakkor nem csak az athéniak számára volt fontos: Philippos gyakran alkalmazott taktikája volt, hogy ellenfeleinek szövetségeseit megpróbálja a saját oldalára állítani, vagy legalábbis békekötéssel biztosítani a semlegességüket. Kersebleptés thrák király ellen készülődve éppen ezért volt szüksége az athéniakkal kötött békére (l. *Harris E. M.*: Aeschines i. m. 43–50. és *John Buckler*: Aegean Greece in the fourth century BC. Leiden 2003. 430–443.).

32 Az első és második athéni békekövettség tagjainak névsora: Philokratés, Démostenés, Aischinés, Aristodémos, Iatroklés, Derkylos, a tenedosi Aglaokreón, Kimón, Ktésiphón, Phrynón és feltehetőleg Nausiklés. A bizonytalanság oka, hogy Nausiklést nem említi követként sem Démostenés, sem Aischinés, viszont Dém. XIX. *hypothesis* II.4, l. *Douglas MacDowell*: *Demosthenes: On the False Embassy (Oration 19)*. Oxford 2000: 358.) a tenedosi követ Aglaokreón helyett Nausiklést nevezi meg. Valószínű, hogy a tíz athéni követ mellett Aglaokreón az athéniak szövetségeseit képviselte (*Harris, E.M.*: Aeschines i. m. 192–193).

Amphipolis elvesztését is. A másik része viszont az alapvetően Thébai és Phókis közt évek óta húzódó, ám végső soron Hellas egész középső régióját sújtó ún. Harmadik Szent Háború lezárását hozta, és ebben a második követség (április–június) is igyekezett kivenni a részét. Az így létrejött béke és a háború utáni rendezés végül nem egészen Athén igényei és Aischinés reményei szerint alakult: a háborút kirobbantó phókisiakra súlyos büntetést róttak, lakóikat széttelapították, ráadásul Athén régi riválisa, Thébai Philippos szövetségeseként, boiótiai hatalmában megerősödve került ki a konfliktusból. A makedón király így nem sokkal az után, hogy északon megszilárdította hatalmát, Hellas középső vidékének vitás ügyeiben is döntőbíróvá vált, és még a legyőzött Phókis helyét is átvette a delphoi *amphikytionia* tanácsában.³³

33 A philokratési békét övező szövevényes politikai eseménysorozat szakirodalmában márkánsan megváltozott Aischinés megítélése. A hagyományos Démostenés-központú megközelítés igen negatívan láttatta Aischinés minden lépését, és a Dém. XIX. és XVIII. beszédében leírtaknak megfelelően Aischinést makedónbarátnak és megvesztegetett hazaárulónak tüntette föl (pl. *Blass, F.*: Die attische Beredsamkeit i. m. 144–145. és *Arnold D. Schaefer*: Demosthenes und seine Zeit. 2nd ed. Vol. II. Lipcse 1886. 197–198.). A magyar nyelvű szakirodalom Kertész István makedón nézőpontú munkásságán kívül nemigen foglalkozott a philokratési békekötés történetével, és bár Démostenés az események során mutatott reálpolitikusi kvalitásait Kertész határozottan megkérdőjelezi, Aischinés megvesztegetését és a phókisiak csalárd elárulását ő is tényként közli (*Kertész István*: Hellénisztikus történelem. Budapest 2000. 57., *Uő*: Héraklész unokái. A lovas makedónok története Nagy Sándor haláláig. Budapest 2002. 238., *Uő*: A hellénizmus története. Eger 2011. 61.). Az áruló és megvesztegetett Aischinés képétől a nemzetközi szakirodalomban George Cawkwell kezdett eltávolodni az 1960-as években írt tanulmányaiban (*George L. Cawkwell*: Aeschines and the Peace of Philocrates. *Revue des études grecques* 73. [1960] 416–438. és *Uő*: Aeschines and the Ruin of Phocis. *Revue des études grecques* 75. [1962] 453–459.). Az ő kutatásai nyomán többen is rámutattak, hogy bár egyik politikus sem riadt vissza álláspontja megváltoztatásától, a súlyos hazugságoktól és az alaptalan rágalmozásoktól, Aischinés megvesztegetésére semmilyen szilárd bizonyítéka nincs Démostenésnek, és Athén érdekeit mindvégig szem előtt tartva Aischinés a békekötés során realisabban látta a lehetőségeket és az akadályokat, mint Démostenés, l. *Harris, E. M.*: Aeschines i. m. 78–101, *John Buckler*: Demosthenes and Aeschines. In: Demosthenes. Statesman and Orator. Szerk. Ian Worthington. London – New York 2000. 115–132., *Athanasios Efstathiou*: The “Peace of Philocrates”: The Assemblies of 18th and 19th Elaphebolion 346 B.C. Studying History through Rhetoric. *Historia* 53. (2004) 389–405.

Alighogy hazatértek az athéni követek, az ilyenkor szokásos elszámoló (*euthynai*) vizsgálat során Démosthenés és politikai elvbarátja,³⁴ Timarchos azzal vádolta meg Aischinést, hogy követi feladataiban hűtlenül járt el, sőt hagyta magát megvesztegetni is.³⁵ A felemás eredményeket hozó békekötés után Aischinés úgy döntött, elébe vág a készülő veszedelemnek, és egy egészen váratlan lépés mellett döntött: viszonyvázat nyújtott be Timarchos ellen a szónokok alkalmassági vizsgálatára hivatkozva,³⁶ hiszen nem szónokolhat a nép előtt (és vádat sem emelhet), aki korábban prostituáltként élt, és elherdálta atyai örökségét. A per, amelyre a 346/5-ös archóni évben került sor,³⁷ Aischinés fényes győzelmét hozta, Timarchost elítélték, polgárjogától pedig megfosztották. A győzelem egyelőre megmentette Aischinést attól, hogy kététes kimenetelű perben kelljen védekeznie a követség ügyében, ám az idő nem

34 Harris felhívja a figyelmet, hogy nem tudunk kimutatni semmiféle kapcsolatot Démosthenés és Timarchos közt az Aischinés elleni vádemelést megelőzően (*Harris, E. M.*: Aeschines i. m. 96). Ez igaz, de az *argumentum ex silentio* itt mégsem elég nyomós érv, hogy komolyan kétségbe vonjuk a két politikus közt korábbról fennálló ismeretséget, hiszen az előző év (347/346) során mindketten a Bulé tagjai voltak (Aisch. I. 80., 104., 168.). A későbbi hagyomány nem egyöntetű abban, hogy Démosthenés és Timarchos együtt vádolta-e be Aischinést, vagy két külön vádról van-e szó. A beszéd I. és III. összefoglalása, Aisch. II hypothesis és Dém. XIX összefoglalása – hyp. II. 10. – szerint közösen nyújtották be a vádat, míg a Timarchos-beszéd II. összefoglalása csak Timarchost említi vádlóként. Démosthenés 343-ban elmondott szavai úgy is értelmezhetők, hogy Timarchoson és rajta kívül még legalább egy személy vádolta Aischinést: „az *euthynai*-vizsgálatot kezdeményezők közül az egyiket (ti. Timarchost) tönkretette, a többieket (*többszám!*) pedig folyvást fenyegeti.” (Dém. XIX. 2.) Az mindenesetre nagyon valószínűnek tűnik, hogy a 346-ban megindított eljárás a Timarchos-per miatt aludt el, és Démosthenés kezdeményezésére 343-ban indították újra; *euthynai*-vizsgálatot ugyanis nem indíthatott volna Aischinés ellen három évvel a követség után, vö. AP 48. 4. és ehhez *Peter J. Rhodes*: A Commentary on the Aristotelian *Athenaion Politeia*. Oxford 1981. 562. Az AP magyar kiadásához l. Államéletrajzok. Szerk. Németh György. Budapest 1998.

35 Démosthenés vádbeszéde öt vádpontra fókuszált a 343-as perben (Dém. XIX): hamis jelentések, Athén érdekeivel ellentétes javaslatok, követi utasítások megszegése, lehetőségek elszalasztása késlekedés miatt és végül a vesztegetés. A vádak egyike sem tűnik igazán megalapozottnak, l. *Harris, E. M.*: Aeschines i. m. 116.

36 L. Aisch. I. 28–32.

37 A per vagy a 346-os év végén, vagy a 345-ös év tavaszán vagy nyarán zajlott le; a datálás a beszéd egyes utalásainak értelmezésétől függ, l. *Harris, E. M.*: Date of the Trial i. m. 376–380., *Hermann Wankel*: Die Datierung des Prozesses gegen Timarchos (346/5). *Hermes* 116. (1988) 383–386. és *Fisher, N. R. E.*: Against Timarchos i. m. 6–8.

neki dolgozott: a Philippos által a béketárgyalások során ígérgetett kedvezmények nem váltak valóra, Athén szövetségese (Phókis) megsemmisült, riválisa (Thébai) pedig megerősödött a háború végén, és a makedón befolyás egyre érezhetőbb volt Hellas-szerte. Amikor pedig Hypereidés 343-ban sikeresen elítéltette a béke másik szerzőjét és fő szószólóját, Philokratést,³⁸ Démosthenés is elérkezettnek látta az időt, hogy leszámoljon Aischinésszel.

A követség ügyében tartott perben (343) a bírák csak egészen szűk többséggel, mindössze harminc szavazattal mentették föl Aischinést.³⁹ Ez annál is inkább meglepő, mert Démosthenés a vád egyetlen pontját sem tudta erős bizonyítékokkal alátámasztani, a védelem mellett pedig felszólalt Phókión, Eubulos, Nausiklés és a 346-os követség számos tagja is.⁴⁰ Démosthenés szónoki ereje mellett a közhangulat imént említett, Aischinés számára kedvezőtlen változása is hozzájárulhatott a szoros végeredményhez. A legfontosabb azonban a bíróság döntése volt: Aischinést fölmentették a vádak alól.

Az athéni történelem következő nagy fordulópontjáig, a 338-as chairónei csatáig hátralévő évek Aischinés számára nem sok sikert hoztak. Politikai karrierjének egyik legnagyobb kudarca a délosi Apollón-templom ügyében rábízott szószólói megbízatásának visszavonása volt. Miután ugyanis a népgyűlés megszavazta, hogy a delphoi *amphiktyónok* tanácsában Aischinés képviselje Athén véleményét abban a vitás kérdésben, hogy kire tartozik a délosi Apollón-templom felügyelete, az Arés-dombi tanács felülvizsgálta a

38 Hypereidés hazaárulással (*eisangelia*) vádolta Philokratést, aki ügyének veszét érezve a tárgyalás előtt megszökött Athénból. A bíróság távollétében halálra és vagyonelkobzásra ítélte, l. Dém. XIX. 116., Aisch. II. 6., Hyper. Eux. 29. Hypereidés műveinek magyar nyelvű kiadása: Horváth László: Az athéni Hypereidés beszédei és stílusának ókori megítélése. Budapest 2001. Újabb töredékei magyarul: *Uő*: Az új Hypereidés. Szövegkiadás, tanulmányok és magyarázatok. Budapest 2015.

39 Aisch. II. hyp. A harminc szavazat matematikailag lehetetlen, hiszen minden athéni bíróság páratlan tagból állt, és páratlan létszámú testület nem osztható kétfelé úgy, hogy a tagok közt páros szám legyen a különbség. Ennek ellenére az ilyen nagyságrendű szavazatkülönbség elenyészőnek számít az egész államot érintő ügyekben szokásos 1001 vagy 1501 fős bíróság döntésekor. A közvádas bíróságok létszámához l. AP 68. 1. Rhodes kommentárjával (*Rhodes, P. J.*: Commentary i. m. 729.).

40 Aisch. II. 19., 126., 155., 170., 184. A követség tizenegy tagja közül elméletileg nyolcan tanúskodhattak volna Aischinés mellett (Philokratés, Démosthenés és maga a szónok nyilvánvaló okok miatt nem), ebből úgy tűnik, öten meg is tették. Démosthenés mellett egyik követ sem lépett föl tanúként, l. *Harris, E. M.*: Aeschines i. m. 193.

népgyűlés döntését, és Aischinés helyett Hypereidést bízta meg a feladattal.⁴¹ Aischinés megbízásának visszavonásában szerepe lehetett, hogy korábban Démosthénésszel szembeszállva védelmébe vett egy Antiphón nevű, polgárjogától megfosztott athénit, aki később a kínvallatás során állítólag beismerte, hogy Philippos megbízásából föl akarta gyűjtani az athéni hajóépítő műhelyeket.⁴² Akár igaz volt a vád, akár nem, Aischinés karrierje megsínylette a kellemetlen ügyet. Ahogy növekedett a feszültség Athén és a makedónok között, Démosthenés markáns politikája egyre szélesebb támogatói bázisra lelt Athénban, s eközben Aischinés képtelen volt világos és előremutató tanácsot adni.⁴³ A pánhellén makedónellenes koalíció összekovácsolásán fáradozó Démosthenés mögött Aischinés még mindig az immár egyre népszerűtlenebb békét próbálta védeni.

Mindez azonban aligha igazolhatja a makedónbarátság és a hazaárulás vádját, amikor ugyanis a Philippos elleni újabb háború már elkerülhetetlennek látszott, Aischinés (Phókiónnal és Eubulossal együtt) félretette a Démosthénésszel szembeni személyes ellentéteket. Aischinés sürgette vetélytársát, hogy módosítsa a flotta vezetését korszerűsítő javaslatát, amit Démosthenés végül meg is tett (noha a dicsőséget igyekezett magának megőrizni).⁴⁴ Ha valóban e triérarchia-reform révén győzték le Philippos flottáját Byzantion mellett 340-ben, akkor ebben a győzelemben Aischinésnek is része lehetett.⁴⁵

A chairóneiai csatavesztés (338. augusztus) után Athénban pánik tört ki, sokan attól tartottak, hogy Philippos megszállja Attikát,⁴⁶ így Phókiónra, Démadésre és Aischinésre hárult a dicstelen feladat, hogy a békefeltételekről egyezkedjenek Philippossal. Sok tárgyalnivalójuk nem akadt: a király ra-

41 Dém. XVIII. 134.

42 Dém. XVIII. 132–133.

43 Ezt Démosthenés kíméletlenül Aischinés szemére hányja: Dém. XVIII. 242–243., 273.

44 Démosthenés flottareformja: Dem. XVIII. 102–109., 312., Aisch. III. 222.

45 Dém. XVIII. 80.

46 Rendkívüli intézkedéseket hoztak: elhatározták, hogy mozgósítják az ötven év fölötti férfiakat, Athénba költöztetik a vidéki démosokban élő asszonyokat és gyermekeket, és megerősítik Peiraieus védelmét (Lyk. Leókratés ellen 16., 37., 39.), Hypereidés pedig állítólag még azzal a hallatlan ötlettel is előállt, hogy szabadítsák fel a rabszolgákat, és adjanak polgárjogot a metoikosoknak, hogy besorozhassák őket a hadseregbe, és így a végsőkig kitart-hassanak, ha Philippos megszállja Attikát, lásd Hyper. *Arist.* (töredékek).

gaszkodott az athéni tengeri szövetség felosztatásához, de egyebekben igen enyhe békét ajánlott. Nem követelte Démostenés és társainak kiadatását vagy megbüntetését, nem küldött makedón helyőrséget az Akropolisra, sőt jóindulata jeléül váltságdíj nélkül szabadon engedte a hadifoglyokat, és még az addig thébai fennhatóság alatt álló Órópost is Athénnek ítélte.⁴⁷

A békekötésben való közreműködése ellenére Aischinés soha többé nem vált igazán meghatározó jelentőségűvé az athéni politikai életben. Semmilyen politikai javaslatáról, fontos közéleti megbízatásáról nem tudunk. Amikor viszont Philippos halála után, 336-ban Ktésiphón indítványozta, hogy Démostenést koszorúval tüntessék ki Dionysos színházában a városnak tett politikai érdemeinek elismeréseképpen, Aischinés megrámdta az indítványt mint a hatályos törvényekkel ellentétes javaslatot (*graphé paranómón*). Úgy tűnik, minden keserűségét és szónoki erejét a Démostenésszel való végső leszámolásra tartogatta. Az úgynevezett Koszorú-perre végül csak 330-ban került sor.⁴⁸ Vádbeszédében Aischinés a törvényszéki gyakorlatnak megfelelően igyekezett egyfelől a lehető legsötétebb képet festeni ellenfelének személyéről és politikai tevékenységéről, másfelől viszont saját közéleti szerepét próbálta minél kedvezőbb színben feltüntetni. A beszéd egy nagy ambíciókkal induló, tehetséges politikus megkeseredettségének dokumentu-

47 Diod. Sic. XVI. 87. 3., Iust. Ep. IX. 4. 4–5. Óróposhoz lásd Paus. I.34.1. Iustinus magyar nyelven: Világkrónika a kezdetektől Augustusig. Fülöp királynak és utódainak története. Marcus Iunianus Iustinus Kivonata Pompeius Trogus művéből. Ford. Horváth János. Budapest 1990. Pausanias magyar fordítása: *Pauszaniasz: Görögország leírása*. Ford. Muraközy Gyula. Budapest 2000.

48 A vád bíróság elé kerülését valószínűleg Aischinés késleltette II. Philippos halála és Alexandros perzsa hadjáratának bizonytalan kimenetele miatt, és csak a gaugamélai csata, valamint a spártai Agis felkelésének leverése után látta elérkezettnek a helyzetet a Démostenésszel való végső leszámolásra, l. *George L. Cawkwell: The Crowning of Demosthenes. The Classical Quarterly* 19. (1969) 170–173, *Hermann Wankel: Demosthenes, Rede für Ktesiphon über den Kranz. Vol. I. Heidelberg* 1976. 18–25, *Ian Worthington: Demosthenes' Inactivity during the Reign of Alexander the Great. In: Statesman and Orator* i. m. 96–97. Egészen másként értékeli azonban a helyzetet W. Will, aki szerint a per végül Démostenés és Ktésiphón döntéséből lett fölmelegítve 330-ban, l. *Wolfgang Will: Athen und Alexander. Untersuchungen zur Geschichte der Stadt von 338 bis 322 v. Chr. München* 1983. 104–105. Valószínűtlennek tűnik azonban, hogy az ügy elalvása után Démostenés saját maga szorgalmazta volna egy ellene indított, ilyen súlyú és veszélyességű eljárás újraindítását.

ma, akinek frusztráltságát egy nála tehetségesebbnek tűnő, de mindenképpen sikeresebb politikussal való szembekerülése okozta. Jellemző, hogy míg Aischinés csak a jóvátehetetlen tragédiát látja a chairónieai csatavesztésben, és semmilyen vigasztalást nem nyújt,⁴⁹ Démosthenés szavaiban a csata egy jó ügy érdekében megtett, hősiés kísérletként jelenik meg, amely csak a balszerencse okán nem hozott sikert Athénnek.⁵⁰

Nem vitás, hogy melyik narratíva volt vonzóbb a korabeli athéni hallgatóság számára. Minden szónoki igyekezet ellenére Aischinés nem kapta meg a bírák szavazatának egyötödét sem, így a törvények értelmében ezer drachma bírságot tartozott fizetni, és elvesztette jogát arra, hogy közvádas (*graphé*) pert indítson. Aligha a pénzbüntetés, hanem sokkal inkább ez utóbbi körülmény okozhatta, hogy a politikai értelemben megsemmisült Aischinés e vereséget követően elhagyta Athént. Politikai pályafutása ezzel lezárult, életének hátralévő részére vonatkozó forrásaink pedig kivétel nélkül kései életrajzok, amelyeknek adatai egymásnak is ellentmondanak. Ha igaz a kései és bizonytalan értesülés, hogy 75 évet élt,⁵¹ akkor talán 316/5 körül, Samoson érte a halál.

Philippos, a philanthróp

Aischinés viszonylag későn induló politikai pályájának mindmáig jelentős és erőteljesen vitatott mozzanata a makedón királyhoz való hozzáállása. Philippos kétségkívül az athéni eseményeket döntően befolyásoló tényező volt, akihez ki-ki a maga módján viszonyult: Démosthenés például kezdeti sikertelen közéleti próbálkozásai után részben éppen azzal szerzett magának hírnevet, hogy felhívta honfitársai figyelmét: Philippos célja nem más, mint elveszejteni Athént; ez az egyszerűsített summázata mind a négy ránk maradt, 351 és 341 között írt *Philippikának*. A 343-ban írt *Második Philippika* alábbi részlete jól mutatja ezt: „Ha valaki helyesen szemléli az eseményeket, akkor láthatja, hogy minden, amit csak [Philippos] tesz, a városunk ellen irányul. És ez immár valamelyest elkerülhetetlen is számára. Gondoljatok bele: uralkodni

49 Aisch. III. 152–155.

50 Dém. XVIII. 197–230. Démosthenés például kiemeli, hogy igyekezetének köszönhetően a csatát nem attikai, hanem boiót területen vívták, így a hadjáratokat kísérő pusztítás sem Athént sújtotta.

51 L. az Apollóniosnak tulajdonított életrajzi kivonat (ἐξήγησις) 12. szakaszát.

akar, és ennek akadályát egyedül csak bennetek látja. Csupa igazságtalanságot tesz már régtől fogva, s ezt legjobban ő maga tudja; hiszen csak addig bírja szilárdan minden egyéb birtokát, amíg a ti tulajdonotok is az övé. [...] Ezért hát szándékosan fondorkodik ellenetek, és azt is tudja, hogy ezzel ti is tisztában vagytok. S mert úgy véli, okos emberek vagytok és jogosan gyűlölitek, ezért izgatott is, mert attól tart, hogy alkalomadtán bajt hoztok a fejére, hacsak meg nem előz titeket.”⁵²

Az idézetből – ahogy Démosthenés számos más beszédéből is – kiderül, hogy a nagy szónok igen egyszerű képet festett Philipposról, aki szerinte másra se gondolt se éjjel, se nappal, mint hogy elveszejtse Athént.⁵³ Vitatják, hogy ezt az egyszerű (bár hatásos politikai üzenetként megjeleníthető) képet maga Démosthenés menyire hitte el.⁵⁴ Az bizonyos, hogy a ‘Philippos-gyűlölő’ (μισοφιλιππος)⁵⁵ Démosthenés is részt vett a 346-os philokratési békét előkészítő tárgyalásokon, sőt valamennyivel korábban ő maga volt a társszónoka (*synégoros*) Philokratésnek, akit a béketárgyalások megindítására tett határozati javaslata miatt *graphé paranómōn* eljárással támadtak meg politikai ellenfelei.⁵⁶ Ez persze önmagában nem azt bizonyítja, hogy Démosthenés ekkoriban jó véleménnyel lett volna Philipposról, hanem sokkal inkább azt, hogy még ő maga is úgy ítélte meg Athén helyzetét, hogy előnyös volna tárgyalásokba bocsátkozni a makedón királlyal.⁵⁷

52 Dém. VI. 16–18.: ἐκ πάντων δ', ἂν τις ὀρθῶς θεωρῇ, πάνθ' ἃ πραγματεύεται κατὰ τῆς πόλεως συντάττων. καὶ τοῦτ' ἐξ ἀνάγκης τρόπον τιν' αὐτῷ νῦν γε δὴ συμβαίνει. λογιέσθε γάρ. ἄρχειν βούλεται, τούτου δ' ἀνταγωνιστὰς μόνους ὑπέιληφεν ὑμᾶς. ἀδικεῖ πολὺν ἤδη χρόνον, καὶ τοῦτ' αὐτὸς ἄριστα σύνοιδεν αὐτῷ. οἷς γὰρ οὐσιν ὑμετέροις ἔχει, τούτοις πάντα τᾶλλ' ἀσφαλῶς κέκτηται. [...] ἀμφοτέρ' οὖν οἶδε, καὶ αὐτὸν ὑμῖν ἐπιβουλεύοντα καὶ ὑμᾶς αἰσθανομένους· εὖ φρονεῖν δ' ὑμᾶς ὑπολαμβάνων, δικαίως αὐτὸν μισεῖν νομίζει, καὶ παρῶξυνται, πείσεσθαι τι προσδοκῶν, ἂν καιρὸν λάβητε, ἂν μὴ φθάσῃ ποιήσας πρότερος.

53 L. még pl. Dém. IX. 9., X. 11.; XIX. 320., stb.

54 Démosthenés Philipposról alkotott képéhez l. T. T. B. Ryder: Demosthenes and Philip II. In: Statesman and Orator i. m. 45–89.

55 A Philippos-gyűlölő (μισοφιλιππος) jelzőt Aischinés három ízben használja fennmaradt szónoklataiban, és mindegyik alkalommal Démosthenést illeti vele (Aisch. II. 14., III. 66., 73.). A jelzőt gúnyos értelemben alkalmazza, hiszen éppen azt igyekszik elhíttetni hallgatóival, hogy a bírák előtt most rendkívül Philippos-ellenesnek mutatkozó Démosthenés korábban Philokratést védte vádlóival szemben, illetve hagyta, hogy megvesztegesse a makedón király.

56 Aisch. II. 13–14.

57 A 346 kora nyarán érvénybe lépő és hamar népszerűtlenné váló philokratési békét megőrzésre érdemesnek tartotta ugyanezen esztendő második felében, amint az a Békéről írt rövid szónoklatából (Dém. V.) kiderül.

Ennél azonban izgalmasabb kérdés, hogy miként vélekedett a makedón királyról maga Aischinés. Amint korábban utaltam rá, ő markáns makedónellenes retorikával jelent meg a közélet porondján 348 körül, tehát abban az időszakban, amikor Philippos leszámolt a chalkidikéi szövetséggel, és bevette annak fővárosát, Olynthost. Aischinés kezdeti makedónellenességének legfőbb forrása Démostenés, aki a *Hűtlen követség* ügyében mondott szónoklatában hosszan sorolja (Dém. XIX. 303–307.), hogyan beszélt azelőtt Aischinés a makedónokról és magáról II. Philipposról: „Barbárnak, [Hellas] átkának nevezte Philipposzt nemegyszer”.⁵⁸ 348/7-ben Eubulos határozata nyomán követi megbízatással Megalopolisba utazott, hogy az Arkadiai Szövetség gyűlésén tízezer ember előtt felszólalva arra biztassa a szövetség tagjait, hogy egyesült erővel lépjenek föl II. Philippos hódító törekvéseivel szemben.⁵⁹ A próbálkozás azonban kudarcba fulladt: az arkadiaiak nem bíztak már Athén őszinte szándékaiban, és inkább a makedón uralkodóval való megegyezésre hajlottak. Aischinés számára ez a mozzanat vezethetett a felismeréshez, hogy ha a görögök ereje nem egyesíthető, akkor magának Athénnek kell a lehető legelőnyösebb megegyezésre jutnia a terjeszkedő makedón királysággal. Aischinés meglepő nyíltsággal vall „pálfordulásáról” 343-ban a bírák előtt: „...amíg tartott a háború (ti. Olynthos 348-as eles-téig), amennyire csak rajtam állt, próbáltam egyesíteni az arkadiaiakat és a többi hellént Philippos ellen, de amikor a világon senki sem jött a városunk segítségére, hanem egyesek csak bámultak, hogy mi fog történni, mások az ellenfeleink oldalán támadtak nekünk, városunk politikusai pedig azt remélték, hogy a háború majd biztosítja a rapidíjukat, nos, elismerem, hogy ekkor azt tanácsoltam a népnek, hogy tárgyaljunk Philipposzal, és kössünk vele békét...”⁶⁰

58 Dém. XIX.305.: Βάρβαρόν τε γὰρ πολλάκις καὶ ἀλάστορα τὸν Φίλιππον ἀποκαλῶν ἐδημηγόρει...

59 Dém. XIX.10–12, 302–306, Aisch. II.79.

60 Aisch. II.79.: Ἐγὼ δ' ἐν μὲν τῷ πολέμῳ συνίστην, καθ' ὅσον ἦν δυνατός, Ἀρκάδας καὶ τοὺς ἄλλους Ἑλλήνας ἐπὶ Φίλιππον· οὐδενὸς δ' ἀνθρώπων ἐπικουροῦντος τῇ πόλει, ἀλλὰ τῶν μὲν περιορώντων ὅ τι συμβήσεται, τῶν δὲ συνεπιστρατευόντων, τῶν δ' ἐν τῇ πόλει ῥητόρων χορηγὸν ταῖς καθ' ἡμέραν δαπάναις τὸν πόλεμον ποιουμένων, ὁμολογῶ συμβουλευσαι τῷ δήμῳ διαλύσασθαι πρὸς Φίλιππον καὶ τὴν εἰρήνην συνθέσθαι...

Aischinésnek a békekötés szövevényes tárgyalásai során játszott szerepét most nincs mód részletekbe menően ismertetni. Hogy milyennek látta ebben saját magát ekkoriban, azt leghívebben nem a három évvel későbbi perbeszédéből tudhatjuk meg, hanem a visszas eredményeket hozó philokratési békekötés után nem sokkal, a 346/5-ös esztendőben a bíróság előtt elmondott *Timarchos elleni* beszédből. E perbeszéd látszólag nem politikai, hanem inkább erkölcsi céllal született, hogy a vádlott Timarchos és a hozzá hasonló, Aischinés szerint züllött alakok ne fertőzzék tovább az athéni közéletet. Mégis, mivel a beszéd jelentős részében közvetlenül magát Démostenést támadja Aischinés, valamint azt is nyíltan bevallja, hogy a vádat viszonyvádként nyújtotta be az őt Démostenésszel közösen hűtlen követi működésért bíróság elé idéző Timarchos ellen, ezért világosan látszik, hogy az ügy az adott politikai szituációban értelmezendő. Pontosán ezt akarta elkerülni Aischinés, de mivel tudta, hogy ellenfelei mindenképpen szóba hozzák majd a béke ügyét, kénytelen volt elébe vágni a kérdésnek. „Csak úgy röpködnek majd itt a »Philippos«-ok, időnként fiának, Alexandrosnak nevével vegyítve...”⁶¹ – mondja Aischinés, aztán így próbálja rövidre zárni a témát: „Philippos ellen hangoló szónoklatokat tartani ostoba dolog, és nem is időszerű, de még mindig kisebb vétek annál, mint amiről beszélni fogok, hiszen köztudott, hogy gyalázkodó kijelentésekkel (βλασφημῖαι) fogja támadni ezt a férfit, jóllehet ő maga nem is férfi... Philipposzt viszont meg kell most dicsérnem igen kedvező kijelentései miatt, és ha valóban úgy fog eljárni, mint ahogy most ígéri, akkor kétkedés nélkül és könnyen lehet majd őt dicsérni...”⁶² Aischinés úgy ábrázolja a makedón királyt, mint Athén nemes lelkű barátját (mint valószínű *philanthrópos*, bár ezt a szót itt még nem használja), aki a békekötés során olyan ígéreteket tett a városnak, amelyek a legjobb reményekre jogosítanak fel.⁶³ E bizonytalan – alighanem területi jellegű, illetve Phókist és Thébait érintő – ígéretekből végül semmi sem vált valóra, ami Démostenés hathatós aknamunkája mellett nagyban hozzájárulhatott a békéről kialakított athéni közvélemény megváltozásához.

61 Aisch. I. 166.

62 Aisch. I. 167–169.

63 További utalások az ígéretekre: Dém. XIX.20, 40–41; l. még Harris, E. M.: Aeschines i. m. 87–88., 199–200. E bizonytalan ígéretek jelentőségét Aischinés nyilvánvalóan túlértékelte: végül semmi sem vált valóra belőlük.

Bár a 343-as és a 330-as beszédekben sokkal több szó esik a makedón uralkodóról, a fentihez fogható nyílt Philippos-dicséretnek nem sok nyomát találjuk, igaz, Démosthenés Philippos-ellenes kirohanásait sem visszhangozza Aischinés. Szép kiállítású, lenyűgöző szónoki képességekkel (elsősorban kitűnő memóriával) rendelkező, nyájas, de ravasz emberként ábrázolja a királyt, aki számos alkalommal hangsúlyozta a békekötés iránti elkötelezettségét, de természetesen mindent megtett azért, hogy számára a legelőnyösebb béke köttessék.⁶⁴ Ahogy Aischinés mondja, „ha Philippos valamiben becsapta városunkat, akkor azért hazudott, hogy a békekötés, amely előnyös volt számára, létrejöttön”⁶⁵ – szemben Démosthenésszel, aki a maga gyávaságából és hazája érdekeivel szemben cselekedve hazudott. Maga Aischinés is elismerte 343-ban, hogy a létrejött béke nem teljesen felelt meg az athéni várakozásoknak, de egyrészt még mindig jobb volt, mintha folytatták volna a bizonytalan kimenetelű háborút,⁶⁶ másrészt – és ezzel magát is igyekszik felmenteni – a legerősebb lapok nem az ő kezükben voltak, hanem Philipposnál. Érezhető keserőséggel állapítja meg, hogy „a Sors (*Tyché*) és Philippos voltak az események irányítói, én csak az irántatok való hűségemért és a szavaimért voltam felelős. Ami engem illet, azt mondtam, ami helyes volt, és ami a ti érdekekben állott, de végül nem az történt, amiért mi imádkoztunk, hanem ahogyan Philippos cselekedett.”⁶⁷ A gondolatot megismétli a beszéd egyik későbbi szakaszában is: „rajtam kérlek számon az eseményekre vonatkozó elvárásokat is, noha én csak a szavaimért lehettem felelős (καὶ τὸν τῶν λόγων κύριον τὰς τῶν ἔργων προσδοκίας ἀπαιτοῦσι).”⁶⁸ Szavaival pedig több ízben is próbált hatni Philipposra: korholta, amiért az elődei példáját követve folytatta az athéniakkal szembeni háborúskodást,⁶⁹ később pedig próbálta rábeszélni, hogy a Szent Háború lezárása után ne az összes phókisi

64 Philippos jellemzése a Hűtlen követségről szóló beszédben: Aisch. II. 38–39., 41–43., 47–48., 51–52. Philippos elkötelezett a békekötés mellett: Aisch. II. 12–13., 16–17., 82.

65 Aisch. II. 123.

66 Aisch. II. 79.

67 Aisch. II. 118.: Ἡ μὲν τύχη καὶ Φίλιππος ἦσαν τῶν ἔργων κύριοι, ἐγὼ δὲ τῆς εἰς ὑμᾶς εὐνοίας καὶ τῶν λόγων. Παρ’ ἐμοῦ μὲν οὖν ἐρρήθη τὰ δίκαια καὶ τὰ συμφέροντα ὑμῖν, ἀπέβη δὲ οὐχ ὥς ἡμεῖς ᾔχόμεθα, ἀλλ’ ὥς Φίλιππος ἔπραξε.

68 Aisch. II. 178.

69 Aisch. II. 30.

bűnhődjön, hanem csak a háborúért felelősök, Thébai pedig ne váljon ismét Boiótia urává.⁷⁰ Aischinés tehát – saját állítása szerint – mindent megtett, amit megtehetett, de nem ő irányította az eseményeket.

Érthető, hogy a 343-as beszédben Aischinés nem lehetett nyíltan lesújtó véleménnyel a jelentős részben általa tető alá hozott philokratési béke és szövetség másik résztvevőjéről, a makedón királyról. Démosthenés sokszor említett, harsány vádjára, hogy Aischinés Philippos bérence lett, mindössze az alábbi gondolattal felelt: „Azt kérdezem tőletek, athéniaiak, hogy vajon olyan embernek látszom-e, aki elárulta Philipposnak nemcsak a hazáját, a barátait, őseink szentélyeinek és sírhelyeinek használatát, de azokat is, akik a legkedvesebbek számomra az emberek közt (ti. az imént bemutatott családtagok, gyerekek), és hogy többre értékeltem Philippos barátságát, mint emezeknek a biztonságát?”⁷¹ Míg Démosthenés ekkor már bátran szórhatta szidalmait Philipposra és megvesztegetett bérenceire, Aischinés, ha nem akarta megtagadni saját művét, a békét, nem mondhatott többet, mint hogy ő mindent megtett, ami tőle tellett, egyébiránt pedig igyekezett eltávolítani magát a névadó Philokratéstól, akit még büszkén említett társaként a Timarchos-beszédben,⁷² de akit a *Hűtlen követség* ügyében tartott bírósági tárgyalás idejére már távollétében halálra ítélték Hypereidés vádja nyomán.⁷³ 330-ban, a Koszorú-perben annyival üthetett meg kritikusabb hangnemet, hogy Démosthenést – egyebek mellett – azzal is megvádolta, hogy páratlan szégyenteljességgel dörgölőzött Philipposhoz, aki Philokratés mellett őt is megvesztegette.⁷⁴ Az akkor immár hat éve halott Philippost azonban ekkor sem szidalmazza nyíltan.

Sőt, meglepő módon több alkalommal is használja Philipposszal összefüggésben a *philanthrópia*, a *philanthrópos* és hasonló szavakat, „nagyvonalúság”, illetve „kedves, barátságos” jelentésben. A *philanthróp*- szótő kilenc ízben fordul elő Aischinés fennmaradt szónoki beszédeiben,⁷⁵ ebből négy alkalommal valamilyen módon Philipposra vonatkoztatja azt, és ilyenkor – a

70 Aisch. II. 113–117.

71 Aisch. II. 152.

72 Aisch. I. 174. „gyalázattal szól a békéről, amelyet én és Philokratés hoztunk létre...”

73 L. 38. jegyzet.

74 Aisch. III. 58–66., 76., 149–150.

75 *Siegmund Preuss*: Index Aeschineus. Lipcse 1926. s.v. *φιλανθρωπία*.

szót még gyakrabban használó Démosthenéssel ellentétben – sosem gúnyos vagy ironikus értelemben használja. A Philipposra vonatkoztatott előfordulások a *Hütlen követség* ügyében és a Koszorú-perben mondott beszédekből valók. A békétárgyalásokat megelőző puhatolózások idején Pellából hazatérő Ktésiphón számolt be a népgyűlésnek Philippos nagy φιλανθρωπία-járól,⁷⁶ a színész Aristodémot pedig éppen azért választják követnek Philipposhoz, mert állítólag a király kedvelte őt mint színészt (διὰ ... φιλανθρωπίαν τῆς τέχνης).⁷⁷ Az első követségben maga Philippos kezd a *philanthrópia* erényéről beszélni.⁷⁸ A Ktésiphón elleni 330-as beszédben pedig a chairóneiai csata után következő időszakról ezt mondja Aischinés: „a város megmenekülése az istenek mellett azoknak köszönhető, akik nagyvonalúan és mértéktelenen (φιλανθρώπως καὶ μετρίως) viszonyultak a város helyzetéhez.”⁷⁹ Valószínűleg igaza van a scholionnak, amely megjegyzi, hogy e mondat Philipposra vonatkozik, hiszen a csata után nem büntette meg Athént, hanem valóban igen előnyös békeajánlatot tett.⁸⁰

A *philanthróp*- szótó egyéb aischinési előfordulásairól elmondható, hogy a Timarchos-beszédben mindkét ízben a szerelemre vonatkozóan áll egyszer pozitív, másszor negatív, ironikus értelemben. Első említéskor a szónok az erényes szerelmet állítja szembe Timarchos züllöttségével, és definíciója szerint a helyes szerelem csakis egy *philanthrópos psyché* (azaz nagyvonalú, kedves lélek) érzülete lehet.⁸¹ A beszédben másodjára Démosthenés jellemének ábrázolására használja Aischinés a *philanthrópia* kifejezést az alábbi (kissé kétes hitelű) történetben: „Megakadt [Démosthenés] szeme egy gazdag házon, amely nem volt jól igazgatva, és amelynek feje egy büszke, ám buta asszony volt, és egy árván maradt, félbolond fiatalember kezelte a vagyont: Aristar-

76 Aisch. II. 13.

77 Aisch. II. 15.

78 Aisch. II. 39. „Philippos a jóindulatról (φιλανθρωπία) fűzte tovább a beszédét...”

79 Aisch. III. 57.

80 Schol. in Aisch. III. 57.: διὰ τὸν Φίλιππον λέγει. εἰ γὰρ μὴ φιλανθρώπως ἡμῖν προσηνέχθη, τί ἐκώλυε κρατήσαντα ἐν Χαιρωνείᾳ πιθέσθαι τῇ πόλει;

81 Aisch. I. 137.: Meghatározásom szerint a szép és erkölcsös emberek iránti szerelem egy szelíd és jóérzésű lélek szenvedélye (φιλανθρώπου πάθος καὶ εὐγνώμονος ψυχῆς), de hogy valaki egy másik embernek pénzt fizetve élje ki gátlástalanul az ösztöneit, ilyet csak egy erőszakos bunkó csinál (ὀβριστοῦ καὶ ἀπαιδεύτου ἀνδρὸς ἔργον).

chos, Moschos fia. Démosthenész úgy tett, mintha ennek a serdülő ifjúnak a szeretője (ἐραστής) volna, elhívta magához, hogy megmutassa neki a maga nyájasságát (φιλανθρωπία), aztán telebeszélte a fejét hiú reményekkel...”⁸² Mivel Aischinész rendre ferde hajlamú, férfiatlan *kinaidos*ként ábrázolta Démosthenészt, a szavakból nem nehéz kihallani a szexuális allúziót.⁸³

A *philanthrōpia* fogalmának démosthenészi használatáról az amerikai filológus M. Christ írt a közelmúltban a *Classical Philology*-ban, ahol áttekintést nyújtott a szó korábbi jelentésköréről is.⁸⁴ Démosthenész előtt általában (bár nem kizárólag) előkelők, uralkodók, királyok vagy hadvezérek nagyvonalú, barátságos, emberséges viselkedését jelölték e fogalommal, amint az megfigyelhető Xenophón és Isokratész műveiben.⁸⁵ Eme arisztokratikus erényt Démosthenész használja programszerűen az athéni nép és a demokrácia befelé (egymás felé) és kifelé (mások felé) megnyilvánuló viselkedésének jellemzésére, s ebben Christ nem pusztán szónoki eszközt lát, hanem a politikus Démosthenész tudatos és következetes fogalomhasználatát, amellyel egy korábban viszonylag ritkán alkalmazott értékfogalmat kizárólagos használatba vont, azaz monopolizált és kisajátított a demokratikus diskurzus számára. Démosthenész egymaga 72 ízben él e szóval magánjellegű és közbírási perbeszédeiben összesen,⁸⁶ és ha nem az athéni népre használja, akkor gúnyos értelemben illeti vele arisztokratikusnak vagy zsarnokinak ábrázolt ellenfeleit.⁸⁷

82 Aisch. I. 171.

83 Démosthenész mint züllött *kinaiδos*: Aisch. I. 131., 181.; II. 88., 99., 151.; III. 131., 167. A *kinaiδia* fogalmához l. *John J. Winkler*: *The Constraints of Desire. The Anthropology of Sex and Gender in Ancient Greece*. New York – London 1990. 46–54. és *Rafał Matuszewski*: *Eros and Sophrosyne. Morality, Social Behaviour and Päderastia in 4th-century B.C. Athens*. Warsaw 2011. 124–135.

84 *Matthew R. Christ*: *Demosthenes on Philanthrōpia as a Democratic Virtue*. *Classical Philology* 108. (2013) 202–222.

85 Xen. Kyr. I. 2. 1., *Agés*. I. 22., stb.; Isokr. V. 114., IX. 43, stb. További példákhoz l. *Christ, M. R.*: *Demosthenes on Philanthrōpia* i. m. 203–204. Xenophón magyar nyelvű kiadásához l. *Xenophón*: *Filozófiai és egyéb írásai*. Ford. Németh György et al. Budapest 2003.

86 L. *Siegmund Preuss*: *Index Demosthenicus*. Lipcse 1892. s.v. *φιλανθρωπία*.

87 Ilyen értelemben nyolcszor utal vele Philipposra vagy közvetlen környezetére: Dém. XVIII. 231., XIX. 39., 102., 139., 140. (2x), 220., 315., vö. *Christ, M. R.*: *Demosthenes on Philanthrōpia* i. m. 205–207.

Christ kiváló elemzését kiegészítve meg kell jegyeznünk, hogy a *philanthrópia* szócsaládjának sajátos démosthenési használata nem került a korabeli hallgatóság figyelmét sem, hiszen maga Aischinés reflektált rá a Koszorú-perben mondott beszédében. „Hogyan lehet elkerülni az efféle szégyent?” – teszi föl a szónoki kérdést Aischinés, ti. azt a szégyent, hogy az athéniakat eztán nem dicső őseik példája, hanem Démosthenés férfiatlan és gyáva viselkedése alapján ítélik meg a hellének. A válasz: „Úgy, hogy gyanakvással figyelitek mindazokat, akiknek bár jelleme nem megbízható, mégis kisajátítják a közösség és a barátságosság nyelvezetét.”⁸⁸ Aischinés tehát valószínűleg tisztában volt azzal, hogy amikor Démosthenés és elvbarátai⁸⁹ a hagyományostól némileg eltérő jelentésben használják az olyan szavakat, mint közös ügyek (τά κοινά), demokrácia (δημοκρατία) vagy éppen nagyvonalú barátságosság (φιλανθρωπία), akkor valójában a politikai szóhasználat monopóliumának kiépítésén dolgoznak.⁹⁰ Aischinés nem volt hajlandó engedni: kilenc alkalommal használta ránk maradt beszédeiben a *philanthrópia* fogalmát, ám ebből mindössze egyszer vonatkoztatta az athéni népre,⁹¹ míg a makedón királyra négyszer is. Az ő konzervatív ízlésének a xenophóni és isokratési fogalomhasználat tökéletesen megfelelt. Számára ugyanis Philippos, bár a sors ellenfélnek rendelte őket, mindvégig megmaradt igazi, azaz előkelő *philanthrópos*nak.

88 Aisch. III. 247–248.: Πῶς οὖν ἄν τις τὴν τοιαύτην αἰσχύνην ἐκφύγοι; κἂν τοὺς προκαταλαμβάνοντας τὰ κοινὰ καὶ φιλάνθρωπα τῶν ὀνομάτων, ἀπίστους ὄντας τοῖς ἦθεσι, φυλάξῃσθε.

89 Példaként említhető Hégésippos, akinek a démosthenési korpuszban hagyományozott VII. beszéd (*Halonnesos ügyében*) szerzőségét tulajdonítja a szakmai communis opinio, l. [Dém.] VII. 31.

90 Mindez aligha lepte meg Aischinést, hiszen maga is hasonló módon igyekezett kisajátítani politikai céljai érdekében a mértéktartás (μετριοτής) és az erkölcs (σωφροσύνη) szócsaládját, ehhez l. megjelenés előtt álló doktori értekezésemet.

91 Aisch. II. 30.: „[Philippos előtt szónokolva] részletesen kifejtettem, hogy az igazságtalan bánásmód ellenére is jóindulatot (φιλανθρωπία) tanúsítottatok, megemlítve, hogy amikor Kallisthenés vezetésével fölénybe kerültetek a Perdikkasszal vívott háborúban, fegyverszünetet kötöttetek vele...”

KERTÉSZ ISTVÁN

ÖKÖLVÍVÁS A GÖRÖG–RÓMAI VILÁGBAN

„Az összes versenyek közül a könnyűek (*koupha*): a stadionfutás, a hosszútávfutás, a fegyveres futás, a kettős stadionfutás; a nehezebbek (*barytera*) a pankration, birkózás, ökölvívás. Az ötös verseny (*pentathlon*) a kettőből tevődik össze; a birkózás és a diszkoszvetés a nehezek, a gerelyhajítás, távolugrás és futás a könnyűek.”¹

A Kr. u. 220-as évek tájékán e szavakkal foglalta össze röviden az ismert sportokat *Philostratos*, római polgárnevé: *Lucius Flavius Philostratus*, athéni szakíró.² *Gymnastikos* című írása, amelyből a fenti idézet származik, a *gymnastés*, vagyis a szakedző³ számára hasznos tudnivalókat foglalta össze a különböző sportok gyakorlati és elméleti vonatkozásairól, valamint az orvostudománynak a sportban hasznosítható eredményeiről.⁴

Az ógörög *barys* = 'nehéz' melléknév átvitt értelemben is használatos szó, többek között olyan személyek jelzőjeként alkalmazták, akiknek természete, jelleme nehezen elviselhető vagy éppen félelmet keltő volt. A belőle képzett főnév: *barytés* nehéz természetet is jelentett. Mindez nyelvi összhangban áll

1 *Philostratos*, *Gymnastikos* 3. Ritoók Zsigmond fordítása. In: Színház és stadion. Szerk. Ritoók Zsigmond. Budapest 1968. 105.

2 *Philostratos*ról máig alapvető *Julius Jüthner*: *Philostratos über Gymnastik*. Amsterdam 1969 (az 1909-es első kiadás utánnyomása), *Einleitung* 1–131.

3 *Nikólaos Patsantáras*: *Der Trainer als Sportberuf. Entwicklung und Ausdifferenzierung einer Profession mit einem Rückblick auf das altgriechische olympische Ideal*. Schorndorf 1994.

4 L. Kertész István: *A görög sport világa. (A jelenbe tekintő múlt.)* Bp. 2007. (átdolgozott, bővített kiadás) 142–179.

egy-egy alkalommal első helyezést szerzett hosszútávfutásban.⁷ Az útleíró *Pausanias* anekdotákkal fűszerezett tudósításában az atléta már gyermekkorában megmutatkozó félelmetes fizikai erejéről adott hírt:

„A fiú még csak kilencéves volt, mikor az iskolából hazafelé menet a piactéren megetszett neki az egyik ott álló bronzszobor, felkapta, a vállára vette és hazavitte. Mikor a polgárok megneheztek rá cselekedete miatt, egy tekintélyes, idős ember megakadályozta, hogy megöljék, és megparancsolta neki, hogy a szobrot vigye vissza a házukból a piacra. A fiú visszavitte a szobrot, és tüstént nagy hírnévre tett szert az ereje miatt, cselekedetének pedig egész Görögországban híre ment.”⁸

A tüneményes sportpályafutás jutalmaként a honfitársukra büszke thasosiai felállították az elhunyt atléta szobrát. *Lukianos* és a már idézett *Pausanias* szerint ennek és az atléta másutt felállított szobrainak betegségelhárító erőt tulajdonítottak.⁹ *Pausanias* nem akármilyen históriát fűzött a thasosi műalkotás köré. Azt írta, hogy volt *Theagenés*nek egy engesztelhetetlen ellensége, aki olyannyira gyűlölte őt, hogy még halála után is gyalázta emlékét. Ez az ember minden éjjel korbáccsal ütlegette *Theagenés* szobrát. Egyik éjszaka azután a szobor ledőlt talapzatáról, és agyonütötte korbácsolóját. Törvény szerint azt a tárgyat, amely emberhalált okozott, el kellett távolítani a városból. Ezért a szobrot bedobták a tengerbe. Ám nem sokkal ezután éhínség ütötte fel a fejét. A lakosok a delphoi Apollón tanácsát kérték, és azt az útmutatást kapták, hogy hívják vissza a száműzötteket. Ők minden száműzöttet visszahívtak, de a baj csak nem szűnt. Mikor másodszor is megkérdezték az istenséget, a jóspapnő ezt mondta nekik: „*Theagenést, nagy polgártársatokat, feledtéltek.*” Ekkor a szobrot kihúzták a tengerből, és visszahelyezték

7 *Luigi Moretti*: *Olympionikai, i vincitori negli antichi agoni olimpici*. Roma 1957, no. 201. 215.; *Mark Golden*: *Sport in the Ancient World from A to Z*. London and New York 2004, 163.; *David Matz*: *Greek and Roman Sport. A Dictionary of Athletes and Events from the Eighth Century B.C. to the Third Century A.D.* Jefferson, North Carolina and London 1991. 95–96.; *Maróti Egon*: *A delphoi Pythia sportversenyeinek győztesei*. Bp. 2000. 28–30.

8 *Pausanias*: *Görögország leírása*. Szerk. Patay-Horváth András. Budapest 2000. 337–338. v.ö. VI, 11,2–3. *Pausaniast* Muraközy Gyula fordításában idézzük.

9 *Lukianos* összes művei. Szerk. Zsolt Angéla. Budapest 1974. Az istenek gyűlése II. 613–621., *Pausanias*: VI, 11,9.

talapzatára. Attól kezdve félistennek, vagyis *hérósnak* kijáró tisztelettel ápolták emlékét, a város felől pedig elhárultak a bajok.¹⁰ XXXI. beszédében (*Rhodiakos*) *Dión Chrysostomos* arról értekezett, hogy milyen rút szokást vettek fel Rhodos polgárai: egykori jótevőik szobrainak talapzatáról kikaparták a megtisztelt férfiak nevét, és helyükbe, elvtelen hízelgésüktől indítva, a római uralom korszakában római neveket véstek. Pedig a szobrok eredeti ábrázoltjai kiváló tetteikkel szolgálták meg annak idején a rhodosiak háláját. Hogy valaki a régi Hellasban miképp érdemelhetette ki szobrának felállítását, többek között *Theagenés* példájával támasztotta alá, elmesélvén a *Pausanias*-nál is fellelhető históriát. Az ő változatában az a különbség, hogy szerinte nem éhínség, hanem dögvész sújtotta a szobrot tengerbe vető várost. Ezenkívül hangsúlyozta, *Theagenés* azzal is kivívta honfitársai elismerését, hogy sportpályafutása végeztével egyike lett Thasos legkiválóbb polgárainak.¹¹

Az ellenségén még holtában is elégtételt vevő, félelmetes nehéztaléa emlékét csodálattal vegyes borzongással idézhette fel az ókor embere, és hasonlóképp érezhetett akkor is, amikor a krotóni birkózó, *Milón* valós vagy vélt tetteiről hallott. Az egyszeres ifúsági és öt- vagy hatszoros felnőtt olympiai bajnok sportember valamikor a Kr. e. 6. század végén aratta sikereit.¹² Pausanias szerint

„...úgy markolt meg egy gránátalmát, hogy azt a legnagyobb erőfeszítéssel sem tudták kivenni a kezéből, de közben ő maga sem sértette meg a gyümölcsöt. Egyszer pedig egy lenolajjal bekent diszkoszra állt fel, s mindenkit kigúnyolt, aki megpróbálta őt megragadni és a diszkoszról letaszítani... A homlokát egy húrral úgy csavarta körül, mint ahogy az emberek egy kötelet vagy szalagot szoktak a fejükre rakni. Azután ajkai között visszatartotta lélegzetét, megtöltötte fejének ereit vérrel, s az erek erejével elszakította a húrt.”¹³

A földrajztudós *Strabón* sem fukarkodott *Milón* erejének dicséretével, ám halála történetének leírásával némiképp az abnormálisan erős fizikum hátulütőire is rámutatott:

10 *Pausanias*: VI, 11, 6–8.

11 *Dión Chrysostomos*: XXXI, 95–97.

12 *Moretti, L.*: Olympionikai i. m. no. 115., 122., 126., 129., 133., 139.; *Golden, M.*: Sport in the Ancient World i. m. 103.; *D. Matz, D.*: Greek and Roman Sport i. m. 72–73.

13 *Pausanias*: VI, 14, 6–7.

„Mondják, hogy amikor egyszer a bölcslők éttermében egy oszlop kidőlt, Milón feltartotta, s így mindnyájukat megmentette, de magát kihúzta alóla; ebben az erejében bizakodva találta valószínűleg életének némelyektől emlegetett végét. Azt mondják ugyanis, hogy egyszer egy sűrű erdőn keresztül haladva messze le-tért az útról, s amikor egy nagy fára talált, amely meg volt ékelve, kezét és lábát a nyílásba téve erőlködött, hogy teljesen szétszakítsa, de csak annyira volt ereje, hogy az ékek kiestek, ő pedig ebbe beleszorulva a vadak martaléka lett.”¹⁴

A Strabón híradása mögött megbúvó szelíd gúnyt akkor értékelhetjük igazán, ha egybevetjük az anekdoták sokaságát közreadó *Athénaios* alighanem túlzó tudósításával:

„A krotóni Milón... húsz mina [8,73 kg] húst és ugyanannyi kenyeret evett, borból pedig három chusnyit [majdnem tíz liter] ivott. Olympiában egy négy-éves bikát felemelt a vállára, körülhordozta a Stadionban, s azután feldarabolva egyetlen napon megette.”¹⁵

Ezeknek a közléseknek az ismeretében az emberek elgondolkodhattak a természet sajátos körforgásán. Íme, az a Milón, aki életében annyi állat húsát falta fel, végül maga lett az állatok tápláléka. Ezzel a tragikomikus képpel ellentétes viszont az a hagyomány, amit Diodóros Sikeliótés örökített az utókorra. A szicíliai történetíró azt a modern történetírás által vitatott hitelű¹⁶ történetet közölte, amely szerint a krotóni sportoló egyben kiváló harcos is volt, aki győzelemre vezette hazája seregét Sybaris ellen:

„... ez az ember, aki hatszor nyert díjat Olympiában, és akinek bátorsága teszi erejéhez volt mérhető, úgy ment csatába, hogy Héraklés jelmezét öltötte fel, oroszlánbőrt vetve magára és kezében husángot tartva...”¹⁷

14 Strabón: Geógraphika. Ford. Dr. Földy József. Budapest 1977. 281-282.VI, 1,12., vö. Pausanias: VI. 14,8.

15 *Athénaios*, X, 412 e-f. Ritoók Zsigmond fordítása. Ritoók Zs.: Színház i. m. 151.

16 L. David C. Young: The Olympic Myth of Greek Amateur Athletics. Chicago 1985. 153-154.

17 Diodóros: XII, 9,6.

A diodórosi leírásban az öntudatos, önmagát az emberi szféra fölé helyező *Milón* jelenik meg. Az a sportember, akit a róla szóló, zömmel az antik utókorban keletkezett anekdotikus híradások hol falánk, máskor bátor, egyszer önhitt, azután hazaszerető, de mindenképpen összetett személyiségnek mutattak be, vegyítve azt a csodálatot és ellenérzést, amelyet a közvélemény minden időben az abnormálisan erős, túlságosan nagytermetű emberek iránt érzett. Saját kortársai számára azonban *Milón* mindenképpen kiemelkedő egyéniség volt. *Hérodotos* írt arról, hogy *Démokédész*, *Dareios* orvosa, miután felhagyott a perzsa nagykirály szolgálatával, hazatérve szülővárosába, Krotonba nőül vette *Milón* leányát. Erről levélben értesítette egykori gazdáját, e házasság tényével jelezve, mily nagyra becsülik őt hazájában, ahol ilyen kiváló férfiú fogadta őt vejévé.¹⁸

A nehézlétléták ezúttal kényszerűen szűkre szabott galériáját a pankration háromszoros olympiai bajnoka, a milétosi *Astyanax* alakjával gyarapítjuk. Ő a Kr. e. 324, 320 és 316 során lezajlott olympiai versenyeken nem talált legyőzőre. Saját korában a küzdősportok legkiemelkedőbb egyéniségeként ünnepelték, a pankration mellett gyakran részt vett ökölvívó küzdelmeken is. Több ízben volt periódusgyőztes, vagyis a két olympiai játék közötti időszakban (ezt nevezték a görögök *periodos*nak)¹⁹ az olympiai bajnokság mel-

18 *Hérodotosz: A görög-perzsa háború.* Ford. Muraközy Gyula. Budapest, 1989. 254.III, 137.

19 Konkrét példa egy *periodos* versenyrendjére: Olympia – Kr. e. 480. július/augusztus

Nemea – Kr. e. 479. augusztus/szeptember

Isthmia – Kr. e. 478. április/május vagy

június/július

Pythia – Kr. e. 478. augusztus

Nemea – Kr. e. 477. augusztus/szeptember

Isthmia – Kr. e. 476. április/május vagy

június/július

Olympia – Kr. e. 476. július/augusztus (*Golden, M.: Sport in the Ancient World* i. m. 131.)

Mivel a görögök a versenyek kezdését a holdtöltéssel és az azzal összefüggő vallási ünnepekkel kötötték össze, a konkrét időpontok állandóan változtak. Ezért lehetetlen – ritka kivételtől eltekintve – a versenyek lebonyolításának pontos idejét meghatározni, vö. *Hugh. M. Lee: The Program and Schedule of the Ancient Olympic Games.* (Nikephoros Beihefte 6.), Hildesheim 2001. 7–13.; *Stephen G. Miller: Ancient Greek Athletics.* New Haven and London 2004. 113. skk.; *Kertész István: Egy rekonstrukciós kísérlet nehézségei.* In: „Történészként a katedrán”. Tanulmányok Nagy József 80. születésnapjára. Szerk. Gebei Sándor – Makai János – Bartók Béla, Eger 2009. 293–318.

lett megszerezte az isthmosi, a pythói és a nemeai versenyek első helyét is. Állítólag minden alkalommal úgy lett periódusgyőztes (*periodonikés*), hogy ellenfelei ki sem álltak ellene.²⁰ Róla mesélte *Athénaios*, hogy egyszer vendégül látta őt *Ariobarzanés*, a daskyleioni perzsa helytartó. A tiszteletére rendezett lakomán *Astyanax* kilenc vendég számára felszolgált ételt fogyasztott el. Vacsora után vendéglátója felszólította arra, hogy mutassa be félelmetes erejét. Ekkor letört az egyik heverőről egy lencse alakú bronzdíszítést, és pusztán kézzel simává gyúrta. Amikor halála után testét elégették, még a csontmaradványai és hamvai is olyan nagyságúak voltak, hogy csak két urnában tudták őket elhelyezni.²¹

Nem testének tömege, hanem tetteinek páratlan mivolta emelte a félistenek közé az emberek képzeletében az ökölvívás háromszoros olympiai bajnokát, a Lokroiból származó *Euthymost*. Ő Kr. e. 484, 476 és 472 olympiai versenyein győzött.²² Róla az a csodálatos történet forgott közszájon, hogy egy ízben hazafelé utazva Temesa városába érkezett. Ennek lakói nagy bajban voltak. Ugyanis hajdanán – a monda szerint – *Odysseus* is arra vetődött hajósaival, és ezek egyike erőszakot követett el egy helybéli lányon. A gonosztevőt Temesa lakói agyonkövezték. *Odysseus* tovább hajózott, de megölt emberének szelleme ott maradt, és véres bosszút állt. Miután sokan elpusztultak a kísértő szellem haragjától, az emberek el akarták hagyni hazájukat. Apollón delphoi papnője azonban ezt megtiltotta nekik, ezért elhatározták, hogy megkísérlik kiengesztelni a hajós szellemét. *Hérósnak* kijáró tisztelettel hódoltak neki, szentélyt építettek számára, és minden esztendőben néki áldozták a város legszebb leányát. Ez volt a helyzet, amikor *Euthymos* odaért. A történetek hallatán kedve támadt bemenni a szentélybe, és megnézni a feláldozásra szánt leányzót. A szűz annyira elnyerte tetszését, hogy az ökölvívóbajnok párviadalra hívta ki a kísértetet. Miután a párviadalt megnyerte, és ellenfelét bekergette a tengerbe, feleségül vette a megmentett leányt.

20 Moretti, L.: Olympionikai i. m. no. 470., 474., 479.; Golden, M.: Sport in the Ancient World i. m. 18.; Matz, D.: Greek and Roman Sport i. m. 33–34.; Maróti E.: A delphoi Pythia i. m. 71–73.

21 *Athénaios*: X, 412 a–c.

22 L. Moretti, L.: Olympionikai i. m. no. 191., 214., 227.; Golden, M.: Sport in the Ancient World i. m. 66.; Matz, D.: Greek and Roman Sport i. m. 57.

Ezt követően magas kort ért meg, és halála után szobrát felállították mind Lokroiban, mind pedig Olympiában. Amikor pedig egyazon napon mindkét szobrába villám csapott, honfitársai Apollón jósnőjének tanácsára *hérósnak* kijáró tiszteletben kezdték részesíteni. Utóbb elterjedt róla, hogy nem is földi halandó, hanem *Kaikinos* folyamisten (a Lokroi és Rhégion közötti határfolyó istene) nemzete.²³

Az eddig felsorolt nehézatléták közül *Theagenés* és *Euthymos* az ökölvívás mestereiként váltak híressé, de *Astyanax* számára sem volt ismeretlen ez a sportág. A birkózó *Milón*nal együtt mind olyan sportemberek voltak, akiknek meg nem alkuvó, olykor ijesztő tetteit a képzelet alaposan kiszínezte. A nagyevő, hatalmas termetű birkózó, *Milón* testtömegét tekintve is *nehéz atléta* volt, miként az ökölharcot is kedvelő *Astyanax*, akinek földi maradványaihoz egy urna nem volt elegendő.

Ám az ökölvívók nem mindig voltak súlyukra nézve is *nehézek*. Ennek oka az ökölvívás technikai sajátosságaiban keresendő.²⁴ Az antik ökölharc két alapeleme, az erőteljes, gyors támadás és a rugalmas, fürgé, ügyes védekezés egymást kiegészítő taktikai összetevői voltak e sportágnak. Támadásnál a hosszabb karú versenyző volt előnyben, amit a kisebb ütőtávolsággal rendelkező öklözők csiszolt és jól begyakorolt technikával ellensúlyozhattak. Ebben a sportban, a birkózással összevetve, kisebb jelentősége volt a testsúlynak. Míg a birkózók esetében a sportoló gyakran kényszerült testsúlya gyors és erőltetett gyarapítására, ami egészségkárosodáshoz is vezethetett, addig az ökölvívót az a veszély fenyegette, hogy gyors hízás esetén mozgása túlságosan lelassul. Ezenkívül az öklökre tekert kemény szíjak, illetve a római korban divatba jött fémgombos bokszkesztyűk már önmagukban is olyan erős ütések bevitelét tették lehetővé, amelyek után szükségtelenné vált a további erő-, illetve súlygyarapítás. Ezen a téren kivételt képeztek azok az ökölvívók, akik a *pankrationt* is magas szinten művelték. Mivel a *pankrationban* a birkózás elemei az ökölvíváséi mellett igen fontos szerepet játszottak, a *Theagenés*hez és *Astyanax*hoz hasonlóan mindkét versenyszámban sikeres sportolók kény-

23 *Pausanias*: VI, 6,4-11.

24 Ezekről l. alapvetően *Edward Norman Gardiner*: *Athletics of the Ancient World*. Chicago 1980. (az 1930-as kiadás reprintje), 197-211.; *Poliakoff*, M. B.: *Combat Sports* i. m. 68-88.; *W. Rudolph*, W.: *Olympischer Kampfsport* i. m. 8-28.

telenek voltak testük tömegét is növelni. Hogy azonban ez az ő esetükben sem mindig vezetett elhízáshoz, arra bizonyoság az, hogy *Theagenés* – mint említettük – hosszútávfutásban is képes volt babért aratni.

Az ökölvívókat ábrázoló antik szobrok általában igazolják az előbbi megállapításokat.²⁵ A megmintázott figurák soványak, szegy- és térdcsontjuk jól láthatóan feszíti bőrüket. Az izmok nem kidudorodó, kemény kötegek, mint a birkózók ábrázolásánál, hanem soványak, de ugyanakkor erősek is. A túlburjánzó mell- és vállizomzat egyáltalán nem jellemzi őket – ez a birkózók sajátossága maradt. *W. Rudolph* úgy véli, hogy az átlagos ókori ökölvívó a mai középsúlyú kategóriának felelt meg.²⁶ Erre utal Philostratos leírása is arról, hogy milyen az öklöző ideális testalkata:

„Az ökölvívó hosszúkarú legyen, erőskönyökű, felkarja, válla nem túl duzzadt, nyaka erős és magas. Ha a csuklók vastagabbak, súlyosabb csapásra képesek, ha kevésbé vastagok, fürgék és könnyedén osztják csapásaikat. Erőteljes medencére is támaszkodják a teste, mert a kar előrelökése lebegő helyzetbe hozza a testet, ha nem nyugszik szilárd medencén. Olyanokat, akiknek vaskos a lábszárak, egyéb versenyfajtákra sem tartom alkalmasnak, de az öklözésre a legkevésbé. Az ilyenek tudniillik egyfelől nehézkesek, ha az ellenfél lábszárához kell férkőzni, másfelől az őket támadó számára könnyen legyőzhetők. Legyen tehát az ökölvívó lábszára egyenes, combjai pedig arányosan távolodjanak, és megfelelő távolságban legyenek egymástól... A has akkor a legmegfelelőbb, ha horpadt, mert az ilyen emberek könnyedek, és légzésük jó. Mindamelletts a nagyobb hasnak is van valamelyes haszna az ökölvívó számára, mert az arcra irányuló csapásokat az ilyen has távol tudja tartani azáltal, hogy útjában áll az ellenfél támadásainak.”²⁷

Az ökölvívókkal szemben támasztott fizikai követelmények természetesen eltértek a különböző korosztályok esetében. Mert ha a küzdősportokban nem is állítottak fel súlycsoportokat, a sportolók életkor szerinti külön mezőnyök-

25 Wilfred Geominy-Stefan Lehmann: Zum Bronzebild des sitzenden Faustkämpfers im Museo Nazionale Romano. Stadion XV. (1989), 139–165.; *Rudolph*, W.: Olympischer Kampfsport i. m. 25–26.

26 *Rudolph*, W.: Olympischer Kampfsport i. m. 25.

27 *Philostratos*: Gymnastikos 34.

be sorolása általános gyakorlat volt. Az olympiai és a pythói játékokon két korosztályra osztották a mezőnyt, az ifjak (*paides*) és felnőttek/férfiak (*andres*) csoportjára, míg a nemeai és az isthmosi versenyeken létezett egy közbülső korosztály is, a *szakálltalanoké* (*ageneioi*). Az egyes korcsoportok között meghúzott életkor-határvonal egyértelmű írásos bizonyítékok hiányában jelenleg is vita tárgyát képezi a sporttörténészek között.²⁸ Általános nézet szerint az ifjak és a felnőtt férfiak között a 18. életév lehetett a határvonal, míg azokon a játékokon, amelyeken három korosztály versenyzett, a 16. és a 20. életév lehetett a választóvonal.²⁹ A probléma végleges megoldását több tényező nehezíti. Amikor a sportolók feliratkoztak a küzdelmekre, az írásbeli adminisztráció fejletlensége miatt születési idejüket nem tudták dokumentumokkal igazolni. Olympiában emiatt vezették be az úgynevezett *dokimasiát*, vagyis azt a módszert, hogy a bírák személyes beszélgetések révén igyekeztek meggyőződni arról, vajon az atléta jogosan iratkozott-e fel az adott korcsoport versenyére.³⁰ Tudunk olyan esetekről, amikor az ítések feltűnő ellentmondást találtak a versenyző által megjelölt korcsoport és fizikai képességei megítélhető színvonala között. Ilyenkor a fizikumról kialakított vélemény döntötte el, ki melyik korosztály versenyén vehet részt.³¹ Pausanias jegyezte fel a birkózó aiginai *Pherias*-ról, hogy Kr. e. 468-ban az olympiai versenybírók túlságosan gyengének találták őt ahhoz, hogy az ifjak küzdelmein részt vehessen. Négy esztendő múlva azonban már engedélyezték versenyzését, és meg is nyerte az ifjak birkózását.³² Ezzel szemben – ugyancsak Pausanias említi – a rhodosi *Nikasylos* (valószínűleg Kr. e. 464 során) 18 éves korában jelentkezett az ifjak birkózóversenyére, de az olympiai bírák a felnőttek me-

28 *Nigel B. Crowther*: *Athletika. Studies on the Olympic Games and Greek Athletics*. (Nikephoros Beihefte 11.), Hildesheim 2004. 87–98.; *Lee, H. M.*: *The Program and the Schedule* i. m. 31–32., *Bettina Kratzmüller*: *The Role of Paides within the Ancient Olympic Games*. In: „Ancient and Modern Olympic Games: Their Political and Cultural Dimensions” – 8th International Congress of the European Committee for Sport History. 25–28 September 2003, Ancient Olympia, Greece, Komotini 2004. 37–42.

29 Így pl. *Rudolph, W.*: *Olympischer Kampfsport* i. m. 3.

30 *M. Lee, H. M.*: *The Program and the Schedule* i. m. 31–32.

31 Uo.

32 *Pausanias*: VI, 14,1.

zönyébe sorolták – általános nézet szerint fizikai erejére tekintettel. Hogy a besorolás nem volt indokolatlan, azt bizonyítja, hogy *Nikasylos* a férfiak között is bajnok tudott lenni.³³

A fenti esetek szereplői nem véletlenül a birkózók közül kerültek ki. Ebben a sportágban ugyanis a korosztályok közötti különbség a versenyzők testtömegét és birkózásuk technikáját is alapvető vonásaiban különböztette meg. Minél idősebb volt a birkózó, annál inkább követelmény volt vele szemben a testsúlyának és izmainak erőtetett növelése. Éppen ezért az ifjak és a felnőttek birkózása sok tekintetben eltért egymástól. Az ifjak esetében a hajlékonyságnak és a gyorsaságnak sokkal nagyobb jelentősége volt, mint a felnőtteknél. Az öttusa (*pentathlon*) ötödik versenyszámaként lebonyolított birkózás sokkal inkább hasonlított az ifjak, mintsem a felnőtt férfiak birkózóküzdelmére – minthogy a pentathlos a *könnyű* versenyszámok (futás, távolugrás, gerelyhajítás) eredményessége érdekében csak korlátozottan fejleszthette izmait és testének tömegét.³⁴ Az ökölvívóknál sokkal kisebb eltéréseket figyelhetünk meg az ifjúsági és a felnőtt versenyzés között. Az erő és a technika harmóniája alapvető fontosságú volt mindkét korosztály esetében, de természetesen az ifjagnál a technika, a felnőtteknél az erő dominált inkább. Ebben a sportágban ritkaságszámba ment, hogy valakit fizikai adottságai miatt soroljanak át az ifjak mezőnyéből a felnőttek közé, hiszen a kirívó differencia a korosztályok testméretei között egyáltalán nem volt jellemző. Talán ezért is terjedt el az egyetlen ilyen ismert esetről az a vélekedés, hogy a sportoló nem más, mint hosszú haja miatt soroltatott át a felnőttek közé.³⁵ A samosi *Pythagoras* volt az, akit Kr. e. 588-ban az ifjak közül a felnőttekhez tettek át, de azok mezőnyében is képes volt megnyerni az olympiai ökölvívó bajnokságot.³⁶

Az antik hagyományok szerint a smyrnai atléta, *Onomastos* volt az, aki Kr. e. 688-ban megnyerte Olympia akkor első ízben megrendezett ökölvívó versenyt.³⁷ Noha úgy tartották, hogy ő állította össze ennek a sportágnak a

33 *Pausanias*: VI, 14, 1–2.

34 *Lee, H. M.*: The Program and the Schedule i. m. 40. skk; *Rudolph, W.*: Olympischer Kampfsport i. m. 55. skk.

35 *Golden, M.*: Sport in the Ancient World i. m. 143.; *Matz, D.*: Greek and Roman Sport i. m. 87.

36 *Moretti, L.*: Olympionikai i. m. no. 88.

37 Uo. no. 29.

szabályait, ezt a modern sporttörténet-írás cáfolja. Inkább azt valószínűsítik, hogy új szabályok megalkotása helyett a korábban már kialakult gyakorlatot rögzítette. Személyében az első olyan ismert olympiai bajnokot tisztelhetjük, aki Kis-Ázsiából, Ióniából érkezett a játékok színhelyére.³⁸ Mivel az athéni virágkor kibontakozása előtt Iónia volt a hellén kultúra élvonalbeli hordozója, a görög ökölvívás – minden brutalitása mellett – megfigyelhető vívóstílusa valószínűleg e civilizáció igényeivel állt összhangban. Így érthető az is, hogy az ugyancsak ióniai Pythagoras az első ökölvívó volt, akit ügyessége és okos harcmódora miatt – noha az erőnek sem lehetett híján – az *entechnos* (művészi) jelzővel illették.³⁹ Az a mítosz is az ökölvívásnak a brutalitással szemben gyakorta megmutatkozó művészi jellegét tükrözi, amelyik szerint Apollón Olympiában e sportágban győzte le a hadisten Arést.⁴⁰ A művészet és tudomány isteni védnöke nyilvánvalóan ügyessége és nem ellenfelét felülmúló fizikai ereje révén érte el győzelmét. Tisztelték is mint minden ökölvívó példaképét, és központi szentélyében, Delphoiban áldozatokat mutattak be a *Pyktés* (Ökölvívó) Apollónnak.⁴¹

Az antik ökölvívás a durvaság és a művészetté fejlesztett vívóstílus sajátos elegye volt, amit egyik oldalról a rémisztő tetteikről és méreteikről híres nehézatléták, másik oldalról Apollón, az *entechnos Pythagoras* vagy éppen a *Diön Chrysostomos* által felmagasztalt *Melankomas* alakja fémjelzett. Mivel az ökölvívó szabályok írott formában nem maradtak az utókorra, a történészeknek elsősorban a vázakepek, a falfestmények és a szobrok ábrázolásaira kell hagyatkozniuk annak megállapításánál, mit engedtek meg az öklözőknek, és mit tiltottak meg nekik. Ugyanazokból az ábrázolásokból sokszor homlokegyenest ellenkező nézetek alakultak ki, és emiatt számos fontos kérdésben még nem jutott nyugvópontra a tudományos vita.

Nincs például egyetértés abban, hogy mi volt a szabályos ütőfelület. Az egyik jellegzetes álláspontot *H. A. Harris* képviseli, aki azt állítja, hogy „... kétségtelenül a fejre mért ütések látványosabbak, de a görögök jól ismerték a testre irányuló támadás hatékonyságát. Számos vázakep mutat be testre mért üté

38 *Golden, M.*: Sport in the Ancient World i. m. 119., Vö. *Pausanias*: V, 8,7.; *Philostratos*: *Gymnastikos* 12.

39 *Diogenes Laertios* VIII, 47.

40 *Pausanias*: V, 7,10.

41 *Plutarchos*: *Moralia* 724 c. Vö. *Poliakoff, M. B.*: *Combat Sports* i. m. 82–83.

seket, és van néhány ezekre vonatkozó félreérthetetlen utalás az irodalomban is... Még az is lehetséges, hogy megengedték a rúgást.⁴² M. B. Poliakoff ennél óvatosabban fogalmaz, amikor elképzelhetőnek tartja, hogy a vázáképek olykor szabálytalan technikákat mutatnak be, és ezzel céljuk a sportszerűtlenség szemléltetése.⁴³ W. Rudolph viszont határozottan a Harris által képviselt állásponttal szemben fejt ki véleményét: „A képi ábrázolások meglehetősen biztonsággal arra engednek következtetni, hogy az ütések kizárólag a fejre és az arcra irányulnak... Ha néhány szerző más testrészen, például vállon és mellen elért találatot említ, és ezeket még a szabályok keretein belül alkalmazott, noha ritkán kivitelezett technikáknak tekinti, akkor olyan antik irodalmi ábrázolásokat vesz figyelembe, amelyekben az alkotók a költői szabadsággal éltek, és olyan dolgokat mutattak be, amelyek csak az ő fantáziájukban léteztek...”⁴⁴ W. Decker, az óegyiptomi és ógörög sporttörténet kiváló szakértője, anélkül, hogy ebben a vitában egyértelműen állást foglalna, azt emeli ki, hogy az ábrázolások mindenképpen a fejre mért ütések dominanciáját mutatják.⁴⁵ Ezzel összhangban egy 2005-ben lezajlott magánbeszélgetésünk során csak a fej és az arc érvényes találati felület voltát feltételezte, és a rúgást szabálytalan technikának vélte. J. Ebert, az antik sporttörténet-kutatás kiemelkedő alakja egy 1980 során NDK-állami díjjal kitüntetett olimpiatörténetben határozottan állította, hogy az ütések egyetlen és nyilvánvaló célpontja a fej és az arc volt.⁴⁶ Ezt a véleményét szoros baráti kapcsolatunkból eredő gyakori beszélgetéseink során főként *Melankomas* ismert példájával támasztotta alá.

42 Harold Arthur Harris: Sport in Greece and Rome. Thames and Hudson 1984. 24.

43 Poliakoff, M. B.: Combat Sports i. m. 85 sk.

44 Rudolph, W.: Olympischer Kampfsport i. m. 11.

45 Wolfgang Decker: Sport in der griechischen Antike. Vom minoischen Wettkampf bis zu den Olympischen Spielen, München 1995. 88.

46 Olympia von den Anfängen bis zu Coubertin. Von einem Autorenkollektiv unter Leitung von Joachim Ebert, Leipzig 1980. 55. sk. Vö. a Dión Chrysostomos XXVIII. és XXIX. beszédében szereplő Melankomas, kariai ökölvívóról szóló hagyománnyal. Ő állítólag olyan eredményesen védte huzamos ideig felemelt karjaival a fejét, hogy ellenfelei, akiket nem ütött meg, végül elfáradva feladták a küzdelmet – I. Szlávik Gábor: Egy ünnepezt ökölvívó magasztalása a szónoki karrier szolgálatában. Dión Chrysostomos or. XXIX [I] és or. [II] ('Melankomas'); *Uő*: A Melankomas, az ökölvívó emlékére tartott második szónoklat; a szövegahagyományozás sorrendjében az első Melankomast magasztaló beszéd (or. XXVI-II); *Uő*: A Melankomas, az ökölvívó emlékére tartott első szónoklat; a szövegahagyományozás sorrendjében a második Melankomast magasztaló beszéd (or. XXIX). Acta Academiae Agriensis XLI. Sectio Historiae, redigit Béla Bartók, Eger 2013. 3–38.

Egyébként *Philostratos* is a fejre mért ütések jelentőségét emelte ki, amikor történeti hitelességét tekintve vitatható, de a sportág gyakorlati ismeretéről tanúskodó véleményét előadta. Szerinte ugyanis a régi spártaiak nem viseltek sisakot, ezért sokat gyakorolták a fejre/arcra mért ütéseket, illetve azok kivédését. Ez vezetett az ökölvívó sport kialakulásához.⁴⁷

Ezek után e sorok írója is úgy gondolja, az antik ökölvívás alapszabálya az volt, hogy érvényes találatot csak a fejen és az arcon lehetett elhelyezni, rúgni pedig nem volt szabad. Azok a vázáképek pedig, amelyeken az egyik ökölvívó ellenfele nemi szerve felé üt, vagy kinyújtott ujjakkal annak szemét veszélyezteti, ábrázolják a versenybíró is, aki felemelt botjával a szabálytalankodó felé sújt. Ez megerősíti azt az álláspontot, ami szerint a szemek és a nemi szerv védelmet élveztek.

Az ellenfél testére irányzott rúgás szabályos vagy szabálytalan mivolta ugyancsak vitatéma a kutatásban. A többség – szerintem jogosan – úgy gondolja, hogy az ilyesmit ábrázoló festett kerámiák inkább az ökölvívás olykor megmutatkozó brutális jellegét vagy egyes ökölvívók szabálytalan megmozdulásait akarták illusztrálni, semmint a szabályszerűen megvívott ökölharc lefolyását. W. Rudolph – H. A. Harrisszal ellentétben – meggyőzően kifejtette, hogy az ellenfél sípcsontja felé, csupasz lábbal tett rúgás feltétlenül hatástalan maradt egy olyan küzdelemben, amikor a nehéz bandázssal beburkolt öklök ütéseikkel súlyos és fájdalmas csapásokat tudtak bevinni. Ráadásul az ellenfélre irányított rúgás nem is illett bele az ökölvívó harc mozgássorába.⁴⁸ Hasonló a véleménye E. N. Gardinernek, aki úgy gondolta, hogy a *Philostratos*nál az ökölvívás leírása kapcsán alkalmazott ige: *prosbainein*⁴⁹ jelentheti ugyan azt, hogy 'valakire a sarkammal rátaposni', de ebben a kontextusban inkább az 'odamenni', 'megközelíteni' jelentéssel értelmezhető. Vagyis azokkal szemben, akik *Philostratos* szövegét a rúgás engedélyezésének bizonyosságául értékelik, ő amellet érvelt, hogy a szerző a lábmunka fontosságát akarta hangsúlyozni.⁵⁰ Ez egyébként illik az ökölvívás mindenkor megfigyelhető mozzanatához, amikor a sportoló a távolsági harcból a közelharcra kíván áttérni, és ezért gyors lábmozdulatokkal férkőzik ellenfele közelébe.

47 *Philostratos*: Gymnastikos 9.

48 Rudolph, W.: Olympischer Kampfsport i. m. 13–14.

49 *Philostratos*: Gymnastikos 34.

50 Edward Norman Gardiner: Greek Athletic Sports Festivals. London 1910. 426.

Az ökölvívókat ábrázoló ókori képzőművészeti alkotások és irodalmi források tanulmányozása világossá teszi, hogy a görög ökölvívás stílusa szoros összefüggésben állt az öklöket védő szíjak – nevezzük ezeket akár bandázsnak, akár kesztyűnek – minőségével.⁵¹ A sportág őseinek a krétai öklözés tekinthető, amely valószínűleg hatással volt a szigetet meghódító akhájok révén a hellén ökölvívás fejlődésére.⁵² A krétaiak ökölvívásának legreprezentatívabb emléke az a Kr. e. 1450 körül elpusztult Hagia Triada-i palotából származó tölcser alakú szteatit áldozati váza, amely domborműves díszítéseinek ökölvívókat mutat be.⁵³ Az „ökölvívóváza” néven ismert műtárgy hat, hullámos hajú, rövid szoknyát és nyakláncot viselő férfi három párra oszló küzdelmét ábrázolja. A küzdő felek fejét sisak fedi, ami a kutatók véleménye szerint nem katonai sisak, hanem kifejezetten atléták számára készült fejevédő viselet. Ilyent a későbbi korok görög versenyzői nem hordtak a fejükön, de a modern idők amatőr sportolói körében ismét dívik a fejevédő. A vázán feltűnő bokszolók jobb és bal kezén bandázs látható. Ez a bal kezet vastagon beburkolta, a jobbát kevésbé. Ennek alapján úgy vélik, hogy a balt csak védekezésre, míg a jobbot csak támadásra használták, vagyis úgynevezett *egykezes* ökölvívást mutattak be. Az ókori Görögország területén elterjedt ökölvívó sportban viszont mindkét kézzel támadtak és védekeztek is, emiatt a bandázs – eltérően a krétai gyakorlattól – a jobb és a bal kézen nem tért el egymástól.

E. N. Gardiner hívta fel a figyelmet arra, hogy az antik ökölharc formai jegyeire nagy befolyást gyakoroltak azok a borítások, amelyek részben védték az öklöt, bizonyos korokban azonban jelentősen növelték az ütések hatékonyságát.⁵⁴ Lényegében W. Rudolph is egyetértett ezzel a nézettel.⁵⁵ Ezért érdemes röviden áttekinteni az öklöt takaró borítások fejlődéstörténetét.⁵⁶

51 L. főleg *Thomas F. Scanlon*: Greek Boxing Gloves: Terminology and Evolution. (Stadion VIII/IX.) 1982/1983. 31–45.

52 L. *Harold D. Evjen*: The Origins and Functions of Formal Athletic Competition in the Ancient World. In: Proceedings of an International Symposium on the Olympic Games. 5-9 September 1988. Ed. William Coulson and Helmut Kyrieleis, Athens 1992. 95–104.

53 Uo. 98.; *Gardiner, E. N.*: Greek Athletic i. m. 10–11.

54 *Gardiner, E. N.*: Athletics of the Ancient World i. m. 197 skk.

55 *Rudolph, W.*: Olympischer Kampfsport i. m. 20 sk.

56 L. *Scanlon, T. F.*: Greek Boxing Gloves i. m. 31–45., *Gardiner, E. N.*: Greek Athletic i. m. 10–11. *Gardiner, E. N.*: Athletics of the Ancient World i. m. 197 skk., *Evjen, H. D.*: The Origins i. m. 95–104. *Poliakoff, M. B.*: Combat Sports i. m. 68 skk.

Az *Iliász* XXIII. éneke érdekes leírást tartalmaz arról a bokszmeccsről, amely a *Patroklos* temetése kapcsán rendezett sportversenyen *Eurüalos* és *Epeios* között zajlott le. *Eurüalost*, az argosi *Mekisteus* fiát az a *Diomédész* készítette föl a küzdelemre, aki Trója ostrománál az egyik legkiemelkedőbb vezére volt a támadóknak. A költő szerint így tette a dolgát:

„És legelőször övet hajított oda néki, utána
jólszelt szíjat adott bőréből réti ökörnek.”⁵⁷

A versben emlegetett *jólszelt szíj* egészen a Kr. e. 5. századig jól látható az ökölvívókat mutató vázakepeken. Hossza 3 m lehetett, és nagyjából a mai kantárszár vagy gyeplő erejével és simulékonyságával rendelkezett, ha nem is volt olyan széles, mint ezek. *Pausaniast* nyilván erősen befolyásolta a homérosi leírás, amikor azt állította, hogy a szíjak cserzetlen marhabőrből készültek.⁵⁸ Sokkal valószínűbbnek tűnik, hogy a puhább borjúbőr képezte alapanyagukat. Az ilyen, kézre tekert szíjat *himasnak*, többes számban *himantesnek* nevezték. Alkalmazásának elsődleges célja a kéz védelme volt. Mivel csak a fej, illetve az arc képezett szabályos ütőfelületet, az ütő kéz ujjpercei nagyobb sérülésveszélynek voltak kitéve, mintha a test puhább részére is üthettek volna. Ezért a védőszíjakat úgy helyezték el, hogy az ujjperceket többször körültekerték, ugyanezt tették a csuklóval is, végül a feltekert szíj egészen az alsókar első harmadáig ért. A feltekert szíj az ökölbe szorított kézen egyfajta bőrpárnát képezett, amely a saját ütések erejét tompította, és ezáltal az ellenfelet is megkímélte a súlyosabb sérüléstől. Az ujj mellett a kézfej és a kéztő védelmét is megoldotta ez az eljárás. Egy keményebb ütéstől ugyanis védőszíjak híján a kézfej csontocskái könnyen eltörhettek vagy kifordulhattak. Abból a szempontból is praktikus volt a szíjak használata, hogy így a kéz képessé vált levezetni az ütéstől keletkezett ellentétes irányú energiát. Ennek érdekében a szíjakkal mindkét kezet és a csuklókat nagyon feszesen kellett rögzíteni. Ellenkező esetben megsérülhetett a kéz, amellyel azután lehetetlenné vált volna olyan erős ütést kivitelezni, amely a győzelemhez kellett. Utóbb ezeket a védőszíjakat *himantes malakóteroi* (puhább szíjak)

57 Homérosz. *Iliász*, *Odüsszeia*, Homéroszi költemények. Ford. Devecseri Gábor. Budapest, 1974. 418. *Iliász* XXIII, 683–684.

58 *Pausanias*: VIII, 40,3.

elnevezéssel illették, így különböztetve meg őket a későbbi korok bandázsaitól, amelyek az öklökre helyezve egyre inkább támadó fegyver funkcióját töltötték be.

A Kr. e. 400 körül használatba vett kézborítások már komolyabb veszélyt jelentettek az ellenfélre. Szemben az előbbieken jellemzett szíjakkal, amelyeket a kezek köré tekertek, ezek kesztyűszerű alkalmatosságok voltak. Belső részükön lyukakat vágtak az ujjhegyek számára, és kívülről bőrgyűrűket erősítettek rájuk az ujjpercek fölött. A bőrgyűrűk merev és kemény anyagból, valószínűleg marhabőrből készültek, és sokkal inkább az ellenfél arcának megsebzését, semmint az ütés erejének enyhítését célozták. Ezt fejezte ki a „kesztyű” elnevezése is: *himantes oxeis* (éles, kemény szíjak). Az új borítás betakarta az alsókar egy részét is, és felső peremére gyapjas juhbőrt húztak. Utóbbival törölték le homlokukról a verejtéket, nehogy a szemükbe csurgós folyadék megzavarja őket a küzdelemben.

A puhább és kemény szíjakat az antik szleng *myrméx* (hangya) néven emlegette. Ugyanis a hangya a csípéséről volt ismert, miképp az ökölvívó ütésekor is a szíj „csípte” meg az ellenfelet. Ezt fejezte ki a *Philogelós* (Tréfakedvelő) címen ismert – talán a Kr. u. 4. századhoz köthető – anekdotagyűjtemény következő darabja: Egy Kyméből származó polgár meglátott egy ökölvívót, akinek testét csúnya sebek borították. A látványtól megdöbbenve megkérdezte a sportolót, honnan szerezte be sérüléseit. A *myrméx*től – hangzott a válasz. Hát miért aludtál a földön? – értetlenkedett vagy tréfálkozott a kérdező.⁵⁹

A bandázs vagy „kesztyű” sérülést okozó hatásának előtérbe kerülése miatt változáson ment keresztül az edzéseken használt felszerelés is. A birkózókkal ellentétben, akik edzések alkalmával komolyan megmérkőzhettek egymással anélkül, hogy sérüléseket idéztek volna elő, az ökölvívók és a *pankratiasté*sek csak imitálták a mérkőzések közben kialakult helyzeteket, különben az edzéseken könnyen úgy megsérülhettek, hogy azután versenyezni sem tudtak. Ezért edzések és gyakorló összecsapások alkalmával a *sphairai* vagy *epispharai* (labdák, golyók) elnevezésű bokszkesztyűt húzták fel.⁶⁰ Ez egy jól bélelt kesztyű volt, amely védte az öklöt, és tompította az ütés miatt rész-

59 *Philogelós* 172. Vö. *Poliakoff, M. B.*: *Combat Sports* i. m. 73.

60 *Gardiner, E. N.*: *Greek Athletic* i. m. 433-434; *Rudolph, W.*: *Olympischer Kampfsport* i. m. 23 sk. Vö. *Platón: Törvények* 630 b.

ben az ütést kivitelező, részben az ütést kapó versenyzőt ért fájdalmat. A vele bevitt tompa ütések lehetővé tették a támadás és védekezés gyakorlását anélkül, hogy a gyakorló párok egymásnak komolyabb sérüléseket okoztak volna. De tréningek alkalmával gyakoroltak úgy is, hogy felfüggesztett bábukát vagy homokkal, olykor gyapjúval megtöltött bőrszakot (*kórykos*) püföltek, ami hasonlított a modern ökölvívóedzéseken szokásos *zsákoláshoz*. A nehéz zsákokra mért ütések révén hatékonyan lehetett fejleszteni a kar-, mell- és hátizmokat. Ha viszont az ütések gyorsaságát és pontos célzását kívánták gyakorolni, akkor könnyű zsákokat vettek célba. Azt is hamar felismerték, hogy jó lábmunkával mind a védekezés, mind pedig a támadás hatékonyságát eredményesen lehet növelni. A lábmunka gyakorlását az „árnyékbokszo-lás” (*skiamachia*) révén végezték. A nagy ütéseiről elhíresült bajnok, *Glaukos* Olympiában felállított szobra a sportolót egy árnyékbokszó pózában mintázta meg.⁶¹ Több ábrázolás tanúsága szerint edzések alkalmával az atléták fülvédőt is használtak.

Az edzéseken megmutatkozó óvatosság kiváltképp indokolt volt a római császárkorban. Ekkor terjedt el ugyanis a *caestus*, vagyis az olyan ökölvívó-kesztyű, amelynél az ujjakat fedő bőrréteget fémdarabokkal erősítették meg. Ez már valószínű támadó fegyverként szolgált, és iszonyú sebeket okozhatott. Leírását megtaláljuk *Vergilius*nál, amikor a költő az *Aeneis* egyik jelenetében a mitikus hős, Venus istennő fia, Eryx *caestus*-át festi e szavakkal:

„...Mondotta: miközben
Pár iszonyú-súlyu kesztyűjét kivetette középre,
Szörnyű Eryx két kérges bőrszíjját, amelyekkel
Harcain ökleit és karját egykor mutogatta.
S tátva maradt szájuk, hogy mint meredeztek e vastól
*S ólomtól dagadó, hét-rétegű nagy bika-hátak...*⁶²

61 *Pausanias*: VI, 10,1-3.

62 *Vergilius*: *Aeneis*. Lakatos István fordítása. Budapest, 1962. 93. V, 400–405.o

Tertullianus egyházatyja a Kr. u. 2–3. században vallásos hevülettel kárhoztatta az ilyen felszereléssel űzött ökölharcot, amely rútul elcsúfította azt, amit Isten eredetileg tökéletesnek teremtett, az emberi testet. Felháborodottan tette fel a költői kérdést, hogy azért teremtette-e Isten az embert, hogy az ütlegektől megvakuljon?

Összefoglalva az eddigieket a következőket állapíthatjuk meg: az antik ökölvívás szabályos találati felülete a fej és az arc volt. Az ökölvívók pedig bőrből készített és kezükre erősített, akár bandázsnak, akár kesztyűnek nevezhető felszerelést viseltek. Mivel a sportoló hüvelykujja nem vehetett részt az ütésben, a bandázs vagy kesztyű csak a többi négy ujjat fedte be. Az évszázadok folyamán a kezdetben kizárólag az ütő fél egészségének védelmét szolgáló felszerelés fokozatosan a küzdőtárs testi épségét komolyan veszélyeztető fegyverré változott.

A kézvédő borításból lett támadó fegyver kialakulását elősegítette az a gyakorlat, amellyel az atléták győzelmeiket kivívták. A modern ökölvívással ellentétben a versenyzőket nem pontozták, és a bírói döntéssel kihirdetett technikai k. o.-t sem ismerték. Az összecsapások időtartamát nem korlátozták. Így aztán vagy harcképtelenné kellett tenni az ellenfelet, vagy pedig a mérkőzés feladására kellett kényszeríteni őt. Az ellenfél kiütése egyetlen nagy ütéssel sok ökölvívó hatásos technikája volt már a korábbi időszakokban is,⁶³ de általánossá a római korban vált, amikor az ökölharc – a *caestus* elterjedésének köszönhetően – vívó jellegű küzdelemből gyakorta brutális mészárlássá alakult. A kora császárkori *Vergilius* az *Aeneis*-ben ezt a fejleményt akarta illusztrálni, amikor leírta, hogy az ökölvívó harcban győztes *Entellus* egyetlen csapással végezte ki a győzelmi díjként nyert tulkot:

„Ott állott, azután lendítve kezét, a magasból
Tülke közé sújtotta az irgalmatlan ökörbőrt,
Homloka csontjait is beszakítva az agy velejéig:
Földre rogyott a bika s páráját, rúgva, kifújta.”⁶⁴

63 A költők gyakran írtak le ilyen mérkőzéseket, pl. Iliász XXIII, 689–691; Odüsszeia XVIII, 76–78. Vö. *Wilfried Fiedler: Der Faustkampf in der griechischen Dichtung. Stadion XVIII. (1992) 1–67.*

64 *Aeneis* V, 478–481.

Sok versenyző persze nem várta meg saját „kivégzésének” pillanatát, hanem még idejében feladta a mérkőzést, ha kilátástalannak ítélte esélyeit. A feladás meglehetősen megalázó formaságok között ment végbe. A vesztesnek fél térdre kellett ereszkednie ellenfele előtt, és ökölbe szorított jobb kezét, valamint jobb keze mutatóujját előre kellett nyújtania.⁶⁵ A másik megoldás az volt, hogy a feladás jeleként kimondták: *apagoreuó*, vagyis „megadom magam”.⁶⁶ A spártaiak, noha az ökölvívósport térnyerésében vitathatatlanul komoly szerepet játszottak, a megadást férfiakhoz méltatlan viselkedésként értékelték, emiatt idővel megtiltották atlétáiknak az ökölvívás – és a győzelmet hasonló módon eldöntő pankration – versenyein való részvételt. Erről írta Seneca, a Nero császár nevelőjeként is ismert római filozófus *A jótéteményekről* (*De beneficiis*) című művében:

„A spártaiak tiltják, hogy övéik a pankrationban vagy ökölvívásban mérkőzenek, ahol a legyőzött szavai megmutatják, ki a gyengébb. A futó előbb ér célba: gyorsaságával, nem lelkével előzött meg. A háromszor padlóra küldött birkózó csak elvesztette, nem átadta a pálmát. Mivel a spártaiak fontosnak tartották, hogy polgártársaik legyőzhetetlenek, eltiltották őket azoktól a versenyektől, amelyekben nem a bíró hirdeti ki a győztest vagy a küzdelem végkimenetele, hanem a meghátráló és a pálma átadását követelő szava.”⁶⁷

A mérkőzés eredményét egyetlen jól kivitelezett ütéssel eldöntő ökölharc ellentéte sem volt éppen ritka jelenség. A kézborítás sérülést okozó hatásának növekedésével az atléták félelme is nőtt attól, hogy maradandó, esetleg halálos sérülést szenvednek. Így aztán gyarapodott az olyan küzdelmek száma, amelyek során a szembenálló felek igyekeztek ütőtávolságon kívül maradni, vagy pedig csak imitálták a támadást. Erre utalt Thesszaloniki Kr. u. 12. századi püspöke, *Eustathios*, amikor az Iliászhoz írt kommentárjában a következőket fejtette ki:

⁶⁵ *Plutarchos*: Lykurgos 19.

⁶⁶ *Pausanias*: VI, 10,2.

⁶⁷ *Seneca*: *A jótéteményekről* V, 3,1. In: *Seneca prózai művei I-II*. Fordította Bollók János és Takács László. Budapest 2004. II. 416-417.

„Az embernek meg kell továbbá figyelnie, hogy most az ökölvívók egyszerre esnek egymásnak. Volt azonban egy időszak, amikor az volt a technikájuk, hogy sok órát elpazaroltak ellenfeleik legyőzése végett úgy, hogy kezüket felemelték és leeresztették, mintha a levegőt ütnék, amint azt gyakran mondják, vagy valami agresszív árnyékbokszolást mutatnának be... Egyetlen ökölvívó sem volt híres azért, mint korábban is mondták, mert volt annyi önuralma, hogy fáradtságosan feltartsa kezét hosszú ideig, ne üssön, és így fáradtsza ki ellenfelét. Tehát amikor valami ilyesmi történt, vagy más módon lanyhult el a küzdelem, akkor a versenyzők egy olyan segítséget kaptak, amit Pausanias [Kr. u. 2. századi grammatikus, nem azonos az eddig többször idézett útleíróval] is leír, azt állítva, hogy amikor a versenyen az ökölvívók húzták az időt, akkor egy létrát (klimax) hoztak, úgyhogy nekik annál kellett állniuk, egymástól ütőtávolságon belül, és meg kellett őrizni pozíciójukat annak érdekében, hogy körbe futva ne kerüljék el a nekik szánt ütéseket, hanem egy helyben maradva, karjuk mozgásával védjék magukat. És ezt hívták »a létrából«-nak (ek klimakos), ami szólásmondás talán azokról is szól, akik szándékosan szünetet tartanak a munka kellős közepén.”⁶⁸

Michael B. Poliakoff egy tanulmányában ezen idézet alapján kétségbe vonja a Melankomas halogató taktikájáról fennmaradt antik hagyomány hitelességét – viszont nem tagadja azt, hogy az ökölvívó történeti személy volt.⁶⁹ A probléma az, hogy nem tudjuk, mikor és milyen mértékben terjedt el a *klimax* alkalmankénti használata. Vázaképek a *klimaxot* úgy ábrázolják, hogy az egy második függőleges támaszték nélküli létra, amit a versenyzők között úgy állítottak az élére, hogy önállóan is megállt. Hasonlóképpen a középkori lovagi tornák sorompójához, ez választotta el egymástól az ütőtávolságon belül küzdő feleket. Egyes kutatók a *klimax* kifejezést átvitt értelemben is használják a bírák által elrendelt *végküzdelem* jelölésére.⁷⁰ A *klimax*hoz hasonló megoldás volt a hosszan elnyúló mérkőzés záros határidőn belüli eldöntésének kikényszerítésére az, hogy vízszintesen tartott rudakkal szűkítették fo-

68 Eustathios: 1324,48 skk. (ad. II. XXIII, 686.), idézi Michael B. Poliakoff: Melankomas, ek klimakos, and Greek Boxing, American Journal of Philology 108. (1987) 511–518, 512.

69 Poliakoff M. B.: Melankomas i. m. 511–518., 512.

70 Kleanthis Paleologos: Boxing. In: The Olympic Games in Ancient Greece. (General supervision by N. Yalouris), Athens 1976. 216–225, 221.

lyamatosan a küzdőteret. Így az atléták egyre közelebb kerültek egymáshoz, és nem menekülhettek a másik ütései elől.⁷¹ Az útleíró *Pausanias* egy harmadik, nyilván ugyancsak elterjedt módozatról adott hírt a nemeai játékok kapcsán. Ott az est beállta miatt félbeszakították az epidamnosi *Kreugas* és a syrakusai *Damoxenos* még világosan megkezdett mérkőzését. Úgy döntöttek, hogy a versenyzők felváltva ütik meg egymást, és az ütések nem szabad védeni. Azt sorshúzással döntötték el, hogy ki kezdi az ütésváltást.⁷²

Az ókori képzőművészeti alkotások, kiváltképp vázáképek, valamint irodalmi források alapján a modern szakirodalomban határozott elképzelések alakultak ki arról, miképp folyhatott le egy szabályos ökölvívó-mérkőzés.⁷³ Az egymással szemben elhelyezkedő ellenfelek egyenes tartásban, magasra emelt karokkal figyelték a másik mozdulatait. A ravaszabbak még arra is ügyeltek, hogy ők kerüljenek háttal a tűző napnak, és így partnerük szemét bántsa az éles fény. Ez különösen a forró nyáron megrendezett Olympia hatnapos programjának bevezetésétől volt számottevő tényező, mivel annak keretében kora reggeltől előbb a három futóversenyt (hosszútávfutás, stadionfutás, kettős stadionfutás) bonyolították le, majd következett a birkózás, utána pedig – déltájt vagy kora délután, a legnagyobb hőségben – az ökölvívás.⁷⁴ Az összecsapásra felkészült sportolók egyik karjukat, általában a balt – ha csak nem voltak fordított alapállásúak –, enyhén behajlítva előrenyújtották, míg másik karjukat nagyjából ugyanolyan magasságban a könyök-nél erősen behajlították, hogy egyenes-, lengő- vagy horogütést készítsenek elő. Ugyanakkor lábaikkal egy meglehetősen széles lépéshelyzetet vettek fel, amelyből könnyen hátra vagy előre léphettek, attól függően, hogy támadni vagy védekezni akartak-e. Az egyenes tartás és a mindkét fél által magasra emelt karok arra mutatnak, hogy a testre mért ütések tiltott volta miatt a nyak és a csípő közötti testfelület nem szorult védelemre.

Az ökölvívás stílusának alakulását – mint említettük – alapvetően befolyásolta az ököl védőfelszerelésének már ismertett fejlődése. A súlyosabb sérüléseket okozó ütések a keményebb szíjak, majd a fémgombokkal megerősített

71 *Poliakoff, M. B.*: Combat Sports i. m. 81., 82. ábra.

72 *Pausanias*: VIII, 40,3-5.

73 L. főleg *Rudolph, W.*: Olympischer Kampfsport i. m. 8 skk.

74 *Lee, H. M.*: The Program and the Schedule i. m. 102.

„kesztyűk” bevezetésével előtérbe helyezték a védekezés fontosságát. Ebből a szempontból érdemel figyelmet az alkar beburkolása a bandázsok későbbi változatainál. Ugyanis az ütések elhárításában a kar védett alsó szakasza komoly szerepet játszhatott. A védőmunka jelentőségét igazolják az abban jeleskedő öklözők sikerei. Kr. e. 300-ban az ifjak olympiai bajnokságát az élisi *Hippomachos* nyerte meg, aki *Pausanias* szerint „három ellenfelét anélkül gyűrte le, hogy öt egyszer is megütötték volna”.⁷⁵ A Kr. e. 240-es esztendő felnőtt olympiai bajnokát, az alexandriai *Kleóxenost* ugyanebből az okból az *atraumatistos* (sebezhetetlen) jelzővel ruházták fel. Ő kiváló védőtechnikájának köszönhetően Nemeában, az Isthmoson és Delphoiban is győzni tudott, vagyis bajnoka lett mind a négy pánhellén versenynek.⁷⁶ A *Dión Chrysostomos* beszédeiben magasztalt *Melankomas* minden bizonnyal a versenyzők ezen vonulatát gazdagította. Az ilyen stílusú ökölvívók közül került ki a legtöbb olyan sportoló, akit soha nem tudtak ütéssel földre sújtani. Ők elismerésként megkapták az *akoniti* (portalán) jelzőt, hasonlóképp azokhoz a birkózókhoz és *pankratiasztákhoz*, akik mérkőzéseik közben soha nem kényszerültek meghempereggni a küzdőtér homokján. De ugyanezt a jelzőt nyerték el azok a nagyhírű nehézsúlyúak is, akiknek ellenfelei esélytelenségük miatt visszaléptek a versenytől, és így ők mérkőzés nélkül nyerték el a koszorút.⁷⁷

A védekezés növekvő fontossága mellett azonban már a *puhább szíjak* korszakában is megvolt, és később nyilván még nőtt is a támadó stílus agresszivitása. A jobban felépített védekezés a támadó fél ütőtechnikájának állandó csiszolását követelte meg. Miképp a védekezésnek megvoltak a már említett nagymesterei, éppúgy a támadó stílusnak is ismerjük a legkiemelkedőbb képviselőit. Kr. e. 464-ben a rhodosi *Diagoras* úgy lett bajnok Olympiában, hogy soha nem tért ki ellenfelei ütései elől, viszont ő maga hatalmas csapásokat osztogatott. Ez az egyoldalúan támadó stílus is meghozta számára a sikert és az azzal járó elismerést. Kortársai ugyanis felruházták őt az *eu-*

75 *Pausanias*: VI, 12,6. *Moretti, L.*: Olympionikai i. m. no. 506.

76 *Moretti, L.*: Olympionikai i. m. no. 569.; *Golden, M.*: Sport in the Ancient World i. m. 41.; *Maróti E.*: A delphoi Pythia i. m. 79–80.

77 *Golden, M.*: Sport in the Ancient World i. m. 6.: 'akoniti'.

thymachos (nyíltan harcoló) jelzővel.⁷⁸ Hasonlóképpen nagy ütéseinek köszönhette bajnoki címét a karystosi *Glaukos*. Ez a parasztfiú Kr. e. 520-ban nyert Olympiában vagy az ifjak, vagy a felnőttek vetélkedésén. Sportsikereinek betudhatóan ragyogó politikai karriert futott be, amelynek csúcsán a szicíliai Kamarina kormányzójává választották. Sorsának alakulását állítólag a véletlennek köszönhette. Írták róla ugyanis, hogy szántás közben kiesett fából készült ekéjéből az ekevas, és ő öklének egyetlen jól irányzott csapásával helyreütötte azt. Tanúja volt az esetnek atyja, *Démulos*, aki fia hatalmas erejének láttán elhatározta, öklövívót nevel belőle. Így jutott ki *Glaukos* az olympiai játékokra, ahol egészen a döntőig menetelt. Utolsó ellenfele azonban tapasztalt és technikás atléta volt, aki számos találatot vitt be neki. Már-már elkerülhetetlennek látszott veresége, amikor apja elkiáltotta magát: „*Fiam, úgy, mint az ekénél!*” *Glaukos* erre összeszedte maradék erejét, és egy jól irányzott erős ütéssel kiütötte ellenfelét.⁷⁹ Nem tudjuk, mikor lett olympiai bajnok a kyrénéi *Eurydamas*, de minden bizonnyal már a *keményebb szíjak* vagy éppen a fémgombokkal megerősített *caestus* korszakában. Ugyanis a Kr. u. 2–3. század fordulóján alkotó író, *Ailianos* szerint döntőbeli ellenfele kiverte a fogait. Ő azonban hőiesen lenyelte azokat, nehogy a másik észrevegye sérülését, és végül legyőzte vetélytársát.⁸⁰

Általánosságban elmondható, hogy míg a kizárólag jó védőmunkájuk miatt eredményes öklövívók kivételszámba mentek, addig a támadások hatékonyságában bízó öklözők sokkal többen voltak. Ők ütéseikkel elsősorban ellenfelük állcsúcsát és állszegletét célozták meg. Olykor az orr, a száj és a szemtáj volt a célpont. A képi ábrázolásokon világosan felismerhető az állcsúcsra mért ütés,⁸¹ míg az *Odüsszeia* egyik jelenetében, ahol a koldussá változott főhős öklözik egy valódi kéregetővel, Írosszal, a következő történt:

78 *Moretti, L.*: Olympionikai i. m. no. 252., *Matz, D.*: Greek and Roman Sport i. m. 48–49 a vonatkozó ókori irodalmi forrásokkal.

79 *Pausanias*: VI, 10,1–3. Vö. *Poliakoff, M. B.*: Combat Sports i. m. 124.

80 *Ailianos*: *Variae historiae*, X, 19. *A Moretti, L.*: Olympionikai i. m. no. 960.

81 *Poliakoff, M. B.*: Combat Sports i. m. 86. ábra; *Gardiner, E. N.*: Greek Athletic i. m. 147. ábra.

„*Karjuk emelték, s őt Írosz jobbvállon ütötte,
ő meg a fül mellett sujtott a nyakára: bezúzta
csontjait: és Írosz száján kiszökött a vörös vér...*”⁸²

A költői kép tanúsága szerint Íros ütése lecsúszott *Odysseus* vállára, utóbbi viszont alaposan fültövön találta ellenfelét. Az összetört fülű, vagy ahogy a szakirodalom nevezi: *karfiolfülű* öklöző nem ritka tárgya az antik szobroknak sem.⁸³ Kerámiák festett illusztrációi gyakran ábrázolnak olyan jelenetet, ahol az egyik versenyző már összerogyva a földre hanyatlik, de a másik még mindig püföli őt felülről lefelé sújtó öklével, vagyis az úgynevezett *kala-pácsütéssel*.⁸⁴ Mindez az antik ökölvívás alkalmankénti brutalitását mutatja.

A vázáképek ábrázolásai alapján az *egyes*, a *horog* és a *lengő* számítottak a leggyakrabban kivitelezett ütéseknek. Megfigyelhető, hogy az egyeseket főleg bal kézzel ütötték, amikor egyidejűleg a bal láb lépett előre. Ugyanakkor a horog és a lengő lépésváltás nélkül, jobbról indult. Az egyes ütest, amennyiben azt a két fél közötti távolság megengedte, a *fej hátravonásával* védték ki. Ha ez nem tűnt elég hatékonynak, akkor igyekeztek az ütest a testüktől minél távolabb, nyitott tenyérrel felfogni. Így kihasználhatták egyrészt a kemény ökölborítónak, másrészt az alsókart fedő prémrétegnek az ütés erejét csökkentő hatását.

Ha az ökölvívó jól akarta érvényesíteni az ökölborítás által a védekezésben nyújtott előnyöket, és ellenfele kifárasztására törekedett, akkor viszonylag nagy távolságban kellett maradnia küzdőtársától. Ugyanakkor azonban fenn kellett tartania az állandó fenyegetést is, tehát a másiktól való távolságot úgy kellett kiszámítania, hogy ő maga biztonságban legyen, ellenfele viszont fenyegetve érezze magát. Ehhez villámgyors lábmunkára volt szükség, amelyben a rövid *hátralépések* és a lendületes *előreugrások* váltogatták egymást. A jó lábmunka a közelharc esetében is elengedhetetlen volt, különösen akkor, ha a szembenálló fél hosszabb karokkal és ennél fogva nagyobb ütőtávolsággal rendelkezett. A lábmunka mellett manapság a védekezés természetes mód-

82 Odüsszeia XVIII, 95–97.

83 Geominy, W. – Lehmann, S.: Zum Bronzebild i. m. 139–165.; Rudolph, W.: Olympischer Kampfsport i. m. 25–26.

84 Vö. Rudolph, W.: Olympischer Kampfsport i. m. 16 sk.

ja az *elhajlás*. Azonban mai értelemben vett elhajlást nem látunk az antik vázaképeken. Ennek az lehet az oka, hogy elhajlásból szinte lehetetlen lett volna eltalálni azt a kis ütőfelületet, amelyet a fej jelentett, másrészt elhajolni akkor szoktak, amikor a fejet kettős fedezék védi. Ám a kemény vagy éppen fémgombokkal megerősített „kesztyűk” korszakában a kettős fedezék nem nyújtott volna hatékony védelmet.

A közelharc során gyakran ütöttek rövid egyeneseket. Mivel ezeket igen gyorsan lehetett kivitelezni, a hátralépés vagy a fej hátravonása nem nyújtott védelmet, viszont megoldást jelenthetett az oldalirányú *kitérés*. Ilyen jelene-
tet írt le Vergilius az *Aeneis*-ben:

„Entellus nekidül most és csap a jobbja magasba,
Csakhogy látta a lendületet fentről fenyegetni
S fürgén félrehajolva hamar kikerülte a másik;
Légbe vészett az ütés, Entellus meg maga hosszan,...
Szörnyű sulyával utána zuhant, sulyosan le a földre...”⁸⁵

Az ökölvívók küzdelmei nem mindig zajlottak a *fair play* előírásainak megfelelően. Az összgörög sportversenyek, így az olympiai játékok szervezői nagy gondot fordítottak arra, hogy a tisztességes versenyzés feltételeit megteremt-
sék, de törekvésük olykor sikertelen maradt. Pedig írásba foglalták a verseny-
szabályokat, az atlétákat megeskették ezek betartására, versenybírákat képez-
tek ki, és utóbbiak ellenőrzése végett létrehozták az Olympiai Tanácsot.⁸⁶
Mindennek ellenére – főképp a küzdősportok terén – a sportszerűség gya-
korta csorbát szenvedett. A következőkben a *fair play* ellen vétő öklözők kö-
zül ismertetjük néhánynak az esetét.

Az első ismert olympiai korrupciós botrány, amit azután több is követett, egy thessáliai ökölvívó, *Eupólos* nevéhez fűződött. Ő Kr. e. 388-ban, a 98. Olympián ajándékaival rávette vetélytársait, az arkadiai *Agétórt*, a kyzikosi *Prytanist* és a halikarnassosi *Phormiónt* arra, hogy átengedjék neki a győzel-
met. Különösen *Phormióntól* tarthatott, aki az előző játékok bajnoka volt. Ám
a csalás valahogyan kitudódott, és a bírák a vesztegetőt meg a vesztegetette-

85 Aeneis V, 443–447.

86 L. Kertész I.: A görög sport világa i. m. 90–111.

ket is súlyos pénzbírságra ítélték. A beszedett összegből hat darab Zeus-szobrot állítottak fel, melyeket a Stadion bejáratához vezető út mentén helyeztek el.⁸⁷ Az így leleplezett és megbüntetett versenyzők szégyene évszázadokat élt túl, mivel a Stadion bejáratát minden résztvevő és néző úgy közelítette meg, hogy elhaladt a szobrok előtt, és azok talapzatán elolvashatta a vétkesek nevét és megismerhette bűnüket. A 226. játékokon, Kr. u. 125-ben felfedezték, hogy két ökölvívó a döntő mérkőzésen pénzért megegyezett a végeredményben. Ezért a csalásért bírságot róttak ki rájuk, és a befizetésekből egy-egy Zeus-szobrot állítottak fel a Stadion bejáratától jobbra, illetve balra.⁸⁸

A pénzsóvárság a megvesztegetéseken kívül egyéb szabálytalanságok kiváltó oka is volt. Erre példa az alexandriai *Apollónios* és néhány más öklöző társa története. Kr. u. 93-ban történt, hogy ez a sportoló a többi öklözővel együtt késve érkezett meg a játékokra. A versenybírák emiatt nem akarták elfogadni a nevezésüket, de ők arra hivatkoztak, hogy a Kyklasok szigeteinél hajójuk viharba került, és emiatt nem juthattak időben Olympiába. A védekezésüket a bírák már-már elfogadták, amikor a szintén alexandriai *Hérakleidész*, aki egyedül nem késett el, felfedte késésük igazi okát. Ez pedig nem volt más, mint hogy Ióniában elindultak egy pénzdíjas versenyen, és valójában emiatt érkeztek meg később. A hazudozókat ezután kizárták, és *Hérakleidész* mérkőzés nélkül lett első, vagyis *portalan* (*akoniti*) győztes. *Apollónios*ra és társaira pedig még pénzbírságot is kiróttak. Az már a jellegzetes öklöző habitusra vall, hogy a megkoszorúzott *Hérakleidész* látványán felindult *Apollónios* rárontott az újdonsült bajnokra, és leütötte. Ha már ő nem győzhetett – gondolta –, akkor legalább a másik ne legyen *portalan*.⁸⁹

Az ökölvívás olykor tetten érhető brutalitását két esettel illusztráljuk. Az első ezek közül a nemeai játékokhoz kapcsolódott. Az esemény időpontja ismeretlen maradt. Az történt, hogy a syrakusai *Damoxenos* és az epidamnosi *Kreugas* küzdelme hosszan elhúzódott, és remény sem volt arra, hogy záros időn belül befejeződik. A versenybírák ezért félbeszakították az összecsapást, és elrendelték a *végküzdelmet*. *Pausanias* szerint ezután az atlétáknak felváltva kellett csapást mérniük egymásra, és tilos volt az ütésekét védeniük.

87 *Pausanias*: V, 21,3.

88 *Pausanias*: V, 21,15.

89 *Pausanias*: V, 21,12-14

Azt, hogy ki üssön először, sorshúzással döntötték el. A továbbiakról az antik szerző ezt írta:

„Az ökölvívók akkoriban még nem tekertek csuklójukra kemény bőrszíjakat, hanem úgy küzdöttek, hogy lágy bőrrel burkolták be tenyerüket, és ujjaiuk szabadon maradtak... Kreugasz egy ütést mért Damoxenosz fejére, Damoxenosz viszont felszólította őt, hogy emelje fel a karjait. Mikor ez teljesítette kívánságát, Damoxenosz kinyújtott ujjaival a bordái alatt sújtott rá, és az ütés lendületét kihasználva éles körmeit ellenfele testébe mélyesztette, majd megragadta, kihúzta és kiszakította Kreugasz zsigerait. Kreugasz azonnal meghalt. Az argosziak azonban Damoxenoszt tüstént elkergették, mert megszegte a megállapodást, és egynél több ütést mért ellenfelére. Kreugaszt pedig győztesnek nyilvánították, noha már halott volt.”⁹⁰

E korántsem derűs történet Kreugasz szomorú haláláról több kétséget keltett a kutatókban.⁹¹ Pausanias kiemeli, hogy Damoxenos súlyos szabálysértést követett el, ami miatt nem csak győzelmétől fosztották meg, de még diszkvalifikálták is. Abban látja a szabálytalanság mikéntjét, hogy a vétkes versenyző két ütést vitt be egymás után. Az elsővel átszakította ellenfele izomzatát, a másodikkal pedig kizsigerelte áldozatát. Ezzel a verzióval a szakembereknek az a problémájuk, hogy azokat az erős izomkötegeket, amelyekkel az ökölvívók rendelkeztek, még igen hegyes körmökkel is lehetetlenség átszakítani. Ha az egész történetet nem tekintjük pusztán kitalációnak, hanem abban az igazság magvát keressük, akkor a következő feltételezéshez juthatunk: Damoxenos szándékos és nagy erővel kivitelezett ütést mért Kreugas testére, mégpedig minden valószínűség szerint annak szívájékára. Ez szívrázkódást és azonnali halált okozott. Mivel az ütés szabálytalan felületet ért, Damoxenost kizárták a versenyből. Az eseményeknek a közönségre gyakorolt sokkhatása idézhette elő azt a jelenséget, hogy utóbb kiszínezték a históriát, és Damoxenos szabálytalanságát a valóságosnál még súlyosabbnak állították be.⁹²

90 Pausanias: VIII, 40,3-5.

91 Rudolph, W.: Olympischer Kampfsport i. m. 11-13.

92 Robert H. Brophy-Mary Brophy: Deaths in the Pan-Hellenic Games II: All Combative Sports. American Journal of Philology 106. (1985) 171-198.

Ugyancsak szabálytalan ütése következtében fosztották meg olympiai győzelmétől az Astypalaia szigetéről származó *Kleomédés* Kr. e. 492-ben. Ő a döntő összecsapásban agyonütötte ellenfelét, az epidaurosi *Ikkost*. Noha a szabálytalanság pontos mikéntjét nem ismerjük, igen valószínű, hogy ezúttal is a szabályok által tiltott testfelületet érhetett halálos csapás. A fáma szerint *Kleomédés* eszét vesztette a bírák döntése miatt, és hazatérve ámokfutásba kezdett. Kidöntötte egy iskola tartóoszlopait, és ezzel a tettével sok kisgyermek halálát okozta. Az esemény miatt felbőszült szülők rárontottak az elborult elméjű öklözőre, aki Athéné istennő templomába menekült. Ott azután eltűnt az őt üldözők elől. Mindenki azonnal valamiféle isteni csodára gondolt, és ahogy ilyenkor tenni szokták, megkérdezték Apollón delphoi jósdáját, mitévők legyenek. A válasz az volt, hogy a jövőben *héros*nak, vagyis félistennek kijáró tisztelettel hódoljanak *Kleomédés* emlékének.⁹³

Az írásunk elején említett thasosi *Theagenés*, a Lokroi-beli *Euthymos* és az előzőekben ismertetett, az Astypalaia szigetéről származó *Kleomédés* alakjának a földöntúli szférába, az istenek és földi halandók nászából született félistenek, a *héros*sok sorába történő emelése rámutat a klasszikus görög vallás néhány érdekes vonására.⁹⁴ Ez a vallás sokáig megtagadta a pozitív érzelmi töltés létjogosultságát isten és ember viszonyában. Azt feltételezte, hogy az istenek nem *minőség*i, hanem csupán *mennyiség*i mutatóikban múlják felül az embereket. Vagyis az isten nem okosabb az embernél, csak többet tud, nem bátrabb, hanem erősebb, nem szebb, csupán nagyobb. Azt is mondhatnánk, hogy az istenek antropomorph, vagyis ember alakú külsejének képzetét kiterjesztették ezen lények karakterére is. Úgy gondolták, hogy az istenek éppoly összetett jellemű lények, mint az emberek. Jó és rossz tulajdonságokból vannak összegeyűrva, csak gyarló tulajdonságaik kozmikus méretűek. Az *ilyen* isteneket nem is lehet szeretni, legfeljebb félni. Az egyén és a közösség érdekében óvakodni kell attól, hogy megbántsuk őket. A Kr. e. 6–5. század görög közgondolkodását jellemezte ez a nézet, abban a korban, amikor a társadalom még elegendő védelmet tudott nyújtani polgárainak a sors hányattatása-

93 Pausanias: VI, 9,6-8.

94 A továbbiakban alapvetően gondolatmenetét követem: Goldsworthy Lowes Dickinson: The Greek View of Life. A penetrating introduction into Greek thought, Greek literature and Greek ideals. New York 1961.11–52.

ival szemben. Következésképp az ember inkább megbízott polgártársaiban, mint a kiszámíthatatlan és bosszúvágyó istenekben. Ennek a korszaknak a továbbélő felfogását visszhangozta *Aristotelés*, amikor a *Nagy etika* lapjain arról értekezett, hogy lehetetlen a barátság isten és ember között. Mert a barátság kölcsönös szeretetet feltételez, és annak semmi értelme nem volna, ha azt mondaná valaki, hogy szereti Zeust.⁹⁵

Ilyen, az istenekhez hasonlóan az átlagembert mennyiségi vonatkozásaikban, tehát testméretben, erőben felülmúló lények voltak az előbbieket során felsorolt ökölvívók is, akiknek reális fizikai képességeit az antik utókor képzelete még a valóságosnál is nagyobbra, szinte kozmikus méretűvé növelte. A hozzájuk tapadó történetek szerint ők éppoly bosszúállóak, félelmet gerjesztőek voltak, mint a mítoszok véreskezű istenei. Logikus fejlemény volt tehát az emberek vallási életében az, hogy haláluk után ezeket az élsportolókat az emberi szféra fölé emelték. Istentől származó és isteni vonásokkal bíró halandóknak tekintették őket, akiket megillet a félisteneknek kijáró tisztelet.⁹⁶

95 *Aristotelés*: Nagy etika 1208 b.

96 Erről bővebben *Kertész István*: Religionsgeschichtliche Voraussetzungen zur Herausbildung des Herrscherkultes in Athen. In: Oikumene 4. Studia ad historiam antiquam classicam et orientalem spectantia. Eds. István Hahn – László Kákossy – Géza Komoróczy – Egon Maróti – János Sarkady), Bp. 1983. 61–69.

KRISTÓF ILONA

AZ EGRI KANONOKOK EGYETEMJÁRÁSA¹

(1385–1526)²

Az egyetemjárás egy jól körülhatárolható, bár korántsem az egyetlen jellemzője, fokmérője középkori egyházi középrétegünk műveltségének. Az elmúlt évtizedek egyház- és társadalomtörténeti kutatásai több olyan monografikus publikációt eredményeztek,³ amelyek alapján egyre biztosabb állításokat tehetünk a magyar káptalanok személyi összetételéről. A kanonoki életpályák összehasonlításával lehetőség nyílik különféle karriertípusok elkülönítésére.

1 A tanulmány elkészítését az EFOP-3.6.1-16-2016-00001 „Kutatási kapacitások és szolgáltatások komplex fejlesztése az Eszterházy Károly Egyetemen” című pályázat támogatta.

2 *Jelen munkámmal Gebei Sándor kutatói és oktatásszervezői munkássága előtt is szeretnék tisztelni, hiszen oroszlánrészt vállalt az egri, egyetemi szintű történészképzés elindításában, fenntartásában. Neki is köszönhetően intézményünk a közelmúltban egyetemi rangot kapott.*

3 *Tonk Sándor:* Erdélyiek egyetemjárása a középkorban. Bukarest, 1979., *Körmendy Kinga:* Literátusok, magiszterek, doktorok az esztergomi káptalanban. In: Művelődéstörténeti tanulmányok a középkorról. Szerk. Fügedi Erik. Bp. 1986. 176–202., *Köblös József:* Az egyházi középréteg Mátyás és a Jagellók korában. Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 12. Bp. 1994., *Fedeles Tamás:* A pécsi székeskáptalan személyi összetétele a késő középkorban (1354–1526). Tanulmányok Pécs történetéből 17. Pécs, 2005., *Körmendy Kinga:* *Studentes extra regnum 1183–1543. Esztergomi kanonokok egyetemjárása és könyvhasználata 1183–1543. Bibliotheca Instituti Postgradualis Iuris Canonici Universitatis Catholicae de Petro Pázmány nominatae III. Studia 9.* Bp. 2007., *Tóth Péter:* A csanádi székeskáptalan kanonokjainak egyetemjárása a késő középkorban (1346–1552). Magyar Egyháztörténeti Vázlatok 19. (2007:1-2.) 37–59., *Kristóf Ilona:* Egyházi középréteg a késő középkori Váradon (1440–1526). *Thesaurus Historiae Ecclesiasticae In Universitate Quinqueecclesiensi 4.* Pécs, 2014., *G. Tóth Péter:* A csanádi székeskáptalan személyi összetétele a késő középkorban (1354–1526). Doktori (PhD) értekezés. (kézirat) Szeged, 214.

Jelen tanulmányomban Kovács Béla és C. Tóth Norbert alap kutatásai adják a kiindulópontot,⁴ hogy az egri kanonokok iskolázottságát szélesebb kontextusban el tudjuk helyezni. Első lépésként a különböző módszertanú, forrásfeltáráson alapuló munkák adatainak szinkronizálása adódott, az így létrejött adatbázist használtam az összehasonlító vizsgálatokhoz.⁵ A területi korlátok azonban nem teszik lehetővé, hogy az adattárat jelen formájában közzétegyem. Annál is inkább, mert a munka során szembesültem azzal, hogy a már sajtó alá került öröndetes mennyiségű adat ellenére nagyon sok a bizonytalanság, amelyeket tisztázni a későbbi kutatás feladata.

Jelen munkámban tehát arra vállalkozom, hogy a rendelkezésre álló adatok alapján az egri kanonokok késő középkori iskolázottságát országos összefüggésekbe helyezzem Zsigmond uralkodásától Mohácsig. Az egri kanonokok egyetemi stúdiumainak legfontosabb jellemzőit összehasonlítom a más káptalanokban kimutatott tendenciákkal. A felvázolt részeredményeken túl nem nyílik lehetőségem egyéni karrierök bemutatására, a kanonokok mobilitásának vizsgálatára, mert ezek a témák szétfeszítenék jelen tanulmány kereteit.

A Kovács Béla és C. Tóth Norbert által publikált adatokból indultam ki. Az egri káptalan 325 adatolt tagja közül 79 fő (24%) fordult meg valamely külföldi egyetemen.⁶ Mindezt a dunántúli és a váradi testületekkel összevetve láthatjuk, hogy az egri káptalan e tekintetben a skála alsó

4 Kovács Béla: *Studensek, magisterek, doktorok*. Archivum: a Heves Megyei Levéltár közleményei 11. 1983. 5–41., C. Tóth Norbert: *Az egri káptalan archontológiája (1387–1526)*. Turul 88. (2015:2) 48–72.

5 A Kovács és C. Tóth által felhasznált forráskiadványokat, szakirodalmi összefoglalókat alapul véve az alábbiakkal egészítettem ki: *Liber promotionum facultatis artium in universitate Cracoviensi saeculi decimi quinti*. Ed. Antonius Gaşiorowski, cooperantibus Thoma Jurek, Isabella Skierska, Vincentio Swoboda. Cracoviae, 2000., *Die Matrikel der Universität Wien, I–III*. Hrsg. Franz Gall, Wilhelm Szaivert. Graz, Wien, Köln, 1956–1967., *Nyáry Pál: A krakkói egyetem és magyar diákjai a XIV–XVI. században. Művelődéstörténeti tanulmány*. Bp., 1942. 21–30., *Album Studiosorum Universitatis Cracoviensis. Tomus II. fasciculus I. (ab Anno 1490 ad Annum 1515.)* Ed. Adam Chmiel, Cracoviae, 1892. <http://www.mtg-malopolska.org.pl/bibliotekacyfrowa.html> utolsó letöltés: 2016. szeptember 10. Köszönettel tartozom Gebei Sándornak, hogy felhívta a figyelmemet erre a honlapra. (A későbbiekben az egyszerűség kedvéért az egri székeskáptalan tagjaira vonatkozó adatokat a fent felsorolt művek alapján számoltam ki.)

6 Az egyetemi anyakönyvi bejegyzések mellett egyértelmű adatnak tekintettem még valamely kanonok említését egyetemi fokozata feltüntetésével.

harmadában helyezkedik el. A legkevésbé aktívak a csanádi javadalmasok voltak. 1458–1526 között a csanádi kanonokok mindössze 14,5%-a folytatott egyetemi tanulmányokat, de az 1492–1552 közötti időszakot vizsgálva az egyetemlátogatási arány már 24%-ra tehető.⁷ Az egeri adatok a pécsi 20,5%⁸ és a budai 23%-os eredmény közelében jelennek meg, viszont a váradi 32%, a győri 40%, a fehérvári 51% és a pozsonyi 55%-hoz képest viszont feltűnően alacsony arányt mutatnak.⁹ Az egyetemjárás teljes káptalanra kivetített adatainak értékelésében figyelembe kell vennünk a vizsgált időintervallumot is. Az esztergomi káptalan tagjainak mindössze ötöde folytatott egyetemi tanulmányokat egy lényegesen hosszabb periódusra vonatkoztatva (1183–1543). Nagyobb részük azonban, közel 40%-uk a 15–16. században tanult egyetemen.¹⁰ Ehhez hasonlóan Pécs és Eger esetében is a relatíve alacsony értékek mögött a vizsgált tágabb időhatárok is állhatnak. Természetesen más okokból is táplálkozhat e jelentős különbség, melyek közül elsősorban a testületek eltérő személyi állománya emelhető ki.

Egyetemet járt kanonokok a magyar káptalanokban

káptalan	Csanád	Esztergom	Pécs	Buda	Eger
%	14,5	20	20,5	23	24

káptalan	Várad	Győr	Fehérvár	Pozsony
%	32	40	51	55

Az egeri kanonokok által látogatott egyetemek földrajzi eloszlását figyelve feltűnő, hogy a német intézményeken egyetlen fő sem tanult. A német egyetemek távolinak számítottak, és viszonylag kései alapításuk miatt a Mohács

7 Tóth P.: A csanádi székeskáptalan i. m. 40. G. Tóth P.: A csanádi i. m. 35.

8 Fedeles T.: A pécsi székeskáptalan i. m. 105.

9 Köblös J.: Az egyházi középréteg i. m. 38., Körmendy K.: Literatusok i. m. 184. Kristóf I.: Egyházi középréteg i. m. 61.

10 Körmendy K.: Literatusok i. m. 200.; Körmendy K.: Studentes i. m. 82–85.

előtti magyar klérus egyetemjárási szokásait már jelentősen nem befolyásolták. A prágai univerzitást huszita szellemisége miatt kerülték a magyar javadalmasok a 15. században. A 14. sz. végéről még két egri javadalmas prágai tanulmányai adatoltak.¹¹

A korábbi kutatások szerint a bécsi egyetemen tanult a legtöbb magyar kanonok, majd szinte azonos aránnyal következett Krakkó és Itália (Padova, Ferrara, Bologna és Róma), Párizsban pedig mindössze néhányan fordultak meg.¹² Ennek a képnek némileg ellentmond a váradi kanonokok iskolázottsága. Esetükben egyértelműen az itáliai egyetemek voltak a legnépszerűbbek, melyeket Krakkó és Bécs követett. Az eltérés okai között kereshetjük a váradi kanonokok speciális, Vitéz János nevével fémjelzett mecénatúráját.¹³

Az egi adatokat elemzésénél szembeűnő az ismeretlen egyetemeken tanultak magas száma. A pusztán oklevelekből ismert, valamilyen egyetemi grádussal adatolt javadalmasok esetében – amint már fentebb is jeleztem – még megoldandó feladat a prozopográfiai adatok összegyűjtése, karrierjük, tanulmányaik tisztázása. Azonban a más káptalanokra vonatkozó kutatási eredmények ismeretében kijelenthetjük, hogy a korszakban a bécsi egyetemet látogatták a legnagyobb számban az egri kanonokok is. A krakkói egyetem jócskán lemaradva követi a padovaival egyetemben. Ha viszont az itáliai egyetemeket azonos kategóriába vesszük,¹⁴ módosul a sorrend. Ezt a módosított sorrendet támogatja az a feltételezés is, hogy a jelenleg ismeretlen egyetemeken fokozatot szerzett javadalmasok között többek esetében vélemezhető, hogy Itáliában tanultak.

11 Kovács B.: *Studensek* i. m. no. 99., 233.

12 Köblös J.: *Az egyházi középréteg* i. m. 39., Fedeles T.: *A pécsi székeskáptalan* i. m. 106., Tóth P.: *A csanádi székeskáptalan* i. m. 41., G. Tóth P.: *A csanádi* i. m. 36.

13 Kristóf I.: *Egyházi középréteg* i. m. 62.

14 Mivel a földrajzi távolság és az anyagi ráfordítások szempontjából hasonló megterhelést jelentenek, azonos kategóriába sorolásuk plasztikusabbá teszi az összehasonlítást.

Az egri kanonokok egyetemi tanulmányainak földrajzi megoszlása

egyetem	fő
Bécs	26
Krakkó	13
Padova	10
Bologna	3
Ferrara	3
Róma	2
Prága	2
ismeretlen	33

A fentebbi általános és statikus képet dinamizálja az egyetemjárások időbeli megoszlásának vizsgálata és ehhez kapcsolódóan a különböző egyetemek frekvenciájának változása.

A könnyebb értelmezés kedvéért a vizsgált korszakot négy nagyobb egységre bontottam. Időarányosan lebontva az egyetemjárás adatai meglepő képet mutatnak. A 15. század végéig meglehetősen egyenletes az egyetemi stúdiumok iránti érdeklődés az egri káptalan tagjai között. Az elmúlt időszakban készült elemzések az egyházi középrétegben folyamatosan népszerűbbé váló egyetemi stúdiumokkal számoltak a 15. sz. második harmadáig, majd egy átmeneti megtorpanás után, a 16. sz. elejétől újra a tanulás előtérbe kerülését regisztrálták.¹⁵ Ezt az ingadozást egyrészt pénzügyi okokkal magyarázták,¹⁶ másrészt a főpapi mecénatúra megváltozása is indokolhatta a több helyen tapasztalható visszaesést a 15. sz. utolsó évtizedeiben. Mátyás uralkodásának második felében szűkültek a főpapi mecénatúra lehetőségei, mivel az uralkodó egyre jobban igénybe vette a prelátusok jövedelmeit. Az udvar reprezentációs költségeit, az itáliai humanisták jutalmazását részben az egyházi jövedelmekből finanszírozta az uralkodó. Ez pedig maga után vonta a püspöki udvarok mecénatúra terén korábban kifejtett aktivitásának csök-

15 Köblös J.: Az egyházi középréteg i. m. 36., 217.

16 Mátyusz Elemér: A konstanzi zsinat és a magyar főkegyúri jog. Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 9. Bp. 1958. 108., Tonk S.: Erdélyiek i. m. 113. skk.

kenését.¹⁷ Azonban, ahogy erre már korábban is felfigyeltem a váradi káptalan esetében, a főpapi mecenatúra visszaszorulása sajnálatos, de nem jelent egyet az egyetemjárások automatikus visszaesésével. Várad példáján látható volt, hogy a század utolsó évtizedeiben az egyetemi tanulmányok földrajzi irányultsága, valamint a felhasználható anyagi források mennyisége egyaránt megváltozott. A krakkói és a bécsi egyetem átalakulása, relatív közelsége és a tudáshoz való hozzáférés költségeinek csökkenése, a könyvnyomtatás elterjedése folytán többen vágtak neki az egyetemi tanulmányoknak. Váradon a Vitéz alatti és a főpapot követő 30-30 éves periódusban ugyanannyian tanultak egyetemen; a két időszak között alapvető változás figyelhető meg a financiális feltételek terén, amely egyértelműen jelzi a mentalitás átalakulását. A Vitéz távozása utáni időszak kanonokjai – főpapi mecénások hiányában – ugyanis szinte kivétel nélkül mindössze családi kapcsolataikat mozgósítva és javadalmukat felhasználva folytathattak egyetemi tanulmányokat.¹⁸ Viszont az egri káptalan esetében nem vagyunk tanúi a Vitéz Jánoséhoz hasonló, kiemelkedő mecénási tevékenységnek. Tehát a szakirodalomban széles körűen elterjedt vélekedéssel ellentétben egyenletes intenzitást mutat az egri kanonokok egyetemjárása a 15. sz. végi megtorpanás nélkül. Hasonlóképpen csaloéka a 16. sz. elején mutatkozó látványos visszaesés. A kutatás jelen állapotában ennek magyarázata kézenfekvő. Az egri káptalan 1503. január 24. után nem bocsájtott ki méltóságsoros okleveleket, így az archontológia is hiányos a Jagelló-kor második felében.¹⁹ A kutatás további feladatai közé tartozik eme jelenségek vizsgálata. A kanonokok életpályájának, kapcsolatterendszerének jövőbeni alaposabb feltérképezése során újabb összefüggések kerülhetnek napvilágra, melyek segítségével értelmezhetővé válnak a ma még homályos pontok.

17 *Kubinyi András*: Mátyás király és a magyar püspökök. In: *Uő*: Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon. METEM Könyvek 22. Bp. 1999. 86., *Jankovits László*: A Mohács előtti humanista költészet szakaszai. In: *A magyar irodalom története*. A kezdetektől 1800-ig. Szerk. Szegedy-Maszák Mihály – Jankovits László – Orlovsky Géza. Bp. 2007. 146–153.

18 *Kristóf I.*: Egyházi középréteg i. m. 69–70.

19 *C. Tóth N.*: Az egri káptalan i. m. 48.

Az egyetemjárások időbeli megoszlása

évek	fő
1385–1400	12
1400–1450	30
1450–1500	31
1500–1526	6
össz:	79

Amennyiben viszont az időbeli megoszlást egyetemenként is vizsgáljuk, úgy szembetűnő a váradi káptalanhoz hasonló tendencia. A bécsi egyetemen megforduló 26 egri kanonok közül 23 fő a 15. sz. közepéig szerepel az egyetemi bejegyzésekben. A padovai tanulmányok kapcsán a 15. sz. utolsó harmadáig figyelhető meg egy aránylag egyenletes eloszlás. Míg a krakkói egyetem az 1460-as évek után válik egyre frekvenciátobbá, sőt a század végére egyértelműen a legnépszerűbb univerzitás lett az egri kanonokok körében (a 13 Krakkóban tanult egri javadalmas közül 10 fő 1460 utáni anyakönyvi bejegyzésekben szerepel). Ennek okaiként egyértelműen relatív földrajzi közelséget, az ebből fakadó kisebb anyagi terheket, az egyetem átalakulását és a magyar *natio* egyre jelentősebbé válását adhatjuk meg. Az egyetemi tanulmányok idő- és térbeli megoszlását összevetve a vizsgált korszak első felében valóban Bécs elsősége érvényesült az egri kanonokok között, amelyet követett az itáliai egyetemek nagyjából egyenletes látogatottsága az 1470-es évekig, és a krakkói egyetem népszerűsége a 1460-as évek után ugyan felülmúlta mind a bécsi, mind az itáliai univerzitásokét, de összességében mégis csak a harmadik a sorban.²⁰

20 vö. Kovács Endre: A krakkói egyetem és a magyar művelődés. Adalékok a magyar–lengyel kapcsolatok XV–XVI. századi történetéhez. Bp. 1964. 23–24. Hasonló sorrend figyelhető meg a pécsi javadalmasok körében is, de ott Krakkó kisebb népszerűsége a földrajzi távolsággal magyarázható. Fedeles T.: A pécsi székeskáptalan i. m. 106.

Mindezek mellett a fokozatszerzésre vonatkozó adatok összevetése is szükséges, hogy minél átfogóbb képet alkothassunk az egri kanonokok tanultságáról. Míg a dunántúli intézményekben az egyetemet járt kanonokok 65%-a nem szerzett fokozatot,²¹ ugyanígy a csanádi káptalanban is az egyetemjárt kanonokok 34%-a fejezte be tanulmányait valamiféle grádus birtokában.²² Ez nyilvánvalóan döntően abból következik, hogy az ottani javadalmasok többsége nagyon rövid időt töltött tanulással. Az egyetemet járt váradi kanonokok 67%-a akadémiai grádus birtokában fejezte be tanulmányait,²³ hasonlóan a pécsi káptalan tagjaihoz.²⁴ Az esztergomi káptalanban pedig 136 kanonok közül 85 fő (62,5%) tért haza valamilyen fokozat birtokában.²⁵ Az egri káptalan 79 egyetemi tanultságú tagja közül 57 fő graduált, azaz 72%-os arányban valamilyen fokozat birtokában rendelkeztek javadalmukkal.

Fokozatot szerzett kanonokok a magyar káptalanokban

Buda	Fehérvár	Csanád	Pozsony	Győr	Esztergom	Pécs	Várad	Eger
22%	28%	34%	36%	47%	62,5%	66%	67%	72%

Ebből az összehasonlításból is kitűnik, hogy az egyetemektől való földrajzi távolság nem a legfontosabb szempont az egyházi középréteg iskolázottságának vizsgálatakor. Hiszen akár a pozsonyi, akár a győri kanonokok számára inkább volt elérhető a bécsi egyetem, mint egri vagy akár váradi társaik számára bármilyen univerzitás. Sokkal inkább döntő lehetett a különböző káptalanok stallumainak jövedelmezősége, értéke. A számszerűsíthető bevételek függvénye egy-egy javadalom értéke is. Amint a váradi káptalan vizsgálata során kimutattam,²⁶ úgy joggal feltételezhető, hogy az egri javadalmak is képeztek akkora potenciált, hogy felfelé ívelő diplomáciai, kancellária karriererek bizonyos pontjain jutalmul szolgáljanak, támogatást nyújtsanak az arra kiválasztottaknak: akár a káptalanon belüli, akár a káptalanból való tovább-

21 Köblös J.: Az egyházi középréteg i. m. 43, 215.

22 Tóth P.: A csanádi székeskáptalan i. m. 45., G. Tóth P.: A csanádi i. m. 42.

23 Kristóf I.: Egyházi középréteg i. m. 73.

24 66% szerzett fokozatot. Vö. Fedeles T.: A pécsi székeskáptalan i. m. 109.

25 Körmendy K.: Literatusok i. m. 185.

26 Kristóf I.: Egyházi középréteg i. m. 167–170.

lépésre használták fel az egyetemi tanulmányokat, akár már egyetemi stúdi-umok, fokozat birtokában szolgálataik elismeréseképpen nyerték stallumu-
kat az uralkodó vagy a püspök kegyéből.

A fokozatszerzést vizsgálva kézenfekvő a megállapítás, hogy a legalacso-nyabb grádus megszerzése is hosszú éveket igényel, viszont az egyetemi anya-
könyvek bejegyzései gyakran csak a sikeres vizsga tényét közlik, így biztos
adataink nincsenek a tanulmányokkal eltöltött idő hosszáról. Továbbá jó
néhány olyan kanonok ismert, aki használja a fokozatát az oklevelekben is,
ám tanulmányai még nem tisztázottak. Ezen körülményeket figyelembe véve
nem bocsátkozom feltételezésekbe sem az egyetemi stúdiókkal eltöltött
idő, sem az esetleges egyetemváltások tekintetében.

Az alábbi táblázatból kitűnik, hogy a fokozatot szerzett egri kanonokok
közel 53%-a, 30 fő kánonjogi doktori fokozatot szerzett. Ez az arány is pár-
huzamba állítható a váradi adatokkal, ahol a graduált kanonokok 57%-a
doctor decretorum fokozat birtokában tevékenykedett.²⁷ A kánonjogi dok-
torátus megszerzésének praktikus okai voltak, ugyanis mind az esperesek,
mind pedig a püspöki helynökök bíraskodási feladataihoz szükséges, sőt el-
várt volt a jogi végzettség. Az 1279. évi budai zsinat már előírta számukra a
jogi tanulmányokat. Most pedig alkalmunk nyílik az egri káptalan példáján
is megvizsgálni, miként valósult meg ez a rendelkezés a gyakorlatban.

Az egri kanonokok fokozatszerzése

gradus	fő
doctor utriusque iuris	5
doctor decretorum	30
licentiatum decretorum	3
baccalaureus theologiae	1
magister artium	8
baccalaureus artium	10
sine gradu	22
összesen	79

27 Kristóf I.: Egyházi középréteg i. m. 74.

Az egyetemet járt egri kanonokok közül 14 fő viselt méltóságot, ami az összes dignitarius (64 fő) 22%-a. Mindez jelentősen elmarad pécsi és váradi társaikhoz képest, Váradon a méltóságviselők 31%-a esetében adatolt egyetemi tanultságuk.²⁸ A dignitáriusok közül kiemelkednek a prépostok, 41%-uk tanult külföldön. Ez az adat összevethető a pécsi prépostok iskolázottságával, 44,5%-uk fordult meg valamely egyemen. Egyértelmű a tendencia, hogy a prépostok kivételével a méltóságviselők kevésbé érdeklődtek a felsőfokú tanulmányok iránt nemcsak Egerben, hanem Váradon és Pécsen is.²⁹ Az egri egyszerű javadalmazások (231 fő) 24%-a, 57 fő tanult egyetemen, amely az egyetemet járt valamennyi kanonok 72%-át teszi ki. Ezek az adatok ráfelelnek a korábbi kutatási eredményekre. Jelentősen meghaladják a csanádi káptalanban tapasztalt 16%-os és a pécsi káptalanban kimutatott 12%-os arányt, bár valamelyest elmaradnak a váradi 32%-tól.³⁰ Mindezek alapján úgy tűnik, hogy az egyszerű kanonokok fontosabbnak tartották az egyetemi tanulmányokat méltóságviselő társaiknál, és sokkal több időt, energiát és pénzt áldoztak a fokozatszerzésre is. Térjünk vissza az egri kanonokok kiemelkedő fokozatszerzésére! Természetesen nemcsak kánonjogi doktori címmel, hanem bölcsész grádusok birtokában és fokozat nélkül is elláthattak a kanonokok helynöki, esperesi feladatokat. Az adatolt 156 esperesi officiumot betöltők között 22 fő 32 esetben látott el archidiaconusi feladatokat. Ez a 20%-os arány nem tér el nagyban a más káptalanokban kimutatott adatoktól.³¹ Viszont feltűnően magas az egyetemi grádussal bíró esperesek száma. A fent említett 22 fő közül 12 fő doctor decretorum, 2 fő doctor utriusque iuris, 2 fő magister artium, 2 fő baccalaureus artium fokozattal bírt, mindössze 4 fő esetében nem tudni megszerzett grádusukról. Ez a kiugró szám

28 *Kristóf I.*: Egyházi középréteg i. m. 76.

29 *Fedeles T.*: A pécsi székeskáptalan i. m. 52., 54., 55., 57., *Kristóf I.*: Egyházi középréteg i. m. 76.

30 *Fedeles T.*: A pécsi székeskáptalan i. m. 68., 305., *Tóth P.*: A csanádi székeskáptalan i. m. 46., *Kristóf I.*: Egyházi középréteg i. m. 76., *G. Tóth P.*: A csanádi i. m. 45.

31 Pécsen is az esperesek kb. harmada tanult egyetemen. *Fedeles T.*: A pécsi székeskáptalan i. m. 110., Csanádon az esperesek 17,5%-a járt egyetemen. *Tóth P.*: A csanádi székeskáptalan i. m. 46., Váradon a négy egyetemet végzett esperes (két decretorum doctor, egy magister artium, egy baccalaureus artium) mellett 11 olyan esperes ismert, akik nem folytattak egyetemi tanulmányokat. *Kristóf I.*: Egyházi középréteg i. m. 76.

indokolhatja többek között a magasabb fokozatszerzési arányt az egri székeskáptalan esetében. Amint fentebb is említettem, munkájukhoz nemcsak elvárták a jogi végzettséget, de az egri káptalan esetében úgy tűnik, törekedtek is a zsinati határozatok betartására. A vikáriusok esetében is hasonló tendencia figyelhető meg. Az alábbi táblázatból kitűnik, hogy az egri helynőkök több mint fele folytatott egyetemi tanulmányokat (63%). A 19. táblázatban megjelölt személy mindegyike rendelkezett fokozattal (13 fő doctor decretorum, 3 fő doctor utriusque iuris, 3 fő magister artium). Időbeli eloszlásukat figyelembe véve kijelenthető, hogy a 15. sz. második felétől kizárólagosan egyetemi grádusok birtokosai kaptak helynöki megbízatásokat. E számok nagyjából megfeleltethetőek a váradi adatoknak, ahol a vikáriusok 69%-a szerzett kánonjogi fokozatot.³² Hasonlóképpen Esztergomban már a 14. század végétől a vikáriusok kétharmada kánonjogi doktori címmel rendelkezett.³³ Míg a pécsi helynőkök 53%-os egyetemi végzettsége némileg elmarad ezektől az adatoktól.³⁴

Az egyetemet járt kanonokok javadalmak szerinti megoszlása³⁵

javadalom/officium	egyetemet járt kanonokok	a káptalanon belüli összesített létszám
nagyprépost	7	17
lector	1	15
cantor	1	15
custos	5	17
archidiaconusok a társas-káptalani prépostokkal együtt	22 fő 32 esperességet viselt	156
vicarius	19	30
can. simplex	35	231 az esperesekkel együtt

³² Kristóf I.: Egyházi középréteg i. m. 76.

³³ Körmendy K.: Literatusok i. m. 195.

³⁴ Fedeles T.: A pécsi székeskáptalan i. m. 66.

³⁵ Szétválasztottam az egyszerű kanonokokat és az esperesi officiumot birtokló egyszerű kanonokokat az elemzés szempontjainak egyértelműsítése céljából.

Összegzőképpen elmondható, hogy a rendelkezésre álló adatok alapján az egri székeskáptalan egészét tekintve a fentebb bemutatott összehasonlítások illeszkednek a késő középkori egyházi középréteg iskolázottságáról kialakult képbe. Mindazonáltal további kutatások feladata tisztázni – a lehetőségekhez mérten – a káptalan archontológiáját és összeállítani egy prozopográfiai adattárat, melynek segítségével a ma még bizonytalan adatok egy része, illetve speciálisan az egri káptalanra jellemző jelenségek háttérében meghúzódó folyamatok is értelmezhetőek, összefüggésekbe helyezhetőek lesznek.

PETERCSÁK TIVADAR

HATÁRFÁK, HATÁRJELEK A NÉPI ERDŐHASZNÁLATBAN

Az életének egyik jelentős „határfájához” érkezett Gebei Sándor. Kutatásaihoz kapcsolódva I. Rákóczi György életéből vett idézettel kezdem a fenti téma bemutatását. A Nyárad menti Remeténél levő bekecsi vár alatt „Lenn, a Vármezőn, egy kőrakás van, melyet Rákóczi halomnak a hagyományok szerint azért neveznek, mivel a görgényi uradalomhoz tartozó kőhériek (egy falu) erőszakosan elfoglalták a remeteiek határát, s azért ezek az egykor itten vadászó I. Rákóczi Györgynél panaszt tettek. A fejedelem határkijárást tétetett, a most is nevét viselő halmot rakatta, s hogy emlékezetben maradjon, az erőszakoskodó prevarikátorokból (erdőpusztítók) néhányat e halmon meg is csapott. E halom jelöli most is a Remete és a görgényi uradalom közti határt” – olvasható Orbán Balázsnál.¹ A fejedelem azt az egész országban elterjedt gyakorlatot – egyrészt a határsértők megverését, másrészt a főként fiataloknak a határjelnél való megcsapását – alkalmazta, amely arra volt hivatva, hogy a következő generáció emlékezetébe véssék a két település vagy birtok határát. Ezzel a megvert személy öregkorában is emlékezett a helyre, ahol a verést kapta, amivel biztosították a régi határok szilárd megőrzését.²

A határjelek két területre – birtoktest vagy faluhatár – elválasztására szolgáltak, amelyeknél fontos volt, hogy azokat a közösség egyértelmű jelnek ismerje el, és érdekelt legyen folyamatos fenntartásukban. A természe-

1 Orbán Balázs: A Székelyföld leírása IV. 1870. 95.

2 Erre a gyakorlatra számos példát találunk Takács Lajos: Határjelek, határjárás a feudális kor végén Magyarországon. Budapest 1987. c. munkájában. Vö. Tárkány Szűcs Ernő: Magyar jogi népszokások. Budapest 1981.

tes és mesterséges határjelek kiválasztása, elhelyezése, valamint megújítása a határjárások keretében történt, amelyet a falvak és mezővárosok szerveztek, s azokon az érintett felek is részt vettek.³ Szemléletesen őrzí a határjárások gyakorlatát a Maros megyei Szentháromságról közölt verseike: „Falunk egész határát szépen megkerültük/S a határhompokat jókarba helyeztük/,/Ifjúságainkkal jól megismertettük/S azokat, hol láttuk, figyelmükbe véstük.”⁴

A tradicionális népi erdőhasználat és erdőgazdálkodás tanulmányozása során a közösségek és magánszemélyek erdőit elválasztó határjelekről szerzett tapasztalatok, a szakirodalom, valamint a székelyek erdőléséről az utóbbi évtizedekben megjelent publikációk lehetővé teszik, hogy röviden felvázoljuk az erdei határfák és jelek sajátos formáit, valamint az erdei munkáknál és a közösségi erdők faosztásánál alkalmazott jelölési módokat.

Az erdős vidékeken határvonalnak számítottak az erdei *nyílások*, tisztások, amelyet *léniának*, *nyiladéknak*, *allénak* is neveztek. A Veszprém megyei Tápszentmiklóson 1753-ban a tanú elmondta, hogy „az ott levő erdőt is egy Székér Út Szélességre Határnak ki is vágta légyen...”⁵ Ezek a nyílások azonban attól lettek igazán határvonalak, hogy bennük határjeleket, földhányásokat, határfákat helyeztek el. Erre utal a Sopron megyei Kövesden 1792-ben rögzített határozat, miszerint „föl Szélnek a Sürüben, ki vágott alléban ötödik halmot” újították, jelül annak, hogy a biztos határjel továbbra is a határhalm. A nyílásokból kikerült fát többnyire oldalra dobálták, vagy némileg rendbe szedve egyszerű kerítésül használták.⁶ A székelyföldi *tizes* gazdaságok tilalmas erdői közti határjeleket, határhalmokat az érintett tizesek férfiai közös terepbejárás során újították meg. 1874. november 17-én Csíkszentgyörgy és Bánkfalva két tizesének, Háromtizesnek és Jenőfalvának a bizalmi férfiai, összesen huszonöten bejárták a két tilalmas határvonalát, ahol nyiladékot vágta, és határhalmokat állítottak. A korabeli jegyzőkönyv szerint: „...ki szállottunk az úgy nevezett Haram hegyessítől bé Külső-Haram nyakáig, az erdő által öszve folyt határnak közös egyetértésből való meg nyitására, ame-

3 L. Takács L.: Határjárás i. m. 15.

4 Kádár Zsombor: Erdő és nyelv. Válogatás a Keleti-Kárpátok belső hajlata erdőgazdálkodásának magyar szókincséből. (Erdészettörténeti Közlemények XLIII. Budapest 1999. 268.)

5 Takács L.: Határjárás i. m. 23.

6 Takács L.: Határjárás i. m. 24.

lyet mindenik részre minden hozá tétel és minden kivétel nélkül keresztül vittünk, oly formán, hogy a bérczen bé mint egy négy öl szélességű határvonalat tetleges kiegészítéssel kivágtuk, mely levágott erdő az alkalommal elis árvezetett...Elsőben is általunk Haram hegyessin az központon 1-ször egy halom ásatott...” A bizottság a nyiladékbán összesen nyolc halmot készített, amelyeket 1887-ben és 1896-ban újítottak meg. A kivágott fa eladásából befolyt összeget a két tizes megosztotta egymás között. Érdekes adatot tartalmaz Martonos és Ittkétfalva tizeshalom-megújításról készült jegyzőkönyve. Eszerint a határt képező halmok egymástól 100-110-180-340-429-525 lépésnyi távolságra vannak, amelyeken szögletes kövek és bennük *holt szénnek* nevezett faszén és cserépdarabok találhatók⁷. Ez utóbbiak a titkos határjelek közé tartoznak, amelyek széles körben elterjedtek voltak Európában.⁸ Az előbbi példák is igazolják, hogy határdombokat erdős vidékeken is alkalmaztak, noha alapvetően sík vidékekre voltak jellemzőek. Elnevezésük rendkívül változatos, a *halom*, *hancsik*, *homp*, *komp*, *zsombék* egyaránt előfordul.⁹ A Heves megyei Ivád 1835-ben zajlott birtokperében Ivádi Gábor említi, miszerint Orczy István kénytelen volt a vitás területen a fákat kiirtani, hogy egy „lineával vagy ductussal” biztos határt teremtsen az ő ivádi birtokrésze és a gróf pétervásárai határerdeje között.¹⁰

Erdőkben, ligetes helyeken fák alkották a határt vagy szolgáltak határjelként. Ezek általános elnevezése *határfá*, de használták a *jelfá*, *jegyfa*, *határozófa* kifejezést, vagy a *keresztes fa* nevet kapta, ha kereszt jel volt rajta. Szívesen választottak olyan fát határjelnek, amelyik különleges növéssel, furcsa alakjával, eltérő formájával hívta fel magára a figyelmet. Általában a hosszú életű, nagy törzsű, kemény fákat választották, ezért sok volt a cser és tölgy határfá. Jellemzőnek tekinthető az 1781-es határleírás, amely egy dunántúli (Szemes) erdőben így sorolja fel a határfákat: vezet a határ „az ménkü ütötte Nagy Tölgyfára, onnand délre fordulván az Likas tövű keresztes Tölgy fára, ettől a rigi köröszös fekete Tölgyfára.”¹¹

7 Bárh János: Az eleven székelly tizes. A csíkszentgyörgyi és csíkbánkfalvi tizesek működése a XVII–XX. században. Kecskemét 2007. 184–185.

8 Takács L.: Határjelek i. m. 95–101.

9 Kádár Zs.: Erdő i. m. 268., Takács L.: Határjelek i. m. 80–89.

10 Csizmadia Andor: Ivád jogélete. Archivum 9. 1979. 46.

11 Takács L.: Határjelek i. m. 40–44.

Az erdők friss vágásaiban vagy az ültetésekben a fiatal ágakat csomóba vagy kötegbe fonták, illetve az ágakat letördelték vagy megtaposták abból a célból, hogy felhívják az arra haladók figyelmét a tilalomra vagy a határra. Az ágaitól megfosztott, csonkolt fák kiáltó jelként hívták fel magukra a figyelmet.¹² A Székelyföldön *métafa* a neve az erdő szélét, mezsgyéjét jelző embermagasságú fatörzsnek, a határként alkalmazott különféle jeleket *métának*, magát a határjelölést *métázásnak* is nevezték.¹³

A fákon különböző jeleket is kialakítottak, amelyek között legegyszerűbb a *bevágás*. Ivádon 1835-ben a határfa két oldala be volt vágva, az egyik a Lyukaskő, a másik az Ivád felé levő oldalon.¹⁴ A határokon az egyik leggyakrabban alkalmazott jel a *kereszt*, amely időnként a fátlan vidékek szikláin is előfordult, vagy úgy rakták ki kövekből. Az igazi felhasználási területe azonban az erdő volt, ahol a fák törzsére vágták. A Maros-Torda megyei Csóka községben 1760-as adat szerint az erdőnek „két végén való határát kereszties Fák különböztetik meg.” Egy másik tanú szerint „kereszties élő fák”-ról van szó.¹⁵ A Heves megyei Markazon a Haller-birtok 1744. július 11-i szétosztásakor az egyes birtokrészek „mindenütt kereszttekkel jedzett fákkal különböztetnek.”¹⁶ Az adatok alapján kétféle keresztet alkalmaztak a fákon: az egyik az álló, más szóval görög kereszt, a másik és sokkal gyakoribb a ferde, X alakú andráskereszt. A Zala megyei Semjénföldre 1754-es határleírásában írják is, hogy a határt jelzi többek között „két ágú X-es gyertyánfa és egy Szekér út mellett lévő X-es iharfa.” A határújítások alkalmával akár évente is új keresztet vágtak az esetleg már beforrt kereszt mellé, így fordult elő a Somogy megyei Kötcsén 1748-ban, hogy a határ tartott „a 13 körösztös csoportos Tölgy fáigh.”¹⁷ A Sopron megyei Zsidányban 1633-ban a határhalmomban levő fára azért vágtak keresztet egy vallomás szerint, hogy „el ne tulajdonítsák” a területet. 1742-ben a Nógrád megyei Nemptiben pedig „a kereszties hajdani fák erejével” bírták és védték határukat, tehát a kereszties fáknek kultikus erőt tulajdonítottak.¹⁸

12 Takács L.: Határjelek i. m. 45–46.

13 Kádár Zs.: Erdő i. m. 268–269., Vö: Imreh István: A törvényhozó székely falu. Bukarest 1983. 263.

14 Csizmadia A.: Ivád i. m. 47.

15 Szabó T. Attila: Határjelek a XVIII. században. Ethnographia LI. 1940. 258.

16 Takács Lajos: Irtásgazdálkodásunk emlékei. Irtásföldek, irtásmódok. Budapest 1980. 96.

17 Takács L.: Határjelek i. m. 61–64.

18 Takács L.: Határjelek i. m. 63.

Az egykori nemesi közbirtokosságok erdőinek a felosztása a 19. század végére sokfelé megtörtént, és a magánerdőket a tulajdonosok határjelekkel választották el egymástól. Egerbocson *karó közti erdőnek* is nevezték ezeket a parcellákat, mert sarkain sok esetben határdomb volt beleállított karóval. A birtokosok erdőtulajdonukat határfákkal, fajegyekkel jelölték, például 1842-ben Sajóvelezden a fa mindkét oldalát keresztrel. A 18. században a Mátrában is alkalmazták a határfák és határkövek keresztrel való megjelölését. Az ilyen határfák a szomszédok közös tulajdonát képezték, és ha egyikük önkényesen kivágta, abból pereskedés lett. Más esetben a fának csak azt az oldalát faragták meg, amelyik *lénia*hoz tartozott. A keleti-palóc vidéken a karó köré halmozott földkupac neve *zsombik*, *handzsik* volt. Ezen kívül még a határvonalon egymástól látótávolságra álló, mindkét oldalon megfaragott határfák is voltak. Ezeket a jeleket 5-6 évenként megújították, és a határfákat tarvágáskor is meghagyták.¹⁹

Az erdőhatárok védelme, jelekkel való pontos kitűzése a városok számára is fontos volt. Debrecen is féltékenyen őrködött nehezen megszerzett erdőségei felett, és a 18–19. században gyakran intézkedett a határjárásokról, a határjelek megújításáról. Erre azért volt szükség, mert a környező községek lakói nemcsak az erdők fáit pusztították, hanem előszeretettel rontották el a határdombokat, és hamisakat állítottak helyettük. Pl. 1801-ben a sámsoniak igyekeztek a savóskúti erdő határdombjait hamisítani, amikor is közülük hat régít teljesen elhánytak, tizenhárom újat pedig másfelé emeltek. Nemcsak dombok és árkok képezték a debreceni erdők határait, hanem jellegzetes nagy fákat is felhasználtak e célra, amelyeket a könnyebb felismerés végett jelekkel láttak el. Ilyen fákkal jelölt határ húzódott az ohati részen fekvő Pércs nevű füzes mellett.²⁰

Sajátos típusai a határjeleknek a *foglaló jelek*, amelyek a közös használatú erdők irtással történő birtokbavételét jelentették, és a jelölés által tudatták, hogy azt az erdőrészt a többiek ne bántsák, és mint egyéni birtokot tiszteletben tartásák. Az erdei foglalások általános jellemzője volt, hogy valamilyen jelet tettek a fákra, leggyakrabban megfaragták a fa törzsét, gyökerét, vagy a fák ágait feltű-

19 *Petercsák Tivadar*: Erdőgazdálkodás. In: Magyar Néprajz. II. Gazdálkodás. Főszerk. Paládi-Kovács Attila. Budapest 2001. 222.

20 *Penyigey Dénes*: Debrecen erdőgazdálkodása a XVIII. században és a XIX. század első felében. Budapest 1980. 154–156.

nő módon letörték. Az irtásföldek foglalásakor leggyakoribb jel a kereszt volt. Jellemzően utal erre a Nagy-Görbén 1761. szeptember 21-én tartott tárgyalás egyik tanúja, Német József, miszerint „Varga István azon el foglalásoknak szél-
lin, a Tanú irtása felül, két fön álló hársfára keresztet vágott mondván ezen Tanunak, Jóseff, ezen által ne ircson kegyelmed, mert Mink foglaltuk el.”²¹
A foglalásnak elterjedt jele volt a határfa kérgének gyűrű alakban történő le-
húzása, a *kerengetés*, *kerítés*. Arra is van példa, hogy a kerengetés és a kereszttel
való megjelölés ugyanazon határmesgyén váltakozva fordul elő. Monostorapát-
iban 1754-ben így sorolták fel a jelölt fákat: „Kapolcsrul Köveskáli szőlőhegyre
járó útnak mentében... régi két ágú kerétt Töllyfa, onnénd ismét egy kerétt
Töllyfa, továbbá ismét másik kereszttel jelölt Töllyfa, és ahhoz közel egy keresz-
tes Cserfa, ismét másik kereszttel jelölt Töllyfa.”²²

A székely tizesek erdőbirtokát nemcsak a szomszéd tizesek veszélyezteté-
se miatt kellett határjelekkel ellátni, hanem a saját tizestagok falu felé eső
oldalon történő foglalásaitól is, amikor a szántóföldjüket, rétjüket a közös
erdő irtása révén próbálták növelni. 1862. november 27-én a jenőfalvi tizes
főbírója vezetésével 15 fős bizottság járta be a jenőfalvi tilalmas belső szélét,
azt a területet, ahol a magánszemélyek szántói és rétei találkoztak a közös-
ség erdejével. A terepen végigjárva megállapították, hogy melyik szántó és
kaszáló kié, és ki az, aki irtással átlépte a tilalmas határát. *Pallagba vágott
keresztek* és fanyesések formájában ideiglenes jeleket hagytak maguk után,
majd 10 helyen földhalmokat hánytak fel határjelnek, némelyiket kövekkel
is megerősítették.²³

A 17–18. századi székely falutörvények számtalan eleme foglalkozott az er-
dőhasználat szabályozásával, a közös erdővagyon védelmével. A rendszeres és
tudatos erdőgazdálkodás megalapozása a 18. században történt Magyaror-
szágon, amely erdőrendtartásokban és az 1791-ben kiadott első magyar erdő-
törvényben nyilvánult meg. Az erdélyi főkormánysszék 1800-ban rendeletben
kérte a székely székeket, hogy tegyenek javaslatot az erdőpusztítások meg-
akadályozására. A beérkező javaslatok között több esetben említik az erdőha-
tárok bizonytalanságát. Aranyosszék 1802. évi jelentése javasolja a határjelek

21 Takács L.: Irtásgazdálkodásunk i. m. 97.

22 Takács L.: Irtásgazdálkodásunk i. m. 105.

23 Bárbth J.: Az eleven i. m. 196.

elhelyezését és azok 2-3 évenkénti megújítását. Az 1807. évi uralkodói erdőrendtartás ki is tért a határjelek felállítására és fenntartására.²⁴ A székely közösségek – mint korábban láttuk – a 19. század végén is fontosnak tartották az erdőpusztítások megakadályozását, és egy 1874-ben Csíksomlyón született törvényjavaslatban is kiemelték, hogy a „községek erdei más szomszéd erdőktől és birtokosokétól felismerhető határjelek által azonnal elkülöníthetők és a határjelek minden 10 évben egyszer megújítandók.”²⁵

A rendi társadalom nemesi közbirtokosságai és a jobbágyszabadítás után létrejött paraszti közbirtokosságok erdőhasználatában rendszeresen előfordult bizonyos fák alkalomszerű megjelölése számokkal. Ez leginkább a közös erdőből történő faosztáshoz kapcsolódott. A Veszprém megyei Alsóörs Község Nemesi Közbirtokossága a 20. században a polgári törvények alapján működve is a régi hagyományok szerint osztotta szét a fát a tagok között. A vezetőség az *állézés* vagy *numerázás* során jelölte ki az erdészet által kivágásra engedélyezett erdőrészen a *nyilasokat*. Az egyes parcellák szélén álló *jelfák* törzsét megfaragták, és ide került az adott nyilas száma 1-től 99-ig, mert ennyi erdőjoggal rendelkeztek a faluban. Az egy nyilasban lévő fa az egy joghoz tartozó járandóság, és *cédulahúzással* döntötték el, hogy kinek melyik nyilas jut.²⁶ Tarvágáskor hasonlóan történt a paraszti közbirtokosságok erdőiben is az egyes területek határán lévő fák megszámozása, s erre mondták a Zala megyei Szentbékállán, hogy *megírták, begyelölték* a fát. Itt mindig az adott *numera* (erdőterület) szélső fáit faragták meg, rendszerint a déli oldalon, és tintaceruzával írták rá a numera számát. Ritkításnál és gyérítéskor az álló fákat számozták meg, és sorsolás után az vágta ki, akinek jutott. A palócoknál a kivágható fák oldalát kézmagasságban *megcsapták*, majd ceruzával vagy ecsettel írták rá a számát. Diósgyőrben és Répáshután az erdészet hatására *bélyegző kalapácsot* használtak a kivágandó fák megjelölésére.²⁷ A székely közbirtokos-

24 Oroszi Sándor: Emlékezés a székely közösségek erdőire. (Erdészettörténeti Közlemények XVII.) Budapest 1995. 23–28.

25 Garda Dezső: A székely közbirtokosság I. Csíkszereda 2002. 74.

26 Jablonkay Géza: Az alsóörsi közbirtokosság, a közös gazdálkodás egy régi formája (1816–1964). Agrártörténeti Szemle XI. 1968. 180–203., 200.

27 Gelencsér József: Egy sajátos erdőközösség Szentbékállán. A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 16. 1982. 305–309. , *Petercsák Tivadar*: A közbirtokosság. Erdő- és legelő-közösségek Észak-Magyarországon. Debrecen 2008. 215.

ságokban a 19. század végén az építkezéshez szükséges szálfák kijelölése fejszekocintással, mésszel vagy az erdőőrök bélyegző baltájával történt. A Hargita falvaiban tarvágáskor *mejjmagasságban leklupáztak* (bélyegeztek) minden fát, vagyis *forgókalapáccsal* ütötték bele a sorszámot, majd ezek alapján cédulahúzással osztották szét a tagok között, amit maguk termeltek ki.²⁸

A 18. századtól kialakuló nagyüzemi (uradalmi és kincstári) erdőgazdaságok nagyszámú munkaerőt igényeltek, különösen a fakitermeléshez. A hegyvidéki falvak lakóinak emlékezete őrzi a favágáshoz kapcsolódó jelölési módokat is. A favágó csapatoknak az erdész szabta meg a kitermelési formát, és ekkor került sor a kivágandó parcellák szétosztására. Ezeket hívták *nyílnak, léniának, szeksziónak, pásztának, parcellának, numerának, pagony-nak*.²⁹ Bakonycsernyén tarvágáskor a parcellák szélét a határfák lefaragásával vagy festékekkel jelölték meg, majd az egyes pagonyokat gyufaszálak vagy fűszálak segítségével sorsolták ki a favágó csoportok között.³⁰ Ritkításnál egy ember, a *baltás, fejszés* mellmagasságban megfaragta az erdész által megjelölt fát, a 20. század közepén már a jelölés festékekkel történt. Máshol a *hosztoló* egy görbe késsel, a *kacorról, hosztoló kacorról* (abaúji Hegyköz) vagy Gyöngyös környékén a *jelölő fokossal* jelölte meg a kivágandó fákat. Az egri érsekség „EE” monogramot használt, de a Mátra Múzeum őríz egy „G.BF” jelű fokost is.³¹

28 Garda D.: A székely i. m. 114., 173., Molnár Kálmán: A Hargita népi erdőgazdálkodásához. Népismereti Dolgozatok 1978. Bukarest. 34., 38.

29 Petercsák T.: Erdőgazdálkodás i. m. 227.

30 Hegyi Imre: A népi erdőkielégés történeti formái. Az Északkeleti-Bakony erdőgazdálkodása az utolsó kétszáz évben. Budapest 1978. 49.

31 Petercsák T.: Erdőgazdálkodás i. m. 227., Petercsák Tivadar: Hegyköz. Miskolc 1978. 21., Petercsák Tivadar: Erdőhasználat Gyöngyösön és környékén a XVIII–XX. században. In: Tanulmányok Gyöngyösről. Szerk. Havassy Péter – Kecskés Péter. Gyöngyös 1984. 457–506., 484–485.

KISS LÁSZLÓ

AZ 1812-ES OROSZORSZÁGI HADJÁRAT INDÍTÉKAI

Ami jelen dolgozat témaválasztását illeti, úgy gondoltuk, hogy egy ünnepi kötetben – különösen, ha 70. születésnapról van szó – illik az ünnepeltet tudományos érdeklődéséhez valamilyen módon igazodó témával köszönteni. Egy „szláv téma” kidolgozásának gondolatát hamar elvetettük, mert túl általánosnak találtuk. Az Erdélyi Fejedelemség történetének bármelyik részével foglalkozni – ismervén az ünnepelt témakörben folytatott kiemelkedő kutatásait és metodológiai precizitását – nem kívántunk. Így tehát egy olyan „orosz téma” mellett döntöttünk, amelynek francia és lengyel vonatkozásai is vannak, s amely nemcsak a mi oktatói és kutatói tevékenységünkhöz kapcsolódik közvetlenül,¹ hanem remélhetőleg Dr. Gebei Sándor tudományos érdeklődésének és személyes kötődésének is megfelel(het).

Napóleon 1812-es oroszországi hadjáratának és a Nagy Honvédő Háborúnak s benne a moszkvai vagy borogyinói csatának tekintélyes hazai és külföldi szakirodalma van, nem is szólva a számtalan Napóleon-monográfiáról. Ám olyan – szerintünk igen fontos – kérdésekre viszonylag kevesen keresték a választ, hogy Bonaparte Napóleon, akinek 1812 nyarán a lába előtt hevert csaknem egész Európa, miért vitte el soha nem látott méretű „Nagy Hadsereg”-ét a távoli Oroszországba is. I. Sándor orosz cár pedig miért vállalta a katonai konfrontációt a békés megegyezés helyett, amelyre még 1812 nyarán

1 2016. április 13-án tartottunk egy tudományos-népszerűsítő előadást a Bródy Sándor Megyei Könyvtárban „Borogyino – 1812” címmel, amely inspirációt adott és egyfajta előtanulmányt jelentett jelen írás számára.

is alkalma nyílt volna?² Úgy véljük hát, hogy területi korlátok között sem felesleges rövid oknyomozást folytatni, és a szembenálló felek érdekei szempontjából összefoglaló módon áttekinteni a „második lengyel hadjárat”, illetve a Nagy Honvédő Háború kiváltó okait, indítékait a téma néhány magyar, orosz, francia nyelvű szakirodalmának és forrásának a felhasználásával.

Napóleon indítékai

Közismert, hogy a forradalmi és napóleoni Franciaország ellen 1793–1815 között szervezett mind a hét katonai koalíció mozgatója Anglia volt diplomáciájával, pénzével és – főleg Portugáliában, Spanyolországban – hadseregével. Nem véletlen tehát, hogy Bonaparte Napóleon mindvégig a szigetországban látta európai és világuralmi tervei megvalósításának legfőbb akadályát. A kereskedelméből élő „kalmárlelkű Anglia” megtörésével többször is megpróbálkozott. Az 1798–1801 közötti egyiptomi hadjárat azonban ugyanúgy kudarcot vallott, mint 1804–1805-ben a szigetország ellen tervezett invázió. Ám nem adta fel! Miközben 1806 őszén megszállta Poroszországot, november 21-én Berlinből meghirdette az „angol blokád”-ot. Ennek hibátlan megvalósításától remélte rivalisa térdre kényszerítését. „Az Angliával birokra kelt európai föderációnak a kontinentális blokád volt a jelképe és a fegyvere.”³

2 Az orosz–francia politikai-diplomáciai kapcsolatok alapos áttekintését nyújtja a rég(ebb)i szakirodalomból *Serge Tatistcheef*: Alexandre Ier et Napoléon d’ après leur correspondance inédite 1801-1812. Paris. 1891. 640. <https://archive.org/stream/alexandreieretn00tatigoog#page/n660/mode/2up> (2016. május 28.) – A legújabbak közül rövid, de jó összefoglalást nyújt *Marie-Pierre Rey*: Alexandre Ier, Napoléon et les relations franco-russes. *Pasado y Memoria. Revista de Historia Contemporánea* 10. (2011.) 73–97. http://rua.ua.es/dspace/bitstream/10045/24258/1/PYM_10_04.pdf (2016. május 06.)

3 *Georges Lefebvre*: Napóleon. Gondolat, Bp. 1975. 567. – Már a kortárs Ségur is úgy látta, hogy a kontinentális rendszerrel Napóleon halálig tartó harcot hirdetett meg Angliával. Becsülete, politikai létezése és Franciaország forgott kockán. Lásd *M. le Général Comte de Ségur*: Histoire de Napoléon et de la Grande-Armée pendant l’ année 1812. Tome premier. Bruxelles. 1825. 8. <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k200402c/f11.image.r=G%C3%A9n%C3%A9ral%20Comte%20de%20S%C3%A9gur> (2016. május 26.) – A kontinentális blokád elemzésének J. V. Tarle egy egész, 31 fejezetből álló könyvet szentelt. Lásd: *Jevgenij Viktorovics Tarle*: Szocsinyenyija. Kontyinentálnaja blokada. In: Akagyemik Tom III. Izdatyelsztvo Akagyemii Nauk SzSzSzR, Moszkva. 1958. 654.

Maga a kontinentális blokád (vagy zárlat) tulajdonképpen kényszer szülte megoldás volt, amit nem is Napóleon talált ki.⁴ Anglia elszigetelésének a legjobb megoldása egy szigetország köré vont francia tengeri blokád lehetett volna. Ám a francia flotta 1805. októberi trafalgári veresége után arra, hogy Angliát a saját fegyverével győzzék le, már gondolni sem lehetett. Maradt tehát a másik megoldás. A „francia Európát” kell szárazföldi blokáddal elzárni Angliától!⁵ Ennek eredményessége azon múlt, hogy sikerül-e a kontinenst hermetikusan lezárni az angol hajók és áruk előtt.

A terv a megvalósulás küszöbéhez érkezett 1807. július hetedikén, amikor a Tilsitben megkötött francia–orosz békeszerződésben (amely voltaképpen három szerződésszövegből: pátensszerződésből, titkos cikkelyekből és szövetségi szerződésből állt) I. Sándor is csatlakozott a zárlathoz.⁶ Az év végéig Svédország kivételével minden ország ugyanerre kényszerült. Az orosz cár a francia szövetségtől azt remélte, hogy döntésének több lesz a politikai hozadéka, mint a gazdasági, kereskedelmi, pénzügyi kára. A pályája csúcsa felé közeledő francia császár is örülhetett, hiszen az oroszokkal kötött szövetséggel lehetővé vált számára, hogy teljes mértékben lezárja a kontinenst.

4 Egy franciák elleni blokád gondolatát először az angolok vetették fel. 1806. május 16-án egy angol minisztertanácsi rendelet a francia partok hajózár alá vételéről, a Francia Császárságba igyekvő – főleg amerikai – hajók ellenőrzéséről rendelkezett. *Jean Tulard*: Napóleon. Osiris, Bp. 1997. 243.

5 „A szárazföld hatalmával akarom meghódítani a tengert” – mondta. Napóleon híressé vált mondását idézi *Jean Tulard*: Napóleon. i. m. 245.

6 Az orosz–francia kapcsolatok átfogó elemzését is tartalmazza az I. Sándor uralkodásának egyik legelső átfogó történetét megíró Bogdanovics 6 kötetes munkája. A 2. kötet 20. fejezete („Tilzitszkij mir”) részletesen foglalkozik a tilsiti békeszerződés előzményeivel, lefolyásával, tartalmával is. Lásd [*Bogdanovics*]: Isztorija carsztvovanyija imperatora Alekszandra I-ovo i Rosszija v jevo vremja. Tom II. Szpeterburg, 1869. 253–315. <http://www.runivers.ru/bookreader/book57898/#page/4/mode/1up> (2016. május 26.) – A békeszerződés rövid, lényeglátó ismertetését és elemzését újabban lásd *Alan Schom*: Bonaparte Napóleon. Aquila, Bp. 2001. 483–488. – A 9 cikkelyből álló titkos szerződést ismerteti *Vlagyimir Alekszeje- vics Tomszinov*: Rokovaja vojna Napoleona Bonaparta. In: Partyitura Pervoj Otyecsesztvenoj Vojni 1812 goda. M.: Vecse, 2012. 28–31. http://tomsinov.com/Articles/Misc/war__napoleon.pdf (2016. május 27.)

Ez Angliát igen súlyosan érintette, mert nem juthatott hozzá a flottája fejlesztéséhez létfontosságú orosz lenhez, kenderhez, fához és egyéb nyersanyagokhoz. Az elmaradt orosz gazdaságban és pénzügyekben viszont igen súlyos károkat okozott.⁷

A következő években kiderült, hogy Napóleon erőfeszítései ellenére a blokádnak nem zárt tökéletesen. Európában fellendült a csempészkereskedelem. A megtorló intézkedések dacára Portugália, Spanyolország, Hollandia, Dánia, Svédország és Oroszország (sőt, maga Franciaország is!) megsértette, kijátszotta azt. 1810. december 31-én pedig – az udvari és kereskedő körök nyomásának engedve – I. Sándor felmondta a kontinentális zárlatot. Napóleon jegyzékben követelte az angol és amerikai hajók orosz kikötőkből történő kitiltását, de hiába. Ekkor már mindkét fél érezte, hogy a háború elkerülhetetlen.⁸

Ez az orosz szerződészegés, hiszen Napóleon így ítélte meg, meghíúsulással fenyegette Anglia kereskedelmi megfojtásának a tervét. Rés keletkezett a blokádon, amelyet tehát meg kell szüntetni. Annál inkább, mivel 1809 második felétől az a meggyőződés vert benne gyökeret, hogy Anglia egymagában a szárazföldi blokáddal is térdre kényszeríthető.⁹ A szigetország legyőzéséhez tehát Oroszországon keresztül vezetett az út. Napóleon oroszországi hadjárata ily módon „beleillett a francia–angol konfliktus kereteibe, és a kontinentális rendszer logikus következménye volt”.¹⁰

7 Megszűnt az Angliába irányuló búza-, kender-, fa-, faggyú-, kátrány-, lúgkő- és vasexport, valamint az import, viszont a francia ipar és kereskedelem nem volt képes betölteni az Anglia által hagyott űrt, hiszen Franciaország – létfontosságú cikkek helyett – elsősorban pálinkát, parfümöt, porcelánt és ékszereket exportált. *Tulard, J.*: Napóleon i. m. 471–472.

8 *Bebesi György*: A roszakag kolosszus bukása. Oroszország története a 19. században (1801–1914). MOSZT KÖNYVEK 5. Pécs, 2011. 22. – Napóleon 1812. február 28-án egy I. Sándornak küldött levelében egyértelműen fogalmazott. A cár 1810. december 31-i ukája kifejezetten Franciaország ellen irányul, s ennek következtében Európa és Anglia szemében a szövetség többé nem létezik. Ez egyenértékű a két birodalom háborújának kiobbantásával. Az egész levelet lásd: A Alexandre Ier, Empereur de Russie. A Saint-Péterbourg. In: Correspondance de Napóleon Ier. Tome XXI. Paris, Imprimerie Impériale. MDCCCLXVII. (17395. levél) 497–499. <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k6334241m/f513.item.r=correspondance%20de%20napole%C3%A9on%20I.zoom> (2016. május 24.)

9 *Jevgenyij Viktorovics Tarle*: Napóleon. Gondolat, Bp. 1961. 229. – Nem sokkal később, 1811-ben viszont, ennek ellentmondva, egy újabb invázió rövid életű terve is felmerült benne.

10 *Tulard, J.*: Napóleon i. m. 473. – Szent Ilona szigeti magányában maga Napóleon is úgy ítélte meg, hogy: „Az orosz háború az európai kontinentális rendszer kényszerű következménye lett”, miután I. Sándor megszegte a tilsiti és erfurti egyezményt. L. Napóleon Szent Ilona szigeti emlékiratai. Válogatta, franciából fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta: Timár László. Seneca, Bp. 1998. 61.

A legtöbb elemzés az Oroszország elleni hadjárat szinte kizárólagos okaként a blokád orosz felmondását jelöli meg.¹¹ Meglátásunk szerint összetettebb a kép, noha nem tagadjuk ennek fontos, de nem kizárólagos voltát. Ugyanis az állandósult győzelmek fényében sütkérező francia császártól sem volt idegen „a háború tartja el a háborút” szemlélet, vagyis a francia győzelmeken nyugvó, egyre öncélúbb (túl)terjeszkedés.¹² A katonai sikerektől függött hatalma, tekintélye és birodalmának szilárdsága. Másrészt – s ez még fontosabb – a francia–orosz viszonyt Napóleon európai és világalulmi terveinek függvényében kell és lehet szemlélni. Ezek megvalósításában az Oroszország elleni sikeres hadjárat egyfajta összekötő láncszem szerepét játszotta csupán, hiszen a győzelem utat nyithatott Anglia legyőzéséhez. Ezzel viszont nemcsak a tartós európai uralmat szerezhette meg, hanem – az angol gyarmatbirodalom megkaparintásával – a végcélhoz, a világalulomhoz is közelebb juthatott.

Az európai francia uralom megteremtéséhez tehát 1810 után már „csak” az angol–orosz katonai harapófogót kellett megszüntetnie Napóleonnak. Ezt, amíg Anglia (és a spanyolok) ellenállása meg nem töri, amiben biztos volt, az oroszok kiiktatásával kell elérni: vagy békésen, a tilsiti szerződés betartatásával, vagy erőszakkal, Oroszország legyőzésével. Ez utóbbita annál inkább szükség volt, mivel az angol külpolitika hagyományosan Európán

11 Ezt teszi a Moszkvai Lomonoszov Egyetemen használt többszerzős tankönyv is, amelynek illetékes szerzője az oroszországi hadjárat okai között – Napóleon világalulmi tervei mellett – csupán azt említi meg, hogy Európában már csak Anglia és Oroszország őrizte meg a függetlenségét. Ez utóbbi pedig Tilsit után folytatta ellenszegülését a napóleoni agresszió kiszélesítésével szemben. „Napóleon különös ingerültségét váltotta ki a kontinentális blokád szisztematikus megsértése.” *Alekszander Szergejevics Orlov – Vlagyimir Anatoljevics Georgijev – Natalja Georgijevna Georgijeva – Tatjana Alekszandrovna Szivohina*: Isztorija Rosszii. Ucssebnyik. Proszpekt, Moszkva. 2006. 210. https://mipt.ru/dppe/upload/31a/Istorija_Rosszii_Orlov-arpg6v1ljer.pdf (2016. május 26.)

12 Paul Kennedy szerint is ez idő tájt a Napóleon önhittségét tükröző „túlterjeszkedés” már túlment minden határon. *Paul Kennedy*: A nagyhatalmak tündöklése és bukása. Akadémiai Kiadó, Bp. 131. – A lényegre tapintott a Szentpétervárról 1811 májusában hazarendelt francia nagykövet, Armand de Caulaincourt, aki 1812 tavaszán azt mondta Napóleonnak, hogy mindenki látja, Európában és Franciaországban egyaránt, hogy az Oroszország vagy Lengyelország elleni háború csupán a további terjeszkedés ürügye. *Mémoires du général de Caulaincourt, Duc de Vincence, grand écuyer de l'Empereur. Tome premier*. Paris. Librairie Plon. [1933] 318. <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k11637d/f8.item.r=Armand%20de%20Caulaincourt%20m%C3%A9moires.zoom> (2016. május 24.)

kívülre tekintett. A nyugati irányú orosz terjeszkedés, az oroszok Európa ügyeire gyakorolt gyászos befolyása viszont – vélte Napóleon – a hétéves háború (1756–1763) óta vésszen megnőtt.¹³ Ez pedig veszélyeztette a Francia Császárságot és európai érdekeltségeit, „szövetségeseit”, a Nyugat „függetlenségét” és a – sokat hangoztatott, francia szuronyok hegyén nyugvó – „tartós békét” Európában.¹⁴ Szuvorovnak és tatárjainak itáliai hadjárata is ezt bizonyították számára. Az oroszokat tehát vissza kell vetni, lehetőleg minél keletebbre, Moszkva mögé. Hátra kell őket szorítani Ázsiába, és legszebb tartományait be kell kebelezni a Francia Birodalomba.¹⁵

Annál inkább, mivel nemcsak I. Sándornak voltak Kelet-Európával, a Balkánnal és Törökország kapcsolatos hatalmi tervei, hanem Napóleonnak is. Róma meghódítása után ugyanis birodalmi ábrándja Konstantinápolyt vette célba, amelynek megvalósítása azonban a cár legyőzése nélkül szintén nem volt lehetséges. A kontinentális zárlatot megszegő Oroszország megtámadásával tehát e tekintetben is be kívánta fejezni, amit elkezdett. Végső soron Európa tartós uralása függött a sikeres oroszországi hadjáratától.¹⁶

13 Napóleon Szent Ilona szigetén a háború kiváltó okait a következőkben látta. Feltételezése szerint az „orosz háború” vagy „orosz hadjárat” – mert az emlékirataiban már nem „lengyel háborúról” beszélt – megindítására nemcsak azért volt szükség, mert Sándor cár megszegte a tiltsi és erfurti egyezményt. Még fontosabb volt számára az a megfontolás, hogy halála (1809-ben merényletet kíséreltek meg ellene) esetén, vagy ha nem nyomja vissza az oroszokat a Dnyeper mögé, „a francia birodalom egészen bizonyosan a részeire bomlott volna, és Európa jogara feltétlenül valamilyen cár kezébe került volna”. Az orosz cár és birodalma, amely hatalma teljes súlyával Európára nehezedett, ugyanis még fiatal, ereje teljében lévő, és feltehetően túl fogja élni Napóleont. Napóleon Szent Ilona szigeti emlékirata i. m. 61–62.

14 *Albert Zakarovics Manfred*: Napóleon. Kossuth – Gondolat, Bp. 1982. 419. – Napóleon gyakran ismételte azt a kedvenc mondását, hogy ő a háborút is a béke kedvéért viseli. – A kiváló orosz történész, Sz. M. Szolovjov már a 19. század 2. felében helyesen mutatott rá arra, hogy: „Napóleon joga arra a helyre, amelyet Franciaországban elfoglalt, a győzelmein nyugodott”. A hatalma megőrzése érdekében tehát állandó katonai dicsőségeivel irányította a francia nép figyelmét a belpolitikáról a külpolitika felé. *Szergej Mihajlovics Szolovjov*: Imperátor Alekszandr I. Polityika, gyiplotatyija. Asztrel, Moszkva. 2003. 7–8. Az 1877. évi kiadást lásd: <http://www.runivers.ru/lib/book8146/4600476/> (2016. május 26.) – François Furet is úgy látja, hogy Napóleon „Franciaország feletti uralmának alapja az új polgári jog garanciája és a katonai dicsőség maradt. Hatalma győzelmeitől függött.” *François Furet*: A francia forradalom története. Osiris, Bp. 1996. 279.

15 Erre vonatkozóan lásd *Niederhauser Emil*: Borogyino 1812. Móra, Bp. 1980. 35., 38.; *Lefebvre, G.*: Napóleon i. m. 452.

16 *Lefebvre, G.*: Napóleon i. m. 452., 453., 574.

De a katonai megoldás Napóleon számára az oroszok jobb belátásra bírásának csupán az utolsó megoldása volt. Pragmatikus politikus lévén az Oroszországgal kapcsolatos, korántsem letisztult elképzelései jórészt I. Sándor lépéseihez igazodtak, s csak fokozatosan alakultak ki. Amikor a Friedlandnál megvert orosz cárral 1807. július 7–9-én Tilsitben, látszólag egyenrangú félként, „örök szövetséget” kötött, nagylelkű gesztusától azt várta, hogy Oroszország is tartósan a szövetségesévé (értsd: vazallusává) válik. Ily módon Franciaország, Oroszországgal az oldalán, minden erejével Anglia és szövetségesei (és természetesen Spanyolország, Portugália) ellen fordulhat.¹⁷

1807 után azonban I. Sándor a tilsiti megállapodásból kezdett kihátrálni. Már 1808 kora őszén az erfurti királytalálkozóra is ímmel-ámmal ment el, mert megalázónak tartotta, hogy ő is ott legyen a Napóleon előtt hajbókoló vazallus fejedelmek között. Pedig a császár ettől a második személyes találkoztól sokat várt. Egyfelől Európa uralkodói előtt bizonyítani kívánta a francia–orosz barátság szilárdságát. Másfelől szeretne volna elérni, hogy egy közeli jövőben várható osztrák–francia katonai konfliktus esetén (amelyet ugyan szeretett volna elkerülni, hogy a „spanyol problémát” megoldhassa, de 1809-ben az V. francia ellenes koalíció mégis összeállt) Oroszország – Galícia és a Kárpátokkal szomszédos területek bekebelezésének ígéretével – aktívan támogassa. Üzenjen hadat Ausztriának. Franciaország így elkerülhette volna a kétfrontos (spanyol, portugál, angol – osztrák) háborút. Ám Napóleonnak az oroszokban – akik ugyan bevonultak Galíciába és a független Krakkói Városköztársaságot is megadásra kényszerítették, de ettől többet nem igen csináltak – ezúttal is csalódnia kellett.¹⁸

Ennek ellenére továbbra is szeretne volna fegyveres konfliktus nélkül megőrizni, illetve újjáéleszteni a megbomlott orosz–francia „barátságot”, például a tilsiti békeszerződés újrafogalmazása révén. Ezt összekapcsolta dinasztia alapítási terveivel. 1809-ben a Romanov-dinasztiába kívánt benősülni. Megkérte I. Sándor – mindegy, hogy melyik – húgának a kezét. Először Jekatyerina Pavlovnát szemelte ki, de rögtön hozzáadták György oldenbugi herceghez. Erre Anna Pavlovna felé fordult, de az anyacárné túl fiatalnak tartotta a

17 Napóleon indítékaira lásd: *Szolovjov, Sz. M.*: Imperátor Alekszandr i. m. 169–170.; *Schom, A.*: Bonaparte i. m. 482–488.

18 *Tarle, J. V.*: Napóleon i. m. 205.; *Bebesi, Gy.*: A roskatag kolosszus i. m. 21.

házasságra. Így mindkét esetben kosarat kapott. Az önérzetében megsértett Napóleon¹⁹ rögtön új feleség után nézett. 1810 elején a megbízottai már Bécsben kopogtattak, és a közvetítésükkel – ugyancsak látatlanul – I. Ferenc osztrák császár lányát, Mária Lujza kezét kérte meg. A házassági szerződést nyomban alá is írták. Március 11-én pedig, Napóleon távollétében, a pompázatos esküvőre is sor került Bécsben.²⁰ Ezzel az 1809-ben ismét legyőzött Habsburg Birodalmat, illetve a patinás nevű és múltú Habsburg-dinasztiát nemcsak békeszerződéssel, hanem dinasztikus-házassági kapcsolatokkal is sikerült magához láncolnia az alacsony származású „korzikainak”, miközben az utódlás kérdését (amely 1809 óta nyomasztotta) is sikerült megoldania. Fia született.

Miután 1810 végén I. Sándor cári ukázzal felmondta a kontinentális zárlatot, Napóleon figyelme teljes erővel Oroszország felé fordult. Elhatározta tehát, hogy a cárt is a csatlósává teszi. Kezdetben azt tervezte, hogy valahogy visszatéríti a tilsiti tárgyalóasztalhoz,²¹ de a katonai előkészületek megkezdésére is parancsot adott. 1812 késő tavaszán már ezt írta de Narbonne grófnak: „Tegyük fel, hogy Moszkvát bevettük, Oroszországot legyőztük, a cár megbékélt, vagy meghalt..., íme, ismét felszabadulna egy trón, melyet függő helyzetbe hozhatnánk”. Oroszország legyőzésével nemcsak az európai francia uralom lesz teljes. Jerevánon, Tifliszen (Tbiliszin) – valamint Perzsián – át megnyílik az út a francia csapatok előtt a Gangesz felé. Nem volt kétsége afelől, hogy a könnyű győzelem után az angol kereskedő birodalom állvány-

19 A firkászok állításait cáfolva, az emlékirataiban kijelentette, hogy a háború kirobbantásában semmiféle személyes érzelem nem vezette. Napóleon Szent Ilona szigeti emlékirata i. m. 62.

20 Tarle, J. V.: Napóleon i. m. 222–224.

21 François Furet megállapítása ebből a szempontból is mélyen elgondolkodtató. 1811-ben Napóleon erősen érzékelte birodalma ingatagságát. Ezt a bizonytalanságot „hajlamos volt annak tulajdonítani, hogy az európai rendszere tengelyének tekintett francia–orosz egyetértés megszűnt. Ebből következett 1812-es háborúja, melyet nem egy ellenfél megtörésére, inkább egy korábbi partner visszahódítására indított.” Furet, F.: A francia forradalom i. m. 294.

zata India-szerte összeomlik.²² Ez pedig – a hatékony kontinentális zárlattal együtt – Anglia legyűrését, gyarmatai és kereskedelmi érdekeltségei elvételét, végső soron tehát a francia világuralom megszerzését eredményez(het)i.

Az orosz indítékok

I. Sándortól sem állt távol a fegyveres konfrontáció vállalása. A felgyülemlett orosz sérelmeket és kielégítetlen hatalmi ambíciókat ő is a fegyverek szavával kívánta megoldani.²³ Az európai – vagy legalább a Kelet feletti – befolyás átvétele érdekében kenyértörésre kellett vinnie a dolgot. Az orosz cár egyébként is elégedetlen volt a tilsiti megállapodással. Korántsem húzott belőle akkora politikai hasznot, mint amekkorára számított. Napóleon egyre halogatta a Török Birodalom felosztását, és rossz szemmel nézte a román fejedelemségekben növekvő orosz befolyást is. Ez nem volt véletlen, hiszen Róma uraként már maga is Konstantinápoly felé tekintgetett, hatalmas birodalma újabb fővárosait látva bennük. Ráadásul Tilsit óta úgy tekintettek az

22 Tulard, J.: Napóleon i. m. 473. – India orosz szövetségben történő elfoglalásának terve már egy bő évtizeddel korábban felmerült Napóleonban. Bodnár Erzsébet szerint Napóleon egyiptomi hadjáratának az volt a célja, hogy Keleten megvesse alapját az Indiába irányuló francia hadjáratnak. Ennek a tervnek a részeként tehát a váratlanul francia oldalra állt I. Pál (1796–1801) 1801-ben azt tervezte, hogy Közép-Ázsián keresztül kozák katonai expedíciót indít Indiába, miközben Egyiptomból francia csapatok is a Gangesz felé nyomulnak. A kozákok el is indultak, de a tervből végül nem lett semmi, mert I. Pált meggyilkolták, az új uralkodó, I. Sándor pedig 1802-ben hazarendelte őket. *Bodnár Erzsébet: Magyar–orosz kapcsolatok a XIX. században. József nádor és Alekszandra Pavlovna. In: A magyar–orosz kapcsolatok tizenkét évszázada. Szerk. Szvák Gyula, ELTE Ruszisztikai Központ, Bp. 2005. 45. http://www.russtudies.hu/php/upload/File/08Bodnar-M_kesz.pdf (2016. május 03.); *Bebesi, Gy.: A rosztag kolosszus i. m. 20.**

23 „Sándor jól tudta, hogy Tilsit óta, főleg pedig az 1809-es hadjárat óta tanúsított magatartása egy szép napon szükségszerűen kirobbantja a konfliktust Napóleonnal. Égett a vágytól, hogy kiüsse riválisát a nyeregből...”. *Lefebvre, G.: Napóleon i. m. 452. – A Nagy Honvédő Háború 200. évfordulója kapcsán írt tanulmányában Ju. P. Kozsajev is úgy látja, hogy 1807 után I. Sándor helyzete szempontjából meghatározó volt a befolyási övezetekért és az európai uralomért folytatott harc Napóleonnal. *Jurij Petrovics Kozsajev: Isztoricsezkije paralleli. Vesztnyik REU, 2012/7. 4. http://rus.neicon.ru:8080/xmlui/bitstream/handle/123456789/7291/38_%D0%9A%D0%BE%D0%B6%D0%B0%D0%B5%D0%B2.pdf?sequence=1 (2016. május 06)**

orosz cárra Európában, mint a francia császár vazallusára, ami – a kontinentális zárlat betartatására irányuló, erősödő francia nyomással együtt – sértette a cár önérzetét.

A tilsiti béke egyre terheesebb politikai, gazdasági, kereskedelmi és pénzügyi következményekkel járt Oroszországra nézve. A francia- és forradalomellenes konzervatív udvari körök – élükön Marija Fjodorovnával, az özvegy cárnéval és Sándor húgával, Jekatyerina Pavlovnával – az „Antikrisztussal” megkötött békét szentségtörésnek, istenkáromlásnak és megalázónak tartották. Helytelenítették a cár 1807 utáni külpolitikáját és szövetségét, mivel Napóleonban még mindig a forradalmi Franciaország megtestesítőjét látták. A német származású II. Katalin óta az orosz udvarban egyébként is szilárd hagyományai voltak az osztrák- és főképp poroszbarátságnak.²⁴

A kontinentális zárlathoz csatlakozás a fa-, kender- és gabonaexportban érdekelt orosz nemesség és kereskedők érdekeit is sértette, mert az orosz export csökkenéséhez és komoly gazdasági, pénzügyi problémákhoz, konkrétan a rubel árfolyamának zuhanásához vezetett.²⁵ A pénzügyi nehézségeket kezelendő 1811 elején az orosz kormányzat által bevezetett vámtarifa 50%-kal emelte az importtermékek árát, amely emelés az Oroszországba irányuló francia árukivitel is sújtotta, és újabb feszültségnövelő tényezővé vált. Hasonló irányban hatott a Lafitte francia bankártól felveendő kölcsön terve is, amelyet Lafitte a francia kormány kezességvállalásától tett függővé, ám a kezességet Napóleon megtagadta.

I. Sándor ugyan 1807 után néhány évig szembement a fent említett orosz érdekekkel, de végül engedni kényszerült az állandósuló belső nyomásnak. Ez nem eshetett nehezére, hiszen közsímet a cár – neveltetéséből fakadó – messianizmusa, európai küldetésstudata és a 3. Róma mítosz megvalósítására irányuló hajlandósága. Belpolitikájában tehát véget vetett a reformszellemiségnek. Külpolitikájában pedig – a blokád folytonos megszegésével – nemcsak megsértette, hanem gyakorlatilag felrúgta a tilsiti megállapodást.²⁶

Az orosz cárt néhány – német államokhoz fűződő, rokoni kapcsolatokon nyugvó – személyes sérelem is vezette. Még 1804 tavaszán, a nemzetközi jogot megsértve, francia katonák hatoltak be Badenbe, és a cár apósának birtokáról elhurcolták d'Enghien herceget, akit az állam biztonsága elleni összeesküvés koholt vádjával kivégeztek. Soha nem tudta feledni, hogy az

24 *Manfred, A. Z.*: Napóleon i. m. 420–421.

25 *Tulard, J.*: Napóleon i. m. 471–472.

26 *Manfred, A. Z.*: Napóleon i. m. 425–426.

orosz tiltakozó jegyzékre válaszul Talleyrand külügyminiszter nyilvánosan azzal vádolta meg, hogy részese volt apja, I. Pál meggyilkolásának. Még komolyabb sértésnek vette az Oldenburgi Nagyhercegség annektálását 1810 nyarán, hiszen Napóleon a sógora birtokára, így voltaképpen a családjára támadt.²⁷ Végül, de nem utolsó sorban az is bosszantotta, hogy a császár – ígérete ellenére – 1807 után nem vonta ki megszálló csapatait Poroszországból, amelynek uralkodójával, III. Frigyes Vilmostal szintén szolidáris volt.

A közös indítékok

Az oroszországi hadjárat kezdetét (1812. június 24.) megelőző hónapok-évek élénk diplomáciai csatározásai során, miközben a kulisszák mögött már mindkét fél megkezdte a háború diplomáciai és katonai előkészítését, a két császár mindvégig szívélyes, baráti hangot ütött meg egymással. Ám a háború kirobbantásának felelősségét egymásra hárították. Állandósult a kölcsönös gyanakvás és gyanúsítgatás. A „tilsiti idill” rövid időszakát leszámítva egyik fél sem bízott már a másikban, és 1811/1812-ben a békére hivatkozva a háborúra készültek.²⁸ Napóleon 1812. június 24-én, a támadás kez-

27 A fentiekre lásd *Mihail Heller*: Orosz történelem I. Az Orosz Birodalom története. Osiris, Bp. 1996., 2000., 410., 412.; *Tulard, J.*: Napóleon i. m. (470) –471.; *Gudrun Ziegler*: A Romanovok titka. GABO, Bp. 1999. 223.,

28 „A tilsiti békét fegyverszünetnek volt szükséges nevezni” – állapította meg az 1812-es háború legelső orosz leírása 1813-ban. *Dmitrij Ivanovics Ahsarumov*: *Opiszanyijevojni 1812vo goda. B Szanktpetyerburg, v ImperatorszkojTyipografii, 1813 goda. 2.* <http://www.runivers.ru/lib/book7739/447462/> (2016. május 06.) – A fentiekre lásd: *Manfred, A. Z.*: Napóleon i. m. 423., 433–434. – Rumjancev kancellár az orosz szándékokat kipuhatolni akaró francia követnek még 1812. április végén is a következőket mondta: „Oroszország nem óhajt háborút, és kész mindent megtenni, hogy azt elkerülje...”. A cár csak azért érkezett Vilnába (Vilniusba), hogy a határok mentén még véletlenül se kerüljön sor valamilyen összeütközésre a francia hadsereggel, ami a kapcsolatok megszakításához vezetne, és a háború ürügyéül szolgálhatna. Eközben pedig Napóleon éppen attól félt, hogy I. Sándor már akkor a Varsói Nagyhercegségre támad, mielőtt még a francia Nagy Hadsereg felvonulása befejeződne. *Pavel Andrejevics Zsilin*: „O vojnye i o vojennojisztorii.” Nauka, Moszkva 1984. című könyvéből idézi *Borisz Petrovics Belozеров*: *Rosszija i Otyecsesztvennijevojni 1812 i 1941–1945 gg. Tyehnomegyija, Szankt-Petyerburg. 2012. 11., illetve 12.* http://spbume.ru/up/article/file/uf/belozerov_b_p.pdf (2016. 05.26.) – Napóleon félelme nem volt alaptalan, hiszen I. Sándort dokumentálhatóan már 1811 legelejétől foglalkoztatta az a gondolat, hogy a háború első lépéseként Oroszországhoz visszacsatolja Lengyelországot. Lásd az I/9. forrás 69. magyarázó lábjegyzetét. Az újkori orosz történelem forrásai. XIX. század. Főszerk. Szvák Gyula, szerk. Filippov Szergej, Pannonica, Bp. 2007. 62.

detén Moszkvára talán még nem is gondolt. Abban reménykedett, hogy a hadjárat rövid lesz. A francia erőfölénytől megrettent orosz cár vagy még az invázió megindítása előtt vagy az azutáni napokban békét kér. Ha pedig nem, akkor majd valahol a porosz–lengyel határhoz közel döntő győzelmet aratva kényszeríti békére I. Sándort. Ez a magabiztosság tükröződött abban a július 1-jén a „Testvérenek” Vilnából küldött, lekezelő hangú levelében is, amelyben a tilsiti megállapodást megsértő I. Sándorra hárította a franciák által megindított háború felelősségét. Eközben a békeóhajtát hangoztatta. „A háború tehát kinyilvánított közöttünk.... De a fülem mindig nyitva lesz a béketárgyalásokra...”²⁹

A Poroszországból kiszakított Varsói Hercegség (majd: Nagyhercegség) létrehozása 1807-ben semmiképpen nem volt Oroszország kedvére való, hiszen ezeket a területeket az orosz cár magának szánta. A „lengyel kérdés” Tilsit utáni alakulása tehát az orosz–francia kapcsolatokat folyton halmozódó feszültségekkel terhelte meg. I. Sándor a Varsói Nagyhercegség létrehozása után a lengyel állam visszaállításától félt, miközben Napóleon – a lengyelekkel és az oroszokkal szemben egyaránt – kétértelmű politikát folytatott. Az oroszellenes lengyel hazafiak előtt (akik az 1812-es hadjáratot felszabadító háborúnak tekintették) az utolsó pillanatig lebegtette egy független Lengyelország valamilyen formában történő visszaállításának a homályos lehetőségét. Valójában azonban ez, már csak az orosz cárral való megállapodás reménye miatt sem állt szándékában. Egyébként sem illett bele európai uralmi terveibe, amelyek a legjobb esetben is csupán egy olyan vazallus „állam” felállítását viselték el, mint amilyen a – Rajnai Szövetséghez csatolt, szász király jogára alá helyezett, Napóleontól alkotmányt kapó – Varsói Nagyhercegség (is) lett. A francia katonai célok lengyel támogatásában viszont továbbra is érdekelt volt. Annál inkább, mivel nemcsak oroszellenes katonai terveiben számított – főként – a lengyel könnyűlovasok vitézségére, hanem 1808 őszétől a spanyolországi hadjáratban is. Az meg teljesen természetes volt számára,

29 Correspondance de Napoléon Ier. Tome XXIV. Paris. MDCCCLXVIII. 3. Alexandre, Empereur de Russie. Vilna, 1er juillet 1812. (18878. levél) 1–5. <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k63342473/f15.item.r=Correspondance%20de%20Napol%C3%A9on%20Ier.zoom> (2016. május 26.)

hogy háború esetén a nagyhercegséget, Kelet-Poroszországgal együtt az oroszországi hadjárat támaszpontjává, a támadó hadműveletek felvonulási és utánpótlási bázisává teszi.

Így tehát a Varsói Nagyhercegség 1809-ben történő területi megnövekedése a lengyel hazafias reményeket erősítette, miközben a cári udvarban komoly nyugtalanságot keltett. Ennek eloszlatása érdekében I. Sándor egy olyan konvenció aláírását javasolta Caulaincourt pétervári francia nagykövetnek, amelyben a francia fél hivatalosan kötelezte volna magát arra, hogy sohasem restaurálja a független Lengyelországot. A konvenciót a francia diplomata 1810 legelején alá is írta Rumjancevvel, de a tárgyalások elhúzódtak, és végül Napóleon nem ratifikálta azt.³⁰

A tilsiti titkos megállapodás, amelyben a Visztulától nyugatra és keletre elhatárolták hatalmi-befolyási övezeteiket Európában, csak akkor lehetett volna tartós, ha őszinte, vagyis ha mindkét részről a békét és nem az újabb hódításokat készítette volna elő.³¹ Ám az „örök barátság” csak pillanatnyi megnyugvást hozott. Már megkötése pillanatában magában hordozta egy közeli francia–orosz katonai konfliktus lehetőségét.³² Mivel Angliának a kontinensen – területekben mérhető – hatalmi igényei nem voltak, 1807-től Franciaország csak Oroszország, I. Sándor pedig csak Napóleon rovására terjeszkedhetett. Ahogy a régi bölcsesség mondta: tartósan „két dudás nem fér(-het) meg egy csárdában”!

30 *Manfred, A. Z.*: Napóleon i. m. 423–424. 438.; *Tarle*, 208.

31 Belozеров is úgy látja, hogy a tilsiti békeszerződés titkos része, amely biztosította a két császár számára a „Nyugat” és a „Kelet” feletti hatalmi befolyást, tette lehetővé egyrészt a német államok és Itália, másrészt a Svédország és Törökország rovására történő francia és orosz terjeszkedést. *Belozеров, B. P.*: *Rosszija* i. m. 7.

32 A 19. század első évtizedében az oroszok nemcsak Európa és a Balkán felé kacsintgattak. Már ott voltak a Kaukázuson túl, Bakuban, a Kaszpi-tenger és Perzsia térségében, Alaszkában (le egészen San Franciscóig). Az orosz hajósok megjelentek a Kurili-szigetek, Hokkaido és Nagasaki térségében, és kapcsolat felvételi próbálkozások történtek Kínával és Mongóliával is. *Lefebvre, G.*: *Napóleon* i. m. 622. A fentiekre lásd még: *Manfred, A. Z.*: *Napóleon* i. m. 422–423.

A fegyveres összecsapás közeledtével a cári udvarban erősödött a félelem (a lengyelekben viszont államuk visszaállításának a reménye), hogy francia győzelem esetén Napóleon Oroszországtól nemcsak Litvániát szakítja el, hanem a Lengyel Királyság felosztásai során Oroszországnak jutott egyéb területeket is. Nem tekinthető véletlennek, hogy Napóleon a hadjárat kezdetét jelző napiparancsa (1812. június 22-én) első mondatában nem az orosz(országi) hadjárat kezdetéről értesítette katonáit, hanem „a második lengyel háború” megindításáról.³³

Két nappal később Bonaparte Napóleon soha nem látott méretű hadserege megkezdte átkelését a Nyemen (Nyeman) határfolyón keresztül Litvániába. Kétségek ugyan gyötörték, de összességében bizakodó volt.³⁴ Ekkor még nem tudhatta, hogy – Bourgogne strázsamester szavaival élve – ez a „szerencsétlen és dicső hadjárat”³⁵ a nyitánya lesz annak a gyorsan kiteljesedő folyamatnak, amely nemcsak koronája elvesztéséhez és birodalma bukásához vezet, hanem – ezzel párhuzamosan – a francia impérium romjain felemelkedő Oroszország európai befolyásának megalapozásához is 1814/1815 után.

33 „Katonák! A második lengyel(országi) háború megkezdődött...”. („Soldats! la seconde guerre de la Pologne est commencée...”) Correspondance de Napoléon. Tome XXIII. Paris. Imprimerie Impériale. MDCCCLXVIII. Proclamation a la Grande Armée. (18855. levél) 618. <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k9667296p/f13.item.r=correspondance%20de%20napol%C3%A9on%2023.zoom> (2016. május 24.)

34 Amikor I. Sándor június 24-én hírül vette, hogy a francia hadsereg átlépte a határfolyót, még egy kísérletet tett a béke megőrzésére. „Testvérbátyjának” azt üzenté, hogy a francia csapatok visszavonása esetén hajlandó átsiklani az ügy felett. Napóleonra hárította a háború felelősségét. A francia császárnak a litvániai Vilnából (Vilnóból) adott válasza magabiztosságot és önhittséget tükrözött. „Komoly előkészületeket tettem, erőim az Önének háromszorosát teszik ki. Egész Európa mögöttem áll, miért reméli Ön, hogy képes lesz megállítani?” Idézi: *Schom, A.: Bonaparte i. m.* 628.

35 Bourgogne strázsamester emlékezései Napóleon oroszországi hadjáratáról. Szerk. V. Detre Zsuzsa, ford. Hap Béla, Európa, Bp. 1986. 333.

CSESZNOKNÉ KUKUCSKA KATALIN

A TISZAFÜREDI JÁRÁS TÍZ KÖZSÉGÉNEK 1863. ÉVI ISKOLABEVALLÁSAI

Az oktatásban az egyháznak mindig is jelentős szerepe volt. Jól mutatja ezt, hogy az 1279. évi budai zsinat határozata alapján már a plébánosok feladatai közé tartozott a gyerekek tanítása, s ez már nem csak a leendő falusi papokat, klerikusokat jelentette.

A 15. században új elemekkel bővült a mezővárosokban a plébániai iskola. Most már a gyerekeket írni, olvasni, számolni tanították; azokat is, akik nem szándékoztak papi pályára lépni, hanem vásároló kézművesek voltak, illetve, akik világi értelmiségi pályán akartak elhelyezkedni. Az oktatás Canisius Péter jezsuita főiskolai tanár 211 kérdésből álló katekizmusa alapján történt, amelyet a későbbiekben megváltoztattak, alapvető latin nyelvtannal bővítették, magyarra fordították, a naptárreformmal uralkodók névsorával bővítették.

Ez a könyv nagyon népszerű lett, és tankönyvként használták az alsóbb elemi iskolákban is. A mezővárosokban, városokban egyre nagyobb igény volt a tanult fiatalokra minden területen, a falvakban az agrárlakosság gyerekeit csak vasárnap délből vagy délután oktatták hittanra a templomban, s ez jelentette az ő oktatásukat. Sajnos a török uralmat a kezdetleges iskoláink is megsínylették. Nagyon sok plébánia és iskola megszűnt, ezek újjászervezése hamarosan megindult. A plébános nélkülözhetetlen segítőtársa a kántortanító volt, aki az oktatáson kívül egyéb egyházi tevékenységeket is ellátott.

Az oktatás az 1560. évi nagyszombati zsinat által meghatározott anyag alapján működött tovább.

Az iskolákról és tanítókról a 18. sz. közepén kapunk egy áttekintést, amikor az egri püspök elrendeli az összeállítást az egyházmegyében lévőkről – a *Canonica Visitatio* során. 1771–1774-ben elkészítette az iskolamesterekről készített összeállítást az egyházmegyében. A falusi triviális iskola egytanítós, a mezővárosi többtanítós lehetett. Az 1770-es években a mezővárosokban és falvakban egyházi irányítás alatt álltak az elemi iskolák, fenntartójuk a falvakban a hitközség, a városokban a tanács volt. Az egyházlátogatások feljegyzéseiből tudjuk, hogy a falvakban a kántortanító nem a kevéske tanítói jövedelemből, hanem a kántori, később a jegyzői tevékenységért befolyt jövedelmekből tudott megélni. A mezővárosokban a városi tanács pénztára biztosította a fizetést.

Az oktatás színvonala alacsony, a legfontosabb tantárgy – különösen a falusi iskolákban – a hittan volt, melyet a 18. században Nagy Ferenc törökszentmiklósi plébános katekizmus könyvéből tanítottak a recitálás módszerével, vagyis tankönyv nélküli memorizálással. A betűket az imakönyvből tanították meg. 1777 előtt sem tanítóképzés, sem megfelelő módszer nem volt az oktatásra, így az oktatás magas színvonala nem volt elvárható.

1777-ben Mária Terézia utasítására, Ürményi József irányításával átdolgozták a magyar tanügyet. Jó terveket fogalmaztak meg, így például, hogy a nemzetiségek saját anyanyelvi iskolával rendelkezzenek; falun olyan ismereteket kell tanítani, amelyeket a földművesek hasznosítani tudnak, bővebb ismereteket kell nyújtani azonban a városokban, mezővárosokban, illetve a szabad királyi városokban.

Egy új típus bevezetése került előtérbe az iskoláknál, ez az ún. normaiskola, amelynek lényege már nemcsak a tananyag volt, hanem az is, hogy hogyan tanítsák meg azt. Továbbá a német nyelv tanítása is nagy hangsúlyt kapott. A név eredetéről Soós Imre művében ezt olvashatjuk: „a norma módszer néven, vagy szerzőjének lakóhelyéről sagami módszer néven vált ismertté, s azt az iskolát, melyben a kicsinyeket a sagami módszer szerint oktatták, normaiskolának nevezték.”¹

A reformot követő három fő iskolatípusról a következőket tudjuk: „a lakosság teherbíró képességét is figyelembe véve, hogy tudniillik hány tanítót képes fizetni, eltartani, a Ratio mintájára nálunk is, a következő három elemi iskolai fokozatot rendszeresítette:

1 Soós Imre: *Mezővárosi normaiskolák az egri egyházmegyében 1779-től 1845-ig.* (Tanulmányok Heves megye történetéből. 11.) Eger 1992. 1–10.

- A falvakban meghagyta a katolikus hitközség által fenntartott egyházi jellegű egytanítós, vagy alsóelemi – triviális iskolákat;
- A mezővárosokban és városokban felállította a mezőváros által fenntartott fő elemi iskolákat;
- A tantestületi székhelyeken a királyi fenntartású háromosztályos fő elemi iskolát tanítóképző tagozattal, a praepandiával négyosztályossá egészítették ki. Ez lett a kiemelt fő elemi iskola, negyedik osztálya pedig a tanítóképző öse.”²

„Bekerült a Ratioba az 1776. évi rendelkezés a tankerületekről, valamint az új iskolatípus is. A Pozsonyban 1775-től működő normaiskola-együttes intézményét mindegyik tankerület székhelyén meg kell szervezni. Az új intézmény keretei között mintanépiskola, tanítóképző tagozat, valamint ének és rajziskola volt. Ezek vezetői többnyire katolikus egyházi férfiak voltak.”³

„A normaiskola-együttes tanítóképző tagozata volt az első hazai népiskolai pedagógusképző intézmény. Itt rövidebb-hosszabb tanfolyamokon képezték a már valamelyik népiskolában tevékenykedő tanítókat az ekkor bevezetett új népiskolai oktatási módszerre: a norma módszerre. Ennek lényege a már írni-olvasni tudó tanulókkal való ismeretelsajátító iskolai foglalkozások lebonyolítása. A norma-módszer alkalmazása során jelent meg az európai népiskolákban az olvasókönyv, mint új tankönyvműfaj: A XVIII. század vége felé megjelenő első magyar iskolai olvasókönyvek egyszerű, világos nyelvezetű, rövid, világi témájú olvasmányokat tartalmaztak. Ezek egyrészt erkölcsi jellemnevelő célzatúak, másrészt hasznos ismeretközlő tartalmúak voltak történelemből, földrajzból, természetismeretből, fizikából.”⁴

Az iskolai oktatásban alapvető változásokat indított el az 1777-es Ratio, amelyen II. József változtatásokat eszközölt, majd egy új tanügyi reformot indított el, amelynek végeredménye csak jóval később, 1806-ban II. Ratio néven vált ismertté.

2 Soós I.: Mezővárosi i. m. 13.

3 Soós I.: Mezővárosi i. m. 13–14.

4 Mészáros István: A katolikus iskola ezeréves története Magyarországon. Szent István Társulat Bp. 2000. 167.

„Az új szabályzat átfogó rendszerbe foglalta a korszak hazai közoktatásügyét, akárcsak 1777. évi elődje, de kijavította annak számos hibáját. Ez az 1806-os oktatási-nevelési rendszer részleteiben is megvalósult a következő évtizedekben és egészen 1850-ig meghatározta a magyar közoktatásügyet.”⁵

Természetesen azt is meg kell vizsgálni, hogy Heves megyében, a püspöki, majd érseki egyházmegyében kik működtek iskolaigazgatóként. Így pl. a városbíró, a városi szenátor, a jegyző, de legtöbb esetben a helybeli plébános, a felügyelő pedig a kerületi esperes volt. A felügyeleti jog a helytartótanácsot illette, ahogy az 1853-as nagy iskolai összeírásból kiderül, minthogy az is, hogy a tanítóknak milyen juttatásaik voltak, pénzben, terményben, illetve egyházi szolgáltatásból, mivel ők látták el – különösen a falvakban – a kántori és harangozói teendőket is. Az is kiderül ezekből, kik az iskola épületének fenntartói, kik gondoskodnak annak karbantartásáról és fűtéséről.

Mielőtt rátérnék a részletes elemzésre, szeretném megemlíteni, hogy 1849 után nemcsak a politikában, hanem az iskolák életében is változás történt, minden tankerületben császári és királyi iskolafelügyelők és iskolai tanácsnokok kaptak megbízást. Az egyházmegyéek siettek kidolgozni az egyházmegyei irányítás szabályzatát.

„Egerben Bartakovics Béla, az újonnan kinevezett érsek 1851. augusztus 1-én kelt 1108/1851. számú rendeletével felállította az Egyházmegyei Tanoda Hivatalát, az erről kiadott szabályzatában meghatározta az egyházmegyei tanügyi igazgatás hivatali szerveinek hatáskörét és adminisztratív teendőit.”⁶

Ennek értelmében: a helyi iskolaigazgató továbbra is a plébános, a kerületi tanfelügyelők az esperesek, az egyházmegye katolikus iskolái felett a felügyeletet a tanodahivatal gyakorolja.

A helytartótanács rendelete értelmében segédtanítónak vagy oktatónak nem nevezhető ki, aki a tanítóképző 2 évfolyamát sikeresen nem végezte el, és bizonyítványát nem mutatja be. Természetesen van kivétel, aki 40. életévét betöltötte, és legalább 15 éve tanít, az mentesül a rendelet hatálya alól.⁷

5 Mészáros I.: Akatolikus iskola i. m. 167. o.

6 Mészáros I.: A katolikus iskola i.m 171. o.

7 Soós I.: Mezővárosi i. m. 46–47. o.

A 19. században egyre többet foglalkoztak az oktatás helyzetével, személyi és tárgyi feltételeivel, bár már 1770–1775 között is készítettek felméréseket, amelynek eredményei alapján megállapítható, hogy túl nagy fejlődés nem tapasztalható az 1750. évi Canonica Visitatióban rögzített adatokhoz képest.

Szántó Imre jegyzi meg tanulmányában, hogy az egri püspökök, illetve – 1804-től – érsekek nem fordítottak figyelmet a népoktatás helyzetére. Számukra a felsőoktatás volt igazán fontos, ezért fordíthattak kevesebb figyelmet a népoktatásra. Talán ezzel is magyarázható, hogy nincs jelentős fejlődés a jelzett időszakban. Ebben változás csak Pyrker János érseksége idején látható.⁸

Az 1770–1775 közötti összeírás különösen azért fontos számunkra, mert ebből megtudhatjuk, hogy milyen tárgyakat tanítottak az elemi iskolában, de az 1857–1863-as összeírás személyi és tárgyi feltételekre koncentrál. 1857. január 4-én a megyefőnök elrendelte, hogy a községi előljáróságok írják össze az iskolákra vonatkozóan kért adatokat. Ez az alispáni hivatalban nyerte el az iskolabevallások megnevezést.

Vizsgáljuk meg, ezek mire vonatkozóan tartalmaztak adatokat: az iskola fenntartójára, „védnökére”, az iskolába járó gyerekek számára, az iskola épületére, helyiségeire, a tantermekre, tanítói lakásra, állapotára és tulajdonságaira, hogy azt ki, és mikor építette. Kitérnek a tanítók számára nemek szerinti megoszlásban, beosztásukra, segédtanító tartására, az ellátandó egyházi feladatok minőségére, illetve arra, hogy ki hozza javaslatba a tanító alkalmazását, és milyen jövedelmeik, juttatásaik vannak. A bevallások azt is megemlítik, hogy az iskola fűtéséről kinek kell gondoskodni, illetve mivel fűtenek. Az iskolabevallások vizsgálata tehát nagyon értékes adatokat szolgáltat az iskola szervezetéről, fenntartásáról és a működéséről.

Mielőtt ezeket megvizsgálánk, röviden át kell tekinteni a vármegye közigazgatási rendszerét is. A járások felosztásánál Borovszky Samu művét veszem alapul. Ez alapján a vármegye 6 járásra oszlik: az egri 23, a gyöngyösi 23, a hatvani 11, a pétervásárai 33 és a tiszafüredi 10 községből áll. Munkámban az utóbbit dolgozom föl. Az iskolabevallások alapján a Tiszafüredi Járás 10 községből áll: Nagyiván, Örvény, Poroszló, Sarud, Tiszafüred, Tiszaigar, Tiszanána, Tiszaörs, Tiszaszőlős és Újlörincfalva.

8 Dr. Szántó Imre: A katolikus népoktatás helyzete Heves megyében a visitatio canonicák tükrében 1750–1850. (Az Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyve III.) Eger 1957. 151.

A járás területe 110.191 k. hold, lakóházak száma 5.795, a polgári lakosság 30.922 lélek. A népességből 30.926 magyar, 18 német, 10 tót, 2 kisorosz, 1 horvát, 2 egyéb; magyarul beszél 30.953; római katolikus 16.148, görög katolikus 43, református 13.470, ágostai hitvallású evangélikus 47, görög keleti 4, unitárius 2, izraelita 1244, egyéb 1 fő.⁹
Vizsgáljuk meg az 1863. évi iskolabevallásokat!

Tiszaörvény¹⁰

Egri Érseki Megye
Tiszántúli Esperes Kerület

Heves és Külső Szolnok Megye
Tiszafüredi szolgabírói járás

Iskolabevallás

Római katolikus vallás, kapcsolt szolgálat, s azzal egybe kapcsolt mellékszolgálatok: tanítói, kántori, harangozói. A Tiszafüredi anyaegyházhoz tartozó Tiszaörvényi fiókegyház területén.

Az iskola az egyházé. Az iskola védnökségét senki sem látta el. Ezen iskolához tartoznak a Domaházi pusztán lakó szülők gyerekei. Iskolaköteles gyermekek száma: 82 fő. Az iskolaház a kántorházban van, 1 szoba. Az iskolaházban nincs tanítószoba. A tanító személy lakása áll, mint kántorlak 2 szoba, 1 kamra, 1 cselédház.

Az iskola a gyerekek számához jó karban van, a község köteles gondoskodni róla. A tanítás ideje napi 5 óra, délelőtt, délután megosztva, van 1 tanító, 1 altanító. Tanítás nyelve magyar, a hittant az anyaegyház plébánosa végzi.

Az iskola fűtését a község fedezi szalmából.

Aláírásukkal hitelesítették: a plébános mint iskolafelügyelő, kántortanító, községi iskolafelügyelő, bíró, kerületi iskolafelügyelők.

⁹ Magyarország vármegyéi és városai. Heves vármegye. Szerk. dr. Borovszky Samu. Bp. 1902. 16.

¹⁰ Sugár István: Az elemi népoktatás Heves megyében 1770–1775 között. (Archívum 1. Heves Megyei Levéltár Közleményei) Eger 1973. 56.

Tiszafüred

Heves és Külső-Szolnok megye
Szolgabírói járás, Tiszafüredi
Püspöki megye Egri Érseki Főesperesség.

Egri Érseki Főmegye.
Tizántúli Esperes
Kerület.

Tiszafüred iskola bevallása a római katolikus iskola szolgálatoknak, a tanítói, kántori, harangozói a csekély jövedelem miatt el nem választható, a tiszafüredi plébánia területén készült.

Az iskola plébániai, védnöke nincs. A jogviszony rendezése fontos.

Ezen iskolához tartoznak a helybeli anyaegyház és Pusztá Kócs híveinek gyermekei.

Iskolaköteles gyermek:	188	
	fiú	lány
Tiszafüred	70	88
Pusztá Kócs	28	22

Az iskolaház a kántorlakban 1 szoba.

A tanító lakás áll, mint a kántorlak: 2 szoba, 1 kamra, 1 istálló. Az iskolaház állapota, északról a fal, dülőfélben volt, az istálló pedig használhatatlannak bizonyult. Az iskolaház jó karban tartására senki nem volt kötelezve. Az oktatás délelőtt 2 és fél, délután 2 és fél órát tart. Van egy segédtanító, tanítónő nincs. A hittant a plébánia lelkésze tanítja.

Az iskola fűtésére nem kötelezhető senki, kivételt képeztek a nagylelkű hívek adományai.

Aláírók: plébános mint iskola előljáró, iskolatanító, községi iskolafelügyelő.

Tiszanána

Püspöki megye Egri Érseki
Iskolai járás Tiszán inneni

Heves Külső-Szolnok megye
Tiszai járás

Római katolikus iskola Tiszanána plébánia területén.

Az iskola plébániai alsó elemi.

Iskola védnöke szatmári püspökség.

Más védnök: —

Iskolaköteles gyermekek száma 280 hétköznapi iskolára nézve. Ezek közül fiú: 138; lány: 142.

Az iskolaház tulajdona volt.

Helyiségek: Az iskolában van tanítószoza.

Tanító lakása: 2 szoba, éléskamra, konyha, mint a kántoré.

Segédtanító számára 1 kis szoba, a saját tanító kérésére.

Az iskolaház állapota – különösen a tetőzet – rossz.

Még ebben az évben a védnökség által remélhetőleg ki lesz javítva.

Az iskola felépítése, fenntartása a védnökség kötelme, azt fenntartani, valamint a melléképületeket előállítani és fenntartani a községé.

Tanítás ideje délelőtt két s fél óra a nagyobbak, délután két és fél óra a kisebbek részére.

1 férfi tanító van. A tanítás magyar nyelven folyt. A hittan oktatását a plébános látta el.

Az iskola fűtőszereét tőzezből és szalmából az iskolás gyermekek szülei állították elő.

Tiszaszöllős

Tisza igari főrabbi járás
Tisza igari

Heves Külső-Szolnok megye
Tiszai járás

A Tiszaszöllős iskola bevallása az izraelita iskolaszolgáltatnak és az azzal egybekapcsolt mellékszolgáltatoknak a tiszaszöllősi izraelita hitközség területén készült.

Az iskolabevallást hitelesítette a kántor, a tanító és az iskolafelügyelő.

Az iskola megnevezése szükségbeli iskola. Ezen iskola magániskola Az iskolaközség csak Szöllős községből áll. Az iskola védnökségét senki nem látta el. A tanítót nincs, aki ajánlja, a gyermekek szülei fogadták.

Iskolaköteles gyermekek száma 11, de a fiú-leány számarányára nincs adat.

Az iskolaház bérelt, melyben egy tanszoba helyezkedett el. Az iskola állapota egy parasztházhoz hasonlítva közepes szinten áll.

Az iskolaház előállítására és jó karban tartására senki sem volt kötelezve.

Az oktatás egy tanítoszobában minden gyermek számára mindennap délelőtt 8 órától 12-ig, délután 2-ig folyt. A vallás oktatását a tanító látta el.

Az iskola fűtőszerét a tanulók szülei állították ki gallyakból és szalmából.

Újlőrincfalva (Tiszahalász)

Egri Érseki Megye
Iskola járás

Budapesti Közigazgatási Kerület
Heves megye
Tiszai járás

Az iskola Sarud községhez tartozó fiókegyház iskola. Ezen iskolához Tiszahalász tartozik.

Az iskola védnökségét a szatmári püspök látta el. A tanítót javaslatba hozni jogosítva volt a védnök uraság, a plébános és a kerületi esperes.

Az iskolaköteles gyermekek száma: 31; fiú: 22, leány 9.

Az iskolaház tulajdon volt, melyen egy terem szolgált a gyermekek tanítására, ünnepnapok alkalmával délutáni időben istentiszteletre. Az épület 10 négyszögöl kiterjedésű volt.

Ugyanabban az épületben állt a tanító, s kántor lakása is, mely 1 szobából és 1 kamrából tevődött össze.

Az iskolaház állapota igen rosszul volt karban tartva. Az iskolaház előállítására és jó karban tartására nagyjából a védnökuraság, kisebb rész pedig a község feladata volt.

Az oktatás egy tanteremben délelőtt és délután valamennyi tanuló 2-2 óráig folytatták. A tanítás a tanító, s kántor által magyar nyelven történt. A hitválsbeli oktatást a sarudi segédlelkész látta el.

Az iskola fűtésszerét a község 500 kéve szittyó (nedves szikes réteken csoportosan tenyésző, egyszikű növény) mennyiségben állapította meg. „Az 1879. évi nagy árvizeket követően Schalauch Lőrinc szatmári püspök a lakosságot Hidvég-pusztára telepítette az új települést pedig a püspökről Lőrincfalvának, Újlőrincfalvának nevezték el.”¹¹

11 Heves megye i. m. 17.

Poroszló¹²

Érseki megye: Egri

Közigazgatási terület

Iskola kerület: Tiszán inneni

Buda-Pest

Heves megye

Szolgabírói járás Tiszai

Római katolikus iskola tanítói és hozzá tartozó mellékszolgálatokkal.

Az iskola megnevezése plébániai. Ezen iskola alsó elemi volt.

Az iskolához nem tartoztak helységek. Az iskola védnöke gróf Plánevich László, gróf Károlyi István és az egri főkáptalan. A tanítót javaslatba hozni jogosítva volt a három védnök uraság, a lakosság, a plébános és a kerületi esperes.

Iskolaköteles gyermekek száma 97 (58 fiú és 39 lány). Az iskolának saját épülete volt. Az iskolaházban volt 1 terem, melynek belső térsége szélességre nézve 3, hosszúságra 4,5 ölt tett ki. Ugyanezen földél alatt volt a tanító lakása is, mely két szobából, konyhából és kamrából állt.

Az épület állapota nagyon jó volt, ugyanis 1856-ban újonnan készült. Padozata égetett téglá, fala vályog, teteje nád volt kötelezve.

A tanítás egy tanteremben naponként délelőtt és délután valamennyi gyermekre nézve, minden nembeliek elkülönítése nélkül 4 órán át tartott és pedig reggel 8 órától 10-ig, délután 2 órától 4 óráig. A tanítás magyar nyelven folyt a kántor révén. A vallásbani oktatást a lelkész látta el.

Az iskola fűtőszere a község, illetve a községi pénztár által lett kiállítva a szükséghez képest.

Az iskolabevallást hitelesítette a plébános, aki iskolafelügyelő; kántor, tanító, községi előljáró, a bíró és a jegyző.

12 HML. Alispáni iratok IV-255/C Iskolabevallások 1857–1863

Poroszló II.

Rabbiság: Poroszló
Iskolakerület: Poroszló

Közigazgatási terület: Budapest
Megye: Heves
Szolgabírói járás: Tiszai

Poroszló iskola bevallása az izraelita iskolaszolgálatnak és az azzal egybekapcsolt mellékszolgálatnak a poroszlói izraelita hitközség területén készült 1863. május 22-én.

Az iskola megnevezése a rabbi felügyelete alatt állva községi. Ezen iskola magániskola. Az iskolához helységek nem tartoztak. Az iskolavédnökséget az eklézsia, illetőleg a nép látta el. A tanítót javaslatba hozni jogosítva volt a nép és a rabbi. Az iskolaköteles gyermekeknek a száma 31 volt: 14 fiú és 14 leány járt iskolába.

Az iskolaház bérelt volt, saját épülettel nem rendelkezett. Az iskola két szobából állt, mely két helyiség a tanító lakását is jelentette. Az épület állapota jó volt – azonban a háztulajdonos vállalt felelősséget. A tanítást egy tanteremben naponként délelőtt és délután valamennyi gyermekre nézve minden nembeliek elkülönítése nélkül 6 órán át tartották, és pedig reggel 8 órától 11-ig, délután 2 órától 5-ig. A tanítást teljesítette a tanító izraelita és magyar nyelven. A hitvallásbani oktatást a rabbi látta el.

Az iskola fűtőszerét a szükséghez képest a tanító állította ki. Az iskola beállítását hitelesítette a rabbi iskolafelügyelő, tanító, egyházi és községi elöljáró.

Sarud

Egri Püspöki Megye
Iskola járás

Heves megye
Tiszafüredi szolgabírói járás

Az iskola megnevezése plébániai. Ezen iskolához tartozott Hídvég pusztá. Az iskola védnökségét a méltóságos szatmári püspök látta el. A tanítót javaslatba hozni jogosítva volt a lelkész.

Az iskolaköteles gyermekeknek a száma a hétköznapi iskolára nézve 236 volt. Sarud községhez tartozott Hídvég pusztá, ahol 21 gyermeket találtak összeírásakor, de csak 6 fő járt iskolába (4 fiú, 2 lány), Sarudon 230 (106 fiú és 124 leány).

Az iskolaház saját tulajdon volt. Az iskolaházban volt két tanítószoza, amely egyúttal a tanító személyzet lakását is jelentette, amely két szobából és egy konyhából állt. Az épület jó állapotban volt. Az iskolaház előállítására és jó karban tartására az egyesek által teljesítendő szolgáltatmányok pontos előadása mellett a védnök uraság és a község volt kötelezve. Az oktatás két tanítószobában naponként 4 óra hosszat tartott. A kántor és az altanító által délelőtt 2 óra és délután 2 óra hosszat. A tanítás magyar nyelven adatott elő. A hitvallásbeli oktatást a lelkész látta el.

Az iskolai fűtőszer kiállítása a község által végeztetett el, mely tőzegeből és szalmából állt.

Az iskolabevallást hitelesítette a kántor és tanító, altanító, községi felügyelő, plébános és iskolaigazgató, bíró, jegyző az iskola részéről.

Tiszaórs

Érseki Megye Egri
Iskola járás Tiszántúl

Heves és Külső-Szolnok megye
Tiszafüredi szolgabírói járás

Az iskola: alsó elemi, és a Tarnaerki plébániához tartozik, és egybekapcsolt az iskolaszolgálat és a mellékszolgálatok. Más iskola nem tartozik hozzá. Az iskolának nincs védnöke.

A tanítót javaslatba hozni jogosítva van a lelkész és az iskolaigazgató. Száma az iskolaköteles gyermekeknek 120 fő (65 fiú, 55 lány). Az iskolaház a község tulajdona, melyben van 1 tanítószoja, a tanító személyzet lakása áll 1 szobából.

Az iskolaház állapota jó karban van, melyet a község tart fenn. Az oktatás egy nagy szobában folyik délelőtt 3 délután 2 órán át együtt mindkét nem-beli gyermekek részére, a kántor mint tanító által magyar nyelven. A vallás oktatását ellátja az erki lelkész és a kántor.

Fűtésről nincs bejegyzés.

Aláírták: kántortanító, bíró, jegyző, plébános és egyház alapon iskolafelügyelő.

Nagyiván

Római katolikus iskolaszolgálatnak s az azzal egybe kapcsolt mellékszolgálatoknak Nagyiván plébánia területén.

Az iskola plébániai alelemi. Ehhez az iskolához egyedül Nagyiván község tartozik.

Az iskola védnöke a községi elöljáróság. A tanítót javaslatba hozni az egyházi elöljáróságokkal a községi elöljáróságoknak van joga.

Az iskolaköteles gyerekek száma: 307 (173 fiú, 134 leány). Az iskola épülete tulajdon. Az iskola épületében van 2 tanítószoba. A tanító személyzet egyszerűs mind orgonás háza áll 2 szobából, 1 kamra, 1 konyha és 1 istálló, az altanító számára 1 szoba.

Az iskola téglából készült, jó állapotban van. Az iskola jó karban tartására az egyesek által teljesítendő szolgálmányokat használják föl.

Az egy fedél alatt álló 27 öl hosszú iskolaház és orgonás lakásnak jó karban tartására a Magas Egri főkáptalan, ki a padozatot (padlást) magtárnak használja, illetve a község köteles.

Az oktatás két teremben folyik, az egyikben a fiú, a másikban a nőgyermek számára. Csütörtök és kedd délutánokat kivéve naponta 6 órán, délelőtt 3 óra, délután szintén 3 órán keresztül magyar nyelven.

A hitvallásban oktatást a helybeli lelkész látja el mint iskolaigazgató.

A fűtés szalmából áll, melyet a községi pénztárból állítanak ki.

Az okmány aláírói a plébános mint iskolai elöljáró, iskolai tanerő, bíró, jegyző, községi iskolafelügyelő.

Tiszaigar

Püspöki megye Egri Érseki
Iskola járás Tizsántúli kerület

Heves Külső-Szolnok megye
Tiszafüredi szolgabírói járás

Római katolikus iskola főkegyházi alelemi iskola. Nem tartoznak hozzá egyéb települések.

Az iskolának nincs védnöke. A tanítót javaslatba hozni az egyházi hatóságoknak van joga.

Iskolaköteles gyermekek száma: 20 (11 fiú, 9 leány).

Az iskolaház tulajdon. Az iskolában van egy tanítószoba, a tanító személyes lakása áll egy szobából. Az iskola állapota: tűrhető. Az iskolaház fenntartására az egyes szolgálmányokat használják föl, valamint kegyes alapítványokból befolyt összegeket.

Az oktatás délelött 2 óra hosszat és délután 2 óra hosszat folyt, egy tanító által és magyar nyelven. A hitvallásbeli oktatást a lelkészi hivatal látta el.

Iskola fűtéséről és annak ellátásáról nincs adat.

Aláírták: Iskolatanács, községi iskolafelügyelő, plébános mint iskolai előljáró.

A Tiszafüredi járás községeinek iskolabevallásai 1863-ban készültek.

A Tiszafüredi járás iskoláinak bevételei és kiadásai
az iskolabevallások alapján 1863-ban

Település	Évi bevételek összesítése jogcímenként						Évi kiadások összesítése jogcímenként					
	Az iskola- szolgáltatnak		Az egyház szolgálataiért évi jövedelmei az orgonás szolgáltatnak		Évi jövedelmei az egyházi harangozói szolgáltatának		Iskola- szolgáltatnál		Az orgonás szolgáltatnál		Egyházi szolgáltatnál	
	Ft	Kr.	Ft	Kr.	Ft	Kr.	Ft	Kr.	Ft	Kr.	Ft	Kr.
Tiszaörvény	26	–	213	55	95	57	160	–	59	24	–	–
Tiszafüred	71	44	49	–	17	–	161	–	3	74	10	–
Tiszanána	71	–	230	16	91	1	64	14	14	60	10	40
Tiszaszőlős	50	–	240	–	–	–	–	–	4	60	–	–
Újlőrincfalva (Tiszahalász)	–	–	110	45	–	–	1	–	22	–	–	–
Poroszló (róm. kat.)	10	8	198	99	105	10	–	–	27	79	11	17
Poroszló (ísr.)	384	–	192	–	–	–	2	46,5	2	46,5	–	–
Sarud	211	–	250	38	118	–	50	–	53	–	29	–
Tiszaörs	47	88	285	90	111	60	–	–	1	64	1	9
Nagyiván	155	76	401	37	184	–	122	–	14	55	9	49
Tiszaigar	67	20	9	60	4	–	6	45	–	12	2	–
Összesen	1094	36	2181	40	726	28	567	5,5	203	74,5	73	15

PAP JÓZSEF

EGERBŐL NOSZVAJRA. TÉRBELI ÉS TÁRSADALMI MOBILIZÁCIÓ BORSOD ÉS HEVES HATÁRÁN¹

A magyar társadalom 19. századi átalakulása korábban ritkán (vagy legalábbis sokkal ritkábban) látott karrierlehetőségeket nyitott a tehetséges feltörekvő „self-made-man” családok előtt. A hagyományosnak mondható mobilitási csatornák mellett – iskolázottsághoz kötődő hivatalviselés, egyházi karrier, katonai szolgálat – új utak nyíltak, ezek pedig egyre jelentősebb társadalmi csoportokat mozgattak meg. A mobilitás természetesen nem minden esetben jelentett elitbe emelkedést – gondoljunk például a parasztság és a munkásság közötti strukturális mozgásra –, és nem is volt irreverzibilis folyamat. Emellett az egyén társadalmi fixációjának sikere, tehát annak a folyamatnak a végeredménye, mely a születés utáni bizonytalanságot követően, a szocializáción keresztül eljuttatja az embert a társadalom azon polcára, ahol életét leélheti, generációról generációra kérdéses lehetett. Ez a bizonytalanság fokozottan érvényes egy olyan átalakulóban lévő, dinamikusan változó társadalomra, amilyen a korszak Magyarországon létezett.² A 19. század különböző szakaszaiban – Bácskai Vera megállapításával élve – más és más tényezőknek

1 A tanulmány elkészítését az EFOP-3.6.1-16-2016-00001 „Kutatási kapacitások és szolgáltatások komplex fejlesztése az Eszterházy Károly Egyetemen” című pályázat támogatta.

2 A társadalmi mobilitással és a fixációval kapcsolatban lásd: *Gyáni Gábor – Kövér György: Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Bp. 2003. 170–173.

volt jelentősebb szerepe a társadalmi mobilitás területén. Bácskai kutatásai során azt tapasztalta, hogy a század derekán még az egyéni teljesítmény dominanciája figyelhető meg, szemben a későbbi évtizedekkel, amikor már az intézményes csatornák biztosítottak nagyobb sikert a kor emberei számára. Szintén ő hívta fel arra is a figyelmet idézett tanulmányában, hogy át kell gondolni és korrigálni kell azt a közkeletű társadalomtörténeti tételt, amely szerint a hagyományos kézműves családok leszármazottai képtelenek voltak vállalkozóvá válni, a középosztályba emelkedni.³ A mobilitás mindemellett generációk közötti, de egyben generáción belüli folyamat is. Az apák karrierútja a fiúk életében tart, a fixációs folyamatok hosszú időt vehetnek igénybe. A mobilitásvizsgálatokhoz általánosan felhasznált források az anyakönyvek, az iskolai törzskönyvek egy-egy bejegyzése kimerevíti a dinamikus zajló folyamatokat, túlságosan egyszerű fogalomhasználatával gyakran eltakarja a valódi változásokat. Ezt a problémát úgy lehet áthidalni, ha a kutató több időmetszetben vizsgálja meg például az apa foglalkozását, és nagyobb figyelmet fordít az egyéni karrier utak mikroszintű megközelítésére.⁴

Mindezt egy társadalomtörténész számára különösen fontosak és érdekesek az egyéni életpályák, és ezek között kiváltképp becsesek az olyan narratívák, melyek több generációt tudnak összekapcsolni. Ilyen lehetőséget kínál számunkra a Gallasy család – melyre a Gallasy (III.) István válásához kapcsolódó kutatás hívta fel a figyelmemet –, valamint a vele szorosan összefonódó Steinhäuser család története. Jelen tanulmánnyal áttekintést kívánok adni a témában rejlő kutatási lehetőségekről. A részletes elemzést szándékaim szerint egy önálló kötetben fogom elvégezni. A tanulmány a két család 19. század első felében elkezdődő felemelkedésétől az első világháború előestéjéig kíséri végig a főszereplők életét, ezt a háromgenerációs időszakot tekinthetjük a felívelés idejének. Az első világháború után beköszöntő új világ a pozícióvesztés generáción belüli és generációk közötti hol lassuló, hol felgyorsuló folyamatát hozta a család számára. Ez a pozícióvesztés részben a számukra negatívan változó társadalmi, politikai környezet hatása volt (proletárdikta-

3 *Bácskai Vera*: „Csak saját erőmre és teljesítményemre utalva” (A „self-made-man”-ek világa.). AETAS 16. (2001) 3–4. 177.

4 A kérdést részletesen lásd: *Kövér György*: Keresztutak a gazdasági elitbe. Almási Balogh Elemér és érdi Krausz Simon karriertörténete. KORALL 2. (2001) 3–4. 156–169.

túra, földreform és államosítások), részben pedig egyéni válságokból következett. Ebben a tanulmányban a felfelé irányuló mobilitás és az egyre magasabb szinten történő egyéni fixáció időszakát fogom áttekinteni.

Sajnos az első szereplőkről jelenleg még elég kevés biztos információval rendelkezünk, a 18–19. század fordulóján szinte csak a felmenők nevei ismeretek. Folyik továbbá a forrásfeltárás a 19. század második felében Budapesten zajló események esetében is. Legjobb forrásadottsággal a negyedik generációba tartozó Gallasy (III.) István (1878–1926) élettörténete rendelkezik. Ennek oka többszörös. Hasonlóan apjához, nagyon sok dokumentumot hagyott az utókorra. Fennmaradtak az általa rendezett családi iratok éppúgy, mint a házasságára kapott dísztvíratok, de a família több tagjának a levelezése is a kutatók rendelkezésére áll.⁵ Halálát követően pedig Imre fia egy 12 oldalas jegyzőkönyvszerű írásban foglalta össze szeretett apja életét.⁶

A téma nem ismeretlen a kutatók számára, hiszen Kovács Béla Noszvajról szóló monográfiájában már röviden bemutatta a családot,⁷ de az egyének élettörténetének társadalomtörténeti kontextusba helyezése még várat magára. Ezt a feladatot szeretném én elvégezni. Több ponton is csatlakozni kívánok a bevezetőben felvetett társadalomtörténeti problémákhoz. Egyrészt a Gallasyak és főleg a Steinhauserek Eger tradicionális polgárságához tartoztak, a karrierutak még a rendi világban kezdődnek, az igazi felemelkedést azonban a polgári korszak lehetőségei hozzák el számukra. Tehát Bácskai Vera felvetésének megfelelő, megkapaszkodó és érvényesülő tradicionális polgárok ők. A generációk mobilizációjának módja is összehasonlítható egymással, vizsgálható tehát az is, hogy volt-e különbség a század más-más szakaszában induló családtagok esetében. Valamint lehetőségünk van arra is, hogy a generáción belüli mobilitást, tehát a fixációs folyamatot egyénszinten tanulmányozzuk. Mindezen kérdéseknek csak egy részét tudom ebben az írásban elemezni, a többség a későbbi kutatásra marad.

Az egyik legtermékenyebb adatközlőnk, Gallasy (III.) István tehát két 19.

5 A Gallasy iratok jelzete: Magyar Nemzeti Levéltár Heves Megyei Levéltára (Eger) (MNL–HML), XIII. 2. Gallasy család iratai 1836–1945. 1–67.

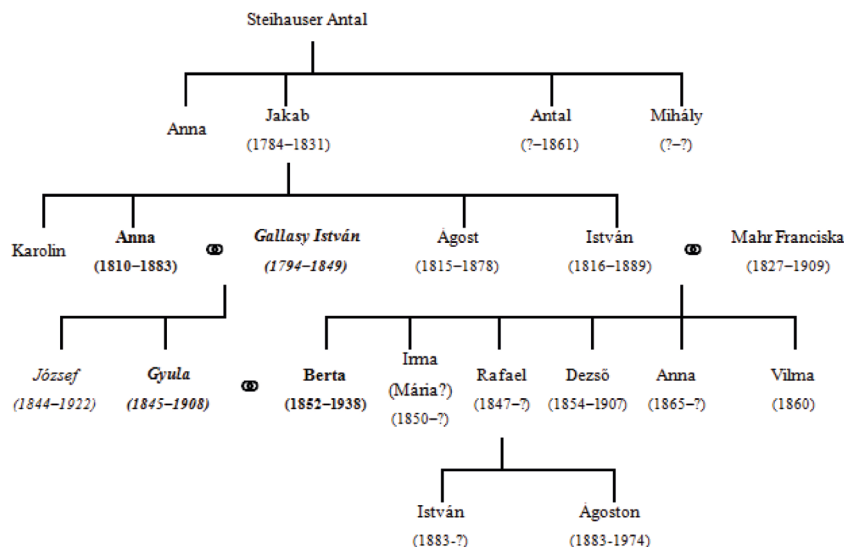
6 Gallasy életrajzának jelzete: MNL HML XIII. 2. 2. Gallasy István személyes iratai I. oldalszám nélkül.

7 Kovács Béla: Noszvaj. Száz magyar falu könyvesháza. H.é.n [Bp. 2000.] 38–47.

században felemelkedett egri család, a Gallasy és a Steinhauer leszármazottja volt, és mint azt az előzőekben említettem, a családtörténet is nagyrészt az ő hagyatékának, hagyatékigazgató tevékenységének segítségével ismerhető meg. Gallasy István sok érdekes dokumentumot hagyott hátra, melyeket gyakran látott el személyes megjegyzésekkel. Jelen esetben az egyik legjobban használható személyes (szó szerinti) alkotása a felmenőiről készített két családi tábla. Az ábrák a rajtuk található személyes információk alapján 1915 és 1921 között készülhettek.⁸ Az egyik tábla a Steinausereket a másik pedig a Gallasyakat mutatja be és természetesen mindkettőn hangsúlyos a két család egybefonódása. A Steinhauer táblájának a középpontjába helyezte el a Gallasy férjeket. A Gallasyaknál ugyan a tábla szélére csúszott a Steinhauer házassági kapcsolat, de azt szemléletesen emelte ki egy nemességet jelképező koronával. A nemes fiúleszármazottak neveit tartalmazó címerpajzsokat aranyozott glóriával övezve tette hangsúlyossá. Ezen táblák segítségével praktikus módon megismerhetők egyik főhősünk elődei, történetünk szereplői. Fontosak azonban az ábrák a családi önkép szempontjából is. Gyakran találunk rajtuk üres pajzsokat, melyek az ismeretlen ősökre utalnak. A házalozási évszámok az oldalágak esetében szintén hiányosak, ugyanez a megállapítás igaz a házassági adatokra is. A történeti emlékezet mélysége mindkettő esetében azonos, négy felmenő generációra, nagyjából 120 évre, a 18. század végén élt ükszüelőkre tud visszatekinteni. Horizontálisan is hasonló távolságot ölelnek fel. (Meg kell azonban jegyezni, hogy az anyakönyvekkel összevetve az 1848 előtti időkre nézve több pontatlanság található bennük.) Létük arra is kézzelfogható bizonyíték, hogy az 1904-ben nemesített fiú számára mennyire fontos volt őseinek képi megjelenítése. Ő vagy a család más tagja a későbbiekben is tovább folytatta az adatgyűjtés munkáját, ugyanis a kész ábrára ceruzával újabb adatokat jegyeztek fel, újabb ágakat rajzoltak be.

8 A családfák megtalálhatók: MNL HML XIII. 2. 2. Gallasy István személyes iratai 1. oldalszám nélkül.

Az első generáció kiemelkedő egyéni teljesítménye

1. ábra: A Steinhauserek vázlatos családi táblája

Először az anyai ág bemutatásával, a Steinhauserrel kezdem tanulmányomat, hiszen mint látni fogjuk, igazából ez kapcsolta össze a Gallasyakat Noszvajjal, és a Gallasyak felemelkedése is nagyrészt ehhez a többszörös házassági kapcsolathoz köthető. A Steinhauser család a 18. században költözött Egerbe, Kovács Béla feltételezése szerint Iglóról vagy Eperjesről érkeztek a városban.⁹ A család első nevezetesebb tagja a kőfaragó, szobrász Steinhauser Antal volt, aki művészi tevékenysége mellett még kocsmárosként is kereste a kenyerét.¹⁰ Városi szinten jelentős vagyona enged következtetni, hogy a mai

⁹ Kovács B.: Noszvaj i. m. 38.

¹⁰ Zsolnay László: Adatok Eszterházy Károly egri püspök építési irodájának működéséhez. Tisicum – A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve 9. (1996) 208.

Kossuth utca 20. szám alatti barokk polgárház építése hozzá kapcsolható.¹¹ Több Steinhauser is szerepet játszott Eger 19. századi életében, de történetünk szempontjából Antal két unokája, Steinhauser István (1816–1889) és testvére Anna (1810–1883) a legfontosabb személyiség. István, 25. házassági évfordulójára készült dízszerlegének felirata szerint, 1816. december 22-én született Eperjesen.¹² Abban a városban, ahol egyébként apja, Jakab, a családi tábla utólag ceruzával rávezetett megjegyzése szerint, 1831. augusztus 11-én, 48 évesen meghalt. Steinhauser István tanulmányait valószínűleg Egerben kezdhette meg, ugyanis ismerjük az itt keltezett, 1831-ből származó gimnáziumi második osztályos tankönyvét.¹³ Az iskolai anyakönyvi kivonatok szerint 1831 és 1836 között az eperjesi Líceumban tanult.¹⁴ Tanulmányaival kapcsolatban még több kérdést nem sikerült tisztázni.

Steinhauser István valamikor 1836 és 1841 között telepedett le Egerben, ahol kereskedésbe kezdett. Ő lett az a személy, aki a család vagyonát megtöbbszörözte, és a famíliát a jómódú nemesség szintjére emelte. Eger városa, a városi számadáskönyvek szerint, már 1841–42-ben és 1842–43-ban is igen jelentős összegért vásárolt tőle pontosan meg nem nevezett termékeket. 1842–43-ban pedig a Vörös Ökör és a Hosszúpincze nevű kocsmáinak biztosítására fizettek neki 136 váltóforintot és 35 krajcárt.¹⁵ Tehát a 26 éves fiatal kereskedő már jelentős szereplője lehetett a helyi gazdasági életnek. Steinhauser valószínűleg az ellenzék híve volt, hiszen 1844-ben és 1845-ben az Ipáregyesület egri „ügyviselő”-jeként jelent meg a Pesti Hírlapban.¹⁶ Alakja a forradalmi időkben is felbukkan a forrásokban. A város nemzetőr-összeírása szerint a 32 éves, jövedelemmel rendelkező kereskedő a Piac utcán bérelt egy városi tulajdonban lévő

11 Magyarország műemlékjegyzéke. Heves megye. Szerk. Bardoly István – Haris Andrea. Bp. 2005. 51. Az épület egyébként bár a Steinhauser-ház nevet viseli 1766-tól más családoknak a tulajdonába került. *Voit Pál: Eger város műemlékei. Heves megye műemlékei II. Magyarország műemléki topográfiája VIII.* Szerk. Dercsényi Dezső – Voit Pál. Bp. 1972. 378.; Köszönöm Berecz Anitának, hogy segítségemre volt a tanulmányban található ingatlanokkal kapcsolatos tulajdonjogi kérdések feltárásában.

12 Dobó István Vármúzeum, Eger, (DIV) Iparművészeti tárgyi gyűjtemény, 79.19.1-2

13 DIV, Történeti dokumentációk (DIV tört. dok.) 75.17.1.

14 DIV tört. dok. 75.27.1. 1–2.

15 *Nemes Lajos: Eger város az 1839-1843. évi gazdasági pénztári számadások tükrében.* Archivum. A Heves Megyei Levéltár közleményei 17. (2005) 166–167.

16 Pesti Hírlap, 1844. augusztus 11. 550.; Pesti Hírlap, 1845. május 23. 339.

házat (ma: Bajcsy-Zsilinszky utca).¹⁷ Sokkal fontosabb adalékot közöl róla egy, a Kossuth Hírlapjában megjelent felhívás. Puky Miklós hevesi alispán küldte be a lapnak az egri hölgyek kiáltványát, melyben sebesültek ellátására alkalmas ruhadarabok beszolgáltatására szólították fel Eger és környékének hölgyeit. A felhívás szerint a készítményeket hat egri kereskedőnek – köztük Steinhausernek – kellett leadni, akik vállalták, hogy az adományozók neveit feljegyzik, és a küldeményeket a harcolóknak eljuttatják.¹⁸ Hogy mi lett az akció sorsa, és milyen szerepet töltött be benne valójában Steinhauser István, azt jelenleg még nem tudjuk, de ezek az elszórt adatok arra engednek következtetni, hogy a forradalom ügyének egyik helyi támogatója lehetett ő is.

A kereskedelemről pedig az idők során jelentős vagyon halmozódott fel, amelynek egy tekintélyes részét ingatlanokba fektette. 1856-ban 4.600 forint értékben vásárolt szőlőbirtokot a Nagy-Eged délnyugati nyúlványán, a kiváló adottságokkal rendelkező Síkhegyen.¹⁹ 1857. szeptember 9-én kelt adásvételi szerződés szerint 13.140 forintért feleségével közösen megvette Sággy Mihály örököseitől azt az ingatlant, mely hosszú időre a család központi lakóépülete lett, az ún. Sággy-Steinhauser-házat (ma: Bajcsy-Zsilinszky utca 17.).²⁰ 1869-ben pedig 96.000 forint értékű vásárlást bonyolított le, melynek következtében tulajdonába kerül a noszvaji kastély és a hozzá tartozó uradalom.²¹ Egy 1887-es kimutatás szerint a Maklári hóstya 2. negyedében található 439. számú ház tulajdonosa is ő volt.²²

Steinhauser István tehát egy olyan tradicionális polgárcsalád leszármazottja volt, mely sikerrel kapaszkodott meg az átalakuló egri társadalomban. Jelentős vagyont halmozott fel, mellyel messze túlszárnyalta felmenőit.

17 1848-as nemzetőrök Heves és Külső-Szolnok vármegyében. (A Heves Megyei Levéltár forráskiadványai 6.) Eger 1999. 79., Az ingatlan pontos elhelyezkedése jelenleg még nem ismert. De az első ismert adat szerint 1846-tól Steinhauser István már biztosan házbérlő volt ott. A befizetett bérleti díj összege ekkor 320 forintot tett ki. DIV tört. dok. 75.45.1.

18 Kossuth Hírlapja, 1848. november 24. 552.

19 DIV tört. dok. 75.52.1.

20 A házzal kapcsolatban több téves adat található a műemléki topográfiákban. Annyi bizonyos, hogy báró Sággy család tulajdonában lévő ingatlan egy részében 1805-től bérlők laktak. A topográfiák szerint 1887-től került a Remenyik–Steinhauser családok kezébe. (Voit P.: Eger város műemlékei i. m. 209.) Az adásvételi szerződés: DIV tört. dok. 75.55.1.

21 DIV tört. dok. 75.48.1.

22 Egerváros birtokos lakosainak névsora 1887-ben. MNL HML V-72/b 50. 24.

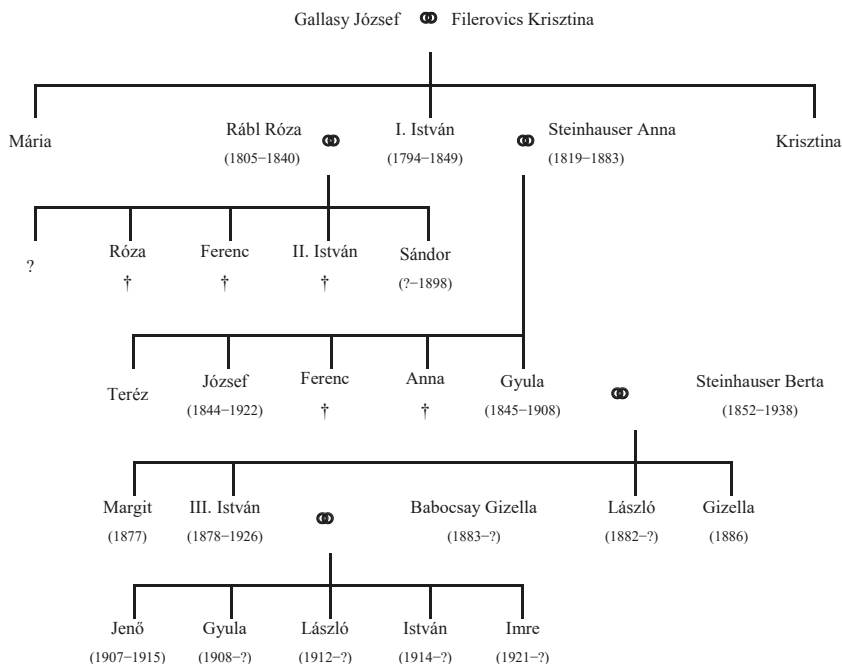
Mindemellett azonban megmaradt egyszerű kereskedőnek, nevét csak a város képviselőtestületének virilis tagjai között találjuk meg. Jelenleg csupán egyetlen választott közszereplését ismerjük, 1864-ben a városi I. negyed ferálymesteri tisztségét viselte. A helyi lapokban általában kereskedelmi hirdetések kapcsán találkozhatunk a nevével. Az Eger c. lap 1889. január 22-i számában közölt hírt a haláláról, ahol a következő egyszerű jellemzés olvasható róla: „kereskedő, az egri polgárság egyik tekintélyes tagja, s előkelő család feje”, meghalt Noszvajon január 19-én.²³ Úgy tűnik tehát, hogy gazdasági értelemben elitpozícióval bírt, de ehhez nem járult jelentős társadalmi szerepvállalás és különösebb társadalmi presztízs. A végrendeletében azonban tekintélyes összegeket hagyott jótékony célokra, melyek nagymértékben növelték utódainak presztízsét.²⁴

Steinhauser István 1847. január 7-én kötött házasságot a nála 11 évvel fiatalabb egri származású Máhr Franciskával. Frigyükből két fiú, Rafael (1847) és Dezső (1854), és négy lány, Irma (1850), Berta (1852), Vilma (1860) és Anna (1866) született. Ők alkották tehát az emelkedő Steinhauserek második generációját. Mivel vizsgálatom jelenleg rájuk nem terjed ki, itt csak említést teszek a család jelentősebb tagjairól. Rafael szintén kereskedő volt, és a 20. század elején Eger legtöbb adót fizető polgárai közé tartozott. Rafael fiai voltak Ágoston és István. Steinhauser Ágoston textil- és ruhakereskedőről (1883–1974) többet lehet tudni. Ő is a jómódú egri polgárság tagja volt. A nagyapja által megvásárolt reprezentatív polgárház felső emeltén lakott, a ház földszintjén ruhaüzletet és varrodát működtetett. A helyi köz- és társasági élet központi személyisége volt. Egyéb tevékenységei mellett amatőr fényképészként működött. Számos üvegnegatívot készített, ezek egy része fennmaradt, melyek jelentős emlékei Eger világháború előtti életének.²⁵

23 Eger, 1889. január. 22. 30.

24 Egy nemeslelkű egri polgár hagyományai. Eger, 1891. március 10. 76. A végrendelet részletes ismertetése meghaladja a tanulmány lehetőségeit.

25 *Pető Ernő*: Régi egri képekről. In: *Érték a fotóban*. Országos Fotótörténeti Konferencia. (Tudományos Füzetek 9.) Szerk. Somorjai József. Tata 1994. 89.

2. ábra: A Gallasyak vázlatos családi táblája

A Steinhauserek után térjük át a másik tárgyalt családra, a Gallasyakra! A Gallasy család neve először a 18. század végén, a II. József uralkodása alatt tartott népszámlálásban bukkan fel Egerben. Gallasy József a 19. század elején püspöki hajdú volt, az úgynevezett Sánc városrészben lakott, valamint 5 kapa alja szőlője volt a városi határ Felső-Cigléd elnevezésű részén.²⁶ Ő az első személy, akit még a családi emlékezet meg tudott jeleníteni, de már Gallasy (III.) István sem tudta felidézni a távoli ős alapvető életrajzi adatait. Gallasy József és Filerovics Krisztina házasságából, a családfe szerint, két lány és egy fiú született. A fiú, Gallasy (I.) István (1794–1849) indította el a családot a lassú emelkedés útján. Gallasy István asztalosmesterséget tanult. 1819 és 1826 között a császárság nyugati területein vándoriparosként

²⁶ Kovács B.: Noszvaj i. m. 38.

vállalt munkát.²⁷ 1827. július 31-én anyja a fiára íratta a sáncbéli házat.²⁸ Erre a lépésre valószínűleg azért volt szükség, mert a korabeli szabályok az egri polgárjog megszerzésének feltételeként, a mesteri engedély mellett, ingatlanulajdont is előírtak. Ezért nem lehet az véletlen, hogy a polgárjog és az ajándékozási szerződés egy napra kelteződött.²⁹ Gallasy István asztalosként dolgozott, bár az egri városi szabályok szerint polgárnak számított, de a város speciális jogi helyzete miatt érseki jobbágy, pontosabban úrbéres telek híján, zsellér volt.³⁰

Ezt követően került sor a házasságára. 1827. augusztus 19-én vette feleségül Linzben Rábl Rózát.³¹ Az első felesége, akiről jelenleg szinte semmit sem tudunk, 1840-ben meghalt. A megözvegyült mester pedig néhány hónapon belül, 1840 márciusában újránősült. Ekkor vette el Steinhauser István Anna nevű testvérét.³² A 30 éves menyasszony 16 évvel volt fiatalabb férjénél. Gallasy István és Steinhauser István tehát sógorságba került egymással.

A fennmaradt iratokból Gallasy István egy munkás, de nem túlságosan sikeres mesterként jelenik meg előttünk. Az 1844-es városi adóösszeírásban is zsellérként szerepelt, egy harmadosztályú belvárosi ház volt a tulajdonában, a város negyedik negyedében.³³ A mesterre vonatkozó szerény hagyatékban

27 MNL HML XIII. 2. 65. Gallasy István vándorkönyve, számozatlan kötet.

28 MNL HML XIII. 2. 65. 5. Gallasy családtagok levelei 4.

29 Az egri polgárság intézményével kapcsolatban lásd: *Löffler Erzsébet*: Iparosok Eger közgazdatisában a XVIII. században. *Agria. Az Eger Múzeum Évkönyve* 42. (2006) 583–584.

30 A város és a lakosságának jogi helyzetével kapcsolatban lásd részletesen: *Pap József*: Eger választópolgárai a 19. század közepén. *Történelmi Szemle* 58. (2016) 1. 149–164, különösen: 149–150, 1. lábjegyzet és 156–158.

31 MNL HML XIII. 2. 65. 5. Gallasy családtagok levelei 2–3.

32 *Kovács B.*: Noszvaj i. m. 39.

33 Érsek Eger Városának adó rovat alá való öszve írása 1844/5 ik katonai esztendőre. MNL HML IV-7b 27. Öi: 2150. 42.; A Gallasy István tulajdonában lévő (ma a Tinódi Lantos Sebestyén tér XX, korábbi számozás szerint Dobó utca 2.) épület az az ingatlan, melyet közkeletűen és tévesen dervisiskolaként tartanak számon Egerben. A ház árverés útján 5500 váltóforint értékben 1843-ban került a család tulajdonába (MNL HML XIII. 2. 65. 5. Gallasy családtagok levelei, 10), és 1928-ig az övék maradt. Itt élhette gyerekkorát István két fia, József és Gyula is. A vagyonsztást követően a ház az idősebb fiúé, Gallasy Józsefé lett. 1942-ben Gallasy János – József fia – visszavásárolta. (Megújítják Eger egyetlen megmaradt török építésű házat. A régi ház visszakerült a Gallasy család tulajdonába. Eger, 1942. augusztus 8. 3–4.)

megtalálható egy sajátkezű feljegyzés az 1846 és 1849 között végzett munkáiról. De igen jelentős számban találunk zálogleveleket is, melyek az üzlet szerény eredményességére utalnak.³⁴ Ezért különösen jelentős özvegyének, Steinhauser Annának keltezés nélküli, de valószínűleg az 1860-as években elején készített vagyonyjegyzéke, melyet azért írt, mert – szavai szerint – az első házasságból maradt fiúk őt nem illették megfelelő tisztelettel, és el akarta kerülni, hogy a saját fiai „csalárd kívánságokra mások által ne vezéreltesse-nek”. A számadás szerint a férjének ingatlantulajdona a házasságuk időpontjában nem fedezte adósságait. Ezért azokat eladták, és a Steinhauser család segítségével egyenlítették ki az adósságot. A sáncbéli házért 1.200, a nyergesi szőlőért 800, az almagyari szőlőért 550, a kőporosi pincéért pedig 160 Ft-ot kaptak. Ebből és 200 Ft. Steinhauser-segítségéből kifizették a kintlévőséget, amely 2.889,55 forintot tett ki. Így tiszta lappal indult az új házaspár. A férfi tehát tulajdonképpen nincstelen volt a házasság kezdetén. Ennek fényében kevésbé tűnik érthetőnek a házasság rendkívül gyors megkötése, hiszen a férfi szinte az előző feleség halálát követően azonnal elvette az új asszonyt. A házasság után három évvel, Steinhauser segítséggel és kezességgel vették meg a Holczer örökösök fent említett házát.³⁵

Házaspárnak egy fiatalon meghalt lánya és fia mellett két fia született: József (1844–1922) és Gyula (1845–1908). A gyerekek sorsát valószínűleg nagymértékben befolyásolhatta, hogy apjuk 1849. április 22-én meghalt, és a fiúk nevelésének költsége és terhe az anya nyakába szakadt. Az 1860-as években kelt, Józsefnek írt anyai levelekből, igen szűkös életszínvonalra következtethetünk. Sőt az is valószínű, hogy az özvegynek nagy szüksége volt az akkor asztalossegédként Pesten dolgozó József segítségére.³⁶

A második generáció, vagyon mellé rang

Gallasy István tehát második házassága révén jómódúbb iparos lett, de az egri polgári státusz és a viszonylag jelentősnek mondható ingatlanvagyon mellett sem számítható a település jelentősebb és befolyásosabb személyisé-

34 MNL HML XIII. 2. 65. 5. Gallasy családtagok levelei 3.

35 MNL HML XIII. 2. 65. 5. Gallasy családtagok levelei 8.

36 MNL HML XIII. 2. 65. 5. Gallasy családtagok levelei, számozatlan iratok.

gei közé, sógora ezen a téren is sokkal sikeresebb volt nála. A különbség oka lehetett egyrészt a megélt viszonylag alacsony életkor, hiszen ő 55, a sógor pedig 73 évet élt, másrészt az egyik iparos, a másik pedig kereskedő volt. Kiemelkedően fontosnak tartom azonban azt a tényezőt is, hogy a két férfi teljesen más időszakban élte életének legproduktívabb korszakát. Az 1848-as év nagy eseményeinek és a század közepétől egyre felgyorsuló társadalmi átalakulásnak idején Steinhauser István mindössze 32 éves volt, míg sógora épp a reformkor hajnalán érte el ugyanezt az életkort. Gallasy 32 évesen egy olyan polgárság tagja lett, melyet hivatalosan zsellérként tartottak számon. Steinhauser pedig ugyanebben az életkorában a felszabadulást és a törvény előtti egyenlőség által megteremtett polgári átalakulást élte át. A két család generációi egymáshoz képest elcsúsztak: azt a sikert, ami Steinhauser István számára megadatott, a Gallasy fiúknak kellett elérni. Nem véletlen tehát, hogy a Steinhausereknél fiúágon a második generációra már csak az apa presztízst megcélzó és sikerrel biztosító fixációs folyamat volt jellemző. A Gallasyak számára pedig csak most kezdődött az igazi emelkedés. Ezt az elit irányába való elmozdulást részben az egyéni teljesítmény, részben pedig a mobilizációs csatornák – oktatás, katonaság, gazdasági konjunktúra – lehetőségei teremtették meg. Fontos kiemelni azonban, hogy míg a Steinhauser család elsősorban Egerben (és a szomszédos Noszvajon) futotta ki magát, a Gallasyak ugyanezt a fővárosban tették meg.

Ebben a fejezetben a Gallasy–Steinhauser házaspár leszármazottaival foglalkozni.

A Gallasy családban 1850. december 14-én vagyonosztást hajtottak végre, a két élő első házasságbeli fiú (II. István és Sándor) részére 2.500 váltóforint örökséget állapítottak meg.³⁷ A család teljes vagyona ekkor 8.998 forint volt, melyből a legnagyobb értéket maga a ház (5.500 Ft + beépített 889 Ft) és a férfi után maradt munkák és kellékek tették ki (2.000 Ft.). Ezt az összeget felezték meg, ez volt az apai örökség, amit a mostohaanya kiegészített, így jutott a két mostohafiúnak az összeg fele, összesen 2.500 Ft. Emellett az özvegy vállalta, hogy nagykorúságáig gondját viseli a mos-

37 Steinhauser Anna Gallasy István özvegye kötelezője 2500 vft. December 14, 1850. MNL HML XIII. 2. 65. 5. Gallasy családtagok levelei, számozatlan irat.

tohagyereknek.³⁸ Ezt az összeget a gyerekeknek ki is fizették, ennek alapján 1867. április 13-án törölték a ház tulajdonlapjáról Gallasy Sándort és II. Istvánt.³⁹

Steinhauser Anna mindkét édes fiát az egeri ciszter gimnáziumban írat-
ta be, de József csak a második osztályig – 1858-ig – szerepel az értesítő-
ben.⁴⁰ Tanulmányait nem folytatta tovább, az apja mesterségét átvéve asz-
talosként és a századfordulót követően pedig temetkezési vállalkozóként
dolgozott. Gallasy József vándorkönyve szerint 1861. szeptember 30-án sza-
badult fel asztalossegédként. Ezt követően Egerben, Pesten, Bécsben töltöt-
te vándoréveit.⁴¹ 1868. január 4-én állította ki önálló iparendélyét Eger
város tanácsa.⁴²

József anyjával hosszas levelezést folytatott, melyből az anya által írt le-
velek maradtak fent, ezekből a levelekből megtudhatunk néhány részletet a
család életéről.⁴³ Egy 1865-ös levélből az derül ki, hogy József Pestről kül-
dött pénzt az anyja ellátására. A két házasságból származó gyerekek közül
II. István és József biztosan tartotta a kapcsolatot. István leveleiben rendsze-
resen arra kérte Józsefet, hogy írásait ne mutassa meg senkinek. Steinhauser
Anna valószínűleg nem nézte jó szemmel ezt a kapcsolatot. A mostohatestvér
István elég rossz anyagi körülmények között élt, 1862. december 14-i levele
alapján úgy tűnik, István adósságokba verte magát, és pénzt kér Józseftől.⁴⁴
1864-ben pedig Parádon volt, és arra kérte Józsefet, hogy küldjön neki ruhát
és íráshoz szükséges kelléket. Parádon egyébként azért tartózkodott, mert
azt remélte, hogy itt nyitni fognak egy új bányát, ahol dolgozni tudna. Va-
lószerűleg életkörülményei miatt kérte Józsefet, hogy tagadja le az Egerben
élő édestestvére, Sándor előtt a parádi tartózkodást. Mivel attól félt, hogy a

38 Osztálytételtől szerződés Steinhauser Annának Gallasy István özvegyének, Gallasy Ist-
ván első nejétől származott Sándor és István gyermekei között. 1850. december 9. MNL
HML XIII. 2- 65. Gallasy családtagok levelei, 7.

39 MNL HML XIII. 2- 65. 5. Gallasy családtagok levelei, 6.

40 Az egeri kath. nagy-gymnasium VIII. évi programja az 1857/8-ki tanévre. Eger, 1858. 39.

41 MNL HML XIII. 2- 65. Gallasy József vándorkönyve. Számozatlan kötet.

42 MNL HML XIII. 2- 65. 5. Gallasy családtagok levelei, számozatlan irat.

43 MNL HML XIII. 2- 65. 5. Gallasy családtagok levelei, számozatlan iratok.

44 Gallasy István levele Gallasy Józsefnek, 1862. december 14. Eger, MNL HML XIII. 2.
65. 5. Gallasy családtagok levelei, számozatlan irat.

viszonylagos közelség miatt az öccse meglátogatná őt.⁴⁵ A dolgozó és keregettel rendelkező Józsefre tehát fontos szerep hárult az egri család és a mostohatestvérek ellátásában.

Gallassy József felesége Kaiser Antónia lett, aki szintén egy egri asztalosnak, Kaiser Jánosnak (1833–1900) volt a lánya.⁴⁶ Az asztalos fiú tehát az iparos körből házasodott, azon a szocializációs pályán haladt tovább, melyben apja is mozgott. Ő is élvezte Steinhauser István támogatását, egy levél alapján tudjuk, hogy 1887-ben 1.500 Ft-ot kapott tőle kölcsön.⁴⁷ Gallasy József a családban szokatlan hosszú életet élt, 1921-ben, 78 évesen, megbecsült asztalosmesterként halt meg. Az Egeri Népújság nekrológot közölt róla, melyben „Gallasy bácsi” egy tisztességben megőszült egri polgárként jelenik meg előttünk. „Ő maga is az volt s készségesen szolgált a közügyeket – olvasható a nekrológban. – Részt vett 60 évvel ezelőtt, mint ifjú, a Katolikus Legényegylet megalapításában. Egy időben elnöke és hosszú ideig alelnöke volt a Ker. Iparoskörnek. Az egri fertálmestereknek egyik nesztora, a Rókususz (sic!) temetőnek évtizedeken át gondnoka volt stb. Méltán és meghatottan búcsúztatta tehát az érdemes öreg urat az »Egeri Polgári Dalkör« gyászéneke.”⁴⁸ Az apa nyomdokaiba lépett tehát a fiú, rangemelkedés ugyan nem történt, de a helyi társadalomban már apjáénál fontosabb pozíciói voltak. Ez a presztízsemelkedés esetében, hasonlóan Steinhauser István leszármazottaihoz, lokális szinten érzékelhető csupán.

A család igazi felemelkedése a másik fiúhoz, Gyulához kapcsolódott. Gyula szintén a ciszter gimnáziumba járt. A gimnáziumi értesítők segítségével csak a hatodik osztályig lehet a sorsát követni, hiszen 1862-es kötetben még benne találjuk a nevét.⁴⁹ További tanulmányai jelenleg ismeretlenek, de későbbi karrierjét figyelembe véve valószínű, hogy leérettségizett. Kovács Béla

45 Gallasy István levele Gallasy Gyulához. 1864. március 18. Parád. MNL HML XIII. 2. 65. 5. Gallasy családtagok levelei, számozatlan irat.

46 MNL HML XIII. 2. 65. Kaiser János vándorkönyve, számozatlan kötet; Kaiser János gyászjelentése: <https://ds.oszk.hu/xmlui/handle/123456789/124916>, 2016. augusztus 09.

47 Gallasy József levele Steihauser Istvánnak, 1887. 4. 17. Eger, MNL HML XIII. 2. 65. Gallasy családtagok levelei, számozatlan irat.

48 Gallasy bácsi meghalt. Egeri Népújság. 1921. november 12. 1–2.

49 A ciszterci rend egri kath. fő-gimnasiumának tudósítványa az 1861/2-ki tanévre. Eger, 1862. 27.

mezőgazdasági felsőoktatás elvégzését valószínűsíti, amit annak alapján tart lehetségesnek, hogy 1869 októberében Steinhauser István a Gyoma melletti Nagyllásról hívta haza az időközben megvásárolt noszvaji birtokára gazdasíztnek a 24 éves unokaöccsét. Nagylláson pedig ispánként szolgált, és 1867-ben már biztosan ott dolgozott.⁵⁰

A Heves megyei Levéltárban fennmarad a két férfi – Gallasy József és Steinhauser István – levelezése. Az iratokat valószínűleg Gallasy Gyula rakta el, hiszen csak a hozzá érkezett levelek vannak meg. A levelek elsősorban gazdasági vonatkozásúak, de több magánjellegű információ is megtalálható bennük. Steinhauser István Gallasyt „Kedves Gyulám”-nak szólította, és a leveleit „szerető bátyád”-ként írta alá. Gallasy Gyula és Steinhauser István kapcsolata 1869 novemberétől vált aktívvá, akkora már eldőlt, hogy Gyula Noszvajra költözik, és átveszi a birtok irányítását. Gallasy Gyula azonban hosszabb ideig még nem tudott elszakadni korábbi munkahelyéről, Steinhauser István azonban rendszeresen beszámolt neki a gazdálkodás állásáról. Sőt úgy tűnik, hogy ismeretlen leveleiben Gyula komoly fejlesztési tanácsokkal látta el a friss birtokost. Szóba került a noszvaji kőbányászat ügye, melybe be akartak kapcsolódni, és termékeit Pesten kívánták értékesíteni. Említették többek között a Noszvaj és Eger között elhelyezkedő Szőlőcske pusztá kibérlését, cséplő, gőzcséplő és állatok (birkák, ökrök, tehenek) vásárlását, valamint az erdőgazdálkodást. A levelek tanúsága szerint Gallasy Gyula 1870. március 15-e körül érkezhetett meg Noszvajra, hiszen ezt követően Steinhauser egri keltezésű leveleiben már napi kérdésekkel kapcsolatos dolgok is vegyülnek (pl.: 1 csomag petrezselyemmag, 1 db. sajt mint küldemény). A levelek egyébként elég egyhangúak, részletes gazdasági utasításokat közölnek az intéző fiatalemberrel. A forrás elsősorban uradalomtörténeti szempontból értékes, az életmóddal és a családdal kapcsolatban csupán néhány momentumot tartalmaz. Érdekes adalék lehet az, hogy Steinhauser István testvére, tehát Gyula anyja, 1870 szeptemberének közepén egy időre kiköltözött Noszvajra, hiszen ezt követően a birtokos őt is köszönti levelei végén.⁵¹ Az

50 Kovács B.: Noszvaj i. m. 39.; Steinhauser István távirata Gallasy Gyulának. MNL HML XIII. 2. 1. Levelek Steinhauser Istvántól, számozatlan irat.

51 Steinhauser István levele Gallasy Gyulának. 1870. szeptember 17. MNL HML XIII. 2. 1. számozatlan irat.

egri családi ház ekkor már a testvér, József tulajdonában vagy használatában lehetett. 1871 augusztusában pedig a két Steinhauser fiú, a 24 éves Rafael és a 17 éves Dezső noszvaji tartózkodása indul el. Dezső hosszabb ideig is a birtokon maradt.⁵² Az utolsó levél 1872. október 19-én kelt, különösen érdekes az, hogy eddig fel sem merült bennük, hogy Gyula elmenne, más foglalkozás után nézne.

Jelenleg még nincsenek pontos információink arról, hogy miért váltott Gyula állást, és miért pont a honvédségnél vállalt munkát. Még nem tudjuk, hogy letöltötte-e a katonai szolgálati időt, de az biztos, hogy bátyjával ellentétben alkalmasnak találták a katonai szolgálatra. A gazdatiszti alkalmazás után, 1872-ben fogalmazó gyakornok lett a Honvédelmi Minisztérium gazdasági főosztályán.⁵³ 1873-ban hivatásos tiszti állományba került, és a 63. zászlóalj hadnagyává nevezték ki. 1874. november elsejétől innen vezényelték át Bécsbe, hogy végezze el az Osztrák-Magyar Monarchia közös hadbiztosi tanfolyamát.⁵⁴ 1876-ban honvédhadnagyként II. osztályú honvéd alhadbiztosi kinevezésben részesült,⁵⁵ néhány nappal később pedig a kassai III. honvédkerületi parancsnokság létszámába osztották be, és a Honvédelmi Minisztérium III. ügyosztályához vezényelték.⁵⁶ 1881-ben I. osztályú alhadbiztos lett.⁵⁷ 1888-ban mint őrnagyi rangú hadbiztos áthelyezték a III. kerületi parancsnokságtól a Honvédelmi Minisztérium VII. ügyosztályába.⁵⁸ Karrierje szépen ívelt felfelé, hiszen 1890-ben II. osztályú főhadbiztos alezredes,⁵⁹ 1891-ben a Honvédelmi Minisztérium XVIII. gazdasági ügyosztályának vezetője⁶⁰, 1893-ban pedig ezredesi rangban szolgáló

52 Steinhauser István levele Gallasy Gyulának. 1871. augusztus 13. MNL HML XIII. 2. 1. számozatlan irat.

53 Kovács Béla azt valószínűsíti, hogy a vagyontalan fiatalember ambícióit nem elégítette ki a birtokigazgatás, és ezért nézett új állás után. *Kovács B.: Noszvaj i. m.* 39.

54 Rendeleti Közlöny a Magyar Királyi Honvédség számára (Rendeleti Közlöny) 1. (1874) 17. 1874. október 20. 112.

55 Rendeleti Közlöny 3. (1876) 30. 1876. október 27. 168.

56 Rendeleti Közlöny 3. (1876) 32. 1876. november 3. 174.

57 Rendeleti Közlöny 8. (1881) 9. 1881. április 26. 59.

58 Rendeleti Közlöny 15. (1888) 52. 1888. október 26. 245.

59 Rendeleti Közlöny 17. (1890) 27. 1890. április 28. 179.

60 Rendeleti Közlöny 18. (1891) 27. 1891. április 6. 187.

II. osztályú főhadbiztos lett.⁶¹ 1893-ban érdemei elismeréséért megkapta a Ferenc József-rend lovagkeresztjét,⁶² 1897-ben pedig a honvédepítkezések körül szerzett kiváló érdemeiért a harmadosztályú vaskoronarendet.⁶³ 1900-ban I. osztályú főhadbiztos lett.⁶⁴

Magánélete is kedvezően alakult, ugyanis 1876-ban elvette unokatestvérét, Steinhauer István és Máhr Franciska lányát, az 1852. október 15-én született Bertát. Steinhauer Berta pedig hozományul hozta a házasságba azt a noszvaji birtokot, melyet korábban férje igazgatott. Az após a gazdaságot előbb 50 évig tartó tulajdonként adta az ifjú párnak, majd az 1884-es vagyonosztást követően örökjogon is az övék lett. Steinhauer István és felesége azonban halálukig a kastélyban lakott.⁶⁵ Az 1897-es gazdacímtár a noszvaji gazdaság tulajdonosaként az 1909-ig élő özvegy Steinhauer Istvánnét tüntette fel, aki valószínűleg haszonélvezeti jogot gyakorolt a lányának, és ezáltal vejének, Gallasy Gyulának átadott birtokon.⁶⁶ A házasságból két fiú, István (1878) és László (1882), és két lány, Margit (1877) és Gizella (1886) született.

Gyula és felesége 1904-ig Budapesten élt. 1904-ben Gallasy Gyulát saját kérésére nyugdíjazták. Az állami zárszámadás ekkor még tartalmazta a nyugdíjasok jövedelmét és a nyugdíját, ennek segítségével pontos képet kaphatunk Gallasy Gyula jövedelmi viszonyairól. Az utolsó fizetése 11.400 aranykorona volt, 31 év 4 hónap és 19 nap szolgálati időt számítottak be neki, minek alapján 8.835 aranykorona nyugdíjra volt jogosult.⁶⁷ Érdekes ezzel összevetni a birtokainak jövedelmét. Az 1911-ben keletkezett gazdacímtár – amely a korábbiaktól eltérően tartalmazza a birtokok becsült kataszteri tiszta

61 Budapesti Közlöny 27. (1893) 250. 1893. október 28. 3.

62 Rendeleti Közlöny 27. (1893) 15. 1893. március 17. 93.

63 Budapesti Közlöny 31 (1897) 1897. augusztus 22. 1.

64 Budapesti Közlöny 34 (1900) 1900. május 1. 15.

65 Kovács B.: Noszvaj i. m. 39–40.

66 A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája II. Gazdacímtár. Bp. 1897. 276., Gallasy Gyula gazdálkodásáról Surányi Béla írt részletesebb tanulmányt az Agrártörténeti Szemlében, melyben Gallasy és Hideg László ispán levelezését dolgozta fel. A tanulmány életrajzi és családtörténeti adatai rendkívül pontatlanok. *Surányi Béla: Egy középbirtok a XIX. század végén. Agrártörténeti Szemle* 29. (1987) 1987. 1–2. 140–163.

67 A Magyar Korona Országainak Állami Zárszámadása az 1904. évre. Kimutatás azokról az állami nyugdíjasokról, a kik az 1904. évben nyugalmaztak, továbbá azokról az özvegyekről és árvákról, a kik az említett évtől kezdve állami ellátást élveztek. Bp. 1905. 118.

jövedelmét – örököseinek kezében lévő noszvaji és novaji birtokok összjövedelmét 9.300 koronára tette. Jól látható, hogy az összesen 1.740 kat. hold birtok, melyből 640 hold volt szántó és 20 szőlő, gyakorlatilag egy második fizetést jelentett birtokosának.⁶⁸

Gallasy Gyula a nyugdíjazását követően, 1904. január 31-én feleségével közösen egy tanügyi alapítványt hozott létre, mely a pécsi és a nagyvárad-i hadapródiskolában biztosított két ingyenes helyet a Borsod és Heves vármegye területén alkalmazott állami, megyei vagy községi tisztviselők fiai számára.⁶⁹ Ez a jótékony cselekedet alapozta meg erkölcsileg a nemesi cím megszerzését. A karrier betetőzése 1904. április 11-én következett be, amikor feleségével és négy fiúgyermekével együtt magyar nemességet, a noszvaji és novaji előnevet, valamint címeradományt kapott.⁷⁰

A család 1904. április 30-án mint friss magyar nemesi família érkezett meg Noszvajra. Gallasy Gyulának igen jelentős vagyona halmozódott fel az idők során, hiszen az 1907-es vagyonosztzkodáskor egymillió-negyvenezer koronára sorsáról dönthettek, ez az összeg az 1904-es becsült éves jövedelmének az ötvenszeresét tette ki! A vagyon fele a szülők nevében maradt, a másik felét pedig egyenlő arányban osztották meg a két fiú között. A szülők tulajdonában került a Berta major, a hozzá tartozó birtok, valamint Novajon az úgynevezett Sárossy-féle birtokrész. István kapta a Borsod megyei Mezőnagymihály határában fekvő, 1904-ben vásárolt hétszáz holdas gyulaszállási birtokot. Lászlóé lett a noszvaji Felsőrész, ami gyakorlatilag anyja hozománya volt. Ez magában foglalta az öreg kastélyt, 27 hold belső parkot, 95 hold szántót és 960 hold erdőt, Lászlóé lett még a novaji 219 holdas birtok és 25.700 korona készpénz.⁷¹

A nemesi cím megszerzésével szimbolikusan is lezárult a két család felemelkedése. A 19. század elején még mindkét házastárs felmenői zsellérnek számítottak. A vagyonszerzés útját járta a Steinhauser család, mely a század

68 Magyarországi gazdacímtár. Magyarország, Horvát- és Szlavónország 100 kt. holdon felüli birtokosainak és bérlőinek címjegyzéke, az egyes megyék részletes monográfiájával. Szerk. Rubinek Gyula. Bp. 1911. 182.

69 Rendeleti Közlöny 31. (1904) 1904. február 6. 53.

70 Rendeleti Közlöny 31. (1904) 15. 1904. május 2. 81.

71 Kovács B.: Noszvaj i. m. 40–41.

közepére a hajdani nemesek életszínvonalát biztosította önmaga és maradékai számára. Gallasy asztalos fia tanult, majd katonai hivatali karrier után megszerezte a nemesi címet. A vagyon és a rang tehát biztosítva volt. Amikor Gallasy Gyula 1908. november 22-én meghalt, egy sikeres életpályát tudhatott maga mögött, és biztos lehetett abban, hogy szilárd alapokra helyezte családjá jövőjét. Minden adott volt tehát, ahhoz hogy a fiatalok is megtelepedjenek Borsod vármegyében, és integrálódjanak a helyi birtokos, hivatalnok rétegbe, hiszen Budapestről gazdagon és nemesi címmel térhettek haza. A következő generáció azonban már nem tudta megismételni az apák és nagyapák sikeres karrierjét, ebben elsősorban a történelem viharai akadályozták őket.

Miután a két család tagjainak élettörténetét vázlatosan áttekintettük, jól látható, hogy minden szereplőre vagy legalább egy generáción belül érvényes, egységes karrierutat nem tudunk felrajzolni. Az egyének sorsa nagymértékben különbözött egymástól. Az azonos pozícióból induló testvérek, Gyula és József is teljesen más utat jártak be. A különbség a képzettségükben, a választott hivatásukban, a lakóhelyükben és a házasságukban egyaránt megmutatkozott, ezek azonban valószínűleg nem okok, hanem már okozatok, valaminek a következményei voltak. Az intézményes mobilizációs csatornák mellett ezen generációk életében döntő szerepe volt az egyéni rátermettségnek és az ambíciónak. Ez a tényező lehetett az egyén életpályáját igazából eldöntő momentum, ez különböztette meg egymástól az azonos szintről induló testvéreket. A hozzájuk írt leveleket olvasva jól érzékelhető, hogy Gallasy József haza akart térni Egerbe, apja nyomdokába szeretett volna lépni. Gallasy Gyula pedig el akarta hagyni ezt a várost, és a fizikai munka helyett a szellemi foglalkozás felé fordult. Noszvaj után bátran indult el a főváros irányába, egy olyan pályára lépett, ahol előtte még senki sem járt a családjából. Mindkét testvér sikeresebb lett ugyan az apjánál, de Gyula nagyon messzire rugaszkodott az atyai háztól.

BARTÓK BÉLA

LABORCFŐ PANASZA¹

Habura

Az 1908. évi eperjesi görög katolikus sematizmus szerint Laborcfő (Habura) Zemplén vármegyei község 75 km-re feküdt Eperjestől. Templomát 1740-ben szentelték fel Szent Mihály arkangyal tiszteletére, fenntartói Dobránszky Adolf lovag örökösei voltak, anyakönyvét 1802-től vezették. A rutén nyelvű liturgiát az első világháború előtt a helyben lakó Homicskó Pál² lelkész végezte, akit 1896-ban szenteltek pappá. Két kántoruk és tanítójuk volt: Zsatkovics Mihály, aki 1908-ban még csak 100 gyereket oktatott, és Zapotoczky Ágoston. Meglepőek voltak viszont az 1908-as felekezeti adatok: 1351 görög, 4 latin rítusú hívőt, 2 evangélikust és 140 zsidót jegyeztek fel.³ Az 1910. évi népszámlálás adatai sokban hasonlítanak erre, de részletesebbek és árnyaltabbak. Akkor már 1263 lakosa volt a községnek, akik közül 68 külföldi származású lehetett, és 610 fő kivándorlóként vagy katonaként külföldön tartózkodott. Az 534 férfi mellett 729 nő élt, az életkoronkénti megoszlásban pedig elgondolkodtató, hogy 481 volt a 12 év alatti gyerekek száma, ami a lakosság több mint egyharmadát tette ki. A 306 házas ember mellett 791 volt a fiatal egyedülállók és 76 az özvegyek száma.

1 A tanulmány elkészítését az EFOP-3.6.1-16-2016-00001 „Kutatási kapacitások és szolgáltatások komplex fejlesztése az Eszterházy Károly Egyetemen” című pályázat támogatta.

2 Homicskó Pál 1871-ben született Nagycsertészen. 1894-ben szentelték pappá, és Laborcfőre helyezték káplánnak, majd 1896-ban adminisztrátorra nevezték ki. 1908-ban már nős ember és a laborci esperesi kerület jegyzője volt. Bátyja, János sósújfalusi lelkészként szolgált.

3 Schematismus venerabilis cleri graeci ritus catholicorum dioecesis Eperjesiensis 1908. Eperjes, 1909. 156. (a továbbiakban SchEp) http://byzantinohungarica.hu/sites/default/files/eperjesi_sematizmus_1908.pdf letöltés 2016. augusztus 2.

Történelmi szempontból talán érdekesebbnek tűnik az anyanyelvi kimutatás. Eszerint 14 főnek magyar, 138-nak német, 10-nek szlovák, 1077-nek rutén és 24-nek egyéb volt az anyanyelve. Mindössze 299 személy beszélt magyarul, ami a lakosság ¼-ét sem érte el, az írni és olvasni tudók száma (481 fő) pedig 38%-ot jelentett. Ez a két szám adott később okot a magyar tanítási nyelvű iskola építésének tervéhez. A felekezeti megoszlás egyébként majdnem lefedte az anyanyelvi jellemzőket: Laborc főn a 14 római katolikus mellett 1105 görög katolikus, 3 evangélikus és 140 izraelita lakott.

Az újjáépítés szempontjából érdemes megvizsgálni a lakóházak jellemzőit is. 3 ház épült csak kőből vagy téglából, egynek volt csak kőalapja, a többi 219 ház rutén szokás szerint fából készült. A tetőzet ehhez alkalmazkodott, mert 139 házon volt faszindely, 84 házon pedig nád vagy szalma.⁴ Ezek gyorsan leégtek a harcok közben.

Megélhetésüket keresve a laborc főiek a középkortól kezdve rendszeresen jártak az alföldi területekre aratni, kaszálni, szőlőt kapálni. Az idénymunka helyszíneire való eljutásukat jelentősen megkönnyítette a vasútvonalak kiépítése, de még a 20. század első évtizedeiben is gyakran szekérrel mentek le aratni, ahol négyhetes munkával egy-egy arató 3–4 mázsa búzát keresett. A 19. század végén az Amerikába irányuló kivándorlás is egyre nagyobb méreteket öltött, amelynek egyértelműen gazdasági okai voltak. Terméketlen, köves szántóföld, elmaradott mezőgazdasági technika, gazdaságtalan növény- és állatfajták jellemezték a falut, ennek feleltek meg az alacsony életszínvonal, a rossz lakásviszonyok, a gyenge táplálkozás és a szegényes öltözet.⁵

A következő tanulmány a rendelkezésre álló források segítségével azt szeretné bemutatni, hogy milyen okból választották a szabadkaiak Laborc fő újjáépítését az I. világháború során, milyen problémák adódtak a rekonstrukció során, ez hogyan jelent meg a nyilvánosság előtt, és milyen lépések történtek a panaszok kivizsgálására.

4 Az 1910. évi népszámlálás: A népesség főbb adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint (1912) II. Részletes kimutatások I. A fontosabb demográfiai adatok községenként, Budapest, 1912. 266–267.

5 *Imrich Michnovič*: Habura, 1543–1993. Presov-Habura, 1993. 93. Recenzió: *Udvari István*. Klio 4. (1995:1 sz.) <http://www.c3.hu/~klio/klio951/klio056.html> 2016. augusztus 3.

1914 őszén Laborcő sorsát megpecsételte, hogy Magyarország határán feködt, így rutén lakosai hamarosan a frontvonalban találták magukat. Az első világháború elején a hadra fogható férfiakat 50 éves korig kivétel nélkül behívták. 1914 novemberétől 1915 tavaszáig folyamatosan harcok folytak a faluban, amely teljesen elpusztult. Azt követően, hogy Kornilov tábornok 1914 novemberében csapataival átlépte a lengyel–magyar határt, a falu népességét Dél-Zemplénbe, Sárospatak környékére és részben Budapestre evakuálták.

„Onnan a nagy hegyekről özönlött le a nagy világháborúban a cári katonaság egészen Homonnáig – mesélte 1974-ben Petrőci Bálint riportregényének laborcői származású hőse az első világháborús szenvedéseket. – Az útjukba eső falunkat, Laborcot,⁶ így nevezték akkor Haburát, felgyújtották. Amikor a cár katonái visszavonultak, elpusztították azt is, ami a nagy tűz után megmaradt. Gyerek voltam akkor. 1903-ban születtem. Amikor a hatóság híret vette, hogy nyomul előre a cári sereg, kiadta a rendelkezést, mentsük meg a gyerekeket! Visznek engem is, Nyikoláj öcsémrel együtt. Nem hagyhattak bennünket az ágyútüzből, a romok között elpusztulni. Talán sírtak is volna felettünk az orosz katonák, mert jól tudhatják, hogy kárpátukránok élnek a környéken. A testvéreiket ölik. De mégsem kímélték meg viskóinkat. A háborúban elvakul az ember, rombol, pusztít, hogy saját életét mentse. Krieg ist Krieg! – ahogy a német mondta. Ilyenkor azt cselekszi az egyik, amit a másik már könyörtelenül megcselekedett. Szegény ruszin gyerekek! – sópáncodtak Besztercebányán, mert odáig hurcoltak minket. Aztán elcsodálkoztak. Magyar iskolába járnak, és alig tudnak magyarul! Még a nagyobbaknak sem jár rá a nyelvük. Ezt magamra is érthettem volna, mert a nagyobbak közé tartoztam. De emiatt nem estem kétségbe, lesz, ahogy lesz, nem lehetek magyar, ha ruszin gyerekeknek születtem.”⁷ Később a főhős visszatér gyermekkori élményeire: „Arra a határ, a hegyek mögött Lengyelország. Onnan szakadt ránk a nagy baj húsz esztendővel ezelőtt. Dörögtek az ágyúk, robbantak az aknák, ropogtak a gépfegyverek, s a cár hadai frontot törve a tüzet hozták magukkal. Rengett itt a föld, roskadoztak a viskók. Fáklyák lobbantak és a lobogó lángnyelvekkel repültek be az ablakokon... Mi nem hívtuk a cár katonáit. Ha a mi uraink háborút akartak, miért nem tartották a frontot?”⁸

6 Pontosabban Laborcőt.

7 Petrőci Bálint: Hullám hullámot tör I. Irodalmi Szemle XVII. (1974: 3. sz.) 212–213.

8 Uő: Hullám hullámot tör II. Irodalmi Szemle XVII., (1974: 4. sz.) 315.

Az I. világháborús temetőben az osztrák–magyar hadsereg számos elesettje között nagy számú magyar is nyugszik – írta 1993-ban a helytörténeti monográfia szerzője.⁹ A fegyveres harcok, amelyek közvetlenül a faluban folytak, 1915 májusában értek véget. 600 katona esett el a közelben, és a falu gyakorlatilag elpusztult. A laborcfői csata azért vonult be a hadtörténelembe, mert ennek eredményeképpen üzték ki az utolsó orosz katonát Magyarország területéről 1915. május 7-én, Laborcő azonban akkor már fél éve romokban hevert, és újabb hónapok után tért csak vissza a lakosság nagy része.

Sárközi Gergely a 4. (nagyvárad) honvéd gyalogezred katonája emlékei alapján ekkor csak az 1., 3., 4. és a 17. honvéd gyalogezredek katonáival találkozott. *„Laborcő szép község lehetett – írta az 1915. május 6-i állapotokról –, míg a múlt éjjeli menekülésük alkalmával az oroszok fel nem gyújtották. A község fából épült házai egész soronként földig leégtek, még most is lángoltak és füstölögtek az égő paraszak. A templom előtti térségen telepedtünk le, mely templom is le volt égve, csak kormos falai meredtek az ég felé.”*¹⁰

*„Sietve Laborcőfőre lovagolok – írta Habsburg József Ágost főherceg is 1915. május 7-én a naplójába. – Kijárt meredek dorong úton találom tüzérségem egy részét, a mint fölfontatják nagy erőmegfeszítéssel, bivalyokkal és emberi segítséggel az 515-ös nyereg magaslatra Laborcőfő mellett. Mi is oda lovagolunk föl. Útközben csapataim nagy lelkesedéssel sapkáikat felém lobogtatva, viharos éljennel üdvözölnek. Tudják, hogy ma hadtestemnek súlyos, döntő harcza lesz. Tudják, hogy nincs dicsőbb feladat miránk nézve, mint hogy életünk kockáztatásával magyar hazánkból kiverjük az ellenséget.”*¹¹

Laborcő újjáépítése szempontjából döntő esemény a szabadkai katonák részvétele a környékbeli harcokban, hiszen később erre hivatkozva nyújtottak segítséget az ottaniak. A bácskai város három alakulata a 6. honvéd ezred, a

9 Udvari István: A ruszin–magyar együttélés nyelvi tükröződése Vaszil Petrovaj: *Ruszinok* című regényében. In: Az interetnikus kapcsolatok kutatásának újabb eredményei. Szerk. Katona Judit – Viga Gyula. Miskolc 1996. 314–315.

10 „Életem egyik legborzalmasabb napja” http://nagyhaboru.blog.hu/2011/05/30/b_sarkozy_gergely_visszaemlekezese_22_resz letöltés: 2016. augusztus 4.

11 A magyar vitézség nagy napjai. (Képek a háborúból.) *József főherceg Ő kir. Fensége*: akadémiai székfoglalója 1921. május 8-án. Akadémiai Értesítő 32. (1921: 373–384. sz. füzet) 166.

4. közös huszár ezred és a 86. közös gyalogezred volt.¹² Ezeknek Laborcő közvetlen környékén azonban semmilyen nyomát nem találtuk. Az ezred hónapokig küzdött a kárpáti téli csatában 1915. február 14-től május 7-ig, majd visszavonult a Kárpátok vonala mögé. 1915. március 28-tól május 7-ig Újszomolnok¹³ mellett állomásoztak, amely ma Takcsány része, és 60 kilométerre fekszik délkeletre Laborcőtől. Ezekben a napokban tudósítottak a laborcői harcokról a lapok is, de nagyon szűkszavúan: „*A Magyarország jelenti Eperjesről: A duklai mélyedésben megindított orosz előretörést visszautasítottuk. Úgy itt mint Laborcőfőnél és Ondava környékén, hol helyzetünk javult, állandóan heves harcok folynak. Az oroszok a duklai mélyedésben nagy erővel próbálták frontunkat áttörni.*”¹⁴

Az újszomolnoki állásokban érte a 86. ezredet a háború nagy fordulópontja, a gorlicei áttörés. 1915. május 8-án hajnalban két orosz szökevény jelentette, hogy az ellenség visszavonult. Az alföldi legényeknek szokatlan és így megerőltető hegymászás után az ezred ellenállás nélkül a déli órákban érte el a Kárpátok határgerincét. „*Verőfényes szép napsütésben intettek búcsút a bácskai fiúk az immár teljesen felszabadult hazai földnek – írta az ezred krónikása. – Békésen, szépen mintegy nagy lidércnyomástól megszabadultan terült el alattuk a honi föld viruló gyümölcsfáival, zöldellő erdőivel, rónáival. Gyönyörű virágos kertnek tűnt fel az egész, de csak a déli oldalon. A vízválasztótól északra még a tél volt az úr. Az erdők még csupaszok, a hegyek még hóval borítottak.*”¹⁵ Ezek ellenére elképzelhető, hogy eltemettek szabadkaiakat a környéken.

12 A Karl von Steininger hercegről elnevezett 86. közös ezredet 1883-ban alapították, a legénység ¾-e 1914-ben magyar anyanyelvű volt, 20%-a szerb és horvát, a többi vegyes nemzetiségű. Az ezredtörzs, az I. és a IV. zászlóalj Szabadkán állomásozott, és a város tágabb környéke volt hadkiegészítési körzete is. A II. zászlóalj Budapesten, a III. pedig Visegrádon volt elhelyezve, parancsnoka a háború kirobbanásakor Joseph Schaffer volt.

13 Ma Smolník az eperjesi kerület szinnai járásában.

14 Szamos, XLVII. évf. 83. sz. 1915. március 29. 2.

15 Gaksch József: A volt szabadkai cs. és kir. 86. gyalogezred története 1882–1918. A volt 86. cs. és kir. gyalogezred Bajtársi Körének kiadása. Bp. 1940. 142.

Laborcfn ma nagyon kicsi az első világháborús temető, csak 28 katonát tudtak azonosítani, akik közül 24 volt osztrák vagy magyar, de a községtől északnyugatra fekvő Nagycsertész¹⁶ határában még ma is látható 5 korabeli katonatemető, ahol több száz halott sírja volt.¹⁷

Panaszok

1915 augusztusától kezdve a magyar törvényhatóságok, vármegyék és városok hazafias lelkesedéssel tettek eleget a Khuen-Héderváry Károly gróf elnöklete alatt álló országos bizottság felhívásának, és meghozták a maguk áldozatait azokért a honfitársaikért, akiket a háború viszontagságai hajléktalanokká tettek. A városok 1915 végéig a következő adományokat határozták el: Szabadka 50.000, Temesvár 27.000, Nagykikinda 5000, Pozsony 2000, Szatmárnémeti 2000, Újvidék 1000, Köröstarcsa 1000, Szilágysomlyó 500 koronát ígért.¹⁸ Szabadka város törvényhatósági bizottsága valóban 50.000 koronát szavazott meg a kárpáti falvak újraépítésének céljára és Bíró Károly polgármester néhány hónap alatt társadalmi úton még 50.784 koronát gyűjtött, így a város adománya pontosan 100 784 koronát tett ki.¹⁹ Egy 1917. januári tudósítás szerint ez az összeg akkor már elérte a 130 000 koronát.

Egy szerb származású helytörténész így jellemezte a szabadkai városvezető első világháború alatti tevékenységét: *„Arról, hogy a háború szörnyűségei bekopogtatnak-e Szabadka és a városlakók kapuin, már nem Bíró Károly döntött. Mind a négy háborús esztendő alatt folytatta polgármesteri tevékenységét, de ez már nem olyan tisztség volt, amely valós hatalmat jelentett a döntéshozatalban, hiszen funkciója csupán átviteli mechanizmust jelentett a központi polgári és katonai hatalom között.”*²⁰

16 Ma Čertižné

17 <http://www.kvhbeskydy.sk/vojensky-cintorin-z%C2%A0prvej-sveto-vej-vojny-v%C2%A0obci-habura/> és <http://www.kvhbeskydy.sk/vojenske-cintoriny-z-prvej-svetovej-vojny-v-obci-certizne/Nagycsertesz> letöltés: 2016. augusztus 4.

18 Egre Újság, XXII. évf. 264. sz. 1915. szeptember 24. 2.

19 Egre Újság, XXIII. évf. 32. sz. 1916. február 1. 3.

20 *Mirko Grlica*: Bíró Károly. A kompromisszum-kereső polgármester, Üzenet XXXIII. (2003. ősz) 75–89. http://www.pechy-de-pechujfalu.hu/myfiles/htmls/0/biro_karoly.htm letöltés 2016. augusztus 5.

Téglás Károly miniszteri tanácsosnak, az akció vezetőjének ajánlatára Szabadka végül is a Zemplén megye legészakibb csücskében, Mezőlaborctól nem messze fekvő Laborcőt szerette volna újjáépíttetni. A 100.000 koronából legelsősorban új, modern iskolát akartak emeltetni, Laborcő főutcáját pedig a patronáló városról akarták elnevezni.²¹ A *Pesti Hírlap* egy kicsit több részlettel szolgált a délvidéki város törvényhatóságának üléséről. Eszerint dr. Bíró Károly polgármester előterjesztésére határozta el a város, hogy Laborcő községet építteti fel újra, amelynek főutcáját *Szabadka város főutcájának* nevezik el, továbbá a község határában *Hősök Ligete* elnevezéssel díszkertet terveztek, amely az ott elesett hősök tiszteletére azok temetőjéül szolgált volna. Végül a polgármester által külön rendelkezésre bocsátott 5000 korona összegből, *Szabadka sz. kir. város tanulói jutalomdíj alapítvány* címmel örök időkre szóló alapítványt szeretett volna létesíteni azzal a céllal, hogy annak évi jövedelme 25–25 koronás összegekben Laborcő község leendő elemi iskolájába járó fiú és leánygyermekek közül azoknak adják jutalomként, akik a magyar nyelv elsajátításában a legszebb előmenetelt tanúsították.²² Ezzel le sem tagadhatták volna a magyar, szerb, német vegyes lakosságú város vezetői asszimilációs tervüket. 100 évvel az események után nem tűnik már etikusnak, hogy a rutének nyomorúságos helyzetét kihasználva ilyen kulturális feltevélekhöz kötötték egyáltalán nem önzetlen támogatásukat a szabadkaiak, pontosabban a város kormánypárti és középosztálybeli vezetői.

Annak idején, amikor még orosz hadak lepték el a kárpáti bérceket, a szabadkai háziezred katonái ugyanis Laborcő közelében állomásoztak, és állítólag sok bácskai férfi sírja domborult a községi temetőben. A tudósító szerint a kisközségben 111 ház pusztult el az orosz támadás következtében, 92 azonban épen maradt. 1910-ben a házak száma 20-szal több volt, és ez a tény még nagyobb óvatosságra int bennünket a sajtót elemezve.

A konzervatív kormánypárti lap később is elismerte, hogy Magyarország városai közül a legnagyobb összeget Szabadka gyűjtötte össze a kárpáti falvak felépítésére, ezért méltán választotta ki a maga faluját: Laborcőt. A község azonban egy év után sem született újjá, lakosai a legnagyobb nyomorban

21 Budapesti Hírlap, XXXVI. évf. 5. sz. 1916. január 5. 11.

22 Pesti Hírlap, XXXVIII. évf. 53. sz. 1916. febr. 22. 7.

és nélkülözésben éltek – állította a Pesti Hírlap –, ezért Petrássovits Elek,²³ Laborcő görög katolikus lelkésze hosszú levelet írt Szabadka városának, és lefestette a laborcőiek „szánandó nyomorúságát”. Kissé hatásvadász módon azt írta, hogy a laborcőiek a Miatyánk hét kérését egy nyolcadikkal toldották meg, amely így hangzik: „Szabadíts meg Uram minket a kárpáti falvakat felépítő akciótól!”²⁴

A laborcői parókus panaszát a Magyar Kurir is megjelentette – nem minden politikai célzat és kormánykritika nélkül –, bár nem tudni, hogy 1 vagy 2 különböző levélről volt-e szó. A lelképásztor szerint a kárpáti faluban ropant nyomorúságosak voltak az állapotok. Az újonnan épített házak konyhái használhatatlanok, a kamrák kicsik voltak, és a legnagyobb istálló is csak 4 marha befogadására volt alkalmas, pedig a háború előtt több gazdának 15–20 szarvasmarhája is volt, mert Laborcő lakosságának egyik fő foglalkozása az állattenyésztés. Kocsisínt vagy csüört 1916-ban sehol sem építettek, de erre hely sem volt, mert a telekkiigazítást úgy csinálták, hogy 1917 elejére minden gazdának kisebb lett a háztelke, mint azelőtt volt. A megmaradt telekrészekből új utcákat csináltak. A pap szerint erre azt mondták a laborcőiek, hogy az oroszok csupán az ingóságokat vitték el, a kárpáti akció azonban a földjüktől is megfosztotta őket.

A tudósítás a továbbiakban részletesen idézte a panaszokat. Az építkezésért – amelynek szerintük ingyenesnek kellene volna lennie –, vagyis az ólszerűen összetákolt viskókért mindenkitől, akinek a házán javítást végeztek, 800 koronát kértek, és ha a gazda azzal a kívánságával is előállt, hogy palával szeretné házát fedetni, ezért újabb 800 koronát kértek tőle, és ha ezt nem volt hajlandó megfizetni, egyszerű kátránypapírral fedték be házát. A nép azért is elégedetlen volt, mert az építkezést mesterségesen húzták, halasztották. Ennek oka a rutének szerint az volt, hogy a munkavezetők a háborús viszonyokhoz képest magas fizetést, havonta 650 koronát kaptak, és így az volt az érdekük, hogy minél lassabban épüljön föl a falu. Sérelemeiket panasz formájában

23 Petrássovits Elek 1860-ban született Vereshegy községben. 1886-ban szentelték pappá, akkor Fulyán község adminisztrátora lett, 1887-ben Malcóra helyezték káplánnak, majd Kismedvésen és Kisberezsnén majd 1903-tól Takcsányban is ő látta el az adminisztrátori és lelkészi teendőket. SchEp 1908. 227.

24 Pesti Hírlap, XXXIX. évf. 39. sz. 1917. február 8. 10.

eljuttatták Szabadkára is, ahol érthetően kínos helyzetet teremtettek, mert az ország városai közül ez a törvényhatóság ajánlotta fel a legtöbbet a kárpáti akció céljaira.²⁵

Egy másik lap szerint azonban alaptalanok voltak a vádak az újjáépítés ellen. Amint az oroszok kivonultak Magyarországról, a kormány és a társadalom hozzáálltak a feldúlt kárpáti falvak felépítéséhez. A kormány akcióját előbb Téglás Károly miniszteri tanácsos vezette nagy lelkesedéssel, majd az ő halála után Kovách Gábor miniszteri tanácsos vette kezébe az ügyek legfőbb irányítását, és minden igyekezetével azon dolgozott, hogy a sokat szenvedett lakosság minél előbb beköltözhessen új és a réginél sokszor szebb házába. A segítség azt jelentette, hogy az állam 800 koronáért háromszor annyit érő anyagot adott a segítségre szorulóknak, és felépítette mindenkinek, akinek háza elpusztult, az új ún. *normálházat*. Ugyanilyen módon segítette Németországban a kelet-poroszországi orosz intervenció károsultjait is a *Deutscher Reichsanzeiger*-ben megjelent császári rendeletnek megfelelően az *Ostpreußenhilfe* nevű alapítvány.²⁶ A felvidéki falvak lakói nagyrészt hálásan köszönték meg a segítséget, de 1916 végére, amikor már a harmadik hajléktalan tél közelgett, sokaknak elfogyott a türelme, és néhányan heves támadást intéztek a mozgalom vezetői ellen. A támadások cáfolására illetékes helyről a következő nyilatkozatot juttatták el a sajtóhoz:

„Néhány napilapban »Laborcő panasza« címen tendenciózus, ferdítő és valótlan közlemények jelentek meg a kárpáti falvakat újra építő bizottság akciójáról. Ezekre kijelentjük, hogy az állami segítő akció az elpusztult házak felépítéséhez minden irányú segítséget ad, de azt nem tűrheti, hogy a kárvallott lakosok összetett kézzel nézzék, míg elpusztított házaikat az akció felépítteti. Poroszországban is csak kamatmentes kölcsönökkel segítik a kárvallottakat. Speciálisan Laborcőn a lakóházak és konyhák üreges betontömbökből, a kamrák és istállók bükkfából készültek. Ezek az úgynevezett normálházak és istállók kivétel nélkül olyanok Sáros, Zemplén és Ung megyében, mint Laborcőn és bizonyos, hogy kulturáltak és higiéniaiban legalább száz esztendő haladást jelentenek.

25 Budapesti Hírlap, XXXVII. évf. 58. sz. 1917. február 27. 7.

26 Az akcióról készült kiállításról: <http://www.ostpreussisches-landesmuseum.de/index.php?id=309&L=1> letöltés: 2016. augusztus.9.

Az a vád, hogy a telkek lényegesebben kisebbek, mint amilyenek voltak, szintén valótlan, mert míg ezelőtt számos telket csak egymáson átjárva lehetett megközelíteni, most mindegyik utcára nyílik. Arról is gondoskodtak, hogy a túl nagy telkekből olyanok is elegendő építkezési telket kapjanak, akiknek ezelőtt legfeljebb csak éppen egy házhelynyi telkük volt. Nem áll, hogy a munkavezető havonként 650 koronát kap, és ezért húzza-halasztja mesterségesen az építkezést. A munkavezető havi 400 koronát kap, de ezért az összegért a téglagyárat is vezeti, ahol saját gépeivel dolgozik. Az akció csak a teljesen elpusztult házakat építi, azonban csekély fizetés ellenében a megrongáltak tulajdonosainak is kezére jár. Az elpusztult és újra felépített lakóház és gazdasági melléképület anyagát ötven százalékban – még a régi, békés árakat véve alapul – mindenki kötelező nyilatkozata alapján 800 koronával megtéríti. Kezdetben csak a terveket akarták adni segítségnek, most a társadalom gyűjtése folytán még az elkészítést is megkapják. A palafedést csak a fél kívánságára külön fizetés ellenében végzik. Nincs anyag, nincs fuvar, nincs munkás és ezért az akció a legnagyobb nehézségekkel küzd: a vasúti szállítás is minduntalan fennakad, miért is a Laborc mentén fekvő községekben építendő mintegy 250 ilyen normálház a múlt évben mind fel nem épülhetett. Az állami és társadalmi akció az együttesen vállalt segítséget a legnehezebb körülmények dacára is csüggedés nélkül, buzgalommal folytatja.”²⁷

Megoldás?

Ezek után a következő hetekben egyes újságírók elutaztak az épülő kárpáti falvakba, hogy meggyőződjenek az igazságról. A Pesti Naplóban 1917 március végén megjelent Ébredező faluk (Riport a kárpáti akcióról) című cikksorozat egyik része „A megoldás” címmel éppen a laborcói tapasztalatokat foglalta össze. A tudósító szerint Laborc mellett majdnem ötven elpusztított falut kellett újjáépíteni. Mielőtt azonban az újságírók kiszálltak volna a kocsiból, hogy saját szemünkkel lássák a munkában levő gépeket, először meghallgatták kísérőjüktől, hogy mi volt a koncepció.

Kovács Gábor kormánybiztos, akinek kezében összefutottak a szálak, néhány egyszerű mondattal elmagyarázta a kormány terveit. Az állam közel 7 milliót ajánlott fel – ehhez jött a társadalmi akció mintegy 2 millióval.

²⁷ Pesti Napló, 68. évf. 60. sz. 1917. március 1. 4.

„Az eszméletlen vidéket előbb fel kellett rázni ájulásából, mielőtt a gyógykezelés megindulhatott: három millió árú élelmiszer, takarmány, élő marha – ennyi volt az injekció, amitől felocsúdhatott”²⁸ – mondta Kovách. Azután következett a munka tulajdonképpeni része. A megrongált házak tulajdonosai építőanyagot kaptak, hogy javítsák ki az épületeket. Új házat azok kaptak, akiknek teljesen vagy javíthatatlanul tönkrement az otthona. Ezeket az új házakat egységes minta szerint orosz foglyok építették fel. Egy normálház három helyiségből állt – lakószoba, konyha és istálló –, anyagát a vidék viszonyai szerint tetszés szerint választhatták ki lakóik, téglából, vályogból, fából építközhettek. Csinos kis tornácok, faragott homlokzatok törekedtek a kellemes, egységes összehatásra. Az akciónak 5000 koronájába került egy-egy ilyen ház – a parasztok 800 koronát fizettek érte, amit kamatmentes kölcsön formájában megelőlegezett nekik az állam. Természetesnek látszott, hogy az elpusztult falvak felépítése alkalmat adhat a falurendezésre, mert a régi sárosi, zempléni falvak nagy részben rendetlen házcsoportok voltak, utcájuk nem volt, a telkek összezsúfolva futottak egymásba, mint a megzavart nyáj, keresztül-kasul, átgondolatlanul álltak a házak. Az akció mérnökei először felmérték a terepet, új formát adtak a teleknek, utcákat vágtak, elrendezik az egész falu szerkezetét. Akinak ez az új rendezés megrövidítette a telkét, annak kifizették a különbözetet, de a lehetőség szerint mindenki visszakapta a régi portáját.

Ez logikusnak és racionálisnak hangzott a főtisztviselőtől, és a látogatók azzal az érzéssel indultak Laborcőre, hogy „a boldog és szorgalmasan dolgozó hangyák hálás tekintete beszél majd a jócselekedet üdvös hatásáról.”²⁹ A háború ugyanis szörnyű elemi csapás, gondolták a vendégek, és aki felemeli a villámtól lesújtottat, magasabb értelemben vett kötelességet teljesített, mint amit törvény és rend előír. A parasztok, akik alkotmányhoz, joghoz nem sokat értettek, csak annyit tudtak, hogy gránátok, srapnelek hullottak az égből, és felgyújtották tanyáikat. Az újságírók arra voltak kíváncsiak, hogyan szorítják meg az irgalmas kezét a helybeliek, amely valahonnan, az ismeretlenségből nyúlt feljűk, hogy felépítse újra otthonukat.

28 Pesti Napló, 68. évf. 79. sz. 1917. március 22. 8.

29 Uo.

A pestiek úgy látták, hogy szorgalmasan folyt a munka, mindenütt kalapáltak, faragtak – az egyik ház alapját épp lerakták, egy másik akkor kerül tető alá. Érkezésükre felfigyelt a falu – mire a laborcái bíró házáig értek, ott nyüzsgött körülöttük a helység apraja-nagyja, főként rutén asszonyok és gyerekek, akik kézzel-lábbal magyaráztak a vendégeknek valamit. A tudósító nem értette a nyelvüket, csak azt látta, hogy mind izgatottak voltak, egymás szavába vágtak, és mindegyiknek volt valami mondanivalója. Egy öreg rutén férfi szónokolni kezdett, a házak felé mutogatott. A többi bólogatott, helyeselt.

A mezőlaborci főszolgabíró türelmesen végighallgatta őket, és élénken magyarázott nekik valamit. Az újságíró megkérdezte, miről van szó, és részletes, de meglepő véleményeket hallott. *„Ez az asszony itt nincs megelégedve a házával – tolmácsolta a szolgabíró – azt állítja, hogy a zsidó háza jobb, mint az övé. Már többször megmagyarázták neki, hogy nincs igaza, a normálházak egészen egyformák, egy kaptafára készülnek. Hiába: az éjszaka fűrészt ragadott és szétfűrészelte a már elkészült cölöpöket – most érvel a maga eredeti logikájával: Micsoda ház az kérem, amit egy asszony szét tud szedni?”*³⁰ Különben a pap is igazat adott neki, emlékeztettek Petrássovits atyára. Egy másik asszony felháborodva panaszkodott, hogy az ő házát nem oda építették, ahol azelőtt állt, hanem áttelepítették. Most annyira közel van egy másik házhoz, hogy ha az meggyullad, leég az övé is. A pap vele is egyetértett.

A harmadik lakos nagyon fel volt háborodva a magyar állam magatartásán. Neki összesen három háza volt, de csak egyet építettek fel belőle. Arra a kérdésre, hogy minek neki három ház, meglepődve felelt, mert kettőt ismét bérbe akar adni. Amikor ezt a tudósító furcsállta, újra a papra hivatkoztak.

A negyediknek különösebb panasza nem volt, szerinte az orosz foglyok elég rendesen dolgoztak, főként, ha pipafüst mellett nézegethette őket. De aztán eszébe jutott, hogy jó volna a falat téglával keverni – azt meg csak a szomszéd faluban lehetett kapni. *„Fogta hát magát, néhányadmagával kocsi-val átmentek, elhozták a téglát, és akinek jutott, téglával épít. Hogy mi itt a hiba? Hiba éppen nem volna, könyörgöm, de már csak mégis úgy gondoltuk, furcsa, hogy eddig még nem jött senki az akciótól, hogy legalább megköszön-*

30 Uo.

je nekik, amiért ők maguk elhozták maguknak a téglát.” Talán a költségek megtérítését szerette volna. A görög katolikus lelkész is nagyon különösnek találta ezt a dolgot.

Különös módon egy *Rip van Winkle* nevű amerikai irodalmi szereplő jutott az újságíró eszébe, aki „...mindenki dolgával törődött, csak a magáéval nem, mert ami a családi kötelességeket és a maga tanyájának rendben tartását illeti – arra aztán képtelen volt.”³¹ A lusta, ingyenélő, együgyű, de **jámbor férfi alakjának említése** kissé erős vélemény volt a laborcői ruténekre nézve, de mindenképpen kritikát jelentett az elégedetlen túlélőkkel szemben.

A tudósító elismerte, hogy a távol élő emberek ösztönszerűen szeretnek a parasztoknak igazat adni az állammal szemben, de gondolkodásra buzdította az olvasókat. Szerinte bárki, aki gyereksírást hall a szomszédból, önkéntelenül valami kegyetlen felnőttre gondol haraggal, aki veri a szegény gyereket. De legyünk néha igazságosak a szegény felnőttekkel szemben is – figyelmeztetett a cikk –, mert úgy látszik, lehetnek furcsa gyerekek is a szomszédban, akik azért bőgne, mert valaki cukorral kínálgatja őket. Végül is azt a megoldást javasolta, hogy részletesen és pontosan ki kell vizsgálni a panaszokat.³²

A házépítési akció tehát rendkívül vontatottan haladt, és egyelőre nem tudjuk, meddig jutottak 1918 októberéig. A népesség száma 1919-ben már 953 fő volt. A házak és a népesség száma azonban Laborcőn a későbbiekben sem érte el az 1914. évit. A falu hagyományos építészeti, néprajzi, művelődési rendje megbomlott. A szántóföldek megművelésében nehézségeket okoztak az otthagyt gránátok, bombák, töltények. A háború okozta csapásokat jól szemléltetik a haburai házassági anyakönyv adatai: 1915-ben egy házasság kötöttetett a faluban, 1916-ban egy sem, 1917-ben mindössze kettő, 1918-ban viszont már 20. A laborcőiek háborús kárait végleg csak a harmincas években térítette meg a csehszlovák állam. A Csehszlovák Köztársaság idején a faluban jegyzői hivatalt nyitottak, és így fontos közigazgatási szerephez jutott, de a gazdasági helyzet nem javult. A szegénység állandósult, és a nagy gazdasági válság hatására 1935 márciusában paraszti

31 *Washington Irving*: Rip van Winkle. In: Vázlatkönyv. Bp. 1959. Ford. Luttner Tibor. <http://mek.oszk.hu/03900/03912/03912.htm#2> letöltés: 2016. augusztus. 9.

32 Pesti Napló, 68. évf. 79. sz. 1917. március 22. 8.

zendülés robbant ki Laborcőn és a szomszédos Nagycsertészen és Borón. A haburai rutének megpróbáltatásai a II. világháború során sem voltak kisebbek, a falu lakosait ekkor is evakuálták.

A laborcőei esetnek több tanulsága is lehetett. Az egyik az az általános tapasztalat, hogy ha bármilyen katasztrófa (pl. földrengés, árvíz) szétrombolja az emberek egzisztenciáját, ingatlanját és ingóságait, az akkora veszteség, hogy azt a legnagyobb és leggyorsabb segítség sem pótolhatja, mert nem lehet pontosan felmérni és kifejezni az elveszett több évtizedes munka gyümölcseinek értékét. Természetesnek tűnik a kárvallottak elégedetlensége, csalódottsága és az a reakció, hogy ezért a hivatalos szerveket is hibáztatják. A másik megfigyelés az, hogy ha a segítségnyújtás akadozik, vagy nem működik, az még jobban felkorbácsolja a nélkülözők indulatait. Harmadszor pedig be kell látni, hogy bármilyen központi kormányzat és politikai rendszer nyújt is segítséget, mindig lesznek csalódott állampolgárok. Háborús körülmények közepette és tekintélyuralmi kormányzás keretei között azonban az újjáépítésből fakadó konfliktusok még élesebben vetődhetnek fel, és a cenzúra működése miatt nem is kerülhetnek a nyilvánosságra.

A laborcőei eset éppen azért tűnik érdekesnek, mert biztosan rengeteg hasonló probléma alakult ki 1915 és 1918 között a kárpáti falvak újjáépítése során, de egyelőre csak ennek találtuk nyomát a sajtóban. Amikor a panaszok 1917 januárjában nyilvánosságra kerültek, már változni kezdett a társadalom hangulata a háborúval szemben, és a sajtó is alkalmazkodott a közvéleményhez. Aztán az év során később egyre több szó esett a növekvő gazdasági, társadalmi és politikai nehézségekről, a rohamosan csökkenő életszínvonalról, így a szerencsétlen rutén parasztnak a görög katolikus lelkész által tolmácsolts panaszja olyan volt, mint egy cseppben a tenger: megmutatta egy közvetlenül is sokat szenvedett kicsi közösség mentalitását, sajátos nehézségeit és a hatalom, valamint a társadalom többségének reakcióját 2 és fél évvel a háború kitörése után.

NÉMETH ISTVÁN

NÉMET HADITENGERÉSZETI ÉS LÉGÜGYI LÉPÉSEK A VERSAILLES-I SZERZŐDÉS KIJÁTSZÁSÁRA A WEIMARI KÖZTÁRSASÁG (1919–1933) ÉVEIBEN

A versailles-i békeszerződés 160. cikkelye kimondta, hogy a német hadsereg legfeljebb hét gyaloghadosztályból és három lovashadosztályból állhat. Összlétszáma nem haladhatja meg a 100 000 főt, ideértve a tiszteket és a pótkeretek csapatait. A hadsereget kizárólag a belső rend fenntartására és a határvédelemre szabad alkalmazni. A tisztek száma pedig nem haladhatja meg a 4000 főt.¹

A veretlen német nagyhatalmat Wilson amerikai elnök ígéretei ellenére ért drasztikus korlátozások a politikusok és a lakosság köreiben egyaránt széles körű ellenállást váltottak ki; a katonai vezetők átmeneti megoldásnak és egy nagyobb s feltételek nélküli haderő kiindulópontjának tekintették. E cél érdekében a Reichswehr vezetése hajlott a versailles-i szerződés elleni illegális lépésekre is: felfegyverezte a lakossági önvédelmi egységeket, támogatta a „fekete” Reichswehrt és a „fekete-kassákat”, s nem volt hajlandó rendőri tevékenységre korlátozni magát.

A lefegyverzést ugyan szövetséges katonai missziók ellenőrizték, de a német katonai vezetés kezdettől fogva jelentős mennyiségű fegyvert, lőszert és más katonai eszközöket rejtett el, amely komoly hatalmi potenciált jelentett

1 *Halmosy Dénes*: Nemzetközi szerződések 1918–1945. A két világháború közötti korszak és a második világháború legfontosabb külpolitikai szerződése. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó – Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1983. 53–78.

a köztársaság-ellenes „fekete” Reichswehr kezében. Gyakorta a szövetségesek is elnézték illegális mesterkedéseiket, mert a novemberi forradalom szocialista törekvéseivel szemben a nacionalista erőket támogatták, s az esetleges belső megmozdulásokat velük szándékozták vérbe fojtani.

A Reichswehr nemcsak pénzzel, fegyverekkel, munícióval és különböző eszközökkel támogatta az illegális szervezeteket, hanem kiképzőket és kiképzési színhelyeket is rendelkezésükre bocsájtott. A „fekete” Reichswehrhez tartozott az SA, az Ehrhardt-brigád, a Stahlhelm, a Bund Oberland, a Bund Reichsflagge, a Ruhr-vidék megszállásakor szabotázsakciókat végrehajtó Heinzen Szervezet, a különböző lakossági védelmi egységek, az Escherich Szervezet, a Kanzler Szervezet és a Consul Szervezet. E szövetségeknek három céljuk volt: a versailles-i békeszerződés korlátozásainak megkerülése, egy tartalék hadsereg felállítása, s a katonai kiképzés folytatása. A „fekete” Reichswehr egyaránt harcolt a „belső és külső ellenség ellen”: 1923-ban intenzíven készült a Franciaország elleni háborúra.

A „fekete” Reichswehrt közvetve a berlini 3. hadosztály vezérkari főnöke, Fedor von Bock alezredes irányította. A munkakommandóknak elnevezett egységek gyakorlati szervezését Bruno Ernst Buchrucker őrnagy és Paul Schulz főhadnagy végezte. A Küstrin közelében koncentrált csapatokat a földbirtokosok pénzügyileg támogatták. Az 1923. október 1-jei küstrini puccs és a politikai gyilkosok elleni per során a közvélemény értesülhetett a „fekete” Reichswehr létezéséről, amelynek létszámát Buchrucker egyedül a III. katonai körzetben 18 000 főben adta meg. A bajorországi „fekete” Reichswehr vezetői közé tartozott egyébként az SA későbbi főnöke, Ernst Röhm is.

Titkos nacionalista terrorszervezetként működött a Consul Szervezet (OC), amely Hermann Ehrhardt kapitány tengerészbrigádjából, egy 1920-ban hivatalosan feloszlott szabadcsapat tagjaiból alakult a Kapp-puccs megghiúsulása után. 20–30 év közötti tagjainak nagy része egykori Reichswehr-tisztekből és a szabadcsapatok tagjaiból tevődött össze. Személyes motivációjuk egyfajta polgárellenességből és szélsőséges nacionalizmusból táplálkozott. A szervezet egyik legismertebb tagja a későbbi újságíró, Ernst von Salomon volt. Ehrhardt megkísérelte politikai gyilkosságokkal kikezdeni a weimari köztársaság demokratikus rendszerét és megváltoztatni a versailles-i szerződést. Összekötői az egész birodalmat átszöttek, s becslések szerint 5000 fős személyi állomány-

ból állíthatta össze gyilkos kommandóit. Az illegális szervezet magja müncheni fakeskedelmi társaságnak álcázta magát, illegális fegyverraktárt tartott fenn, s egész hálózatot épített ki a többi paramilitáris egyesülettel. Salomon 1945-ben megjelent önéletrajzi munkájában elmondta, hogy az OC a Reichswehr jóváhagyásával működő, álcázott szervezet volt, amelynek legfőbb célja a versailles-i békeszerződésben megtiltott kémelhárítás felépítése volt, s a háttérben Canaris admirális elhárítása állt.

Az 1920 évek derekán jelentős belpolitikai botrányt kavart a Lohmann-ügy. 1923 elején ugyanis Walter Lohmann kapitányt, a haditengerészet nemzetközi üzletekben jártas, szállítási osztályvezetőjét bízták meg a haditengerészet „fekete kasszáinak” kezelésével. Lohmann a haditengerészet főnöke, Behncke admirális teljes bizalmát élvezte. Hozzávetőlegesen 100 millió aranymárkáról volt szó, amelyet a versailles-i szerződés által eredetileg leszerelésre ítélt hajók illegális eladásából szereztek. Ehhez jött még a kormány kb. 12 millió aranymárkás támogatása, amelyet a parlament tudomása nélkül a Ruhr-vidéki katonai ellenállás előkészületeire kaptak. Lohmannt teljes titoktartásra kötelezték. A Ruhr-alap pénzeit főleg titkos fegyvervásárlásra szánták, elsősorban Olaszországban, s egy tartályhajóflotta felállítására fordították, de tényleges tevékenységük azt messze meghaladta: a nyersanyagszállítások biztosítására haditengerészeti hírszerző szolgálatot szándékoztak felépíteni; több hajóépítő cég titkos alapjából modern tengeralattjáró kifejlesztésén dolgoztak, amelyet Canaris közvetítésével 1926-tól a spanyolországi Cádizban építettek; támogatták a Heinkel, Dornier és Rohrbach cégek repülőgépgyártásait; megvásárolták a Caspar-műveket, amely „polgári” repülőgépeket fejlesztett ki, amelyek teljesítménye „véletlenül” más országok katonai repülőgépeihez hasonlított; a tengeri repülőgépek kísérleti osztályának felállítása és a pilóták kiképzése zajlott Kiel-Holteneauban; a travemündei jachtkikötőben részvénytársaságot hoztak létre gyorsnaszádok kifejlesztésére és állomásozására; részt vállaltak sporthajók és gyorsnaszádok javító- és kiképzőüzemeinek alapításában; megalapították a Hansa nyílt tengeri sportegyesületet a tengeri közlekedés gondolatának támogatására, s kiképezték a kis motor- és vitorlázó hajók személyzetét, beleértve a rádiózást is, valamint személyzetet toboroztak a titkos, illetve fekete birodalmi haditengerészet számára.

Mellékesen Lohmann gazdasági tevékenységekbe is kezdett: telekspekulációt folytatott, megvásárolta a Berlin Bacon Rt.-t, hogy a brit szállítókat kiszorítsa Dániából, egy berlini magánbanktól részvénytőzsdát vásárolt, kifejlesztette a jéghegyi mentés eljárását, s részt vállalt a Phoebus-film Rt. testületeiben.

Ezeket a nem tengeri tevékenységeket azzal magyarázta, hogy lépései közvetlenül a tengerészet érdekében állnak: a hűtőhajókat például háború esetén csapatszállításra is lehet használni, feltűnés nélkül ki lehet építeni az ügynökhálózatot, leplezni lehet velük titkos projektek finanszírozását, s gazdasági sikereik pótolnak hiányzó pénzügyi eszközöket.

1924-től Lohmann a Phoebus-film Rt. betéteseinek közé tartozott. A magas hozamok mellett a társaság külföldi irodáiban ügynököket telepíthetett. Amikor a társaságnak anyagi nehézségei támadtak, hitelekkel szerzett neki a giro-központban, de a csődöt nem tudták elkerülni.

A *Berliner Tageblatt* egyik gazdasági újságírója, Kurt Wenkel 1927 nyarán tudomást szerzett Lohmann befektetéseiről, s augusztusban megjelent cikkeiben feltételezte, hogy az állam „nemzeti értelemben” igyekezett befolyásolni a Phoebus programját és kölcsönzési politikáját. A Marx birodalmi kancellár vezette kormány a politikai károk korlátozására törekedett: a Wenkel-cikkekre hazaárulás fenyegetésével válaszoltak, a tengerentúli gazdasági aktivitást beosztott tisztviselők egyéni akciójának minősítették, s a Phoebus-botrányt Lohmann-üggévé változtatták. Így eltussolták a titkos felfegyverzési lépéseket, s vele a versailles-i szerződéssel való szakítást. A Reichstag az ügy elsimításának 26 millió márkás költségét csak Otto Geßler birodalmi véderőminiszter 1928. januári lemondása után hagyta jóvá. Utóda, Wilhelm Groener szeptemberben menesztette Hans Zenker admirálist, a birodalmi haditengerészet főnökét, Lohmann előjáróját, s utóbbit nyugdíjazták. Mivel túlságosan nagy volt a tényleges motívumok napvilágra kerülésének kockázata, Lohmann büntetőjogilag sohasem vonták felelősségre. Teljesen elszegényedve, három év múlva szívrohamban elhunyt.

A titkos fegyverkezést nem állították le, hanem kibővítették, de a Számvevőszék független és titkos ellenőrzése alá helyezték. 1928-ban a haditengerészet hírszerzését a szárazföldi hadsereg elhárításába tagolták, a Severát pedig átvette a Lufthansa part menti repüléseket felügyelő osztálya. Egyébként to-

vábbi leleplezések is történtek: amikor a köztársaság 1926. évi pótköltségvetésében Friedrichsortban tisztiiskola építését indítványozták, a parlamenti vitában napvilágra került, hogy az iskola már megépült, s Zenker admirális avatta fel. A szociáldemokraták fekete kasszákat gyanítottak, s a szárazföldi hadsereg és a haditengerészet rendelkezési jogköreinek korlátozását és szorosabb felügyeletét sürgették saját költségvetésük felett. 1929-ben a *Weltbühne*-ben a német légierő titkos felfegyverzését leleplező cikk miatt a szerzőt és Carl von Ossietzky kiadót katonai titkok elárulásáért 18 havi börtönre ítélték.

A német hadvezetésben csak Hans von Seeckt, a csapathivatal (voltaképpen: vezérkar) vezetőjének elbocsájtása után érelődött meg lassan a felismerés, hogy csak a Reichstaggal mint törvényhozó szervezettel való együttműködéssel biztosítható a tervezett fegyverkezési intézkedések politikai támogatása. Ezért 1926 novemberében Geßler birodalmi véderőminiszter a kormányülésen bejelentette, hogy feladják a titoktartást az állami vezetéssel szemben, s részletesen informálják őket az addigi fegyverkezési intézkedésekről. A Reichswehr feletti politikai ellenőrzés elfogadásával Wilhelm Marx birodalmi kancellár, valamint utódja, a szociáldemokrata Hermann Müller jóváhagyta a titkos fegyverkezés finanszírozását.

Az „első fegyverkezési programot” a kormány 1928 októberében fogadta el. Az ötéves program 16 hadosztály felszerelését s az ipari gyártási kapacitás növelését irányozta elő mozgósítás esetére, amelyre 350 millió márkás titkos alapot hoztak létre. Az évi 70 milliós összeg ugyan relatíve alacsony volt a Reichswehr 726,5 milliós évi költségvetéséhez (az ország költségvetésének 8,6%-a) képest, de a német hadtörténetben mégis újdonságnak számított, hogy célzatos programban rögzítették a katonai fegyverkezés komplex tényezőit modern ipari gyártási folyamatban.

A megfelelő politikai, gazdasági és katonai hozzáértéssel rendelkező Wilhelm Groener, az 1928-ban kinevezett új véderőminiszter dinamikusabb fegyverkezési törekvéseket kezdeményezett. Az 1932 tavaszán elfogadott „második fegyverkezési program” – amely később a Harmadik Birodalom felfegyverzésének alapját szolgáltatta – már 484 millió márkás ráfordítással 21 hadosztály felszerelését, s hat hétre való hadfelszerelési tartalék képzését irányozta elő. A 150 repülőgépből álló Luftwaffe 110 millió márkát kapott. A nehéz gazdasági körülmények miatt öt évre (1933. április – 1938.

március) tervezett – s novemberben módosított – program 1938 tavaszára 570 000 aktív fegyverrel számolt. A kis számú, monopolhelyzetben lévő fegyverzeti vállalkozás (Borsig, Simson) azonban a gazdasági válság miatt felhajtotta az árakat, ezért Groener öt évre elosztva további egymilliárd márkát igényelt a kormánytól.

„Kihelyezett” tapasztalatszerzést szolgált az 1921–1933 közötti években a szovjet–német titkos katonai együttműködés és a szovjet területeken megtartott, német vezérkari tisztek részvételével megrendezett hadgyakorlatok is. Az 1918 novemberében megszakított szovjet–német diplomáciai kapcsolatokat különböző titkos megbeszélések után 1921 márciusában állították helyre. Áprilisban Lev Davidovics Trockij hadügyi és tengerészeti népbiztos – Lenin egyetértésével – német gazdasági vezetőkkel tárgyalt, főleg a szovjet hadiipar kiépítéséről. A német birodalmi hadsereg, a Reichswehr már 1921 tavaszán felvette a titkos érintkezést Szovjet-Oroszországgal. Hans von Seeckt vezérezredes, 1920. június 5-től a német *Truppenamt* (csapathivatal – voltaképpen a vezérkar) főnöke érdekelt volt a Szovjet-Oroszországgal kiépítendő katonai együttműködésben, mert a Német Birodalmat sújtó fegyverkezési korlátozásokat a Vörös Hadsereggel való együttműködés révén, orosz területen igyekezett kijátszani. 1921 májusában a szovjet kormány ideiglenes kereskedelmi szerződést kötött a német birodalmi kormánnyal,² s a két állam konzuli képviselőket létesített egymás országában. 1922 tavaszán, a genovai értekezlet alatt aztán Rapallóban a Német Birodalom és a Szovjetunió de jure is felvette a diplomáciai kapcsolatokat, megállapodott egymással a legnagyobb kedvezmény elvének alkalmazásáról kereskedelmi kapcsolataikban, és kölcsönösen lemondtak a háborús károk megtérítéséről.³

Érdekeik azonban alapvetően különböztek. A Német Birodalom a keletben ígéretes értékesítési piacokat látott ipara számára, a Szovjetunió pedig azt remélte: ha Németországban megveti lábát, előre lendítheti Európa forradalmasítását. Ehhez járult nagyfokú érdeklődése is a német gépek, mozdonyok,

2 Horst Günther Linke: Quellen zu den deutsch–sowjetischen Beziehungen 1917–1945. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1998. 96–98.

3 Uo. 109–112, ill. Németh István: Németország nemzetközi szerződései 1918–1945. Dokumentumgyűjtemény. Universitas Kiadó, Budapest, 1994. 58–59.

elektronika és más hasonló ipari termékek iránt. Közelítette őket egymáshoz közös gyűlöletük is a volt német és orosz területekből létrehozott Lengyel Köztársasággal szemben.

A Reichswehrrel való együttműködés a Vörös Hadsereg javára vált. Oroszországban mindig nagyra értékelték a német hadtudományt és a technikát. Az 1920-as évek közepén német–szovjet tervek alapján épült fel Kazanyban az első szovjet harckocsigyár. Junkers professzor, az akkor már ismert repülőgép-tervező a Moszkva melletti Filiben, valamint Harkovban – német tökével – elindította a harci repülőgépek gyártását. Német cégek segítettek a szovjeteknek hadianyaggyárak építésében Zlatousztban, Tulában és a Szentpétervárból 1924-ben átkeresztelt Leningrádban is. Megegyezték, hogy a hadianyag egy részét a szovjet–német kereskedelmi kapcsolatok keretében titokban Németországba szállítják. Fontolóra vették bűvárhajók építését is, de a terv a szovjet hajógyárak műszaki fejletlensége miatt meghiúsult.

1926–1931 között német tiszteket képeztek ki a Szovjetunióban olyan fegyverek kezelésére, amelyeket a versailles-i békeszerződés megtiltott Németország számára; ugyanakkor a Vörös Hadsereg néhány tucat parancsnoka Németországban kapott kiképzést. Az 1920-as években a második világháború több híres szovjet tábornoka itt végezte az álcázott vezérkari tanfolyamot, és megismerkedett leendő ellenségeinek haditechnikájával. Német tisztek segítettek kidolgozni a Vörös Hadsereg különböző szolgálati szabályzatait is. Az 1925-ben megjelent *„A munkás-paraszt Vörös Hadsereg ideiglenes katonai szolgálati szabályzata”* a német szolgálati szabályzat módosított változata volt.

A Szovjetunióba vezényelt német tisztek áradoztak az együttműködésről. Helm Speidel, későbbi német repülő tábornok például 1953-ban így emlékezett vissza: „Jóllehet a szovjet-oroszok rendszerint nagyon ügyeltek arra, hogy idegenek ne tekinthessenek be az ország viszonyaiba, a vörös légierő korlátlan mozgási szabadságot biztosított számunkra a földön és a levegőben. [...] A német kolónia belső életében is korlátlan szabadság uralkodott. Az orosz összekötő tiszt mindig megértően teljesítette feladatát, és tartózkodott bármiféle beavatkozástól [...] Bár a lakosság élelmiszer-ellátásában nehézségek mutatkoztak, a német kolónia semmiben sem szenvedett hiányt. Az oroszok nagyvonalú vendégszeretetet tanúsítottak [...] Az orosz tisztek viselkedése mindig tartózkodó és korrekt volt.”

Szovjet részről sok pozitívumot vártak a németekkel kialakított kooperációtól a Vörös Hadsereg számára, különösen a műszaki fejlesztésben, a légierő és a páncélos csapatok kifejlesztésében. A németek titkos katonai támaszpontokat létesítettek a Szovjetunióban: először kiképzőtábort a leendő német légierő számára Lipeckben, Voronyezstől északra, amelyet 1924-ben német repülőközponttá építettek ki. 1927-ben Szaratov közelében, a Volga alsó folyása mentén egy gázharcra kiképző műszaki iskolát nyitottak „Tomka-objektum” fedőnéven. Végül 1930-ban Kazanyban, a Volga középső szakaszán páncélos kiképzőközpontot hoztak létre. A Szovjetunióban e három támaszpont volt a német katonai kiképzés és a Reichswehr műszaki kísérleti központja. 1933-ig álltak fenn, amikor Hitler hatalomra jutása után véget vetett a német–szovjet katonai együttműködésnek. A Vörös Hadsereg és a német Reichswehr majdnem egy évtizedes együttműködése azonban mindmáig tabu a szovjet történetírásban. A hadtörténeti munkákban és a tábornokok visszaemlékezéseiben nincs nyoma együttműködésüknek.

Az 1920-as évek titkos német–szovjet katonai együttműködése mindkét félnek előnyös volt. Bizonyos dolgok már akkor kiszivárogtak nyugatra. A sajtó felkapta az ügyet, de mértéktelenül eltúlozta, azt állítva, hogy a Vörös Hadsereg kiképzését német tisztek végzik, és hogy az egész szovjet vezérkart Németországban készítették fel. Az azonban kétségtelen, hogy a német katonai és műszaki segítség hasznára vált a Vörös Hadseregnek, és nagyban hozzájárult az 1920-as évek közepén jelentkező országos mélypont áthidalásához. 1926–1928 között virágoztak a gazdasági kapcsolatok, ugyan szerényebb alapon, a Német Birodalom által nyújtott hitelek bázisán. Még intenzívebben alakultak azonban a világgazdasági válság alatt: 1931-ben a Szovjetunió 763 millió márka értékben vitt ki árukat Németországból; 1932-ben a Szovjetunió részesedése ugyan meghaladta Németország összexportjának 10%-át, még akkor is, ha ezen összeg 626 millió márkára csökkent.⁴

A weimari Németország és a győztes antant közötti ellentétek korántsem kizárólag európai dimenzióban zajlottak. 1919 után megnőtt Németország gazdasági, kereskedelmi, sőt katonai figyelme Latin-Amerika iránt; a német ipari és kereskedelmi körök úgy tekintettek Dél-Amerikára, mint az „utolsó szabad kontinensre”, ahol még érvényesülhet a szabad verseny.

4 Linke, H. G.: Quellen i. m. 15–16.

Az első világháború előtt Latin-Amerikában még erős volt a német katonai befolyás. Argentínában, Bolíviában, Chilében, Paraguayban német katonai missziók tevékenykedtek, amelyek lehetővé tették, hogy az 1920-as, majd az 1930-as években a háborút veszített Németország a versailles-i szerződés rendelkezései következtében ugyan „nem hivatalos”, szükségszerűen konspiratív, álcázott jellegű, de mégis aktív katonai-légi-haditengerészeti politikájával megtarthatta több évtizedes katonai befolyási és hadfelszerelési piaci pozícióit a dél-amerikai haderőkben.

Az új, német offenzív haditengerészeti doktrína kiformalódása már viszonylag korán, az 1920-as évek elején megkezdődött, majd a haditechnikai fejlesztéseknek, illetve Erich Raeder admirális parancsnoki kinevezésének köszönhetően 1928 végétől felgyorsult. „Cirkálóháborús” terveiben – Tirpitz korábbi, egyfajta „mellékszínteres” elképzelésével ellentétben – már nem szűk beltengeri térségek (Német-öböl, La Manche csatorna, Északi-tenger) szerepeltek hadszíntérként, hanem távoli, nyílt óceáni térségekben nagy akciórádiuszú, gyors zsebcsatahajókkal folytatott, elsősorban a francia és az angol utánpótlási vonalakat támadó „gazdasági és kereskedelmi háború” elképzelése honosodott meg. A latin-amerikai körutakra rendszeresen visszatérő kiképző cirkálók már e doktrínát gyakorolták; az offenzív „cirkálóháborús” szemlélet az 1935. évi angol–német flottaegyezmény megkötése után pedig tovább erősödött, egyfajta folytonosságot jelentve a weimari köztársaság és a nemzetiszocialista idők katonai célkitűzései között. Az ekkor meginduló német tengeri újrafegyverkezés – amely a gyors és nagy tűzerejű zsebcsatahajók (Deutschland-osztály) és csatahajók (Bismarck-osztály) offenzív bevetésével számolt – így egyfajta doktrinális kontinuitást testesített meg a két korszak között.⁵

Raeder szakított a „honi flotta” és a „cirkálóflotta” ellentétének szemléletével is. Helyette a két flottatípus kölcsönhatásában gondolkodott, vagyis: a különféle tengeri régiókban (Északi-tenger, illetve a nyílt óceáni térségek) tevékenykedő flották kölcsönös kapcsolatban állnak egymással, tehermentesíthetik egymást, s egyúttal szétszórják az ellenség erőit. Így szerinte a tengeri háború szétszórt formájában a számbelileg gyengébb fél számára is jó kilátásokat kínál.

5 *Fischer Ferenc*: A „háború utáni háború” 1919–1933. A versailles-i szerződés kijátszása. A weimari Németország haditengerészeti, légi és katonai aktivitása Ibero-Amerika országai-ban. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs, 2014. 17.

A német kiképzőcirkálók (a Berlin, az Emden, a Hamburg, a Karlsruhe, a Schlesien) szisztematikusan készültek a következő összecsapásra; 1924–1938 közötti „világ körüli” útjaik során mintegy „rátapadtak” a brit–francia nyílt óceáni hajózási útvonalakra, „átmetszették” a békebeli angol és francia fő olajszállítási útvonalakat, s megismerték azok navigációs sajátosságait. A chilei fjord-vidék és a tűzföldi csatornák speciális megismerése révén pedig a kiképzőcirkálók legénysége begyakorolta a rejtőzködést, amelyet majd a második világháborúban a norvégiai Narvik, Trondheim vagy Bergen fjordjaiban kamatoztatott.

Az 1920-as években szoros német–chilei katonai kooperáció alakult ki. A chilei hadsereg a német katonai szabályzatot alkalmazta; tizenkét fő, „nem hivatalos” német tanácsadó dolgozott civilben az országban, az 1929 márciusában megrendezett, több mint húszezer fős hadgyakorlaton pedig a Reichswehr főparancsnoka, Wilhelm Heye tábornok is részt vett. A chilei manővereket a német igények szerint állították össze: a Maule-folyón történnő átkelést, a megerősített bunkerrendszerek elleni támadásokat, a repülőgépek és a földi csapatok közötti együttműködést gyakorolták. Heye látogatásának aktualitását a francia Maginot-vonal erőd- és bunkerrendszerének 1929-ben megkezdett építése adta, hiszen Németországot Keleten a cseh és a lengyel, Nyugaton pedig a francia és a belga erődláncolat vette körül. Heye dél-amerikai útját ugyan „privát” jellegűnek minősítették, de kormányzati költségvetésből finanszírozták; azonban sokat mond, hogy külföldön töltött „szabadságát” előzetesen Hindenburg államelnökkel és Stresemann külügyminiszterrel egyeztette. Heye a hadgyakorlatról megkapta a Junkers repülőgépek fedélzetéről készített filmfelvételeket is.

Egyébként „nem hivatalos” német katonai misszió működött még Argentínában, Bolíviában, sőt Peruban is. Franciaország képtelen volt kiszorítani ezekből az országokból a német katonai modellt, s az 1929. évi chilei hadgyakorlat voltaképpen a német befolyás csúcspontját jelentette nemcsak Chilében, hanem egész Dél-Amerikában.

A Chilébe érkezett kiképzőcirkálók fontos feladata volt a Dél-Amerikában élő, kb. 1,2 milliós, gazdaságilag befolyásos németiség meglátogatása is, hogy érezzék: „A hadihajó a haza karja, amellyel a legtávolabbi tengereken keresztül is elér gyermekeihez; egyben üdvözlés is, és látható jele annak, hogy a

legtávolabbi országban sem feledkezik meg honfitársairól.” A weimari Németország a háború utáni újjáépítésben támaszkodni kívánt a részben zárt német kolóniák gazdasági-pénzügyi erejére, vásárlóképeségére, a német export növelésére és politikai befolyására, jóllehet azok – számos kompromisszum keresése ellenére – nem fogadták el a weimari köztársaság fekete-vörös-arany zászlaját, s növekvő szimpátiával követték a régi színeket propagáló NSDAP megerősödését.

A „földrajzi-politikai határokat átívelő globális dimenziójú légtér használata annak lehetőségét tartalmazta, hogy Németország katonai veresége és a versailles-i szerződés tiltó rendelkezései ellenére a polgári légi forgalom németországi, európai és Európán kívüli gyors kiépítése révén továbbra is iparilag-technikailag élenjáró nagyhatalom maradt. A Luft Hansa 1928-ra már nemcsak Európa, hanem a világ legnagyobb légi forgalmú társasága lett”.⁶ A német meteorológia már 1923-ban hozzákezdett az Atlantikum repülési időjárási viszonyainak kutatásához, s felméréseik eredményeképp az 1920-as évek végére – katapulthajók közbeiktatásával – a Luft Hansa légipostai járatot indított Európa és Dél-Amerika között, amelyek 1934-től heti rendszerességgel, menetrendszerűen indultak. A Zeppelin léghajók pedig az utasforgalomban álltak szolgálatba a 14 000 km-es Friedrichshaven–Sevilla–Rio de Janeiro interkontinentális légi útvonalon. A vállalkozás a legjobb módszernek bizonyult arra, hogy a német repülőgépipar kibújjon a versailles-i szerződés tiltó rendeletei alól, s egyre erősebb és megbízhatóbb repülőtypusokat fejlesszen ki. A Luft Hansa szolgálatában pedig német légi leányvállalatok jöttek létre Spanyolországban (Ibéria) és Dél-Amerikában (a brazil Condor), amelyekre rövidesen majd a Luftwaffe felállításakor lehetett építeni. Spanyolország és Dél-Amerika megszerzése egyébként már egy 1925. évi titkos német katonapolitikai törekvésben is megfogalmazódott.

Raeder admirális számításai szerint ugyanis a háborús hadszínterek közvetlenül kihatnak egymásra; Európát és Dél-Amerikát (s azon belül pl. Németországot és Chilét) fizikálisan és funkcionálisan is a légtér és az óceáni vizek kötötték össze, vagyis a Luft Hansa interkontinentális útvonalai, illetve a német cirkálók Európa és Dél-Amerika közötti kiképzőútjai.

A versailles-i békerendszer a vesztes Németország számára szűk mozgásteret jelölt ki a világban. A német geopolitikai elemzések azonban az 1920-as években az első világháború alatti Mitteleuropa (Közép-Európa)-terveknél jóval tágabb, három „szabad térdimenziót” céloztak meg, amelyekkel – globális megközelítéssel – kiléptek az európai kontinentális keretektől. Az alábbi térkategóriákban gondolkodtak: 1. A német tengerészeti vezetés a „nyílt óceáni szabad térség” offenzív haditengerészeti doktrínájával s a nagy akciórádiusú zsebcsatahajók szolgálatba állításával kilépett a szűkös beltengerből (Északi-tenger), s a cirkálóháború jegyében az angol és francia hajózási útvonalak átmetszésére készült. 2. A „szabad légi óceán”, más néven a „vertikális légi dimenzió” legfontosabb szála a Luft Hansa, a Zeppelin és a Junkers Művek által megvalósított Németország–Dél-Amerika „transzóceáni légi projektben” öltött testet. A nagy szabad terekben s globális dimenziókban való gondolkodást lényegesen előmozdította a két világháború közötti német technikai fejlődés. 3. Dél-Amerika pedig exportpiacként az „utolsó szabad kontinens” volt a német kereskedelempolitika, s különösen a német repülőgépgyártás számára. Kolumbia, Bolívia, Brazília nemzeti légitársaságai mögött valójában német érdekeltségek húzódtak meg, de az 1920-as évek második felétől Chilében és Argentínában is német gyártmányú katonai repülőgépeket használtak.

Németország aktív ibero-amerikai haditengerészeti, légügyi, katonai, kereskedelem- és kultúrpolitikai aktivitásával végső soron tehát bizonyos mérvű súlypontáthelyezést kényszerített ki. A francia–német rivalizálás során azonban Franciaország az első világháború után nem tudta kiszorítani Németországot Latin-Amerikából. A térségben zajló német aktivitás pedig viszszahatott az európai térség „fő hatalmi színpadára”.

ROMSICS IGNÁC

ERDÉLY HELYE A MAGYAR KÜLPOLITIKAI GONDOLKODÁSBAN, 1918–1947

Erdély 16. század óta érvényesülő regionális különállásának 1867-ben vége szakadt. Ezt és a liberális jellegű, ám az egységes magyar politikai nemzet szellemében fogant 1868-as nemzetiségi törvény rendelkezéseit az erdélyi román vezetők folyamatosan nehezményezték. Az uralkodó számára összeállított 1892-es memorandumukban ismeretes módon Erdély autonómiájának a helyreállítását és ezen belül teljes nemzetiségi egyenjogúságot követeltek. Az 1895-ös nemzetiségi kongresszuson ugyanezért szálltak síkra. A magyar vezetők ugyanakkor ragaszkodtak a megyerendszerre épülő és magyar nyelvű állami centralizmushoz, s az etnikai elvű föderalizmus irányába mutató nemzetiségi törekvéseket konzekvensen elutasították. Az I. világháború végén fordult a kocka. A háborús vereség, a nagyhatalmi akarat és a belső feszültségek nemcsak az Osztrák–Magyar Monarchia, hanem a történelmi Magyarország sorsát is megpecsételték.

Az új helyzettel elsőként az 1918. október 31-én hatalomra került Károlyi-kormány nézett szembe. Károlyi és nemzetiségügyi minisztere, Jászi Oszkár egy olyan független és demokratikus köztársaság létrehozására törekedtek, amelynek közéletében – szakítva az addigi elvekkel és gyakorlattal – a nem magyarok is államalkotó tényezőként vehettek volna részt – kiterjedt öngazgatási jogok birtokában, ám a történelmi határok sérelme nélkül. A magyarországi és erdélyi Román Nemzeti Tanács ugyanakkor azt követelte, hogy a történelmi Erdély, a Részek, Máramaros és a Bánság 26 románok és románok által is lakott vármegyéje helyeztessék a Nagyszebenben megalkotandó román nemzeti kormány szuverenitása alá. A magyar kormány

és a román nemzetiségi vezetők álláspontja közötti ellentmondás feloldása ismeretes módon nem sikerült. Jászi Oszkár november 13–14-ei aradi javaslatait, melyek Erdély és a csatlakozó részek etnikai elvű kantonizálására irányultak, a román tárgyalópartnerek mereven elutasították, és december 1-jei gyulafehérvári gyűlésükön a román királlyal való egyesülés mellett döntöttek.¹

Az új helyzetben több olyan Erdélyre vagy annak egy részére vonatkozó elgondolás felmerült, amelyeket – eltekintve Kossuthtól és néhány emigráns társától – az 1867 utáni, birtokon belüli magyar vezetők megfontolásra sem érdemesítettek. Ilyen volt a kompakt magyar területnek számító Székelyföld, illetve egész Erdély önállósítása vagy legalábbis autonómiája. A székely köztársaság terve először a budapesti Székely Nemzeti Tanács november 17-ei nagygyűlésén fogalmazódott meg. Ennek lett folytatása az a 28-ai marosvásárhelyi székely nagygyűlés, amelynek feladata a tervek szerint az lett volna, hogy „a wilsoni elv alapján megvesse fundamentumát egy önálló, független székely köztársaságnak”. Különböző és itt nem részletezhető okok miatt Marosvásárhelyen erre végül nem került sor. A székely köztársaság terve egyes körökben ettől függetlenül tovább élt. Ezek közül jól ismert a székelyudvarhelyi Paál Árpád nevéhez kötődő, 1919. januári keltezésű tervezet, amelynek értelmében a „semleges és független székely államot” Háromszék, Csík, Udvarhely és Maros-Torda vármegye, valamint Brassó, Kolozs és Torda-Aranyos megyék magyar körzetei alkották volna. Kevésbé ismert az az 1919. áprilisi keltezésű, valamivel nagyobb területet felölelő elgondolás, amely a román hadsereggel harcoló székely hadosztály vezetőinek és tanácsadóinak a körében merült fel.²

Az önálló erdélyi állam vagy a román állam keretein belül autonómiát élvező Erdély gondolatával az elsők között Gyárfás Elemér, Kis-Küküllő megye főispánja, majd az ottani nemzeti tanács elnöke jelentkezett 1919. március 24-én. 12 pontos memoranduma (*Az erdélyi három nemzet uniójának alapelvei*) „a magyar, a román és a szász nemzet közös nagy érdekeiből” és a

1 Szarka László: Duna-táji dilemmák. Nemzeti kisebbségek – kisebbségi politika a 20. századi Kelet-Közép-Európában. Ister, Bp. 1998. 113–125., 281–284.

2 Bárdi Nándor: Otthon és haza. Tanulmányok a romániai magyar kisebbség történetéről. Pro-Print Kiadó, Csíkszereda 2013. 58–65.

történelmi Erdély 1541 utáni autonóm fejlődéséből, az erdélyi önkormányzat történeti hagyományaiból indult ki. Erre hivatkozva a tervezet javaslatot tett a három erdélyi nemzet képviselőiből álló kormányzótanács megalakítására és külön erdélyi országgyűlés megválasztására. Erdély pontos határaitól, államjogi státusáról és más fontos kérdésekről ez az országgyűlés lett volna hivatva dönteni. Gyárfás Elemér Emil Hatieganu erdélyi román miniszterhez juttatta el memorandumát. Választ azonban sem tőle, sem a Nagyszebenben székelő Kormányzótanácstól nem kapott.³

Mintegy két hónap múlva, 1919 májusában egy másik magyar memorandum is a bukaresti és erdélyi román vezetők asztalára került. Ennek szerzője Rugonfalvy Kiss István debreceni egyetemi tanár volt. Rugonfalvy egészen más premisszákból indult ki, mint Gyárfás. Ő a román és a magyar nemzetet egyaránt fenyegető „szláv veszedelemre” hívta fel a román vezetők figyelmét, amely – mint írta – a Monarchia összeomlása után különösen fenyegetővé vált. Ebből kiindulva egy román–magyar megegyezés, illetve közös politika szükségessége mellett hozott fel érveket, és javaslatot tett egy román–magyar perszonálunió létesítésére.⁴

1919 nyarán, a tanácsköztársaság miatt Bécsbe menekült Bethlen István és a körülötte gyülekező konzervatív ellenforradalmi politikusok is fontolóra vették egy román–magyar szövetség lehetőségét. Elképzelésük lényege – Rugonfalvy gondolatmenetéhez hasonlóan – a szlávellenes román–magyar együttműködés, végső célja pedig egy Románia és Magyarország közötti államszövetség megteremtése volt.

Az Erdély jövőjével, illetve a román–magyar viszonyral foglalkozó titkos román–magyar tárgyalások 1919 augusztusától Budapesten folytatódtak. Bethlenék azt javasolták román tárgyalópartnereiknek, hogy Erdély Románián belül nagyjából ugyanolyan státust kapjon, mint amilyent 1867 és 1918 között Magyarország élvezett a dualista Monarchiában. Az elképzelés sze-

3 A memorandumot először ismertette *Pomogáts Béla*: Válasz a történelemre. Autonómia-törekvések a romániai magyarság körében 1918–1921. *Alföld*, 1986/6. 70–71. Újabban részletesebben elemzi K. Lengyel Zsolt, aki számos Gyárfáséhoz hasonló tervet is ismertet. L. *Zsolt K. Lengyel*: Auf der Suche nach dem Kompromiss. Ursprünge und Gestalten des frühen Transsilvanismus 1918–1928. München 1993. 87–126.

4 Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém Megyei Levéltára. Kratochwill Károly Hagyatéka. 3. doboz.

rint közös lett volna az uralkodó, a külügy, a hadsereg, a pénzrendszer, a jegybank és a vám, valamint az ezekkel kapcsolatos törvényhozás és központi kormányzás. Egyebekben Erdély teljes állami önállóságot élvezett volna. Bethlen, illetve a magyar fél javaslata szerint Erdély törvényhozó szerve két kamarából állt volna. Az etnikai határokhoz igazodó választókerületekben általános választójog alapján választott képviselők alkották volna a képviselőházat, míg a szenátus, vagyis a felsőház az egyházak, gazdasági egyesületek, tudományos intézetek és más testületek delegáltjaiból tevődött volna össze. A központi törvényhozó és végrehajtó szervekben mindhárom Erdélyben beszélt nyelv egyformán használható lett volna. A közigazgatás, valamint az egyházi és kulturális élet megszervezésére a magyar jegyzék további kisebb autonóm területek, ún. kantonok kialakítását javasolta a nyelvhatároknak megfelelően. Beligazgatási, oktatási, kulturális és egyházi ügyekben ezek a nyelvi-etnikai kis autonómiák maguk dönthettek volna.

A román–magyar tárgyalások – noha a Kisantant 1921-es megalakulásáig a közeledés gondolata tovább élt – 1919 végére megfeneklettek. Ennek oka az volt, hogy a román és a magyar fél álláspontja alapvető kérdésekben összeegyeztethetetlennek bizonyult. Bukarest nemcsak román-erdélyi perszonálunióról, hanem Erdély korlátozott autonómiájáról sem akart hallani. Csupán a magyar többségű vármegyék autonómiájának és a Renner-féle személyi elvű kulturális autonómiának a biztosítására mutatott – nem túlzottan eltökélt – hajlandóságot.⁵

Az Erdély jövőjével kapcsolatos tervezetek legfontosabb magyarországi műhelyévé 1919 novemberétől az ún. Békeelőkészítő Iroda vált, amelyet Teleki Pál és Bethlen István irányított, s amelynek erdélyi szakértője Jancsó Benedek volt. E munka keretében született meg az a részletes tervezet, amely később a magyar béke delegáció VIII. számú jegyzékeként (*Az erdélyi kérdésről*) vált ismertté. A magyar szakértők ebben kifejtett rendezési javaslatának kiindulópontja Gyárfás Elemér memorandumáéhoz hasonlóan az volt, hogy Erdély etnikai elveket követni próbáló megosztása Románia és Magyarország között a térség földrajzi egysége, külön történelmi múltja s az ezekből táplálkozó „kü-

5 Romsics Ignác: Bethlen koncepciója a független vagy autonóm Erdélyről. In: Uő: Nemzet, állam, régió. Tanulmányok Erdélyről és a Kárpát-medence interetnikus kapcsolatairól. Kolozsvár 2013. 75–103.

lön erdélyi öntudat”, a „külön erdélyi magyar, oláh és szász hazafiság” miatt indokolatlan és célszerűtlen, teljesen kevert etnikai viszonyai miatt pedig nem is lehetséges. A három, elvileg lehetséges államjogi megoldás (Magyarországhoz tartozó autonóm; teljesen önálló, független; és végül Romániához tartozó autonóm Erdély) közötti választást – hangsúlyozta az anyag – a térség lakosságára kell bízni, amely népszavazással dönthetne jövőjéről. A jegyzék további részei a független vagy autonóm Erdély belső berendezkedésével foglalkoztak. A svájci államberendezkedést alapul véve Erdély négy nyelvi-etnikai autonóm területre való felosztását javasolta. Ezekből egy túlnyomóan magyar, egy román, egy sváb és szász, egy pedig vegyes lakosságú lett volna. Az egységes Erdélyen belül mindegyik terület széles körű kormányzati, közigazgatási és kulturális autonómiával lett volna felruházva, és a központi kormányzatban is be kellett volna vezetni a háromnyelvűséget. A parlament egyik kamarája népképviselési alapon, tehát a többségi elv szerint szerveződött volna, míg a másikat „a három nemzet egyforma képviseletéből” kellett volna összeállítani. A jegyzék kérte a békekonferenciát, hogy a régió alkotmányának részletes kidolgozásával a leendő nemzetközi szervezet, a Népszövetség bízassék meg.⁶

Köztudott, hogy a magyar béke delegáció javaslatait a párizsi békekonferencia érdemi tárgyalások nélkül elutasította. Apponyi és társai ezért már 1920 február közepére új elképzeléssel álltak elő. Bár Erdély egységének megőrzését továbbra is helyesebbnek tartották volna, jelezték készségüket Erdély esetleges megosztásának az elfogadására is. Azt kérték, hogy a határmenti, akkor még jelentős részben magyar lakosságú partiumi területek mellett a Székelyföld is maradjon Magyarországnak. Megelőlegezve az 1940-es második bécsi döntést úgy képzelték, hogy a területet egy Kolozsváron áthaladó „vegyes nyelvű folyosó” kötné össze a „magyar központtal”.⁷ A későbbiekben, 1920 tavaszán és nyarán még tovább mérsékeltek követeléseiket. A Franciaországgal folytatott titkos tárgyalásokon már megelégedtek volna a Pozsonytól Eszékig terjedő határmenti területek megtartásával és a Románián belüli Erdély nem román lakosságának valamiféle autonómiájával is. A győztes nagyhatalmak számára azonban ez is elfogadhatatlan volt.⁸

6 A jegyzéket közli: A magyar béketárgyalások. Bp. 1920. Hornyánszky, I. köt. 117–127.

7 Uo. 357364. és 369394.

8 *Romsics Ignác: A trianoni békeszerződés.* Osiris Kiadó, Budapest 2007. 135–144.

Az 1920-as évek első kétharmadában Erdélyről és általában a trianoni határok revíziójáról viszonylag kevés szó esett. Az 1920-as évek második harmadától azonban, amikor a versailles-i államrend megrendült, egyre újabb és újabb elgondolások merültek fel. Az első fecskének e téren a brit sajtómágnás, Lord Rothermere tekinthető, aki 1927-es revíziós elképzelésében a határ menti döntően vagy részben magyar területek visszacsatolására tett javaslatot. Magyar részről ezt egyrészt nagy örömmel fogadták, másrészt kevesellték a visszajuttatandó területek nagyságát. Jól tükrözik ezt a Rothermere cikkére adott magyar válaszok, amelyek a határ menti területek mellett Székelyföld visszacsatolását is szükségesnek tartották. Ez jellemezte a Magyar Revíziós Liga tervezetét, amely az 1920-as elgondoláshoz hasonlóan egy szűk korrodorral kötötte volna össze a Hargita két oldalát a központi magyar területekkel. Lényegében ugyanezt látjuk a liberális Fenyő Miksa és Nagy Emil ugyancsak 1927-ben készített térképén, valamint az olasz Franco Vellani-Dionisi 1932-es vázlatában. Az utóbbi mintegy 40 ezer km²-t juttatott volna vissza Magyarországnak, 2,3 millió lakossal, akik közül 1,5 millió volt magyar és német anyanyelvű. A Magyar Külügyminisztérium által finanszírozott olasz–francia Aldi Dami viszont az 1920-as francia–magyar tárgyalásokon képviselt magyar állásponthez kanyarodott vissza – erőteljesen hangsúlyozva a Romániánál maradó magyar, német és vegyes lakosságú területek autonómiájának a szükségességét. Lemondott volna a Székelyföldről Gömbös Gyula és környezete is. Ennek fejében viszont nemcsak a határ menti területek, hanem olyan nyersanyagokban gazdag máramarosi, dél-erdélyi és bánsági területek visszacsatolását is kívánatosnak tartották, amelyek a magyarság csak a lakosság törpe kisebbségét alkotta.⁹

Nem lenne teljes a kép, ha nem ejtenénk szót az 1920-a tárgyalások kulcseleplőjének és az ország 1921 és 1931 közötti miniszterelnökének, az Erdélyhez elitéphetetlen szálakkal kötődő Bethlen Istvánnak a nézeteiről. Ezeket 1933-as angliai előadásai során fejtette ki részletesen. Bethlen első helyen – mint minimumot – követelte Londonban, hogy a határ menti „magyarlakta területeket népszavazás nélkül adják vissza Magyarországnak”. Miként 1920-ban, a Királyhágón túli történeti Erdélyt most is külön kérdésként

9 Zeidler Miklós: A revíziós gondolat. Kalligram Kiadó, Pozsony 2009. 112–191.

kezelte. Ezúttal azonban nem kért népszavazást Erdély államjogi hovatartozásának eldöntésére, sőt alternatívákról sem beszélt, hanem egyértelműen és kizárólag a független és önálló Erdély mint egyetlen igazságos megoldás, illetve az önálló erdélyi államon belül megalkotandó területi-nemzeti autonómiák mellett szállt síkra. A román és a magyar nép – fejtette ki a Királyi Külügyi Társaságban tartott előadásában – „(...) különféle jogcímen igényel egy olyan külön geográfiai egységet képező területet, amely közöttük fekszik, és amelyen a két nép annyira keverten lakik, hogy nyelvhatárokat vonni ezen a területen alig lehet. Közülük ma már egyik sem fog soha belenyugodni abba, hogy e terület végleg a másiknak az uralma alá kerüljön, mert mindegyik kész a legközelebbi alkalmat felhasználni arra, hogy ha a szerencse a másiknak kedvezett, holnap a szerencse kerekét a maga számára fordítsa vissza”. „A független Erdély ezzel szemben – hangsúlyozta nagy nyomatékkal – nem lenne sem Romániáé, sem Magyarorszáé, vagy ha úgy akarjuk, mind a kettőnek közös gyermeke lenne”. Ezzel összefüggésben idézte Svájc példáját, hosszasan foglalkozott a középkori Erdély „mintaállam-jellegével”, a későbbi fejlődés trendjeivel és a transzilvánizmus eszméjével. Előadásaiban többször kitért azokra a veszélyekre, amelyek a Monarchia felbomlása következtében a dunai államokat perspektivikusan fenyegették. „Ha a békeszerződések általános revíziója, s ezen belül az erdélyi kérdés „helyes megoldása” és ennek alapján a román és a magyar nép megbékélése nem sikerülne, kudarccal végződne – zárta előadását –, (...) egy sötét és viharteljes idő következik, amelynek rendjén Közép-Európa kis népeire vagy a keleti szláv óriás fog kezét emelni, vagy a germán Drang nach Osten, vagy egymással megegyezve mindkettő.”¹⁰

A közép-európai védelem legfontosabb tartópilléreként Bethlen egy olyan lengyel-magyar-román együttműködést vizionált, amely Olaszországra támaszkodva Németországgal és a Szovjetunióval szemben egyaránt hatékony védelemre lehetett volna képes. Az 1930-as évek közepére kifomálódott és később, 1940 elején papírra is vetett koncepciója szerint a lengyel-magyar-román szövetség Lengyelországból és egy trialista román-magyar föderációból állt volna. A román-magyar államszövetség három tagállama az 1918

10 Bethlen István Angliai előadásai. Bp. é.n. [1933.] 67–109.

előtti régi Románia, a történeti Erdély és Bánság, valamint a Királyhágóig terjeszkedő Magyarország lett volna. Újdonság volt tervezetében, hogy az akkor teljesen elfogadottnak számító telepítések mintájára felvetette a partiumi románság cseréjét a bukovinai magyarsággal, a moldvai csángókkal és a Bukarestben élő székelyekkel.¹¹

Ismeretes, hogy az 1940. augusztusi második bécsi döntés nemcsak a partiumi sávot és egy keskeny korridorral összekötött Székelyföldet juttat vissza Magyarországnak, hanem ezekkel együtt igen jelentős románok lakta területeket is. A megosztást ennek ellenére nemcsak Románia tekintette ideiglenesnek, hanem Magyarország is. Az Erdéllyel kapcsolatos II. világháború alatti magyar elképzelések részben a nyugati szövetségesekhez eljuttatott memorandumok, részben más szövegek alapján ismerhető meg. Az emlékiratokból hármat ismerünk: Schrecker Károlyét, Szegedy-Maszák Aladárét és Bajcsy-Zsilinszky Endréét.

Schrecker Károly bankár memoranduma 1943 tavaszán jutott el Londonba. Tulajdonképpeni szerzője nem Schrecker, hanem konzervatív magyarországi politikusok, köztük Bethlen István volt. A szerzők bírálták az 1940-es döntést, s javasolták, hogy a román–magyar határt „helyesbíteni kell Magyarország javára, vagy második megoldásként független Erdély lenne visszaállítandó régi, történelmi határai között, svájci mintára, ahol három egyenjogú nép, a magyar, a román és a szász élne együtt. Magyarország lemondana részéről Erdélyben, és ugyanezt tenné Románia is”. Első helyre tehát a Magyarországon belüli autonóm Erdély programja került, s a független erdélyi állam eszméje a második számú lehetőségé degradálódott.¹²

A második magyar memorandum 1943. június–júliusban készült, és augusztus 27-én iktatták a brit Külügyminisztériumban. Szerzőként Szegedy-Maszák Aladár, a Külügyminisztérium politikai osztályának a vezetője jegyezte. A Schrecker-memorandumhoz hasonlóan ő is bírálta az 1940-es döntést, mivel az az új határvonalat „kizárólag az etnikai többség elve alapján vonta meg”. Ehelyett három elképzelhető megoldást javasolt. Ezek közül

11 Magyarország külpolitikája a II. világháború kitörésének időszakában 1939–1940. Összeáll. és sajtó alá rend. Juhász Gyula. Akadémiai Kiadó, Bp. 1962. 743–760.

12 Magyar–brit titkos tárgyalások 1943-ban. Szerk. Juhász Gyula. Kossuth Kiadó, Budapest, 1978, 130–133.

az egyik új osztóvonal megállapítása volt nagyjából a Maros mentén, ami az 1940-esnél magyar szempontból kedvezőbb lett volna. Egy ilyen megoldás azonban – hangsúlyozta – „nem veszi tekintetbe Erdély egységét, súlyos hátrányai lesznek a lakosságra nézve”. Ezért kijelentette, hogy „kívánatosabb lenne Erdély egységének tiszteletben tartása”. Ennek hogyanjával kapcsolatban két további eshetőséget vetett fel. „A kézenfekvő megoldás az lenne – olvashatjuk az anyagban –, ha Erdély visszatérne 1918-as kiindulási pontjához, a Magyarországgal alkotott unióhoz, a románok és a szászok pedig elnyernék legszélesebb körű nemzeti jogait ezen állam keretei között”. És végül a harmadik lehetőség: az „önálló Erdély gondolata”. „Az erdélyi függetlenség vonzó eszméje mindhárom népnél kísért, mindegyik foglalkozik vele, de nyíltan csak az vallja, amely magát az adott történelmi helyzetben birtokon kívül levőnek, elnyomottnak érzi” – állapította meg. Egy ilyen Erdélynek – olvasható tovább – „a kantonális rendszeren és a három nemzet egyenjogúságán kellene felépülnie”. Ha ez a megoldás lépne életbe, akkor – vetette fel az emlékirat – Aradot és a bánsági vegyes körzeteket vissza kellene csatolni Magyarországhoz. Továbbá meg kellene fontolni, hogy az önálló vagy „dominiumi” státusszal rendelkező Erdély „esetleg perszónálunióban” Magyarországhoz kapcsolódjék.¹³

A nemzeti radikális Bajcsy-Zsilinszky Endrét a magyar Külügyminisztérium kérte fel elgondolásainak kifejtésére 1943 elején. A kézirat 1943 nyárára készült el, amelyet a budapesti egyetem brit lektora fordított le angolra. A Magyar Revíziós Liga szervezésében ez a szöveg jelent meg 1944 februárjában Svájcban. A magyar kiadás csak 1990-ben látott napvilágot Budapesten *Erdély múltja és jövője* címmel, Göncz Árpád fordításában.

A történelmi múltra és a kulturális kötődésekre hivatkozva Bajcsy-Zsilinszky Erdélyt nemcsak a történelmi Magyarország szerves részének tekintette, hanem olyan fontos országrésznek, amely a magyar kultúra megőrzésében évszázadokon át kivételesen fontos szerepet játszott. Értelmezésében Erdély a honfoglalástól kezdve több mint ezer éven át magyar föld volt, s csupán az első világháborús vereséget követően lett Románia része. Ezért úgy képzelte, hogy „Erdélynek mindenképpen egyben kell maradnia és egészen visszacsatlakoznia a Szent

13 Uo. 211–215.

Koronához”. Mindazonáltal regionális, önkormányzati szempontjai is voltak. Erdélyt négy bánságra kívánta osztani: két románra, egy magyar–székelyre és egy egy szászra. Az egyes bánságok messzemenő autonómiát élveztek volna, s a közös erdélyi országgyűlésben 3:2:1 arányban kaptak volna képviselőt a románok, a magyarok és a szászok. Elképzeléseit Jászihoz, Bethlenhez és másokhoz hasonlóan ő is a svájci állammodellből vezette le.¹⁴

A három anyag szellemiségét összegezve azt mondhatjuk, hogy az Erdély jövőjével kapcsolatos második világháború alatti magyar kormányzati elképzeléseket – a magyar politikai gondolkodás addigi main streamjéhez hasonlóan – erőteljesen áthatotta a történetiség, miközben a tényleges etnikai megoszlásnak kisebb jelentőséget tulajdonítottak. Legszerencsésebb megoldásnak mindhárom elképzelés Erdély Magyarországához tartozását tartotta volna, igaz, autonómiával felruházva, s belső viszonyait a svájci minta szerint rendezve. Második lehetőségként általában a független erdélyi állam megteremtését javasolták, s Erdély megosztását – ha egyáltalán – csak ezután, mint legkevésbé szerencsés megoldást.

E tervektől eltérően a rendszer demokratikus ellenzékéhez tartozó Bibó István kiindulópontja kifejezetten a nyelvi-etnikai hovatartozás volt. 1942–43-as kéziratában (*Az európai egyensúlyról és békéről*), amely utóbb több kisebb tanulmányként, illetve esszéként jelent meg, hosszan értekezett arról, hogy az állam- és nemzetfejlődés logikája alapján Közép- és Kelet-Európában a megoldást mindenütt a nyelvi határok mentén kell keresni. Ebből logikusan következett, hogy Bibó nemcsak a „politikai, történeti és nyelvi összefüggéstelenség” „párját ritkító példajaként” jellemzett Habsburg Birodalom 1918-as felbomlását tartotta szükségszerűnek, hanem a multietnikus történelmi Magyarországot is.

Igen ám, de hogyan alkalmazható az etnikai elv Erdélyre, ahol – és ezt Bibó jól tudta – a nagyfokú nyelvi keveredés miatt nem lehetett korrekt nyelvi választóvonalat húzni. Válasza erre a területmegosztás kombinálása volt lakosságcserevel. Az 1940-es megosztást az 1920-as trianoni döntésnél és az 1920 előtti állapotnál egyaránt igazságosabbnak tartotta, és egyben alkalmasnak arra is, hogy egy végleges és kölcsönösen megnyugtató rendezés kiin-

14 Bajcsy-Zsilinszky Endre: Erdély múltja és jövője. Bp., 1990. Vö. Tilkovszky Loránt: Bajcsy-Zsilinszky. Írások tőle és róla. Bp., 1986.

dulópontjává váljon. A döntéshozók – érvelt – nem az 1940-es megosztással követtek el hibát, hanem azzal, hogy a megosztás „nem volt népkicseréléssel összekapcsolva”. Ebből adódott, hogy egyik fél sem ismerte el véglegesnek a rendezést, hanem „mindkét fél fenntartotta az igényeit, mely mindkét részről egyrészt az idegen uralom alá került fajtestvérek felszabadítására irányult, másrészt minden etnikai szemponttól függetlenül egy történeti status quo helyreállítását tűzte ki célul”. Az erdélyi regionális tudatnak, amelyet a térség egységének megőrzése mellett érvelő transzilvánizmus különböző irányzatai hangoztattak, Bibó nem tulajdonított jelentőséget.¹⁵

A II. világháború utáni rendezés ismeretes módon mind a konzervatívok, mind Bibó mérsékeltebb elképzeléseit figyelmen kívül hagyta, és egyetlen apró változástól eltekintve az 1920-as határokat állította vissza. Ezt az 1946 őszi véglegesedett döntést azonban nem lehetett előre látni. Ezért a kiszagdák vezető magyar kormány és értelmiségi szakértőik ismét jelentős energiákat fektettek ki a román–magyar határ kölcsönösen elfogadható megvonása, illetve Erdély és azon belül a Székelyföld státuszának megnyugtató rendezése tárgyában.

A Kiszagdapárt álláspontját gróf Desseffy Gyula fejtette ki 1945. december 2-i cikkében (*A békekötés előkészítése*). Elgondolásának három lényeges elme volt: a határ menti, magyar többségű területek visszacsatolása, az önkéntességen alapuló lakosságcsere és a hátoroktól távolabbi tömbmagyarság, mindenekelőtt a Székelyföld autonómiájának a biztosítása.¹⁶

A Kommunista Párt felfogását a párt fő ideológusa, Révai József ismertette a *Szabad Nép* karácsonyi számában. Mondandójának lényege mindenféle revíziós elképzelés elutasítása volt. Nemcsak a háború előtti és alatti nagyrevíziós tervek elfogadhatatlanok – hangoztatta –, hanem az etnikai elvű határmódosítás is. A magyar külpolitikának nem revízióra, hanem „a szomszédos államokban élő magyar kisebbségek boldogulására” és arra kell törekednie, hogy Groza ajánlatát a román–magyar vámunióról komolyan vegye, s ezzel elősegítse Duna-völgyi népek összefogását.¹⁷

15 Bibó István: Az európai egyensúlyról és békéről. In: Bibó István: Válogatott tanulmányok. I. köt. Vál. Huszár Tibor, Szerk. Vida István – Nagy Endre. Magvető Kiadó, Bp. 1986. 616–623.

16 Kis Újság, 1945. dec. Desseffy Gyula: A béke előkészítése.

17 Szabad Nép, 1945. dec. 25. Révai József: Nemzetrontó sovinizmus.

Révai cikkére többen reagáltak. Legélesebben Kovács Imre, a Nemzeti Pártszövetség főtitkára, aki egyértelműen Dessewffy, illetve a nemzetiségi elv érvényesítése mellett kardoskodott: „sovinizmus az ezeréves határok követelése – írta –, és aki ezt követeli, az nemcsak soviniszta, de népellenes, antidemokratikus is, s mint kártékony elemet, ki kell irtani a politikából, a társadalomból. De nem sovinizmus arról beszélni, hogy a magyarság szeretné a maga nemzeti államát kialakítani, mégpedig úgy, hogy a magyar etnikum területét fedje az új nemzeti állam”.¹⁸

A hetekig tartó sajtóvita és a mögötte meghúzódó nagy dilemma – Trianon megismétlése vagy annak valamilyen formájú és mértékű revíziója – a közvéleményt is erősen foglalkoztatta. A Közvélemény-kutató Intézet e tárgyban 1946 elején több felmérést végzett. A 10 ezer fős országos mintán végzett vizsgálat szerint a megkérdezetteknek több mint 70%-a nyilatkozott úgy, hogy a trianoninál kedvezőbb határokat fogunk kapni, s csak 24% gondolta, hogy a trianoni határokat állítják helyre. Egy másik, 2000 fős budapesti mintán végzett vizsgálat az Erdély jövőjével kapcsolatos véleményekre kérdezett rá.

A megkérdezettek közel fele (45,4%) Erdély „megfelezésével” oldotta volna meg a román–magyar viszályt. 19%-uk szerint a helyes megoldás Erdély Magyarországhoz csatolása, 9,5%-uk szerint pedig független állammá szervezése lett volna. A határ menti – döntően magyar – partiumi sáv visszaadására mint megoldásra 16,3% szavazott, s népszavazást 5,6% javasolt.¹⁹

Lakókóhelyüktől, múltjuktól és politikai irányultságuktól függően az erdélyi magyarok is megosztottak voltak. A kommunista vagy kommunisztabarát baloldalt Révaihoz hasonlóan illúziónak tartotta a román–magyar határ Magyarország javára történő módosítását, és legfeljebb Erdély Románián belüli autonómiájában reménykedett.²⁰ A magyar határhoz közeli partiumi településekben viszont sokan reménykedtek új határkorrekciókban.

18 Szabad Szó, 1946. jan. 6. Kovács Imre: Nemzet, nemzeti.

19 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (Továbbiakban: MNL OL.) Külügyminisztérium. XIX-J-1-a-II-13. 1945–1947. (9. doboz)

20 Revízió vagy autonómia. Iratok a magyar–román kapcsolatok történetéről 1945–1947. Összeáll. Fülöp Mihály – Vincze Gábor. Teleki László Alapítvány, Bp. 1998, 76–78.

„Mi úgy látjuk – tudósított valaki Nagyváradról 1945 októberében –, hogy Várad és a magyarlakta vidékek egészen biztosan ismét visszakerülnek Magyarországhoz.”²¹

A bukaresti magyar misszió egyik informátora – a dél-erdélyi magyarság „legkiválóbb publicistája” – 1945 decemberében társadalmi csoportokra lebontva így általánosította a különböző véleményeket: „A középosztály és a kispolgárság feltétlenül Magyarországhoz kíván tartozni, csupán szükségmegoldásként jön tekintetbe az ő szempontjukból az erdélyi autonómia. A parasztság, amennyiben tudatos, szintén Magyarország felé tekint, ebben a társadalmi rétegben az észak-erdélyi adminisztratív önállóság idejéből származó tapasztalatok alapján már több híve van az autonómiának. A munkásság kommunista része pártfegyelmi okokból követi a KP által kijelölt politikai vonalat, de a munkásság nagy része is mindinkább kiábrándul ebből a politikából. [...] Az erdélyi zsidóság nagy része teljesen kiábrándult a magyarságból és a román megoldás mellett foglal állást, nem vevén észre, hogy szerelmi vallomásai román részről alig találnak visszhangra. Érdemes megjegyezni, hogy külön színt képvisel ebben a vonatkozásban a kolozsvári magyar zsidóság, mely az elszenvedett szörnyűségek ellenére kitart a magyarság mellett.”²²

Miközben a koalíciós pártok ideológusai és publicistái a sajtó hasábjain ütköztették nézeteiket a békecélokról, a Külügyminisztérium Béke-előkészítő Osztályára folyamatosan érkeztek a különböző megrendelt vagy saját kezdeményezésből papírra vetett vélemények, tanácsok, összeállítások. Kiemelkedtek ezek közül a debreceni egyetem professzorai által összeállított terjedelmes háttéranyagok, amelyek az összegző kivonatokkal együtt 1946 legelején kerültek fel Budapestre. A debreceniek érzékelték, hogy a győztes nagyhatalmak a „trianoni békeszerződés jogalapjára helyezkedtek”. Ezért azt javasolták, a magyar békedelegáció két cél elérésére összpontosítson: az etnikai elvű határkiigazításra és a kisebbségek védelmére. Román–magyar vonatkozásban azonban a „önálló erdélyi állam létesítésének kezdeményezését” is helyeselték volna. A Makkai Sándor református püspök által kidolgozott elképzelés sze-

21 MNL OL. Külügyminisztérium. XIX-J-1-a-IV-32294/1945. (56. doboz)

22 MNL OL. Külügyminisztérium. XIX-J-1-a-IV-135. (61. doboz) Közli: Revízió vagy autonómia, i. m. 82–83.

rint a független Erdély Magyarország és Románia irányában egyaránt nyitott lett volna úgy gazdasági és kereskedelmi, mint kulturális tekintetben. Nemzetközi státusa Svájcéhoz hasonló semlegesség lett volna, nemzetközi garanciák mellett. Belső berendezkedésének alappilléreiként a köztársasági államformát és a konszenzuális demokráciát ajánlotta. Az államelnököt évenként váltakozva a magyarok és a románok adták volna, miközben az alelnök mindig a másik nemzetiségből került volna ki. Az állam belső szerkezete is a svájci föderális modellt követte volna a nemzetiségi határokat követő területi autonómiák rendszerére épülve.²³

Az általános vélekedésnek megfelelően a Külügyminisztérium államtitkára, Sebestyén Pál is abból indult ki, hogy a történelmi jogokra való hivatkozás fölött, amely már 1919–20-ban is elhibázottnak bizonyult, „az idő végleg eljárt”. Sokaktól eltérően ugyanakkor azt is világosan érzékelte, hogy a két világháború közötti kisebbségvédelmi rendszerhez való visszatéréshez, kivált pedig annak továbbfejlesztéséhez szükséges akarat – a háború alatti amerikai és brit tervek ellenére – „úgy a világközvéleményben, mint szomszédainknál teljesen hiányzik”. Ezért felvetette, hogy „a szomszédos államokban élő magyarságnak egy nemzetiségileg homogén és gazdaságilag életképes Magyarországra való összetelepítését kell [...] javaslatba hoznunk”. Technikailag ezt egy „átgondolt, megfelelő felkészültséggel keresztül vitt és időbelileg is elosztott” olyan folyamatként képzelte el, amely „egy szimultán területi átrendezéssel” járt volna együtt. Konkrét magyar területi igény támasztását nem helyeselte. Azt tanácsolta, hogy az átadandó területek kijelölésére kérjék fel a nagyhatalmakat, és elégedjünk meg a „legsükségesebbel”. Csak ettől remélhető, hogy Magyarország valóban súrlódásoktól mentes és hátsó gondolatok nélküli baráti kapcsolatokat tud kiépíteni szomszédjaival. Erdély esetében második megoldásként elképzelhetőnek tartotta az önállóságot vagy az autonómiát is, kiváltképp „esetleg Romániával létesítendő vámunióval kapcsolatban” és „a nemzetközi ellenőrzésnek valamelyes formájára is gondolva”.²⁴

A koalíciós pártok közötti vitákból 1946 tavaszára olyan kormányzati álláspont körvonalazódott, hogy Magyarországnak csak Romániával szemben lehet esélye határmódosításra. Az ezzel kapcsolatos konkrét javaslato-

23 MNL OL Külügyminisztérium. XIX-J-1-a-IV-13-224/1946. (33. doboz)

24 MNL OL XIX-J-1-a-IV-11-6/1946. (32. doboz)

kat Jakabffy Imre, a Teleki Intézet fiatal munkatársa dolgozta ki. Az április 3-ára elkészült tervezet 22 ezer km²-ben szabta meg azt a partiumi területet, amelyre indokolhatónak tartotta az igénybejelentést. Az 1930-as román népszámlálás szerint ezen a területen 1,5 millió ember élt, akik közül alig félmillió volt magyar. A közel 900 ezer fős románság Jakabffy szerint garancia lehetett volna arra, hogy a román oldalon maradó 1 millió magyar megfelelő bánásmódban részesüljön („túszrendszer”). Ez a határvonal ugyanakkor magában hordozta azt a lehetőséget is, hogy a magyar–román viszály népcsere útján oldódjék meg. A terület ugyanis elég nagy és gazdag volt ahhoz, hogy a románok kitelepítése esetén valamennyi erdélyi magyarnak új otthonává váljon. Mivel a kormány tagjai közül a 22 ezer négyzetkilométert többen túlzottnak és elérhetetlennek gondolták, egy mérsékeltebb javaslat is készült. Ez 11 800 km² átcsatolásával számolt. Ebben a Nagyváradtól délre elkeskenyedő területsávban a román statisztika szerint 442 ezer magyar és 421 ezer román élt.²⁵

Mindszenty József hercegprímás nem szólalt meg a nyilvánosság előtt. A nyugati nagyhatalmak képviselőihez viszont eljuttatott egy olyan memorandumot, amelynek területi követelései ugyancsak túlmentek az addigi elképzeléseken. A két világháború közötti magyar revizionista propaganda érvrendszerének egyik centrális elemét, a magyarság „civilizációs fölényét” felelevenítve a „nyugati kultúrájú” Erdély és a „keleti kultúrájú” Románia egyesítésének a veszélyeire hívta fel a figyelmet május 20-ai emlékiratában. Ez az új „alárendeltség” – írta – azzal a következménnyel fog járni, hogy „lealacsonyít egy nyugati típusú kultúrával rendelkező nemzetet egy keleti kolónia szintjére”. A helyes és elfogadható megoldás ezért az lenne, ha Erdélyt a Maros és a Küküllő mentén osztanák meg úgy, hogy a Magyarország-hoz kerülő északi rész „Kolozsvárral és a székely régiókkal együtt magába foglalná Gyulafehérvárt is, mivel ez 940 éve az erdélyi magyar püspökség székhelye”.

Hasonló véleményeket a Külügyminisztérium néhány szakértője – mindekelőtt Rónai András és az erdélyi Demeter Béla – is megfogalmazott, ám a kormányzat ezeket olyan mértékben irreálisnak tartotta, hogy megtárgyalá-

25 Revízió vagy autonómia, i. m. 418–428.

sukat napirendre sem tűzte. Támogatta viszont a kisebbségvédelem általános kérdéseivel és a Székelyföld Románián belül autonómiájával foglalkozó terveket.²⁶ Románia azonban ezeket sem fogadta el.

A párizsi békekonferencia 1946. július 29-én kezdett munkához. Gyöngösi János magyar külügyminiszter augusztus 14-én kapott szót. Romániáról szólva emlékeztetett az ellentétek kétoldalú rendezésére irányuló sikertelen magyar kezdeményezésre, és kérte a konferenciát, hogy szólítsa fel Romániát a tárgyalások folytatására. „Ha ezek a közvetlen tárgyalások nem járnak eredménnyel, a konferencia küldjön ki egy bizottságot azzal a megbízással, hogy vizsgálja meg a problémát, és terjesszen javaslatot a konferencia elé”. Utalva korábbi jegyzékeire ezután ismertette a magyar kormány által igazságos megoldásnak tartott 22 ezer km²-es követelést. Székelyföldről vagy a korábban többször felmerült telepítési tervekről nem tett említést.²⁷ Érzékelve az ellenséges hangulatot a magyar delegáció ezt a javaslatát néhány nap múlva visszavonta, s Romániával szembeni területi követelését – szigorúan etnikai alapokra helyezkedve – 4 ezer km²-re redukálta. Ez a határmenti sáv magában foglalta Szatmárt, Nagyváradot, Nagyszalontát és Aradot, s az itt élő mintegy félmillió ember kétharmada magyar volt. A román fennhatóság alatt maradó másfél milliós magyarság számára a delegáció kisebbségi jogokat és a Székelyföld számára „kiterjedt helyi autonómiát” kért.²⁸ Az illetékes szakbizottságok azonban ezeket a kéréseket is elvetették. A status quo ante jogi értelemben a békeszerződés 1947. február 10-ai aláírásával, majd az okmány kölcsönös ratifikálásával állt helyre.

26 Romsics Ignác: Az 1947-es párizsi békeszerződés. Osiris, Bp. 2006. 156–175.

27 A beszédet közli: Kertész István: Magyar békeillúziók 1945–1947. Európa-História, Bp. 1995. 555–569.

28 Uo. 330–331.

BALLABÁS DÁNIEL

SZÉCHENYI ISTVÁN KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTTI KULTUSZA ÉS A SZÉCHÉNYI NEMZETSÉG¹

Tanulmányom, látszólag, Széchenyi István Horthy-korszakbeli kultuszáról szól. E témaválasztás azonban alkalmat szolgáltat arra is, hogy megpróbáljam konceptualizálni a korszak vonatkozásában a címben szereplő nemzetség szót – jelen esetben a Széchényiek példáján keresztül megközelítve. A történelem segédtudományai című kötet Genealógia fejezetében azt olvashatjuk, hogy a „nemzetség” egy „közös őstől származó, azonos nevű ivadékok sora. A legkorábbi időkben a közös anyától való leszármazás, a későbbi társadalmi fejlődés során a közös apától való leszármazás számított.”² Fügedi Erik bővebb meghatározása szerint „több, egymással rokon családról [van szó], esetenként családok egész halmazataráról, amelyek tagjait apai ági (patrilineáris) rokonság kötötte össze. ... ezen túl nemcsak horizontálisan ölelt fel több azonos fajta egységet, hanem vertikálisan is, ugyanennek a halmaznak a megelőző nemzedékben/nemzedékekben élt egységeit és jövőbeli leszármazóit is.”³ A genealógia tehát, nem meglepő módon, a származás közössé-

1 A tanulmány elkészítését az EFOP-3.6.1-16-2016-00001 „Kutatási kapacitások és szolgáltatások komplex fejlesztése az Eszterházy Károly Egyetemen” című pályázat támogatta.

2 *Pandula Attila*: Genealógia. In: A történelem segédtudományai. Szerk. Bertényi Iván. Budapest, 2001. 18.

3 *Fügedi Erik*: Az Elefánthyak. A középkori nemes és klánja. Budapest, 1999. 7., 18–21. Fügedi a család és az általa klánnak nevezett nemzetség viszonyát a következőképpen határozta meg: „A klán ... a magyar nemesség társadalmi alapegysége annak ellenére, hogy a klán családokban él és gazdálkodik.” (Fügedi 1999. 41.) Lásd még: *Kósa László*: „Hét szilvafa árnyékában”. A nemesség alsó rétegének élete és mentalitása a rendi társadalom utolsó évtizedeiben Magyarországon. Budapest, 2001. 125–127.

ge felől közelíti meg a nemzetség fogalmát. Ősei azonban kétségkívül mindenkinek vannak. Kérdésesnek látszik viszont, hogy vajon közös nevezőre hozható-e mondjuk egy magát honfoglaló ősoktól, de legalábbis adatokkal igazolhatóan a középkorból származtató nemzetség azzal, amelynek első ismert őse terménykereskedőként tűnt fel a napóleoni háborúk korában. Ha ugyanis pusztán a genealógia oldaláról nézzük, akkor mindkettő egyaránt leírható a nemzetség fentebb idézett fogalmával. Emellett minden bizonnyal mást jelentett egy nemzetség tagjának lenni a rendi korszak végén, mint hetven esztendővel később, a Monarchia összeomlásának idején. Érdemes tehát elgondolkodni azon, hogy a közös származás – szorosabb vagy lazább – összekötő kapcsán kívül a Horthy-korban vajon megtölthető-e még valamilyen egyéb, konkrét tartalommal is a nemzetség fogalma.

A rendi korszakban – nem feledve a nemzetségek kultuszközösség jellegét sem, amely például a reprezentatív ősgalériákban, a közös temetkezőhelyekben vagy bizonyos keresztnévek preferálásában mutatkozhatott meg – az ősiségen alapuló földbirtokrendszer teremtett anyagilag motivált érdekközösséget a birtokos nemesi és főnemesi nemzetségek tagjai között.⁴ Ebben a kontextusban a genealógia is pőre gyakorlati funkcióval bír: a nemesi jogokkal való élés és az ősi jószágból való részesedés lehetősége időről időre megkívánta a rangot vagy a birtokot megszerző közös őstől való leszármazás igazolását.⁵ A birtokos nemesi nemzetségek összetartása intézményes formában is megnyilvánulhatott. Egyes nemzetségek ugyanis – csak a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának őrizetében fennmaradt iratokat tekintve: a Bánffyak, a Csákyak, a Dessewffyek, az Erdődyek, a Harruckerek, a Kállayak, a Lónyayak, a Majthényiek, a Máriássyak – többé-kevésbé rendszeres időközönként úgynevezett nemzetségi gyűléseket (családüléseket) tartottak, amelyre minden felnőtt atyafi hivatalos volt. A 18. század közepe után már írásos jegyzőkönyvekben dokumentált rokoni összejövetelek döntési jogköre a közös ingatlan- és pénzvagyonra, az ezzel összefüggő úrbéri és

4 *Fónagy Zoltán*: A nemesi birtokviszonyok az úrbérrendezés korában I–II. Budapest, 2013. 56.

5 *Kósa L.*: Hét i. m. 125–127.; *Tóth István György*: Karddal szerzett és piacon vett armálisok: a végváriak útjai a nemességbe a 18. század elején. In: A végvár és a végváriak sorsa, 1699–1723. Szerk. Petercsák Tivadar – Pető Ernő. Eger, 1991. 45–51.; *Kóta Péter*: „Ebül szerzett kutyabőr” avagy a címerlevél-hamisítások a XVIII. században. In: Előadások Vas megye történetéből II. Szerk. Tilcsik György. Szombathely, 1993. 311–316.; Armálisok. Nemesi címereslevelek a Zala Megyei Levéltár gyűjteményéből 1477–1898. Szerk. Molnár András. Zalaegerszeg, 2004. 7.

kegyúri ügyekre, közös perekre és jogszolgáltatásra, valamint a nemzetségi levéltárra terjedt ki.⁶ A birtokos nemesség körében a kései rendiség korszakában tehát mindenképpen volt egy gyakorlatiasnak mondható funkciója (is) a nemzetségi összetartozás ápolásának, amelyet alapvetően a közösnek tekintett földbirtok mozgatott. Az ősiségi viszonyokat azonban az 1848. évi XV. törvénycikk, majd végül az 1852. november 29-én kibocsájtott császári nyílt parancs megszüntette, s számos egyéb rendelkezés nyomán lefektetésre kerültek a polgári földtulajdon alapjai. Ebben az új szituációban a nemzetségek mint birtoklási közösségek elveszítették a korábbi szerepüket, kohéziójuk jogi biztosítója megszűnt. Jól szimbolizálja ezt az az évszázadokig féltve őrzött nemzetségi levéltárak funkcióvesztése, feleslegessé válása. Pesty Frigyes 1872-ben papírra vetett szavai szerint: „A tudomány érdekében valódi szerencsének lehet nevezni azon körülményt, hogy az ősiség Magyarországon oly soká fennállott, mert a birtokos családok szükségét látták, hogy azon okmányokat, melyeken birtokaik jogcíme alapszik, kiváló gondnal őrizték.”⁷ Melczer István viszont 1886-ban már úgy látta, hogy „[a]z ősiség eltörlése óta családi levéltárainkra kevesebb gond fordítatik, sokan azokat a külföldi eredetű telekkönyvezés következtében haszontalan lomnak kezdik tekinteni.”⁸ Pusztán genealógiai értelemben persze a polgári korszakban is léteztek a korábbi nemzetségek, de tényleges, valóban működő közösségről csak azoknál beszélhetünk, amelyek hosszabb távon fel tudták tölteni valamivel a jogilag kiüresedett keretet. Az alábbiakban a Széchenyieken keresztül erre szeretnék egy példával szolgálni.

A Széchenyi nemzetség 1848–1945 között

A Széchenyi nemzetség első ismert őse Márton volt, aki a 16–17. század fordulóján élt. A nemességet fiai, György és Lőrinc szerezték meg 1629-ben, a grófi rangot pedig utóbbi fia, II. György kapta 1697-ben. A grófságra emelkedett György leszármazottjainak harmadik generációjában azonban

6 Kállay István: A családlülés. Levéltári Közlemények, 1972/1. 3–30.; Lásd még: Szilágyi Adrienn: Egy maradványuraldom birtokigazgatása a családlúlési jegyzőkönyvek tükrében. Levéltári Szemle, 2013/3. 55–67.

7 Pesty Frigyes: A Kállay-család levéltára. Századok, 1872. 387.

8 Melczer István: A családi levéltárak érdekében. Turul, 1886/4. 190.

a nemzetség a kihalás szélére került: az 1770-es végére Széchényi Ferenc (1754–1820) maradt az egyetlen élő férfi utód. Neki viszont három fiúgyermek is megélte a felnőttkort, így már többé nem fenyegette kihalás a nemzetséget.⁹ A fentiek következtében a 18. század végén egyetlen személy, Ferenc kezében összpontosult a nemzetség teljes birtokállománya. Ő 1814-ben – a következő évben megszerzett királyi jóváhagyással – három elsőszülöttségi hitbizományt alapított fiai, Lajos (1781–1855), Pál (1789–1871) és István (1791–1860) számára, a maradék szabad birtokait pedig felosztotta közöttük. A birtoklás és öröklés szempontjából tehát az 1810-es években három különálló ágra szakadt a Széchényi nemzetség.¹⁰ Az ősiség eltörlése ezt a különállást erősítette meg az 1850-es évek első felében.

Idővel a nemzetség tagjainak száma is nagyon megnövekedett:

Időpont	Létszám
1850.01.01.	27
1860.01.01.	31
1870.01.01.	46
1880.01.01.	58
1890.01.01.	64
1900.01.01.	72
1910.01.01.	93
1920.01.01.	105
1930.01.01.	103
1940.01.01.	99

⁹ A genealógiai adatok forrása itt és a továbbiakban: *Gudenus János József*: A magyarországi főnemesség XX. századi genealógiája. IV. kötet. Budapest, 1998. 26–53.

¹⁰ A Széchényi nemzetség birtokviszonyaival kapcsolatban lásd: *Ballabás Dániel*: A főrendiházi census a gyakorlatban – a Széchényiek példáján keresztül megvilágítva. *Acta Academiae Agriensis. Sectio Historiae*, 2013. 239–259.

Míg a 18–19. század fordulóján Széchenyi Ferenc és fiai egyetlen, szűk értelemben vett családot alkottak, addig a század második felében már több tucat – és az 1920-es évekig folyamatosan növekvő számú – leszármazott viselte a Széchenyi nevet. (Egyikük, Széchenyi Viktor, egyenesen „az elszaporodás időszaka” gyanánt említi az 1871 és 1920 közötti időszakot.¹¹) E folyamat önmagában is gyengítően hathatott a nemzetség összetartására.

Intézményesített szinten a 19. század második felében az alábbi kapcsolatok léteztek a nemzetség tagjai között:

- *A hitbizományok.* Bár a Széchenyi Ferenc által a fiai számára alapított hitbizományi birtokok rendesen a három fiú, Lajos, Pál és István ágán voltak tovább örökítendőek, az alapító intenciója szerint azonban nem szakadt meg teljesen az öröklési kapcsolat az egyes ágak között: „Ha közülük egyik kihalna a férfi ágon, majorátusának javai szálljanak át az életben lévő másik két legidősebb fiúra és ezek ágaira, egyenlő részben mind a két majorátus közös kezelése alatt. Ha a kettő közül egyik ismét kihalna a férfi ágon, akkor lépjen be az életben lévő harmadik legidősebb fiú az egész birtokba”.¹²
- *A nemzetségi levéltár.* A 17. század vége óta folyamatosan gyarapított levéltár fenntartására, elhelyezésére és kezelésére Széchenyi Ferenc különös gondot fordított a végrendeletében. Az archívum 1833-tól kezdve a soproni Széchenyi-palotában, kifejezetten a levéltár számára épített helyiségekben volt tárolva. Fenntartása azonban a század vége felé már gondot jelenthetett a Széchenyieknek, ezért 1895-ben örökletétként felajánlották a Magyar Nemzeti Múzeum számára: „A Széchenyi Nemzetség Sopronban lévő levéltárának ez időszerinti őrzői ... Abban a meggyőződésben élnek, hogy a felajánlt levéltárnak abban az intézményben van legillőbb helye, melynek egyik őszünk, gróf Széchenyi Ferencz volt megalapítója”. Az 1896 tavaszán valóban

11 Széchenyi Viktor: Töredékek a sárvár-felsővidéki gróf Széchenyi nemzetség történelméből. Székesfehérvár, 1933. 100.

12 Széchenyi V.: Töredékek i. m. 100. Széchenyi Ödön rangon aluli házasságaira hivatkozva (amelyet tiltott az alapítólevél) az idézett kikötésnek köszönhetően vette kezelésbe a nemzetség másik két ága István hajdani hitbizományát az 1920-as évek elején. Bővebben lásd: Ballabás Dániel: Gróf Széchenyi Ödön különös házasságai. In: Széchenyi István és Zemplén megye. Szerk. Tamás Edit. Kráľovský Chlmec 2011. 114–125.

Budapestre szállított levéltár tulajdonosa tehát továbbra is a Széchényi nemzetség maradt, csak az elhelyezésében és a kezelésében történt változás.¹³

- *A nagycenki mauzóleum.* A cenki temető 1778-ban épült barokk kapornája Széchényi Ferenc jóvoltából nyerte el a ma látható kibővített, klasszicista formáját 1806–1810 között.¹⁴ Ferenc, aki maga is ennek kriptájában nyert örök nyugalmat 1820-ban bekövetkezett halála után, a Széchényi nemzetség temetkezőhelyének szánta a mauzóleumot, és fenntartásáról alapítvánnyal gondoskodott. Végakarata szerint „[e]zen familiánk kriptájába pedig ne temetessenek ennek utána mások, mint a Széchényi grófi familiából valók, tehát a fiágon levők mindannyian, vagy a férfiak, az asszonyi nemből pedig csak azok, akik a Széchényi nevet holtokig viselik, azok tehát, akiknek férjhez menésekor neveket változtatni kell, ide ne temetessenek.”¹⁵ A kriptát lényegében a 19. század második felében kezdték el benépesíteni az elhunyt Széchényiek – ide került eltemetésre 1860-ban Széchényi István is –, bár ekkor még nem mondható a nemzetség domináns temetkezési helyének. Egyesek továbbra sem itt kerültek eltemetésre, illetve természetesen máshol nyugodtak a nemzetség korábban elhunyt tagjai is.¹⁶

13 *Széchényi V.*: Töredékek i. m. 216–220. A Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárába (1882-től önálló Levéltári Osztályába) 1876-ban került be örökletétként az első nagyobb levéltár a Kállayak előző évi nemzetségi gyűlésének felajánlása nyomán. „A megindult lavina nem is állt meg többé, egész a mai napig [1932-ig]. Gyors egymásutánban küldik be levéltáraikat a Magyar Nemzeti Múzeumba az ország minden tájáról a legkiválóbb és leghíresebb családok, úgy, hogy ma, midőn már 171 család, község, családi alapítvány, közbirtokosság levéltárát őrzi ilykép a múzeumi levéltár, az egykor szerény, párezer darabból álló levéltári gyűjtemény 2 millió darabot ölel magába”. (*Sulica Szilárd*: A Múzeumi Levéltár kialakulása. Levéltári közlemények, 1932/3–4. 207–206.) Az MNM Levéltári Osztályát 1926-ban az Országos Levéltár új épületében helyezték el. 1929-ben önálló intézménnyé, Nemzeti Múzeumi Levéltárrá alakult, majd 1934-ben lényegében beolvasztották az Országos Levéltárba. (Levéltári kézikönyv. Szerk. Körmeny Lajos. Budapest, 2009. 297.) A Széchényi-levéltár, sértetlenül túlélve a 20. századi magyar történelmi viharait, jelenleg a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára P szekciójának 623-as fondjában található. A gyűjteményt a nemzetség egészen a második világháború végéig gyarapította.

14 Kriszt György: Nagycenk. Széchényi-mauzóleum. Tájak-Korok-Múzeumok Kiskönyvtára 400. H. é. n. 4.

15 *Széchényi V.*: Töredékek i. m. 186., 211–213.

16 *Széchényi V.*: Töredékek i. m. 192–206.

- *A Révay-alap.* Végül meg kell említeni azt a 30 ezer bécsi értékű forint tőkével életre hívott alapítványt, amelyet Széchenyi Ferencné született Festetics Julianna grófnő testvére, báró Révay Pálné fundált 1814-ben két nővére számára „azzal a rendeltetéssel, hogy annak kamataiból mindegyik család leány utódai, kik támogatásra szorulnának, segélyeztessenek.”¹⁷

A fentiek alapján talán nem túlzás Széchenyi Ferencet a nemzetség újjáalapítójának titulálni, hiszen nemcsak genealógiai értelemben származnak tőle a későbbi korokban született Széchenyiek, hanem az említett intézményesült kapcsolatok zömének is ő volt a megteremtője. Ennek tükrében akár szimbolikusan is tekinthetjük, hogy az első nemzeti gyűlésre 1902. november 26-án, Széchenyi Ferenc múzeumkerti szobrának felavatása alkalmából került sor. Az ekkor összegyűltek jegyzőkönyvben megörökített gondolata szerint „a mostanáig létező családi alapítványok és virágzó intézmények nagy megalapítójának emléke által felbuzdulva a Széchenyi nemzetség jelen lévő tagjait a családnak minden tekintetben való összetartozásának szelleme hatotta át.” Ugyanakkor „[a]z összetartás lehetősége feltételezi azonban a közös és mindnyájunkat érintő vagy érinthető családi ügyek iránti teljes tájékozottságot. Annak előtte, midőn Sz. Ferencz fiaival képezte a nemzetséget, ezen tájékozottság könnyű szerrel volt eszközölhető, mióta azonban számosabban lettünk és az egyes ágak elszéledtek, sokan, bár az érdekek közössége ugyanaz maradt, nem ismerik, avagy különbözőképpen gondolják ismerni a létező családi alapítványokat és Ősünknek a családot érintő intézkedéseit.” Éppen ezért az egybegyűltek felszólították a nemzetség seniorjait, vagyis a három ág legidősebb élő tagját, hogy helyezték el a nemzeti levéltárban az alapítványok (Révay, kriptá) eredeti alapítóleveleit, nevezzék meg a jelenlegi kedvezményezetteket, illetve számoljanak el az általuk kezelt tőkével. Egyúttal elhatározták azt is, hogy a továbbiakban minden év februárjában, a Nemzeti Kaszinóban Széchenyi István emlékére rendezett szokásos lakoma napján a nemzetség egészét érintő

17 *Széchenyi V.*: Töredékek i. m. 207–211. Úgy tűnik azonban, hogy az alapítványnak kevésbé a rászoruló nők, mint inkább azok a Széchenyiek voltak a hasznélvezői, akiknek a birtokaira kihelyezték az időközben jócskán felszaporodott tőkéket (és amit azok az első világháború vége felé, már az inflációs időszakban fizettek vissza). A századfordulón még közel 240 ezer korona felett diszponáló alapítvány vagyona kisebb részben rossz befektetések, majd leginkább a devalváció következtében 1927-re 21 pengő 64 fillérre zsugorodott.

ügyek megvitatása céljából össze fognak gyűlni.¹⁸ Az intézményesülés végül a következő esztendőben „A sárvár-felsővidéki gróf Széchenyi-nemzettség alapítványa” létrehozásával vált teljessé, amely három célt tűzött ki maga elé: „a) Az alapítvány létesítéséhez való hozzájárulással és annak közös kezelésével a nemzettség összetartozásának és tagjai egymás iránt való atyafiságos jóindulatának fejlesztése és erősítése. b) A szűkebb anyagi helyzetben élő vérségi tagok gyermekeinek nevelésére anyagi segély nyújtása ... c) A nemzettség vagyontalanná vált férfitagjainak segélyezése.” Együttal szilárd szervezeti keretet kapott a nemzetiségi gyűlés intézménye is, amennyiben a felállított öttagú igazgatótanács mellett az alapítvány egyik ügyintéző testületének ismertetett el. A gyűlésen azonban nemcsak az alapítványi tagok, hanem a nemzetiség bármely férfi tagja részt vehetett. Így a serdülőkorúak is, hogy „a vérség összetartozandóságának tudata már ebben a korban beléjük ojtassék”.¹⁹ Az alapok lerakása végül a nemzetiség címerének²⁰ és megnevezésének²¹ pontosításával fejeződött be (1904–1906).

18 MNL OL P 623 304. cs. VII. 29. 1. 40–41. A Széchenyi István tiszteletére rendezett díszvacsoráról lásd: Széchenyi emlékezete. Serlegbeszéd a Nemzeti Kaszinóban 1864–1944. Budapest, 2010.

19 Az (1924., 1928. és 1931. években módosított) alapítólevelet közli: *Széchenyi V.*: Törödékek i. m. 245–250.

20 A címer esetében a vita tárgyát az 1697. évi grófi diploma szív pajzsának színe okozta. A diploma ugyanis egy arany koronával díszített pajzsról szól, utóbbi színét nem említve, de értelmezhető úgy is a szöveg, hogy a koronás pajzs az aranyszínű. Megfestve viszont egyértelműen kékkel van a kérdéses pajzs. (Lásd a Magyar Nemzeti Levéltár címereslevél-adatbázisát: <http://adatbazisokonline.hu/adatbazis/cimereslevel-adatbazis/adatlap/1947>) Ezt a paradox helyzetet tükrözi a Gudenus-féle genealógia is, amelynek szöveges címerleírásában aranyszínű mező szerepel, ugyanakkor a kötethez tartozó képmellékleten kékkel van megrajzolva a címer szív pajzsa. (*Gudenus J. J.*: A magyarországi i. m. 26.)

21 Az 1905. évi nemzetiségi gyűlés egyhangúan kimondta: „óhajtandó volna, hogy ezentúl vérségünk összes tagjai a »Sárvár-felsővidéki gróf Széchenyi« írásmódot használják; u.i. az előnévnl az »és« mellőzésével, a család nevénl pedig 2 ékezzettel.” (MNL OL P 623 304. cs. VII. 29. 1. 25.) Ez a kérdés a későbbiekben még több alkalommal előkerült a nemzetiségi gyűléseken. 1928-ban például a közgyűlés felkérte az igazgatótanácsot, hogy „szólítsa fel átiratban az Akadémia elnökségét, tegyen lépéseket, hogy ezentúl a tudományos körök és tankönyvek is a »Széchenyi« név egyedül helyes kettő ékezetes írásmódját fogadják el.” (MNL OL P 623 301. cs. VII. 28. 3. 134.) Az akadémia elnöke azonban elhárította a megkeresést azzal, hogy a legnagyobb magyar sajtó gyakorlatának megfelelően, kegyeletből írják egy ékezzettel Széchenyi István nevét. (MNL OL P 623 301. cs. 1930. 2.) Nagyobb sikerrel jártak viszont a Nemzeti Kaszinónál, amely biztosította a nemzetiséget arról, hogy „a legközelebb – 1933. február hóban – megjelenő évkönyvünkben a hibát korrigálni fogjuk s a család nevét helyesen »Széchenyi« elnevezéssel fogjuk feltüntetni.” (MNL OL P 623 301. cs. 1932. 86.)

Az alapítvány tehát immáron formailag is egy szervezetbe tagolta „*gróf Széchenyi Ferencz és neje Festetics Julia grófnő egyenes leszármazó törvényes fiutódai[t], ... amennyiben a gróf Széchenyi nevet viselik és római katolikus vallásuak*”.²² 1903-tól kezdve (1915 kivételével) minden esztendőben tartottak legalább egy nemzeti gyűlést, az utolsót 1944. február 6-án. Ezek jegyzőkönyvei, az igazgatótanács éves jelentései, valamint a hozzájuk csatolt számos melléklet fennmaradt a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának gyűjteményében, és szinte egyedülálló bepillantást nyújtanak egy valóban működő főnemesi nemzetség életébe.²³ Tanulmányom további forrását alapvetően az említett dokumentumok jelentik. Bár az alapítvány deklarált célja, mint láttuk, nagy általánosságban a nemzetség összetartásának erősítése és a szűkebb anyagi helyzetben lévő rokonok segítése volt, ennél azonban jóval sokrétűbb tevékenységet fejtett ki. Ebből jelen esetben a Széchenyi István kultuszához kapcsolódó momentumokat kívánom kiemelni.

Széchenyi István kultusza a Széchenyi nemzetség látószögén keresztül

Zeidler Miklós szerint a kultuszok rendszerint a következő fejlődési utat járják végig: 1) megfogalmazódik az elv, személyhez kötődő kultusz esetén megtörténik „az egyén felmutatása”; 2) a kultusz tárgya hívószóvá alakul, megjelennek a különböző ünnepélyes és hétköznapi rítusok; 3) a kultusz divatos lesz, de közben ellaposodik, eredeti tartalmától megfosztva pusztán külsőséggé, formalitássá, árucikké válik; 4) végül már kellemetlen tényező lesz, mert zavarja az újabb kultuszok és eszmék érvényesülését.²⁴ A reformkor nemzedékéből a dualizmus korában, ahogy az közsímert, Kossuth Lajosnak volt tömegeket megmozgató kultusza.²⁵ Széchenyi István kultuszának alapjait (nem minden előzményt nélkülözve persze) Szekfü Gyula konstruálta meg az először 1920-ban napvilágot látott – majd a Horthy-korszak során

²² *Széchenyi V.*: Töredékek i. m. 246.

²³ MNL OL P 623 304. cs. VII. 29. 1. [1902–1907], 301. cs. [1908–1933], 302. cs. [1934–1938], 303. cs. [1939–1944]; Az 1902 és 1932 közötti nemzeti gyűlések jegyzőkönyveit bő kivonatban közli: *Széchenyi V.*: Töredékek i. m. 7–96.

²⁴ *Zeidler Miklós*: A magyar irredenta kultusz a két világháború között. Budapest 2002. 10.

²⁵ *Gerő András*: Képzelt történelem. Fejezetek a magyar szimbolikus politika XIX–XX. századi történetéből. Budapest 2004. 53–78.

még további hat kiadásban megjelent – Három nemzedék. Egy hanyatló kor története című munkájában. Szekfű könyve azonban nem történelmi mű. Célja „a potenciális olvasók politikai orientálása volt a múltat erkölcsi és ideológiai példatárként felhasználva”. Széchenyi személye konzervatív reformerként, korának legkiemelkedőbb alakjaként és egyúttal viszonyítási pontként jelenik meg a munka lapjain. Szekfű interpretációjában Magyarország hanyatlásának okozói azok a politikusok, akik letértek a Széchenyi által kijelölt, egyedül helyes útról.²⁶ Széchenyi István alakja kiválóan megfelelt annak a kultikus szerepnek, amelyet a Három nemzedék írója osztott rá: bár Kossuth ellenfele volt, de mégis az utóbbi nevezte a „legnagyobb magyarnak”; pozitív alkotások sora köthető a nevéhez; kimaradt 1848–1849 véres eseményeiből; rengeteget írt, vagyis szinte bármilyen kontextusban idézhető; öngyilkosságának körülményei pedig piedesztálra emelték a személyét.²⁷ Szekfű munkája tehát kijelölte azt az irányvonalat, amelyen Széchenyi kultusza elindulhatott a hódító útjára.

A szokásrend felől megközelítve a kultusz a „szentnek tekintett helyek fölkereséséből, ereklyék gyűjtéséből, szövegek áhítatos gondozásából, szent idők megünnepléséből, szertartásokon való részvételből” áll.²⁸ Széchenyi István kultuszának egyik fő helyszínéként önként adódóan kínálkozott a tisztelt személy végső nyughelye, Nagycenk. A mauzóleumban ráadásul nemcsak a sír előtt lehetett lerakni a kegyeletes megemlékezés virágait, hanem itt volt kiállítva az a ruházat, amelyet a gróf az öngyilkosságakor viselt, illetve egyúttal a lövés nyomán a koponyájából kiszakadt csontdarab is megtekinthető volt.²⁹ A Horthy-korszakra a nagycenki temető már teljes egészében a Széchenyi nemzetség kultuszának szolgálatában állt. Az első lépést ennek érdekében még Széchenyi Ferenc tette meg, aki nemcsak a mauzóleum építtetője volt, hanem 1811-ben áthozatta a franciák által két évvel korábban feldúlt sopronbánfalvi templomból Széchenyi Pál néhai kalocsai érsek

26 Romsics Ignác: A „katasztrófa” okai avagy „a Mohácsok és a Trianonok története” valóban „olyan logikus, hogy nemzedék hanyatlik nemzedék után”? *Korunk*, 2007/7. 16–27.

27 Gerő A.: Képzelt i. m. 153.

28 Dávidházi Péter: „Isten másodszülöttje”. A magyar Shakespeare-kultusz természetrajza. Budapest 1989. 5.

29 Tóth Vilmos: A Széchenyi család temetkezése Nagycenken. In: Halál és kultúra. Tanulmányok a társadalomtudományok köréből. Szerk. Berta Péter. Budapest 2001. 196.

mumifikálódott holttestét, amely egy nyitott, üvegfedelű koporsóban került elhelyezésre az akkoriban átadott kriptában. Száz évvel később, 1911-ben a Széchenyiek ugyancsak a helyi temetőbe hozatták valamennyi, a 18. század folyamán Fertőszéplakon, Sopronban és Egerváron eltemetett őseit, akiket a mauzóleum háta mögötti téren, a szabadban felállított díszes kőszarkofágban helyeztek el. Nagycenken tehát egy jelentős szakrális tér alakult ki, a Széchenyi nemzetség kultushelyeinek számát pedig megsokszorozták az eredeti nyughelyek emléktáblákkal való megjelölésével.³⁰ A világháború után a nemzetség igazgatótanácsa már 1921 elején kifejezte azon meggyőződését, hogy „a cenki családi sírbolt, mely a legnagyobb magyar porait őrzi, egy kegyetes zarándokló hely lesz, melyet a magyar irredenta szolgálatába fognak vonni, amelyet a ... társadalmi egyesületek ezentúl sűrűn fognak felkeresni, hogy nemzeti érzelmeik tüntetésszerű megnyilatkozásával az elszakított magyar testvéreinknek erőt és bátorítást nyújtsanak”.³¹ Természetesen igen fájdalmasan érintette a Széchenyieket annak lehetősége, hogy a békekonferencia döntése értelmében Nagycenk is az Ausztriához csatolandó területek között szerepelt. Erre azonban az 1921 decemberében megtartott Sopron környéki népszavazások eredményeként végül mégsem került sor, amit nagy megkönnyebbüléssel vettek tudomásul. Hiszen „Elképzelhető sem lett volna, többi közt, hogy a »Legnagyobb Magyar« idegen földben nyugodjék, hogy külföldre kelljen zarándokolnia a magyarnak, ha nagyjaink sírjára koszorút akar elhelyezni!”³² Sopron közelsége és a népszavazás sikere ugyanakkor azt eredményezte, hogy Széchenyi nagycenki kultusza bizonyos tekintetben összekapcsolódott az irredenta propagandával. Horthy Miklós kormányzó például 1922. december 14-én előbb leróta kegyeletét Nagycenken, majd közvetlenül utána Sopronba utazott a népszavazás első évfordulójára rendezett emlékünneepségre.³³ Bethlen István miniszterelnök, akit Nagycenk a díszpolgárává választott, 1928. október 13-án helyezett koszorút Széchenyi István sírjára, másnap pedig felavatta Sopronban a népszavazás emlé-

30 Tóth V.: A Széchenyi család i. m. 195., 198.

31 MNL OL P 623 301. cs. VII. 28. 2. 134.

32 MNL OL P 623 301. cs. VII. 28. 2. 154.

33 MNL OL K 428 a) sorozat 1922. december 14. 7. kiadás

két megörökítő Hűségkaput.³⁴ A hivatalosságok mellett a legkülönbözőbb egyesületek érezték szükségét annak, hogy – hangzatos szónoklatok közepette – leróják tiszteletüket Széchenyi sírjánál, amelyről a helyi és alkalmanként az országos lapok is beszámoltak. A korszak vége felé azonban már a kultusz kommercializálódásának jeleit mutatja az az eset, amely a Széchenyiek utolsó nemzeti gyűlésének jegyzőkönyvében került megemlítésre: „Az idegenvezető sekrestyés sajt fantáziájában született családi és történelmi vonatkozású ismereteinek fitogtatása közben hátborzongató mesékkel és kijelentésekkel szórakoztatja a látogatókat. Közben kizárófénybe világítja abba az üvegszekrénybe, amelyben Széchenyi István által halálakor viselt ruhák vannak elhelyezve, vagy felnyitja Széchenyi Pál kalocsai érsek koporsóját és az üveg alatt fekvő tetemet világítja meg. Mindkét esetben a látogatóra gyakorolt hatást saját meséjének valószínűsítésére használja fel, hogy így tudásáért nagyobb borralalót kapjon.”³⁵

Mivel lényegében a Horthy-korszakra esett Széchenyi jelentősebb alkotásainak centenáriuma, ezért tág tere nyílt a különböző ünnepélyes szertartásoknak. 1925-ben a Magyar Tudományos Akadémia alapításának századik évfordulója került országos szinten megünneplésre, amelynek keretében egész évben egymást érték a legnagyobb magyar emlékének szentelt események. A nemzetség igazgatótanácsának 1925. évi jelentése szerint a Széchenyiek igen nagy meglepéssel vették tudomásul, hogy „hogy az Akadémia vezetősége a legelőzékenyebben gondoskodott a nemzetség jelenlétéről. Minden felolvasásra meghívót kaptak, melyeken a nemzetség egyes tagjai részt is vettek, az centenáriumi ünnepi ülésen pedig külön helyek voltak rezerválva a nemzetség tagjai számára.”³⁶ 1927-ben a Nemzeti Kaszinó megalapításának századik jubileumát ünnepelték meg. Június 10-én a kaszinó igazgatói és mintegy kéttucat tagja „szívhez szóló beszéd kíséretében” megkoszorúzta Nagycenken Széchenyi István sírját. Ezt követően „pedig elkövetkezett a legmeghatóbb jelenet, mikor [Perényi Zsigmond báró] tolmácsolva az elszakított Felső-Magyarország hódolatteljes ragaszkodását Széchenyi István eszméihez, elhelye-

34 Pesti Napló, 1928. október 14. 5–6., október 16. 5–6.

35 MNL OL P 623 303. cs. 1943. 1.

36 MNL OL P 623 301. cs. VII. 28. 3. 67.

zett néhány szerény szál virágot a Nemzeti Casino koszorúja mellé.”³⁷ De nem maradt megemlékezés nélkül Széchenyi házasságkötésének kerek évfordulója sem. Ennek emlékére 1936. február 4-én ünnepi misét mondtak a budapesti krisztinavárosi templomban, ahol a nemzetség számos tagja mellett az MTA hattagú küldöttsége is képviseltette magát.³⁸ Végül az ünnepélyes aktusok sorában utolsóként Széchenyi István születésének 150. évfordulójáról emlékezett meg a nemzetségi gyűlések jegyzőkönyve. 1941. szeptember 21-én Budapesten zajlott le a központi ünnepség, Horthy Miklós kormányzó, Bárdossy László miniszterelnök és természetesen a Széchenyiek képviselőinek jelenlétében. Szeptember 23-án Nagycenken, 28-án pedig Sopronban tartottak ünnepségeket. A jegyzőkönyv megfogalmazása szerint „Örvendtes és megható, hogy nagy ősünk eszméinek kultusza ily elemi erővel nyilatkozott meg és kell hogy ez büszkeséggel töltse el nemzetségünk minden egyes tagjának kebelét.”³⁹

Megjegyzendő azonban, hogy a Széchenyiek nem pusztán sütkérezni kívántak a legnagyobb magyar kultuszának fényében, hanem maguk is aktív alakítói akartak lenni annak. E törekvésekkel kapcsolatban megfigyelhetők a kultuszok egyes sajátosságai. Az szinte magától értetődő, hogy „A kultusz mint beállítódás bizonyos szellemi vagy anyagi értékek rajongó, mértéket nem ismerő, mindenekfölötti tisztelete, tehát teljes és feltétlen odaadás, mely imádata tárgyát minden szóba jöhető vád alól eleve felmenti.”⁴⁰ Emellett azonban felvethető a kultusz papjai legitimitásának problémája is. „Itt ugyanis kérdéses az, hogy kié is ez az igazi hagyomány, ki értelmezi helyesen a ránk hagyományozott szövegeket.”⁴¹ A Széchenyi nemzetség még 1908-ban elhatározta, hogy megíratta a saját történetét, amely munkára Bártfai Szabó Lászlót kérték fel. A terjedelmes monográfia szövege végül három vaskos kötetet töltött meg. Ebből az első kettő még a világháború előtt napvilágot látott, a harmadik azonban, amelyben történetesen Széchenyi Ist-

37 MNL OL P 623 301. cs. VII. 28. 3. 138.

38 MNL OL P 623 302. 1936. 44

39 MNL OL P 623 303. 1942. 284–286.

40 *Dávidházi P.*: „Isten másodszülöttje” 5.

41 *Lakner Lajos*: Irodalmi kultusz, identitás, legitimitáció. In: *Az irodalom ünnepei*. Szerk. Kalla Zsuzsa. Budapest 2000.

ván élete és működése is tárgyalásra került, különböző nehézségek miatt csak 1926-ban jelenhetett meg.⁴² Azt egyelőre nem tudom megmondani, hogy Bártfai tollát mennyire irányították kézi vezérléssel, de az biztosnak látszik, hogy szorosan nyomon követték a munkáját. A monográfia megírásának koordinálására felállított bizottság beszámolója szerint Bártfai „Széchenyi Istvánról oly munkát akar nyújtani a 3-dik kötetben, hogy ... minden vitás esetben a Széchenyi Nemzetség tekintélye oszlassa el az irodalom homályait.”⁴³ A Széchenyiek ízlésének megfelelően komponálta meg A híd címet viselő színművet Herczeg Ferenc is. Ezen alkalomból az 1926. évi nemzeti gyűlés elhatározta a Horthy-korszak ünnepelt írójának üdvözlését, aki „ily téren mint első tesz bátor hitvallást Széchenyi eszméinek egyedüli üdvössége mellett”.⁴⁴ (Bethlen Istvánhoz hasonlóan 1928-ban Herczeget is Nagycenk díszpolgárának választották.)⁴⁵ Az irodalom terén azonban a kultuszt relativizálók is megjelentek. 1936 elején a Széchenyiek éles kirohanásokat intéztek a sajtóban Surányi Miklós Egyedül vagyunk című történelmi regénye ellen. Véleményük szerint Surányi túllépte az írói szabadság határát, és olyan dolgokat közöl Széchenyi Istvánról, „amelyek alkalmasak arra, hogy ezen nagy ember nimbuszát kisebbítsék”.⁴⁶ 1943-ban a nemzetség egyik tagja hasonló okból szólalt fel Nagy László ellen. Tudomása szerint az írótól „Széchenyi címen egy könyv jelent meg, amely állítólag Széchenyi Istvánt igen kedvezőtlen és a valóságnak nem megfelelő színben tünteti fel. Kéri az Igazgató Tanács tagjait, hogy a könyvet olvassák el és ha ezeket beigazoltnak látnák, hívassék össze egy rendkívüli Igazgató Tanácsi ülés melyen határozat hozasson a szükségesnek mutatkozó megtorló intézkedések megtételére.”⁴⁷

Különösen hisztérikusan reagáltak a Széchenyiek abban az esetben, amikor Istvánnak a sógornőjével, Karolinával való állítólagos viszonya került szóba. Lényegében ez a kérdés állt a Surányi Miklóssal folytatott pengeváltások

42 *Bártfai Szabó László: A sárvár-felsővidéki gróf Széchenyi család története I-III.* Budapest 1911., 1913., 1926.

43 MNL OL P 623 301. cs. VII. 28. 3. 3.

44 MNL OL P 623 301. VII. 28. 3. 64.

45 Pesti Napló, 1928. október 14. 5.

46 MNL OL P 623 302. 1936. 43–44.

47 MNL OL P 623 303. 1942. 4.

középpontjában.⁴⁸ De igen óvatosan jártak el akkor is, amikor 1932-ben egy „Nach meinem Tode zu verbrennen” feliratot tartalmazó, lepecsételt levélköteget találtak Széchenyi István levéltári hagyatékában. Először az volt a nemzetség álláspontja, hogy a csomagot fel kell bontani, de csak az igazgatótanács lehet jelen az aktus során. Hamarosan viszont meggondolták magukat, és az örökhagyó akaratának megfelelően a megsemmisítés mellett foglaltak állást. Végül, sokévi huzavona után, 1938 márciusában Hóman Bálint kultuszminiszter, valamint a Nemzeti Múzeum főigazgatója és a nemzetség két tagja jelenlétében felbontásra került a rejtélyes levélköteg. Az igazgatótanács jelentése szerint „A főigazgató kezében, ki a lepöcsételt kis csomagot fölbontotta, remegett a nagy papírolló! Fölbontáskor 33 darab irat került elő, melyek egyenkénti áttekintése mindenesetre csalódást okozott annak, aki szenzációt várt.” – vagyis semmiféle intim vagy dehonesztáló részletet nem tartalmaztak a frissen előkerült levelek.⁴⁹

Lakatos Ernő szerint „[a] XIX. század fejlődési iránya mutatja meg leginkább, hogy mennyire atomizálódott és apró társadalmi csoportokra bomladozott a főúri rendünk.”⁵⁰ Ez a folyamat általában nem állt meg a főnemesi nemzetségek határain. A Széchenyiek azonban, a 20. század első éveiben megteremtett intézményes kereteket kihasználva, azt valós tartalommal megtöltve, a két világháború közötti időszakban képesek voltak saját elvekkel és érdekekkel rendelkező csoportként reprezentálni magukat. Identitásuk egyik kulcseleme Széchenyi István személye volt, akinek két világháború közötti hivatalos kultuszát szemmel láthatóan teljes beleéléssel támogatták.

48 MNL OL P 623 302. 1936. 43.; Pesti Napló, 1936. március 11. 9.

49 MNL OL P 623 301. 1933. 12., 25.; MNL OL P 623 302. 1934. 139.; MNL OL P 623 302. 1936. 4.; MNL OL P 623 302. 1938. 22–23.

50 Lakatos Ernő: A magyar politikai vezetőréteg 1848–1918. Társadalomtörténeti tanulmány. Budapest 1942. 23–24.

KOZÁRI JÓZSEF – VIZI SÁNDOR

HÁBORÚ A MONGOL SZTYEPPÉN¹

Halhin-Gol, 1939

A Meiji-reformokat sikeresen végrehajtó Japán a 19. század végén terjeszkedő politikába kezdett. A Koreai-félszigettel kapcsolatos igénye már 1894-ben háborúhoz vezetett Kínával. A japán expanzió azonban keresztezte a térségben szintén érdekelt orosz nagyhatalom terveit. Az érdekellettek háborúhoz vezettek, melyben a cári hadsereg látványos vereséget szenvedett. Az 1904–1905. évi háborúban elszenvedett vereség bár a cári rendszer tekintélyét kétségkívül megtépázta, az ország nagyhatalmi állását tekintve nem járt katasztrofális következményekkel az Orosz Birodalomra. Igaz, hogy a háborút lezáró békével Japán jelentős pozíciókat szerzett a térségben, de közel sem akkorát, mint amit célul tűzött ki, és a harcokban maga is elérkezett teljesítőképessége határára.² Az erejét végsőkéig megfeszíteni kényszerülő távol-keleti hatalom a győzelem után mégis úgy tekintett a keleti orosz, később szovjet területekre, mint potenciálisan meghódítandó birtokokra. A katonai siker elhomályosította a japán vezetők tisztánlátását, és nem számoltak azokkal a veszélyekkel, amelyek a hatalmas szomszédvaló konfliktusból fakadhatnak. Az oroszok a háborús vereségre úgy tekintettek, mint presztízsvesztésre, amely nem félelmet, hanem revansvágyat gerjesztett bennük.

A feszült viszony fennmaradt a cári rendszer bukása után kialakult zavaros távol-keleti helyzetben is. Japán beavatkozott az orosz-szovjet polgárháborúba, és 1918 folyamán 70 000 főnyi haderőt tett partra Vlagyivosztokban,

1 A tanulmány elkészítését az EFOP-3.6.1-16-2016-00001 „Kutatási kapacitások és szolgáltatások komplex fejlesztése az Eszterházy Károly Egyetemen” című pályázat támogatta.

2 A portsmouth-i szerződés 1905. szeptember 05.

amely 1922-ig ott is maradt.³ Később Ungern báró és más orosz emigránsok próbálkozásait támogatta, sikertelenül, és nem erősítette a két ország közötti bizalmat a japán befolyás alatt álló Nagy-Mongóliáról szóló elképzelés sem.⁴ Ilyen előzmények után nem meglepő, hogy a két ország a Szovjetunió megalakulása után is bizalmatlanul tekintett egymásra. Sokan sokféleképpen írták már le a szovjet–japán összecsapások történetét. A szovjet oldal – valljuk meg, nem alaptalanul – az agresszív japánokkal szembeni önvédelemre helyezi a hangsúlyt, míg mások inkább a szovjet politikát okolják.⁵

Előzmények:

A japán–orosz ellentétek, mint arról fentebb már szó volt, a 19. század végétől datálódhatnak, és végighúzódnak a 20. század első felén. Ráadásul a korábbi ellentétekhez a 30-as években még továbbiak is adódtak. A szovjet fél a cári birodalom egyes hagyományainak átvétele okán az 1905. évi vereséget súlyos szégyenként élte meg, és a visszavágás lehetőségét mindig is szem előtt tartotta.⁶ Tovább bonyolította az ázsiai viszonyokat, hogy az 1905. évi győzelem után a japán fél úgy vélte, kizárólagos jogokat élvez a földrészen, elsősorban Mandzsúria és Kína területén. Ebben erősítette őket, hogy a polgárháború után, az 1920-as években a Szovjetunió nem volt abban a helyzetben, hogy a világpolitika komoly szereplője legyen. Az évtized végére viszont az új erőre kapott ország egyre több energiát fordított távol-keleti érdekeinek védelmére. Mivel a japán területi igények éppen szovjet területek megszerzésére irányultak, a Szovjetunió a japán terjeszkedés legfőbb akadályozójává vált.

3 John Colvin: Döntő csaták. Gold Book Kft., h. n. 2003. 235.

4 Colvin, J.: Döntő csaták i. m. 236.

5 Gosztonyi Péter: A Vörös Hadsereg. Európa Könyvkiadó, Bp. 1993. 120.

6 A Vörös Hadseregben a polgárháború után jelentős részben továbbéltek a cári hadsereg hagyományai, ugyanúgy, mint a mai orosz hadseregben is, ápolják az összes előd emlékét. „...Ő, ha sejtették volna, hogy az önhibájukon kívül elszenvedett vereség rájuk kent gyalázatát egyszer majd talán ezek az ifjú legények bosszulják meg, akik puskával a vállukon itt, tőlem kétlépcsnyire vonulnak!” – A. A. Ignatyev volt cári vezérőrnagy a Vörös hadsereg egy díszszemléjéről a 30-as évek végén. Idézi: Gosztonyi P.: A Vörös Hadsereg i. m. 106.

A távol-keleti szovjet érdekek védelme a szovjet–japán feszültség mellett szovjet–kínai ellentéteket is generált. A szovjet–kínai konfliktus előzményeihez tartozik, hogy a Szovjetunió 1924. május 31-én szerződést írt alá a Szun Jat-szen vezette Kuomintang Kínával, amelyben érvénytelenítette a cári időszakban kötött szerződéseket, lemondott a területenkívüliségről, és diplomáciai kapcsolatokat létesített a két ország között. A szerződés értelmében a Szovjetunióé maradt a kelet-kínai vasútvonal, valamint a Külső-Mongólia feletti protektorátus. (Melyekre még a cári birodalom tett szert.) Cserébe a Szovjetunió aktívan támogatta a Szun Jat-szen vezette Nemzeti Néppártot, a Kuomintangot, szovjet katonai szakértőket küldött Kínába, a Moszkva utasításai alapján tevékenykedő kínai kommunista párt pedig beleolvadt a Kuomintangba. Szun Jat-szen halála után a Kuomintang élén őt váltó Csang Kaj-sek azonban, bár kezdetben – antibolsevista érzelmei ellenére – szintén együttműködött a Szovjetunióval, 1927 folyamán a kínai kommunista párt felszámolásába fogott, így 1928-ban megszakadt a diplomáciai kapcsolat a két ország között. 1929 nyarán Csang Kaj-sek kormánya letartóztatta a mandzsúriai és az észak-kínai szovjet konzulátus munkatársait, valamint a kínai-keleti vasútvonalon dolgozó szovjet állampolgárokat, és megtagadta szabadon bocsátásukat, valamint a vasútvonal visszaadását. Válaszul a Vaszilij Bljuher által vezetett távol-keleti szovjet haderő csapatai támadást indítottak a kínai hadsereg ellen. Az 1929. augusztus 12-től 1929 decemberéig tartó háborúban Kína meghátrálni kényszerült, következményeképpen pedig a szovjetek létrehozták távol-keleti hadseregcsoportjukat, amelyet folyamatosan erősítettek.⁷

Nem elhanyagolható biztonsági veszélyt jelentett a Szovjetunió számára a japán hadsereg által 1931-ben elfoglalt Mandzsúria, melyet bár független államként kiáltottak ki, Japán bábállamként funkcionált.⁸ Ezzel a lépéssel a császárság hadereje a Szovjetunió közvetlen szomszédságába került kiváltva a szovjet vezetők – nem alaptalan – félelmét. Mandzsukuo a továbbiakban

7 *Gosztonyi P.*: A Vörös Hadsereg i. m. 119.

8 Mukdeni incidens 1937. szeptember 18. A japánok által megrendezett provokáció. A dél-mandzsúriai vasúton robbantás történt, amelyet maguk a japánok hajtottak végre, és kínaiakat vádolták az elkövetéssel. Az esetet használták casus belliként a Mandzsúria megszállása céljából megindított katonai támadáshoz.

ugródeszkául szolgált a Kvantung-hadsereg (a Mandzsúriában tevékenykedő japán haderő) hadműveleteihez. Fokozta a bizonytalanságot, hogy az ázsiai kontinensen állomásozó Kvantung-hadsereg parancsnoksága többször önállósította magát a Mandzsúria és Kína területén követendő politika kérdéseiben, és akaratát gyakran a saját kormányával szemben is érvényesítette.

Mandzsúria elfoglalása után Mongólia is a japán terjeszkedés célpontjává vált. Ezt érzékelve a mongol vezetés szorosabbra fűzte kapcsolatait a Szovjetunióval, és növelte katonai költségvetését. A témával foglalkozó irodalomban gyakran tesznek egyenlőségeket Mongólia és Mandzsukuó közé, az előbbi szovjet, az utóbbit japán bábállamként aposztrofálva.⁹ Ez ebben a megfogalmazásban erősen vitatható. Míg Mandzsukuót egyértelműen Japán hozta létre, és ő határozta meg belpolitikai viszonyait (még a császár személyét is ők jelölték ki), addig Mongóliával kapcsolatban akkor sem ez volt a helyzet, ha a Szovjetunióval szemben nyilvánvalóan alárendelt szerepet játszott. A két ország között szövetségesi kapcsolat állt fenn, és a szovjet fél az 1936. március 12-én megkötött szerződésben kötelezte magát Mongólia megvédésre.¹⁰ A politikai kapcsolatok természete szerint – és ez ma sincs másképpen – aki védelemre szorul, az sok tekintetben alárendeli magát annak, aki megvédi.

A japán hadsereg 1937-ben támadást kezdeményezett Kína, később pedig provokációkat hajtott végre a Szovjetunió és a szovjet szövetséges Mongólia ellen. A japán vezetők hódítási tervei Kínára, Mongóliára és a Szovjetunió területeire is kiterjedtek, mivel a szibériai területekből egész Kelet-Szibériát gondolták „ösi” vagy legalábbis „jogos japán földnek”. A Bajkáltól Tibetig terjedő „Nagy Japán” megálmodói határincidensekkel kívánták bevezetni a Szovjetunió és Mongólia ellen indítandó támadásukat. Az így kialakult helyzet arra készítette a szovjet politikai és katonai vezetést, hogy folyamatosan erősítse távol-keleti hadseregét, amivel a térséget lényegében katonai területté alakították. 1938 nyarán a Vörös Hadsereg távol-keleti egységei már 192 550 katonát, 946 tüzérségi löveget, 766 repülőgépet és 890 harckocsit számláltak.¹¹

9 Colvin, J.: Döntő csaták i. m. 236.

10 Georgij Konsztantyinovics Zsukov: Emlékek, gondolatok. Kossuth Könyvkiadó – Zrínyi Katonai Kiadó, Bp. 1970. 117.; Halmossy Dénes: Nemzetközi szerződések 1918–1945. Gondolat, Bp. 1983. 380–382.

11 Gosztonyi P.: A Vörös Hadsereg i. m. 121.

Az 1937-ben kitört japán-kínai háborúban a szovjetek, teljesen logikusan, Kínát támogatták, bár ennek természetesen előfeltétele volt a Csang Kaj-sek és a kommunista vezető, Mao Ce-tung közötti megegyezés, ami a kínai polgárháború szemben álló feleinek fegyverszünetét jelentette. Japán tizenhat hadosztályt irányított Kína ellen, és elképesztő brutalitással harcolt.¹² Mivel a támadáshoz Mandzsukót használták hadműveleti bázisul, az ott állomásozó japán katonai erő meggyengült. Sztálin ezért volt kész katonai támogatásban részesíteni Csang Kaj-seket, hiszen így a japán katonai erőt Kínában köthette le. A szovjetek harckocsikat, repülőgépeket, fegyvereket és katonai felszereléseket szállítottak a kínaiaknak, valamint pilótákkal és katonai tanácsadókkal támogatták harcukat. E támogatás, akárcsak Spanyolországban, arra is alkalmat nyújtott, hogy harci körülmények között tegyék próbára a haditechnikát, és a katonák valós harci tapasztalatokat szerezhessenek.

Az első komolyabb összecsapásra a két hatalom között a Haszan-tó térségében került sor. A szovjetek szerint a japánok, a japánok szerint a szovjetek voltak a kezdeményezők. A tényleges harc 1938. július 23-án a Csangkufeng, orosz nevén Zaozernaja és a Bezimjannaja magaslatok birtoklásáért tört ki. Az odaküldött „jelentéktelen” japán erők három gyalogos hadosztályt (19., 15., 20.), egy lovasezredet és egy gépesített dandárt tettek ki. Velük szemben a Vörös Hadsereg három lövész hadosztállyal (32., 39., 40.) és két gépesített dandárral vonult fel, ami 32 000 katonát, 609 tüzérségi löveget, 345 harckocsit és 250 repülőgépet (180 bombázó és 70 vadász) jelentett.¹³ Mintegy 10 napos csatározás után, augusztus 9-én légierő, tüzérség és harckocsik bevetésével a szovjet csapatok végérvényesen megszerezték a két magaslatot, mire Japán a harcok beszüntetését kezdeményezte.

Bár a szovjet Távol-Kelet és Szibéria felé irányuló törekvéseiket az elszenvedett kudarc lassította, a japánok a történeteket csak átmeneti balesetnek tekintették. Ezért a velük szövetséges csapatokat is felhasználva továbbra is fo-

12 Hedley Paul Willmott – Robin Cross – Charles Messenger: A második világháború. GABO kiadó, 2006. 25.; Lord Russell of Liverpool: A Bushido lovagjai. Gold Book, Debrecen, é. n. [2003.]

13 A második világháború története, 1939–1945. Ford. Dalos György – Nádor Tibor. Zrínyi Katonai Kiadó, Bp. 1976. 294–295.

lyamatos nyomás alatt tartották a szovjet–mongol határt. A feszültség tovább erősödött, és növekedett a határincidensek száma. Csak a szovjet határszakaszon kétezer-négyszáz esetet jegyeztek fel 1938 és 1939 között.¹⁴

Az események hatására a mongol kormány is katonai fejlesztésekbe kezdett, amelynek következményeként az 1934-es 34,7%-kal szemben 1938-ban már a költségvetés 52%-át fordították a hadseregre.¹⁵ Ebben a helyzetben kötötte meg a Szovjetunió és Mongólia a fentebb említett kölcsönös segítségnyújtási és barátsági egyezményt, amely alapján a 36. gépesített lövész hadosztályból, a 6. lovasdandárból, a 11. harckocsidandárból és a 7., 8., 9. páncélauszártyából szervezett szovjet 57. különleges hadtest 1938 folyamán bevonult Mongóliába.

A csata

A csatát az oroszok Halhin-Gol-i csatának, a japánok Nomonhan (Nomon-Han)-incidensnek nevezik. Jellegét tekintve egy közel négy hónapig tartó, szünetekkel megszakított összecsapás-sorozatnak tekinthető, amelynek szovjet részről egy hatalmas bekerítő csapással vetettek véget.

Mint a japán–szovjet konfliktusok általában, ez is határvitákból alakult ki, amelyben a „nézeteltérés” lényege, hogy a japán fél szerint a határ a Halhin-Gol, avagy a Halha folyó mentén, míg a mongolok – akiket a szovjetek támogattak – azt állították, hogy az ettől mintegy 16 kilométerrel keletebbre, Nomonhan falunál húzódik. Meg kell jegyeznünk, hogy Japán gyakran provokált a szerinte rosszul meghúzott határvonalra hivatkozva. Ennek a történetnek érdekessége, hogy arra a Mandzsúria és Mongólia között megállapított határra hivatkozott, amelyet még a 18. században a Csin-dinasztia húzott meg.¹⁶ Mivel nekik ez volt a kedvezőbb, ezt 1932-ben el is fogadták.¹⁷ Úgy tűnik, a politika már akkor is csodákra volt képes, ha a pillanatnyi érdek úgy kívánta, mivel a japán vezetők – közismert Kína-ellenességük dacára – készek voltak akár „egy kínai császárt is segítségül hívni.”

A háború kitöréséről többféle történet kering:

14 Gosztunyi P.: A Vörös Hadsereg i. m. 130.

15 A Halhin-goli csata, Múltunk történelmi portál http://multunk-portal.hu/html/elozmenyek_html/halhin-goli%20csata.html

16 Mongólia és Mandzsúria, ekkor még a birodalom része.

17 Colvin, J.: Döntő csaták i. m. 237.

- Az egyik változat szerint 1939. május 11-én a mongol lovasság egy kis csoportja legeltetésre alkalmas területet keresett a folyótól keletre, Nomonhan közelében a lovai számára, amire a japán szolgálatban álló mandzsui lovasság támadással reagált, és visszaűzte őket a Halhin-Gol nyugati partjára. Két nappal később a megerősített mongol csapatok visszatértek, és elfoglalták a területet. Május 28-án a szovjet erők szétverték egy behatoló japán felderítőegységet, amely súlyos veszteséget szenvedett.¹⁸
- Más adatok szerint május 11-én éppen a japán hadsereg 300 katonája lépett be a vitatott területre, és provokálta ki az összetűzést.¹⁹
- Zsukov szerint a hajlari helyőrséghez tartozó japán csapatok megtámadták a mongol határőrség Halhin-Gol folyó keleti partján lévő egységeit.²⁰

1939. május 28-án a japánok kb. 2500 katonával átlépték a határt, de a szovjet–mongol határőrség visszaverte őket. A japán hadsereg fokozta a beavatkozás mértékét, és a 23. gyalogos hadosztály erői is beavatkoztak. A japán előrenyomulás, bár jelentős betörést ért el mongol területre, de nem minden ponton érte el a Halhin-Gol folyót, és a szovjet–mongol erők erős hídfőt tartottak a keleti parton. A mongolok hivatalosan is szovjet segítséget kértek, és a térségben állomásozó szovjet 57. különleges hadtest beavatkozott, amivel – bár a térségben lévő szovjet erők eddig is részt vettek a harcokban – a konfliktus hivatalosan is japán–mongol–szovjet összecsapássá szélesedett. Az események hatására Moszkva az alábbi lépéseket látta indokoltnak:

- Július 5-én G. M. Stern első osztályú hadseregpárancsnokot – aki 1938 augusztusában a Haszan-tó környékén lezajlott csatát is vezényelte, és a 57. különleges hadtestet is felügyelte – a távol-keleti front parancsnokává nevezték ki, azzal a feladattal, hogy koordinál-

18 Khlahhin-Gol – the forgotten battle shaped WW2, <http://historyofrussia.org/khalkhin-gol-battle-nomonhan/> 2016. augusztus 14.

19 Gosztonyi P.: A Vörös Hadsereg i. m. 130.

20 Zsukov, G. K.: Emlékek i. m. 117.

ja a szovjet–mongol erők együttműködését.²¹ Stern harcálláspontja távol a hadszíntértől, Csitában települt. Zsukovnak inkább segítője, mint előjárója volt, és elsősorban a harcoló hadsereg logisztikai biztosításáért, valamint az igényelt erősítések felkészítéséért és útnak indításért felelt.

- Vorosilov Sztálin egyetértésével Georgij Konsztantyinovics Zsukov hadtestparancsnokot küldte a térségbe, hogy a kialakult helyzetről tájékozódjon, és amennyiben szükséges, átvegye a vezetést. Zsukov június 5-én meg is érkezett Tamcag-Bulakba, az 57. különleges hadtest parancsnoki harcálláspontjára. Alá-fölé rendeltségét tekintve közvetlenül Moszkvával állt kapcsolatban, és nem volt alárendeltje sem Sternnek, sem más Vorosilovnál alacsonyabb beosztású katonai vezetőknek.²²

Zsukov számára gyorsan kiderült, hogy az 57. különleges hadtest parancsnoksága még nem járt a fronton, nem ismeri a valós helyzetet, ráadásul a harcálláspont 120 kilométerre települt az eseményektől, és nincs kapcsolata a csapatokkal.²³ A kifogásokat nem fogadta el (ez később is jellemző lesz rá), és személyesen hajtott végre ellenőrzést a fronton. A közvetlen szemrevételezés eredményeként Zsukov arra az elhatározásra jutott, hogy erősítés szükséges a japán támadás visszaverésére. Kérésére három lövészhadosztályt, egy harcoksidandárt, valamint tüzérségi és repülő megerősítést irányítottak a térségbe.²⁴ A Moszkvából kapott válasz megerősítette elképzeléseit, és az 57. különleges hadtest addigi parancsnokának N. V. Feklenko hadosztályparancsnok helyére őt nevezték ki parancsnoknak.²⁵

A hadszíntéren sokáig viszonylagos csend következett, és mindkét oldal erőinek megerősítésébe kezdett. A június hónap nagy részében csak kisebb

21 *Christopher D. Bellamy - Joseph S. Lahnstein: The New Soviet Defensive Policy: Kh-lakhin Gol 1939 As Case Study*, <http://www.dtic.mil/dtic/tr/fulltext/u2/a517710.pdf> 2016. augusztus 20.

22 *Bellamy, Ch. D. – Lahnstein, J. S.: The New Soviet i. m.; William Joseph Spahr: Sztálin hadvezérei. A szovjet vezérkar 1917–1945. Bp. 1998. 276–281.*

23 *Zsukov, G. K.: Emlékek i. m. 118.*

24 *Zsukov, G. K.: Emlékek i. m. 119.*

25 *Zsukov, G. K.: Emlékek i. m. 119.*

földi harcok folytak, ami nem mondható el a levegőben folyó összecsapásokról. A két légierő között májusban lezajlott első harcokban a szovjetek alulmaradtak a japánokkal szemben, de a hónap végétől beérkező további erősítések után a helyzet megfordult. A japán pilóták bátran harcoltak, és makacsul törekedtek a céljaik elérésére, de inkább egyénileg tevékenykedtek. A legjobb típusuknak tekinthető Nakajima KI-27 vadász manőverezőképeségben, sebességben és fegyverzetben alulmaradt a korszerűsített I-16 és az I-153-sal szemben.²⁶

Június 22-én légi harc zajlott 120 japán és 95 szovjet vadászgép között, a japánok 31, a szovjetek 12 gépet veszítettek. Június 26-án újabb 25 japán gépet lőttek le. Ugyanezen a napon a 22. szovjet repülőezred megtámadta az Uzun-Nur tó körzetében lévő ellenséges repülőteret, és újabb 12 gépet tett tönkre. Július 2. és 5. között a légi fölény kivívásáért folytak a harcok. Az utolsó nagy összecsapásban, augusztus 20. és szeptember 1. között 184 japán gépet lőttek le Halhin-Gol térségében.²⁷

A veszteségekről mindig eltérő volt a felek véleménye, de a japánok elképesztő mennyiségű szovjet gép lelövéséről adtak számot, aminek valóságtartalma erősen megkérdőjelezhető.²⁸ A szovjetek ezzel szemben a háború során 660 japán gépet jelentettek, miközben 179 gépet veszítettek.²⁹ Érdekes, hogy gyakran az objektívebb szerzők is a japán állításokat vélik hihetőbbnek, miközben a 30-as évek konfliktusaiban szerzett tapasztalatok egyértelműen bizonyítják, hogy a japán jelentések erősen eltérnek a valóságtól.³⁰

26 Interview with Wold War II. russian pilot Evgeny Stepanov, <http://www.historynet.com/interview-with-world-war-ii-russian-pilot-evgeny-stepanov.htm> 2016. október 05.

27 Interview with Wold War II. russian pilot Evgeny Stepanov, <http://www.historynet.com/interview-with-world-war-ii-russian-pilot-evgeny-stepanov.htm> 2016. október 05.

28 *Bill Gunston*: A második világháború repülőgépei. Kossuth Könyvkiadó, Bp. 1995. 304. Az oldalon közölt 1252 szovjet gép lelövése elképesztő adat.

29 Interview with Wold War II. russian pilot Evgeny Stepanov, <http://www.historynet.com/interview-with-world-war-ii-russian-pilot-evgeny-stepanov.htm> 2016. október 05.

30 „június 24. és július eleje között a két légierő fokozatos légi harcokat vívott-amelyekről a japánok győzelmi jelentései látszanak szavahihetőbbnek.” *Colvin, J.*: Döntő csaták i. m. 238. Ez az állítás eléggé elfogultnak tűnik annak tükrében, hogy Zsukov a könyvében (123 old.) a július 23-tól augusztus 4-ig terjedő időszakban, csupán 116 lelőtt japán gépről tesz említést, ami elég korrektnek tűnik, de mindenképpen hihetőbb a japánok által állított 1252 lelőtt szovjet géphez képest. *Zsukov, G. K.*: Emlékek i. m. 123.

Valamiért a kínai háború kapcsán hirtelen tapasztalttá vált japán pilótákkal magyarázzák e káprázatos sikereket, elfelejtve, hogy éppen Kína egén – és természetesen a saját határok védelmében is – a szovjet pilóták nagy számban harcoltak a japánok ellen. Tehát nem volt számukra ismeretlen sem a japán harci technika, sem a harcéljárás.

Június végén a japánok jelentős erőt, egy gyalogos hadosztályt, két gyalogezredet, három lovasezredet és két harckocsiezredet vontak össze a térségben. A Halhin-Gol folyó partján és az elfoglalt területen összesen 38 000 fő, 310 löveg, 135 harckocsi és 225 repülőgép sorakozott fel.³¹ Velük szemben a szovjet–mongol védelem 12 000 embert, 109 tüzérségi löveget, 186 harckocsit, 266 páncélgépkocsit és 89 repülőgépet számlált.³² Micsitaro Komacubara tábornok, a 23. hadosztály parancsnoka engedélyt kapott a támadásra.

A július első napjaiban végrehajtott japán támadó hadműveletek célját Zsukov könyvében a következőképpen foglalta össze:³³

- a folyó keleti partján lévő szovjet–mongol erők bekerítése és megsemmisítése,
- átkelés a nyugati partra és az ott lévő ellenséges erők megsemmisítése,
- hídfőt létesíteni a nyugati parton és biztosítani a további támadó harctevékenységet.

A japán csapatok, 10 000 fő, 100 tüzérségi löveg és 60 páncéltörő ágyú, július 3-ra virradó éjjel átkeltek a Halhin-Gol folyó nyugati oldalára, és elfoglalták a Bain-Cagan hegyet, mintegy elvágva a keleti parton harcoló szovjet–mongol erőket a hátországtól. Zsukov, még mielőtt az ellenség beáshatta volna magát, és megszervezhette volna a védelmet, reagált, és az ellencsapás a hegyre magukat befészkelő japánok ellen szinte azonnal megindult. A tüzérség tűzcsapásai rögtön (a 185. tüzérezred nehézüzér osztálya, valamint a teljes nyugati parton elhelyezkedő tüzérség) megkezdődtek, míg a légi támadások reggel hét órakor

31 Khalkhin-Gol, <http://encyclopedia2.thefreedictionary.com/Khalkhin-Gol> A szócikk a Nagy Szovjet Enciklopédia 1979. évi kiadása alapján készült. 2016. augusztus 26.

32 A hadművészet története. Írta a Hadtörténelmi Intézet és Múzeum, valamint a Zrínyi Katonai Akadémia munkaközössége. Bp. 1969. 411.

33 Zsukov, G. K.: Emlékek i. m. 120.

indultak. Szakadatlanul lőtték és bombázták a japán állásokat és az átkelőhelyet a folyón. A japánok válaszul a felvonuló szovjet páncélos oszlopokat próbálták bombázni, a végeredményt tekintve nem sok sikerrel.

A szovjet 11. harckocsidandár (közel 150 harckocsi), a 7. páncélgépkocsi-dandár (154 páncélgépkocsi), valamint a mongol 8. páncélos osztály 10.45-kor induló ellentámadása július 5-én hajnali 03.00-ra kiverte a japánokat a Bain-Cagan hegyről. Az átkelt csapatokat részben bekerítették, a többit súlyos veszteségekkel visszaverték a Halhin-Gol keleti partjára. Fokozta a veszteségeket, hogy a japán műszaki katonák a szovjet harckocsik áttörésétől való féltelmükben idő előtt felrobbantották az átkelőhely hídját.³⁴ A nyugati parton folyó hadműveletekkel egyidejűleg a japánok nagy erővel támadták a keleti parton lévő szovjet-mongol csapatokat is, de a támadás itt is kudarcot vallott.

Komacubara tábornok kudarcát nyugaton a légi támogatás elmaradásában és a logisztikai hiányosságokban keresik.³⁵ Valójában a japán erők ebben a harcban is kaptak légi támogatást, és légi harcok is folytak a térségben.³⁶ A japán parancsnokság hibás tervezése viszont nem a szovjetek szerencséje, hanem hadvezetési hiányosság. Lehet, hogy Komacubara tábornok katonai képzettségét tekintve talán mégsem volt: *“well schooled officer.”*³⁷

Többen Zsukov villámgyors reagálását és mesteri rögtönzését csak egy mellékes körülménynek – vagy talán még annak sem – tekintik, holott éppen ez volt a helyzet kulcsa. Később sokan bírálták a gyalogsági támogatás nélküli harckocsitámadásért, de azt is látni kell, hogy egyrészt szovjet gyalogság alig volt a térségben (kb. 1000 fő), másrészt a felfejlődő félben lévő japánok még a legkiszolgáltatottabb helyzetben voltak, ami a csapás halogatása esetén a javukra változott volna. Zsukov nem várhatta meg, míg szilárd védelmet építenek fel, és főleg működő páncéelhárítást szerveznek, mert a légi és tüzérségi támogatással végrehajtott tömeges harckocsi- és páncélautóroham így teljes pánikot okozott az ellenség soraiban. Miközben a bírálók

34 Zsukov, G. K.: Emlékek i. m. 122.

35 Khlahin-Gol – the forgotten battle shaped WW2, <http://historyofrussia.org/khlahin-gol-battle-nomonhan/> 2016. augusztus 14.

36 Zsukov, G. K.: Emlékek i. m. 122.

37 Khlahin-Gol – the forgotten battle shaped WW2, <http://historyofrussia.org/khlahin-gol-battle-nomonhan/> 2016. augusztus 14.

csak azt látják, hogy a siker ára mennyi szovjet harckocsi volt (amely számok gyakran igencsak megkérdőjelezhetőek), nemigen akarják elismerni, hogy a helyzet éppen ebben a csatában fordult meg. Július 5-re a japán harccsoport nem egyszerűen csak kénytelen volt visszavonulni a folyó keleti partjára, hanem lényegében megsemmisült.³⁸

A Bai-Cagan hegy elvesztése után a japánok rövid időn belül lényegesebb támadótevékenységre nem vállalkoztak, de július 23–25. között újabb támadókísérlet következett. Július 23-án erős tüzérségi előkészítés után két hadosztály indult támadásba. A japán gyalogságot 6 db hosszú csövű, 150 milliméteres Type 89 és 16 db 105 milliméteres Type 92 ágyú támogatta. A támadókat a szovjet tüzérség, köztük nehéztüzérség tüze fogadta. A hosszú csövű szovjet ágyúk még azelőtt kilőtték célpontjaikat, hogy azoknak érdeemes lett volna tüzet nyitniuk, és válaszolhattak volna. A japánok nem tudták elhallgattatni a szovjet nehéztüzérséget, ezért napokon át kellett elviselni az intenzív ágyútűzet.³⁹ Miután a tüzérségük tüze hatástalan volt, és kétnapos harc után csak kevés előrehaladást értek el, valamint a szovjet védelmet sem tudták áttörni, körülbelül 5000 fős veszteséggel visszavonultak.⁴⁰

A csata után mindkét fél védelemben maradt, de támadást tervezett. A szovjet hadműveleti cél az volt, hogy augusztus 20-ig meg kell kezdeni a támadást, és szét kell verni a szemben álló japán erőket. A kitűzött célok elérése érdekében a szovjet erők nagyarányú megerősítésébe kezdtek. A felkészülésbe bevonták a Bajkálontúli Katonai Körzetet (G. M. Stern), amely a szovjet csapatok logisztikai ellátásért felelt. További két lövészadosztály, egy harckocsidandár, két tüzérezred és több más csapat is érkezett.

Az anyagi készletek biztosítását 650 kilométerről, földutakon történő szállítással oldották meg.

38 Khalkhin-Gol – the forgotten battle shaped WW2, <http://historyofrussia.org/khalkhin-gol-battle-nomonhan/> 2016. augusztus 14.

39 Sherwood S. Cordier: World War II: Soviet and Japanese forces battle at Khalkhin Gol. World War II magazine 2003./július, <http://www.historynet.com/world-war-ii-soviet-and-japanese-forces-battle-at-khalkhin-gol.htm> 2016. augusztus 25.

40 Khalkhin-Gol – the forgotten battle shaped WW2, <http://historyofrussia.org/khalkhin-gol-battle-nomonhan/> 2016. augusztus 14.

A támadó hadművelet biztosításához többek között a helyszínrre kellett juttatni:⁴¹

- 18 ezer tonna tűzérési lőszer,
- 6500 tonna repülő lőszer,
- 15 000 tonna kenő- és üzemanyagot,
- 4000 tonna élelmiszer,
- 7500 tonna fűtőanyagot,
- 4000 tonna egyéb anyagot, még a főzéshez szükséges fát is.

A szállítási feladat végrehajtásához szükséges szállítóeszközökből hiányzott 576 tehergépkocsi és 113 tartálygépkocsi, ezért a feladat végrehajtásába bevonták a tűzérési vontatókat is.⁴² A szovjet parancsnokságnak ez a meglehetősen szokatlan döntése (sikeres ellenséges támadás esetén elveszik a tűzérés) arra utal, hogy ekkor már nem tartottak attól, hogy a japán hadsereg képes lehet eredményes csapást mérni a védelmükre.

A szovjet vezetés a támadó hadműveletet a meglepetésre, illetve a harcokcsi- és gépesített csapatok nagy mélységű kétoldali átkaroló csapására alapozta. Világossá vált, hogy a japán félnek nincsenek használható harcokcsi- és gépesített csapatai, ezért az ilyen csapás ellenében nem tud megfelelő gyorsasággal manőverezni és hatékonyan védekezni. Így olyan elhatározás született, hogy a szárnyakon a harcokcsi és a gépesített dandárok nagy mélységű találkozó irányba végrehajtott csapását készítik elő és hajtják végre. A szovjet hadvezetésnek a hadműveletre vonatkozó elgondolása szerint az államhatár és a Halhin-Gol folyó között, a szárnyak felől, Nomonhan és Burd-Obot irányba mért kétoldalú csapással kellett bekeríteni és megsemmisíteni a mongol területen álló japán erőket.⁴³

Nagy gondot fordítottak a titoktartásra és az álcázásra, ezért mindent megtettek, hogy a túloldalon azt higgyék, hogy a szovjet csapatok védelemben akarnak maradni, és nem gondolnak támadásra. Nagy figyelmet fordítottak

41 Zsukov, G. K.: Emlékek i. m. 123.

42 Zsukov, G. K.: Emlékek i. m. 122.

43 A második világháború története i. m. 301.

az álcázásra, és védelmi előkészületekről szóló, megtévesztő rádióadásokat forgalmaztak, valamint hasonló tartalmú telefonbeszélgetéseket folytattak. Ugyancsak a védelemről szóló oktatóanyagokat osztogattak tömegesen a katonáknak, tudva, hogy jut belőle az ellenségnek is. A parancsnoki szemrevételezéseket egyszerű katonának öltözve tartották. A csapatok és a haditechnika felvonulását több útvonalon, csak éjszaka vagy rossz látási viszonyok között, a zajokat elnyomva folytatták (pl. ez idő alatt repülőgépek tevékenykedtek a térségben, vagy a tüzérség tüzet nyitott). A csapásmérő erők előrevonását csak az utolsó pillanatban hajtották végre, hogy a japánoknak ne legyen ideje felkészülni a támadás fogadására. A megtévesztő manőverekre és zajokra az ellenség kezdetben tűzzel reagált, de lassan megszokta az imitációt és a valódi csapatmozgást is megtévesztésnek tekintette.⁴⁴

A fronton tehát júliusban viszonylagos csend uralkodott. A japánok is erősítéseket vontak előre, és augusztus 10-én két teljes gyalogos hadosztály (23., 7.), két gyalogos dandár, négy önálló zászlóalj, két harckocsiezred, a mandzsui dandár, három lovasezred, három tüzérezred, három repülőcsoport, összesen 182 harckocsi, 300 páncélozott jármű, 450 repülőgép, összesen 75 000 fő összpontosult Ogisu Rippo parancsnoksága alatt.⁴⁵ Más adatok szerint a 6. hadsereg állománya 38 000 katona, 318 löveg, 130 harckocsi és 225 repülőgép lehetett.⁴⁶ Velük szemben a teljes szovjet–mongol erő 57 000 katona, 542 tüzérségi löveg, 498 harckocsi, 385 páncélautó, 515 repülőgép volt.⁴⁷

A szovjet csoportosítást a Legfelső Katonai Tanács 1939. július 15-i döntése alapján 1939. július 1-től átnevezték „1. hadseregcsoporth” névre, amelynek a parancsnoka természetesen Zsukov lett. A hadseregcsoporth elnevezés ese-

⁴⁴ Zsukov, G. K.: Emlékek i. m. 124–125.

⁴⁵ Khlahhin-Gol (1939) <https://weaponsandwarfare.com/2016/05/29/khalkhin-gol-1939/> 2016. augusztus 26., Khlahhin-Gol, <http://encyclopedia2.thefreedictionary.com/Khalkhin-Gol> 2016. augusztus 26.

⁴⁶ World War II: Soviet and Japanese forces battle at Khalkhin Gol. <http://www.history-net.com/world-war-ii-soviet-and-japanese-forces-battle-at-khalkhin-gol.html> 2016. augusztus 25. Sokféle adat van, mi ezekből választottunk ki néhányat: „...ez a csoportosítás augusztus 20-ra, 75 000 embert, 500 ágyút, 300 géppuskát és 182 harckocsit számlált, amelyet 300–350 repülőgép támogatott.” A hadművészet története i. m. 412.

⁴⁷ I. J. Savrov: Helyi háborúk. Zrínyi Katonai Kiadó, Bp. 1982. 109.

tünkben nyilvánvalóan teljesen mást jelentett, mint a későbbi hasonló szovjet csapattestek. Ez a lényegében egy tábori hadseregnek megfelelő kötelék augusztus 20-ára a következő szovjet egységekből állt:⁴⁸

- 6. lovas hadosztály,
- 36. gépesített lövészadosztály,
- a 8., az 57. és a 82. lövészadosztály,
- 5. géppuskás dandár,
- 6. és a 11. harckocsidandár,
- 7. és 8. 9. páncélgépkocsi-dandár,
- 212. lövészdandár,
- 1/185. tüzérezred,
- 82. tarackos tüzérezred
- 37. és 87. páncéltörő tüzérosztály,
- 85. légvédelmi ezred.

Mongol részről a 6. és a 8. lovasdandár vett részt a harcban, a két dandár együttes ereje kb. 2260 ember.

A szükséges erőt a létszámfönlény mellett, a légierő és a tüzérség fönlénye, valamint a páncélos és gépesített csapatok csapásmérő képessége jelentette.

A csapásmérő erőket három csoportosításba szervezték:

- az északi csoport,
- a középső csoport,
- a déli csoport.

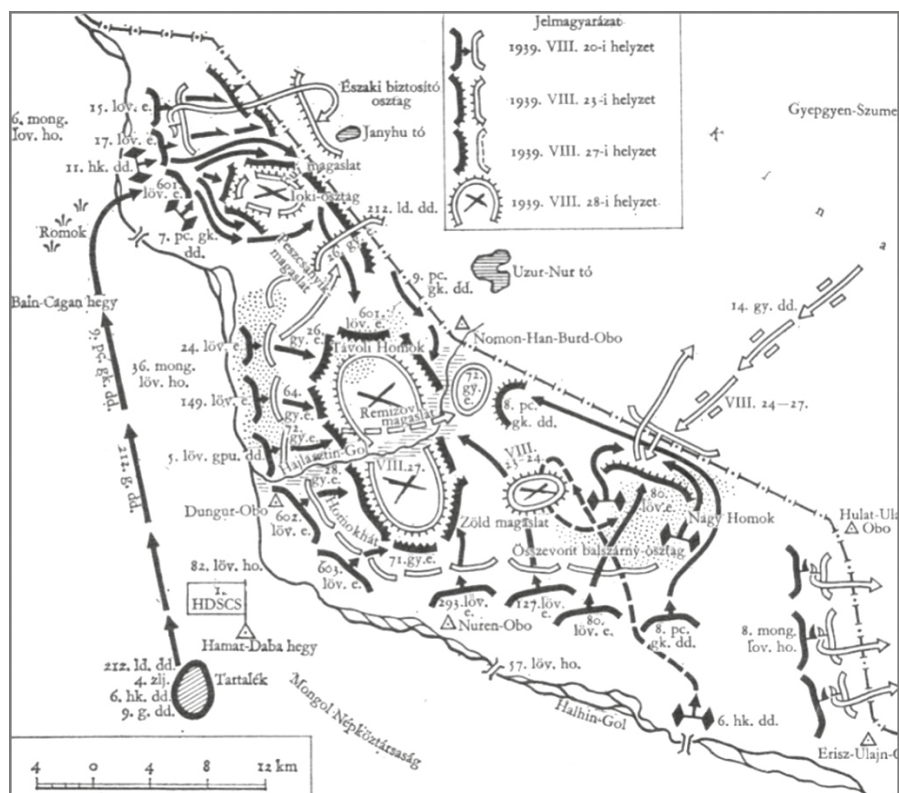
Zsukov döntő támadása négy nappal megelőzve a japánokat, augusztus 20-án, reggel 5 óra 45 perckor kezdődött. A főcsapást a M. I. Potapov dandárparancsnok vezette déli csoportnak kellett mérni, állományában két lövészadosztállyal, egy harckocsi- és egy páncélgépkocsi-dandárral, míg a kisegítő csapást Sevnyikov ezredes északi csoportja hajtotta végre.⁴⁹

48 A Halhin-goli csata, http://multunk-portal.hu/html/elozmenyek_html/halhin-goli%20csata.html 2016-08-15.

49 A második világháború története i. m. 301.

A szovjet tüzérség első célpontjai a japán légvédelmi fegyverek voltak. A japán állások fölött megjelenő 150 bombázónak és 100 vadászgépnek ködgránátokkal jelölték meg a célokat. 8 óra 15 perckor tüzérségi előkészítés következett, majd 8 óra 30-tól újabb légicsapás zúdult a japán állásokra. Az előkészítés szétzilálta a japánok vezetési rendszerét, és kezdetben megbénította az ellenállást. A megzavarodott japán tüzérség az első fél órában nem tudott válaszolni, és a légerő sem jelent meg a csatatér fölött.

Még tartott a tüzérségi és légi előkészítés, amikor 8 óra 45-kor vörös rakéták jelezték a csapatoknak a roham kezdetét. Az északi és a déli csapásmérő csoport a szárnyakon rohamozta a japán állásokat.

1. számú ábra: Harci cselekmények a Halhin-Golnál, 1939. augusztus 20–31.

Kezdetben a csata a hadműveleti terv szerint folyt. A bekerítés déli szárnyán a szovjet–mongol lovasság az első napon estére elérte az államhatárt, de a főerőt képviselő 6. harckocsidandár késlekedése miatt lassult a támadási ütem. Északon a kemény japán ellenállás miatt a támadás nem érte a céljait, ezért este Zsukov a teljes tartalékot odairányította, amelyből gyorscsoportot szerveztek. A gyorscsoport másnap megtörte az ellenállást, és 23-án estére elérte a Nomonhan-Burd-Obot terepszakaszt. Másnap reggel a csoport 9. páncélgépkocsi-dandárja tűzösszeköttetést létesített a déli csoport 8. páncélgépkocsi-dandárjával, és ezzel az északi és a déli támadócsoport – szétverve a szemben álló erőket – befejezte a japánok bekerítését, és megkezdte a bekerített csapatok részekre szabadalását. A 6. japán hadsereg parancsnoksága a bekerített csoportosítás felmentésére augusztus 24-én harcba vetette a 14. gyalogoszadandárt, de a két napon keresztül folytatott támadások a szovjet 57. lövészhadosztály védelmén elakadtak.⁵⁰ A 14. japán gyalogdandár próbálkozásait a 6. harckocsidandár augusztus 26-án végrehajtott ellencsapása verte véglegesen vissza, amivel minden további japán áttörési kísérlet lehetetlenné vált.⁵¹

Az 1. hadseregcsoport augusztus 26-án alkonyatra szorosra vonta a gyűrűt a japán 23. hadosztály körül, elhárította a felmentési kísérleteket, és létrehozta a bekerítés külső gyűrűjét, ami megakadályozta, hogy segítséget nyújtsanak a bekerítésben levőknek.⁵² Mint a klasszikus harcászat szabályai előírják, megkezdődött a bekerített csoportosítás részekre szabadalása, és egyenkénti megsemmisítése. A 23. hadosztály kétségbeesett kitörésekkel kísérletezett kelet felé, de a szovjet légi fölény megakadályozott minden japán kitörési és felmentési kísérletet. A japán katonák fanatikusan harcoltak, inkább a halált választva, mint a megadást. Mások utolsó lehetőségként az előrenyomuló szovjet erők elleni fanatikus rohamokban haltak meg. Mindhiába. A harckocsikkal (köztük lángszórós harckocsikkal), légi és tüzérségi támogatással támadó orosz gyalogság egymás után füstölte ki a japán támpontokat.

50 A hadművészet története i. m. 412.

51 A hadművészet története i. m. 412.

52 Zsukov, G. K.: Emlékek i. m. 128.

Augusztus 27-én és 28-án a bekerített japán csapatok megsemmisítése és a terület megtisztítása folyt. A szovjet csapatok elkerülték a közelharcot, és kevesebb hősiekedéssel, de több szakmaisággal harcoltak. Végül a jól együttműködő fegyvernemek hatékonysága és a fölényes tűzerő meghozta a győzelmet. Augusztus 28-án estére több japán támpontot elfoglaltak, köztük a Zöld-magaslatot, valamint a Remizov-magaslatot, és megsemmisítették a bekerítésben lévő erők nagy részét. A támadás eredményeként augusztus 30-án estére (egyes adatok szerint 31-én reggelre) nem maradt harcképes japán katona Mongólia földjén.⁵³

A szovjet csapatok a csatában jó teljesítmény nyújtottak, és a kiképzésben, valamint technikai felszerelésükben meglévő döntő fölényük is indokolta a fölényes sikert. Zsukov vezetési teljesítménye messze felülmúlta a japán tábornokokét, és 74 kilométer széles, 20 kilométer mély, a mongol-kínai határ által behatárolt hadszíntéren klasszikus bekerítést hajtott végre. A tény, hogy a japánok fanatikusan harcoltak, nem javított győzelmi esélyeiken, és azt sem jelenti, hogy a döntő tűzfőlényben lévő ellenségüknek hátrányos helyzetből és támogatás nélkül az elszenvedettel arányos mértékű kárt okozhattak volna. A Micsitaro Komacubara altábornagy parancsnoksága alatt álló 23. gyalogos hadosztály 1939. augusztus 29-re teljesen megsemmisült. Majdnem 12 000 főt veszített, minden ezredparancsnoka elesett. Más adatok szerint Komacubara tábornok körülbelül 400 fővel tudott kimenekülni a bekerítésből.⁵⁴ Ez azonban nem a teljes japán veszteség, mivel katlanba került a mongol területen álló haderejük nagy része. A japánok utolsó szeptemberi betörési kísérlete szintén kudarcba fulladt, és csak halottakban több mint ötszáz főt veszítettek. Az utolsó kudarc után fegyverszünetet kértek, és szeptember 16-án a harcok véget értek.

A csata után 17 121 szovjet katonát tüntettek ki, 70 kapták meg a Szovjetunió Hőse címet, és 24 alakulat kapott kollektív kitüntetést.⁵⁵ Ezzel szemben a vereség után Micsiko Komacubara altábornagyot leváltották, hazarendelték, és kegyvesztett lett. Végül 1940 októberében jó szamurájhoz méltóan, a Bushido előírásai szerint rituális öngyilkosságot követett el.

53 Zsukov, G. K.: Emlékek i. m. 131. A hadművészet története i. m. 412.

54 Colvin, J.: Döntő csaták i. m. 236.

55 Khlahhin-Gol, <http://encyclopedia2.thefreedictionary.com/Khalkhin-Gol> 2016. augusztus 26.

A szembenálló felek természetes reakciója, hogy a saját veszteségeiket csökkentik, és az ellenségét nagyítják. Eltekintve attól, hogy a szovjet adatok is igen magas japán katonai veszteséget adnak meg, mégis elsősorban a japán adatok tekinthetők jobban eltúlzottnak. Ha figyelembe vesszük, hogy a csata során nagy tűz, páncélos és főleg légi fölényben lévő ellenséggel harcoltak, akik többször is nagy létszámú japán erőket ejtettek csapdába, illetve nagy veszteséggel járó harcokat kezdeményeztek, akkor szembetűnő, hogy a saját magukra vonatkozóan megadott adataik nagyon is kozmetikázottak. Egy bekerítő csata egyenlő a megsemmisítő ütközetrel, amelyben a gyűrűbe zárt hadsereg megszűnik létezni.

Az augusztus 20-a után vívott csatában a Mongólia területén lévő összes japán egység nagyobb részét bekerítették és megsemmisítették. A csata körülményeit, lefolyását és jellegét tekintve a számoktól függetlenül a japán veszteségek két-háromszorosan kellett, hogy meghaladják a szovjet-mongol oldalét. Viszont Zsukov elhatározás-vázlata (1. sz. ábra) azt igazolja, hogy augusztus 20-án, mongol területen nem állt 61 000 főnyi japán erő, ami nem jelenti, hogy a front mélységében sem lehetett ennyi katona. Véleményünk szerint az utolsó csata japán veszteségei nem haladhatták meg, de biztosan megközelítették a 20–25 000 főt. A teljes csata időtartamára vonatkoztatva természetesen ez a szám sokkal nagyobb volt, ezért mi a szovjet adatok alapján megadott 61 000 fő (és a japánok szerinti 18 000 fő) helyett a japán hadsereg által elszenvedett veszteségeket 30–40 000 főre becsüljük. A szovjet-mongol oldalon viszont legfeljebb 10–15 000 fő lehetett az elesett, megsebesült, eltűnt katonák száma.

Az összecsapás a maga nemében brutális volt, és a felek nem nagyon ejtettek foglyokat. Talán 3000, többnyire súlyosan sebesült japán katona esett szovjet fogságba a harcok során. Ezek közül körülbelül 1000 fő, mivel a japán hagyományok és szokások szerint odahaza elvesztették a becsületüket, mert nem haltak meg, a Szovjetunióban maradt.⁵⁶

56 *Timothy Neeno*: Nomonhan: The second russo - japanese war.<http://www.militaryhistoryonline.com/20thcentury/articles/nomonhan.aspx> 2016. augusztus 27.

A hadseregek

„Miután kiterjesztette uralmát Mandzsúria területére, Japán szembekeverült a Szovjetunióval. 1938-ban és 1939-ben a határviták háborúvá szélesedtek, mely során a szovjetek egyáltalán nem voltak előnyben.”⁵⁷

Úgy gondoljuk, ahhoz, hogy ilyen sommás megállapításokat tehesünk, jobban meg kell vizsgálnunk a két hadsereg állapotát és ebből eredő lehetőségeit az adott időszakban.

A Japán Császári Hadsereget a 19. század második felében hozták létre mint a modernizált Japán hivatalos hadseregét. A sorkötelezettségen alapult, és amerikai, később francia, valamint német segítséggel európai minta szerint fejlesztették, de megmaradtak az évszázados japán katonai hagyományok jellegzetes vonásai. A modernizációt ötvözték a középkorban kialakult szamuráj eszménnyel, aminek következtében fanatikusan harcoló, meglehetősen brutális gépezet lett. Minden katonába belenevelték, hogy nagy megtiszteltetés a császárért meghalni, ezért a megadást szégyennek tekintették, és a szamuráj erkölcskódex alapján tiltották. Nézetük szerint a katona legfőbb kötelessége a halál előtti becsületszerzés, ami a végsőig való harcot jelentette. A kiképzés az európaiak számára kemény követelmények alapján zajlott, és kegyetlenül bántak az újoncaikkal, kemény belső hierarchiát alakítva ki.

Első háborújuk az első kínai-japán háború (1894–1895) volt, majd Tajvan megszállása következett 1895-ben. Az orosz-japán háborúban aratott győzelem meghatározta a hadsereg arculatát. A japán katonák hírhedtek voltak fanatizmusukról és arról a brutalitásról, ahogy a hadifoglyokkal és a civilekkel bántak. Az 1937 nyarán, a Marco Polo hídnál történt incidenst követően kirobbant kínai háború során a japán katonák állati kegyetlenséggel mészárolták a polgári lakosságot is. (Nanking 1937. december)

A japán haderő kétségtelenül létező harci erényei és a Vörös Hadsereg minden e korban meglévő problémája és hiányossága ellenére objektív szemlélő a két hadsereg általános állapotát összehasonlítva csak arra a következtetésre juthat, hogy a Japán Császárságnak a Szovjetunió ellen vívott háborúiban a

⁵⁷ Andrew Wiest – Mary Kathryn Barbier: Gyalogos hadviselés. Hajja&Fiai Könyvkiadó, Debrecen 2003. 31.

30-as években már esélye sem volt. Bár Zsukov a harcok után megdicsérte a japán katonákat és az alparancsnoki állományt, mégis úgy tűnik, hogy hadseregük összességében nem tudott a modern háború követelményeinek megfelelő teljesítményt nyújtani.⁵⁸ Az oroszok iránti szemléletüket tekintve még mindig az 1905-ös háború diadalmámorában éltek, és közben nem vették észre, hogy katonai doktrínájukat tekintve egy előző korszakot képviselnek. Ebből ered, hogy gépesítettség, szervezettség és modernizáció, valamint a modern harc eljárások bevezetése terén is végzetesen lemaradtak ellenségeikkel szemben.⁵⁹ Fegyverzetük elavult, nagy részét még a század elején vagy a 20-as években tervezték. Sok tekintetben gyenge hatékonyságú eszközök, esetleg gyengébb minőségű másolatok voltak. A japán fegyverkezési program, benne a harckocsifejlesztés évekkel volt elmaradva az európai és főleg a szovjet mögött, és az ipari bázisuk sem tette lehetővé a hadsereg arányos fejlesztését.

A japán–szovjet összecsapásokban a harckocsik döntő szerepet játszottak. A két fél katonai vezetésének egy fegyvernemre vonatkozó szemlélete meghatározta az általuk fejlesztett harckocsik minőségét, mennyiségét és alkalmazási elveit. Zsukov a támadás fő feladatát, a mélységi csapást végrehajtó, más fegyvernemekkel együttműködni képes gyorsan mozgó erőként tekintett rájuk. A harcoló szárazföldi csapatok gerincét alkották támadásban és védelemben egyaránt. A szovjet harckocsi-alakulatok az áttörést végrehajtva az ellenség védelmének a mélységében vívott harcban, a lövészcsapatokat támogatva tevékeny szerepet játszottak a győzelem kivívásában. A japán páncélos csapatok fő szerepe ezzel szemben a gyalogos csapatok tűztámogatása volt. Egyfajta mozgó tüzérség szerepét osztották rájuk.

A két fél ennek megfelelően szervezte harckocsicsapatait, és fejlesztette harci gépeit. A szovjet harckocsikat tömegesen, önálló tevékenységre alkalmas egységekben vetették be, míg a japánokat kisebb csoportokban. A szovjet harckocsik gyors, relatíve jól védett, tűzerős, harckocsik ellen is harcolni

58 Zsukov, G. K.: Emlékek i. m. 135.

59 Meg kell jegyezni, hogy már az 1905. évi háború harcaiban is túl sokat vártak a gyalogság áldozatkészségétől, és emiatt a japán gyalogság nagyon súlyos áldozatokat is hozott a veszteségekre való tekintet nélkül indított rohamokban. Nem valószínű, hogy a japán császárság képes lett volna a harcok folytatására, ha nem születik megegyezés, míg az Orosz Birodalom inkább belső problémái, mint erőforrás hiányában ment bele a békekötésbe.

tudó fejlesztések voltak. Ezzel szemben a japán páncélosok nagyrészt az első világháború követelményei alapján megtervezett, lassú, gyenge páncélatú és tűzerejű, harckocsi elleni harcra alkalmatlan eszközök voltak. Az 1939. évi szovjet harckocsik a japán megfelelőik ellen annyira modernnek számítottak, hogy 1945 augusztusában a támadó szovjet erők részeként még jelentős számban és sikeresen harcolva vettek részt a mandzsúriai hadjáratban.

Az 1924-ben induló szovjet haderőfejlesztések egy korszerű gépesített hadsereget tűztek ki célul. A 20-as, 30-as években kidolgozott szovjet hadászat és harcászat aktív, határozott tevékenységet és nagyfokú mozgékonytágot írt elő. Az ilyen elvek alapján működő hadseregnek nagyfokúan gépesítettnek kellett lennie. A harmincas évekre megalkották a gépesített háború elméletét (Triandafillov, Tuhacsevszkij), és az ötéves tervek idején létrehozott ipar bázison megkezdtek az elveket végrehajtani képes hadsereg megteremtését. 1939-ben a Vörös Hadsereg harckocsijainak száma 15 000-re, a tüzérség lövegállománya 56 000-re, a légierő gépeinek mennyisége 10 000-re növekedett.⁶⁰ Mindezekon túlmenően egységes hadműveleti és harcászati szemlélet alapján megteremtették a szovjet gépesített egységek együttműködésének szervezeti kereteit is. Már 1929-ben létrehozták az első kísérleti gépesített ezredet, amelyet 1930-ban gépesített dandárrá, majd 1932-en gépesített hadtestté fejlesztettek.⁶¹ A szovjet harckocsikat több fegyvernem is magába foglaló harcoksidandárokba szervezték. Ezek az egységek hadgyakorlatokon és később a távol-keleti harcokban is bizonyították képességeiket.

Összefoglalva: Japán katonai képességeit tekintve a 30-as években messze elmaradt a Szovjetunióhoz képest, így támadó agresszív fellépése csakis a szükséges ismeretek és az elemi veszélyérzet hiányával magyarázható.

60 Zsukov, G. K.: Emlékek i. m. 110–111.

61 Zsukov, G. K.: Emlékek i. m. 110–111.

A csata értékelése

A Halhin-Gol-i csata az egyik legfontosabb összecsapás volt a második világháborút megelőzően, mert kimenetele döntően meghatározta Japánnak a Szovjetunióval szembeni magatartását. Olyan élmény volt ez, ami a második világháború idején meggondolásra készítette a császári vezetést a félelmetes szomszéddal kapcsolatos politikát illetően.

A Távol-Keleten kivívott szovjet sikerek alapja:

- a pontos és aprólékos tervezés,
- rugalmas, a helyzethez alkalmazkodó vezetés,
- a céltudatos, határozott végrehajtás,
- a légi fölény megszerzése,
- a gondos álcázás és megtévesztés,
- helyi erőfőlény létrehozása,
- a tűzfőlény megszerzése,
- a határozott, gyors csapás,
- manőverezés az erőkkel és az eszközökkel,
- a gépesített és harckocsisapatok tömeges alkalmazása.

Ezzel szemben a japánok statikus, merev, fantáziátlan, a beásott gyalogságra és a korszerűtlen tűzérőre alapozott védelme nem sokat számított. A tűzerővel szemben induló fanatikus, nyílt japán roham (az amerikaiak ellen, a csendes-óceáni szigetvilágban vívott csatáik is bizonyítják) első harsány „Banzáj” üvöltése többnyire az utolsó is volt.

Kezdetben a könnyű siker reményében a japánok támadások sorozatát indították, de meglepte őket a szovjet védelem ereje és a céltudatos ellentámadások szervezettsége. A gyalogság és a tűzérő tüze arcból lekötötte a japánokat, miközben a páncélos és gépesített erők bekerítették őket. A szovjet harckocsi-alakulatok gyorsan szétverték a technikailag is sokkal gyengébb ellenségeiket. A japánok egyértelmű vereséget szenvedtek a szovjet fél összehangolt páncélos gyalogsági és lovassági csapásaitól, a nagy erejű pontosan vezetett tűzérőgi tűztől, valamint a légicsapásoktól.

A Halhánál vívott csata a szabályszerű bekerítés iskolapéldája is lehetne, bár olykor úgy tűnik, mintha nem kapna megfelelő hangsúlyt a hadművészeti irodalomban. Annak ellenére, hogy a csatában a lovasság is fontos szerepet játszott, mégis a harckocsi- és a gyorsan mozgó gépesített alakulatoké volt a főszerep. G. M. Stern gyorsan megértette a történetek jelentőségét, és a csatát Cannae-hoz hasonlította: „*Úgy vélem ez lesz a második tökéletes bekerítő csata a történelemben.*”⁶²

A katonai következményeken túl ez a csata messze ható politikai változásokat is hozott a távol-keleti japán politikában. A Halhin-Golnál történtek a Japán Császárság számára véget vetettek a szovjet és mongol területek felé irányuló terjeszkedésnek. Legfőbb eredménye volt, hogy a japán csapatok a csatát követő időszakban, majd a német invázió után nem támadták sem a Szovjetuniót, sem pedig Mongóliát. Az a kérdés, hogy a szintén ebben az időszakban aláírt német-szovjet egyezmény mennyire váltott ki sokkot a japán vezetésből, nem tárgya ennek a dolgozatnak.⁶³ A későbbi második világháborús japán katonai tevékenységet elemezve el kell ismernünk, hogy nem voltak ideges típusok.

Bár a közvetlen fegyveres összecsapások megszűntek, de a szovjetek számára megmaradt a megbízhatatlan szomszéd okozta fenyegetés a határokon. A japánok figyelme és terjeszkedési szándéka a későbbiekben Kínára és Délkelet-Ázsiára koncentrált. A Szovjetunió így a Németországgal szemben kialakult kritikus, majd háborús helyzetre összpontosíthatta erejének nagyobbik részét, ami nem jelentette azt, hogy teljesen figyelmen kívül hagyhatta volna Japán magatartását. A második világháború során egészen 1945 augusztusáig,

62 Bellamy, Ch. D. – Lahnstein, J. S.: The New Soviet i. m.

63 1939. augusztus 28.

még a szovjet fél számára kritikus időszakokban is (bár a moszkvai csata során vontak el erőket a Távol-Keletről) folyamatosan jelentős szovjet katonai erő állomásozott a térségben (19 hadosztály, 1000 repülőgép és 1200 harckocsi).⁶⁴

A japán fenyegetés a Szovjetunió számára csak 1945 augusztusában szűnt meg végleg, mikor a Vörös Hadsereg egységei fegyverletételre kényszerítették a Kvantung hadsereget.

64 World War II: Soviet and japanese forces battle at Khalkhin Gol, <http://www.historynet.com/world-war-ii-soviet-and-japanese-forces-battle-at-khalkhin-gol.htm> 2016. augusztus 25.

RAINER M. JÁNOS

A STÁTUSZVESZTÉS TÖRTÉNETEI¹

Századosok, 1948–1956

A „Századosok” című kutatás egy jól körülhatárolható, két világháború közötti középosztálybeli csoport, az 1939 januárjában a Ludovika Akadémián felavatott honvédtisztek (160 fő) háború utáni sorsát vizsgálja.² A túlélők (a létszám valamivel több, mint kétharmada) az 1940-es évek végére – ekkor harmincas éveik elején jártak – elvesztették középosztálybeli státuszukat, és meglehetősen alacsony pozíciókba süllyedtek. Ehelyütt a státuszvesztés átélését három volt százados példájával illusztrálom. Valamennyi a szovjet típusú rendszerrel való konfrontáció dokumentumaiban maradt meg, vagyis a rendszer elnyomó gépezetének terméke. Zárt nyelvi világgal van dolgunk, alant azonban talán felsejlenek a századosok egykorú attitűdjei.

I.

A nemesi származású, rádóczi és várallyai Boda Sándor (második előnevét vezetéknevként is felvette, érdekes módon éppen 1948-ban) a budapesti 1. légvédelmi tüzérosztályban szolgált avatásától kezdve végig – a budapesti gyűrűben esett szovjet fogságba 1945. január 30-án. 1947 júliusában tért haza, igazolták, majd B-listázták – ennek ellenére két héttel elbocsátó határozata után, 1948. január 1-jén szolgálatba lépett mint a HM Felszerelési alcsoportfőnökség segéd tisztje. Ekkor még nem léteztek kísérleti átképző tanfolyamok, és a hadse-

1 A tanulmány elkészítését az EFOP-3.6.1-16-2016-00001 „Kutatási kapacitások és szolgáltatások komplex fejlesztése az Eszterházy Károly Egyetemen” című pályázat támogatta.

2 Részlet egy készülő nagyobb lélegzetű tanulmányból.

regfejlesztés sem indult meg. Egy frissen B-listázott, pártonkívüli százados felvétele eléggé szokatlan. Kézenfekvő magyarázatul valamilyen magas kapcsolat szolgálna, ilyenről fennmaradt iratai nem szólnak. Személyi és állambiztonsági irataiban egyaránt található utalás arra, hogy Boda kapcsolatban állt az ellenállási mozgalommal, hogy keresték a nyilasok és a Gestapo is, de ennek részleteire ő maga sem igazolási eljárása során, sem 1950-es keltezésű önéletrajzában nem tért ki. Visszavételében mindenesetre szerepet játszhatott.³

1948. november 25-én a rátóti vasútállomáson a határőrök igazoltatták, majd letartóztatták Boda Sándort. A Budapesti Katonai Törvényszék 1949 februárjában 1 év 3 hónapi börtönre, lefokozásra és politikai jogai 3 évi felfüggesztésére ítélte; fellebbezés híján ez jogerőre is emelkedett. A vád egyrészt *külföldi fizetőeszközök zárolt letétbe helyezésének elmulasztása* volt, mert Boda bátyjától (aki nem tért haza a háború után) levélben 15 dollárt és 25 schillinget kapott. Ezt a csekély összeget ki is akarta vinni 800 magyar forinttal együtt, ami ugyancsak törvénybe ütközött. Kiderült, hogy vétkes ún. *forintkijánlás*ban is: további 800 Ft-ot adott egy bizonyos Horváthnének, aki cserébe 1000 schillinget ígért neki bécsi háza jövedelméből, nyilván Boda sikeres ausztriai érkezése után. A fő vád azonban a katonai büntető törvénykönyvben meghatározott *szökés* volt. Boda egyébként embercsempész segítségével kívánt emigrálni, aki szolgálataiért 1500 Ft-ot kért és kapott.

Boda vallomása szerint az emigráció ötlete hirtelen született, csak két héttel az eset előtt, november 10-én, amikor egészségügyi szabadságot kért. Az akkori viszonyok között komolynak számító pénzösszegek felhalmozása inkább hosszabb tervezetésre utal. Régi kapcsolatrendszerét is mozgósította – Horváthné mellett például évfolyamtársa, Ludmann Emil tüzér százados özvegy édesanyját; ő szerezte az embercsempészt. Ludmann, aki nem tért vissza Magyarországra a háború után, valószínűleg már ekkor is Grazban élt. Lehetséges, hogy Boda osztálytársa segítségére is számított a határ túloldalán. A disszidálás végcélja Boda Franciaországban élő bátyja lett volna, aki vagy játékgyártó vállalkozásában alkalmazta volna öccsét, vagy együtt Ar-

3 Hadtörténeti Intézet Levéltára, Honvédelmi Minisztérium Központi Irattár (HIL HM KI) 5292. sz. tiszti okmánygyűjtő. Boda bátyja, Imre hírhedt hadbíró százados volt, 1945-ben nem tért vissza Magyarországra, lásd *Varga László*: „Forradalmi törvényesség” – Jogszolgáltatás 1945 után Magyarországon. Beszélő, III. folyam, IV. évf. 11. sz. 1999. nov. 57–73.

gentínába mentek volna. Kihallgatásakor Boda azzal indokolta tettét, hogy mint *pártonkívüli régi katona* „nem soká maradhatott volna a hadseregben”, „megélhetési gondtól” vezetve próbált tehát kijutni bátyjához. A fizikai és idegrendszeri betegségektől gyötört százados előre látva valószínű elbocsátását (ami egyébként valóban folyamatban volt) megpróbálta elhagyni az országot; a kísérlet nem sikerült. Egészségi állapotát figyelembe véve kaphatott ilyen enyhe büntetést. Boda 1949 végén egyharmad kedvezménnyel szabadult, társaihoz hasonlóan gyorsan váltogatta munkahelyeit és -köreit, volt biztosítótársasági üzletvezető, geodéta, figuráns és technikus, de utóbbi is a földmérés területén. 1956-ban sikerült neki, ami 1949-ben nem.⁴

2.

Haám Gyula egyike volt a Ludovika 1935–39-es évfolyam kevés önköltséges hallgatójának. Apja, Haám Arthur földbirtokos, országgyűlési képviselő volt, előbb a kormánypárt, 1939-től a nyilasok frakciójában. Haám Gyula gyalogsági főhadnagy 1942-ben nősült, feleségül vette Zsoldos Károly földbirtokos és többszörös háztulajdonos lányát. Az örömteli esemény különös jelentőségét az adta, hogy 1944 késő őszén Zsoldos Vác-Klárpusztai kastélyában bujkált Bajcsy-Zsilinszky Endre, a Magyar Nemzeti Felkelés Felszabadító Bizottságának elnöke. Az ellenállás utolsó kísérletét jelentő politikai-katonai mozgalom azt tervezte, hogy katonai alakulatok és a felfegyverzett civilek akciójával utat nyit a szovjet csapatoknak Budapestre, megkímélve azt az ostromtól, egyben hazai földön, az ország fővárosában hoz létre új, antifasiszta politikai központot, lehetőleg ellenkormányt. Haám százados már (október 9-e óta, sebesüléséből lábadozva) a kastélyban tartózkodott, amikor 22-én Bajcsy-Zsilinszky és felesége, valamint néhány társa, így Fall Endre, az Országos Revíziós Liga ügyvezető igazgatója és Drózd Győző megérkeztek. A következő napokban politikai tanácskozások sorozatát tartották itt, többek között Kovács Imre, Makai Miklós és mások részvételével. Haám százados a rendelkezésére álló autón szállította őket Budapestről Vácra és vissza, és Budapesten is közreműködött a kapcsolattartásban, egészen november 9-ig, amikor is Bajcsyék visz-

4 Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTI) 3.1.9. 3.1.9. V-135730. Boda Sándor vizsgálati dossziéja.

szamentek a fővárosba. Haám (és Zsoldos) ellenállási érdemei révén birtokaik egy részét megtarthatták, a százados pedig átkerült a demokratikus hadseregbe. 1947-ben a váci kiegészítő parancsnokságon teljesített szolgálatot.⁵

Ebben a minőségében jelent meg 1947. április (vagy július) 1-jén Püspökháttanban, hogy szemrevételezze az alakulat számára esetleg megvásárolandó lovakat. Dolga végeztével a százados a kocsmába ment, majd a falusi cipészhez tért meg vacsorázni, ahol hamarosan egy zenész (hegedűs) cigány is megjelent. Ekkor hangzott volna el az a mondat, amelyből néhány hét múlva népügyészégi vádirat lett, amelynek révén Haám századost előbb felfüggesztették, majd a hadseregből is eltávolították. Vádirati megfogalmazásban Haám azt mondta a zenésznek, aki felajánlotta, hogy elhúzza a tiszt úr nótáját: *„Menj a kommunista titkárhoz hegedülni! Le vagytok szarva az összes titkáraitokkal együtt, a fene ette volna meg az összes MKP és Szocdempárti tagokat, ahol egy is van!”*

A püspökháttani rendőrség meghallgatta valamennyi jelenlévőt, a századost, a tisztiszolgáját (aki polgári alkalmazott volt, egyesek kocsisnak, küldöncnek mondták), a cipészt, a feleségét, a zenészt és a cipészék ismerősét, Kohn Mór fuvarost. Kohn rongy- és bőrgyűjtéssel is foglalkozott, s ha bőrt vitt a cipésznek, ott is aludt nála. Ahogy a szóban forgó estén is. A történeteket nagyjából ugyanúgy mondták el mindannyian. A százados kíséreléssel a kocsmában tudta meg, hogy a cipészéknél lehet vacsorázni. A cigány maga jelent meg, hallván a vendég érkezéséről. A beszélgetés ekkor már tartott egy ideje, és az általános helyzet körül forgott. Amikor Lakatos László felajánlotta szolgálatait, Haám elküldte, mondván, nincs pénze ilyesmire. A hegedűs arra hivatkozott, hogy a kommunista falujáróknak is szokta húzni (és azok jól megfizetik), mire elhangzottak az inkriminált mondatok. Lakatos, Haám kérdésére, hogy kommunista-e, magát szocialistának vallotta. A százados erre kifakadt, mondván, „kellett ez a világ nektek”, hiába van neki földje, feketén kell vásárolnia a búzát, mert a termettet be kellett szolgáltatni 40 Ft-ért mázsánként, és meg kell venni 170-ért. Szóba került a „legény” havi 210 Ft-os fizetése, hogy nincs rendes ruhája – de parancsnoka is ugyanígy van ezzel: *„Itt vagytok én is, nincs egy rendes ruhám, sem egy rendes cipőm, mint*

5 Budapest Főváros Levéltára (BFL) XXV.2.b - 1947 – 4901. Budapesti Népügyesség, büntető iratok.

azelőtt, így kell kinézni egy magyar századosnak?!" A konyha padlatán pihenő Kohn az egyik vallomás szerint erre azt javasolta volna, hogy keményen kell dolgozni; más interpretációban védelmébe vette a munkáspártokat. Szóváltás alakult ki a tisztiszolga és az ágyrajáró fuvaros között. Ennek tartalma tűnik a legkevésbé rekonstruálhatónak. Az egyik verzióban a csicskás azt mondta, Kohn azért védi a baloldali pártokat, mert kommunista, feketéző vagy zsidó (esetleg mind a három!); a másikban azt, hogy azért mondja ezt, mert egy feketéző zsidó – ebből az emlékezetből a kommunista hiányzott. Kohn szerint a százados kérdezte meg, milyen vallású, és amikor kiderült, hogy zsidó, gyorsan elhallgattatta a legényét, aki viszont azt vallotta: ő csak annyit mondott, hogy manapság kizárólag feketezésből lehet megélni. Haám úgy emlékezett, hogy a legénye hozta fel Kohn zsidóságát, mire ő leintette: *„Fogd be a szádat, ez nem ide tartozik, ilyent mondani nem lehet.”* A szóváltás (és a vacsora) végeztével a cipész – aki egyik kihallgatott szerint sem nyilvánított véleményt – a rendőrségre ment feljelentést tenni, egyben jelentette az esetet a községi MKP-titkárnak is. Haám százados a kisbírónál aludt, másnap pedig – hallván a feljelentésről – felkereste mind az MKP, mind az SZDP helyi titkárait, és bocsánatot kért. 1947. július 14-én ennek ellenére letartóztatták, de pár nap után elengedték; végül a Budapesti Népügyészség novemberben megszüntette az eljárást, mert a kijelentést nem látta alkalmasnak a gyűlöletkeltésre, továbbá értékelte Haám bocsánatkérését is. Az ily módon rögzített diskurzus tartalmazta az átmeneti évek közbeszédének megannyi központi témáját. Számunkra a legérdekesebb a középosztályi státusz megingásának érzékelése, a kommunistáknak tulajdonított felelősség mindezért – és persze a nem múltó antiszemitizmus. Figyelemre méltó, hogy a politikailag iskolázott százados éppen ezzel szemben lépett fel (minden bizonnyal), elválasztva az antikommunizmust annak mindennapi antiszemita keretétől. Sokat ez sem segített rajta, mert a hadseregből még abban az évben eltávolították. Haám Gyula felesége birtokán gazdálkodott 1951-ig, majd Budapestre jött, és a II. ker. Sütőipari Vállalatnál lett áruszállító. Innen 1962-ben fegyelmivel elbocsátották, és a Mezőgazdasági Termékeket Rakodó, Szolgáltató és Feldolgozó Szövetkezeti Vállalatnál helyezkedett el mint árudiszponens.⁶

6 BFL – XXV.4.a – 1962 – 128, Fővárosi Bíróság, büntetőperes iratok.

3.

Az identitás válságának talán legtisztább és mindenképpen legtömörebb megfogalmazása lett a Gerley Győző százados elleni eljárás alapja. Vitézi címét Gerley hivatásos honvéd alezredes apjától örökölte. Eredetileg az évfolyam két folyamór fegyvernemhez tartozó hallgatójának egyike volt, 1942-ben azonban repülőtisztté képezték, át és az 1. távfelderítő repülőosztály kötelékébe került. Velük teljesített (keleti) frontszolgálatot két ízben, s szerzett a szokásos kitüntetések (Kormányzói Dícsérő Elismerés bronz, Tűzkereszt I. fokozat) mellé egy II. osztályú német vaskeresztet is. Amerikai hadifogságból 1945 őszén érkezett haza, a következő év tavaszán igazolták, nyáron B-listázták mint létszámfeleltit. Ám érdekes módon ezt a határozatot 1947 augusztusában visszavonták, sőt vissza is helyezték a tényleges állományba. Ismét igazi százados lett, de nem sokáig, mert 1948. január 1-jével nyugállományba helyezték. A későbbi iratok meglehetősen nagyvonalúsággal ábrázolták Gerley polgári foglalkozásait; 1950-ig többnyire segédmunkás volt itt-ott, 1950-ben a Budapest Kőbányai Középítési Nemzeti Vállalat munkavezetője lett, 1955-ben pedig az újpesti Vacuumtechnikai Gépgyár alkalmazásába került (a bírósági iratok az Egyesült Izzót, a gépgyár törzsvállalatát tüntették fel), ahol a műszaki osztály szabványügyi csoportvezetői beosztását foglalta el. Számos társával ellentétben Gerley százados már az ötvenes évek közepére stabilizálta helyzetét a szocialista rendszer alsó középosztályában: távol a fizikai munkától, technikus besorolásban. Ehhez külön szakképzettséget nem szerzett, de Ludovika helyett minden iratában *műszaki akadémiát* tüntetett fel iskolai végzettségként. Az akkori átlagot meghaladó, 1500 Ft-os havi keresettel rendelkezett. Tartalékos tisztként megbízhatatlannak nyilvánították, de ezt talán nem is tudta. Nyilvántartásba vételekor, 1950-ben nem utasította el a Néphadseregben való tényleges szolgálatot sem (erről minden tartalékos tisztnek nyilatkoznia kellett), de hangsúlyosan utalt szívbetegségére. A kieg persze amúgy sem számolt Gerley tartalékos százados aktiválásával. Gerley özvegy édesapja az ötvenes évek elején csaposként dolgozott, „nyugdíj és özvegyi nyugdíj nélkül”, mint fia írta önéletrajzában – vagyis a stabilizáció távolról sem terjedt ki az egész családra.

1955. június 8-án – fizetésnapon – Gerley barátaival szórakozott a margitszigeti Nagyszállóban, ami jelentős mennyiségű szeszes ital elfogyasztását (is) je-

lentette.⁷ Hajnali 2 óra körül a Móricz Zsigmond körtéri talponállóban találta magát egy ismeretlen személlyel iszogatva, akivel együtt is indultak el onnan 2 után. A Magyar Nemzeti Bank körtéri fiókjánál, az építkezési állványzat alá húzódva egy rendőr szakaszvezető posztolt. Ha Gerley meglátja, feltehetően nem mondta volna ismeretlen társának, amit a rendőr hallott: „Én vitéz Gerley Győző százados vagyok, az voltam és az is maradok, nem adok neki 5-6 hónapot!” A szakaszvezető igazoltatta őket, az ismeretlen társ elpárolgott, a százados azonban átadta személyazonossági igazolványát. De csakhamar meggondolta magát, és megpróbálta kicsavarni a rendőr kezéből a passzust, mire az pisztolyt rántott. Gerleylet előállították, majd előzetes letartóztatásba helyezték.

Bár Gerley ismeretlen beszélgetőtársa eltűnt, a jelenetnek mégis akadt kívülálló tanúja, egy arra járó villamoskalauz. Gerley kijelentésére vonatkozóan semmit sem tudott mondani, mert azt nem is hallotta, már csak az igazoltatásra lett figyelmes. Zűrzavaros vallomásaiban eleinte azt állította, hogy amíg a rendőr az igazolványt tanulmányozta, Gerley „jelekkel”, esetleg „szájmozdulattal” arra hívta fel, hogy együtt üssék le a szakaszvezetőt. Ez a momentum, amely a hatóság elleni erőszak amúgy is baljós vádját jelentősen súlyosbította volna, az eljárás középpontjába került. 1955 augusztusában Gerley azért kapott 4 év börtönt, mert a bíróság hitelt adott a kalauz vallomásának. A vádlott fellebbezett, s új idők jeleként a Legfelsőbb Bíróság ősszel az ítéletet hatályon kívül helyezte, éppen a bizonyítékok elégtelensége és a bizonyítási eljárás hiányosságai miatt. 1956 januárjában a Fővárosi Bíróság új ítélete a kalauz vallomását ellentmondásosnak találta (félreérthette, úgymond, a vádlott részeg dülöngélését...), és csak az izgató kijelentésre, valamint az igazolvány visszaszerzésének kísérletére szorítkozott. Az új ítélet 2 év 6 hónap lett, a védelem újabb fellebbezését ezúttal elutasították, és az ítélet 1956. március 26-án jogerőre emelkedett.

Érdemben azonban nem sokat változott. A vádirat a korabeli szokások szerint nem tartalmazta az inkriminált mondatot, a bíróság(ok) azonban kénytelen(ek) volt(ak) foglalkozni vele. „Nyilvánvaló, hogy a vádlott belső megye-

7 A bírósági ítélet 3,5 dl rumot és 3 * 3 deci bort rögzített, de utalt az adatok bizonytalanságára. ÁBTL 3.1.9. V-152.540 Simoncsics János és társai vizsgálati dossziéja. – A dosszié 3 személy egymással semmiféle összefüggésben nem álló ügyének ítéleteit tartalmazza. Lásd még BFL XXV.4.a - 1955 – 10936, Fővárosi Bíróság.

győződése az volt, hogy rendszerváltást kíván és a vádbeli alkalommal azt a reményét fejezte ki, hogy ez a rendszerváltozás rövidesen be is fog következni és ő ismét vitéz Gerley százados lesz” – fogalmazta meg az értelmezés lényegét a Legfelsőbb Bíróság.⁸ A tágabb politikai és szociológiai kontextust már az első ítélet rögzítette, s az végig megmaradt. *„A bíróság a büntetés kiszabásánál különös mértékben vette figyelembe azt a tényt, hogy a vádlott osztályhelyzeténél fogva népi demokráciánk ellensége.”* Meghallgatták Gerley főnökeit, akik úgy nyilatkoztak, hogy munkáját jól végezte, munkatársaihoz való viszonya *„közepes [sic!], zárkózott természetű, csak közvetlen munkatársaival közlékenyebb.”* Bár ellenséges megnyilvánulásai nincsenek, politikailag nem tartották megbízhatónak. Az első tárgyaláson meghallgatott személyzetis szerint *„magatartását nem kísértük figyelemmel. Korábbi osztályvezetője jó véleménynel volt róla. [...] Társaságot épített ki maga körül nem megfelelő elemekből.”* Vagyis, fordította le a bíróság, *„kapott lehetőséget”,* azonban *„ezt nem becsülte meg, és a legelső alkalomkor, amikor az ital hatása alatt érzései, gondolatvilága felszabadult, kiütközött igazi énje, demokráciánkkal szemben érzett gyűlölete és máris a rendszerváltozás iránti óhajának adott kifejezést.”*⁹

Úgynevezett „kis idő” (rövidebb tartamú szabadságvesztésre) elítéltként az 1956 nyári – kora őszi felülvizsgálati eljárások nem terjedtek ki Gerley ügyére. Az iratok szerint 1957. január 21-én helyezték feltételes szabadláb-
ra, a börtönparancsnok rendelete alapján; februárban a Fővárosi Bíróság végrehajtási kegyelemre javasolta, miután büntetése felét letöltötte, s mert tettét erősen ittas állapotban követte el. Az Igazságügyminisztérium viszont 1957 április elején nem tartotta indokoltnak a kegyelmi javaslatot.¹⁰ Ennek alapján azt gondolhatnánk, hogy Gerley a forradalom idejét végig a börtönben töltötte, s pusztán egy parancsnoki rendeletnek köszönhetette – ideiglenesen? – szabadságát.

Valójában 1957 kora tavaszán, míg ügye tovább keringett a segédhivatalok útvesztőiben, Gerley százados már árkon-bokron túl járt. A szabadság nem a börtönparancsnok, hanem a fiatal filmsztár, a később megannyi emléke-

8 ÁBTL 3.1.9. V-152.540 Simoncsics János és társai vizsgálati dossz. 16.

9 BFL XXV.4.a - 1955 – 10936, Fővárosi Bíróság.

10 Uo.

zetes katonafigurát megformáló¹¹ Darvas Iván képében érkezett meg számára 1956. október 31-én. Darvas, oldalán egy századossal (!) és a Legfőbb Ügyészség Forradalmi Bizottsága által megbízott ügyésszel, politikai ügyben tíz évre ítélt bátyját kereste azon a napon a kőbányai Gyűjtőfogházban, őt jött kiszabadítani. Mikor megtalálta, befejezte misszióját, amelynek révén aznap mintegy száz politikai foglyot engedtek el. Gerley Győző a forradalom után emigrált, Darvas pedig az ő helyére került, csak némileg később. Darvas ügyének lelkiismeretes vizsgálói ötvenhárom általa, az első napon kiszabadított személyt azonosítottak és foglaltak listába.¹² A 39-A-342. törzsszámú elítélt, Gerley Győző, ha végül vitéz nem is, de tényleg (horthysta) százados maradt – mert ezzel a megjelöléssel szerepelt Darvas bűnlajstromán, az utolsó érdemi iraton, amely Magyarországon róla született.¹³

1945 után a századosok közül nagyon kevesen jutottak odáig, hogy a szovjet típusú rendszerrel való ellenérzésnek valamennyire is nyíltan hangot adjanak. Ha mégis, akkor ezek a hangok ugyanazt tartalmazták. A néphadseregben jövőjét kilátástalannak tartó Boda százados, a püspökháti cipész konyhájában vitatkozó Haám százados és a körtéri hajnalon ismeretlen cimborájának *bemutatkozni* szándékozó Gerley százados egyaránt státuszának elvesztését róta fel a szocialista rendszernek. Az elvette tőlük a biztos jövőt (Boda), a ranghoz méltó életszínvonalat, még annak szerény, mondhatni, alapvető attribútumait is, mint a rendes ruha, cipő, a valahogy kinéző csicskás és egy kis muzsikáltatás a cigánnyal (Haám), valamint a rangot és presztízst (is) kifejező rendfokozatot és megszólítást (Gerley). Nem érdektelen, hogy a szocializmus egyéb vonatkozásairól ezek az emberek semmit sem mondtak – bár nagyon is elképzelhető, hogy megvolt róla a véleményük. A hatalmi gépezet potenciális ellenséggként azonosította őket. Elég volt néhány utalás az elveszett státuszra, a represszió sem maradt el.

11 Például a *Tizedes meg a többiek* tartalékos hadnagya, vagy a *Hideg napok* Tarpataki főhajónagya.

12 ÁBTL 3.1.9. V-141.863 Darvas Szilárd (Iván) vizsgálati dossziéja.

13 1999-ben kérte szolgálati idejének megállapítását, lásd HIL HM KI 12525. Gerley Győző tiszti okmánygyűjtője. – Ebből az iratcsomóból az is kiderül, hogy a kiegészítő parancsnokság már 1957. január 20-án tudott Gerley emigrációjáról, nyilván a tanácsi szervek bejelentése alapján – vagyis a köz- és katonai igazgatás ezúttal éberebb volt az állambiztonságnál...

VALUCH TIBOR

MUNKÁSGENERÁCIÓK NYOMÁBAN¹

**Az anyakönyvek² mint a magyar nagyüzemi
munkásság társadalomtörténetének forrásai**

Közelítések

A hazai történeti-szociológiai, társadalomtörténeti kutatásokban az elmúlt években a szükségesnél és a lehetségesnél is kisebb figyelmet fordítottak az anyakönyvekre mint lehetséges, sokrétű és igen hasznos információkat rejtő forrásokra. Ezen túlmenően talán nem túlzás az az állítás sem, miszerint a családtörténet mint módszer eddig visszafogottan jelent meg a történeti és szociológiai kutatásokban, ami többek között azért is sajnálatos, mert ennek hiányában számos mikrotörténeti és mikroszociológiai megközelítés, értelmezés lehetősége maradt kihasználatlanul. A kevés számú, üdítő kivétel közé tartozik többek között Benda Gyula keszthelyi vizsgálódása,³ újabban pedig Kövér György kétezres évekbeli tiszaezlári kutatása,⁴ amely a vérvád

1 A tanulmány az NKFIH-116625. számú pályázatának keretében és a CEU IAS Senior Core Fellowship támogatásával készült.

2 Jelen tanulmányban csak a születési, házassági és halálozási anyakönyveket vizsgálom. Az 1895 előtti egyházi anyakönyvek kapcsán lásd. *Biszak Sándor – Lakatos Nándor – Vajk Ádám: Az egyházi anyakönyvek digitalizálásának lehetőségei – módszertani tanulmány.* [H. n.] 2008. http://archivum.asztrik.hu/sites/default/files/letoltesek/akvi_tanulmany.pdf

3 Lásd *Benda Gyula: Társadalomtörténeti tanulmányok.* Osiris, Bp. 2006.; *Üő: Zsellérből polgár. Keszthely társadalma 1740–1848.* L'Harmattan – Zala Megyei Levéltár, Bp. 2008.

4 Az eredmények összefoglalását lásd *Kövér György: A tiszaezlári dráma.* Osiris, Bp. 2011.

történetének feldolgozása kapcsán többek között azt is kitűnően szemlélteti, milyen lehetőségei vannak a családtörténeti és anyakönyvi forrásokra és módszerekre alapozó, ezeket szervesen felhasználó elemzéseknek, miként lehetséges ezekre támaszkodva családtörténetek segítségével rekonstruálni egy tizenkilencedik századi lokális társadalom történetét és annak változásait. Bár az adott keretek között nincs lehetőség a kérdéskör teljes körű historiográfiájának áttekintésére, azt meg kell jegyezni, hogy az anyakönyveket a társadalomtörténeti kutatások, főként a családtörténet vagy egy-egy életpálya történetének a feltárására, adatolására, rekonstrukciójára használták, de inkább csak kiegészítő jelleggel. Nem vagy csak elvétve került sor az anyakönyvek segítségével kapcsolati hálók, generációs sajátosságok vizsgálatára, miként a lokális társadalmak vizsgálatában is csak ritkán használták/használják szisztematikusan, annak ellenére, hogy sokféle adattartalmuk révén erre is alkalmasak. Az anyakönyvek adatait tömegesen a magyar társadalomtudományosságban is elsősorban a demográfiai, történeti demográfiai kutatásokban – termékenység, demográfiai magatartás –, család- és háztartás-szerkezeti vizsgálatokban dolgozták fel⁵ igen sokrétűen és színvonalasan.

A kutatásról röviden

A kollégáimmal⁶ együtt folytatott kutatás célja a magyar nagyüzemi munkásság társadalomtörténetének a vizsgálata a dualizmus időszakától a rendszerváltásig. A kutatás során a hagyományos történeti, társadalom-

5 Ebben a kérdéskörben úttörő kutatásokat folytatott többek között Andorka Rudolf, Faragó Tamás, Benda Gyula, Dányi Dezső, Dávid Zoltán, Faragó Tamás, Fügedi Erik, a fiatalabb generációkhoz tartozók közül Őri Péter és Pakot Levente munkásságát kell kiemelni. A jelenleg folyó történeti demográfiai kutatásokat lásd: <http://demografia.hu/hu/tortene-ti-demografia>. A máig alapvető fontosságú munkák közé tartozik: *Andorka Rudolf*: A családrekonstitúciós vizsgálat módszerei. A Központi Statisztikai Hivatal Népeségtudományi Kutató Intézetének Történeti Demográfiai Füzetek 4. Bp. 1988.; *Faragó Tamás*: Paraszti háztartás- és munkaszervezet-típusok Magyarországon a 18. század közepén. Pilis-budakörnyéki birtokos paraszti háztartások 1745–1770 között. KSH Könyvtár, Bp. 1985.; *Faragó Tamás*: Tér és idő – család és történelem: Társadalomtörténeti tanulmányok, 1976–1992. Bíbor Kiadó, Miskolc 1999.

6 Az NKFIH-116625. számú projektjének résztvevői: Papp Andrea, Nagy Péter, Alabán Péter, Kisörsi Zsófia, Márton Sándor. A kutatás honlapja: <http://rework-otka.hu>

statisztikai, szociológiai megközelítések mellett kiemelt szerepet szánok/szánunk a többgenerációs – jelen esetben ózdi – munkáscsaládok családtörténeti vizsgálatának, aminek egyik alapvető forrását képezik az anyakönyvek. A kutatás keretében ezek segítségével – is – megpróbálom rekonstruálni a többgenerációs, jelen esetben az ózdi gyárhoz kötődő munkáscsaládok generációinak élettörténetét, amit a leszármazottakkal készített életútinterjúk egészítenek ki, másfelől a gyárhoz több generáción keresztül kötődő munkásokkal, alkalmazottakkal készített interjúk életrajzi adatait bővítjük és pontosítjuk az anyakönyvek segítségével. Az anyakönyvi adatok feldolgozásának harmadik metszetét az egyes időmetszetek – pl. a 19–20. század fordulója – anyakönyvi adatainak teljes körű történeti-demográfiai feldolgozása, illetve az ezen a módon – gyakorlatilag véletlenszerűen – kiválasztott generációk tagjainak nyomon követése, élettörténetének rekonstrukciója jelenti, amihez nyilvánvalóan az elérhető gyári és helyi dokumentumok is szükségesek.

Mindennek kapcsán merül fel az a kérdés, hogyan lehet minél teljesebben rekonstruálni a történeti és általános értelemben véve is „teljesen hétköznapi” családok, emberek életútját, élettörténetét. Miként az is, hogy mindez milyen értelemben segítheti a gyári-lokális társadalom tagoltságának, működésének a megértését. Jelen tanulmányban először az anyakönyvnek mint társadalomtörténeti forrásnak az értelmezési, elemzési lehetőségeit és kérdéseit vizsgálom, egészen pontosan azt, milyen kutatási kérdések megfogalmazását és megválaszolását segítheti ez a dokumentumfajta, majd mindezt egy családtörténeti vázlat segítségével tesztelem és szemléltetem.

Az anyakönyv mint társadalomtörténeti forrás

Ha arra a kérdésre keressük a választ, miként használható az anyakönyv a munkásság társadalomtörténetének a kutatása során, erre nyilvánvalóan összetett válasz adható. Egyrészt magától értetődően a családtörténet alapvető forrása, a legfontosabb személyes és családtörténeti adatok regisztere. Ezen túl lehetőséget biztosít a családtörténeti rekonstrukcióra/rekonstitúcióra, hiszen egy egy-vizsgált időszakban biztosítja az azonos családba tartozók egymáshoz rendelését, összekapcsolását, a nagycsalád szerkezetének felvázolását. Ugyancsak fontos forrása az anyakönyv az élettörténeti események rekonst-

ruálásának, éppen úgy, mint az informális társadalmi kapcsolatok, kapcsolati hálók feltárásának, továbbá az egyes családok településen belüli térbeli elhelyezkedésének és mozgásának is. Az szintén sokat elárul egy-egy lokális társadalom működéséről, szokásrendjéről, a magánéleti, baráti kapcsolatokról, hogy kinek, mikor, ki volt az esküvői tanúja, kit hívtak meg keresztszülők: rokonokat, barátokat, szomszédokat?

Nyilván arra is alkalmasak az anyakönyvek, hogy részletesebben elemezzük a történeti demográfiai folyamatokat azokban az esztendőekben is, amikor más források, például népszámlálások nem teszik ezt lehetővé. A születési, házassági és halálozási anyakönyvek adattartalmai természetesen eltérőek, de egy hosszú távú vizsgálat keretében lefolytatott életesemény-történeti megközelítéshez mindhárom regiszter adatai szükségesek.

Az anyakönyvek adattartalma időről időre változott, azt követően is, hogy a 19. század végétől bevezették az egységes állami anyakönyvezést, ez azt is jelenti, hogy egyes kérdések vizsgálata – a rendszerint adatcsökkentést jelentő változások miatt – csak egyes időszakokra vonatkoztatva lehetséges. Így például a 19–20. század fordulóján a születési és a házassági anyakönyvek még alkalmasak a földrajzi mobilitás, a migráció és a településen belüli helyváltoztatás elemzésére, házassági mobilitás vagy immobilitás vizsgálatára, hiszen tartalmazták a szülők születési, származási helyét, a házaspárok születési helyét is, később már ez kevésbé lehetséges. Az anyakönyvek felhasználhatók a családon belüli generációs mobilitás történeti elemzésére mindaddig, amíg rögzítették a szülők, a menyasszony és a vőlegény foglalkozását. Az intergenerációs mobilitás kapcsán érdekes lehet, miként, milyen arányban váltottak foglalkozást az újabb generáció tagjai szüleikhez képest. Mekkora volt azok aránya, akik a szüleik foglalkozásában maradtak? Milyen intenzitású volt a munkásságba történő beáramlás a paraszti és iparos csoportokból? Miután az anyakönyvi adatok között a foglalkozás és a lakóhely megtalálható, így esetenként az adott település egy részének foglalkozási szerkezetének elemzésére is lehetőség van. A migráció kapcsán látható, hogy a századfordulón viszonylag jelentős az Erdélyből, elsősorban Krassó-Szörény vármegyéből Salgótarjánba és Ózdra vándorlók magas aránya. Az anyakönyvek segítségével e tény és a belső vándorlási hullám méretei rögzíthetőek, s vizsgálható az is, milyen volt az ide vándorlók felekezet, foglalkozás szakképzettség szerinti

összetétele. A vándorlás motivációi részben a családi kapcsolatok feltárásával és a gyári iratok segítségével fejthetők meg.

Fontos adalékokkal szolgálnak az anyakönyvek a lokális társadalom és egyes rétegei, illetve az adott térségben élők foglalkozási csoport szerinti demográfiai magatartásának, valamint a klasszikus történeti demográfiai kérdéseknek az elemzéséhez is. A házassági anyakönyvek segítségével azokon az alapkérdésen túl, miként alakult a házasságkötések száma az adott év során, és mutat-e valami szezonalitást, milyen napra esett az esküvő, hogyan változott az átlagos házasságkötési életkor, volt-e ebben érdemi eltérés a foglalkozási csoportok szerint, befolyásolta-e a felekezeti kötődés a házasságkötést, s ha igen miként, vizsgálható a házassági exogámia és endogámia területi vonatkozásban, felekezeti és nemzetiségi megoszlás, valamint az egyes társadalmi réteghez való tartozás szerint is. Ugyancsak érdekes, volt-e eltérés a századfordulós munkáscsaládok és földműves családok demográfiai magatartása között Ózdon, s ha igen, akkor miben nyilvánult meg, a házassági szokásokban, stratégiákban, a gyermekvállalásban. A házassági és születési regiszterek segítségével elemezhető a család- és háztartásszerkezet változása vagy éppen változatlansága, az átlagos családnagyság és az átlagos gyermekszám alakulása. Mennyire volt általános a magas gyermekszám Ózdon a 19–20. század fordulóján? Volt-e különbség az egyes társadalmi csoportok – munkások, polgárok, parasztok – esetében? Mi volt ennek a magyarázata? Láthatók-e különbségek az országos és a helyi demográfiai trendek között? Milyen jellegzetességei voltak a településnek és a gyárnak a belső vándorlás folyamatában?⁷ Az anyakönyvek alapján elemezhető, hogy mekkora volt a századfordulón a mobil népesség aránya a településen, ezen belül a munkások között? Itt azokról beszélünk, akiknek a szülei nem Ózdon születtek, ők maguk viszont igen.

A halotti anyakönyv alkalmas a halálloki struktúra, a csecsemő- és gyermekhalandóság vizsgálatára, az élettartam elemzésére, az elhalálozottak korösszetételének a vizsgálatára, a helyi halálozási viszonyok és az országos

7 Az országos trendeket Dányi Dezső dolgozta fel és tette közzé a 2000-es történeti demográfiai évkönyvben. Lásd. *Dányi Dezső: A XIX. század végi hazai belső vándorlás néhány jellemzője*. In: *Történeti Demográfiai Évkönyv*, 2000. Szerk. Faragó Tamás – Őri Péter. Bp. 2000. 21–121.

trendek összehasonlítására, a halálozási ráta változásainak elemzésére, a felnőtt halandóság jellegzetességeinek vizsgálatára. Vizsgálható a gyári balesetek gyakorisága a haláloki bejegyzések alapján. A halotti anyakönyvek a haláloki struktúra mellett szintén alkalmasak egy-egy konkrét esetben egy mikrotörténeti jellegű esemény, pl. gyári üzemi baleset rekonstrukciójára, az anyaggyűjtés egy-egy ilyen esetben a gyári és az árvaszéki iratokkal, a korabeli sajtóval egészülhet ki.

Az anyakönyv mint történeti forrás megbízhatósága természetesen nem minden esetben száz százalékos, bár ebben az esetben már kétségtelenül nem kell attól tartani, hogy valamilyen demográfiai/családtörténeti alapesemény rögzítése elmaradt volna. A pontatlanság inkább a foglalkozási és a felekezeti bejegyzések esetében figyelhető meg. Az ózdi anyakönyvek tanúsága szerint a foglalkozás esetén gyakran megelégedtek a vasgyári munkás bejegyzéssel, máskor viszont feltűntették a szakmát. Kétségtelen, azt a kutatás jelenlegi szakaszában még nem lehet pontosan tudni, hogy ez valóban csak pontatlanság, vagy a szakképzett és a szakképzetlen munkások közötti különbségtétel módja volt.

Generációs megközelítés – A B. család⁸ generációi

A kutatás során eddig összegyűjtött anyakönyvi⁹ és családtörténeti adatok szerint a B. család öt generációjának élete kötődött a kohászathoz, vasgyártáshoz a 19. század közepétől a 20. század végéig. Az ötből négy generáció tagjainak többsége élete aktív szakaszában a salgótarjáni és az ózdi vasgyár munkása vagy alkalmazottja volt. A harmadik generációval bezárólag a család férfi tagjai valamennyien vasgyári munkások voltak, csak a harmadik generáció egyik tagját ifj. B. Ignácot érintette a 20. század közepén, a kommunista hatalomátvétel időszakában kibontakozott káderkiemelés, aminek következtében az elismert lakatos szakmunkásból a versenyiroda vezetőjévé,

8 A családnévet személyiségi jogi okok kapcsán anonimizáltam. Jelen tanulmány keretei között csak a családtörténet vázlatos összefoglalására, fontosabb jellegzetességeinek a rövid összegzésére van lehetőség.

9 Az adatok összegyűjtéséhez elsősorban a salgótarjáni és ózdi római katolikus egyházi születési, házassági, és halálozási anyakönyveket használtam.

majd újítási megbízottá vált. Az első és a harmadik generáció tagjai között kismértékű intragenerációs és határozottabb intergenerációs mobilitás volt megfigyelhető, ami a szakképzetlen segéd- és betanított munkástól a képzett szakmunkás pozíciójába való elmozdulást, a harmadik generáció egyes tagjai esetében pedig a szakmunkásból alkalmazottá válást jelenti. A negyedik generáció esetében már határozottabb felfelé irányuló mobilitás volt megfigyelhető, a generáció tagjainak egy része kikerült a munkásságból, és kohómérnökké, lelkésszé, katonatisztté vált, másik része pedig továbbra is képzett gyári munkás maradt. Az ötödik generáció tagjaira már szórta, összetettebb mobilitás jellemző, egyesek értelmiségi pályára kerültek, de volt, aki mérnökcsaládból származó szakmunkássá vált, és éppen akkor kezdte a pályafutását, amikor az ózdi gyárat bezárták a kilencvenes évek közepén. Ő hosszabb munkanélküliség és külföldi munkavállalás után visszatért, és az egyik kohászati utóvételezés munkása lett.

A család eredetét vizsgálva az anyakönyvi adatok és összeírások alapján látható, hogy tagjainak többsége a 18. század közepén Felső-Magyarországon, Trencsén és Nyitra vármegyében élt, nemzetiségi szempontból tekintve német, szlovák, magyar etnikai háttérrel rendelkeztek. A család egyik ága ott maradt, a családfők többsége valamilyen iparos foglalkozás (cipész, szabó, esztergályos, kőműves) üzője volt, főként Verbócz, Kolos és Miava településen a 19. század második felében, amit az 1891-ben kiadott országos iparosjegyzék és tanúsít.¹⁰ Ennek az ágnak a tagjai közül többen Észak-Amerikába vándoroltak ki a 19–20. század fordulóján. A másik ág tagjai 19. század második harmadában Erdély gyorsan iparosodó déli-délnyugati részére, Stájerlak, Anina, Nadrag és Resicabánya¹¹ vidékére települtek át, és az ottani vaskohászati üzemekben dolgoztak munkásként, ők alkották az első, a legidősebb munkásgenerációt. Ehhez tartozott az 1840-es évek elején született id. B. Mihály, akinek a C. Máriával kötött házasságából két gyerme-

10 Magyarország iparosainak és kereskedőinek cím- és lakjegyzéke jegyzéke, 1891. Szerk. Jekkelfalusy József. Pesti Könyvnyomda Részvénytársaság, Bp. 1892.

11 Aninán 1846-ban alapították a vasgyárat, Nadragon szintén 1846-ban létesítettek vasutakat, 1849-ben hengerművet, 1861-ben pedig lemezgyárat. Resicabánya pedig a 18. század második felében kezdődött a vasgyártás, majd a 19. században a település a történelmi Magyarország egyik igen fontos ipari központjává vált.

ke származott. Az immár második generációhoz tartozó két testvér közül az 1868-ban született ifj. B. Mihály Stájerlakon maradt, ám ugyanabból a felső-magyarországi Pelsőc községben élő családból nősült, mint a testvére. Az 1872-ben Stájerlakon született, már Dél-Erdélyben gyári munkásként dolgozó, római katolikus vallású, írástudatlan id. B. Ignác települt át feleségével, a felvidéki Pelsőcön 1870-ben született, ágostai hitvallású evangélikus vallású K. Paulinával az 1890-es évek második felében Salgótarjánba, majd onnan az 1903-ban költöztek át Ózdra. A család hat gyermeke közül hárman – Rudolf (1900–1928), István (1901–1977), Ignác (1902–1984) – Salgótarjánban, hárman Antal (1905–1954), József (1908–1988), Ede (1910–1933) pedig Ózdon születtek. Ők alkották azt a harmadik generációt, amelyiknek minden tagja az RMST Rt. ózdi gyárának¹² a munkása lett. Ketten csak rövid ideig, mert Rudolf 28 évesen betegség, illetve Ede 23 évesen gyári balesetben életét veszítette. A Salgótarjánon át Ózdra került nagycsalád harmadik generációhoz tartozó férfi tagjai tehát a Rima alkalmazásába kerültek, és életüket különböző beosztásokban, pozíciókban a kohászatban töltötték. Ebben minden bizonnyal annak is szerepe volt, hogy édesapjuk a második generációhoz tartozó id. B. Ignác 1914 áprilisában gyári balesetben olyan súlyos égési sérüléseket szenvedett, hogy életét veszítette. Ezt követően az RMST Rt. támogatta az özvegyen maradt K. Paulinát az édesapjuk halálakor 3 és 14 év közötti életkorban levő gyermekek felnevelésében, iskoláztatásában, képzésében, majd foglalkoztatásában. Sajátos módon a harmadik generáció (ifj. B. Mihály gyermekei) erdélyi tagjai közül többen ideiglenesen az 1920-as évek végétől Ózdra települtek, és ott dolgoztak gyári munkásként időszakosan a negyvenes évek végéig. Közülük volt, aki tartósan Ózdon élt, itt kötött házasságot, és gyermeke is itt született.

Pusztán az anyakönyvi bejegyzések alapján is látható, hogy a harmadik generáció tagjainak iskolázottsága magasabb volt az előzőnél, valamennyien írástudók voltak, többségük szakmunkássá (hengerész, lakatos) vált. Felnőttként az 1920-as évek elejétől családot alapítva szintén gyári (szak)munkáscsaládokból nősültek szinte kivétel nélkül, így meglehetősen erős lokális és

12 Az ózdi lokális és gyári társadalomtörténeti elemzését lásd. *Nagy Péter*: A Rima vonzásában. Az ózdi helyi és gyári társadalom a késő dualizmustól az államosításig. Napvilág Kiadó, Bp. 2016.

társadalmi csoporton belüli házassági endogámia mutatható ki az esetükben. Felekezetiileg a római katolikus férfiak többnyire katolikus családból származó nőkkel házasodtak, de evangélikus és református vegyes házasságok is előfordultak. A házasságkötések ebben a generációban élethosszig tartottak, válás nem fordult elő, újraházasodásra pedig a feleség korai halála esetén került sor. A feleségek többsége háztartásbeli volt és maradt élete végéig. Érdekes adalék, hogy többen is olyan családokból választottak feleséget, amelyek tagjai hasonló migrációs pályát jártak be, Dél-Erdélyből vagy Salgótarjánból kerültek Ózdra. Gyermekvállalási szokásaikban eltértek az előző generációtól, a két-három gyermek vállalása volt az általános. Az adatok alapján az is látható, hogy a házasságkötések révén igen kiterjedt családi, rokonsági kapcsolatrendszer alakult ki, ami a magánélet mellett nyilvánvalóan a munkahe-lyen is fontos volt. Az anyakönyvekben megjelenő életesemények segítségével többé-kevésbé nyomon követhető a harmadik generáció tagjainak térbeli elhelyezkedése, mozgása is. A hatból négyen csakúgy, mint a házastársaik többsége, a gyári kolóniák lakói voltak, ami arra utal, hogy a megbecsült munkások közé tartoztak életük során a 20. században.

A negyedik generáció tagjai az 1930-as és 1940-es években születtek. Szocializációjukat, neveltetésüket egyértelműen meghatározta a többgenerációs munkáslét. Kolóniás gyermekként nőttek fel, a családi háttérből következően többségük számára magától értetődő volt a pályaválasztás, a szüleiket követve tanoncként kezdtek dolgozni. Ugyanakkor e generáció tagjainak egy része kilépett a munkásstátuszából, és értelmiségivé lett, de a kilépők között többen kohómérnökként, gépészmérnökként tértek vissza az ózdi, illetve a dunaújvárosi gyárba.

Az ötödik generáció tagjai az 1950/60-as évek fordulója és a hetvenes évek második harmadáig tartó periódusban születtek, s nyilván a szülői generáció mobilitásának következtében itt is összetett társadalmi helyváltoztatás volt megfigyelhető. Egyik részük gyári munkás vagy más területen tevékenykedő munkás, másik pedig értelmiségi lett. A gyári munkáslét keretei között maradók számára viszont a rendszerváltást követően lehetetlenné vált a korábbi tradicionális mobilitási pálya folytatása, hiszen a gyár bezárásával ennek az alapja szűkült le, majd szűnt meg. Az ezredfordulón már kevesebb mint másfél ezren dolgoztak az egykori RMST/Ózdi Kohászati Üzemek maradványaiban, utóvállalkozásaiban. Ezek a változások nemcsak ennek, hanem az ózdi

társadalmat évtizedeken keresztül meghatározó valamennyi, többgenerációs munkáscsalád számára radikális életstratégia-váltást kényszerítettek ki.¹³ A munkásdinasztiák fokozatos felszámolódása a térség társadalmi viszonyainak radikális átalakulása mellett egy tradicionális munka és munkáskultúra, illetve társadalmi magatartás megszűnését is jelentette.

Összegzés helyett

Tanulmányomban megpróbáltam összefoglalni az anyakönyvnek mint sajátos társadalomtörténeti forrásnak a felhasználásával kapcsolatos kérdéseket, kutatási lehetőségeket. Ezt követően egy konkrét családtörténeti összegzés segítségével mutattam be az anyakönyvi adatok hasznosíthatóságának a lehetőségeit. A kutatási kérdések, problémák relevanciáját – vázlatossága ellenére is – jól mutatja a többgenerációs munkáscsalád történetének összefoglalása, és egyben megerősíti azt a hipotézist, miszerint az úgymond teljesen átlagos, „hétköznapi” emberek és családok története is sikeresen rekonstruálható, s ennek az élettörténeti, családtörténeti rekonstrukciónak a kiindulópontját éppen az anyakönyvek jelentik.

13 A kérdéshez lásd. *Alabán Péter*: „Siktából” az utcára. Ipari munkások az ózdi kistérség törésvonalain. *Korall*, 49. (2012) 82–105.

GEBEI SÁNDOR PUBLIKÁCIÓS LISTÁJA

1976

1. P. G. Kozlovskij: Magnatszkije hozajszto Bjelorussziji vo vtoroj polovinye XVIII. veka: Bjelorusszija uradalmi gazdálkodása a 18. század második felében. Századok 110:(6) pp. 1162–1164. (1976)

1978

2. G. A. Nyekraszov: Rol' Rosszii v evropejszkoj mezsdunarodnoj politike 1725–1739: Oroszország szerepe az európai nemzetközi politikában 1725–1739 között. Századok 112:(6) pp. 1193–1194. (1978)
3. Čepko, V.V. : Oszályharc a belorusz falvakban a XIX. század első felében. Agrártörténeti Szemle 20:(3–4) pp. 601–603. (1978)

1979

4. Az ukrán kozákság a XVI. században. Agrártörténeti Szemle 21:(3–4) pp. 319–355. (1979)

1980

5. Az ukrán kozákság részvétele az antifeudális mozgalmakban a XVI. század végén és a XVII. század első felében. In: Orosz István, Tokody Gyula (szerk.) Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth nominate XIII–XIV: egyetemes történeti tanulmányok. Debrecen: Kossuth Lajos Tudományegyetem, 1980. pp. 44–68.
6. A Romanov-uralom konszolidációjának néhány problémája: az első Romanovok gazdasági, pénzügyi intézkedései. Századok 114:(1) pp. 52–70. (1980)
7. Vosztocsnij voprosz vo vnesnej politike Rosszii konec XVIII-nacsalo XX.: A keleti kérdés Oroszország külpolitikájában, XVIII. század vége–XX. század eleje. Századok 114:(2) pp. 292–294. (1980)

1981

8. L. P. Lipinszkij: Stolüpinszkaja agrarnaja reforma v Beloruszszii: A sztolipini agrárreform Belorussziában. Századok 115:(4) pp. 833–835. (1981)

1985

9. Ukrajna és Oroszország egyesülésének (1654) kérdéséhez. Századok 119:(1) pp. 97–120. (1985)

1988

10. Hozzászólás az Erdély történetéről rendezett szakmai konferencián. In: Rácz István (szerk.) Tanulmányok Erdély történetéről. Szakmai konferencia Debrecenben, 1987. október 9–10.. 312 p. Debrecen: Csokonai Kiadó, 1988. pp. 232–234.
11. Az egymásra utaltság és az együttélés problémája történeti vetületben: Erdély, Moldva, Havasalföld politikai érdekviszonyai a 17. sz. derekán. In: Tarján G. Gábor (szerk.) Hozzájárulás: tanulmányok a magyarországi románokról. Budapest: Állami Gorkij Könyvtár, 1988. pp. 67–91.
12. A rendi monarchia (rendiség) kérdése Oroszországban. Századok 122:(3) pp. 283–315. (1988)
13. K voproszu o szoszlovnoj monarchii v Rosszii. In: Orosz István, Menyhárt Lajos (szerk.) Egyetemes Történeti Tanulmányok XVII–XVIII.: Materialü VII-ogo szeminara isztorikov szocialiszticeszkih sztran po problemam „Revoljucionnüe dvizsenyija v isztorii Rosszii. Velikij Oktjabr i jego mezsduarodnoje vlijanyije.”. 238 p. Debrecen: KLTE Történelmi Intézete, 1988. pp. 47–52.

1991

14. G. A. Szanyin: Szvjazi Rossziji i Ukrainü sz krümszkim hansztvom v szereginye XVII veka: Oroszország és Ukrajna kapcsolatai a krími kánsággal a XVII. század közepén. Századok 125:(5–6) pp. 584–586. (1991)

1992

15. II. Rákóczi György lengyelországi hadjárata. Hadtörténelmi Közlemények 105:(2) pp. 30–63. (1992)

1995

16. Az Erdélyi Fejedelemség szerepe az 1646–48-as Oszmán Birodalom elleni koalíciós kísérletben. In: Pócs Tamás, V. Raisz Rózsa (szerk.) Eszterházy Károly Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei: Acta Academiae Paedagogicae Agriensis. Sectio Historiae. Eger: EKF Líceum Kiadó, 1995. pp. 5–21.

1996

17. Szavva Lukics Vlagyiszlavics-Raguzinszkij (1668–1738). Klio: Történelmi Szemlész Folyóirat 5:(1) p. 89. (1996)
18. II. Rákóczi György erdélyi fejedelem külpolitikája (1648–1657). Acta Academiae Paedagogicae Agriensis. Sectio Historiae; 23. Eger: EKF Líceum Kiadó, 1996. 316 p.

1997

19. A kozák hadak. Klio: Történelmi Szemlész Folyóirat 6:(1) p. 70. (1997)
20. Bogdan Hmelnyickij politikai nézetei 1648–49-ben. In: Czövek István (szerk.) Korok és életek. Nyíregyháza: Bessenyei Könyvkiadó, 1997. pp. 49–73.

1998

21. Báthory István lengyel király és az Erdélyi Fejedelemség viszonya a livón háború (1558–1583) befejezésének küszöbén, 1579–1581-ben. In: Kaló Ferenc, Nagy József (szerk.) Tanulmányok a történelemtudomány köréből: Eszterházy Károly Tanárképző Főiskola tudományos közleményei, XXIII.. 217 p. Acta Academiae Paedagogicae Agriensis. Sectio Historiae; 23. Eger: EKF Líceum Kiadó, 1998. pp. 87–103.

1999

22. Pro Lyceo Agriensis: Nagy József 70. születésnapjára. Gebei Sándor (szerk.). Acta Akademicae Paedagogicae Agriensis Nova Series. Sectio Historiae; 25. Eger: Eszterházy Károly Tanárképző Főiskola (EKTF), 1999. 346 p.
23. A karlócai béke kelet-európai összefüggései. Történelmi Szemle 41:(1–2) p. 1. (1999)
24. Sorsfordító évek az Erdélyi Fejedelemség történetében 1657–1660. In: Kaló Ferenc (szerk.) Történelmi sorsfordulók. Eger: Eszterházy Károly Tanárképző Főiskola (EKTF), 1999. pp. 43–60.

25. Rol' Rossziji v antitureckoj vojnye Szyjascsonnoj Ligi (1687–1700). In: Szvak Gyula (szerk.) *Meszto Rosszii v Jevrope/ The Place of Russia in Europe*. 272 p. Konferencia helye, ideje: Budapest, Magyarország, 1998.05.11–1998.05.12. Budapest: Magyar Ruszisztikai Intézet, 1999. pp. 198–210.
26. A lengyel végek katonaparasztsága a 16–17. században. In: Kovács Ágnes (szerk.) *Emlékkönyv Rácz István 70. születésnapjára..* 288 p. Debrecen: KLTE Történeti Intézet, 1999. pp. 69–82.
27. A Lengyel-Litván Nemesi Köztársaság. (Rzeczpospolita) ukrán politikája 1569–1648 között. In: Gebei Sándor (szerk.). *Pro Lyceo Agriensis: Nagy József 70. születésnapjára*. 346 p. *Acta Academiae Pedagogicae Agriensis Nova Series. Sectio Historiae*; 25. Eger: Eszterházy Károly Tanárképző Főiskola (EKTF), 1999. pp. 273–291.

2000

28. II. Rákóczi György szerepe a Rzeczpospolita felosztási kísérletében (1656–1657). *Századok* 134:(4) pp. 801–848. (2000)
29. A Rzeczpospolita felbomlása. *Klió: Történelmi Szemlélő Folyóirat* 9:(2) p. 83. (2000)
30. Heves vármegye és az 1697. évi hegyaljai felkelés. In: Tamás E (szerk.) *Hegyaljai felkelés 1697: Tanulmányok a felkelés 300. évfordulójára. A Sárospataki Rákóczi Múzeum füzetei. Sárospatak: Rákóczi Múzeum, 2000. pp. 133–145.*
31. Lorántffy Zsuzsanna és a lengyelországi hadjárat (1657). In: Tamás Edit (szerk.) *Erdély és Patak fejedelemasszonya, Lorántffy Zsuzsanna I–II.: tanulmányok születésének 400. évfordulójára. Sárospataki Rákóczi Múzeum füzetei; 40–41. Sárospatak: Sárospataki Rákóczi Múzeum, 2000. pp. 259–270.*
32. A Lengyel-Litván Res Publica és Báthori István. In: Misóczki Lajos (szerk.) *Egri történelmi évkönyv II.* 395 p. Eger: *Historia Nostrae Alapítvány; Eszterházy Károly Főiskola, 2000. pp. 339–370.*
33. Halics-Lodoméria Királyság, mint a Habsburgok 18. századi új szerzeménye. In: Gebei Sándor (szerk.) *Hagyomány és történelem: Ünnepi kötet Für Lajos 70. születésnapjára.* 415 p. Eger: *EKF Történelemtudományi Intézet, 2000. pp. 215–238.*

34. Az orosz társadalom és hadsereg a 17. század második felében. In: Lepahin V, Szkrinnjikov R Gebei S Ágoston Magdolna (szerk.) Hadsereg és társadalom Oroszországban. Szombathely: Szláv Történeti és Filológiai Társaság, 2000. pp. 43–61.
35. Ruszkoje obscsesztvo i armija vo vtoroj polovinye XVII veka. In: Dmitrij Semusin, Karel Gadan'i (szerk.) Armia i obsestvo v Rossii (XVII–XVIII vv.): Hadsereg és társadalom Oroszországban a 17–18. században. Szombathely: Szláv Történeti és Filológiai Társaság, 2000. pp. 39–54.
36. Hagymány és történelem: Ünnepi kötet Für Lajos 70. születésnapjára. Gebei Sándor (szerk.). Eger: EKF Történelemtudományi Intézet, 2000. 415 p.

2001

37. Emberek és eszmék...: Tanulmánykötet Vadász Sándor 70. születésnapjára. Gebei Sándor (szerk.). Eger: Eszterházy Károly Tanárképző Főiskola (EKTF), 2001. 328 p.
38. Az orosz-török béketárgyalások Karlócán és Konstantinápolyban (1699–1700). Aetas: Történettudományi Folyóirat 16:(2) pp. 134–154. (2001)
39. Az erdélyi fejedelmek és a lengyel trón. Erdélyi Múzeum 63:(1–2) p. 1. (2001)
40. A hatalmi viszonyok átrendeződése Kelet-Európában 1654–1686 között. Világtörténet 23: pp. 3–29. (2001)
41. Tanulmányok az erdélyi-lengyel kapcsolatok történetéből (16–17. század). (Acta Academiae Agriensis. Nova series. Sectio Historiae; 26. Eger: EKF Líceum Kiadó, 2001. 299 p.
42. Nagyhatalmak vetélkedése Ukrajnáért a 17. század második felében. In: Gebei Sándor (szerk.) Emberek és eszmék...: Tanulmánykötet Vadász Sándor 70. születésnapjára. 328 p. Eger: Eszterházy Károly Tanárképző Főiskola (EKTF), 2001. pp. 193–204.

2002

43. Der Fürst von Siebenbürgen Gábor Bethlen und der polnische Thron. In: Barta János (főszerk.), Papp Klára (főszerk.), Bárány Attila, Györkös Attila (szerk.) The First Millennium of Hungary in Europe. 582 p. Konferencia helye, ideje: Debrecen, 2000.09.28–2000.09.30. Debrecen: Multiplex Media-Debrecen University Press, 2002. pp. 197–207.

2003

44. Egy sztereotípiá nyomában: oroszellenesség a 18. századi Lengyelországban. *Aetas: Történettudományi Folyóirat* 18:(3–4) pp. 68–86. (2003)
45. Sztjepeny nyezaviszimosztyi Ukrainszkovo getmansztva (szeregyina XVII veka). In: Szvák Gyula (szerk.) *Moszkovija: szpecifika razvityija /Muscovy: The Peculiarities of its Development.* 224 p. *Ruszsztikai Könyvek*; XIII. Budapest: Magyar Ruszsztikai Intézet, 2003. pp. 183–194.
46. II. Ágost lengyel király és a magyar ügy (1701–1703). *Hadtörténelmi Közlemények* 116:(3–4) pp. 776–802. (2003)
47. II. Rákóczi Ferenc és lengyelországi támogatói (1701–1703). In: Tamás Edit (szerk.) *A Rákóczi-szabadságharc és Közép-Európa II.: tanulmányok a Rákóczi-szabadságharc kezdetének 300. évfordulójára.* 326 p. A Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetek; 46. Sárospatak: Sárospataki Rákóczi Múzeum, 2003. pp. 97–116.

2004

48. II. Rákóczi György erdélyi fejedelem külpolitikája (1648–1657). Budapest: Heraldika Kiadó, 2004. 249 p.
49. Új tendenciák a posztszovjet ukrán történetírásban. In: Barta J, Pallai L (szerk.) *Emlékkönyv Gunst Péter 70. születésnapjára.* 428 p. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2004. pp. 375–388.
50. Nagy Péter orosz cár diplomatája II. Rákóczi Ferencnél Egerben (1708). In: Gebei Sándor (szerk.) *Az Eszterházy Károly Főiskola tudományos közleményei: tanulmányok a történelemtudomány köréből.* *Acta Academiae Paedagogicae Agriensis. Sectio Historiae*; 28. Eger: EKF Líceum Kiadó, 2004. pp. 51–61.
51. Über die Königskandidatur von Ferenc Rákóczi II. *Studia Caroliensia* 8:(3–4) pp. 3–4. (2004)
52. Báthori István lengyel királlyá – litván nagyfejedelemmé választásának bel- és külpolitikai feltételei. In: Amadeo di FRANCESCO, NAGY László Kálmán (szerk.) *Lengyelek és magyarok a XVI. századi Európában: Balassi Bálint és Báthory István kora : tanulmányok a 2004. április 27–28-án Krakóban megrendezett nemzetközi konferencia anyagából.* 277 p. Krakow: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2004. pp. 113–133.

2005

53. A Thököly-felkelés kibontakozása és a Rzeczpospolita. Hadtörténelmi Közlemények 118:(3) pp. 412–423. (2005)
54. Ocenka „epohi Hmelnyickovo” (Hmelnyiccsini) v posztszovjetszkoj ukrainszkoj historiohrafiji. In: Szvák Gyula (szerk.) Novije napravlenija i rezultati v ruszisztike/New Directions and Results in Russistics. 204 p. Ruszisztikai Könyvek; XVI. Budapest: Magyar Ruszisztikai Intézet, 2005. pp. 105–116.
55. „Rákóczi püspöke”, Telekessy István egri püspök. In: Kónya Peter (szerk.) Povstanie Frantiska II. Rákócziho 1703–1711: V novsom priblizeni. 363 p. Acta Facultatis Philosophicae Universitatis Presoviensis Presov: University of Prešov, 2005. pp. 160–178.
56. Erdélyi – orosz kapcsolatok a XVII. században. In: Szvák Gyula (szerk.) A magyar-orosz kapcsolatok tizenkét évszázada / Dvenadcaty sztoletij vengerszko-russzkij otnosenij. 220 p. Budapest: ELTE Ruszisztikai Központ, 2005. pp. 30–38.
57. Transzilvanszko – russzkije otnosenija v XVII v. In: Szvák Gyula (szerk.) A magyar-orosz kapcsolatok tizenkét évszázada / Dvenadcaty sztoletij vengerszko-russzkij otnosenij. 220 p. Budapest: ELTE Ruszisztikai Központ, 2005. pp. 34–43.
58. Diplomatyicszskije peregovori Sveciji i Transzilvanszkovo knjazsesztva po razgylenyiju Recsi Poszpolitoj v 1656 godu. In: Iszlamov T M, Rogozsin N M (szerk.) Goszudarsztvennoszty, diplomatyija, kultura v Centralnoj i Vosztocsnoj Jevrope XI–XVIII vekov. Moszkva: Institut Slavianovedenia RAN, 2005. pp. 88–99.

2006

59. Az Erdélyi Fejedelemség és a Zaporozsjei Had diplomáciai kapcsolatai 1648-ban. In: Smolij VA (szerk.) Magyar-ukrán közös múlt és jelen: nemzetközi tudományos konferencia anyagai. Kijev, 2005. április 14–16.. 265 p. Kyiv: Institut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2006. pp. 102–116.
60. Diplomatsni znoszini mizs Transzilvansz’kim knjazivsztvom ta Zaporiz’kim vijsz’kom u 1648 roci. In: Smolij VA (szerk.) Magyar-ukrán közös múlt és jelen: nemzetközi tudományos konferencia anyagai. Kijev, 2005. április 14–16.. 265 p. Kyiv: Institut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2006. pp. 104–120.

61. Polszkije vojennije bezsenci v Egere (1939–1944). In: Piotr Kołakowski, Andrzej Peplowski (szerk.) *Polski wywiad wojskowy 1918–1945*. Torun: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2006. pp. 531–540.
62. A kozákság mint a lengyel végek határőrsége (1569–1648). In: Petercsák T, Berecz M (szerk.) *Magyarország védelme – Európa védelme Balassi Bálint és Bocskai István korában*. 337 p. Eger: Heves Megyei Múzeumok Igazgatósága, 2006. pp. 291–315.
63. Az 1704. évi lengyel konföderációk és a szécsényi konföderáció. In: Bagyinszky Istvánné, Balogh Zoltán (szerk.) *Rákóczi állama Európában*. 252 p. *Discussiones Neogradiensis*; 9. Salgótarján: Nógrád Megyei Múzeumok Igazgatósága, 2006. pp. 42–66.
64. A szécsényi konföderáció lengyel mintái. In: Gebei Sándor (szerk.) *A hon ismerete: Tanulmánykötet a 70 éves Misóczki Lajos tiszteletére*. 268 p. *Acta Academiae Paedagogicae Agriensis. Sectio Historiae* Eger: EKF Líceum Kiadó, 2006. pp. 59–75.

2007

65. Az 1707. évi lengyel és magyar detronizáció politikai háttere. *Hadtörténelmi Közlemények* 120:(4) pp. 1268–1296. (2007)
66. Az erdélyi fejedelmek és a lengyel királyválasztások. Szeged: Belvedere Meridionale, 2007. 412 p.
67. II. Rákóczi Ferenc titulussai (princeps – dux). In: Muzsnay Árpád (szerk.) *Évfordulós tanácskozások 2007.: Az élő Rákóczi X.* 248 p. Satu Mare: Szatmárnémeti Kölcsey Kör, 2007. pp. 88–96. (Évfordulós tanácskozások. „Az élő Rákóczi”; X.) 300 esztendeje foglalta el Erdély fejedelmi székét II. Rákóczi Ferenc
68. Diplomacycseszkije sznosenyija mezsdu Transzil’vanszkim knyazsesztvom i Zaporozszkim vojszkom v 1648 g. In: V. A. Sapovalov (szerk.) *Rosszizsko-avsztrijkij al’manach: isztoricseszkije i kult’turnije paralleli*. Moszkva: Sztavropolszkij Goszdarsztvennij Universziteta, 2007. pp. 70–78.
69. Die Privilegierung der Haiducken und der Kosaken. In: Barta János, Manfred Jatzlauk, Papp Klára (szerk.) *„Einigkeit und Frieden sollen auf Seiten jeder Partei sein”: Die Friedensschlüsse von Wien (23. 06. 1606) und Zsitvatorok (15. 11. 1606)*. 304 p. Debrecen: Debreceni Egyetem Történelmi Intézet, 2007. pp. 137–148.

70. Egy hibás politikai döntés nyomában: II. Rákóczi György és a lengyel korona (1656–1657). In: Veres Gábor (szerk.) *Agria XLIII: Az egri Dobó István Vármúzeum évkönyve = annales Musei Agriensis*. 842 p. Eger: Dobó István Vármúzeum, 2007. pp. 555–575.

2008

71. Egy megkésétt fejedelmi temetés: Báthori Gábor 1628. szeptember 21-i újratemetéséről. In: Ulrich Attila (szerk.) *A Báthoriak kora: A Báthoriak és Európa*. 283 p. A Báthori István Múzeum Füzetek; 3. Nyíregyháza; Szerencs: Báthori Múzeum, 2008. pp. 171–186.
72. Apa és fia, I. és II. Rákóczi György Habsburg politikájáról. In: Šutaj Š (szerk.) *Proti habsburské stavovské povstania a ich vplyv na vývoj pohraničných regiónov Slovenska a Maďarska v 17. storočí = Habsburg-ellenes rendi felkelések és ezek hatása Szlovákia és Magyarország határmenti térségének fejlődésére a 17. században*. 166 p. *Historia Slovaco - Hungarica, Hungaro - Slovaca*; 3. Presov: Universum, 2008. pp. 66–82.
73. Péter cár és II. Rákóczi Ferenc erdélyi fejedelem 1707. évi varsói egyezményének utóélete. In: Tamás Edit (szerk.) *II. Rákóczi Ferenc, az államférfi.: Tanulmányok a sárospataki országgyűlés háromszázadik évfordulóján..* 413 p. A Sárospataki Rákóczi Múzeum füzetek; 53. Sárospatak: Sárospataki Rákóczi Múzeum, 2008. pp. 98–119.
74. Odná diplomaticeszkaja illuzija: szugyba szojuza Transzil'vanszkovo knjazsesztva i Zaporozsszkovo vojszka. In: T. Chynczewska-Hennel, P. Kroll, M. Nagielski (szerk.) *350-lecie Unii Hadziackiej (1658–2008)*. Warsaw: Wydawnictwo Instytutu Filozofii i Socjologii PAN, 2008. pp. 507–530.

2009

75. Gebei Sándor (szerk.) *A parasztilág eltűnése – „alulnézetből”* pp. 287–292. (2009)
76. 1709. június 27. (július 8.) - Poltava. *Hadtörténelmi Közlemények* 122:(4) pp. 903–939. (2009)
77. *A Rákóczi-szabadságharc (1703–1711). Magyarország története*; 11. Budapest: Kossuth Kiadó, 2009. 108 p.

78. Pol'ski protestanti v službach Juraja I. a Juraja II. Rákócziho. In: Kónya Péter (szerk.) „Nezameniteľné je dedičstvo otcov ...”. 438 p. Acta Collegii Evangelici Presoviensis; 10. Presov: Vydavateľstvo Presovskej Univerzity, 2009. pp. 224–231.
79. II. Rákóczi Ferenc „szövetségesei”: XII. Károly svéd király, I. Péter orosz cár. In: Gebei Sándor, Makai János, Bartók Béla (szerk.) Történészként a katedrán: tanulmánykötet Nagy József ny. főiskolai tanár 80. születésnapjára. Eger: EKF Líceum Kiadó, 2009. pp. 31–43.
80. Lengyel protestánsok I. és II. Rákóczi György szolgálatában. In: Kármán Gábor, Szabó András Péter (szerk.) Szerencsének elegyes forgása: II. Rákóczi György és kora. 520 p. Budapest: L'Harmattan; Transsylvania Emlékeiért Tudományos Egyesület, 2009. pp. 13–23.
81. A Thököly-felkelés helye az európai nagypolitikában. In: Kónya Péter (szerk.) Gróf Imrich Thököly a jeho povstanie – Thököly Imre gróf és felkelése. 339 p. Presov: Prešovská Univerzita v Prešove, 2009. pp. 271–285.
82. Gebei Sándor, Makai János, Bartók Béla (szerk.) Történészként a katedrán: Tanulmányok Nagy József 80. születésnapjára Eger: Líceum Kiadó, 2009. 374 p.
83. Gondolatok a 17–18. századi „Habsburg-ellenes rendi küzdelmek” értelmezéséhez. In: László Kiss, Imrich Nagy (szerk.) A közös történelem vitás kérdései = Sporné otázky spoločných dejín: nemzetközi tudományos konferencia: Eger, 2008. november 5–6 = medzinárodná vedecká konferencia: Eger, 5–6. novembra 2008. Konferencia helye, ideje: Eger, Magyarország, 2008.11.05–2008.11.06. Acta Pedagogicae Agriensis : Sectio Historiae. Nova series; 36. Eger: EKF Líceum Kiadó, pp. 3–12.

2010

84. Gebei Sándor (szerk.) Exempli causa- Példának okáért. Emlékkönyv Oláh József születésének 80. évfordulójára. Debrecen: Magánkiadás, 2010. 240 p.
85. Gebei Sándor, Mészáros Kálmán (szerk.). Búcsú Zachar Józseftől. Tiszántúli Történész Társaság Közleményei 2010:(6) pp. 146–147. (2010)

86. A Thököly-felkelés helye Sobieski János lengyel király külpolitikájában (1670–1680-as évek). In: Gebei Sándor (szerk.) *Az „üstökös kegyeltje”: Késmárki Thököly Imre, 1657–1705: Thököly Imre születésének 350. évfordulója alkalmából rendezett nemzetközi tudományos konferencia anyaga*: Hajdúszoboszló, 2007. szeptember 25–26.. Hajdúszoboszló: Hajdúszoboszló Önkormányzat, 2010. pp. 127–151.
87. Eszterházy Károly egri püspök és a „barokk Eger”. *Barokk. Történelem-Irodalom-Művészet* &: pp. 285–303. (2010)
88. A kora-újkori „vasbirodalom”: Svédország, 1617–1721. In: Háda Béla, Ligeti Dávid Ádám, Majoros István, Maruzsa Zoltán, Merényi Krisztina, Petneházi Margit (szerk.) *Eszmék, forradalmak, háborúk: Vadász Sándor 80 éves*. 573 p. Budapest: ELTE Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék, 2010. pp. 175–192.
89. II. Rákóczi Ferenc és az Erdélyi Fejedelemség. In: Pál Judit, Sipos Gábor (szerk.) *Emlékkönyv Egyed Ákos születésének nyolcvanadik évfordulójára*. 431 p. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület (EME), 2010. pp. 113–121.
90. Az „üstökös kegyeltje”: Késmárki Thököly Imre, 1657–1705: Thököly Imre születésének 350. évfordulója alkalmából rendezett nemzetközi tudományos konferencia anyaga: Hajdúszoboszló, 2007. szeptember 25–26. Hajdúszoboszló: Hajdúszoboszló Önkormányzat, 2010.
91. Lengyel katonai menekültek Egerben, 1939–1944. *Archívum (Eger)* 19:(&) pp. 215–227. (2010)

2011

92. Gebei Sándor, ifj Bertényi Iván, Rainer M János (szerk.) „...nem leleplezni, hanem megismerni és megérteni”: Tanulmányok a 60 éves Romsics Ignác tiszteletére Eger: EKF Líceum Kiadó, 2011. 517 p.
93. II. Rákóczi Ferenc és a szepességi lengyel sztarosztá, Teodor Lubomirski kapcsolata. In: Gebei Sándor, ifj Bertényi Iván, Rainer M János (szerk.) „...nem leleplezni, hanem megismerni és megérteni”: Tanulmányok a 60 éves Romsics Ignác tiszteletére. 517 p. Eger: EKF Líceum Kiadó, 2011. pp. 47–60.

94. „Pro et contra” Nagy Péter cárról. In: Martin József, Széchenyi Ágnes (szerk.) *Klió és a médiagalaxis: Tanulmányok a 70 éves Buzinkay Géza tiszteletére*. 399 p. Budapest; Eger: Corvina; Eszterházy Károly Főiskola, 2011. pp. 149–166.
95. A Rákóczi-szabadságharc országos gyűlései (országgyűlései?). In: Ballabás Dániel (szerk.) *Országgyűlések – országos gyűlések*. 87 p. Konferencia helye, ideje: Eger, Magyarország, 2011.05.04. Az Eszterházy Károly Főiskola Történelemtudományi Doktori Iskolájának kiadványai. Konferenciák, műhelybeszélgetések; 2. Eger: Líceum Kiadó, 2011. pp. 69–86.
96. Drang nach Westen - Orientacia Rossii na Zapad (Vtoraa polovina 17-ogo-nacalo 18-ogo veka). In: Gyula Szvák, Zsuzsanna Gyimesi (szerk.) *Rol' gosudarstva v istoriceskom razvitii Rossii: Materialy mezhdunarodnoj naucnoj konferencii budapestskogo Centra Rusistiki ot 17–18 maâ 2010 g. = The role of the state in the historical development of Russia: Materials of the international historical conference at the Centre for Russian Studies in Budapest, 17–18 May, 2010*. 348 p. Konferencia helye, ideje: Magyarország, 2010.05.17–2010.05.18. *Russisztikai könyvek = Knigi po rusistike*; 27. Budapest: Russica Pannonica, 2011. pp. 164–178.

2012

97. „...nekem egyedül reménségem az czár...”: Számíthatott-e II. Rákóczi Ferenc I. Péter orosz cár segítségére 1709–1711-ben. *Századok* &c;(4) pp. 823–852. (2012)
98. A Lengyel-Szepesség a Rákóczi-szabadságharc idején. In: Czigány István, Kincses Katalin Mária (szerk.) *Az újrakezdés esélye: tanulmányok a Rákóczi-szabadságharc befejezésének 300. évfordulója alkalmából*. 287 p. Konferencia helye, ideje: Budapest, Magyarország, 2011.11.03. A Hadtörténeti Intézet és Múzeum könyvtára Budapest: HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2012. pp. 11–22.
99. Az erdélyi fejedelmek legitimációjának kérdéséhez. In: Ballabás Dániel, Borbély Zoltán (szerk.) *Tanulmányok Erdély fejedelemség-kori történetéből*. 85 p. Konferencia helye, ideje: Eger, Magyarország, 2012.03.28. Az Eszterházy Károly Főiskola Történelemtudományi Doktori Iskolájának kiadványai. Konferenciák, műhelybeszélgetések; 6. Eger: Líceum Kiadó, 2012. pp. 37–52.
100. Gebei Sándor, Makai János, Kiss László, Miskei Antal, Mózes Mihály, Nagy Imrich, Kónya Peter (szerk.) *Tanulmányok a 70 éves Kertész István tiszteletére. Acta Academiae Agriensis. Nova Series Sectio Historiae*; 39. Eger: EKF Líceum Kiadó, 2012. 308 p.

101. II. Rákóczi Ferenc és I. Péter cár diplomáciai kapcsolatai (1707–1711). In: Csatáry György (szerk.) Rákóczinak dicső kora. Konferencia helye, ideje: Beregszász, Ukrajna, 2011.03.24 Ungvár: PoliPrint Kiadó, pp. 43–62.

2013

102. Bethlen Gábor viszonya a Rzeczpospolitához (1622-ig). In: Papp Klára, Balogh Judit (szerk.) Bethlen Gábor képmása: Speculum Historiae Debreceniense 15. (A Debreceni Egyetem Történelmi Intézete Kiadványai). Konferencia helye, ideje: Miskolc, Magyarország, 2012.05.02–2012.05.03. Debrecen: Debreceni Egyetem, Történelmi Intézet, 2013. pp. 93–116.
103. II. Rákóczi Ferenc és a Sieniawski-házaspár. In: Miklós Péter (szerk.) A hazáért és a szabadságért: Tanulmányok II. Rákóczi Ferencről, koráról és emlékezetéről. Szeged: Belvedere Meridionale, 2013. pp. 147–162.
104. II. Rákóczi Ferenc és a Rzeczpospolita. Az Eszterházy Károly Főiskola Történelemtudományi Doktori Iskolája Közleményei; 4. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2013. 303 p.
105. A szabadságharc folytatásának esélyei 1710–1711-ben orosz segítséggel? In: Kocsegarov K. A., Olga Khavanova, Seres Attila (szerk.) Освободительная война 1703–1711 гг. в Венгрии и дипломатия Петра I. Sankt-Peterburg: Nestor-Historia Publishing House, 2013. pp. 83–90.
106. Székelyek II. Rákóczi György hadiválallkozásaiban. In: Tüdős S Kinga (szerk.) Kastélyok, udvarházak és kalóik a régi Székelyföldön. In memoriam Demény Lajos (1926–2010).. Sepsiszentgyörgy: Székely Nemzeti Múzeum, 2013. pp. 97–126.
107. II. Rákóczi György szakítása a törökkel (1657–1660). In: J. Újváry Zsuzsanna (szerk.) Az oszmán–magyar kényszerű együttélés és hozadéka. Piliscsaba: Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 2013. pp. 303–322.

2014

108. A vallási motiváció Bethlen Gábor politizálásában. In: Kónya Péter (szerk.) Rekatolizáció, ellenreformáció és katolikus megújulás Magyarországon: Rekatolizáció, protireformáció a katolicka restaurácia v Uhorsku. Konferencia helye, ideje: Eperjes, Szlovákia, 2013.06.20–2013.06.21. Presov: Presov Institut, 2014. pp. 355–369.

109. A Rákóczi-szabadságharc országos gyűlései. In: Országgyűlés Hivatala [közread] (szerk.) Rendiség és parlamentarizmus Magyarországon: A kezdetektől 1918-ig. 485 p. Budapest: Argumentum Kiadó, 2014. pp. 162–184.
110. Az Erdélyi fejedelemség válságos évtizedei (1657–1711). In: Kovács Kiss Gyöngy (szerk.) Fortuna vagy Fatum árnyékában?: Fejezetek az Erdélyi fejedelemség történetéből. Kolozsvár: Korunk Baráti Társaság; Komp-Press, 2014. pp. 267–291.
111. Lengyelek II. Rákóczi Ferenc oldalán (1709–1710)? In: Peter Kónya (szerk.) Doba kuruckých bojov = Kuruc küzdelmek kora. Presov: Vydavateľstvo Presovskej Univerzity, 2014. pp. 374–387.
112. Bethlen Gábor és a Rzeczpospolita. In: Dáné Veronka, Horn Ildikó, Lupescu Makó Mária, Oborni Teréz, Rüszt-Fogarasi Enikő, Sipos Gábor (szerk.) Bethlen Erdélye, Erdély Bethlene: A Bethlen Gábor trónra lépésének 400. évfordulóján rendezett konferencia tanulmányai. 716 p. Konferencia helye, ideje: Kolozsvár, Románia, 2013.10.23–2013.10.25. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület (EME), 2014. pp. 56–68.

2015

113. Az ukrán kérdés a nemzetközi béketárgyalásokon. In: Kiss László (szerk.) Acta Academiae Agriensis. Sectio Historiae; 43. Eger: EKF Líceum Kiadó, 2015. pp. 71–101.

2016

114. Báthori István. A lengyel-litván nemesi köztársaság királya, 1576–1586. Rubicon 27:(5–6) pp. 38–45. (2016)

Összeállította: Dinnyés Patrik

Líceum Kiadó
Eger, 2017